НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

НАРИСИ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 років

У ДВОХ КНИГАХ

Редакційна колегія:
В.А. СМОЛІЙ (голова), Г.В. БОРЯК, В.Ф. ВЕРСТЮК,
С.В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ, В.М. ЛИТВИН, Р.Я. ПИРІГ, О.П. РЕЄНТ,
О.С. РУБЛЬОВ, В.Ф. СОЛДАТЕНКО, Ю.І. ТЕРЕЩЕНКО

КИЇВ 2012

НАРИСИ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 років

КНИГА ДРУГА

НАУКОВА ДУМКА

УДК 94(477)“1917/1921”
ББК 63.3(УКР)61
Н28

Авторський колектив:

О.Д. БОЙКО, В.Ф. ВЕРСТЮК (керівник), В.І. ГОЛОВЧЕНКО,
Г.Г. ЄФІМЕНКО, С.В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ, О.І. ЛУПАНДІН, О.В. МИХАЙЛОВА,
Т.С. ОСТАШКО, О.І. ПАВЛИШИН, Р.Я. ПИРІГ, О.С. РУБЛЬОВ,
В.В. СКАЛЬСЬКИЙ, В.Ф. СОЛДАТЕНКО

У книзі розповідається про особливий період в модерній історії України, в ході якого були реалізовані перші в XX ст. українські державотворчі проекти: Українська Народна Республіка, Українська Держава, Західноукраїнська Народна Республіка, Українська Соціалістична Радянська Республіка. Розкриваються соціальні, політичні та культурні аспекти революційного часу. Нариси узагальнюють великий історіографічний доробок сучасних українських істориків, які займаються вивченням Української революції.

Випущено на замовлення Державного комітету телебачення і радіомовлення України за програмою “Українська книга” 2012 року

ISBN 978-966-00-0000-0

Розділ четвертий

УКРАЇНСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА ДОБИ ДИРЕКТОРІЇ

Члени Директорії УНР.
Зліва направо: Федір Швець (1-й), Симон Петлюра (3-й), Андрій Макаренко (5-й). 1919 р.

ВІДНОВЛЕННЯ УНР.
ПЕРШИЙ (КИЇВСЬКИЙ) ПЕРІОД ДІЯЛЬНОСТІ ДИРЕКТОРІЇ.
ТРУДОВИЙ КОНГРЕС

З перемогою повстання 14 грудня 1918 р. була відновлена Українська Народна Республіка. Її попередниці — демократична УНР Центральної Ради та консервативна Українська Держава гетьмана П. Скоропадського — були усунуті з політичної арени насильницьким шляхом. Спільною причиною падіння обох попередніх державних утворень була повна неспроможність виробити позитивну програму, яка задовольняла б суспільство в цілому. На початку своєї діяльності Директорія намагалася взяти до уваги їхні прорахунки.

На відміну від УНР та Української Держави, які від початку декларували певну теоретичну та практичну програми, Директорія прийшла до влади під загальними гаслами боротьби з гетьманським режимом і обіцянки повернути "соціальні і політичні здобутки революційної демократії"[1]. Цього виявилося цілком достатньо, аби згуртувати навколо неї політичні партії та селянські повстанські загони. Отримана перемога виявила значні розбіжності в середовищі української національної демократії. Політичні сили, які утворили Директорію та відновили УНР, не мали спільного бачення щодо перспективи державного будівництва, не визначилися в питаннях про політичну владу, внутрішній державний устрій, зовнішньополітичну орієнтацію: на російський комунізм чи європейську демократію. Не було одностайності не лише між політичними партіями, а й всередині політичних партій, між членами Директорії, в державному проводі УНР.

Перший програмний документ — Декларація Директорії — з'явився 26 грудня 1918 р., коли від початку повстання пройшло півтора місяці, а від відновлення УНР — два тижні. Весь цей час населення перебувало в абсолютному інформаційному вакуумі, державну владу на місцях здійснювали різні структури, уряду не існувало, міністерствами керували випадкові люди.

Перебуваючи в еміграції, С. Петлюра аналізував події недалекого минулого і схилявся до думки, що українська національна революція згоріла в полум'ї російської соціалістичної революції. І справді, соціальні питання в ході Української революції часто брали гору над національними й

[1] Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки: Документи і матеріали. 1918—1920: У 2-х т. — К., 2006. — Т. 2. — С. 375.

ставали головною причиною розбрату в національному таборі. З певним припущенням можна констатувати, що на момент відновлення Директорією Української Народної Республіки політичні партії були одностайними в національному питанні — виступали за державну незалежність України. Водночас у соціальній сфері вони стояли на різних позиціях, зазнаючи постійного тиску — не лише військового, а й ідеологічного, — з боку більшовицької Росії. Давалося взнаки, що в українському політикумі бракувало правого крила. Ліве крило складали соціалістичні партії УПСР та УСДРП; в центрі перебували ліберально-демократична УПСФ та ліберальні УПСС та УНРП. Правих, у європейському розумінні, партій не було через те, що відповідні соціальні верстви в Україні стояли осторонь національного руху*.

Становище Директорії було двоїстим. Формально вона заявляла про своє походження від Українського національного союзу — по суті, поміркованого ліберально-демократичного об'єднання українських партій, громадсько-політичних організацій та профспілок. У повстанні ж масово взяли участь ліві соціалістичні сили, які не входили до складу УНС. Саме ці партії вели перед в організації селянських повстанських загонів — головної збройної сили повстання. Ліві українські соціал-демократи та есери-боротьбисти чекали від нової влади радикальної соціалістичної програми.

Такі обставини змушували Директорію шукати компроміс у визначенні головної політичної лінії відновленої УНР. Питання про форму влади та вищий представницький орган УНР стало центральним під час державної наради у Вінниці 12—14 грудня 1918 р., яку Директорія провела з представниками політичних партій, що входили до УНС. Були присутні також опозиційні до Директорії представники УДХП. Учасники наради поділилися на два табори, один з яких обстоював парламентську систему влади, а інший — радянську. Питання про форму влади в УНР залишилося відкритим.

Незважаючи на очевидні суперечності, які важко було узгодити, Директорія прагнула будь-якою ціною зберегти єдність українських політичних сил. Тому її програмний документ став результатом компромісів та узгоджень і мав загальний характер. Декларація офіційно сповіщала про скасування гетьманського режиму, відновлення УНР, повернення до земельного та робітничого законодавства, що було чинним за часів Центральної Ради. Себе Директорія оголошувала тимчасовою верховною владою, уповноваженою в цій якості "силою і волею трудящих класів України"[2].

Політична система УНР базувалася на так званому трудовому принципі, який став своєрідним компромісом між радянською та парламентською системами влади і, на думку його творців, увібрав найкраще з обох цих

* Єдиним представником правих сил можна вважати нечисленну і маловпливову Українську демократично-хліборобську партію (УДХП), яка у 1919 р. вже практично зійшла з політичної арени.

[2] Директорія, Рада Народних Міністрів ... — Т. 2. — С. 391.

систем. Передбачалося, що він буде реалізований через Конгрес трудового народу України (Трудовий конгрес ТКУ). Цей вищий представницький орган наділявся повноваженнями вирішувати питання соціального, економічного і політичного життя України, визначати форми центральної та місцевої влади. Директорія, яка отримала владу від народу, мала передати її народові в особі Трудового конгресу: "Одержавши на час боротьби силу і право управління державою від першого джерела революційного права — трудящого народу, Директорія передасть свої повноваження тому ж самому народові"[3].

У соціальній сфері за основу брався метод класового поділу суспільства. Влада в Україні, зазначалося в декларації, належить класам працюючим — робітництву, селянству та трудовій інтелігенції (ця верства обмежувалася лише вчителями народних шкіл, лікарськими помічниками, службовцями в конторах, кооператорами тощо). Саме вони отримали право обирати представників на Трудовий конгрес. "Нетрудові, експлуататорські класи" позбавлялися права голосу. При цьому нетрудовим класам пропонувалося визнати шкідливість і несправедливість їхнього колишнього панування й примиритися з позбавленням прав та відлученням від політичного життя. Директорія обіцяла також ще до скликання Трудового конгресу запровадити перші перетворення соціально-економічного характеру на користь трудових елементів суспільства.

Зовсім відірваним від життя виглядав зовнішньополітичний розділ декларації. Попри вкрай складне зовнішньополітичне становище, в якому перебувала УНР наприкінці 1918 р., у міжнародних відносинах Декларація проголошувала мирне співжиття з народами всіх держав. Таким чином, програмний документ Директорії мав суто декларативний характер, проголошені в ньому принципи були відірвані від реалій тогочасної України.

Після повернення Директорії до Києва Український національний союз розраховував на провідну роль у становленні нової української державності. "Українська демократія після минулого досвіду зуміє встановити сталий демократичний лад, переведе широкі соціальні реформи і забезпечить міжнародне становище України"[4], — так узагальнив ці сподівання відомий публіцист, один з провідних діячів УПСФ М. Кушнір. Виходячи з того, що Директорія обиралася його представниками і конституювалася як тимчасовий орган керівництва повстанням, УНС на своєму засіданні 23 грудня 1918 р. поставив питання про встановлення контролю над Директорією і взагалі над існуючою владою[5]. Проте в умовах переможної ейфорії Директорія не збиралася ні з ким ділитися владою і на цю вимогу союзу ніяк не відреагувала. Її речник на шпальтах "Робітничої газети" охарактеризував Національний союз як "живий труп, який чіп-

[3] Директорія, Рада Народних Міністрів... — Т. 2. — С. 391.

[4] Нова Рада. — 1918. — 18 грудня.

[5] *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції. 1917—1920 рр. — Нью-Йорк, 1969. — Т. 4. — С. 12—14.

ляється за владу" і констатував: "Завданням Директорії в сучасну хвилю є повний розрив з цими уламками національного фронту"[6]. Представники УНС заявили, що хоч і не схвалюють декларацію, готові підтримати Директорію та її політику[7].

У свою чергу Директорія, хоч і відкинула претензії УНС на владні повноваження, включила до складу Ради народних міністрів (РНМ), створеної на коаліційних засадах, представників від усіх партій, які входили до УНС. Первісний склад уряду виглядав так: В. Чехівський — голова уряду й міністр закордонних справ, О. Мицюк — міністр внутрішніх справ, М. Шаповал — міністр земельних справ, О. Осецький — виконуючий обов'язки міністра військових справ, М. Білинський — міністр морських справ, С. Остапенко — міністр торгу і промисловості, П. Холодний — виконуючий обов'язки міністра освіти, С. Шелухин — виконуючий обов'язки міністра юстиції, В. Мазуренко — виконуючий обов'язки міністра фінансів, Л. Михайлів — виконуючий обов'язки міністра праці, П. Пилипчук — керуючий міністерством шляхів, І. Липа — керуючий міністерством віровизнань, І. Стефан — міністр пошти і телеграфу, Д. Антонович — міністр мистецтв, Б. Матюшенко — міністр народного здоров'я, Б. Мартос — міністр продовольчих справ, А. Ревуцький — міністр єврейських справ, О. Назарук — голова управління преси, Д. Симонів — державний контролер, І. Сніжко — виконуючий обов'язки державного секретаря[8].

Шість портфелів отримали соціал-демократи (міністри закордонних справ, мистецтва, народного здоров'я, продовольчих справ, фінансів, праці), п'ять — есери (міністри внутрішніх справ, землеробства, шляхів, пошти і телеграфу, торгу і промисловості), три — соціалісти-самостійники (міністри військових справ, морських справ, державного контролю), два — есефи (міністри освіти, юстиції). Єдиним неукраїнцем був міністр єврейських справ А. Ревуцький, член соціал-демократичної єврейської партії Поалей-Ціон.

На відміну від Гетьманату, де міністерські посади займали досвідчені фахівці відповідних галузей, Директорія призначила міністрів за партійним принципом. У політичному сенсі уряд неформально поділявся на "ліву" і "праву" частини. До "лівої" входили представники УСДРП та УПСР, до "правої" — УПСС та УПСФ. До правих примикав також галицький радикал О. Назарук. Перевагу в уряді, зважаючи не лише на чисельність, а й беручи до уваги важливість міністерських посад, мали "ліві". Але РНМ не провадила самостійного політичного курсу, а лише забезпечувала дотримання політичної лінії Директорії.

5 січня Директорія затвердила "Інструкцію для виборів на Конгрес трудового народу України", відповідно до якої до конгресу обиралося 593 делегати, в тому числі 65 — від ЗУНР. Серед депутатів від УНР 377 пред-

---

[6] Робітнича газета. — 1918. — 25 грудня.
[7] *Донцов Д.* Рік 1918. Київ. — К., 2002. — С. 122.
[8] Директорія, Рада Народних Міністрів... — Т. 1. — С. 8—9.

ставляли селянство, 118 — робітників, 33 — трудову інтелігенцію. Рішення про скликання ТКУ та його склад були очевидною поступкою більшовицьким гаслам. Від участі в конгресі були усунені "експлуататорські класи" — насамперед поміщицькі та фінансово-промислові кола, на які спирався гетьманський режим. Із представників інтелігенції брати участь у виборах, як говорилося у законі, мали "право лише ті робітники інтелектуальної праці, котрі не визискують чужу працю і не володіють майном, яке приносить нетрудові доходи"[9]. На підставі цього позбавлялися виборчих прав лікарі, юристи, журналісти, вчителі середніх шкіл, професура, тобто національно-культурна еліта. Листівка, поширена Головним інформаційним бюро при Директорії, закликала віддати "свій голос тільки за тих людей, що боролися за волю народу, за вкраїнських соціалістів, за тих, що йшли боротися проти гетьмана і поміщиків"[10].

Як і було обіцяно, ще до скликання Трудового конгресу Директорія розпочала законотворчу діяльність, ухваливши низку законів. У царині національно-державного будівництва це був виразний курс на розбудову незалежної держави. 1 січня вона затвердила ухвалений РНМ закон про державну мову в Українській Народній Республіці. Українська мова ставала обов'язковою для вжитку в армії, флоті, всіх урядових, загально-громадських і публічно-правових установах[11]. У контексті цього закону 3 січня Директорія внесла зміни до Статуту Української академії наук, перевівши на українську мову внутрішнє діловодство УАН.

Того ж дня був затверджений "Закон про вищий уряд Української автокефальної православної церкви" (УАПЦ), за яким православна церква в Україні мала стати автокефальною. Вища церковно-законодавча, судова та адміністративна влада надавалась Всеукраїнському церковному собору, постанови якого, якщо вони мали загальнодержавне значення, підлягали розгляду і затвердженню в державних законодавчих органах. Для керівництва справами УАПЦ передбачалось утворення Українського церковного синоду[12]. До скликання собору функції органу вищого церковного управління України покладалися на створену 23 січня Українську вищу церковну раду у складі архієпископа Катеринославського Агапіта, священиків В. Липківського, М. Крамаренка; від військового духовенства — А. Матеюка, О. Дурдуковського. 26 січня відбулось перше й останнє засідання Ради, оскільки у зв'язку із зміною влади в Києві більше вона не збиралася[13].

Про намір будувати власну економічну систему свідчив ухвалений Директорією 6 січня закон про встановлення державної української грошової

[9] Директорія, Рада Народних Міністрів... — Т. 2. — С. 407.

[10] Там само. — С. 429.

[11] Там само. — С. 402.

[12] Там само. — С. 401—402.

[13] Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі — ЦДАВО) України. — Ф. 1072. — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 91; Спр. 15. — Арк. 25.

одиниці — гривні. На його підставі обіг в Україні російських грошових знаків, як царських, так і "керенок", припинявся від 26 січня 1919 р. Серед основних заходів, спрямованих на розбудову державності, варто згадати також ухвалений 9 січня закон про приєднання до всесвітньої поштової, телеграфної та радіотелеграфної спілок.

Директорія здійснила низку кроків з реорганізації системи органів юстиції та правопорядку. Закон, виданий 2 січня, скасував гетьманську судову систему і поновив Генеральний суд (під назвою Найвищий суд) УНР у складі суддів, обраних за часів Центральної Ради. Аналогічним чином 4 січня було скасовано державну варту — гетьманські органи правопорядку, а замість них утворено народну міліцію.

Розуміючи, що для українського селянства — рушійної сили протигетьманського повстання — головним питанням є земля, уряд та Директорія з перших кроків своєї діяльності зосередилися на аграрній проблемі. Проект земельного закону неодноразово ставав предметом обговорення в уряді й нарешті 8 січня був затверджений із низкою уточнень і поправок, через які в кінцевому варіанті він значно відрізнявся від земельного законодавства Центральної Ради. Побудований на запозиченому в радянської Росії принципі соціалізації землі, Земельний закон УЦР викликав неоднозначну реакцію з боку селянства і став однією з причин падіння Української Центральної Ради навесні 1918 р.

У загальних положеннях закону йшлося про скасування права "приватної власності на всі землі з їх водами, надземними і підземними природними багатствами та лісами в межах Української Народної Республіки", які проголошувалися "добром народу" УНР. Водночас колишнім "дрібним господарям" залишали у приватній власності до 15 дес. При наділенні землею з державного земельного фонду малоземельних та безземельних селян нижня межа складала 5 дес., верхня відповідала місцевій "трудовій нормі"[14]. У змісті земельного закону Директорії виразно проглядало прагнення до пошуків соціального миру на селі, якщо не між селянами та поміщиками, то між різними верствами селян.

Своєрідним доповненням до земельного закону став ухвалений 18 січня закон про додаткове наділення кожного козака армії УНР земельним наділом у 1—2 дес., наданим у довічне користування. Поява його мала на меті заохотити селян до служби в армії, адже з перемогою Директорії селяни почали масово залишати лави Республіканського війська та повертатися додому. По закінченні війни уряд обіцяв кожному козаку безповоротну допомогу на реманент у розмірі 2 тис. гривень та ще 2 тис. гривень у вигляді позики[15].

У відновленій УНР активізувалася діяльність українських політичних партій. Через два дні після вступу республіканських військ до Києва відбулося перше засідання київської організації УПСР за участю М. Грушев-

---

[14] Директорія, Рада Народних Міністрів... — Т. 2. — С. 413—417.
[15] Там само. — С. 437—439.

ського, В. Голубовича та О. Жуковського. На засіданні М. Грушевський висловив думку, що Директорія мусить передати владу Центральній Раді. Але ця пропозиція не здобула підтримки.

1 січня відбулися збори центрального проводу УПСС, на яких було ухвалено постанову з поточного моменту. Самостійники-соціалісти, не згодні з класовим характером ТКУ, вважали, що Директорія має передати владу народному представництву — Всенародним українським зборам. Головним поточним завданням Директорії вони вважали доведення країни до таких зборів[16]. 11 січня поновив роботу Київський міський комітет УПСФ.

Найбільш важливу роль у пожвавленні партійного життя відіграв VI з'їзд УСДРП, що відбувся 10—12 січня в Києві. У ньому взяв участь 61 делегат, з них 35 — з вирішальним голосом. Беручи до уваги, що два члени партії (В. Винниченко та С. Петлюра) входили до складу Директорії, а в уряді було шестеро міністрів-есдеків на чолі з прем'єром В. Чехівським, з'їзд мав відіграти непересічну роль у політичному житті України. В центрі його уваги стояло питання про форму державної влади в Україні. Доповідь про політичну ситуацію на з'їзді зробив один із лідерів "незалежників" А. Пісоцький. Доповідач висловився за впровадження в Україні влади рад та організацію народного господарства на соціалістичних засадах. Його головним аргументом на користь соціалізму було переконання в розгортанні в Західній Європі світової революції. А. Пісоцького підтримали кияни М. Ткаченко, А. Драгомирецький, Ю. Мазуренко, М. Авдієнко. Категорично не погодилися з ним катеринославці І. Мазепа, П. Феденко, І. Романченко, Т. Грабовий, Я. Капустян.

Решта делегатів не мали чіткої позиції та хиталися між радянською владою і європейською демократією, яка ґрунтується на загальному виборчому праві[17]. Так, голова уряду В. Чехівський стояв за впровадження радянської системи влади, але без застосування більшовицьких жорстких методів. Навпаки, лідер УСДРП і голова Директорії В. Винниченко, який на державній нараді у Вінниці виявився палким поборником радянської системи, тепер виступив із запереченнями щодо її встановлення в Україні. Свою позицію він пояснював зміною обставин і необхідністю враховувати це при визначенні подальшого політичного курсу. В. Винниченко вважав, що українські соціал-демократи за даних конкретних умов мають бути не лише соціалістами, а й державниками. Вони повинні розуміти, що в суспільстві, яке складається на 70 % із селянства, не може панувати міський пролетаріат, а тому соціалізм не варто впроваджувати за російським методом, бо село цього не сприйме. Селяни, які мають у приватній власності 5—15 дес. землі, не лише не перешкоджають соціалістичним перетворенням, а й допомагатимуть їм. На його думку, саме така кількість землі, залишена у землекористуванні селянського двору, зробить усе селянство трудовим.

[16] Нова Рада. — 1919. — 4 січня.
[17] Робітнича газета. — 1919. — 14, 19, 21, 29, 30 січня.

В. Винниченко виступав проти радянської системи ще й тому, що розумів: перехід влади до рад неминуче вирве її з національних рук, а цього не можна допустити[18].

З'їзд відкинув думку про запровадження в Україні пролетарської диктатури. В резолюції про поточний момент він висловився за вільний розвиток демократії, загальнодемократичні реформи, скликання в недалекому майбутньому парламенту, обраного на основі загального виборчого права. На знак незгоди прихильники радянської системи залишили з'їзд і оголосили про створення фракції незалежних соціал-демократів.

Партійні рішення не внесли ясності щодо перспектив української політики, тому Директорія вирішила провести в Києві чергову державну нараду. Із цього часу державні наради, які скликалися для розгляду важливих політичних справ, почали виконувати функції відсутньої представницької влади. В них брали участь члени Директорії, уряду, пізніше — Трудового конгресу, представники збройних сил, політичних партій, громадських організацій тощо. 16 січня 1919 р. державна нарада в Києві зосередилася на обговоренні перспектив подальшого розвитку політичних процесів в Україні. Оцінюючи ситуацію як критичну, представники Січових стрільців — найбільш свідомої та боєздатної частини Республіканської армії — О. Назарук та Ю. Чайківський висловилися за встановлення в Україні військової диктатури на чолі з тріумвіратом у складі С. Петлюри, А. Мельника та Є. Коновальця. Проте більшість учасників наради сприйняла цю пропозицію як авантюру і відкинула її. Загалом настрій наради був антибільшовицький, але її учасники розуміли, що треба прислухатися до настроїв селянської маси. А селянство на той час було налаштоване почасти нейтрально, почасти — готове йти за більшовиками. Тому, не дійшовши єдиної думки, нарада вирішила залишити все, як є, і не ухвалила жодного рішення.

Цілком відмінні настрої панували серед учасників наради, проведеної Всеукраїнською радою селянських депутатів 14—15 січня в Києві. В ній взяли участь члени виконкому Ради та представники губернських селянських рад. Нарада засудила політику Директорії та звинуватила її в тому, що вона "до цього часу не зуміла і не змогла утворити таких органів управління в центрі і на місцях, спираючись на котрі могла б переводити соціальні реформи і проводити класову боротьбу". Постанова, ухвалена на цій нараді, вимагала від Директорії негайно запровадити радянську систему влади: видати розпорядження про передачу влади у волостях, повітах і губерніях відповідним об'єднаним радам селянських та робітничих депутатів. Владу в центрі мав здійснювати Всеукраїнський з'їзд рад селянських та робітничих депутатів, а до його проведення — виконкоми Всеукраїнських рад селянських і робітничих депутатів[19].

[18] Робітнича газета. — 1919. — 16 січня.
[19] *Христюк П.* Вказ. праця. — Т. 4. — С. 47—48.

За таких умов у Києві 23 січня зібрався Трудовий конгрес України. Заплутана й складна воєнно-політична ситуація, в якій перебувала Україна наприкінці 1918 — на початку 1919 рр., позначилася на ході виборів до конгресу. На основі Інструкції вони відбувалися по куріях (від робітників, селян та "трудової інтелігенції"), виборче право надавалось особам у віці від 21 року; військовики Республіканської армії участі у виборах не брали. Проведення виборів ускладнювалося через відведені для них стислі строки — 12—15 січня. Число членів Трудового конгресу, які взяли участь у його роботі, точно не визначено. За різними даними їх було від 300 (П. Христюк) до 400 (І. Мазепа), за інформацією тогочасної преси — близько 350[20]. Це свідчило, що вибори відбулися не повсюдно. Зокрема, не були представлені північно-східні райони України, вже захоплені на цей час більшовицькими військами. Щодо соціального складу, то переважну масу делегатів становили члени Селянської спілки, які перебували під впливом різних течій українських есерів. Відсутність єдності в умовах есерівської більшості конгресу не давала змоги УПСР перебрати на себе керівництво його роботою. Конгрес розбився на три групи. Нечисленну праву склали УПСФ, УПСС та делегація ЗОУНР; центр, який виявився найчисельнішим, представляли УСДРП, права й центральна течії УПСР, частина єврейських партій; ліву, також чисельну групу — ліві українські соціал-демократи (незалежники), ліві українські есери (боротьбисти) та представники соціалістичних партій національних меншин.

Конгресові передувала подія, яка стала доленосною для українського народу. 22 січня на Софійському майдані в урочистій обстановці було проголошено злуку УНР та ЗУНР в єдину соборну Україну. В урочистостях взяла участь делегація ЗУНР у складі 36 осіб. Конгрес почав роботу із затвердження ухвали Української Національної Ради ЗУНР та Універсалу Директорії УНР про об'єднання УНР та ЗУНР в єдину соборну незалежну українську державу.

На наступних пленарних засіданнях делегати заслухали звіти Директорії (В. Винниченко), уряду (В. Чехівський), Головного Отамана С. Петлюри. Основні дискусії та редакційна робота розгорнулись у Конвенті сеньйорів, який складався з представників фракцій, та на засіданнях тимчасових комісій і фракцій. Дискусії про форму влади в Україні показали, що основне протистояння розгорнулося між лівими й центром. Ліві бажали передачі влади в руки робітничо-селянських рад. 26 січня українські незалежні соціал-демократи оголосили декларацію, в якій вимагали, щоб Трудовий конгрес, перебравши владу від Директорії, одразу передав її радам робітничих і селянських депутатів; проголосив Україну незалежною соціалістичною республікою; розпочав мирні переговори з Радянською Росією; виступив з вимогою виведення з України іноземних військ; сформував Тимчасо-

[20] *Христюк П.* Вказ. праця. — Т. 4. — С. 60; *Мазепа І.* Україна в огні й одрі революції 1917—1921. — К., 2003. — С. 84; Україна. — 1919. — № 91.

вий робітничо-селянський уряд з представників партій, які стоять на радянській платформі, а після цього сам себе розпустив[21].

Того ж дня подібну за змістом декларацію обговорила фракція УПСР. У ній констатувалося, що Директорія не є виразником волі всього трудового народу України, тому має поступитися владою радам селянських, робітничих і вояцьких депутатів; верховною владою має стати Всеукраїнський Конгрес трудового народу, обраний на основі рівного безпосереднього виборчого права; треба негайно порозумітися з Українською радянською республікою та припинити братовбивчу війну[22]. При голосуванні документу фракція УПСР остаточно розкололася, більшість голосувала проти й декларація не була ухвалена.

28 січня ТКУ ухвалив закон про форму української влади. В його основу була покладена резолюція про владу, запропонована УСДРП як проект тимчасової конституції України. Конгрес висловився проти "організації робітничої диктатури" та підтримав "демократичний лад на Україні". З метою його закріплення було вирішено "підготувати закон для виборів Всенародного парламенту Великої Соборної Української республіки"[23]. В документі оголошувалось про вимушене тимчасове припинення діяльності ТКУ через наступ радянських військ на Київ та утворення з числа депутатів низки комісій для підготовки законопроектів.

З огляду на воєнний стан ТКУ доручив Директорії здійснювати функції верховної влади й керувати обороною держави. Закони, видані Директорією УНР, мали затверджуватися найближчою сесією Трудового конгресу. Виконавча влада належала Раді народних міністрів, яка призначалася Директорією і була підзвітна ТКУ (за його відсутності — Директорії УНР). Влада на місцях передавалася урядовим уповноваженим комісарам, що мали діяти під контролем місцевих трудових рад, обраних пропорційно від робітників і селян.

Конгрес висловив рішучий протест проти замахів на цілість, самостійність і незалежність УНР, "захватів української території військами держав Антанти, арміями совітськими, польськими, донськими, добровольчеськими та румунськими"[24]. З приводу своїх постанов Конгрес видав Універсал "До українського народу", відозву до армії УНР та ноту "До народів світу", в якій висловив протест проти наступу військ радянської Росії на Україну та заявив про право українського народу бути представленим на Паризькій мирній конференції.

Трудовий конгрес остаточно розколов ліві та центристські течії української соціалістичної демократії. Лівий блок Конгресу відмовився голосувати за резолюцію про владу і зробив заяву, в якій зазначив, що не визнає правочинності Конгресу та його постанов. Порвавши з Директорією, ліві українські партії почали шукати контактів із більшовиками, хоча й надалі

[21] Політична історія України XX століття: В 6-х т. — Т. 2. — К., 2003. — С. 321.
[22] Боротьба. — 1919. — 8 лютого.
[23] Директорія, Рада Народних Міністрів... — Т. 2. — С. 467.
[24] Там само. — С. 468.

стверджували, що політика останніх щодо України є імперською. Зазначимо, що всі запропоновані на розгляд ТКУ документи виходили з необхідності зберегти незалежну Українську державу, тобто усі українські партії, попри соціальні розбіжності, стояли на державницьких позиціях.

Поява в середовищі українського руху партій соціал-демократів (незалежних) та боротьбистів свідчила про наявність в Україні сил, близьких до більшовиків. Водночас наявність у лівих українських партій чітко визначених пріоритетів у національному питанні, знехтуваному більшовиками, робила проблематичним союз цих сил у перспективі. Але доконаним є факт, що з кінця січня 1919 р. ці партії дедалі більше віддалялися від Директорії. Після залишення нею Києва вони оголосили про свою підтримку радянської влади в Україні та почали співробітничати з більшовицьким режимом.

Рішення, ухвалені Трудовим конгресом, не стали остаточними у визначенні політичного курсу УНР і не згуртували політичні сили. Того ж дня, коли був ухвалений підсумковий документ конгресу, відбулась конференція УПСР (центральної течії). Всупереч рішенням ТКУ, верхівка УПСР визнала, що Українська революція розвинулась із національно-політичної в соціальну та ухвалила змагатися за радянську форму влади в Україні. Вона виступила за порозуміння з лівою течією та утворення єдиного партійного центру. Це означало, що УПСР, за якою стояли Селянська спілка та українське селянство, в повному складі переходила в опозицію до Директорії. Після цього збереження уряду, в якому були представлені усі політичні сили, що так і не знайшли спільної мови, втрачало сенс.

Невизначеність внутрішньої політики Директорії спричинилася до того, що вона так само не мала чітко окреслених пріоритетів у зовнішній політиці. Декларація від 26 грудня проголосила курс на мирне співіснування з усіма державами, про що 28 грудня Директорія повідомила у зверненні "До народів усього світу та їх правительств"[25]. На виконання цього курсу міністерство закордонних справ УНР зайнялося встановленням, а частково поновленням дипломатичних відносин, особливо з тими країнами, де українські дипломатичні представництва існували за часів Гетьманату. 2 січня уряд затвердив кандидатури на посади голів надзвичайних дипломатичних місій до Бельгії і Голландії, Польщі, Всевеликого війська Донського, Греції; 4 січня — до Росії. 9 січня Директорія ухвалила постанову про штати надзвичайних дипломатичних місій до країн Європи; 10 січня — рішення про направлення до Франції, Бельгії, Італії, Англії двох торговельно-фінансових місій[26]. Як свідчив перший голова українського закордонного відомства О. Шульгин, на дипломатичні посади часто призначалися особи, які не мали відповідного досвіду[27]. 6 січня був затверджений персональний склад делегації УНР на Паризькій мирній конференції, яку очолив Г. Си-

---

[25] Директорія, Рада Народних Міністрів... — Т. 2. — С. 398—399.

[26] ЦДАВО України. — Ф. 1065. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 29—30, 33; Вістник державних законів УНР. — 1919. — Вип. 4. — 28 січня.

[27] *Шульгин О.* Без території. — Париж, 1931. — С. 118—119.

доренко (за фахом — інженер-шляховик). Інші члени делегації також були новачками в дипломатії, погано знали французьку мову, й крім того, не мали потрібних для участі в роботі Мирної конференції документальних матеріалів.

Тим часом зовнішньополітична ситуація дедалі погіршувалася. Невідповідність нейтрального курсу тогочасним реаліям, насамперед відкритим військовим діям на території УНР, виявилася досить швидко. Концепція нейтральності була, по суті, виявом нерішучості та двозначності зовнішньої політики Директорії і не захищала інтересів України. Для її реалізації бракувало як внутрішніх, так і міжнародних чинників. Військове протиборство всередині країни та невизнання самопроголошеного нейтралітету іншими державами унеможливлювали для УНР його дотримання, а в разі потреби — здійснення збройного захисту. В умовах нових геополітичних реалій, що склалися після закінчення світової війни, зовнішня політика УНР могла орієнтуватися або на Антанту, або на радянську Росію. Зрозуміло, що зовнішньополітичні орієнтири були безпосередньо пов'язані з внутрішньополітичними. Якщо обирати соціалізм — треба шукати підтримки в радянської Росії, якщо європейську демократію — в Антанти та Європи.

Міжнародне становище УНР було надзвичайно заплутаним. Підписавши Брестський мирний договір, Україна пов'язала себе з Четверним союзом, тож для країн Антанти вона автоматично перетворилася на ворожого сателіта. Закінчення Першої світової війни лише підсилило ці настрої в переможців. Гетьманським дипломатам, які намагалися нав'язати контакти з Антантою восени 1918 р., дали зрозуміти, що не сприймають Україну як самостійну державу, вважаючи її частиною єдиної Росії. Гетьман П. Скоропадський після залишення німецькою армією України звертався до Антанти з проханням про військову допомогу проти повстанців, але не отримав її.

На початку грудня 1918 р., коли в Україні ще тривала боротьба за владу, відчайдушні спроби врятувати українську державність шляхом порозуміння з Антантою здійснив провід консервативної УДХП. Голова партії С. Шемет виїхав до Одеси, де передав командуванню військ Антанти "Меморандум хліборобів-демократів до представників держав Згоди". Він також вручив ще два документи — меморандуми, підписані представниками урядів Української Держави, Білорусії, Кубані й Дону, тобто представниками державних утворень, що виникли на теренах колишньої Російської імперії. В одному йшлося про політичне становище, у другому — про економічні проблеми[28]. На думку проводу УДХП, підписання меморандумів керівництвом новоутворених держав повинно було вплинути на країни Антанти і похитнути їхню "єдинонеділимську" позицію. Але цього не відбулося. Антанта вважала державні утворення на неросійських територіях штучним витвором.

[28] *Любовець О.* Нарис історії Української демократично-хліборобської партії. — К., 2002. — С. 39—40, 65—66.

Антантівські кола розглядали повстання Директорії в Україні як різновид більшовизму і так само поставилися до відновленої УНР. Свої подальші плани відбудови єдиної небільшовицької Росії вони пов’язували з Білим рухом, тому слідом за ним сприймали Україну лише як південь Росії. Держави Антанти висловились за якнайшвидший прихід в Україну збройних сил союзників, щоби підтримати тут порядок. 2 грудня в Одесі з’явився французький військовий корабель “Мірабо”, 15 грудня розпочалася висадка 15 тис. десанту англо-французьких військ. На цей час більша частина міста перебувала під контролем українських військ і лише невелика територія контролювалася білогвардійцями. 18 грудня білогвардійські частини за підтримки французів вступили в бій з українською залогою та змусили її залишити місто. Французи передали управління Одесою Добровольчій армії генерала А. Денікіна.

Проте ставлення Антанти до Директорії після висадки в Одесі французького експедиційного корпусу дещо змінилося. Франція, зокрема її військові, прагнули об’єднати всі антибільшовицькі сили на півдні колишньої імперії, тому деякий час розглядали Директорію як потенційного союзника. Вони відкидали можливість розчленування єдиної Росії, а Україну бачили лише її автономною складовою. Директорія, яка в грудні 1918 р. контролювала більшу частину України, здавалася їм реальною силою. Крім того, від українських військ, які фактично блокували Одесу, залежало постачання міста продовольством. Все це спонукало французів до пошуку спільної мови з Директорією.

13 січня 1919 р. до Одеси прибув штаб французької десантної дивізії на чолі з генералом д’Ансельмом та полковником А. Фрайденбергом. Генерал зажадав від українських військ, щоби вони розблокували район навколо Одеси та відійшли на лінію Тирасполь—Бірзула—Вознесенськ—Миколаїв—Херсон. Одночасно він видав наказ, в якому оголосив, що “Франція і союзники прийшли в Росію, щоби дати змогу всім чинникам доброї волі і патріотизму відновити порядок у краї”[29]. Бажання французів відновити порядок зусиллями усіх “чинників доброї волі” свідчило, що вони воліють спертися на усі сили, що мають антибільшовицьку спрямованість. Крім того, французи були проти надання пріоритету якійсь одній політичній силі в регіоні, а саме — Добровольчій армії. Вони заборонили білогвардійцям проводити мобілізацію в Одеському регіоні під приводом того, що Добровольча армія не має популярності серед місцевого населення. На деякий час французьке командування навіть закрило російську газету “Росия”, що критикувала політику французького командування. Натомість дозволило видання української газети “Нові шляхи” самостійницького напрямку, ворожої до Добровольчої армії.

Генерал д’Ансельм та полковник А. Фрайденберг активізували переговорний процес з українцями, маючи на меті створення військового союзу між Директорією та Денікіним для спільної боротьби з більшовика-

[29] Цит. за: *Мазепа І.* Вказ. праця. — С. 71.

ми. 14—15 січня в Одесі побував військовий міністр Директорії О. Греков. Він не мав офіційних контактів з представниками французького командування і провів лише кілька приватних зустрічей. Із них виходило, що французи не мають правдивої інформації про Україну, тому треба негайно розпочинати переговори. Директорія сприйняла це як шанс на порозуміння з французьким командуванням в Одесі й — відповідно — з Антантою. Вона сподівалася на військову і фінансову допомогу Антанти у війні з радянською Росією.

Перша зустріч 24—25 січня 1919 р. дипломатичної місії УНР у складі міністрів преси й пропаганди О. Назарука та торгу і промисловості С. Остапенка з начальником штабу французьких військ полковником А. Фрайденбергом засвідчила досить жорстку позицію Антанти щодо України. В ході зустрічі французька сторона ознайомила українську із своїм баченням становища і шляхів виходу з нього. Україні було поставлено вимоги щодо змін у складі Директорії та уряду (виключити з них "більшовиків" — В. Винниченка, С. Петлюру, В. Чехівського); посилення контролю Франції над фінансами й армією, при цьому не виключалася можливість переходу України під французький протекторат. Французьке командування відмовилося обговорювати питання про суверенітет УНР, пославшись на компетенцію Паризької мирної конференції. Делегація повернулася до Києва. Директорія та уряд мали визначитися з перспективою подальших переговорів.

Одночасно з появою антантівських десантів на півдні, у північно-східних повітах України з'явилися війська радянської Росії. У жовтні—листопаді 1918 р. серед більшовицького керівництва ще не було єдності щодо "українського питання". Одні (Д. Мануїльський, В. Затонський) доводили, що позиції більшовиків в Україні занадто слабкі, й виступали за мирні переговори з Директорією. Інші (Г. П'ятаков, В. Антонов-Овсієнко) вважали, що поки Директорія не зміцніла, треба негайно переходити в наступ. Погляди останніх перемогли. Проте піти на відкриту агресію проти України більшовики не наважилися, а зробили це під прикриттям утвореного 28 листопада в Курську Тимчасового робітничо-селянського уряду України, який очолив Г. П'ятаков і від імені якого діяли більшовицькі війська.

Під приводом надання допомоги робітникам і селянам України, що повстали проти гетьманщини, 6 грудня російські війська під командуванням В. Антонова-Овсієнка розгорнули наступ у двох напрямах — на Харків—Донбас та на Київ. Повалення влади гетьмана не зупинило просування військ. 24 грудня 1918 р. наркомат закордонних справ РСФРР опублікував циркуляр про те, що внаслідок анулювання Брестського мирного договору радянська Росія не визнає Україну як суверенну державу і припиняє діяльність усіх її представницьких установ на своїй території[30].

Українська влада не помічала присутності більшовицького війська на власній території протягом майже трьох тижнів, аж поки 31 грудня міністр

[30] Известия ВЦИК. — 1918. — 24 декабря.

закордонних справ В. Чехівський телеграфно запитав РНК РСФРР у Москві: “Чим викликаний рух совітського війська на територію України?”. Народний комісар закордонних справ РСФРР Г. Чичерін відповів, що “не має відомостей про просування війська” і просив “подати точні дані про факти”[31].

3 січня більшовицькими військами був узятий Харків. Лише після цього уряд УНР серйозно поставився до більшовицької агресії. Того ж дня В. Чехівський телеграфно звернувся до уряду РСФРР із запитанням, на підставі чого радянські війська вторглися на територію України. 5 січня було отримано ноту, в якій народний комісар закордонних справ РСФРР Г. Чичерін заявив, що ніякого російського війська на території України немає, проти української армії ведуть боротьбу збройні сили українського радянського уряду. Після цього представник уряду УНР Ю. Мазуренко мав розмову по прямому дроту з Г. Чичеріним та Х. Раковським (головою Тимчасового робітничо-селянського уряду України), які заявили, що готові прийняти в Москві повноважного представника УНР для переговорів.

У цей час до Києва прибули представники Директорії на Харківщині С. Тимошенко та А. Певний. Вони доповіли на засіданні Директорії про становище на сході у зв’язку з наступом російських військ і поставили питання про негайне оголошення війни радянській Росії. Виявилося, що Директорія до такого повороту подій не була готова. Після недовгої збройної боротьби з гетьманщиною вона не розраховувала, що одразу опиниться перед загрозою нової війни. В. Винниченко сподівався на досягнення порозуміння з більшовицьким керівництвом, підтримував ідею мирних переговорів з Москвою. С. Петлюра був прихильником збройного опору більшовицькій агресії, але вагався, знаючи реальний — незадовільний — стан армії. Директорія вирішила ще раз пересвідчитися у справжніх намірах московських більшовиків.

9 січня Директорія відправила відповідь на ноту наркома закордонних справ РСФРР, в якій спростовувалося твердження Москви, ніби в Україні воює військо незалежного робітничо-селянського уряду України: “В районі Харкова оперує регулярне військо Совітської Російської армії, рекрутуються вони переважно з китайців, латишів, мадярів і росіян. Тому і друга заява комісара закордонних справ, начебто це військо складається з українців, виразно не згоджується з дійсністю”[32]. Далі українська сторона кваліфікувала дії РСФРР як протиправні та в ультимативній формі вимагала відповісти, чи згоден уряд радянської Росії припинити воєнні дії і вивести свої війська за українські терени. Відповідь наркома закордонних справ РСФРР Г. Чичеріна на ультиматум уряду УНР була такою самою, як і раніше: проти військ Директорії боротьбу веде українська Червона армія, яка підпорядкована радянському уряду України. Водночас Чичерін

[31] *Христюк П.* Вказ. праця. — Т. 4. — С. 31.
[32] Директорія, Рада Народних Міністрів... — Т. 2. — С. 420.

знов запропонував Директорії відправити до Москви делегацію для переговорів[33].

Під тиском голови уряду В. Чехівського Директорія погодилася послати до Москви надзвичайну дипломатичну місію для проведення мирних переговорів. Місія отримала повноваження заявити, що Директорія погоджується на радянську форму влади в Україні із забезпеченням у складі відповідного представництва українського селянства (себто на систему трудових рад), вона піде на укладення економічного і військового союзу з радянською Росією з метою подальшого здійснення спільної боротьби з білогвардійцями та військом Антанти. Від російської сторони вимагалося припинити наступ Червоної армії на території України і визнати незалежність Української республіки з тою верховною владою, яку встановить Трудовий конгрес.

11 січня делегація на чолі з С. Мазуренком (незалежним соц.-дем.) відбула до Москви. Але російська сторона зволікала з початком переговорів, тоді як червоні війська продовжували наступ. Це змусило Директорію оголосити 16 січня Україну у стані війни з РСФРР. Переговори розпочалися вже наступного дня. Проте обговорення поставленого українською делегацією питання про припинення наступу російських радянських військ в Україні було заблоковано російською стороною, яка запропонувала укласти пакт про спільну боротьбу проти експедиційних військ Антанти, Всевеликого війська Донського та Денікіна. Переговори безрезультатно тривали до середини лютого.

Захоплення більшовицькими військами майже всієї Лівобережної України, а також здійснена вже наприкінці січня облога Києва засвідчили неспроможність армії УНР воювати із серйозним противником. Від 28 січня розпочалася евакуація державних установ УНР до Вінниці. Військові поразки в боротьбі з більшовиками сприяли посиленню проантантівськи налаштованих правих сил. 29 січня до голови Директорії В. Винниченка звернулася делегація УПСФ, яка вимагала негайно встановити дипломатичні контакти з представниками Антанти і використати їхні війська для боротьби з більшовиками. Водночас УПСР та соціал-демократи (незалежні) висловилися за радянську форму влади в Україні.

Вибір проводом УНР подальшого державного курсу відбувався під впливом кількох факторів: більшовицької агресії та демонстративного ігнорування більшовиками Директорії УНР як законної влади в Україні; катастрофічного стану армії; рішень Трудового конгресу. Значний вплив мали й вимоги Антанти щодо України. Попри жорстку позицію, продемонстровану французьким командуванням, "двері" для переговорів залишалися відкритими. Зміна політичного курсу УНР давала надію на досягнення порозуміння з Антантою. Тому, після дводенних вагань, Директорія 31 січня видала наказ № 115, яким відправила у відставку уряд В. Чехівського. Новий уряд правої орієнтації було доручено сформувати С. Остапенку, ко-

[33] Робітнича газета. — 1919. — 14 січня.

лишньому есеру, тепер безпартійному, прихильнику орієнтації УНР на Антанту. Але уряду довелося працювати ще два тижні в попередньому складі та провести евакуацію державного апарату. Його новий склад приступив до роботи лише 13 лютого. В останні дні перебування в Києві провід УНР знов активно шукав контактів з Антантою. 2 лютого Директорія і уряд перебралися до Вінниці. Закінчився перший "київський" період існування другої УНР. Від тріумфального вступу Директорії до Києва 18 грудня 1918 р. до залишення його 2 лютого 1919 р. минуло усього 6 тижнів.

За цей короткий період з'ясувалося, що національна демократія, яка одностайно підтримувала суверенність Української держави, була, як і в попередні періоди Української революції, поділена на окремі табори, що мали зовсім різні погляди щодо питання соціально-економічної політики УНР та її зовнішньополітичної орієнтації. Праві та центристи бачили її демократичною правовою республікою європейського рівня, тоді як ліві прагнули побудувати соціалістичну державу за жорстким класовим принципом, прикладом якої слугувала Радянська Росія. Намагання проводу УНР утриматись на позиціях компромісу між лівими і правими у внутрішньому житті та залишатися на нейтральних позиціях у міжнародних відносинах зазнали краху. Результатом урядової кризи став поворот політики УНР вправо.

ОРІЄНТАЦІЯ НА АНТАНТУ ТА ЇЇ КРАХ. ПОВЕРНЕННЯ СОЦІАЛІСТІВ ДО ВЛАДИ

Тягар внутрішніх державних проблем посилювався через складне міжнародне становище. УНР опинилася у ворожому оточенні й із січня 1919 р. перебувала у стані війни за державність. На заході польська армія вела повномасштабну війну із Західноукраїнською Народною Республікою. Після відходу німців поляки захопили Ковель і Володимир-Волинський і намагалися звідти просуватися вглиб території України. Румунія анексувала Бессарабію. На Чорноморському узбережжі висадилися війська Антанти, яких у районі Одеси нараховувалося до 35 тис. На південному сході, в районі Донбасу активізувалися білогвардійські частини Донської та Добровольчої армій. Найбільшу небезпеку для УНР становила війна з РСФРР. Під натиском Червоної армії 5 лютого українська армія залишила Київ. У цей час вся Лівобережна Україна вже перебувала під владою більшовиків. Боєздатного війська залишалося ледь 20 тис. осіб.

Неспроможність самостійно дати відсіч більшовицькій навалі змушувала провід УНР шукати союзників. Фактор зовнішньої політики став домінуючим у визначенні політичної лінії Директорії. Переговори велися одночасно з представниками Антанти та урядом більшовицької Росії. 2 лютого в Бірзулі відбулася чергова зустріч із французьким командуванням (полковник А. Фрайденберг). Українська делегація (С. Остапенко, О. Греков, І. Мазепа, Ф. Штейнгель) вимагала від Антанти визнання суверенітету УНР, допомоги у війні з РСФРР, повноправної участі у Паризькій мирній

конференції. Представники Антанти зажадали виведення зі складу Директорії В. Винниченка та С. Петлюри, заміни соціалістичного уряду В. Чехівського більш поміркованим. Вони також наполягали на звільненні гетьманських міністрів, митрополита Антонія та єпископа Євлогія, заарештованих українською владою. Сторони виклали свої позиції, але не дійшли згоди.

Тим часом і переговори в Москві остаточно зайшли у глухий кут. Українська армія була безсила перед наступом Червоної армії і це було головним аргументом більшовиків на переговорах. Натомість ініціативу щодо порозуміння з Директорією виявляв радянський уряд України. У Харкові в цей час радянське керівництво досягло угоди з лідерами боротьбистів (В. Блакитний, Г. Михайличенко, М. Шинкар, О. Шумський) про входження українських лівих есерів до складу радянського уряду[34]. 6 лютого голова РНК, нарком закордонних справ УСРР Х. Раковський телеграфно звернувся до Директорії УНР з пропозицією перенести переговори з Москви до Харкова і вести їх з радянським урядом України[35]. Але провід УНР вважав переговори з Антантою більш перспективними та залишив телеграму Раковського без відповіді. 10 лютого були остаточно припинені й переговори у Москві.

Голова української делегації Г. Сидоренко 12 лютого 1919 р. направив ноту Паризькій мирній конференції. В ній йшлося про війну РСФРР проти УНР та імперіалістичну політику більшовиків. Україна зверталася за підтримкою до світової спільноти, вона просила від держав Антанти визнання її незалежності як "єдиного способу привернення негайного тривалого спокою і порядку в Східній Європі", оскільки уряд УНР протидіє більшовицькій експансії[36].

Формально відправленому у відставку 31 січня уряду В. Чехівського довелося працювати ще два тижні, поки йшло формування нової Ради народних міністрів. Воно супроводжувалося пожвавленням діяльності правих політичних сил, які під впливом вимог Антанти були готові стати до керівництва державою. 7 лютого Головний комітет УПСФ ухвалив резолюцію про продовження переговорів та обов'язкове досягнення згоди з Антантою. Наступного дня ЦК Української народно-республіканської партії (УНРП) заявив, що партія стоїть за рішучі зміни в політиці уряду та звернувся до есефів із пропозицією про спільні дії. УПСФ та УНРП видали у Вінниці меморандум із приводу сучасного моменту, де заявили про готовність взяти участь у формуванні кабінету. Поміркованi партії виступали проти "крайностей в сфері соціальної політики", які, на їхню думку, були головною причиною відмови Антанти включити Україну до кола союзних держав. Політика нового уряду передбачала порозуміння з державами Антанти, змі-

[34] Боротьба. — 1919. — 9 лютого.

[35] Известия Временного рабоче-крестьянского правительства Украины. — 1919. — 7 февраля.

[36] Центральний державний архів громадських об'єднань (далі — ЦДАГО) України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Спр. 354. — Арк. 1—6.

ни внутрішньополітичного курсу, проведення аграрної реформи, організацію міцної армії[37].

На вимогу Антанти, яка вважала українських лідерів "більшовиками", відбулися зміни у проводі УНР. Голова Директорії В. Винниченко та прем'єр В. Чехівський пішли у відставку, тоді як С. Петлюра обрав інший шлях. Він заявив про свій вихід із лав УСДРП і в такий спосіб залишився членом Директорії та Головним отаманом армії УНР. Після відставки В. Винниченка члени Директорії вирішили головувати по черзі, й таким чином з 11 лютого обов'язки голови почав виконувати С. Петлюра. Соціалістичні партії демонстративно відкликали своїх представників з провідних державних посад. 9 лютого відповідне рішення ухвалили центральні комітети УСДРП та УПСР (центральної фракції).

В результаті урядової кризи провід УНР обрав праву орієнтацію, намагаючись таким чином виконати умови Антанти. Новий уряд без участі соціалістів сформував 13 лютого вже згадуваний нами С. Остапенко. Вперше з початку Української революції від керівництва національним рухом відійшли провідні партії УПСР та УСДРП, уряд склали лише помірковані: соціалісти-федералісти, самостійники, народні республіканці. До складу уряду входили: К. Мацієвич — міністр закордонних справ, О. Шаповал — міністр військових справ, Г. Чижевський — міністр внутрішніх справ, І. Фещенко-Чопівський — міністр народного господарства, Є. Архипенко — міністр земельних справ, С. Федак — міністр фінансів, Д. Маркович — керуючий справами міністерства юстиції, П. Пилипчук — керуючий справами міністерства шляхів, І. Огієнко — керуючий справами міністерства освіти, І. Штефан — керуючий справами міністерства пошти і телеграфу, Л. Михайлів — керуючий справами міністерства праці, І. Липа — керуючий справами міністерства культів, О. Корчак-Чепурківський — керуючий справами міністерства народного здоров'я, М. Білинський — керуючий справами міністерства морських справ, О. Назарук — керуючий управлінням преси і пропаганди, А. Ревуцький — керуючий справами міністерства єврейських справ, Д. Симонів — державний контролер, М. Корчинський — державний секретар[38].

Уряд спробував навести порядок у державному управлінні, ухваливши 14 лютого тимчасовий закон "Про порядок внесення й затвердження законів в Українській Народній Республіці". Цей акт певним чином регламентував діяльність уряду і виділяв у ньому дві структури: Кабінет міністрів та Раду народних міністрів. Кабінет складався з голови уряду та шести міністрів: закордонних справ, народного господарства, земельних справ, внутрішніх справ, фінансів і військових справ. У засіданнях Кабінету з правом дорадчого голосу брали участь державний контролер та державний секретар. Рада складалася з міністрів Кабінету та керуючих справами решти міністерств. Порядок обговорення та ухвалення законів був такий: проекти

[37] Робітнича газета. — 1919. — 9 лютого; Українська Ставка. — 1919. — 13 лютого.
[38] Директорія, Рада Народних Міністрів... — Т. 2. — С. 49—50.

законів готувалися відповідними відомствами і подавалися голові уряду, він передавав їх на розгляд до Кабінету або Ради міністрів. Ухвалені проекти законів і постанов, відредаговані Державною канцелярією, підписані головою уряду та відповідним міністром, передавалися на затвердження Директорії. В такий спосіб уряд намагався розмежувати свої владні функції та повноваження Директорії.

З метою обмежити військові повноваження Головного отамана та підсилити професійне керівництво армією 24 лютого був ухвалений закон, за яким запроваджувалася посада Наказного отамана та відбувався розподіл прав і обов'язків серед військового керівництва. Головний Отаман С. Петлюра мав здійснювати "верховний догляд за всіма збройними силами республіки", тоді як до компетенції Наказного отамана входило керівництво Дієвою армією УНР — "безпосереднє ведення військових операцій". Військовий міністр "мав завданням формування і організацію Республіканських військ і постачання їх всім необхідним"[39]. На посаду Наказного отамана був призначений представник УПСС генерал О. Греков. Як і урядова, військова реформа особливого успіху не мала. Фактично військовими справами продовжував керувати С. Петлюра, хоч О. Греков також віддавав розпорядження військам на фронті. Внаслідок цього в українській армії запанувало ще більше безладдя.

Уряд С. Остапенка не мав цілісної політичної програми. Зовнішньополітична складова, що була визначальним фактором при формуванні уряду, домінувала й у його діяльності. Головною метою було встановлення союзницьких відносин з Антантою та здобуття її допомоги у боротьбі з інтервенцією більшовиків. Тому прем'єр С. Остапенко, який дивився на переговори дуже оптимістично, майже весь час проводив у поїздках між Вінницею та Одесою.

Уряд не став шукати підтримки в народних масах і не видав жодного програмного документа з роз'ясненням своєї політики. В умовах війни і революції, коли від ставлення населення до влади й армії залежали перемога чи поразка, це був фатальний прорахунок. Уряд опинився в цілковитій ізоляції. "...Саме в цю добу загальна анархія і хаос на українському фронті досягли найвищого щабля, — свідчив І. Мазепа. — За уряду Остапенка не було ні влади, ні контролю. Тому грубі мільйони, що видавалися на нові формування, пропали марно. Зловживанню отаманів не було кінця: вони брали гроші, але при першій нагоді кидали фронт, зникали хто куди хотів, і цим вносили ще більшу дезорганізацію як на фронті, так і в запіллі"[40].

Негаразди в державному проводі певною мірою позначилися й на сфері воєнного протиборства. Політика хитань між крайностями — від московських більшовиків до французьких генералів — підривала авторитет Директорії, деморалізуючи армію та населення. В Україні швидко й стихійно

[39] Директорія, Рада Народних Міністрів... — Т. 2. — С. 491.
[40] *Мазепа І.* Вказ. праця. — С. 98.

поширювалися прорадянські настрої, пов'язані з ліквідацією приватної власності на землю й поширенням її зрівняльного розподілу, запроваджених більшовиками. Не оминули вони й армію. 12 лютого Головний Отаман С. Петлюра видав наказ, в якому визначив причини невдач Дієвої армії на Лівобережній Україні: загальна недисциплінованість війська, особливо його командирів, непрофесійність армії (погано поставлене планування військових операцій, зв'язок, розвідка і т. ін.)[41].

У лютому—березні Червона армія значно збільшила свій контингент і розгорнула наступ по кількох напрямах, тепер уже на Правобережжі: на північному заході — з метою відрізати військо УНР від галицької армії, з Катеринослава на Жмеринку та з Києва на Бердичів, Козятин і Вінницю. Стан Дієвої армії УНР був незадовільним, у ній майже не лишилося боєздатних частин. Північною групою армії УНР командував 26-річний отаман В. Оскілко, який до війни був прапорщиком запасу. Незважаючи на те, що частина більшовицьких військ перейшла на бік Директорії, Північна група була не в змозі зупинити наступ Червоної армії. В ході боїв остання зайняла Сарни, Мозир, Коростень, Житомир. Результатом політичних інтриг отамана О. Волоха стало відсторонення від командування Запорізьким корпусом полковника П. Болбочана, застосування репресій проти офіцерів його штабу, що повністю деморалізувало це військове з'єднання.

Корпус Січових стрільців зазнав великих втрат під час оборони Києва. Виснажений безперервними боями, поповнений за рахунок повстанських частин, наприкінці лютого він знов зазнав поразки під Козятином, після чого був виведений з боїв в район Проскурова на відпочинок. Його місце на Східному фронті зайняли численні, але майже некеровані повстанські підрозділи. "Деморалізація війська набрала в той час таких розмірів, — писав М. Капустянський, який був на той час начальником оперативного відділу штабу Армії УНР, — що порушення і невиконання бойових наказів цілих частин було звичайним явищем. Так, наприклад: 5 березня частини 55-го піш. полку розбіглися, а більша частина козаків перейшла до ворога, 60-й і 53-й полки за невиконання наказів були обеззброєні, 59-й полк, по відомостям, вирізав більше ніж 10 своїх старшин... Постійна відсутність зв'язку з окремими частинами, що було наслідком роботи ворога, а також наслідком роботи місцевих більшовиків серед селянства, яке вороже ставилося до нашої армії, разом з іншими були загальними причинами, що змушували нашу армію до відвороту"[42].

Трагічним наслідком поразок українців від Червоної армії стала хвиля єврейських погромів, що прокотилася у прифронтовій смузі в лютому—березні 1919 р. Єврейське робітництво і напівінтелігенція у містечках Волині й Поділля симпатизували радянській владі; у складі більшовицької партії

[41] ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 335.

[42] *Капустянський М.* Похід українських армій на Київ—Одесу в 1919 році. — К., 2004. — С. 80.

був досить великий прошарок євреїв, відповідно вони становили значне число політичних комісарів Червоної армії. Єврейське населення також часто відігравало роль "п'ятої колони" — під час наступу більшовиків підтримувало їх в тилу. Безпосередній свідок тих подій І. Мазепа прямо пов'язував єврейські погроми із загостренням боротьби на українсько-радянському фронті: "Коли на Україні розгорілася жорстока міжнаціональна і міжгромадянська війна, — писав він, — в якій більшовики не брали полонених, масами розстрілювали людей української національності і руйнували артилерійським огнем українські села, то у відповідь на цей погром над українцями почалися погроми жидівського населення. Найбільша хвиля протижидівських виступів пронеслася в лютому—березні 1919 року, коли загострення боротьби проти комуністів досягнуло найвищого ступеня"[43]. Найжорстокішими виявилися погроми в середині лютого в Проскурові та у м. Фельштин Проскурівського повіту, під час яких загинули сотні людей. Командування армії УНР намагалося боротися з погромними діями отаманів, зокрема, був заарештований отаман В. Семесенко, винний у проскурівському погромі. Але в умовах, коли колишні повстанські відділи діяли самостійно, отамани не підпорядковувалися Головному штабу Армії УНР навіть в оперативних питаннях, перешкодити їхнім діям командування було не в змозі.

Як свідчать документи, в ході громадянської війни шлейф єврейських погромів тягнувся за всіма арміями, що діяли в Україні. За поразки в боях мстилися євреям і білогвардійці, і червоноармійці, і польська армія: в основі зазвичай лежали ті самі причини: низька дисципліна і моральний стан війська, антисемітські настрої, поведінка єврейського населення. Проте командування жодної з армій ніколи не віддавало наказів карати євреїв. Тому звинувачення армії УНР й особисто її головнокомандувача С. Петлюри в погромних діях виглядають принаймні несправедливими. Соціал-демократ С. Петлюра за своїм світоглядом не був антисемітом. Пізніше, коли йому довелося очолити УНР та її армію, він не підписав жодного документа, який можна було б визнати за юдофобський. Історики протягом останнього двадцятиліття віднайшли в спецсховах колишніх радянських архівів і опублікували десятки документів, які свідчать про осуд Головою Директорії погромницьких дій, його однозначно жорстку позицію щодо їх припинення та покарання призвідців, а також надання допомоги постраждалим. Шукаючи формулу відповідальності С. Петлюри за погроми, варто погодитися з думкою автора монографії "Молитва за уряд: українці та євреї під час революції, 1917—1920" (Гарвард, 1999) Г. Абрамсона, який вважає Петлюру "підзвітним, але не відповідальним" за тогочасні єврейські погроми. Його "підзвітність" полягає в тому, що керівник держави несе моральну відповідальність за все, що відбувається на його державній території, навіть якщо ці дії кояться без його відома і всупереч його волі. Проте він не є "відповідальним" в правовому сенсі, оскільки не санкціонував погромів і не толе-

[43] *Мазепа І.* Вказ. праця. — С. 98—99.

рував погромників[44]. Тож можна говорити про лише моральну провину, але не юридичну, згадуючи виправдальний вирок паризького суду у справі вбивці Петлюри С. Шварцбарда.

Масштаб погромів був настільки значним, що приписуючи відповідальність за них одному С. Петлюрі, навряд чи вдасться щось зрозуміти в їх природі. А саме це розуміння на сьогодні є найголовнішим, бо інакше цю проблему в історії українсько-єврейських стосунків неможливо переосмислити.

Пріоритетним напрямом у діяльності Директорії та уряду весь час залишалася зовнішня політика. 11 лютого вони присвятили обговоренню відносин з Антантою спільне засідання й ухвалили наказ, в якому наголошувалося, що Франція та союзники прийшли в Україну з метою надати змогу усім патріотичним елементам відновити знищений під час громадянської війни порядок в краї. Було вирішено провадити далі переговори з французьким командуванням, причому Директорія висловила свою згоду "на прийняття в принципі тих умов, які були висунені з обох сторін"[45]. 17 лютого провід УНР ухвалив декларацію до держав Антанти і США, в якій засвідчив їм свою вдячність за готовність підтримати Україну і вступити в боротьбу з більшовизмом. Документ також закликав згадані держави допомогти українцям у відбудові власної державності. Декларацію мав передати союзникам міністр закордонних справ К. Мацієвич, який отримав право підписувати з ними будь-які угоди[46].

Попри усунення від керівництва УНР "більшовиків" В. Винниченка та В. Чехівського та формування правого уряду без соціалістів, переговори з французьким командуванням не просувалися вперед. Французи не зробили жодного кроку назустріч українській владі у відповідь на її поступки, натомість висували нові, досить принизливі політичні вимоги. 1 березня генерал д'Ансельм у телеграмі до С. Остапенка заявив про готовність надати негайну допомогу УНР за умови, що Директорію залишать С. Петлюра та О. Андрієвський[47]. 2 березня Директорія обговорила нові вимоги щодо змін у своєму складі, визнала їх неприйнятними і констатувала, що подальші поступки французькому командуванню були б рівнозначні самоліквідації Української Народної Республіки[48]. Після цього С. Остапенко повідомив союзників, що зміна персонального складу Директорії може відбуватися лише на підставі законів УНР.

6 березня в Бірзулі відбулася чергова зустріч делегації УНР з французьким командуванням, на якій сторонам знову не вдалося домовитися. Переговори по інерції тривали ще впродовж місяця, але їх учасники вже майже не сподівалися на позитивні результати. Українська влада під тиском

---

[44] Цит. за: *Рябчук М.* Спокута метафізичних провин // Ковальчик А. Пан Петлюра. — Б. м. — 2011. — С. 7.

[45] Директорія, Рада Народних Міністрів... — Т. 2. — С. 46.

[46] Там само. — С. 53.

[47] *Христюк П.* Вказ. праця. — Т. 4. — С. 103.

[48] ЦДАВО України. — Ф. 1092. — Оп. 6. — Спр. 2. — Арк. 53, 55.

наступаючої Червоної армії змушена була залишити Вінницю й перебратися до Жмеринки, а згодом до Проскурова та Рівного. Французький десант, який також зазнавав відчутних ударів від Червоної армії, поступово залишав контрольовану ним територію півдня України.

Результатом майже двомісячного переговорного процесу стало суцільне фіаско зовнішньої політики української влади, яка нарешті збагнула, що французьке командування контактувало з нею переважно на власний ризик. По-перше, воно не отримало конкретних директив щодо України від Антанти, по-друге, не мало в цьому регіоні військових сил та матеріальних засобів для надання реальної допомоги українцям у боротьбі з Червоною армією. Стратегічною лінією Антанти, як і раніше, залишалося відновлення "єдиної Росії".

Поразки армії УНР в боротьбі з Червоною армією, критичний стан французького десанту, від якого чекали військової допомоги, спонукали провід УНР шукати шляхів виходу з кризи. В цих умовах ініціативу почали виявляти соціалістичні партії. 7 березня провідні діячі УСДРП (С. Вікул, І. Мазепа, П. Феденко) та УПСР (Д. Одрина, Н. Петренко) провели нараду у Вінниці, під час якої визнали, що надії Директорії на допомогу Антанти не виправдалися. Результатом такої політики став катастрофічний стан армії, суцільний хаос у державному управлінні, втрата підтримки українських робітників і селян, серед яких поступово зростала кількість прихильників більшовизму. Учасники наради висловилися за припинення переговорів з французьким командуванням та зосередження на внутрішніх проблемах України. Есери ще мали певні ілюзії щодо порозуміння з радянською владою, особливо харківською. Позиція соціал-демократів була більш прагматичною. Вони вважали за можливе запропонувати більшовикам мирне порозуміння на умовах визнання самостійності України, усвідомлюючи разом із тим, що більшовики на це не погодяться і боротьба з ними неминуча. Проте сподівались, що такий тактичний пропагандистський хід відверне від більшовизму українських робітників і селян по обидва боки фронту. Свою думку члени УСДРП довели до С. Петлюри. Але Головний отаман, який незадовго перед тим мав зустріч з емісарами Антанти у Ходорові (Галичина), не втрачав надію на реальну допомогу з її боку.

11 березня ЦК УПСР (центральної фракції), що перебував на радянській території, через своїх емісарів І. Лизанівського та А. Степаненка передав Директорії домагання припинити переговори з представниками Антанти й відновити контакти з радянською Росією, визнавши попередньо радянську форму влади в Україні. 12—15 березня у Проскурові перебував емісар УСДРП (незалежних) А. Драгомирецький. Він провів переговори з ЦК УСДРП, в результаті чого соціал-демократи також висловилися за припинення переговорів з Антантою, хоча й не вірили у можливість угоди з більшовиками. Таким чином, поступово сформувалася єдина позиція лівих соціалістичних партій: перервати контакти з Антантою, повернутися до внутрішніх проблем України, враховуючи близькі до більшовизму настрої більшої частини її населення. Тиск на Директорію зліва посилювався. Сі-

чові стрільці, які раніше беззастережно її підтримували, тепер заявили, що готові служити будь-якому режиму, який забезпечить незалежність України. В документі з викладом їхньої позиції, переданому Директорії 13 березня, наголошувалося: якщо українська республіка в Києві підтвердить, що стоїть на платформі самостійності, вони можуть підтримати радянську владу на місцях [49].

У скрутній ситуації, коли соціалістичні партії вимагали зміни урядової політики, Директорія винесла це питання на розгляд державної наради, що відбулась 11 березня у Проскурові за участю членів Директорії, міністрів уряду та представників політичних партій. Був заслуханий звіт прем'єр-міністра С. Остапенка. Попри об'єктивний стан речей, він наводив безліч аргументів на користь продовження переговорів. Соціалістичні лідери відстоювали протилежну позицію: годі сподіватися на допомогу Антанти, треба шукати підтримки з боку власного народу. Оскільки робітничі та селянські маси настроєні по-більшовицькому, політична програма українського уряду повинна відповідати настроям мас. Треба припинити переговори з Антантою та через харківську владу шукати порозуміння з радянською Росією. Директорія, і перш за все Головний Отаман, не сприймали серйозно ці пропозиції. С. Петлюра, підтриманий командуванням армії, яка готувала контрнаступ в районі Бердичева—Житомира, був проти. Нарада ще раз засвідчила відсутність єдиної позиції в українського політичного керівництва з приводу подальшої долі української держави. Як і попередні подібні заходи, вона продемонструвала лише певний обмін думками і не змогла виробити єдину позицію.

Категорично проти розриву з Антантою висловився й президент Національної ради ЗУНР Є. Петрушевич, який 12 березня прибув до Проскурова разом із делегацією галицьких політиків. Провід ЗУНР вважав, що переговори з більшовиками можна вести лише у випадку, якщо не вдасться домовитися з Антантою. Введення до складу Директорії Є. Петрушевича як представника ЗО УНР сприяло певному підсиленню проантантівських настроїв.

Хоча на урядовому рівні жодних рішень ухвалено не було, 14 березня кабінет міністрів на чолі з С. Остапенком надіслав листа до Директорії з проханням про відставку. Свої дії уряд мотивував поновленням контактів між Директорією та соціалістичними партіями. Можливо, такий крок був спробою політичного тиску з боку правих на Директорію, насамперед на С. Петлюру[50]. Цей демарш Директорія залишила без відповіді й відставка уряду не відбулася. 19 березня С. Остапенко та К. Мацієвич знов виїхали до Одеси на переговори з Антантою.

Зазнавши невдачі у спробі змінити владу в УНР, соціалісти вдалися до силових варіантів тиску на Директорію. Початок був покладений низкою березневих заколотів, вчинених лівими силами. Сліди від них вели

[49] *Христюк П.* Вказ. праця. — Т. 4. — С. 117—118.
[50] Політична історія України XX століття. — Т. 2. — С. 340.

до партій, які на початку 1919 р. покинули табір національної демократії та співпрацювали з радянським режимом. Боротьбисти дедалі більше наближалися до сприйняття російської комуністичної моделі, хоч і залишалися на виразно національних позиціях. Близька до комуністичних постулатів політична платформа боротьбистів сприяла порозумінню їх з більшовиками. В радянській Україні УПСР (ліва) отримала статус партії, яка стоїть на платформі радянської влади. Вона цілком легально діяла в Києві, так само як і місцеві організації, що також залишилися на своїх територіях під більшовицькою владою. 8 лютого в Києві вийшло перше число органу ЦК газети "Боротьба", в редакційній заяві йшлося про підтримку партією радянської влади.

V з'їзд боротьбистів, що відбувся 3—10 березня 1919 р. у Харкові, ухвалив комуністичну платформу, висловив бажання разом із більшовиками будувати в Україні радянську владу. Партія прийняла нову назву "УПСР (комуністів-боротьбистів)" і ухвалила розпочати процес об'єднання з КП(б)У. Було вирішено приступити до розроблення нової партійної програми, відповідно до змін, які сталися в партії. До девізу "Борітеся—поборете!" було додане комуністичне гасло "Пролетарі всіх країн, єднайтеся!"[51].

Ліва частина УСДРП, другої за впливом партії Української революції, також утворила окрему партію УСДРП (незалежних). На відміну від боротьбистів незалежники, перебуваючи на радянській території, досить швидко втратили довіру до більшовицької влади. До цього призвела антиукраїнська національна й антиселянська земельна і продовольча політика більшовиків. На початку квітня 1919 р. УСДРП (незалежних) утворила Всеукраїнський революційний комітет (Всеукрревком), до складу якого увійшли також представники УПСР і Селянської спілки, та Головний повстанський штаб і оголосила про початок антибільшовицького селянського повстання. Керівництво повстанського руху ставило своїм завданням також боротьбу проти "внутрішньої реакції", тобто Директорії, політику якої воно вважало дрібнобуржуазною[52].

Зазначимо, що провідні українські партії УПСР, УСДРП, УПСФ, а також ті, що пішли від них — "боротьбисти", "незалежники" та інші, були "близькими родичами" відповідних російських політичних партій. В Росії захоплення влади однією партією призвело до громадянської війни. В Україні амплітуда політичних розбіжностей не була такою широкою, українські партії єднала національна ідея, яка пом'якшувала незгоди в соціальних питаннях. Проте саме соціальна складова політичного курсу УНР ставала причиною численних спроб заколотів і переворотів. Усі вони поглиблювали політичну нестабільність, підсилювали розбрат у національно-демократичному таборі.

[51] Боротьба. — 1919. — 9, 11, 15, 16 березня.

[52] *Антонов-Овсеенко В.А.* Записки о гражданской войне. — Т. 4. — М.; Л., 1933. — С. 168; *Шаповал М.* Велика революція і українська визвольна програма. — С. 142.

Політичним центром опозиції уряду, який ліві звинувачували у занадто правому та угодовському курсі щодо Антанти, із середини березня став Кам'янець-Подільський. Після Проскурова там опинилася частина урядових установ УНР. Опозиція, головним натхненником якої виступав М. Грушевський, пропагувала на сторінках газети "Життя Поділля" потребу порозуміння з радянською владою. Вона використала повітовий селянський з'їзд, що 20—22 березня відбувався у Кам'янці-Подільському. Під впливом М. Грушевського, І. Лизанівського та інших есерівських провідників з'їзд ухвалив резолюцію на користь радянської форми влади, висловився проти переговорів із представниками Антанти та підтримав проведення переговорів із більшовиками.

Слідом за цим, 22 березня, на тому самому з'їзді незадоволені представники соціалістів на противагу правому кабінету С. Остапенка утворили так званий Комітет охорони республіки (КОР), до складу якого увійшли есдеки В. Чехівський (голова), І. Романченко, І. Мазепа, М. Ткаченко, есери А. Степаненко, І. Лизанівський та ін. М. Грушевський відмовився від участі, оскільки, як і В. Винниченко, виїжджав за кордон. Комітет висунув до Директорії вимогу щодо негайної зміни урядової політики: припинення переговорів із командуванням Антанти в Одесі й встановлення контактів із радянським урядом України. Основою для переговорів із більшовицькою владою мали стати такі вимоги: визнання радянськими урядами України й Росії самостійності та незалежності УСРР; виведення російських військ з України; український характер державності; легальне існування українських соціалістичних партій та ін. З відповідними відозвами КОР звернувся до населення та армії. Спроба через КОР домогтися зміни курсу Директорії свідчила, що соціалістам все ще здавалося, що більшовики борються головно за встановлення соціалістичного ладу на теренах колишньої Російської імперії та Європи і тому з ними можна знайти спільну мову, погодившись на радянську незалежну Україну. Вони не хотіли збагнути, що радянський уряд у Харкові не мав жодної реальної влади і фактично був маріонеткою Москви. КОР не набув підтримки, на яку сподівався, і самоліквідувався 28 березня. Авторитетові Директорії та уряду було завдано серйозного удару.

Майже одночасно командир Запорізького корпусу отаман О. Волох з групою демагогів перебрав владу на фронті та став на "радянофільську платформу". 21 березня у Вапнярці командування Південно-Східної групи, відрізаної внаслідок захоплення радянськими військами Жмеринки від решти армій УНР, виступило проти Директорії. Отамани О. Волох, О. Данченко, Б. Поджіо, М. Волощенко видали універсал, в якому заявили про перехід на платформу радянської влади. Вони усунули від керівництва групою отамана П. Колодія і 23 березня утворили ревком Південно-Західного району України, проголосивши О. Волоха головнокомандувачем збройних сил. 28—29 березня ревком повідомив про це уряд УСРР та командування Українського фронту Червоної армії, а перед тим віддав наказ українським військам припинити бойові дії. Радянське командуван-

ня, так само як і уряд, відмовилося вести переговори із заколотниками. Але поки тривали політичні ігри, більшовики використали час для перепочинку і, перегрупувавши свої сили, перейшли в наступ. Вони завдали нищівного удару по українських частинах, захопили Бар і Могилів-Подільський і відрізали південне крило фронту від північного. Ця авантюра дорого коштувала українській армії. Вона призвела до провалу наступу Північної групи військ УНР на Житомир та катастрофи Південно-Східної групи, яка складала майже половину Дієвої армії. Частина військ здалася у полон. Запорізький корпус із боями відступив на південь, 16 квітня перейшов Дністер і був інтернований на румунській території. З дозволу Антанти румуни пропустили українські війська до Галичини, але повністю їх роззброїли, незаконно конфіскувавши 40 ешелонів військового майна, яке включало 80 гармат, 700 кулеметів, 15 тис. гвинтівок та величезні запаси військового спорядження.

27 березня "Рада чотирьох" Паризької мирної конференції ухвалила остаточне рішення про евакуацію військ Антанти з Одеси. Це стало додатковим аргументом для соціалістів на користь повалення правого уряду. Підсумком перебування при владі поміркованих партій стала суцільна руїна: катастрофічні поразки української армії, що призвели до втрати території, руйнування державних інституцій та посилення анархії. Очікування допомоги від Антанти так само не врятувало Українську революцію, як і нейтральна позиція уряду В. Чехівського.

Після переїзду урядових структур УНР до Рівного в перші дні квітня С. Петлюра поставив перед соціалістичними партіями питання про реорганізацію влади та утворення уряду за участю соціалістів. Перед тим, як погодитися на участь у формуванні уряду, представники УСДРП та УПСР (центральної течії) 5 квітня висунули свої умови щодо реформування влади. Спільний підсумковий документ (Рівненська угода) складався з трьох розділів. Наведемо його короткий зміст:

I. Директорія: зміна складу Директорії (Головний Отаман С. Петлюра, А. Макаренко і по одному представнику від УПСР, УСДРП та ЗОУНР); зрівняння усіх членів Директорії у правах; визначення кворуму для її засідань у три особи; обмеження компетенції Директорії лише затвердженням законів, ухвалених Радою народних міністрів.

II. Рада Міністрів: призначення прем'єр-міністра за згодою УПСР та УСДРП; формування кабінету — у порозумінні й за згодою цих партій.

III Програма внутрішньої і зовнішньої політики: припинення "внутрішньої горожанської війни"; легальна діяльність усіх партій, що стоять на позиціях незалежності України; негайна організація трудових рад на місцях; мир з Радянською Росією та відмова від участі в союзах проти неї; переговори з державами Антанти та іншими державами лише за умов визнання самостійності Української республіки й невтручання в її внутрішні справи[53]. С. Петлюра погодився з умовами соціалістів і зазначив, що варто

[53] *Христюк П.* Вказ. праця. — Т. 4. — С. 118—119.

було б ввести до урядової коаліції також представника від соціалістів-самостійників, але не наполягав на цьому.

В центрі уваги державної наради, що відбулася наступного дня за участю Директорії, представників політичних партій і Трудового конгресу, був склад майбутнього уряду і, відповідно, узгодження його політичної програми між правицею та лівицею українського руху. Політична ситуація й настрої населення спонукали до еволюції у бік більшовизму. Тому урядову політику тепер визначали соціалісти. Праві партії відмовилися від участі в уряді. 6 квітня Головний Отаман С. Петлюра провів нараду у справі формування нового кабінету лише з представниками соціалістичних партій.

9 квітня Директорія нарешті видала постанову про відставку уряду С. Остапенка. Того ж дня С. Петлюра дав телеграфне розпорядження Б. Мартосу очолити РНМ та негайно сформувати новий уряд. Але про зміни у складі та функціях Директорії не йшлося, реформа влади відкладалася на майбутнє. Цікаво, що разом із наказом про реконструкцію кабінету голова держави підтвердив повноваження колишніх міністрів С. Остапенка та К. Мацієвича "в справі переговорів з Антантою на умовах, даних їм від Директорії"[54].

До складу уряду увійшли члени УСДРП, УПСР та галицькі соціалісти, делеговані ЗО УНР: голова й міністр фінансів Б. Мартос (УСДРП), заступник голови й міністр юстиції А. Лівицький (УСДРП), міністр внутрішніх справ І. Мазепа (УСДРП), міністр земельних справ М. Ковалевський (УПСР), в.о. міністра військових справ Г. Сиротенко (УСДРП), міністр закордонних справ В. Темницький (УСДП ЗО УНР), міністр народної освіти А. Крушельницький (УРП, ЗО УНР), міністр народного господарства Л. Шрамченко (УСДРП), міністр шляхів М. Шадлун (УСДРП), керуючий міністерством пошти і телеграфу І. Паливода (УПСР), міністр праці Й. Безпалко (УСДП, ЗО УНР), керуючий міністерством народного здоров'я О. Білоус (б/п), керуючий міністерством віросповідань К. Мирович (б/п), міністр єврейських справ П. Красний (Поалей-Ціон), керуючий управлінням преси та інформації та в.о. державного секретаря І. Лизанівський (УПСР), державний контролер І. Кабачків (б/п)[55].

12 квітня новий уряд видав свою програмну декларацію, в якій недвозначно заявив про прихід до влади соціалістів: "Оборона Української Народної Республіки та потреба кращого упорядкування державного життя зробили необхідним для українських соціалістичних партій стати до організації нового народного правительства", а поразки української влади пов'язав із відсутністю в її складі "представників найвизначніших партій України"[56]. Як далі видно із цього документа, політичний курс УНР зазнавав серйозних змін у зовнішній і внутрішній політиці. Констатувалося, що зовнішню воєнно-політичну загрозу для соборної УНР становили як радян-

[54] Директорія, Рада Народних Міністрів... — Т. 2. — С. 512.
[55] ЦДАВО України. — Ф. 1065. — Оп. 1. — Спр. 38. — Арк. 5.
[56] Директорія, Рада Народних Міністрів... — Т. 2. — С. 517.

ська Росія, так і Польща, підтримана Антантою. Заявляючи про відмову надалі від допомоги "чужої військової сили з якої б то не було держави", уряд звертався до українського народу із закликом встати до збройної боротьби проти усіх, хто зазіхає на українську незалежність. Будь-які договори з іноземними державами він передбачав заключати "тільки на основі визнання ними самостійної України і невтручання в наші внутрішні справи". Звернення було адресоване також до соціалістичних українських партій та населення по той бік фронту.

В галузі внутрішньої політики уряд обирав курс на "зміцнення демократичного ладу", яке соціалістичні партії бачили в утворенні влади, близької до радянської моделі: "аби всюди організувалися робітничо-селянські трудові ради для контролю над діяльністю місцевих властей"[57]. В економічній сфері уряд обіцяв відновлення зовнішньої торгівлі з країнами Європи й Америки, припинення руїни народного господарства, демократичну земельну реформу на користь селянства. Документ супроводжувався традиційною риторикою про права національних меншин, дотримання національно-персональної автономії, боротьбу з єврейськими погромами.

Намір уряду створити "республіку трудових рад" полегшував пошуки спільної мови з більшовиками. Це відразу ж позначилося різким загостренням політичної обстановки в Рівному. Праві партії небезпідставно вважали, що прихід соціалістів до влади відбувся шляхом тиску на Директорію та завдяки лівим авантюрам в тилу й на фронті, інспірованим УПСР та УСДРП. 13 квітня провід УПСС розповсюдив через пресу відозву, де оцінив дії соціалістів у Кам'янці-Подільському як спробу державного перевороту. Самостійники вимагали, щоб над його учасниками був проведений суд і в подальшому вони не займали державних і громадських посад[58]. Блок правих партій бачив у новому уряді червону загрозу Українській революції й видав меморандум про негайну відставку уряду Б. Мартоса. 20 квітня документ був вручений Головному Отаману, але С. Петлюра залишив його поза увагою.

19 квітня у Рівному вийшов перший номер газети "Українська справа", заснованої опозиційною Українською народно-республіканською партією. В ньому містилася критика декларації уряду Б. Мартоса від 12 квітня[59]. Наступного дня за розпорядженням уряду УНР весь тираж газети був конфіскований, редактор Я. Войцехович притягнений до судової відповідальності. 22 квітня з'явилася опозиційна газета "Українське діло". Невдовзі й вона припинила існування за критику урядової політики та дій УПСР та УСДРП[60].

Праві сили знайшли підтримку в невдоволеного політикою Директорії командування Північної (Волинської) групи військ армії УНР, серед якого були члени УПСС. В ніч з 24 на 25 квітня нарада ЦК партії самостійників-

---

[57] Директорія, Рада Народних Міністрів... — Т. 2. — С. 519—520.
[58] Робітнича газета. — 1919. — 13 квітня.
[59] Українська справа. — 1919. — 19 квітня.
[60] Українське діло. — 1919. — 22 квітня; Вільна Україна. — 1919. — 24 квітня.

соціалістів ухвалила рішення про усунення С. Петлюри від керівництва Директорією і армією шляхом державного перевороту. Мандат на проведення акції вручили командувачу Північної групи отаману В. Оскілку.

Переворот, запланований на 30 квітня, довелось розпочати раніше, оскільки 28 квітня Головний отаман своїм наказом зняв В. Оскілка з посади командувача. Рано вранці 29 квітня заколотники захопили владу в Рівному, заарештувати нового командувача полковника Б. Желіховського та членів уряду на чолі з Б. Мартосом. За деякими даними, вони одразу почали формування нового уряду, а тимчасовим президентом УНР хотіли бачити Є. Петрушевича. Рівненські газети надрукували кілька звернень отамана В. Оскілка до українського народу, в яких він сповіщав про повалення "влади зрадників", обіцяв селянам віддати землю у приватну власність, а також тверду владу, порядок і спокій[61]. Але армія відмовилася визнати Оскілка головним отаманом. Вірні С. Петлюрі військові частини наступного дня захопили Рівне. Заколотники втекли до Польщі. Ліквідація заколоту не зайняла багато часу, але його наслідком стала дезорганізація Північної групи армії УНР, втрата стратегічної ініціативи та падіння бойового духу війська.

Якщо березневі авантюри, спрямовані проти уряду, були залишені поза увагою, то на квітневу, спрямовану проти Директорії, остання відреагувала доволі жорстко. Вже 30 квітня був виданий закон про утворення державної слідчої комісії для розслідування подій "повстання 29 квітня". На зміцнення влади Директорії були спрямовані затверджений 7 травня 1919 р. закон про її склад, за яким було посилено владні повноваження голови, та постанова від 9 травня про обрання головою Директорії Головного отамана С. Петлюри. Після того, як 13 травня зі складу Директорії на власне прохання був виведений О. Андрієвський, у складі керівного органу УНР залишилися С. Петлюра, А. Макаренко та Ф. Швець. Формально в її складі перебував також Є. Петрушевич[62]. Із цього часу С. Петлюра фактично став одноосібним лідером Української революції, залишаючись також і Головним Отаманом (головнокомандувачем) армії УНР.

Пройшло понад півроку з моменту початку антигетьманського повстання, але підсумки перебування Директорії при владі були невтішними. Армія відступала, територія, що перебувала під владою Директорії, дедалі скорочувалася. Після Вінниці місцем перебування урядових структур УНР стали, як вже зазначалося вище, Жмеринка і Проскурів (з 6 березня до 4 квітня), потім — Рівне (до 5 травня), Радивилів і Тернопіль. Україна втратила майже всю територію і перебувала у стані боротьби за державність, змагаючись із радянським режимом. Соціальні гасла, під якими Директорія прийшла до влади, не були реалізовані. Найбільш нагальне з усіх проблем — аграрне питання — не вирішувалося. Уряд перебував у стані

[61] Робітнича газета. — 1919. — 1 травня; Україна молода. — 2006. — 20 червня.

[62] Директорія, Рада Народних Міністрів... — Т. 2. — С. 521—523; Вістник державних законів УНР. — Вип. 22. — 1919. — 7 липня.

майже перманентної внутрішньої кризи, зазнавши за півроку три реорганізації, що супроводжувалися кардинальною зміною політичної програми. Дієва армія залишалася конгломератом повстанських загонів і була неспроможна протистояти регулярним збройним силам супротивників. На території, що номінально була під владою УНР, панувала анархія. Місцевої влади не існувало, всі владні функції виконувало армійське командування. В цей час армія фактично залишалася єдиною діючою державною інституцією УНР.

Вкрай несприятливою для УНР була й міжнародна ситуація. Україна перебувала у стані збройного протистояння з радянською Росією та новоутвореною Польською державою. Румунія дотримувалася політики "ворожого" нейтралітету. На міжнародній арені УНР не мала жодного союзника. Розстановка політичних сил у повоєнній Європі була явно не на користь української державності. Країни-переможниці в Першій світовій війні Англія, Франція та США тримали курс на відновлення єдиної Росії з наданням автономії деяким народам, які входили до складу російської імперії. Франція активно допомагала створенню Польської держави, яка повинна була стати противагою Німеччині. В політичних планах великих держав не було місця незалежній Україні. До того ж, могутня пропагандистська кампанія російських та польських політичних діячів і засобів масової інформації створювали негативний імідж України у Європі та світі. Вони представляли УНР як більшовицьку, анархічну, антисемітську квазі-державу, та ще й німецьке творіння[63].

У центрі уваги української дипломатії була Паризька мирна конференція, що розпочала роботу ще в січні 1919 р. Тут працювала велика спільна делегація УНР на чолі з Г. Сидоренком, до складу якої входили й наддніпрянці, й галичани. 30 березня уряди УНР та ЗОУНР уклали угоду про спільну закордонну політику. Місія мала чітку вказівку Директорії домагатися від світової спільноти визнання Української Народної Республіки на основі її незалежності. Дипломатія УНР намагалася пробити глуху стіну невизнання представниками великих держав самостійності України, домогтися дипломатичної та військової підтримки в її боротьбі з більшовиками.

На Паризькій мирній конференції дипломати Антанти та США не сприймали західний та східний регіони України як єдине ціле, оскільки раніше вони перебували у складі різних держав. Питання Східної Галичини розглядалося в контексті самовизначення народів Австро-Угорщини. Представники ЗОУНР, розуміючи, що великі держави неприхильно ставляться до суверенної УНР, мали надію, що Антанта визнає хоча б за ними право на незалежність. У порушення угоди від 30 березня вони почали провадити сепаратну політику, щоби домогтися самостійності для української частини Галичини. Це призвело до розколу єдиної делегації УНР та завдало великої шкоди українським дипломатичним акціям.

[63] *Стахів М.* Україна в добу Директорії УНР. — Т. 1—7. — Скрентон, 1962—1966. — Т. 4. — С. 143—145.

Зусилля дипломатів УНР не увінчалися успіхом. Держави Антанти і США наполягали на відновленні великої Росії (за винятком Польщі та Фінляндії). 25 травня 1919 р. вони визнали уряд адмірала О. Колчака єдиним представником інтересів Росії. Українська проблема могла розглядатися відтак лише як складова загальноросійського питання[64].

Таким чином, не визнана західними країнами і перебуваюча у міжнародній ізоляції, роз'єднана внутрішніми суперечностями між "лівими" та "правими" течіями українського національного табору, незгодами між наддніпрянським та галицьким проводами, у травні 1919 р. УНР опинилася у надзвичайно скрутному становищі. Її воєнно-стратегічне становище ще більше ускладнилося під обопільними ударами Червоної та польської армій. Із середини травня армія генерала Галлера розпочала наступ на Волині. Втрата 16 травня Луцька призвела до катастрофічних наслідків — майже весь тил української армії захопили польські війська. Серед здобутих ними трофеїв були велика кількість зброї, транспортних засобів, найкраща в російській армії пересувна ремонтна майстерня тощо. Відтоді армія УНР постійно відчувала нестачу боєприпасів, військового майна та спорядження.

Поразки позбавили Директорію власної території. Наприкінці травня склалася критична ситуація: поляки захопили Тернопіль, червоні — Волочиськ. Передові загони обох армій розділяла смуга завширшки 10—20 км, на якій перебувала армія УНР. Штабні установи армії та ешелони, в яких перебували уряд і рештки державних установ, змушені були переїхати на територію Західноукраїнської Народної Республіки. Можливо, саме в цей час з'явилася сумна приповідка: "У вагоні — Директорія, під вагоном — територія", автором якої, імовірно, був П. Тичина.

Проте саме у травні Директорія і уряд зробили нарешті кілька важливих кроків, спрямованих на зміцнення боєздатності армії. З метою встановлення дисципліни і порядку було ухвалено низку законів, які мали покласти край сваволі отаманів. 13 травня з'явився закон про державний інспекторат у військових частинах та інституціях Української Народної Республіки. Була створена Особлива слідча комісія для розслідування протиєврейських погромних дій[65].

Незважаючи на катастрофічний стан на фронті, Головне командування армії УНР, спираючись на стійкі, хоч і невеликі військові осередки, виявило надзвичайні силу духу і волю. В ході безперервних боїв воно розпочало та енергійно проводило докорінну реорганізацію Дієвої армії. 15 травня Головний Отаман С. Петлюра віддав наказ про переформування армії УНР за регулярним принципом[66]. Він полягав у переведенні усіх частин на регулярний стан і надання їм чіткої військової структури. Передовсім провели скорочення штабного апарату й тилових установ, увесь боєздатний контингент яких було відправлено до бойових частин. Дієва армія мала складатися

[64] *Юрченко О.* Українсько-російські стосунки після 1917 р. в правному аспекті. — Мюнхен, 1971. — С. 258—259.

[65] Директорія, Рада Народних Міністрів... — Т. 2. — С. 524—529.

[66] ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 2, 3.

з 11 дивізій, які стали базовими одиницями оперативного рівня. Основною одиницею тактичного рівня був полк. До складу кожної дивізії входили три піших і один гарматний полки, три кінних сотні й технічні підрозділи. Для всіх частин вводилася єдина нумерація. Дивізії мали невеликий чисельний склад і неповний комплект артилерії та кінноти, але вони вважалися формуваннями, склад яких передбачалося поповнювати до запланованої кількості за рахунок мобілізованих та повстанців. Дивізії входили до складу військових груп, кожна з яких виконувала функції окремої армії. Передбачалося провести переформування до 25 травня, однак в умовах безперервних боїв воно закінчилося на початку червня[67].

Одночасно з переформуванням армії командування розробило план контрнаступальної операції. Її успіху сприяла зміна зовнішньополітичної ситуації. Головною загрозою для радянської Росії ставав її Південний фронт, де розгортався потужний наступ білої Добровольчої армії. На теренах України 7 травня проти радянської влади підняв заколот отаман Н. Григор'єв, згодом виступив й Н. Махно. І хоч домовленостей із поляками не існувало, вони фактично призупинили наступ. Це дозволило 15-тисячній армії УНР перейти 1 червня в контрнаступ. 3 червня вона вибила Червону армію з Кам'янця-Подільського, протягом першої декади звільнила територію південно-західного Поділля. Ситуація трохи стабілізувалася, протибільшовицький фронт був відсунутий на північний схід.

Обрання проводом УНР правої орієнтації та спроба встановити союзницькі відносини з Антантою з метою отримати підтримку на міжнародній арені й військову допомогу в боротьбі з більшовицькою агресією виявилися марними. Антанта упереджено поставилася до незалежної УНР, беззастережно віддавши пріоритет головної антибільшовицької сили Білому руху. Військові поразки від Червоної армії та поляків, повний хаос у внутрішньому житті, втрата довіри народних мас, головно селянства, змусили українську владу знову вдатися до зміни політичного курсу. Повернення соціалістів до влади стало відчайдушною спробою змінити становище на краще. Було вирішено не шукати допомоги ззовні, а орієнтуватися лише на власні сили.

КАМ'ЯНЕЦЬКА ДОБА. ПОХІД УКРАЇНСЬКИХ АРМІЙ НА КИЇВ І ОДЕСУ

У результаті вдалого контрнаступу української армії на початку червня 1919 р. українська влада змогла повернутися на власну територію. На 11 червня під контролем УНР перебувала південно-західна частина Поділля, обмежена лінією Волочиськ—Ланівці—Ямпіль—Старокостянтинів—Меджибіж—Деражня—Бар—Джурин[68]. Проте становище на фронті й надалі

[67] *Левченко О.* Бойова діяльність армій Української Народної Республіки (листопад 1918 р. — липень 1919 р.): Дис. ... канд. істор. наук. — К., 2002. — С. 143.

[68] Там само. — С. 197.

залишалося вкрай напруженим. Безперервні бойові дії не давали українській армії можливості провести мобілізацію та розгорнути свої частини до запланованого стану. Вона практично не мала тилу, який міг би стати базою постачання продовольства, фуражу та інших матеріальних ресурсів для армійських потреб. Через значні втрати військового майна при відступах дедалі більше відчувався брак зброї, боєприпасів та амуніції.

З 6 червня Директорія та урядові структури УНР зосередилися у Кам'янці-Подільському, який на півроку став тимчасовою столицею УНР. У сфері внутрішньої політики перед проводом УНР, крім військових питань, стояли такі основні завдання: 1) налагодити стосунки з повстанцями та спільними силами повести боротьбу за визволення території УНР; 2) утворити єдиний національний фронт з усіх українських самостійницьких політичних сил; 3) відновити діяльність адміністративного апарату на місцях; 4) провести низку соціально-економічних перетворень, передовсім аграрну реформу й завдяки цьому розширити соціальну базу української влади. У сфері зовнішньої політики — здійснити прорив у дипломатичних відносинах, добитися визнання УНР великими державами, ліквідувати блокаду й отримати допомогу від Заходу в боротьбі з більшовиками[69].

З поверненням на свою територію соціалістичний уряд Б. Мартоса мав на меті втілити в життя задекларовану у своїй програмній декларації орієнтацію на власні сили. В цьому відношенні він розраховував на співпрацю з лівими українськими соціалістами та підтримку селянсько-повстанського руху. В цей час на теренах України, контрольованих радянським урядом, розгорталося селянське повстання проти більшовицької влади, розпочате на заклик Всеукраїнського ревкому та повстанського штабу УСДРП (незалежних). Ліві українські есери (боротьбисти) до повстання не приєдналися й залишилися союзниками більшовиків. В оприлюдненій 11 травня 1919 р. відозві ЦК боротьбистів засудив дії повстанців, назвавши їх "ударом у спину міжнародній соціалістичній революції"[70]. Після цього партія отримала три посади у складі радянського уряду й остаточно відійшла від національно-демократичного табору.

Соціалістичний курс уряду УНР надавав можливість увійти в контакт із представниками повстанського Всеукрревкому. У другій половині травня УПСР (центральна фракція) та УСДРП передали через кур'єрів звернення до повстанців України із закликом гуртуватися навколо Української Народної Республіки для спільної боротьби проти російських більшовиків. 29 травня до Тернополя на переговори з урядом УНР прибули представники Центрального повстанського комітету (ЦПК) есери Д. Одрина, Т. Черкаський, І. Часник та есдек-незалежник А. Пісоцький. Вони виступали також як представники ЦК своїх партій. Переговори завершилися нарадою партій урядової коаліції 9 червня в містечку Чорний Острів у Подільській

---

[69] *Лозовий В.* Внутрішня та зовнішня політика Директорії Української Народної республіки (Кам'янецька доба). — К.; Кам'янець-Подільський, 2005. — С. 39.

[70] Известия ВУЦИК. — 1919. — 11 мая.

губернії. Уряд підтвердив, що залишається чинною його декларація від 12 квітня, згодився на головну вимогу соціалістів — "трудовий принцип" в організації державної влади. Це означало, що на місцях мають бути сформовані трудові ради не лише з контрольними, а й з адміністративними та господарськими владними функціями. До складу уряду були введені представники повстанського Всеукрревкому Д. Одрина (міністр охорони здоров'я) та Т. Черкаський (міністр преси й пропаганди)[71].

Через постійні бойові дії та зміни підконтрольної території уряд УНР мав обмежені можливості виконувати свої повноваження в повному обсязі. Міністр праці О. Безпалко на засіданні 11 червня констатував, що уряд "до звільнення нашої території від ворога має функції комітету при головній військові владі. Це правительство переходове до того, поки не будуть гарантії здійснення української державності"[72]. І все ж, порівняно з першою половиною року, Кам'янецька доба стала періодом певної стабільності, коли органи управління могли виконувати свої безпосередні функції, зосередитися на вирішенні нагальних питань у царині державного управління. Це видно з протоколів засідань уряду, виданих ним законодавчих документів.

На 25 червня всі міністерства розгорнули роботу в Кам'янці-Подільському. Того ж дня відбулося засідання уряду за участю С. Петлюри, на якому обговорювалося питання про більш тісний контакт між Директорією і урядом. Але повного взаєморозуміння між вищими органами влади досягти не вдалося. Оскільки відносини між Директорією та урядом не були законодавчо внормовані, це призводило до постійного втручання членів Директорії у справи міністерств, що посилювало дезорганізацію та загалом заважало роботі. 2 липня в Кам'янці-Подільському відбулося засідання ЦК партій урядової коаліції, представників галицьких соціалістів та міністрів, на якому було ухвалено постанову "Про необхідність негайного вироблення компетенції і взаємовідносин між Директорією і Радою міністрів (згідно з Рівненською угодою)"[73]. Але це рішення так і не було проведено в життя. Невизначеність сфери компетенції двох державних інституцій УНР й надалі стояла на заваді функціонування державної влади.

На урядовому порядку денному стояла низка важливих проблем насамперед соціально-економічного характеру. Дезорганізація виробництва і загальний економічний спад порушили товарообмін між містом і селом, а також між Україною та іншими державами. Через постійні воєнні дії та часті зміни влади була повністю розвалена податкова система. Бюджет УНР не поповнювався. Як такого його в 1919 р. й не було. Фінансова криза підривала українську державність істотніше, ніж невдачі на фронті. Грошей бракувало на все: утримання армії, державно-адміністративного апарату, системи освіти, охорони здоров'я тощо.

---

[71] ЦДАВО України. Ф. — 3933. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 2; Вістник державних законів УНР (Кам'янець-Подільський). — 1919. — 1 липня (Ч. 11).

[72] Новий шлях. — 1919. — 13 червня.

[73] *Христюк П.* Вказ. праця. — Т. 4. — С. 147.

Основним джерелом фінансових ресурсів для уряду стала грошова емісія. 23 липня Кабінет Міністрів ухвалив закон про надання міністру фінансів права на додатковий випуск грошових знаків на суму 2 млрд гривень. Але виконати це рішення також було непросто. Техніка не дозволяла якісно й у такій кількості друкувати гроші в Україні. Їх замовляли в Німеччині, звідки літаками доставляли до УНР. До жовтня 1919 р. до Кам'янця-Подільського було завезено понад 1,5 млрд гривень[74].

Протягом Кам'янецького періоду уряд УНР здійснив певні кроки щодо відновлення податкової системи, проведення земельної реформи, налагодження роботи промислових підприємств. Але окремі його успіхи об'єктивно не могли змінити катастрофічної загальної соціально-економічної ситуації. Тому діяльність уряду УНР у зазначений період здебільшого можна розглядати як декларацію про наміри, що дає можливість визначити тенденції подальшої політичної та соціально-економічної лінії розвитку УНР за більш сприятливої воєнно-політичної ситуації.

Була помітною також діяльність української влади в гуманітарній сфері. На культурному будівництві часів Української революції позначилася зміна форм державності з відповідною зміною політичних курсів. Прихід до влади Директорії та відновлення республіканського ладу мали неоднозначний вплив на освіту й культурно-мистецькі справи. На хвилі антигетьманського повстання відбувалося безрозбірливе руйнування напрацювань попередньої влади, панувало негативне ставлення до створених нею наукових і культурних закладів (існував навіть проект розпуску Академії Наук), лунали звинувачення інтелігенції в реакційності та заклики щодо позбавлення її політичних прав. Ліквідація попередніх державних структур та адміністративного апарату вкупі з фінансовими негараздами призвели до позбавлення державного фінансування численних закладів освіти і культури.

Сфера вільного розвитку національної освіти й культури в епоху Директорії обмежувалася територією впливу центральної влади, причому ця територія дедалі скорочувалася внаслідок військових поразок. Загальна нестабільність, невизначеність політичної лінії, війна на кілька фронтів — всі ці фактори стояли на заваді розвитку національно-культурних процесів. Однак на невеликій території, що перебувала під контролем УНР у другій половині 1919 р., він не переривався, причому в окремих галузях було навіть досягнуто успіхів. Кам'янець-Подільський цілком відповідав статусу столиці УНР, ставши осередком не лише державного, а й українського громадського і культурного життя. Головно це було досягнуто завдяки тому, що провідні діячі української науки й культури розділили долю української держави.

Найпекучішою проблемою української державності доби національно-визвольних змагань була проблема підняття рівня самосвідомості українського народу, відродження його культури, впровадження мови корінної

[74] Директорія, Рада Народних Міністрів... — Т. 1. — С. 429; Політична історія України. — Т. 2. — К., 2003. — С. 382.

нації в усі сфери суспільного життя. У сфері народної освіти уряд Директорії запровадив навчання українською мовою у школах, де серед учнів переважали українці, а у так званих національно-розмежованих школах учні продовжували користуватися для навчання мовою своєї нації[75].

У Кам'янецький період робилися спроби широко ввести українську мову в діловодство і службове спілкування, а також провести комплекс заходів з українізації зовнішнього вигляду сіл і міст краю. У липні було розпочато кампанію з українізації "тимчасової столиці". Наказувалося замінити старі вивіски на відповідні українські, місцевому самоврядуванню та військовій владі пропонувалося перейменувати площі й вулиці міста "шляхом реставрації старих історичних назв, або найменування їх іменем героїв нашої минувшини та сучасних діячів культури і війни"[76]. Але навіть ці заходи було важко втілити за тих умов.

Про відносно високий рівень культури Кам'янецької доби Директорії УНР свідчить розвиток преси. В місті виходило 16 українських періодичних видань. Крім центральних органів українських партій "Робітнича газета" (УСДРП) та "Народна воля" (УПСР) це були "Україна", "Життя Поділля", "Новий шлях", "Визволення", "Трудова громада", "Стрілець" та ін. Для підтримки національної періодики Міністерство преси та інформації УНР реквізувало в Подільської губернської управи всі друкарні та запаси паперу.

Опорою не лише української освіти, а й державотворення за часів Директорії став Кам'янець-Подільський державний університет. Він забезпечував підготовку волосних інструкторів для місцевих органів влади, організував читання лекцій з курсу українознавства та політичних питань для військовиків Армії УНР, курси для вчителів і духовенства, гімназію для дорослих. Тут перекладали на українську мову духовну літературу, цивільні й карні закони, укладали словники з історії української мови та правознавчої термінології. Серед професорів університету Кам'янецької доби були відомі вчені й діячі національного руху І. Огієнко (ректор), В. Біднов, Д. Дорошенко, Х. Лебідь-Юрчик, П. Клепатський, Є. Тимченко, М. Драй-Хмара, Л. Білецький, Ю. Сіцінський, С. Русова.

Кам'янець-Подільський почав перетворюватися на своєрідний культурний центр, що гуртував творчу інтелігенцію з усієї України, вже після того, як Директорія в січні 1919 р. змушена була залишити Київ. У більшовицьких військах панували антиукраїнські настрої; у свідомості комуністичних діячів глибоко закарбувалася ворожість до української державності як до "вигадки інтелігенції" (за словами голови Раднаркому УСРР Х. Раковського)[77]. Тому навіть далекі від політики освітяни, діячі науки й культури масово виїжджали з місцевостей, захоплених більшовиками.

---

[75] Вісник УНР. — 1919. — 8 серпня (Ч. 4); ЦДАВО України. — Ф. 2582. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 64, 71.

[76] Цит. за: *Лозовий В.* Вказ. праця. — С. 151.

[77] Енциклопедія українознавства: Словникова частина. — Львів: Наукове товариство імені Т. Шевченка, 1994. — Т. 7. — С. 2465.

У містах Волині й Поділля зібралася досить велика кількість акторів і театральних діячів, що працювали в різних театрах Східної України. Спочатку здавалося, ніби національна театральна справа, що досягла в часи революції помітних успіхів, приречена, однак новий поштовх її розвитку дала ініціатива Миколи Садовського, що переїхав до Кам'янця-Подільського з частиною акторів Київського другого міського театру. Він заснував Головний державний народний театр у Кам'янці-Подільському та ще кілька нових театрів, впорядкував їхню сценічну діяльність[78]. Лесь Курбас, керівник новаторського "Молодого театру", орієнтованого на європейські сценічні канони, переїхав до Могилева-Подільського, де створив український драматичний театр, підібравши до нього трупу і репертуар[79]. Театральні колективи давали вистави в містах, виступали перед вояками Армії УНР, брали участь в агітаційно-пропагандистських заходах української влади, давали благодійні концерти. У червні наказом уряду, що на той час уже перебував у Кам'янці-Подільському, М. Садовський був призначений головноуповноваженим з питань організації народних театрів для фронту і тилу на території УНР, композитор і диригент Кирило Стеценко — головноуповноваженим з організації народних хорів і капел[80].

Музично-хорова справа мала велике значення для виховання патріотичних почуттів у населення. На 1919 р. в Україні існувала низка музичних, хорових, танцювальних колективів. Лише на Поділлі на той час функціонувало 45 великих хорових колективів, що вважали себе національними[81]. Найвизначнішою подією музичного життя часів Директорії безперечно було створення Української республіканської хорової капели. 24 січня 1919 р. Директорія затвердила закон про її утворення[82], призначивши головним диригентом О. Кошиця. Уряд виділив 2,7 млн крб. на розвиток новоствореного музичного об'єднання та на його зарубіжне турне. Перед капелою було поставлене завдання державної ваги — на високому професійному рівні популяризувати українське національне мистецтво перед західними державами, для яких Україна фактично була "terra incognita". З березня 1919 р. впродовж двох років український хоровий колектив гастролював із величезним успіхом в Західній Європі (Чехословаччина, Австрія, Швейцарія, Франція, Бельгія, Голландія, Англія, Німеччина) та Америці (США, Бразилія, Аргентина, Куба). Репертуар складався з українських народних пісень. І все ж, з об'єктивних причин, рівень культурного життя за Кам'янецької доби УНР був значно нижчим, ніж за Центральної Ради та Гетьманату.

Нагальною проблемою української влади залишалася відсутність єдності всередині національно-демократичного табору. Перебування у тимчасовій столиці позначилося новим витком гострого політичного проти-

[78] Життя Поділля. — 1919. — 2 квітня.
[79] Дністрянська хвиля. — 1919. — 14 вересня.
[80] ЦДАВО України. — Ф. 1065. — Оп. 1. — Спр. 242. — Арк. 2.
[81] Життя Поділля. — 1919. — 16 січня.
[82] Вісник державних законів для всіх земель УНР. — 1919. — 29 січня.

стояння. Напружена військова і політична обстановка, соціально-економічні негаразди не сприяли подоланню бар'єру, що роз'єднував соціалістичні й ліберальні українські політичні кола. 9 червня в Проскурові спробував самочинно стати на чолі Запорізького корпусу несправедливо усунутий з армії відомий військовий діяч отаман П. Болбочан, за яким стояли самостійники-соціалісти, хлібороби-демократи та народні республіканці. Дії колишнього командира Запорізького корпусу було оцінено офіційною владою як військовий заколот, спроба державного перевороту, і він був покараний з невластивою директоріанській владі жорстокістю — засуджений до смертної кари й відразу страчений. Останні розвідки свідчать, що цей далекий від політики військовик став жертвою політичних інтриг[83]. Аналіз законодавства УНР, в тому числі військового, сучасними правознавцями, однозначно свідчить, що законних підстав для застосування в цьому випадку вищої міри покарання не існувало. До того ж демарш Болбочана не мав таких фатальних наслідків для армії, як, наприклад, авантюра отамана О. Волоха у Вапнярці в березні 1919 р. Отже, розправу над отаманом Болбочаном можна трактувати лише як жорстоке попередження політичним опонентам.

11 червня було видане оповіщення уряду УНР до українського народу з приводу підривної діяльності українських несоціалістичних партій, які виступили натхненниками й організаторами заколотів отаманів В. Оскілка та П. Болбочана проти існуючої влади[84]. Слідом за цим влада вдалася до розшуку провідників правих партій, які були організаторами антиурядової змови. Було проведено обшуки в Кам'янець-Подільському університеті, приватних помешканнях опозиційних політиків.

У відповідь на звинувачення влади почала консолідуватися права опозиція, на чолі якої стали відомі громадські та політичні діячі: професори Кам'янець-Подільського університету І. Огієнко, В. Біднов, губернський комісар Поділля В. Куриленко, голова Подільського земства В. Приходько та ін. Ядром правоопозиційних сил була УПСФ. 13 червня у пресі з'явилася резолюція відділу Головного комітету соціалістів-федералістів, в якій констатувалося, що українська держава переживає катастрофічну кризу через те, що соціалістичні партії, з яких складається уряд УНР, не можуть опанувати становища. УПСФ закликала створити Кабінет Міністрів із представників усіх течій українського громадянства, відмовитися від більшовицьких експериментів, повернутися до демократії та закону. Для громадського контролю за діяльністю уряду есефи пропонували створити всеукраїнський орган на кшталт колишнього Українського національного союзу[85].

29 червня був оприлюднений "Меморандум громадських діячів Поділля" до Директорії та уряду, в якому аналізувалися політичні та воєнні по-

[83] Див.: *Сідак В., Осташко Т., Вронська Т.* Полковник Петро Болбочан: Трагедія українського державника. — К., 2004.

[84] Директорія, Рада Народних Міністрів... — Т. 2. — С. 536—537.

[85] Новий шлях. — 1919. — 13 червня.

разки української влади і в якості головної їх причини вказувалося на її закритий, недемократичний характер. Для виходу з кризового становища документ пропонував "переформувати вищу владу у тимчасове одноособове президентство з певною тимчасовою конституцією", сформувати кабінет міністрів не за партійним, а за діловим принципом, провести низку кардинальних змін у внутрішній політиці. Документ підписали близько 20 відомих громадсько-політичних діячів ліберального спрямування. Водночас вони заявили, що "не вестимуть політичної боротьби проти уряду"[86].

15 липня представники поміркованих політичних груп утворили Український національно-державний союз (УНДС), навколо якого об'єдналися усі противники соціалістичного курсу уряду й Директорії. До союзу увійшли соціалісти-федералісти, соціалісти-самостійники, народні республіканці та селянські соціалісти. УНДС оголосив себе наступником колишнього Українського національного союзу (УНС), прийняв із незначними змінами його статут[87]. Поміркований табір наполягав на більш прагматичному курсі, який відповідав би реаліям України.

Корекції внутрішньої державної політики вимагало також посилення союзницьких стосунків із ЗО УНР, провід якої після втрати власної території опинився в Кам'янці-Подільському. Напруга, яка виникла у стосунках Директорії з галицьким керівництвом навесні, влітку ще посилилася. Розбіжності у стратегії та орієнтаціях керманичів Східної та Західної України були вражаючими, охоплюючи соціально-економічні та зовнішньополітичні аспекти. Політичний курс ЗО УНР був чітко визначений, його підтримувало практично все населення. Держава мала існувати у вигляді парламентської республіки, а соціально-економічні перетворення здійснюватися шляхом реформ. Провід Західноукраїнської держави складали досвідчені помірковані політики, які керувалися у своїй діяльності передовсім інтересами краю. Галичанам, на відміну від наддніпрянців, був притаманний високий ступінь національної свідомості. Особливо вражаючими виглядали переваги галичан у сфері військового будівництва. За півроку, маючи незрівнянно менші людські й матеріальні ресурси, вони спромоглися створити майже 100-тисячну регулярну боєздатну армію.

Після проголошеної злуки соборна УНР не перетворилася на унітарну або федеративну державу; з певним припущенням це об'єднання можна було вважати конфедеративним. ЗО УНР зберегла свої органи законодавчої та виконавчої влади, діяла як окреме державне утворення у внутрішніх справах і на міжнародній арені. Влада Директорії й надалі обмежувалася землями на схід від Збруча. Певним чином вдалося координувати лише військову діяльність обох урядів.

Західноукраїнська республіка, яка з перших днів існування вела боротьбу за незалежність з Польською державою, найбільшу потребу відчувала

[86] Трудова громада. — 1919. — 29 червня; ЦДАВО України. — Ф. 1429. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 43, 44.

[87] ЦДАВО України. — Ф. 1429. — Оп. 1. — Спр. 32. — Арк. 8.

у військовій допомозі. Впродовж листопада—грудня 1918 р. ЗУНР отримала з Наддніпрянщини 20 тис. гвинтівок, 80 млн набоїв, 300 кулеметів, 80 гармат, 20 бойових літаків з екіпажами та ін. На допомогу Галицькій армії прибули окремі частини і підрозділи Армії УНР. Оскільки УНР від кінця 1918 р. перебувала у стані війни з більшовицькою Росією, надати більш істотну допомогу військом вона не змогла. Проте, зважаючи на брак в УГА вищого командного складу, в Галичину були скеровані на вищі командні посади генерал М. Омелянович-Павленко (командувач УГА), полковник Генерального штабу Є. Мєшковський (начальник штабу армії), генерали В. Генбачов та О. Греков, полковники М. Какурін, Д. Кануков та ін.[88].

Незважаючи на заяви про спільну мету й дії, розбіжності у стратегії та орієнтаціях керманичів Східної та Західної України дедалі посилювалися і наприкінці червня перейшли в площину демонстративного протистояння. По-перше, це було викликано зміною міжнародної обстановки, невдачами української делегації на Паризькій мирній конференції. Спроби світової спільноти допомогти в залагодженні українсько-польського конфлікту були безрезультатними. Західні українці вважали, що посередники керувалися інтересами Польщі та відкидали будь-які компроміси. Для армії УНР, яка була неспроможна воювати на два фронти, нагальною потребою ставало припинення бойових дій із польською армією. Військовій місії УНР на чолі з генералом С. Дельвігом вдалося домовитися з поляками й 16 червня вона підписала тимчасовий договір про перемир'я та встановлення між військами демаркаційної лінії.

Коли уряд УНР намагався будь-що замиритися з поляками, УГА продовжувала вести з ними запеклу боротьбу, в якій жодна зі сторін не йшла на поступки. В другій половині травня бойові дії складалися невдало для галичан. Їхня армія під тиском польської армії генерала Ю. Галлера змушена була відступати. Натиск і перевага поляків були такими, що УГА майже не чинила опору. Від остаточного розгрому УГА врятували зовнішні, незалежні від неї обставини, які змусили поляків послабити тиск на Галицькому фронті. На початку червня новий командувач УГА генерал О. Греков та його штаб вирішили скористатися зміною ситуації на фронті й організувати контрнаступ. 7 червня без узгодження з Директорією УГА розпочала Чортківську наступальну операцію, яка тривала близько двох тижнів і спочатку мала серйозні успіхи. Але 25 червня поляки отримали від Антанти згоду на окупацію Східної Галичини до лінії Збруча. Вони змогли зосередити на Галицькому фронті достатньо сил і з кінця червня перейшли до контрнаступу, маючи на меті витіснити УГА за межі Галичини.

В умовах загострення воєнно-політичного становища на початку червня відбулися істотні зміни в системі державного управління Західноукраїнської держави. 9 червня УНРада та Державний Секретаріат ЗОУНР проголосили Є. Петрушевича диктатором і передали йому всю повноту влади. Це

[88] *Шанковський Л.* Українська Галицька Армія. Воєнно-історична студія. — Львів, 1999. — С. 75—76.

викликало негативну реакцію з боку демократично налаштованої Директорії. "Ми ніяк не могли оправдати такого кроку з боку відповідальних представників галицького громадянства, що провадило свою боротьбу під гаслами народоправства, — писав І. Мазепа, — тому ми вважали, що акт 9 червня незаконний. Іншими словами, Директорія і уряд побачили в акті проголошення диктатури державний переворот, тому не признавали диктатури Є. Петрушевича правною установою"[89]. Демонструючи своє неприхильне ставлення до проголошення диктатури, Директорія 4 липня своєю постановою утворила у складі уряду УНР міністерство у справах ЗОУНР і водночас вивела Є. Петрушевича зі складу Директорії. Цими діями провід УНР порушував союзницькі стосунки із ЗУНР, зафіксовані в Акті злуки. Зі свого боку Є. Петрушевич не визнав підписаного делегацією генерала Дельвіга договору про перемир'я.

Катастрофічний стан УГА, затиснутої польською армією до району Чорткова—Заліщиків, а також серйозні ускладнення на фронті боротьби проти Червоної армії підказували і наддніпрянцям, і галичанам, що єдиний шлях до порятунку — об'єднання сил. І все ж Є. Петрушевич і командування УГА деякий час зволікали, шукаючи альтернативи. Існувала можливість перейти на територію Румунії та сподіватися на сприяння Антанти, але симпатії останньої були на боці Польщі, й отже, Румунія відмовилась прийняти УГА. Піти на союз із галичанами була готова УСРР, пропонуючи їм військову допомогу проти Польщі й Румунії. За умови, якщо вони розірвуть союз із Петлюрою, а Галицька армія перейде під єдине командування Червоної армії та включить до складу своїх частин більшовицьких комісарів. З огляду на те, що для галицького проводу Росія (царська, "червона" або "біла") завжди була ближчою, ніж Польща, такий союз міг бути справою цілком реальною. Але на той час Західна Україна ще мала надію на позитивне розв'язання хоча б "західноукраїнського питання" Паризькою мирною конференцією та не бажала рвати стосунків з Антантою. Галичани залишили пропозиції радянської України без відповіді.

Провід УНР також неоднозначно ставився до можливого приходу Галицької армії. Голова Ради міністрів Б. Мартос висловлювався проти переговорів з Є. Петрушевичем, за перемир'я з більшовиками. Цю думку розповсюджувала й соціалістична преса, видання якої здійснювалося за рахунок урядових субсидій. Головним аргументом на користь приходу галичан були об'єктивні обставини, неспроможність Дієвої армії відвернути постійну воєнну загрозу від Кам'янця-Подільського. Нарешті, 9 липня на спільному засіданні Директорії та уряду УНР було ухвалено розпочати переговори. Починаючи з цього дня представники УНР почали їздити до Галичини, щоб переконати Є. Петрушевича і Начальну команду Галицької армії (НКГА) в доцільності переходу Збруча галицьким військом.

Ключова нарада представників УНР і ЗО УНР відбулася в Чорткові. Ф. Швець, А. Лівицький, М. Ковалевський переконували диктатора в не-

[89] *Мазепа І.* Вказ. праця. — С. 225—226.

обхідності якомога більш швидкого об'єднання сил для спільних дій обох армій. "Наші представники спростовували і запевняли д-ра Петрушевича, що за бажання, пощастить налагодити спільну працю й розв'язати всі непорозуміння, — згадував присутній на нараді як представник штабу Дієвої армії М. Капустянський. — Загальне враження було таке, що наші представники не зовсім уявляли собі всіх труднощів переходу для ГА за Збруч і тих важких обов'язків, які брав на себе уряд УНР, запрошуючи на Велику Україну Галицьку армію... Після довгих перетрактацій, нарешті д. Петрушевич почав схилятися і дав напівзгоду перейти за Збруч"[90]. Остаточно справу було вирішено під час особистої зустрічі Є. Петрушевича і С. Петлюри. Є. Петрушевич виставив три умови співпраці: демократична політика без ухилів у бік радянства, заміна уряду Б. Мартоса, скасування міністерства у справах ЗО УНР. Провід УНР був у безвихідному становищі і йому довелося прийняти умови Є. Петрушевича. Висуваючи ці умови, галицький лідер мав на меті демократизувати політику уряду УНР, змусити його відмовитися від будівництва держави на класових засадах "трудового принципу", покращити імідж УНР, яку Антанта вважала напівбільшовицькою державою, що надало б змогу західним державам визнати суверенітет Української Народної Республіки. Створення замість соціалістичного уряду Б. Мартоса коаліційного ліберально-демократичного кабінету сприяло б, на думку Петрушевича, поліпшенню і внутрішнього, і зовнішнього становища УНР.

16 липня уряд ЗО УНР, підрозділи Галицької армії та біженці перетнули Збруч. Державні служби ЗО УНР розташувалися в Кам'янці-Подільському. Кабінет міністрів ухвалив постанову про поширення чинності закону про матеріальне та грошове задоволення військ УНР на військові частини УГА й асигнував на першочергові витрати з їх утримання 70 млн гривень. Водночас міністерству преси й інформації було доручено припинити систематичні виступи проти галицького проводу в урядовій пресі.

Якщо перехід УГА до Наддніпрянської України врятував УНР від воєнної катастрофи, у внутрішню політичну ситуацію він вніс значні ускладнення. Попри обіцяну зміну політичного курсу і складу уряду, Директорія не поспішала цього робити. Об'єднання, замість того, щоб привести до політичної єдності, централізації та консолідації союзних сил, створило нове вогнище напруженості всередині українського політикуму. Фактично, на єдиній території УНР почали одночасно діяти два державних центри з відмінними поглядами на внутрішню і зовнішню політику. Про напруженість у відносинах між союзниками свідчив такий факт. Не довіряючи наддніпрянським політикам, Є. Петрушевич наказав виділити для охорони диктатури два курені стрільців у місті та бригаду УСС на околицях Кам'янця.

Спільні з проводом ЗОУНР позиції активізували праву опозицію. На початку серпня УНДС подав голові Директорії С. Петлюрі свій програм-

[90] *Капустянський М.* Вказ. праця. — С. 164.

ний документ — "Записку Головної ради Національно-державного союзу". У ній йшлося про те, що відірваність влади й особисто С. Петлюри від народних мас "має наслідком сучасне важке становище". Ставилося домагання вирішити земельне питання, наділивши селян землею (шляхом викупу), впорядкувати фінансову систему держави. Гостро критикувалися Директорія та уряд за "більшовицьку політику", яка полягала у прагненні не до громадянсько-парламентського життя, а до так званої диктатури центральних комітетів есерів та соціал-демократів, шляхом орієнтації на мирову революцію. Зазначалося, що саме тому в західних країнах уряд УНР вважають більшовицьким. У записці наголошувалося: "Держави світу повинні бачити, що український уряд... стоїть на непохитній протибільшовицькій платформі"[91].

Опозиція широко розгорнула антиурядову агітацію по містах і селах Поділля, включаючи навіть військові частини. Поширювалася думка про кризу соціалістичного кабінету, його неспроможність організувати державне керівництво та оборону країни. Домагання правих підтримала нарада земських діячів Поділля, що відбулася 8—11 серпня у Кам'янці-Подільському. Вона також прямо висловилася за об'єднання всіх творчих сил для "визволення, оборони і закріплення УНР", а шлях до цього бачила у припиненні вузькопартійної боротьби, реконструкції уряду та скликанні парламенту на основі загального виборчого права[92]. У своїй діяльності "права" опозиція тісно співпрацювала з галицьким проводом, вони разом тиснули на Директорію та уряд, вимагаючи демократичних змін. Становище загострювалося, права опозиція загрожувала виступом проти уряду та Директорії. Як згадував І. Мазепа, не виключалася можливість державного перевороту і передачі влади Є. Петрушевичу. В таких умовах С. Петлюра почав схилятися до зміни політичного курсу та поповнення уряду прогресивними елементами.

До корректив курсу спонукали також об'єктивні обставини — швидкі зміни політичної ситуації, які відбувалися в серпні. Спільні збройні сили УНР та ЗУНР в цей час розгортали наступальну операцію проти Червоної армії. Більшовицький режим доживав свої останні дні в Україні, червоні з'єднання стрімко відступали під натиском військ УНР та частин Білої армії. В серпні під контроль уряду УНР перейшла майже вся Правобережна Україна. На звільнених від радянського режиму територіях українська влада, на відміну від більшовицької, мала носити демократичний характер. Із-за кордону українські представники інформували про можливе визнання УНР країнами Заходу за умови, що український уряд оголосить себе прихильником демократії. Для українського селянства радянська форма влади вже не була такою привабливою, як півроку тому. Повстанські отамани, що воювали на боці Директорії, також не мали нічого проти демократичних принципів державотворення.

[91] ЦДАВО України. — Ф. 1429. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 66.
[92] Стрілець. — 1919. — 19 серпня.

Зваживши на це, 12 серпня Рада міністрів ухвалила декларацію про подальше спрямування політики УНР. В ній підтверджувалася сталість соціально-економічного курсу: проведення земельної реформи відповідно до закону від 8 січня 1919 р., відновлення роботи промислових підприємств та залізниць, широка організація товарообміну і товарообігу, знищення спекуляції, підтримка профспілкового руху. Щодо політичної системи УНР декларація оголошувала, що "уряд повинен опертися на весь народ, притягнути до державної праці всі верстви суспільства, яким дорогі демократичні здобутки української революції і незалежність нашої Республіки". Уряд заявив про обрання демократичного парламентського шляху, підготовку законів про вибори до парламенту з правами Установчих зборів на основі загального виборчого права, про реформування органів місцевого самоврядування на принципах демократичних виборчих прав. Того ж дня голова Директорії С. Петлюра схвалив декларацію уряду й запропонував вжити конкретних заходів для її проведення в життя[93]. Зміна урядового курсу означала відмову від "трудового принципу" на користь демократії.

Зміни в політиці потягли за собою зміни в уряді. Вони не були такими радикальними, як того вимагали провід ЗОУНР та праві. Соціалісти не віддали владу опозиції. Б. Мартос, непримиренний противник диктатури Є. Петрушевича, був замінений на посаді прем'єра більш толерантним соціалістом І. Мазепою. В результаті реорганізації уряд набув такого вигляду: голова, міністр внутрішніх справ І. Мазепа (УСДРП), заступник голови, міністр юстиції (з вересня міністр іноземних справ) А. Лівицький (УСДРП), міністр земельних справ М. Ковалевський (УПСР), в. о. міністра військових справ В. Петрів (б/п), міністр закордонних справ В. Темницький (УСДП, ЗОУНР), міністр народного господарства М. Шадлун (УСДРП), в.о. керуючого міністерством морських справ М. Злобін (б/п), міністр фінансів Б. Мартос (УСДРП), міністр шляхів С. Тимошенко (УСДРП), керуючий міністерством пошти і телеграфу І. Паливода (УПСР), міністр праці Й. Безпалко (УСДП, ЗОУНР), міністр народного здоров'я Д. Одрина (УСДРП), міністр віросповідань І. Огієнко (УПСФ), міністр єврейських справ П. Красний (Поалей-Ціон), керуючий управлінням преси й інформації Т. Черкаський (УПСР), державний контролер І. Кабачків (б/п), державний секретар Л. Шрамченко (УСДРП)[94].

Склад уряду, в якому практично залишилися ті самі діячі, свідчив, що відбулася радше ротація міністрів, ніж значні кадрові зміни. Правій опозиції в особі УПСФ було запропоновано лише три міністерські портфелі — закордонних справ, віросповідань та освіти. Але есефи встигли запропонувати лише кандидатуру І. Огієнка на посаду міністра віросповідань. Поки вони вели переговори щодо умов свого входження до уряду, розпочалася війна з Денікіним. Опозиція поставила це в вину уряду й есефи остаточно відмовилися від посад. Реорганізація уряду, за свідченням прем'єра І. Ма-

[93] Директорія, Рада Народних Міністрів... — Т. 2. — С. 548—551.
[94] *Христюк П.* Вказ. праця. — Т. 4. — С. 156.

зепи, "мала більше формально-організаційний, ніж політичний характер" і тому не поліпшила принципово стосунки як з опозицією, так і з проводом ЗОУНР. В подальшому напружена воєнна кампанія, гарячкові пошуки нових союзників в боротьбі проти "білої" і "червоної" Росії змусили політиків на деякий час забути про партійні суперечки. Але це вже не врятувало УНР.

Перехід Галицької армії на Наддніпрянщину зміцнив військові сили української влади. УГА, що нараховувала 12 піших і одну кінну бригади (85 тис. старшин і вояків), а разом з тиловими частинами — близько 100 тис. осіб, з'єдналася з військами УНР. Правда, активні багнети і шаблі в галицькій армії складали лише 1/3 її особового складу. "Славне це було військо, що перейшло Збруч на Наддніпрянську Україну, — згадував відомий єврейській діяч, соціаліст, на той час український урядовець С. Гольдельман. — Дисципліна у них була добра, постачалися вони добре на австрійський зразок, відношення до цивільного населення — спокійне і людяне...Там, де вони були, був порядок; поборювалися грабунки, до погромів не допускалося. Населення міст зустрічало їх з радістю"[95]. Спільними зусиллями обидві армії стабілізували протибільшовицький фронт, а з кінця липня перейшли до наступу, поступово витісняючи Червону армію з території Поділля, південної Київщини й Волині.

У зв'язку з об'єднанням обох українських армій зазнало реорганізації вище командування Армії УНР. Посаду Наказного отамана було скасовано, командувачем Наддніпрянської армії призначено полковника В. Тютюнника, начальником штабу — генерала В. Сінклера. Оскільки Начальна команда галицької армії (НКГА) принципово відмовилася підпорядковуватися штабу Дієвої армії УНР, 12 серпня для здійснення вищого військового керівництва було створено підпорядкований С. Петлюрі Штаб головного отамана (ШГО), який очолив генерал-лейтенант старої російської армії М. Юнаков. Штаб складався порівну з наддніпрянців і галичан, генерал-квартирмейстером і начальником оперативного відділу були галичани генерал В. Курманович і полковник К. Долежаль. 3 серпня 1919 р. Директорія ухвалила постанову "Про харчування галицької української армії, про об'єднання військових операцій, про формування головного оперативного штабу і персональний склад його"[96]. Цим документом вона доручала уряду взяти на себе грошове і продовольче утримання УГА.

Суперечності щодо подальших дій новоствореного об'єднання двох українських республік виявилися майже одразу. Якщо лідер ЗУНР Є. Петрушевич для боротьби з Польщею та радянською Росією ладен був укласти союз із Денікіним, то в урядових колах УНР саме в білогвардійцях бачили основного ворога, для перемоги над яким не виключали союзу з радян-

[95] *Гольдельман С.* Листи жидівського соціал-демократа про Україну: матеріяли до історії українсько-жидівських відносин за час революції. — Відень, 1921. — С. 8. (Цит. за: *Верига В.* Визвольні змагання в Україні. 1914—1923: У 2-х т. — Т. 2. — Львів, 1998. — С. 135).

[96] ЦДАВО України. — Ф. 1429. — Оп. 5. — Спр. 3. — Арк. 1.

ською стороною. Такі політичні погляди заважали визначенню напрямку головного удару. Командування армії УНР вважало своєю головною метою похід на Київ, тоді як командування УГА пропонувало спершу зайняти Одесу, створити там базу армії і вже звідти поширювати свою владу на територію України. Є. Петрушевич вважав, що з оволодінням Одесою українська влада отримає порт і доступ до Чорного моря. Це давало можливість встановити політичні та торговельні контакти з іншими державами, отримати зброю, амуніцію, одяг і взуття, ліки. До того ж шлях до Одеси був значно коротшим, ніж до Києва. Сторони дійшли компромісу: одночасно наступати на Київ і Одесу. Причому на Одесу повели наступ підрозділи армії УНР, а на Київ — змішані частини під командою генерала А. Кравса. Укладений компроміс був, по суті, помилковим, адже призвів до розпорошення сил об'єднаної армії та втрати часу.

Так само напруженими були стосунки й між бойовими побратимами, починаючи від штабів і кінчаючи рядовим стрілецтвом. Галицькі старшини негативно ставилися до проводу УНР, вважали його політику хибною та воліли б бачити в Раді міністрів більш фахово підготовлених людей. Коли уряд УНР за наполяганням лівих партій хотів ввести в УГА інститут державної інспектури, то вище галицьке командування різко виступило проти цього, вважаючи інспекторів засобом політичного впливу наддніпрянського керівництва. Після утворення ШГО УГА опинилася у своєрідній ситуації подвійного підпорядкування. Політично вона підлягала диктаторові ЗОУНР, а оперативно — ШГО. В подальшому це відіграло негативну роль, оскільки Є. Петрушевич міг віддавати команди УГА, обминаючи ШГО.

Армія УНР на той час складалася з Корпусу січових стрільців під командою Є. Коновальця, Запорізького корпусу полковника В. Сальського, Волинської групи полковника В. Петріва, III Залізної дивізії полковника О. Удовиченка, а також Повстанської (Київської) групи отамана Ю. Тютюнника. Крім регулярних військових частин, Штабу Головного Отамана підлягали повстанські загони отаманів І. Струка в районі Чорнобиля, Д. Соколовського в районі Радомишля, Ю. Мордалевича на Фастівщині, Зеленого (Д. Терпила) в Трипіллі, "Холодний Яр" отамана В. Чучупаки на Звенигородщині, Клименка на Уманщині, Заболотного в районі Балти, А. Волинця в околицях Гайсина, Я. Шепеля на Літинщині. За деякими даними, разом вони складали до 15 тис. війська, проте, політично підтримуючи уряд УНР, практично не виконували наказів штабу.

Цікаві спостереження зробив полковник М. Капустянський, який був у цей час одним із вищих офіцерів штабу Армії УНР, порівнюючи бойові якості галицької та наддніпрянської армій. Наддніпрянська армія, за його оцінкою, "була менш організована і упорядкована, ніж Галицька, карність мала теж слабшу, запілля і постачання кепсько налагоджені... З боку суто бойового, як здібність маневрувати на широких фронтах, часами зовсім відокремлено, битися на всі чотири сторони світу білого, персональна ініціатива — то наддніпрянці були сильніші за галичан, особливо в умовах маневрово-більшовицького фронту... Самі методи боротьби, напівпартизан-

ські, а взагалі маневрові, краще відомі наддніпрянцям, аніж наддністрянцям. На мій погляд, прекрасна буде комбінація з'єднання акуратності, обмеженого в бажаннях, навику до послуху та ладу галичанина з ініціативою, войовничістю й широким розмахом наддніпрянця. Вони один одного доповнювали. Разом вони могли створити за сприятливих умов (техніка і зброя), грізну, непереможену Українську збройну силу"[97].

У цей час успішні бойові дії проти більшовиків розгортали денікінці, в тилу Червоної армії активізувалися повстанці під керівництвом Н. Махна. Селянство України, незадоволене політикою "воєнного комунізму", масово поставало проти радянської влади. Це давало реальний шанс українській армії на проведення успішного контрнаступу на Правобережжі. 12 серпня Штаб головного отамана видав наказ по армії наступати на Київ і одночасно провадити операції в напрямку на схід та на Одесу. Для наступальної операції армія була переформована і поділена на три групи: Західну, Середню та Східну. Середня група під командою генерала А. Кравса складалася з 1-го і 3-го галицьких корпусів та наддніпрянського Запорізького корпусу. Вона мала захопити Сквиру, Козятин і Бердичів та вести наступ на Київ. Західна складалася з 2-го Галицького корпусу та Корпусу січових стрільців під командою полковника А. Вольфа. Вона мала підтримувати ліве крило Середньої армійської групи, здобути Шепетівку, Житомир і Коростень. Східна армійська група складалася з наддніпрянських частин та 11-ї галицької бригади і була під командуванням полковника В. Тютюнника. Її завданням було зайняти район Бірзула—Умань—Володарка, а потім — Одесу і таким чином здобути доступ до Чорного моря. В цей час в розпорядженні Головного Отамана С. Петлюри було приблизно 50 тис. бійців Галицької армії та понад 35 тис. вояків Дієвої армії УНР. Але внаслідок незабезпечення українського війська зброєю та амуніцією їхня реальна боєздатність обмежувалася 18 тис. багнетів і шабель в УГА і 12 тис. — в армії УНР[98].

Спільна наступальна операція армій УНР і УГА, що розпочалася в середині серпня, спочатку розгорталася досить успішно — до кінця місяця Західна і Середня групи зайняли Вінницю, Житомир, Бердичів, Попільню, Білу Церкву. Із захопленням Фастова і Василькова вони впритул наблизилися до Києва. Під ударами українських армій та частин Збройних сил Півдня Росії (армії генерала А. Денікіна) радянська влада вже 16 серпня розпочала евакуацію центральних установ з Києва.

Не так швидко, але просувалася на південь і Східна група української армії. Після запеклих боїв у районі Вапнярки з частинами 45-ї та 47-ї дивізій Червоної армії вона зайняла Бірзулу, яка відкривала шлях на Одесу. Але до того моменту, скориставшись тим, що Червона армія на півдні веде бої проти української армії, білогвардійці висадили десант на Чорноморському узбережжі й 23—25 серпня оволоділи Миколаєвом, Херсоном і Оде-

[97] *Капустянський М.* Вказ праця. — С. 150—151.
[98] ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 2. — Спр. 28. — Арк. 5—7.

сою. Під владою денікінського режиму на той час перебувала значна частина України — Харків, Катеринослав, Полтава. Було зрозумілим, що на шляху до Києва передові українські частини увійдуть у безпосередній контакт з Білою армією. Проте політичне керівництво УНР не мало чіткої позиції у ставленні до білогвардійців. Готуючись до спільного походу проти більшовиків, уряд УНР намагався за будь-яку ціну порозумітися з Добровольчою армією. Їх могла поєднати спільна антибільшовицька війна, але роз'єднувала орієнтація білих на "єдину Росію", небажання визнати геополітичні зміни, що відбулися в процесі революції на території колишньої Російської імперії, відверто антиукраїнський характер денікінської політики в Україні. І все ж керівництво УНР не бажало війни з Денікіним під час спільного наступу проти Червоної армії.

Подібною була й позиція Антанти. Під враженням від військових успіхів Директорії влітку 1919 р. Велика Британія та Франція посилили свою активність в антибільшовицькій боротьбі. Для досягнення результату вони вбачали необхідним порозуміння між Денікіним і Петлюрою. У. Черчиль, військовий міністр Великої Британії, звертався до Денікіна і закликав його "йти наскільки це можливо назустріч українським сепаратистичним тенденціям". Такої ж думки були і російські дипломати, які представляли Білий рух у Парижі, вони намагалися через діячів кадетської партії вплинути на Денікіна, щоби він визнав принаймні деякі вимоги Директорії та пішов на прямі переговори з Петлюрою[99].

Тиск на керівництво Добровольчої армії щодо співпраці з українськими антибільшовицькими силами здійснював навіть адмірал О. Колчак, якому за наполяганням Антанти, Денікін номінально підлягав із червня 1919 р. На початку вересня у телеграмі до Денікіна він наголошував, що в даний момент важливо сполучити всі елементи, здатні допомогти в боротьбі проти більшовиків, і пропонував прокласти демаркаційну лінію між зонами дій Добровольчої армії та української армії відповідно до фактично контрольованих ними територій. Але Денікін відкинув усі поради й пропозиції і надалі стояв щодо українців на жорсткій, безкомпромісній позиції[100].

У перших зустрічах українських і білогвардійських військ вдалося обійтися без збройних інцидентів, командири і вояки знаходили спільну мову. 22 серпня Директорія та уряд УНР ухвалили рішення про переговори з денікінцями щодо встановлення між обома арміями демаркаційної лінії. Делегацію для переговорів мав очолити генерал М. Омелянович-Павленко. У зв'язку із цим ШГО 24 серпня телеграфно попередив штаби армійських частин про недопущення бойових сутичок між українською та Білою арміями. Головний Отаман висловив припущення, що природною демаркаційною лінією може стати Дніпро. Таким чином, українське керівництво зайняло вичікувальну щодо білогвардійців позицію.

---

[99] *Процик А.* Російський націоналізм і Україна в добу революції і громадянської війни // Проблеми вивчення історії Української революції 1917—1921 рр. — К.: Інститут історії України, 2002. — С. 39, 40.

[100] Там само. — С. 40, 41.

Саме в ці дні командувач ЗСПР генерал А. Денікін остаточно визначив свою політику щодо української армії. Зваживши своє особисте ставлення до УНР, міжнародну і внутрішню ситуацію, Денікін прийняв рішення відхилити будь-яку співпрацю з українськими збройними силами. Білогвардійські частини отримали розпорядження про заборону ведення будь-яких переговорів з армією УНР, яка не визнавалася союзником у боротьбі проти більшовиків. У той самий час ставлення до Галицької армії мало бути іншим — підкреслювалася потреба "дружнього ставлення до галичан з метою вивести їх з підпорядкування Петлюри. Якщо ж це не буде досягнуто, вважати їх ворожою стороною"[101]. Ці вказівки були остаточно оформлені в наказі від 23 серпня 1919 р., яким Денікін повідомляв: "Самостійної України не визнаю. Петлюрівці можуть бути або нейтральними, тоді вони мають негайно здати зброю і розійтися по домівках; або ж приєднатися до нас, визнавши наші гасла... Якщо петлюрівці не виконають цих вимог, то їх належить вважати таким же противником, як і більшовики"[102]. Вдруге за часів громадянської війни Білий рух не поступився власними принципами заради створення єдиного антибільшовицького фронту.

30 вересня до Києва з боку Святошина наблизились українські частини 1-го і 2-го корпусів УГА та Запорізький корпус армії УНР під загальним командуванням генерала А. Кравса. Запорожці отримали наказ зайняти залізничний та інші мости і станцію на лівому березі, проте не виконали його. Не підійшла й повстанська армія отамана Зеленого, яка мала контролювати лівий берег Дніпра. У дні останніх боїв за Київ до міста з лівого берега наблизилися й білогвардійські війська. 7-ма піхотна дивізія генерала М. Брєдова 29 серпня була у Дарниці. Завдяки повітряній розвідці вони були добре поінформовані про просування українських частин на правому березі, тоді як українське командування нічого не знало про наближення денікінців.

Командувач армійської групи генерал А. Кравс вступив у переговори з головою Міської думи Є. Рябцовим і рано вранці 31 серпня кияни побачили жовто-блакитний прапор над Міською думою, а на вулицях міста — відділи галичан, що готувалися до параду. Трохи пізніше з-за Дніпра з боку Дарниці з'явилися перші кінні патрулі Добровольчої армії. Це був передовий загін 7-ї дивізії, який потрапив до міста через неконтрольований Ланцюговий міст. Населення Києва радо зустрічало й тих, й інших, проте не розуміло, хто ж саме зайняв місто.

Оскільки українська армія мала наказ уникати збройних сутичок з денікінцями, командування УГА намагалося порозумітися з ними, і на Міській думі поруч з українським з'явився трикольоровий російський прапор. Це не сподобалось запорожцям, які сприйняли дії галичан як зраду. Кінний загін командира Запорізького корпусу генерала В. Сальського скинув російський прапор на землю та потоптав його. Зчинилася стрілянина, бій-

[101] *Деникин А.* Очерки русской смуты. — Берлин, 1926. — Т. 5. — С. 289.
[102] Там само. — С. 288, 289.

ка між прихильниками українців і білогвардійців. Підрозділи Добровольчої армії отримали наказ роззброювати українські частини.

Після кількох годин вуличної перестрілки розпочалися переговори. Командування УГА направило свою місію з пропозицією про спільне володіння містом, але білогвардійці її відкинули. Так само Брєдов відмовився прийняти емісара Головного Отамана генерала М. Омеляновича-Павленка. Українцям довелося піти на поступки і укласти угоду, за якою їх військо залишило місто і відійшло на лінію Ігнатівка—Васильків—Германівка, де українські війська мали чекати результатів переговорів між головним командуванням Добровольчої армії та армії УНР. Події 31 серпня увійшли в історію національно-визвольних змагань як "Київська катастрофа".

Похід українських армій на Київ завершився, по суті, капітуляцією перед білогвардійцями. Сам факт здачі Києва виходив далеко за межі окремої воєнної операції, бо викликав новий неспокій серед українського громадянства, деморалізуючим чином вплинув на армію. Аналізуючи поразку українських військ у Києві з військового боку, командуючий УГА Мирон Тарнавський вважав, що вона сталася не через зраду, а тому що денікінці були сильніші, краще знали топографію міста, на їхньому боці була підтримка населення. Але причини поразки українців були глибшими. В основі їх лежали не хибні дії генерала Кравса, а знову ж політичні суперечності всередині українського національного табору, різні підходи у ставленні до армії Денікіна.

Впродовж Кам'янець-Подільського періоду Директорія намагалася стабілізувати воєнно-політичне становище в Україні та відновити діяльність державних установ. У цей час активізувалися опозиційні праві сили, які утворили УНДС та повели наступ на уряд із метою зміни класової політики. У сукупності з іншими чинниками правоопозиційний тиск призвів до відмови від класових засад державотворення і переходу до демократії.

Визначальним фактором у політичних процесах Кам'янецької доби стало прибуття на Поділля проводу ЗО УНР та УГА. Політичне протистояння урядів УНР та ЗО УНР, суперництво за підпорядкування спільних збройних сил мало наслідком не лише військову поразку, а й послаблення визвольного руху загалом.

ПОЛЬСЬКИЙ ЧИННИК У БОРОТЬБІ ЗА УКРАЇНСЬКУ НАРОДНУ РЕСПУБЛІКУ 1919 р.

Новопостала Польська республіка (Річ Посполита ІІ) була найближчою сусідкою Української Народної Республіки на заході.

Із перемогою Антанти у Першій світовій війні за Україною, яка підписала Брестський мирний договір, закріпилося тавро спільниці Центральних держав, що загрожувало їй дипломатичною ізоляцією. Якби Польська Республіка визнала суверенність Української Народної Республіки і стала її союзником у збройній боротьбі з радянською Росією, то це дозволило б прорвати міжнародну блокаду й здобути підтримку та визнання з боку Ан-

танти. Проте ці дві молоді незалежні держави мали вирішити передусім проблему розмежування своїх кордонів і лише потім домовлятися про антибільшовицький союз. До того ж, з листопада 1918 р. розпочалася збройна боротьба за території Східної Галичини між Польщею та Західноукраїнською Народною республікою, а також за Холмщину, Підляшшя та Західну Волинь — з Українською Народною Республікою[103].

Питання визначення напрямів збройної боротьби УНР постало відразу після приходу до влади Директорії. 8 грудня 1918 р., відповідаючи на українську ноту протесту про загарбання Холмщини й частини Волині, польська сторона заявила, що зробила це через необхідність захисту як польського населення, так і своїх кордонів від озброєних банд. Водночас вона підкреслювала своє бажання досягнути порозуміння в цьому регіоні з українцями[104]. 21 грудня С. Петлюра звернувся до Генштабу польських військ із пропозицією надіслати до Варшави військову місію для полагодження суперечливих питань[105].

У пошуках порозуміння з Польщею між 7 та 9 січня 1919 р. до Варшави прибула перша місія УНР. До її складу увійшли відомий український громадсько-політичний діяч, член партії есерів В. Прокопович та Й. Волошиновський, поляк за походженням, редактор часопису "Dziennik Kijowski". Формально сторони мали обговорити приїзд українського посла до Варшави (оскільки в Києві вже перебував польський посол Б. Кутиловський) та умови укладення перемир'я на Волинському фронті. 18 січня делегація була прийнята керівником Східного відділу МЗС Польщі В. Йодко-Наркевичем. Того ж дня Й. Волошиновський мав неофіційну аудієнцію в Начальника Польської держави Ю. Пілсудського[106]. Проголошення Акта Злуки 22 січня в Києві створювало нову правову ситуацію в польсько-українських відносинах. Не маючи конкретних директив для продовження переговорів, 27 січня українська місія залишила польську столицю. І хоча сторонам не вдалося домовитися з питань територіального розмежування

[103] На 24 листопада польські війська зайняли Холмщину та вступили до Володимир-Волинського. В кінці грудня для захисту земель Волині було створено Північну групу Армії УНР, яка зосередилася навколо Рівного і Луцька. 23 січня польські війська оволоділи Володимиром-Волинським, 4 лютого — Ковелем і відкинули українські з'єднання за р. Стохід. Про початкову фазу збройної боротьби за ці землі див.: *Jabłonski H.* Z dziejów genezy sojuszu: Piłsudski — Petlura (Początki konfliktu zbrojnego, XI.1918—III.1919 r.) // Zeszyty Naukowe Wojskowej Akademii Politycznej, Seria Historyczna. — 1961. — Nr. 5 (21). — S. 40—50.

[104] Там само. — S. 49.

[105] *Deruga A.* Początek rokowań o sojusz między Piłsudskim a Petlurą (styczeń—lipiec 1919 r.) // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały. — Warszawa, 1970. — T. 6. — S. 51—52.

[106] Ймовірно, що під впливом цієї розмови Ю. Пілсудський склав нотатку, в якій, зокрема, скептично поставився до негайного польсько-українського порозуміння, висловлюючи, однак, переконання, що Київ "доросте" до союзу з Польщею, оскільки УНР, оточена з усіх фронтів, рано чи пізно потребуватиме союзника. — *Jędrzejewicz W., Cisek J.* Kalendarium Życia Józefa Piłsudskiego. — Wrocław; Warszawa; Kraków, 1994. — T. 2. — S. 50.

між державами (українці відкинули ідею приєднання до Польщі Львова з нафтовими районами Дрогобича), було ясно, що переговори треба було продовжувати[107]. Найближчим часом уряд УНР мав надіслати відповідну дипломатичну місію з усіма повноваженнями[108], чого на жаль не сталося у зв'язку з евакуацією Директорії з Києва до Вінниці та стрімким наступом на Поділля та Волинь частин Червоної армії.

Від середини січня до середини березня зусилля Директорії УНР були спрямовані на проведення переговорів з представниками Антанти в Одесі[109]. Директорія сподівалась отримати визнання УНР з боку Антанти а також військову та фінансову допомогу, як і посередництво союзників у переговорах з Польщею для підписання перемир'я у Східній Галичині. Переговори були невтішними для української сторони, однак надія на їх позитивне завершення залишилася.

Проте командуючий експедиційним корпусом генерал А. Бертело, 22 лютого скликав в Одесі франко-українську комісію. Саме напередодні, під час розмови з польським послом Б. Кутиловським, міністр закордонних справ УНР К. Мацієвич підтвердив, що УНР прагнула "невідкладно врегулювати дві термінові справи: угоду з французьким командуванням в Одесі в питанні війни з більшовиками та укласти хоча б тимчасову угоду з Польщею"[110]. Він задекларував намір Директорії направити українського посла О. Карпинського до Варшави для продовження польсько-українських переговорів.

На першому плані для Польщі стояла нагальність врегулювання східногалицького питання. Великі сподівання покладалися при цьому теж на посередництво та підтримку Антанти. Чисельно та збройно польська армія

[107] *Доценко О.* Літопис української революції. Матеріали й документи до історії української революції. — Т. 2. — Кн. 5. — Львів, 1924. — С. 8; *Wandycz P.* Z zagadnień współpracy polsko-ukraińskiej w latach 1919—1920 // Zeszyty Historyczne. — 1967. — N 9. — S. 7.

[108] *Соловйова В.* Дипломатичне представництво УНР у Речі Посполитій Польській (1919—1920 рр.) // Ucrainica Polonica. — К.; Житомир, 2007. — Ч. 1. — С. 160; *Deruga A.* Polityka wshodnia Polski wobiec ziem Litwy, Białorusi i Ukrainy (1918—1919). — Warszawa, 1969. — S. 234.

[109] Рішення про окупацію союзниками півдня Росії було ухвалено в середині листопада 1918 р. на конференції в Яссах, в якій, зокрема, брали участь і російські еміграційні кола, наближені до генерала А. Денікіна. Тож не дивно, що французькому консулу в Києві Е. Енно (самозваному, як з'ясувалося пізніше) були дані інструкції не визнавати за жодних умов "українські націоналістичні осередки" та не залишати їм надій на отримання допомоги від Антанти. Вибух антигетьманського повстання і поширення влади Директорії до лінії Київ—Одеса змусили союзників вступити в переговори з новим українським урядом. — Детальніше див.: *Pelissier J.* La tragédie ukrainiennes. — Paris, 1988. — P. 140—143; *Марголин А.* Украина и политика Антанты (Записки еврея и гражданина). — Берлин, [б. д]. — С. 109—124; *De Gasquet S.* La France et les mouvement nationaux ukrainiens / Recherches sur la France et le problème des Nationalités pendant la Première Guerre mondiale (Pologne, Ukraine, Lithuanie). Sous la direction de George-Henry Souton. — Press de L'Université de Paris — Sorbonne, 1995. — P. 159—162.

[110] Ukraine and Poland in Documents 1918—1922 / Ed. T. Hunczak — Vol. 1. — New York; Paris; Sydney; Toronto, 1983. — P. 88.

поступалася УГА, тому Польща робила ставку на отримання всебічної допомоги, зокрема від Франції[111]. Так, ще 4 червня 1917 р. на території Франції, декретом президента Франції Р. Пуанкаре було проголошено утворення автономної польської армії під зверхництвом французького командування (на листопад 1918 р. в її лавах було вже 50 тисяч солдат). 4 жовтня 1918 р. рішенням Польського Національного Комітету в Парижі її командармом було призначено генерала Ю. Галлєра. Згідно з досягнутими угодами від 15 січня та 15 лютого 1919 р., армія генерала Ю. Галлєра, добре озброєна й організована, мала бути незабаром перекинута до Польщі[112].

12 лютого 1919 р. Найвища рада Паризької мирної конференції скликала комісію з польських кордонів під головуванням Ж. Камбона і невдовзі надіслала до Варшави союзницьку місію під керівництвом Ж. Нуленса, колишнього французького посла в Росії. В очікуванні зміни балансу сил прем'єр-міністр Польщі І. Падеревський не мав наміру вступати у будь-які переговори з українцями для пошуку компромісу щодо Східної Галичини. Для Ю. Пілсудського питання її приналежності до Польщі було однозначним, незважаючи на ті територіальні поступки, які він готовий був зробити галичанам[113]. Така безкомпромісність, посилена ще більшими вимогами польського уряду, звісно, нівечила польсько-українську співпрацю в зародку, бо зіштовхувала керівництво УНР та ЗОУНР.

Польсько-українське перемир'я було важливим для Антанти — як чергова можливість утворення спільного антибільшовицького фронту, який їй так і не вдалося утворити з армій УНР і генерала А. Денікіна на півдні. Цю мету мала реалізувати союзницька підкомісія Антанти на чолі з генералом Ж. Бартелемі. Вона мала прибути з Варшави до Львова 18 лютого для посередництва в польсько-українських переговорах. Проте українська сторона не надіслала відповіді про готовність розпочати переговори своїх уповнова-

---

[111] *Ададуров В.* Політика Франції стосовно українсько-польського конфлікту за Східну Галичину в період з листопада 1918 по березень 1919 рр. // Україна в минулому. — К.; Львів, 1995. — Вип. 7. — С. 18—32.

[112] *De Castelbajac G.* La France et la question polonaise (1914—1918) / Recherches sur la France et le problème des Nationalités... — P. 68—75.

[113] На початку 1919 р. Ю. Пілсудський розробив мінімальні вимоги Польщі щодо галицької території: він хотів залишити за нею Львів з залізничними дорогами на захід до Кракова і Варшави та нафтовий Дрогобицький регіон, в якому, як він підкреслював, 9/10 робітників були поляками. Оскільки через непевне політичне становище не можна було передбачити лінію східного кордоного Польщі, то, на його думку, розв'язання галицького питання на користь Польщі мало розпочатися з військової окупації Східної Галичини. Стан окупації дозволив би без жодних втрат дочекатися змін у зовнішньополітичній кон'юнктурі задля остаточного укладення територіального договору з тим партнером, який фактично закріпився би в Україні. При цьому він усвідомлював, що простіше із цього питання буде досягти згоди з урядом УНР, ніж із ЗУНР. — *Dziewanowski M.K.* Joseph Pilsudski: A European Federalist, 1918—1922. — Stanford, 1969. — P. 246. Докладніше інструкції, розроблені Ю. Пілсудським та військовими колами Польщі для їх представлення Антанті, в яких аргументувалися польські домагання у встановленні східної лінії кордонів, див.: *Nowak A.* Polska i trzy Rosje. Studium polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego (do kwietnia 1920 roku). — Kraków, 2001. — S. 207—222.

жених представників. Більш того, саме 18 лютого частини УГА розпочали в рамках проведення Вовчухівської операції (17 лютого — 15 березня) потужну артилерійську атаку залізниці Перемишль—Львів. Союзницька підкомісія була змушена надіслати телеграму до штабу УГА з вимогою забезпечення її проїзду та припинення військових дій перед початком переговорів. Згідно з рапортом генерала Ж. Бартелемі, в підкомісії склалося відчуття, що "поведінка рутенів була викликом Антанті, яку вони хотіли поставити перед доконаним фактом (взяття Львова чи його повне оточення) перед початком переговорів". 21 лютого генерал Ж. Бартелемі у Львові отримав листа від командуючого УГА генерала М. Омеляновича-Павленка, в якому останній вимагав проведення демаркаційної лінії по р. Сян без припинення вогню на час переговорів. Для пошуку пояснень такої відповіді 22 лютого підкомісія прибула до Ходорова. Як наслідок, уряд ЗУНР вирішив надіслати свою делегацію до Львова (полковник М. Тарнавський, Л. Бачинський і о. Ф. Бонн), яка вночі 24 лютого підписала угоду з польською стороною про тимчасове припинення вогню на добу. 25 лютого до міста прибула українська делегація у складі 10 осіб на чолі з В. Охримовичем.

Розуміючи, як мало шансів на укладення негайного воєнного перемир'я, союзницька підкомісія вдруге виїхала до Ходорова для зустрічі вже з Головним Отаманом С. Петлюрою. 27 лютого вона мала як спільну нараду з ним за участі галицької делегації, так і чотирьохгодинну приватну розмову. Основна увага була зосереджена на поясненні суті евентуальної угоди в Одесі[114], яку Головний Отаман охарактеризував як угоду допомоги зброєю, що надаватиметься Антантою для боротьби проти більшовизму; в обмін С. Петлюра брав на себе зобов'язання щодо визнання Україною частини публічного боргу Росії та гарантії іноземних капіталів; Антанта не втручалась у внутрішню політику України, як це зробили німці з гетьманом П. Скоропадським. Визнаючи етнографічну зумовленість лінії східногалицького кордону по р. Сян, він водночас визнавав необхідність поступок, будучи особисто готовим їх підтримати перед урядом ЗУНР для того, щоб дійти згоди із силами Антанти задля спільної боротьби проти більшовизму.

28 лютого підкомісія в ультимативній формі запропонувала польській та українській делегаціям наступну демаркаційну лінію (т. зв. лінія Бартелемі): вздовж Західного Бугу, через Кам'янку-Бузьку до Бібрки, на південний захід — від Миколаєва вздовж залізниці Львів—Стрий до Карпат, на схід — від Дрогобича, що віддавало Польщі Львів та Дрогобицько-Бориславський нафтовий район. З обох боків цієї лінії утворювалася нейтральна 3-х кілометрова зона. Питання, пов'язані з експлуатацією нафтових родовищ, регулювалися додатковим договором. Перемир'я мало тимчасовий і

---

[114] Бажання зустрітися з Головним Отаманом С. Петлюрою мотивувалося, в першу чергу, неймовірними, на погляд підкомісії, даними про переговори в Одесі між французькими військовими колами і делегацією УНР та підписанням угоди про визнання УНР, про що поінформував 24 лютого підкомісію Ж. Бартелемі в своєму листі генерал М. Омелянович-Павленко. Протягом березня в дипломатичних колах Антанти продовжували циркулювати поголоски про підписання франко-української угоди 26 лютого.

суто воєнний характер. Останній термін прийняття цих умов збігав 5 березня о восьмій годині ранку.

С. Петлюрі переконати провід ЗУНР у доцільності таких умов не вдалося. 3 березня воєнні дії між УГА та польською армією поновилися. Підкомісія Бартелемі сприйняла зрив переговорів як вияв неповаги до Антанти: "вона не могла продовжувати переговори після посягань на її авторитет", а тому негайно залишила Львів[115].

Провал переговорів за посередництвом Антанти мав, зрештою, катастрофічні наслідки для України. Тяжкі бої за Городок 9—11 березня змусили УГА відступити та віддати воєнну ініціативу до рук польської армії. 18 березня польські війська під командою генерала В. Івашкевича перейшли у наступ на Галицькому фронті. У звіті, представленому генералом Ж. Бартелемі, зазначалося, що "переговори зупинились, бо українці відновили бойові дії і відмовились від перемир'я", а тому пропонувалось для рятування Польщі й особливо Львова негайно надіслати туди військову допомогу з Франції. Передбачалось також заручитися військовою підтримкою Румунії (в обмін на дозвіл окупації району Коломиї)[116] та заборонити постачання українцям з Угорщини амуніції та зброї[117]. Зрештою, з'ясувалося, що і військові представники Антанти в Одесі не мали жодних повноважень для ведення політичних переговорів з УНР з метою її визнання й надання допомоги, й підкомісія генерала Ж. Бартелемі перевищила свої повноваження, зустрівшись із С. Петлюрою у Ходорові. Антанта поступово втрачала інтерес до УНР як до сили, на яку треба зважати при перебудові геополітичного балансу у східноєвропейському регіоні.

У свою чергу, потребуючи постійної мілітарної підтримки ззовні для боротьби проти Німеччини та радянської Росії, 27 березня Сейм Польщі висловився за необхідність союзу з Антантою. 25 квітня у Варшаві було підписано контракт між урядами Польщі та Франції про направлення до Польщі французької військової місії під началом генерала П. Анрі для організації, вишколу і постачання польської армії.

Після значних зусиль дипломатів ЗУНР у Парижі, 2 квітня для нової спроби підписання польсько-українського перемир'я за дорученням Найвищої ради Паризької мирної конференції було утворено спеціальну міжсоюзницьку комісію під началом генерала Л. Боти. 29—30 квітня вона провела консультативні наради з українською та польською делегаціями. Поляки доводили безперспективність перемир'я з українцями, наполягаючи на тому,

---

[115] Звіт генерала Ж. Бартелемі див.: Archive du Service historique de l'Armée de Terre. Centre historique a Vincennes. — Serie 16. — N 3255. — Dossier 4. Пор.: *Омелянович-Павленко М.* Українсько-польська війна 1918—1919 / Спогади командарма (1917—1920). — К., 2007. — С. 155—170; *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918—1920. — Відень, 1922. — С. 73—85.

[116] 24 травня румунські війська зайняли Коломию. — *Добржанський О., Старик В.* Змагання за українську державність на Буковині (1914—1921 рр): Док. і матеріали. — Чернівці, 2009. — С. 413—415.

[117] *Йосипишин Я.* Симон Петлюра: Польща й Антанта // У 70-річчя паризької трагедії 1926—1996: Зб. пам'яті Симона Петлюри. — К., 1997. — С. 75.

що тільки польсько-антантівський контроль над Галичиною зміцнить антибільшовицький фронт[118]. 12 травня комісія ухвалила обмежити армії воюючих сторін до 20 тис. осіб кожну та запропонувала нову демаркаційну лінію (т. зв. лінію Боти). Дрогобицький нафтовий басейн залишався б за ЗУНР, а до Польщі відходили Львів із землями на захід від лінії Львів—Сокаль. 13 травня уряд ЗУНР прийняв пропозиції комісії генерала Л. Боти[119]. Цього разу польська сторона відкинула ці пропозиції. З 15 травня, значно посиливши фронтові частини армією генерала Ю. Галлєра, польські війська розпочали новий наступ на Галицько-Волинському фронті[120].

19 березня, після захоплення Червоною армією Жмеринки, Дієва Армія УНР розкололася на три частини — Північну, Південну і Проскурівську. Південна група, перейшовши на контрольовану Румунією територію, була роззброєна та інтернована, а Північна група була змушена відступати у напрямку Волині. 12 квітня в районі Луцька для боротьби проти поляків було сформовано Холмську групу під командуванням отамана О. Осецького. Але вже на середину травня Волинський фронт остаточно розвалився в результаті вдалого наступу польських військ, захоплення ними 16 травня Луцька та ліквідації штабу Холмської групи Армії УНР. У польський полон потрапило близько 120 старшин і 600 козаків. Директорія залишила Радивилів і переїхала до Тернополя, і зовсім швидко — до Кам'янця-Подільського, де перебувала з 6 червня до 16 листопада.

19 травня частини Червоної армії захопили Рівне. Армія УНР була затиснута між польським та більшовицьким військами на вузенькій смужці землі завширшки 50 км у районі Дубно—Броди.

Швидка втрата власної території змушувала українську сторону до відновлення військових і дипломатичних переговорів з Польщею[121]. 16—20 травня в Любліні відбулися переговори щодо підписання перемир'я на волинському відтинку фронту між делегацією уповноваженою генералом О. Осецьким та представниками Головного командуванням польських військ (далі — ГКПВ). Українська сторона запропонувала встановити демаркаційну лінію та підписати перемир'я. Висувалася також пропозиція щодо спільної військової акції проти більшовиків. У випадку прийняття таких пропозицій уряд УНР мав би надіслати спеціальну делегацію з уповно-

---

[118] *Дацків І.* Дипломатія ЗУНР на Паризькій мирній конференції 1919 р. // Український історичний журнал. — 2008. — № 5. — С. 130—132.

[119] *Лозинський М.* Галичина... — С. 120—132.

[120] Армію генерала Ю. Галлера було вирішено відправити до Польщі 21 березня Найвищою радою мирної конференції в Парижі для відсічі частинам Червоної армії. Однак, всупереч своєму офіційному призначенню, вона була використана Польщею у війні з УГА, що викликало незадоволення Найвищої ради 27 травня. Ю. Пілсудський відповів, що причиною польського наступу була воєнна активність українців. — *Дацків І.* Дипломатія ЗУНР... — С. 132—133.

[121] Очевидно, саме на кінець травня припадає встановлення прямих контактів між С. Петлюрою та Ю. Пілсудським. Відомо, що останній надіслав С. Петлюрі листа через свою довірену особу майора Я. Заглобу-Мазуркевича. — *Dziewanowski M.K.* Joseph Piłsudski... — P. 266.

важеннями і щодо Східної Галичини. Дистанціюючись від боротьби галичан із поляками, українська делегація зазначила, що, через суперечності між УНР і ЗУНР, спільні воєнні дії вже протягом двох місяців не ведуться[122]. Показовим було те, що в цих військових переговорах брав участь представник польського МЗС М. Шумляківський, який неодноразово порушував питання щодо перемир'я і на Галицькому фронті, натякаючи, що від цього залежало рішення польської сторони щодо спільної війни проти більшовиків. У результаті було ухвалено в найближчому часі продовжити переговори. Фактично, з цього часу бойові дії на Волинському фронті вже не велися[123]. 1 червня Головний Отаман С. Петлюра ліквідував український фронт на Волині. Із залишків Холмської та Північної груп були сформовані 4-та Сіра дивізія та Волинська група, які відразу ж втягнулися в бої на більшовицькому фронті. Відтоді на Волині утворився суцільний польсько-більшовицький фронт.

В той же час у Варшаві перебував посланець Директорії Б. Курдиновський[124]. Він зустрівся як із представниками сеймової комісії закордонних справ, так і з Ю. Пілсудським. 13 травня польський посол в УНР Б. Кутиловський звернувся до голови польського уряду І. Падеревського з проханням прийняти українського посла, який нібито мав повноваження на обговорення питання поділу земель Східної Галичини[125]. В результаті цих зустрічей 24 травня було підписано військово-політичну угоду, що складалася з 7 пунктів. В угоді зазначалося, що до Польщі відходила Східна Галичина і Волинь до р. Стир. В свою чергу, Польща зобов'язувалася визнати в майбутньому незалежність УНР за умов формування схваленого Польщею уряду та надати УНР військову допомогу, причому українські збройні сили мали бути підпорядковані ГКПВ. УНР зобов'язувалася не робити жодних дипломатичних кроків без досягнення порозуміння щодо цих питань з урядом Польщі. Іншими статтями гарантувалися права і власність українців у Польщі і поляків на Україні; розглядалася можливість повернення полякам втрачених ними маєтків. Окремо мала бути укладена військова угода[126].

В історичній літературі договір Курдиновського—Падеревського часто називають передтечею майбутньої Варшавської угоди. Незважаючи на їх схожість, треба зауважити, що польський прем'єр-міністр та одночасно міністр закордонних справ І. Падеревський, укладаючи цей договір, навряд чи розраховував на його реалізацію. Занадто принизливими були його умо-

---

[122] Ukraine and Poland in Documents... — Vol. 1. — P. 122—124; ЦДАГО України. — Ф. 57. — Оп. 2. — Спр. 301. — Арк. 128—130.

[123] *Pisuliński J.* Nie tylko Petlura. Kwestia ukraińska w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918—1923. — Wrocław, 2004. — S. 134.

[124] Б. Курдиновський, російський дворянин з Одеси, службовець МЗС УНР, був надісланий міністром закордонних справ УНР К. Мацієвичем до Польщі для проведення переговорів з широкими, але не конкретизованими повноваженнями.

[125] ЦДАГО України. — Ф. 57. — Оп. 2. — Спр. 301. — Арк. 121.

[126] *Лісевич І.* Політичні аспекти українсько-польського союзу 1920 р. // Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego nastepstwa. — Toruń, 1997. — С. 82—83; *Liegieć J.* Misja Borysa Kurdynowsiego w Warszawie (kwiecień-sierpień 1919 r.) // Studia z dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej. — 1998. — T. 33. — S. 53—62.

ви для українців, а Б. Курдиновський — незначною фігурою, до того ж делегованою вже поваленим кабінетом С. Остапенка. Хоча цю угоду так і не було ратифіковано УНР, яка заявила, що Б. Курдиновский перевищив свої повноваження, її зміст було використано польською делегацією в Парижі для підтвердження незацікавленості УНР у східногалицьких землях[127].

З метою продовження переговорів із польською стороною 31 травня С. Петлюра уповноважив делегацію на чолі з генералом С. Дельвігом, надав їй право підписати такий договір про перемир'я, який би забезпечив Армії УНР без перешкод із боку поляків продовження ефективної боротьби проти радянської Росії. 1 червня уряд ЗУНР ухвалив рішення про прийняття лінії Бартелемі як основи майбутніх польсько-українських переговорів.

Чергові польсько-українські переговори розпочалися у Львові 7 червня[128]. 16 червня було підписано угоду про встановлення демаркаційної лінії між УГА та польськими військами (т. зв. лінія Дельвіга), що йшла через Залізці — р. Серет — Тернопіль — Микулинці — Козова — р. Золота Липа — р. Дністер — Незьвисько[129]. Перемир'я набувало чинності 21 червня, а продовження переговорів мало відбутися далі у Варшаві. Війська мали відійти до демаркаційної лінії, утворивши 10-кілометрову нейтральну зону. Але цю угоду не було схвалено диктатором ЗУНР Є. Петрушевичем, бо на той момент з'явилась надія вдалого наступу УГА на Львів внаслідок проведення Чортківської операції (8—25 червня). Під тиском галичан наддніпрянці не ратифікували цю угоду. Генштаб Армії УНР повідомив ГКПВ про те, що оскільки під час проведення переговорів у Львові українська делегація не була поінформована про успіхи УГА, то вона не могла представляти інтереси військ ЗУНР повною мірою, а тому проект договору не міг бути затвердженим[130]. Проте Чортківський наступ УГА закінчився лише охопленням лінії Броди—Олесько—Гологори—Букачівці, що остаточно перекреслило сподівання галичан на здобуття Львова.

Чортківський наступ надав можливість полякам звинувачувати українців в агресії та нагнітати ситуацію, пов'язану із загрозою більшовицького наступу на Польщу. Подібний психологічний тиск прискорив ухвалу Найвищої ради щодо Східної Галичини від 25 червня, згідно з якою Польщі було дозволено тимчасово окупувати територію Східної Галичини по

---

[127] Ця угода значно вплинула на думку підкомісії з польських справ на Паризькій мирній конференції, що виробляла статут Східної Галичини. Іншим мотивом вступу в ці переговори польської сторони було її намагання максимально ослабити монолитність українського політичного фронту проти Польщі. — Archiwum Akt Nowych w Warszawie (далі — AAN). — MSZ. — Sygn. 5352. — K. 11—12; *Bruski Jan Jacek*. Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919—1924). — Kraków, 2000. — S. 106—108. Реакцію Ю. Пілсудського див.: *Стахів М.* Україна в добі Директорії УНР — Т. 7: Вихід із кризи. — Скрентон, 1966. — С. 163—164.

[128] Ukraine and Poland in Documents... — Vol. 1. — P. 167.

[129] Там само. — P. 192—194.

[130] Там само. — PP. 207—208, 213—214; *Galuba R.* "Niech nas rozsądzi miecz i krew...". Konflikt polsko-ukraiński o Galicję Wschodnią w latach 1918—1919. — Poznań, 2004. — S. 194—203.

р. Збруч для захисту населення від більшовицьких банд[131]. Для проведення окупації Найвища рада ухвалою від 27 червня уповноважила Польщу на використання армії генерала Ю. Галлєра на Галицько-Волинському фронті[132]. Розгляд проблеми майбутнього статуту Східної Галичини було передано до комісії Ж. Камбона[133]. Після підписання Сен-Жерменського договору 19 вересня Східна Галичина як частина колишньої Австро-Угорської імперії де-юре ставала об'єктом міжнародного права.

16—18 липня провід ЗУНР та частини УГА були змушені перейти на лівий берег р. Збруч та зосередитися на території, що підлягала урядові УНР (Нова Ушиця — Проскурів). Польща окупувала землі Східної Галичини до р. Збруч та Волині — до р. Горинь.

Від середини 1919 р. метою Польщі стало отримання офіційного відцурання УНР від прав на територію Східної Галичини та визнання її частиною Польщі для того, щоб використати це як найвагоміший аргумент перед державами Антанти на користь остаточного прилучення цих земель до Польщі. Окремою метою було осягнення економічних впливів на Україну через налагодження товарообміну та закупівлю збіжжя і цукру. Спільні воєнні дії проти радянської Росії та визнання УНР розглядалися як малоймовірні, що залежали б від конкретної міжнародної та мілітарної ситуації в регіоні.

Серпень 1919 р. було позначено воєнними успіхами об'єднаних армій УНР і ЗУНР, які вели наступ на Київ—Одесу проти частин Червоної армії.

З другої половини 1919 р. радянська Росія опинилася у критичній ситуації: відбувався наступ білогвардійських сил генералів М. Юденича з північного заходу та О. Колчака — зі сходу, А. Денікіна — з південного сходу та сил УНР — з південного заходу. Польща ставала немовби арбітром у боротьбі між радянською Росію, білою Росією та УНР. Після підписання 28 червня Версальського договору Польща мала закріплені західні й північні кордони. Антанта тиснула на Польщу, щоб вона примусила Директорію УНР співпрацювати з білими силами генерала А. Денікіна, але такий розвиток подій не входив до польських планів. Допомагати Білому руху означало поставити під загрозу втілення східної програми Польщі та своїми ж руками підтримати намагання Антанти реконструювати межі Великої Росії[134].

---

[131] *Лозинський М.* Галичина... — С. 110—112, 149; Українська революція. Документи 1919—1921 / Ред. Тарас Гунчак. — Нью-Йорк, 1984. — Т. 2. — С. 83—96.

[132] Після виконання цього завдання 600 французьких офіцерів увійшли до складу французької військової місії у Варшаві. Одним з її завдань була підготовка польських кадрів у створених для цього військових школах. Серед інструкторів школи у Рембертові був і майбутній президент Франції Шарль де Голль. Дві дивізії армії генерала Ю. Галлєра, перейменовані у 12-ту та 18-ту дивізії піхоти, взяли участь у Київському поході в складі 6-ї польської армії у квітні 1920 р.

[133] Згідно із цим Статутом, оприлюдненим 20 листопада, Польщі на 25 років надавався мандат на управління Східною Галичиною під контролем Ліги Націй. Запроваджувалися галицький сейм, рівноправність мов, гарантія прав українців. Польща, однак, була незадоволена тим, що ці землі не були визнані інтегральною її частиною.

[134] Ю. Пілсудський зазначав, що "Колчак і Троцький, два ворога однаково небезпечні, і Польща не мала права вступати в союз з жодним з них". — *Piłsudski J.* Pisma zbiorowe. — Warszawa, 1937. — T. 6. — S. 123—124.

Польщі треба було перечекати зиму, щоб визначитися із ситуацією на своїх східних кордонах та з вибором союзника. З приходом весни білогвардійські сили могли ослабнути настільки, що дозволило б, наприклад, Польщі піти на встановлення компромісної лінії кордону (через проведення плебісциту на спірних або окупованих Польщею землях) з тими політичними силами, що переможуть в Росії. Надаючи допомогу С. Петлюрі, Польща намагалася поширити свої впливи на уряд УНР, побоюючись можливих переговорів Директорії з генералом А. Денікіним[135].

Новий поштовх польсько-українські переговори отримали наприкінці липня з приїздом до Кам'янця-Подільського особистого посланця Начальника Польської держави полковника К. Павлюка. Він передав Головному Отаманові слова Ю. Пілсудського про його прихильність до союзу з Україною та готовність вислати на фронт дві дивізії, сформовані з українських полонених. Для полагодження цих питань С. Петлюра мав звернутися до нього з листом[136]. Продовжуючи шукати порозуміння з Польщею, Головний Отаман направив до Львова—Дембліна військову місію на чолі з полковником П. Липком[137] та вислав до Варшави дипломатичну місію на чолі з П. Пилипчуком.

Ця дипломатична місія УНР, до складу якої увійшли директор політичного відділу МЗС УНР В. Тулюпа, полковник Ю. Липницький — як представник війська і старшина для доручень Головного Отамана та полковник К. Павлюк, прибула до Варшави 13 серпня. В офіційному уповноваженні місії говорилося, що вона мала "встановити зносини між Польщею та Україною і з'ясувати ту поміч, яку Польща може надати Україні для підтримання в боротьбі проти більшовиків"[138]. 14 серпня П. Пилипчук зустрівся з польським віце-прем'єром О. Скшинським, який заявив, що для того, щоб розпочати переговори, українці мають відмовитися від прав на землі Східної Галичини. Подібну думку висловив наступного дня на

[135] *Juzwenko A.* Polska a "biała" Rosja (od listopada 1918 do kwietnia 1920 r.). — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1973. — S. 202.

[136] *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції 1917—1921. — К., 2003. — С. 255. Як і передбачалось, ця делегація привезла із собою листа С. Петлюри до Ю. Пілсудського, який було датовано 9 серпня. Найбільшою перешкодою в справі польсько-українського порозуміння С. Петлюра вважав ізольованість України від сусідів і, насамперед, від Польщі, й це при тому, що "обидва народи мали спільні точки в боротьбі проти більшовизму, внутрішня логіка котрої і інтереси стратегії вимагають координації та співділання". Першим кроком до нав'язання добросусідських відносин мало стати повернення в Україну перебуваючих у Польщі українських полонених, відповідно озброєних. — Вперше опублікований: *Wandycz P.* Nieznane listy Petlury do Piłsudskiego // Zeszyty Historyczne. — 1965. — N 8. — S. 182—183. Текст див.: *Петлюра С.* Статті, листи, документи. — Нью-Йорк, 1979. — Т. 2. — С. 358.

[137] Про перебіг переговорів військової делегації на чолі з полковником П. Липком з Генштабом польської армії 10—15 липня див.: *Петлюра С.* Статті, листи, документи. — К., 1996. — Т. 3. — С. 104—105; Ukraine and Poland in Documents... — Vol. 1. — P. 231—234, 321—333; *Galuba R.* Pertraktacje polityczno-wojskowe... — S. 60.

[138] *Доценко О.* Літопис... — Т. 2. — Кн. 4. — С. 72.

аудієнції І. Падеревський[139]. 16 серпня на прийомі у Начальника Польської держави основною темою бесіди було питання порозуміння з Польщею та утворення союзу проти радянської Росії (за умови зречення УНР прав на Східну Галичину). Ю. Пілсудський виразив принципову згоду на охоплення польською армією лівого крила українського фронту по лінії Лунинець—Гомель і на комплектацію двох дивізій із числа полонених-сірожупанників із забезпеченням їх пропуску на Волинь[140]; надання українській армії зброї, одягу, взуття було, проте, менш імовірним[141].

19 серпня розпочалися офіційні переговори. Українська сторона склала односторонню декларацію, в якій торкалася таких питань, як територіальне розмежування (за тимчасовий кордон бралися річки Збруч та Тур'я) та гарантування взаємних національно-культурних прав. Окремо зазначалося, що в тих частинах УНР, які буде звільнено від більшовиків у результаті спільної акції українських і польських військ, буде встановлено status quo у земельній справі.

Польща прагнула обійняти зі стратегічних мотивів залізничну лінію Броди—Здолбунів—Сарни на Волині; до того ж, вона хотіла отримати гарантії вільного в'їзду і виїзду поляків з України та створити спеціальну військову комісію[142]. Від виконання цих умов залежав початок розмов про військову допомогу уряду УНР. Переговори зайшли у глухий кут, і для отримання подальших директив українська дипломатична місія повернулася до Кам'янця-Подільського. Її робота була визнана, проте, незадовільною через необережну заяву П. Пилипчука в газеті "Kurier Polski" про "незацікавленість" УНР справами Східної Галичини[143].

Врешті-решт, угоду про воєнне перемир'я на Галицько-Волинському фронті було підписано у Варшаві 1 вересня. Згідно з її умовами, демаркаційна лінія встановлювалася по р. Збруч із припиненням вогню строком на 30 днів (із правом поновлення перемир'я кожні десять днів). Нейтральна зона між арміями пролягала між Збручем та притокою Жванчик. З 15 вересня мав розпочатися обмін полоненими[144]. Питання спільної акції проти

[139] 16 серпня І. Падеревський надіслав польському послу в Парижі телеграму, в якій повідомляв про приїзд української дипломатичної місії. Між іншим, він писав: "Як досягнемо їх повного незацікавлення Галичиною і Північною Волинню, і як нам удасться не визнати Україну, маємо надію їх використати як антибільшовицьку силу для скорішого закінчення війни, що вимагає великого вкладу військової сили, зброї і грошей. Важливим є також гарний врожай на Україні цього року". — Ukraine and Poland in Documents... — Vol. 1. — P. 335.

[140] "Сіра" дивізія Армії УНР потрапила в польський полон у результаті втрати Луцька в середині 1919 р.

[141] *Доценко О.* Літопис... — Т. 2. — Кн. 4. — С. 44—48.

[142] Там само. — С. 51—58.

[143] *Мазепа І.* Україна в огні... — С. 254—255. Текст газетної статті див.: *Доценко О.* Літопис... — Т. 2. — Кн. 4. — С. 72—76. Сам П. Пилипчук виправдовувався тим, що його слова були не так інтерпретовані; можливо, що ця публікація була польською провокацією для прискорення роз'єднання наддніпрянців із галичанами.

[144] Перша реорганізована бригада сірожупанників у складі 800 вояків прибула з Ланцуту до Волочиська під час Проскурівської катастрофи 16 жовтня й була демобілізована.

більшовиків повинно було додатково обговорюватися спеціальною двосторонньою комісією. Ця угода не могла вплинути на подальші стосунки у вирішенні політичних і територіальних питань між Україною та Польщею[145]. Оскільки передбачався обмін зв'язковими офіцерами між штабами армій, то вже 7 вересня до Головної Команди Українських Військ у Кам'янці-Подільському прибув польський старшина для зв'язку ГКПВ капітан В. Чарноцький.

26 вересня на спільному засіданні Кабінету Міністрів із членами Директорії УНР були дані директиви новій дипломатичній місії на чолі з міністром юстиції А. Лівицьким. Місія повинна була заявити, що договір, підписаний Б. Курдиновським, як і заяви П. Пилипчука про те, що уряд УНР ставиться цілком байдуже до справи Східної Галичини, недійсні; домагатися, щоб кордони між Польщею та Україною не встановлювалися до звільнення всієї України, а укласти поки що військовий договір з тим, щоб польська армія охороняла ліве крило Армії УНР. У справі Східної Галичини місія не мала повноважень робити жодних заяв, бо справа її приналежності залежала від рішення Паризької мирної конференції. В найтяжчій ситуації дипломатична місія могла піти на уступки щодо Холмщини та Підляшшя, й то умовно, до скликання українського парламенту, який остаточно мав вирішити цю справу. У повноваженнях зазначалося, що переговори можуть бути розпочаті після того, як польський уряд надасть гарантії того, що він буде підтримувати УНР, а не армію генерала А. Денікіна[146]. Ця дипломатична місія надсилалася до Варшави в порозумінні з диктатором ЗУНР Є. Петрушевичем, до її складу входили представники Східної Галичини.

На неофіційній зустрічі заступника голови місії Л. Михайлова з представником МЗС Польщі Р. Кнолем 10 жовтня останній заявив, зокрема, що Польща в своїй закордонній політиці керується вказівками Антанти, а тому питання визнання УНР було пов'язано з її настроями та намірами; але в будь-якому випадку для продовження переговорів українська місія мала подати польському уряду односторонню декларацію[147].

20 жовтня була продовжена чинність умови про польсько-українське перемир'я на 20 днів — до 9 листопада[148].

Відкриття переговорів місії з польською делегацією відбулося 28 жовтня. Засідання мало формальний характер — обмін привітаннями та подання української декларації-заяви. В цій декларації мова не йшла про територіальні поступки Польщі, навпаки, в ній підкреслювалося, що УНР спирається на етнографічний принцип у розбудові своєї державності. Крім того, в ній ставилося питання про необхідність визнання Польщею самостій-

Те саме трапилось і з другою бригадою, яка прибула до Шепетівки вже після евакуації уряду УНР.

[145] *Лозинський М.* Галичина... — С. 186—187.

[146] *Мазепа І.* Україна в огні... — С. 286—287.

[147] ЦДАВО України. — Ф. 3696. — Оп. 2. — Спр. 275. — Арк. 70—71 зв.

[148] Там само. — Спр. 276. — Арк. 2 зв.; Ukraine and Poland in Documents... — Vol. 1. — P. 405—408.

ності України, що було б в інтересах обох народів, оскільки їхня співпраця допомогла б перемогти спільного ворога — радянську Росію. Для розв'язання поточних проблем Л. Михайлів пропонував створити три спільні комісії: канцелярно-адміністративну, що розглядала б претензії про порушення прав власності та перевищення повноважень місцевих влад; економічно-торговельну та з питань подальшої долі інтернованих[149].

Польська сторона отримала від попередніх дипломатичних місій УНР згоду на територіальні поступки, тому миритися з декларацією від 28 жовтня, в якій місія А. Лівицького до них не вдавалася, вона не могла. На засіданні 30 жовтня польська сторона в ультимативній формі висловила свої вимоги: вона бажала б, щоб ця українська місія довела, що теперішній український уряд був тривким проявом самостійницьких прагнень українського народу, а не лише однією з революційних фаз на півдні Росії; об'єктивних гарантій дружнього ставлення України до Польщі; визначення кордонів між державами. Безумовною вимогою Польщі було визнання за нею земель Східної Галичини.

Переговори відновилися лише 11 листопада. З українського боку було внесено пропозицію, аби в справі кордонів було скликано комісію, до якої, зокрема, входили б і галичани. Польська сторона заявила, що наради комісії в справі кордонів не можуть мати офіційного характеру, скоріше їх можна розглядати як форму приватного обговорення між галичанами та сеймовими послами[150]. На наступному засіданні 12 листопада А. Лівицький виступив з промовою, яка намічала головні пункти майбутньої декларації. В територіальному питанні він відстоював річки Прип'ять та Західний Буг, і то на таке затвердження українська сторона пішла б після підготовчої роботи із залученням фахівців і відповідного рішення Паризької мирної конференції[151]. Наступне засідання було призначене на 15 листопада, але фактично переговори не відновлювалися до 2 грудня.

6 листопада УГА перейшла на бік Білої армії генерала А. Денікіна, ліквідувавши таким чином єдиний український фронт. Польща використала цей факт для посилення дипломатичного тиску на українську місію[152]. Так,

---

[149] *Доценко О.* Літопис... — Т. 2. — Кн. 5. — С. 29—33.

[150] Як писав С. Витвицький у своїх звітах Є. Петрушевичу, він намагався не починати цих переговорів без порозуміння з В. Панейком у Парижі. По-друге, він покладав великі сподівання на англійський проект статусу Східної Галичини під мандатом Польщі, тому в його планах було спробувати вилучити обговорення щодо приналежності Східної Галичини з порядку денного офіційних переговорів. 18 листопада на аудієнції з найавторитетнішим політиком у справі Східної Галичини, міністром фінансів Білінським, С. Витвицький пояснював користь для Польщі в справедливому вирішенні долі Східної Галичини, тобто через надання їй самостійності в злуці з Польщею із забезпеченням прав національних меншин. — ЦДІА м. Львів. — Ф. 581. — Оп. 1. — Спр. 134. — Арк. 3, 13.

[151] ЦДАВО України. — Ф. 3696. — Оп. 2. — Спр. 275. — Арк. 16.

[152] Через капітана В. Чарноцького польській стороні було добре відомо про настрої в українському уряді та про катастрофічну ситуацію на фронті. Саме тому вона була певна в тому, що у безвиході провід УНР неодмінно схилиться до співпраці з Польщею,

до подання декларації, в якій би точно вказувалися кордони між УНР та Польщею (по р. Збруч), польський уряд припиняв видачу віз українцям і цілком виразно дав зрозуміти, що буде закритий транзит для України[153].

Для продовження переговорів із Польщею на останньому засіданні Директорії в Кам’янці-Подільському 15 листопада було ухвалено нову таємну постанову в справі українських кордонів: “Маючи на увазі всі умови і обставини, в яких перебуває УНР в сучасний момент, визнати необхідним дати згоду на встановлення кордонної лінії між УНР та РПП по лінії Бартелемі через територію Галичини і по річці Тур’ї через територію Наддніпрянської України, а в випадку необхідності — по річці Стир. Зазначений територіальний кордон є той максимум, на який може піти уряд. ...остаточне вирішення принципових і інших основ, на яких має бути проведена аграрна реформа, належить лише Парламенту УНР”[154].

У Варшаві в цей час українська місія на своїх засіданнях обирала формулювання умов майбутньої декларації. 17 листопада після засідання, яке тривало впродовж майже доби, голоси місії розділилися порівну: за кордон по р. Збруч проголосували наддніпрянці, проти — галичани і П. Мшанецький. На це голова місії А. Лівицький зауважив, що він прийме тільки одноголосне голосування з усіх пунктів декларації[155]. Проте за два дні після цього голосування А. Лівицький на аудієнції у Ю. Пілсудського заявив, що наддніпрянський уряд міг би і погодитися на національно-територіальну автономію Східної Галичини у складі Польщі, але поки що він не міг цього зробити з військових мотивів, бо така згода примусила б галицькі частини залишити фронт[156]. Після обговорення на спільному засіданні місії 23 листопада наслідків переходу УГА на бік генерала А. Денікіна і, незважаючи на факт підтвердження подальшої спільної з галичанами дипломатичної роботи, наддніпрянські члени збиралися ще й на окремі засідання, в результаті яких на 26 листопада польсько-український договір було вже остаточно відредаговано.

Протягом наступних днів на нараді в Тернополі з членами уряду та представниками політичних партій пропозиція А. Лівицького щодо негайного представлення необхідної декларації полякам була підтримана[157].

1 грудня до дипломатичної місії у Варшаві прибули кур’єри від уряду УНР з листами від прем’єр-міністра І. Мазепи, який писав, що Армії УНР необхідні рушниці, набої та гроші, які вона може отримати тільки через Польщу. Того ж дня стало відомо, що польське командування відмовилося вчетверте поновлювати умови про перемир’я, і це саме тоді, коли під на-

---

навіть на тяжких умовах. — *Nowik G.* Zanim złamano “Enigmę”... Polski radiowywiad podczas wojny z bolszewicką Rosją 1918—1920. — Warszawa, 2004. — S. 466.

[153] ЦДІА м. Львів. — Ф. 581. — Оп. 1. — Спр. 134. — Арк. 16.

[154] *Мазепа І.* Україна в огні... — С. 311—312.

[155] *Доценко О.* Літопис...— Т. 2. — Кн. 5. — С. 351.

[156] ЦДІА м. Львова. — Ф. 581. — Оп. 1. — Спр. 134. — Арк. 16.

[157] *Доценко О.* Літопис... — Т. 2. — Кн. 5. — С. 47—48. А. Лівицький повернувся до польської столиці 1 грудня.

тиском Білої армії генерала А. Денікіна і сил Червоної армії українська армія відступала до кордонів Польщі[158]. На засіданні української дипломатичної місії 2 грудня, в якій не брали участь галичани, знов обговорювалося питання змісту декларації та доцільності її подачі полякам. Після голосування декларацію було підписано наддніпрянськими членами місії. В обмін на територіальні поступки (за Польщею визнавалася територія Східної Галичини) підтверджувався факт військового перемир'я від 1 вересня 1919 р., а, отже, відкривався шлях для відступу Армії УНР; по-друге, офіційно висувалося прохання про визнання УНР незалежною і самостійною державою з наступним укладенням з нею військових і торговельних конвенцій та негайним відкриттям транзиту через Польщу полонених українських вояків, грошей і військового майна; по-третє, наголошувалося на потребі надання військової допомоги, нагальності вирішення долі українців, інтернованих і ув'язнених в Польщі[159].

Після складання декількох нот протесту галицькі члени місії заявили 3 грудня про свій вихід зі складу української дипломатичної місії. 7 грудня С. Петлюра прибув до Варшави. 11 грудня він підтвердив правочинність декларації від 2 грудня[160].

Декларація Верховної Ради Паризької мирної конференції від 8 грудня встановлювала тимчасовий східний кордон Польщі, який проходив через Гродно—Ялівку—Немирів—Брест-Литовськ—Дорогуськ —Устилуг, східніше Грубешова, через Крилов і далі західніше Рави-Руської, східніше Перемишля до Карпат (т.зв. лінія Керзона). Для визнання своєї адміністративної влади на вже зайнятих землях на схід від визначеного кордону Польща обрала шлях пропагування ідеї проведення там плебісциту.

Зрозуміло, що українська сторона після підписання грудневої декларації сподівалася, що Польща надасть допомогу для збереження й відбудови української армії. На першій зустрічі С. Петлюри з Ю. Пілсудським 9 грудня українська сторона отримала принципову згоду щодо формування на території Польщі з українських полонених "військової певної частини"[161]. Її організацію мала координувати заснована 12 грудня військова секція при дипломатичній місії УНР. 22 грудня міністерство закордонних справ УНР повідомило усіх голів та послів дипломатичних місій України про перебіг переговорів з поляками та про їх наслідки. Відносини з Польщею у зв'язку з воєнною катастрофою висувалися на перший план дипломатичної діяльності УНР.

ПІДГОТОВКА ТА ПІДПИСАННЯ ВАРШАВСЬКОЇ УГОДИ 1920 р.

27 грудня у Варшаві відбулася перша зустріч представників Генерального командування польських військ (ГКПВ) і військової секції при дипломатичній місії УНР у Польщі, на якій обговорювалося питання військо-

[158] *Доценко О.* Літопис... — Т. 2. — Кн. 5. — С. 52—53.
[159] Там само. — С. 55—65.
[160] ЦДАГО України. — Ф. 57. — Оп. 2. — Спр. 301. — Арк. 259.
[161] *Петлюра С.* Статті, листи, документи. — К., 2006. — Т. 4. — С. 363.

вої співпраці[162]. На спеціальній нараді представників міністерства військових справ Польщі 2 січня 1920 р. розглядалася справа формування та фінансування українського війська[163]. Центром формування війська було призначено табір для полонених Ланцут, перейменований на збірний пункт, а саме майбутнє військо прирівняне до польських етапних частин[164]. Польська сторона брала на себе зобов'язання постачати українське військо продуктами й необхідними матеріалами, а також виплачувати військовикам грошове утримання.

Початок організації українських військових частин за підтримки Польщі формально було покладено призначенням підполковника М. Безручка тимчасово виконуючим обов'язки начальника 1-ї стрілецької дивізії, що мала формуватися на території Польщі (наказ Головної команди армії УНР від 10 січня, підписаний Головним Отаманом). Підполковника М. Безручка зобов'язали негайно відправитись до Ланцута, щоб "вжити заходів для організації перебуваючих там людей" і "тимчасово призначити командирів бригади, куренів"[165]. Одночасно було затверджено формування 4-ї стрілецької бригади на Поділлі на чолі з полковником О. Шаповалом[166].

На засіданні членів уряду УНР у Варшаві 12 січня за участю С. Петлюри в ході обговорення питання про відносини України з Польщею було визнано, що "посовування польських військ на Україну являється небажаним і шкодливим", а тому дипломатична місія УНР мала докласти зусиль для того, щоб "застерегти поляків від офензиви на Україну". В ноті до уряду Польщі від 13 січня вказувалося на необхідність укомплектування Армії УНР амуніцією, одягом і санітарними засобами; встановлення двосторонніх торговельних відносин і відкриття транзиту через Польщу в Україну; повернення адміністративної української влади та органів самоврядування

[162] *Cisek J.* "Ukraiński" epizod pobytu gen. Maxima Weyganda w Polsce i jego nieznane testimonium o Bitwe Warszawskiej 1920 r. // Przegląd Wschodni. — 1992/93. — T. 2. — Zeszyt 4. — S. 804.

[163] Результатом цієї наради стала і формальна зміна статусу українських вояків. 9 січня міністр військових справ Польщі генерал Ю. Лєснєвський написав листа до департаментів міністерства військових справ, в якому радив їм трактувати вояків-наддніпрянців не як інтернованих, а як "військових осіб іншої заприязненої держави", створюючи їм ліпші умови життя в Ланцуті. — Наш шлях (Кам'янець-Подільський). — 1920. — 14 січня; *Karpus Z.* Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy w Polsce w latach 1918—1924. — Toruń, 1997. — S. 84.

[164] За даними газети "Наш шлях" (Кам'янець-Подільський). — 1920. — 13 січня, на той час в таборі перебувало до 2500 козаків і до 600 старшин. Окрім того, існував ще табір Домб'є, який, як зазначав полковник В. Петрів, був залишений без опіки уряду УНР, і це при тому, що тільки на початку січня 1920 р. до нього було відправлено з Кам'янця-Подільського, Луцька і Рівного більше 800 козаків і до 100 старшин (з групи СС, Запорізької та Волинської дивізій, дорошенківців). В Домб'є були інтерновані також частини Добрармії на чолі з генералом М. Бредовим, значна частина цих вояків були українцями чи кубанцями.

[165] Centralne Archiwum Wojskowe w Rembertowie (далі — CAW). — I.380.3.12. — Nie paginowane.

[166] ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 58. — Арк. 1.

на територію УНР, зайняту польським військом; припинення реквізицій українського майна та арештів галичан у Східній Галичині[167].

У доповідній від 24 січня військовий міністр УНР повідомляв С. Петлюру, що за останній місяць у справі поліпшення життєвих умов українських вояків польською владою майже нічого не зроблено. Тому він пропонував не покладати надій на поляків, які самі перебувають у тяжкому стані щодо постачання, і взяти на себе забезпечення українських вояків (на його думку, їхня чисельність становила приблизно 4 тисячі козаків і 500 старшин) одягом і харчами шляхом організації підрядів[168]. Він також вважав, що українська дипломатична місія мала докладати зусиль для "викристалізації конкретної політичної думки" в урядових і військових колах Польщі, а не співпрацювати лише зі зв'язковим з 2-го відділу Генштабу польських військ капітаном В. Чарноцьким[169]. 25 січня на спеціальному засіданні дипломатичної місії УНР після обговорення результатів півторамісячної роботи військової секції було ухвалено рішення про встановлення безпосередніх, незалежних від капітана В. Чарноцького[170], контактів з польським вищим командуванням. 31 січня наказом Головної команди Армії УНР на посаду начальника військової секції було призначено генерал-поручника В. Зелінського. 8 лютого Головний Отаман затвердив положення про "військову секцію УНР в РПП в ст. м. Варшаві", відповідно до якого метою секції мало бути керування справами організації всіх колишніх українських військовополонених, інтернованих вояків Армії УНР. Секція, перебуваючи під загальним керуванням військового міністра УНР та голови дипломатичної місії УНР в Польщі, отримала право на участь у розробленні проектів і укладанні військових конвенцій між урядами УНР та Польщі. Маючи власний бюджет, вона керувала закупівлею постачання для військових частин, що формувалися на території Польщі, та надавала матеріальну допомогу військовим особам[171].

Протягом наступних тижнів референти військової секції увійшли в прямі контакти з офіцерами відповідних відділів Генштабу Польщі та міністерства військових справ[172]. 11 лютого генерал В. Зелінський на аудієнції

---

[167] *Петлюра С.* Статті... — Т. 3. — С. 173—175; *Мазепа І.* Україна в огні... — С. 343—349.

[168] На початку лютого було ухвалено асигнування 8 млн гривень для "військовослужачих у Ланцуті". — CAW. — I.380.3.78. — Nie paginowane.

[169] CAW. — I.380.3.78. — Nie paginowane. Див. також: *Руккас А., Ковальчук М.* Діяльність військової секції при дипломатичній місії у Варшаві (грудень 1919 — липень 1920 р.) // Київська старовина. — 2003. — № 5. — С. 136.

[170] Капітан В. Чарноцький характеризувався пізніше українською стороною як бюрократ, честолюбець і провокатор, що відкрито шкодив і гальмував успіх української справи. ЦДАВО України. — Ф. 3696. — Оп. 2. — Спр. 28. — Арк. 34—36 зв.

[171] CAW. — I.380.3.78. — Nie paginowane.

[172] 2-й відділ Міністерства військових справ Польщі, зокрема, його заступник капітан К. Полякевич, з прихильністю ставився до підтримки української справи. Перелом у справі формування українських частин наступив, найвірогідніше, після того, як у переговорах із військовою секцією дипломатичної місії УНР стали брати участь представники МВС Польщі та прибічники Ю. Пілсудського. — *Bruski J. J.* Petlurowcy... — S. 133.

у військового міністра Польщі генерала Ю. Лєснєвського вручив останньому меморандум про стан українських вояків у Ланцуті. У меморандумі містилися також прохання до польської сторони сприяти поліпшенню умов перебування українських вояків у Польщі, офіційно затвердити підполковника М. Безручка на посаду командира дивізії (на той час М. Безручко вважався інспектором українського формування)[173], перевести українську дивізію до іншого, більш сприятливого місця для формування[174].

20 лютого на спеціальній нараді в міністерстві військових справ Польщі було вирішено перенести формування 1-ї стрілецької дивізії до Брест-Литовська (сучасне місто Берестя), а Ланцут перетворити на дивізійний збірно-розподільчий пункт[175]. У Брест-Литовську мала бути створена експозитура міністерства військових справ для українських справ на чолі з капітаном Ю. Ульріхом, що відповідала за забезпечення військовим майном українських частин[176].

2 лютого ГКПВ дало згоду на формування під командою полковника О. Шаповала українського куреня, що мав "тісно контактувати" з 18-ю польською дивізією піхоти генерала Ф. Крайовського. Місцем організації куреня була визначена південна частина Нової Ушиці (територія на південь від шосе Мінківці — Велика Струга). На формування куреня виділялося 10—15 днів, після чого він мав перейти до району Великої Струги — Вербовець як самостійна одиниця.

Позитивні зрушення у справі формування українського війська були закріплені Головним Отаманом С. Петлюрою в низці документів, підписаних ним 25 лютого за результатом наради, проведеної того ж дня у Варшаві за його участю, а також за участю військового міністра УНР полковника В. Сальського, представників відділів військової секції на чолі з генералом В. Зелінським, підполковника М. Безручка та прибулого з Кам'янця-Подільського полковника К. Вротновського-Сивошапки. Зокрема, було затверджено розроблену військовим міністром УНР "Інструкцію для українських військових формувань в Румунії і Польщі". Армія мала створюватися під гаслом "незалежна УНР". Передбачалося, що головним джерелом поповнення військових формувань будуть українські військовополонені з Німеччини та

---

[173] Цю справу було полагоджено 23 лютого наказом міністерства військових справ Польщі.

[174] Аргументом переведення було те, що в Ланцуті неможливо було подолати епідемії тифу і дизентерії. — *Legieć J.* Armia Ukraińskiej Republiki Ludowej w wojnie polsko-ukraińsko-bolszewickiej w 1920 r. — Toruń, 2003. — S. 60.

[175] Відповідні накази про відправку першого потягу з Ланцута до Брест-Литовська були зроблені в середині березня. Перший ешелон прибув туди 17 березня. Інспекцію дивізії генерал В. Зелінський здійснив 5 квітня. Її стан справив на нього враження, бо вояки були одноманітно одягнені, одержавши від польської сторони біля двох тисяч комплектів одягу, білизни та взуття.

[176] *L.K.* Ekspozytura Ministerstwa Spraw Wojskowych do spraw ukraińskich w roku 1920 // Niepodległość. — 1962. — N 7. — S. 237. Таку зміну справ Головний Отаман С. Петлюра пояснював тим, що поляки розраховували отримати допомогу від українського війська в боротьбі проти більшовиків навесні 1920 р. — *Петлюра С.* Статті... — Т. 3. — С. 190.

Італії. Українці зі Східної Галичини, Бессарабії, Буковини та Закарпаття могли ставати до її лав у разі згоди відповідних урядів. На території Польщі передбачалось сформувати 6-ту та 7-му дивізії, на території Румунії — 8-му дивізію. Значна увага приділялася формуванню "запасових бригад" і проведенню просвітницької роботи в армії[177]. Окрім того, Головний Отаман затвердив загальну схему організації стрілецької дивізії; три піші стрілецькі бригади з трьома куренями у кожній, кінний полк, гарматна бригада, технічні підрозділи, запасова бригада. Головна ідея полягала у готовності дивізії стати основою трьохдивізійного корпусу за умов достатнього рівня укомплектування і постачання артилерійським і інтендантським майном[178].

Головний Отаман затвердив також наказ про формування 6-ї стрілецької дивізії[179] у складі трьох стрілецьких бригад, гарматної бригади, кінного полку, технічних частин і запасової бригади. Постачання дивізії харчами, одягом і військовим майном брала на себе польська сторона[180]. Потреби української сторони, пов'язані з формуванням українського війська на території Польщі, було узагальнено в пам'ятній записці на ім'я Начальника Польської держави Ю. Пілсудського[181].

12 березня військовий міністр УНР отримав від Головного Отамана низку наказів: про від'їзд до Кам'янця-Подільського для організації там військового міністерства (при першій же необхідності воно мало переїхати до Могилева-Подільського); про прискорення і завершення формування стрілецької бригади полковника О. Шаповала; про допомогу відділам полковника О. Удовиченка; про входження у зв'язок з відділами генерала М. Омеляновича-Павленка для найскорішого утворення сталого антибільшовицького фронту; про оголошення за сприяючих умов іменем уряду УНР мобілізації[182]. 18 березня полковник В. Сальський прибув до Кам'янця-Подільського і 20 березня видав наказ про зведення 4-ї стрілецької бригади полковника О. Шаповала та Окремої пішої бригади у 2-гу стрілецьку дивізію під командою полковника О. Удовиченка.

Рішення польської сторони про продовження перерваних у грудні 1919 р. переговорів із дипломатичною місією УНР у Варшаві припадає на кінець лютого — початок березня 1920 року.

Засідання сеймової комісії закордонних справ Польщі, присвячене виробленню тез мирних пропозицій для переговорів із радянською Росією,

---

[177] ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 2. — Спр. 124. — Арк. 55—57 зв.; Українська революція... — С. 103—106.

[178] ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 2. — Спр. 124. — Арк. 11—13 зв., 15; *Руккас А., Ковальчук М.* Діяльність... — С. 141—142.

[179] Цього дня у Брест-Литовську 1-шу стрілецьку дивізію було перейменовано в 6-ту стрілецьку дивізію.

[180] *Петлюра С.* Статті... — Т. 4. — С. 369—370.

[181] Українська революція... — С. 96—97.

[182] *Петлюра С.* Статті... — Т. 4. — С. 373. Див. також: замітку "Головний Отаман": "можливо, що незабаром Головний Отаман виїде до Могиліва для прийняття до своїх рук керування всіма операціями". — Наш шлях (Кам'янець-Подільський). — 1920. — 14 березня.

відбулося 23—24 лютого. На закритому засіданні були присутні прем'єр-міністр Л. Скульський, міністр закордонних справ С. Патек, члени військової комісії (голова Генштабу польських військ генерал С. Галлєр, генерал К. Соснковський), представники ендеків та лівиці. С. Патек представив підготовлені урядом "Засади переговорів з Радами"[183]. Після дискусій було вирішено, що при розгляді проблеми миру з Росією "не треба діяти занадто нервово та поспіхом", що стратегічною ціллю переговорів має бути повернення кордонів 1772 р. Уряд, однак, мав порозумітися з Антантою та Прибалтійськими державами щодо головних засад переговорів, і тільки після того дати відповідь радянській Росії[184].

28 лютого Ю. Пілсудський, звинуватив уряд радянської Росії в концентрації військ у прифронтовій зоні та запевнив, що Польща ніколи не піде на укладання миру під тиском ззовні. 5—16 березня Польська група польської армії здійснила наступ на Каленковичі й Мозир. Це дало змогу Польщі контролювати залізницю Орша—Жлобин—Каленковичі і Мозир—Овруч—Коростень й унеможливило перекинення частин Червоної армії між Україною та Білоруссю.

8 березня на таємному засіданні Ради Міністрів Польщі, присвяченому обговоренню відповіді на чергову мирну ноту наркома закордонних справ РСФРР Г. Чичерина, були ухвалені основні засади мирних переговорів з радянським урядом[185]. Умовою їх початку мала стати відмова Росії від усіх прав на ті землі, що в 1772 р. входили до складу Польщі. У випадку отримання від Росії позитивного для Польщі рішення щодо кордону 1772 р. Польща також мала отримати згоду самостійно знайти спосіб порозуміння з місцевим населенням відповідних територій щодо його державної приналежності. Мінімальною вимогою Польщі щодо її східних кордонів була "лінія безпеки", що пролягала між тогочасною лінією фронту й кордоном 1772 р. і збігалася з пропозицією ГКПВ від 19 лютого. Водночас на засіданні було ухвалено рішення "підтримувати т. зв. український постулат, тобто вимогу створення самостійної Української держави". При цьому Польща визначала західний кордон України по течіях річок Збруч—Горинь з можливістю "просунення" його на захід до р. Стир, а далі на півночі — по кордону колишньої Волинської губернії до р. Дніпро із залишенням устя р. Прип'ять за Польщею. Передбачалась можливість поступки Україні трьома з семи повітів Волині (Рівненським, Дубенським та Кременецьким) в обмін на частину Поділля з Кам'янцем-Подільським. Угода з Україною мала "визначити кордон на підставі зазначених вище принципів і забезпечити Польщі економічний зиск"[186]. Польща не брала на себе зобов'язань

---

[183] Див. проект від 11 лютого, що складався з 16 пунктів: AAN. — Akta Wasilewskiego. — Sygn. 45—K. 33—35. Повний проект мирного договору див.: Документы и материалы по истории советско-польских отношений. — Т. 2. — М., 1964. — С. 620—632.

[184] *Nowak A.* Polska i trzy Rosje... — S. 541—545.

[185] Першу пропозицію щодо переговорів радянська Росія направила Польщі ще 22 грудня, гарантуючи їй незалежність і встановлення кордонів по лінії тогочасного фронту. Чергова нота була надіслана Польщі 28 січня.

[186] Документы и материалы... — Т. 2. — С. 570.

вирішувати питання східних кордонів України, які встановлювались би у ході окремих українсько-російських домовленостей[187]. Принциповим моментом польського плану було те, що Польща не виключала можливості ведення війни з Росією ("своєї боротьби проти більшовиків"), проте ця війна тлумачилася лише як оборонна з огляду на зростаючу більшовицьку загрозу.

Виходячи з цих засад, Л. Скульський оголосив намір підписати договір з українською делегацією в найближчий час, можливо, "в період початку переговорів з радянським урядом". Того ж дня було встановлено пропорцію у складі делегації Польщі для переговорів з радянською Росією (4 представника від уряду і 4 — від Сейму), а також відправлено голові української дипломатичної місії А. Лівицькому офіційну пропозицію відновити польсько-українські переговори[188].

Питання організації збройного наступу в Україну обговорювалося також військовими колами Польщі[189] 6 січня у Рівному відбулася нарада за участі Начальника Польської держави та командування Волинського фронту, на якій було підтверджено офіційну лінію зовнішньої політики Польщі: ослаблення Росії, визнання незалежності новопосталих Прибалтійських держав і України. Особлива увага приділялася необхідності агітації за незалежність України та утворенню польсько-українського союзу[190].

19 лютого Генштаб ПВ надіслав прем'єр-міністрові Польщі Л. Скульському рапорт, в якому виклав власне бачення переговорів з радянською Росією. У рапорті зазначалося, зокрема, що для зменшення загрози з боку Росії останню слід було розчленити на якомога більшу кількість незалежних держав, у тому числі виокремити з неї Україну. Польсько-український кордон мав іти від р. Прип'ять вздовж р. Уборть до Олевська через Корець—Славуту, по верхній течії р. Горинь до Вишгородка, на півдні — вздовж старого австрійсько-російського кордону (по р. Збруч)[191].

На початку березня на аудієнції Ю. Пілсудського з головою дипломатичної місії УНР А. Лівицьким було вирішено офіційно поновити польсько-українські переговори, які й розпочалися 11 березня[192].

У перший день переговорів польська сторона зондувала позицію українців щодо їхніх вимог до польсько-радянських переговорів. А.Ліви-

---

[187] Документы и материалы... — Т. 2. — С. 569, 601—605.

[188] *Доценко О.* Літопис... — Т. 2. — Кн. 5. — С. 228.

[189] З їхньої ініціативи у лютому велись неофіційні розмови про можливість польсько-українського порозуміння. Українському уряду пропонувався, зокрема, осередок у Могилеві-Подільському, східний кордон визначався би успіхом наступу польських військ, але максимально до лінії Дніпра. Кордони УНР на той момент не повинні були охоплювати Лівобережжя, бо там був заслабий український елемент, а значить, на думку польських військових, була загроза русифікації українців. Українська сторона отримувала поміч у формуванні своєї армії в обмін на включення до уряду кількох поляків і при відмові від 5 повітів Волині. — AAN. — TSK. — Sygn. 68. — K. 7.

[190] Sąsiedzi wobec wojny 1920 roku. Wybór dokumentów. — Londyn, 1990. — S. 159—160.

[191] Рапорт вперше опублікований: *Wyszczelski L.* Kijów 1920. — Warszawa, 1999. — S. 300—303.

[192] *Pisuliński J.* Nie tylko Petlura... — S. 211.

цький зазначив, що українська сторона сподівається на те, що Польща визнає незалежність УНР та її уряд і не вступить у прямі переговори з українським радянським урядом Х. Раковського, а від уряду радянської Росії буде вимагати надання можливості українському народові виразити свою волю щодо майбутнього своєї держави шляхом скликання Установчих зборів. Підставою для визначення українських кордонів А. Лівицький назвав українську декларацію від 2 грудня 1919 р. (на півночі — це р. Прип'ять, кордон з Румунією — р. Дністер), лінія східного кордону могла б визначатися за умовами Брест-Литовського мирного договору[193].

Наступного дня на другому спільному засіданні польську делегацію цікавила як структура українського уряду, так і його зовнішня солідарність та гарантії того, що всі представники урядових українських сфер поділяли тогочасну політику уряду. Польська делегація підтвердила готовність Польщі визнати український уряд де-факто до моменту скликання українських Установчих Зборів, спираючись на ухвалені в майбутньому двосторонні умови (територіальні, військові, розрахункові, адміністративні та економічні). Після цих дискусій було вирішено доручити підкомісіям приступити до роботи над проектом двосторонньої угоди, її підписання передбачалося найближчими тижнями. На засіданні польська сторона не вела дискусій щодо польсько-українського кордону. Проте, як повідомляв А. Лівицький прем'єр-міністра І. Мазепу в листі від 16 березня, на той час були відомі вимоги поляків про встановлення кордонів України по лінії річок Збруч—Горинь з можливою поступкою по р. Стир. Сам А. Лівицький виступав за кордон по р. Збруч (як в грудневій декларації), потім по австро-угорському кордону — по р. Західний Буг — і по р. Прип'ять[194]. Надалі питання кордонів стало найскладнішим пунктом переговорів, основні суперечки точилися навколо розмежування земель Західної Волині, це істотно гальмувало підписання договору.

13 березня С. Патек вручив попередні мирні пропозиції послам чотирьох великих держав (Англії, Франції, США та Італії), реакція цих держав була не на користь Польщі. Пропозиція про визнання незалежності усіх новопосталих на теренах колишньої Російської імперії держав, які мають фактичні уряди, а також вимога до Росії відмовитися від територій, що дісталися їй внаслідок поділів Польщі, і польський план наступного вирішення долі цих земель згідно з народним волевиявленням, але під польським контролем, не знайшли схвалення в Антанти[195]. А аргумент про те, що Польща при висуненні цих

---

[193] *Доценко О.* Літопис... — Т. 2. — Кн. 5. — С. 229. Українська дипломатична місія виступила проти визнання УНР в "від Збруча до Дніпра", взявши за основу східного кордону Брест-Литовський договір з тим, що до нього можуть бути внесені зміни під час переговорів з радянською Росією.

[194] *Михайлова О.* Листи Андрія Лівицького про польсько-українські переговори у Варшаві (кінець 1919—квітень 1920 років) // Студії з історії української революції 1917—1921 років: на пошану Руслана Яковича Пирога: Зб. наукових праць. — К., 2011. — С. 236—238.

[195] *Wandycz P.* France and Her Eastern Allies, 1919—1925. French-Czechoslovak-Polish Relations from the Paris Peace Conference to Locarno. — Minneapolis, 1962. — P. 143—144.

пропозицій і вимог спиралась на декларацію радянської Росії від 29 серпня 1918 р. про анулювання договорів про поділи Польщі, не був визнаний переконливим. Польща не отримала підтримки союзників щодо проведення мирних переговорів з радянською Росією на польських умовах[196].

Переговори з Румунією, які тривали 13—24 березня у Варшаві, теж не дали конкретних результатів. Розглянувши польські мирні пропозиції до радянської Росії і загалом схваливши їх, Румунія, однак, застерегла Польщу від військової підтримки С. Петлюри, оскільки не вірила в життєздатність української держави. Спільної оборонної конвенції проти радянської Росії, на яку так сподівалася Польща, підписано не було[197]. Румунія була готова допомогти Польщі у війні з більшовиками, але її допомога обмежувалася виключно політичною підтримкою[198].

На таке формулювання комунікату сеймової комії закордонних справ українська дипломатична місія відповіла 26 березня нотою протесту "про намір уряду Річі Посполитої Польської піддавати під плебісцит безсумнівно належні до УНР землі Правобережної України". — *Доценко О.* Літопис... — Т. 2. — Кн. 5. — С. 230.

[196] На відміну від Англії, яка виступала за нормалізацію відносин із радянською Росією, а отже, вважала мирні пропозиції радянської Росії більш ніж вигідними і прийнятними для Польщі, МЗС Франції дотримувалось іншої позиції: воно не мало намірів вступати у будь-які переговори з більшовицьким урядом, бо це було б непрямим визнанням радянської Росії. З іншого боку, воно радило Польщі бути обережною при проведенні мирних переговорів з Росією, не бути агресивною, але готуватися до агресії, в разі якої Польща могла б розраховувати на французьку поміч. Декларація Найвищої ради від 23 лютого 1920 р. уточнювала, що союзники захищатимуть легітимні кордони суміжних із радянською Росією держав, якщо вони будуть атаковані Росією. Таке неясне трактування кордонів змусило Ю. Пілсудського 7 березня таємно звернутися до генерала П. Анрі з французької військової місії у Варшаві із запитаннями: який саме польський кордон на сході союзники мали намір захищати, лінію Керзона чи лінію 1772 р.? Якщо Польща була б атакована на лінії тодішнього фронту, чи отримала б вона допомогу? Він підкреслював, що від відповіді на ці запитання залежить перебіг подальших переговорів з радянською стороною і сама ідея миру з нею. В той самий час він наголошував, що в будь-якому випадку планує паралізовувати переговори з більшовиками (через нав'язування їм відразу неприйнятного для них пункту) допоки союзники не будуть єдині й чіткі в своїй політиці. Так і сталося: офіційно переговори були зірвані через полеміку навколо Борисова. В той же час протягом зими—весни 1920 р. французька військова місія у Варшаві брала безпосередню участь у розробленні планів польського наступу на Київ.

[197] Проект військової конвенції, розроблений генералом С. Галлєром, передбачав, що сама конвенція має бути складовою політичного договору, який має дати Польщі наступні переваги: визнання Румунією приналежності до Польщі Східної Галичини в обмін на визнання приналежності Бесарабії та Буковини до Румунії; зобов'язання Румунії ставитися до новосформованих українських частин нарівні з польськими. У випадку проведення спільної війни з радянською Росією конвенція окреслювала радіус воєнних дій: р. Дніпро до Канева — р. Рось до Стеблова — р. Гнилий Тікич до Лисянки — р. Синюха — р. Південний Буг. Румунія повинна була обороняти передмістя на р. Дністер, в Могилеві-Подільському та Ямполю. 10 березня цей проект було схвалено на засіданні спеціальної комісії для переговорів з Румунією (до складу комісії входили, зокрема, А. Залеський та Р. Кноль, які також вели переговори з українською делегацією у Варшаві). — *Bułgak H.* Początki sojuszu polsko-rumuńskiego i prszebieg rokowań o konwencję wojskową w latach 1919—1921 // Dzieje Najnowsze. — 1973. — N 3 (V). — S. 28—33.

[198] *Patelski M.* General broni Tadeusz Jordan Rozwadowski żolnierz i dyplomata. — Warszawa, 2002. — S. 192—193.

Українська делегація тим часом розраховувала на швидке полагодження формальних справ, пов'язаних з укладенням договору. Як повідомляв А. Лівицький у листі від 18 березня послів дипломатичних місій УНР, найближчими днями мала бути визнана польським і румунським урядами "в певних межах" незалежність України та її уряд, укладені військова та економічна конвенції (вимогою поляків був вільний транзит до Одеси). За характеристикою А. Лівицького, "військовою конвенцією передбачалася допомога поляків всіма засобами, а також живою військовою силою до звільнення від більшовицьких банд і опанування нашим військом всієї Правобережної України". До складу уряду УНР мав увійти міністр з польських справ і ще один міністр польської національності за вибором української сторони. Сподіваючись, що поляки погодяться на кордон по р. Стир, А. Лівицький територію між Дніпром, Дністром, Збручем і Стиром називав тільки частиною території самостійної України, а не всією державою. Українські війська, після звільнення разом з польськими союзниками Правобережжя від більшовиків, продовжили б самостійно звільняти Лівобережжя УНР[199].

20 березня відбулося чергове засідання сеймової комісії закордонних справ, на якій, виходячи із зауважень держав Антанти, розглядались мирні пропозиції радянській Росії. Було очевидним, що каменем спотикання є вимога визнати право Польщі на східний кордон 1772 р. В результаті дебатів було ухвалено рішення направити до Москви ноту з пропозицією переговорів без політичних деталей і вимог. 22 березня у розмові зі Л. Скульським і С. Патеком Начальник Польської держави зазначив, що встановлює дату початку переговорів 6 квітня у Борисові з тим, щоб уже на 20 квітня їх завершити[200].

27 березня до Москви надійшла відповідь з Варшави з пропозицією розпочати мирні переговори в Борисові з добовим припиненням воєнних дій навколо нього. 28 березня Москва відповіла, що погоджується на початок переговорів 10 квітня, але не готова вести їх на польських умовах, оскільки вимога Борисова без загального припинення воєнних дій призвела б до паралізації Червоної армії у вузловому районі. Подальше наполягання Варшави на Борисові Москва сприйняла як ультиматум. На 8 квітня польсько-радянські переговори зайшли в глухий кут[201].

27 березня А. Лівицький зустрівся з польським прем'єр-міністром Л. Скульським, від якого дізнався про польський проект договору, згідно з яким поляки вимагали 6 повітів Волині, тобто кордон по р. Горинь. Для зміни вимог А. Лівицький збирався апелювати до Ю. Пілсудського і послів Сейму. Перепоною швидкого порозуміння, на його думку, був тиск ендеків на Бельведер в напрямі збільшення територіальних домагань, і коли б не це, то "поляки завтра визнали б нас торжественним актом"[202].

---

[199] *Доценко О.* Літопис... — Т. 2. — Кн. 5. — С. 387.

[200] *Świtalski K.* Diariusz, 1919—1935. — Warszawa, 1992. — S. 42—43.

[201] *Wandycz P.* Soviet-Polish Relations, 1917—1921. — Cambridge Mass., Harvard, 1969. — P. 180—184.

[202] *Михайлова О.* Листи Андрія Лівицького... — С. 240—242.

У листі до І. Огієнка від 31 березня А. Лівицький повідомляв, що найближчим часом він збирався до Кам'янця-Подільського, а тому просив підготуватися політичним партіям до вирішення питання про договори з поляками. Окремо він прохав повідомити, чи мусив він "спішити з договорами навіть ціною уступок, чи треба витримати в надії на кращі умови договора"[203].

Саме тому неприємною для українців несподіванкою в польському проекті договору, представленому 3 квітня, були вимоги передачі Польщі вже 7 з 12 повітів на Волині (Ковельського, Володимир-Волинського, Луцького, Рівненського, Дубенського, Кременецького і Острозького) та проведення лінії кордону на півночі не по р. Прип'ять, а південніше — по адміністративному кордону колишньої Мінської губернії. Польська сторона вимагала також, щоб А. Лівицький того ж дня виїхав до Кам'янця-Подільського за директивами уряду і громадськості для того, щоб до 7 квітня дати відповідь. Однак А. Лівицький "рішив не їхати і категорично одкинути ультиматум". Українська дипломатична місія наполягала на кордонах по р. Західний Буг і р. Прип'ять і не готова була йти на компроміс[204].

5 квітня А. Лівицький у листі до І. Огієнка писав, що його "рожевий настрій змінився на розпучливий", оскільки поляки у своєму проекті від 3 квітня виставили вимоги ультимативного характеру, до кожної з яких українська делегація мала намір вносити поправки. Більше того, він, не дотримавшись обіцянки, даної польській стороні, надіслав копію проекту договору до Кам'янця-Подільського з тим, щоб І. Огієнко показав його М. Корчинському, В. Сальському і М. Шадлуну. Він знов прохав обговорити польські умови з представниками політичних партій, передчуваючи, що поляки не підуть на поступки. Він також не відкидав вірогідності розриву з поляками, а тому для уникнення цього українською делегацією велася "найсильніша агітація серед польських чинників"[205].

Якщо порівнювати український та польський проекти договору початку квітня, то впадають в око наступні розбіжності в трактуванні питань кордонів і Української держави в принципі. Згідно з польським проектом, у договорі навіть не згадувалося право УНР на незалежне державне існування в межах на схід, північ і південь, як в українському проекті. У польському проекті де-факто визнавалися лише "право українського народу до незалежності" та тимчасовий уряд Директорії на чолі з С. Петлюрою. В статті V Польща зобов'язувала цей уряд протягом 6 місяців скликати тимчасові Установчі збори для передачі їм влади. Польський проект передбачав встановлення спільного кордону вздовж р. Збруч, східних кордонів Кременецького, Острозького та Рівненського повітів, далі на північ по кордону колишньої Мінської губернії (сучасний українсько-білоруський північний кордон). У першому українському проекті договору[206] в статтях 1

[203] *Михайлова О.* Листи Андрія Лівицького... — С. 245.
[204] Там само. — С. 246.
[205] Там само. — С. 247.
[206] *Доценко О.* Літопис... — Т. 2. — Кн. 5. — С. 233—234.

і 2 Польща мала визнати "Українську Народну Республіку незалежною суверенною державою", а до скликання Установчих зборів мала визнавати Директорію на чолі з С. Петлюрою та уряд верховною владою УНР. Відповідно до умов статті 3, Польща мала визнати уряд, сформований після скликання парламенту УНР. Лінія польсько-українського кордону збігалася з проголошеною в декларації від 2 грудня, тобто вона проходила по Збручу та північно-західній Волині (й то умовно, до рішення Паризької мирної конференції).

На третьому спільному засіданні 9 квітня українська делегація висловилась за необхідність визнання України (а не лише її уряду) де-юре в певних кордонах. І, висунувши таку вимогу, відразу відмовилась від неї, погоджуючись лише на визнання Польщею самостійного українського уряду де-факто на певній території[207]. Окрім того, українською делегацією було запропоновано опублікувати в пресі як статтю 1 про визнання уряду України, так і статтю 3 про передачу Польщею Правобережжя УНР[208]. Цивільна адміністрація звільнених Волині і Поділля мала б бути в українських руках з можливістю участі польських представників для розв'язання проблем фронту. Українська сторона відкинула пункт про зобов'язання уряду УНР скликати Установчі збори, оскільки цю ідею можна було б трактувати як нав'язану ззовні. Українська делегація зробила також ще одну відчайдушну спробу встановлення лінії кордону по річках Західний Буг і Прип'ять[209]. Це дозволило полякам жорстко критикувати українців за їхній відступ від задекларованих раніше кордонів.

На українські застереження польська сторона відповіла 10 квітня ультимативною непохитністю власних позицій. Вона наголошувала на то-

---

[207] Українська делегація свідомо відмовилась від чіткого формулювання статті про визнання незалежної України як держави, пропонуючи Польщі визнати Директорію за верховну владу УНР на певній території — тобто на переданому Польщею Правобережжі. Визнання держави потребувало як окреслення кордону, який на той момент неможливо було передбачити, так і структурованості влади, зокрема законодавчого органу — парламенту, який в УНР на той час не існував. В українському проекті договору вимога визнати Директорію та зобов'язання Польщі після скликання парламенту і формування уряду спадково визнати його були досить небезпечними для Польщі. Досить вірогідним було те, що майбутній парламент УНР, після закінчення війни, перегляне територіальні та господарчі рішення української дипломатичної місії. Сам С. Петлюра неодноразово підкреслював, що територіальні поступки полякам будуть переглянуті майбутнім парламентом. — *Мазепа І.* Україна в огні... — С. 404; *Доценко О.* Літопис... — Т. 2. — Кн. 5. — С. 268.

[208] *Доценко О.* Літопис... — Т. 2. — Кн. 5. — С. 240—242.

[209] Ще одну спробу змінити лінію кордону було зроблено 12 квітня шефом військової секції української дипломатичної місії генералом В. Зелінським, який звернувся до ГКПВ з пропозицією перенести пункт про польсько-український кордон з політичної угоди до військової конвенції, зокрема у такому формулюванні: "Прилучення до Польщі західної частини Волині обумовлено стратегічною необхідністю". Пересилаючи цю пропозицію до Ради Міністрів Польщі, генерал С. Галлєр зауважив, що перенесення пункту, що встановлює західний кордон Польщі, до військової конвенції надало би цій справі тимчасовий характер. У висновку він додав свою власну думку про те, що не вірить у щирість такої пропозиції українців. 14 квітня Генштаб польських військ відкинув цю пропозицію. — Ukraine and Poland in Documents... — Vol. 2. — P. 24—25.

му, що окреслення загальних кордонів України, як справа, що безпосередньо "не тичиться Польщі", з тексту договору має бути усуненою[210]. Польська сторона не могла погодитися на спадкове визнання уряду, "який буде покликано українськими Установчими Зборами", бо він міг бути радянським[211]. Польська делегація в ультимативній формі заявила, аби кордони між Україною і Польщею пройшли поза залізницею Радзивилів—Здолбунів—Рівне—Сарни, яка мала відійти до Польщі[212]. Вимога 7 повітів Волині не підлягала обговоренню, і всі українські спроби пояснити неможливість і шкідливість такої значної територіальної поступки наштовхувались на глуху стіну нерозуміння. Адміністрація на вже окупованих Польщею землях мала залишитися польською. Польська делегація погодилась зачекати з відповіддю українців до 12 квітня[213]. Проте ще напередодні А. Лівицький заявив, що, незважаючи на важке становище українського уряду, угода з поляками на їхніх умовах була для нього неприйнятною, бо вона "не дасть Україні виходу". Ніхто не міг бути певним у широкій підтримці польсько-українського союзу на таких "тяжких умовах"[214].

13 квітня на спільному засіданні через неможливість узгодити позиції в справі спільного кордону українською стороною було прийнято рішення дати остаточну відповідь 17 квітня після нарад А. Лівицького у Кам'янці-Подільському. Того ж дня А. Лівицький мав аудієнцію у Ю. Пілсудського.

15 квітня частина кам'янецької Всеукраїнської Національної ради (далі — ВНР) дала згоду А. Лівицькому на підписання міждержавного договору з Польщею на польських умовах[215]. 18 квітня А. Лівицький у

---

[210] *Доценко О.* Літопис... — Т. 2. — Кн. 5. — С. 244, 247.

[211] Там само. — С. 244—245.

[212] Вимога залізниці була пов'язана з захистом стратегічних інтересів Польщі у війні з радянською Росією. Саме на цей час ставала очевидною безвихідь у польсько-радянському обміні дипломатичними нотами. 7 квітня С. Патек надіслав Г. Чичерину останню ноту з відкритою датою переговорів до 17 квітня. 8 квітня, після відповіді Москви, ставало зрозумілим, що переговори поновити не вдасться. Відповідно до записів у "Щоденнику" генерала А. Лістовського, ще 8 квітня генерал С. Галлєр поінформував його про готові плани Київської операції. За його ж свідченнями, на 13 квітня наступ на Київ ставав неуникним. — Rok 1920. Rozmowy z Józefom Piłsudskim. Z dziennika gen. A. Listowskiego (1919—1920), oprac. A. Nowak. — Arcana, 1998. — N 23. — S. 41.

[213] *Мазепа І.* Україна в огні... — С. 404. В остаточному тексті угоди від 22 квітня відбулися певні зміни: положення, що стосувалося польської евакуації з України, було перенесено до військової конвенції (п. 9); зобов'язання про те, щоб не укладати сепаратних угод з третьою стороною, стали взаємними; доля трьох повітів Волині (Рівненського, Дубенського і частини Кременецького) мала бути вирішеною пізніше. Замість визнання де-факто було закріплено визнання Директорії незалежної УНР на чолі з С. Петлюрою без вимоги скликання парламенту. — Sąsiedzi wobec wojny 1920 roku... — S. 164; *Wandycz P.* Soviet-Polish Relations... — P. 191—192.

[214] *Доценко О.* Літопис... — Т. 2. — Кн. 5. — С. 248—249.

[215] З членів уряду М. Шадлун та І. Огієнко виступили проти підписання договору, а В. Сальський — за. Необхідність підписання угоди в КНР підтримав галичанин С. Баран. Проти виступила лівиця на чолі з есером С. Голубовичем та есдеком В. Чехівським. — Sąsiedzi wobec wojny 1920 roku... — S. 169—170; *Огієнко І.* Рятування України. На тяжкій службі своєму народові. — Вінніпег, 1968. — С. 68—69; *Мазепа І.* Україна в огні... — С. 405.

своїй телеграмі до С. Петлюри повідомив його, що “умова в цілому є прийнятою”[216].

Політична конвенція була підписана о 1 год. 40 хв ночі 22 квітня в палаці Бельведер у Варшаві[217]. Але ще 21 квітня не було остаточно відомо про те, чи буде того дня підписано угоду. Ю. Пілсудський прибув до Варшави з Північного фронту о десятій ранку, а з пів на третю дня мав п’ятигодинну розмову з С. Петлюрою[218]. Паралельно тривали польсько-українські переговори: в останній момент член польської делегації М. Шумляківський почав вимагати включення до Польщі Рівненського і Дубенського повітів, в результаті у А. Лівицького стався нервовий зрив, і, повернувшись до місця перебування дипломатичної місії УНР на Алею Руж, він заявив, що подає у відставку. Однак після нічної розмови з В. Славеком А. Лівицький погодився повернутись до Бельведеру і підписати політичну конвенцію. З польської сторони договір підписав заступник міністра закордонних справ Я. Домбський. Підписав її pro forma, оскільки по суті переговори контролювались військовими з оточення Ю. Пілсудського[219].

Для Ю. Пілсудського політична угода з УНР була, в першу чергу, шляхом до підписання військової конвенції. І хоча його переконаність про неуникність наступальної війни проти радянської Росії не знаходила абсолютної підтримки ні в уряді, ні в Сеймі, він мав коло своїх прибічників в міністерстві військових справ і в Генштабі польських військ, що ще на початку березня розробив проект реорганізації польської армії, в якому зазначалось, що у разі зриву переговорів з радянської Росією польська армія

---

[216] AAN. — Mikrofilmy z Akt Obcych. — Sygn. M.—488. — Dok. 4301.

[217] Кордон між Польщею та УНР встановлювався по р. Збруч до Вишгородка, далі на північ східніше Здолбунова по східному адміністративному кордону Рівненського повіту, далі до адміністративного кордону колишньої Мінської губернії, далі по р. Прип’ять до її устя, що залишало за Польщею частину Радомиського повіту по лівому березі р. Прип’ять. Остаточне порозуміння щодо повітів Рівненського, Дубенського і Кременецького, які відходили Польщі, мало настати пізніше — після роботи спеціальної двосторонньої комісії. За Україною визнавалася територія в межах р. Збруч — р. Дніпро, тобто та, яку Польща вже посідала або мала здобути збройним чи дипломатичним шляхом. Конкретним результатом польсько-української угоди польська сторона вважала для себе наказ Начального вождя Ю. Пілсудського від 29 травня про прилучення до Польщі п’яти повних і частково двох повітів Волині, починаючи з 1 червня. Так, повнота влади в Володимирському, Ковельському, Луцькому, Дубенському і Рівненському повітах, як і в частині Острозького повіту та північно-західній частині Кременецького повіту вилучалась з-під управління цивільного уряду земель Волині і Подільського фронту і передавалася урядові Польщі. — Урядовий щоденник цивільного уряду земель Волині і Подільського фронту від 6 червня 1920 р. — № 13. — Ч. 167.

[218] Не можна не погодитись з думкою сучасного польського дослідника К. Баджака про те, що головною метою переговорів між Ю. Пілсудським і С. Петлюрою цього дня було укладення військової конвенції в найкоротший термін і виключно на польських умовах. Навряд чи вони обговорювали текст політичної конвенції, бо Ю. Пілсудський не був до цього уповноваженим. — *Badziak K.* W oczekiwaniu na przełom. Na drodze od odrodzenia do zalamania panstwa polskiego: listopad 1918 — czerwiec 1920. — Łódź, 2004. — S. 532. Під час цієї розмови Ю. Пілсудський ознайомився та схвалив текст української відозви “До українського народу”, підписаної С. Петлюрою.

[219] *Pisuliński J.* Nie tylko Petlura... — S. 156, 208—209.

буде мати значну перевагу для переможного наступу в цій воєнній операції[220]. Безпосередньою розробкою плану Київської операції займався під керівництвом Ю. Пілсудського шеф 3-го (оперативного) відділу Генштабу польських військ полковник Ю. Стахевич з двома ад'ютантами маршала (С. Радзивилом і Б. Венявою-Длугошовським). Для максимального успіху та збереження маневреності армії до 17 травня Ю. Пілсудський був як головнокомандуючим всією операцією, так і 3-ї польської армії.

Ю. Пілсудський не схвалював нав'язаний Польщі Антантою східний кордон по лінії Керзона через його нікчемність і постійну необхідність підтримувати "мілітарність" країни[221]. Він бачив Польщу великою державою: хотів, щоб вона зайняла місце Росії, але з іншим внутрішнім наповненням і програмою. Ще з XIX століття національна місія Польщі була східноорієнтованою: вона мала принести слов'янам незалежність і політичну культуру, відіграючи роль східного аванпосту західної цивілізації[222]. Але в той же час Ю. Пілсудський хотів, щоб боротьба за існування незалежної Польщі відбувалася, як він сам висловився, "щонадалі від тих місць, де проростало нове життя", щонайдалі від польських земель[223]. Тому військово-політичний союз з УНР та наступ на Київ були вкрай доречними[224]. Ю. Пілсудський був переконаним, що більшовики будуть завзято боронити українські землі. Масштабні бої і розгром 12-ї Червоної армії якраз і були стратегічною метою цієї кампанії[225].

Військову конвенцію, що складалася з 17 пунктів, було підписано в ніч з 24 на 25 квітня. Польська делегація напружено працювала, щоб встигнути її підписати за кілька годин до початку Київського походу[226]. Деталі переговорів невідомі, крім того, що відповідні переговори розпочалися пізніше, ніж політичні. Відбулося чотири зустрічі для редагування умов конвенції[227].

---

[220] На засіданні начальників інформаційних відділів і офіцерів контррозвідки військового міністерства Польщі 17—18 квітня зазначалося, зокрема, що радянська Росія відкинула пропозиції щодо переговорів у Борисові, й одночасно зосереджувала свої війська на Західному фронті. Такі обставини уявлялися вкрай корисними для Польщі, яка могла вдарити по вже скупчених більшовицьких військах, розбити їх і укласти вигідний для себе мирний договір. — Документы и материалы... — Т. 2. — С. 650—654.

[221] *Piłsudski J.* Pisma... — T. 5. — S. 167.

[222] *Wandycz P.* Poland's Place in Europe in the Consepts of Pilsudski and Dmowski // East European Politics and Societies. — 1990. — Vol. 4. — N 3. — P. 460.

[223] Цит. за: *Щетинець П.* Польський генерал про кампанію 1920 року // Тризуб. — 8 серпня 1937. — С. 30.

[224] Польська радіорозвідка мала переконливі дані про поширення антибільшовицького повстанського руху в Україні, що мало стати додатковою запорукою успіху Київської операції. — *Nowik G.* Zanim złamano "Enigmę"... — S. 665.

[225] Ще у березні 1919 р. в інтерв'ю газеті "Le Petit Parisien" Ю. Пілсудський вказав на небезпечність та невизначеність ситуації в Росії, підкреслюючи, що "яким би не був уряд, білим чи червоним, вона залишиться імперіалістичною". Він був переконаним, що більшовицька Росія зробить спробу завоювання Польщі, що залежало лише від її вдалого наступу на Україну. — *Piłsudski J.* Pisma... — T. 5. — S. 65—67.

[226] *Jędrzejewicz W.* Wspomnienia. — Wrocław; Warszawa; Kraków, 1993. — S. 81—82.

[227] За спогадами політичного референта військової місії УНР у Варшаві сотника Стрижака, "цілком ясні указівки маршала Пілсудського розпочати з нами конвенцію

21 квітня ввечері Ю. Пілсудський від'їхав до Ставки у Рівне, де 22—23 квітня провів наради з командуючими арміями і оперативними групами[228].

Згідно з умовами військової конвенції, на території Правобережної України відбувались спільні військові дії під командуванням Генштабу польських військ, який мав право використовувати українські війська відповідно до власних оперативних потреб з можливістю виділення для них власного району військових дій і стратегічного завдання. Під контролем ГКПВ знаходилась українська залізниця, перехід якої до українських рук мав бути визначений пізніше окремим наказом. На зайнятих територіях уряд УНР мав право організовувати військову і цивільну адміністрацію. Тили польських військ охоронялись польською польовою жандармерією і етапним військом. Відхід польських військ мав розпочатись після виконання загального плану спільної військової акції. На польській території продовжувалось формування українських частин. Українські війська мали отримати від Польщі зброю, амуніцію і одяг у кількості для трьох дивізій[229], але уряд УНР мав оплатити ці витрати. Передбачалося додатково укласти фінансово-господарчу угоду та залізничну конвенцію. Військова конвенція була таємною.

Одним із принципових пунктів військової конвенції був пункт 6, згідно з яким український уряд зобов'язувався постачати польській армії за діючими в ній харчовими нормами продукти, коней та фураж[230]. Якщо такі

штучно і умисно затримувались виконанням. Капітан Чарноцький три тижні морочив нас обіцянками приступу до переговорів [...]. А в самому II відділі [Генштабу польських військ] йшла гаряча боротьба наших прихильників і ворогів, яка так би і не зазнала кінця, коли б не категоричний особистий наказ п. Пілсудського «в три дні скласти конвенцію з українцями»". Тоді затихли гарячі спори в II відділі і пішло до горячкового заключення конвенції, стараючися в цій горячці здобути для себе більш користі. — ЦДАВО України. — Ф. 3696. — Оп. 2. — Спр. 28. — Арк. 35. Головними особами в цих переговорах з польської сторони були поручник В. Єнджеєвич та особистий зв'язковий Ю. Пілсудського підполковник В. Славек, який з початку 1920 р. виконував доручення з українських справ у штабі Південного фронту. 20 квітня він прибув з А. Лівицьким з Кам'янця-Подільського до Варшави, де взяв участь у завершальному етапі політичних переговорів. З українського боку свої підписи під конвенцією поставили генерал-хорунжий М. Дідковський та генерал-хорунжий В. Сінклер (на підставі повноваження, виданого їм А. Лівицьким 23 квітня). — Див.: *Доценко О.* Літопис... — Т. 2. — Кн. 5. — С. 270; *Bruski J. J.* Petlurowcy... — S. 139.

[228] Там він отримав підтвердження того, що сили Червоної армії були сконцентровані в Білорусі, тому перебіг Київської операції передбачався так, щоб після короткого проміжку часу перекинути залізницею польські частини на північ. Ю. Пілсудський був переконаним, що, якби він обрав Північно-Східний фронт для нападу, польська армія була б контратакована Червоною армією в Україні. — *Nowik G.* Zanim złamano "Enigmę"... — S. 668—672.

[229] Польська сторона брала на себе зобов'язання поставити, зокрема, 55 тисяч комплектів одягу, 43,5 тисячі багнетів, 108 трьохдюймових гармат, 315 польових кухонь, 36,5 тисяч верхових коней.

[230] Деталі як цієї процедури, так і конкретизація валютного питання, унормувань способів виплат і преміювань мали бути вирішені пізніше спеціальною інструкцією. — Komentarze do Konwencji Wojskowej między Polską a Ukrainą z 12 maja 1920 r. // Poland and Ukraine in documents... — Vol. 2. — P. 65—66. 25 квітня головний комісар уряду УНР

поставки були неможливими, то український цивільний комісар у порозумінні з інтендатурою польської армії міг проводити реквізиції всього необхідного серед місцевого населення, розплачуючись з ним гарантованими урядом УНР реквізиційними квитками, в яких мала бути зазначена кількість реквізованого. На загал військова конвенція давала табору УНР можливість ще раз поборотись за владу в Україні.

Якщо поставити питання, якою була б Україна, відповідно до Варшавського договору, в разі вдалої польсько-української війни проти радянської Росії, то однозначної відповіді на нього дати неможливо. З одного боку, дослідники вважають, що згідно з умовами договору, Лівобережна Україна не повинна була увійти до складу УНР[231]. З іншого боку, існує переконання в тому, що у разі військової поразки військ УНР на Лівобережжі й півдні України чи неможливості на той час визволення цих регіонів, саме окреслені терени Правобережжя стали б осередком української державності[232]. Останнє твердження більше відповідає дійсності[233]. Начальник Польської держави Ю. Пілсудський на початку Київського походу радив Румунії визнати Директорію УНР та допомогти їй зброєю для того, щоб вона змогла поширити свою владу на територію Лівобережної України, що б частково відволікло її увагу від боротьби за українські землі, включені до Румунії та Польщі[234]. Українська сторона сподівалася отримати від Польщі все

К. Лоський після ознайомлення з текстом військової конвенції виступив проти проведення реквізицій, будучи переконаним, що вони підірвуть довіру населення до української влади. На його думку, постачання польської армії мало проходити через купівлю у селян, для чого необхідна була асигнація уряду в 200 млн карбованців. — ЦДАВО України. — Ф. 3216. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 1.

[231] *Каменецький І.* УНР і українська загранична політика між двома світовими війнами // Український історик. — 1993. — Т. 30. — С. 79.

[232] *Матвієнко В.М.* Українська дипломатія 1917—1921 років: на теренах постімперської Росії. — К., 2002. — С. 261. З іншого боку, наближений до С. Петлюри, учасник української делегації на Паризькій мирній конференції 1919 р. та Ліги Націй з листопада 1920 р. О. Шульгін вважав, що українська сторона отримала певну компенсацію за втрату своїх земель у вигляді зречення Польщі від кордонів 1772 р. Це мало певне значення для тих польських ендеків, які претендували на ці землі. "...договір 1920 р. абсолютно не окреслював східних кордонів України, які мали бути встановлені внаслідок війни, що Польща і Україна вели тоді супроти Москви". — *Шульгін О.* Без території. Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині. — Париж, 1934. — С. 24—25.

[233] Цю думку підтверджують також слова С. Петлюри, записані Є. Чикаленком 12 травня 1920 р.: "...границя з Польщею приблизно має піти від Дністра по Збручеві, а потім по Стирі і по Прип'яті до Дніпра; Польща за те визнає самостійну українську державу в її етнографічних межах на сході і військовою силою і технічною допомогою поможе українському урядові виперти більшовиків за Дніпро. Тобто [Польща] в межах 1772 р., а далі вже самі українці мають, коли зможуть, очистити Лівобережжя від більшовиків". — *Чикаленко Є.* Щоденник, 1919—1920. — К.; Нью-Йорк, 2005. — С. 296.

[234] Listy Józefa Piłsudskiego, wstęp Kazimierza Świtalskiego // Niepodległość. — Londyn; Nowy York, 1962. — T. 7. — S. 95—100. Пізніше маршал Ю. Пілсудський у розмові з А. Лівицьким йому прямо сказав, що він був свідомий того, що за якийсь час уряд УНР зревізує Варшавський договір і буде вимагати прилучення Східної Галичини до України; при цьому ці вимоги він називав справедливими. Див. статтю: "Пілсудський і Україна". — Українське слово (Париж). — 1963. — 21 липня.

необхідне для укомплектування своєї армії, яка була б спроможна активно вести наступальну війну і на Лівобережжі[235]. Підписуючи Варшавський договір, українська сторона вперше сподівалася заручитися підтримкою стратегічного союзника у війні з радянською Росією, з яким можна було б не тільки розділити тягар у веденні воєнних дій, а й встановити з часом фінансово-торговельні відносини.

УКРАЇНСЬКІ АСПЕКТИ РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ВІЙНИ 1920 р.: ВІД ВАРШАВИ ДО КИЄВА

Як серед українців, так і серед поляків було багато опонентів Варшавської угоди, яка готувалась і була підписана таємно, у вузькому оточенні лідерів двох держав — УНР і Польщі. Вона отримала альтернативну назву "Угода Пілсудський—Петлюра". Проти неї висловилась більшість українських демократів. Вона не обговорювалась у польському парламенті й не була ним ратифікована. Політичні опоненти Ю. Пілсудського — націонал-демократи на чолі з Р. Дмовським — тяжіли до укладення миру з радянською Росією задля поділу між останньою та Польщею східних земель. На знак протесту проти підписання угоди відомий польський націонал-демократ С. Грабський склав повноваження голови комісії закордонних справ сейму. Проти були і польські комуністи, які вели в робітничому і військовому середовищах антивоєнну пропаганду. Не схвалювали військової співпраці з українцями також поляки в Галичині, а галицькі українці співпраці з поляками.

Не підтримували військовий конфлікт Польщі з радянською Росією й уряди деяких впливових європейських країн. Зокрема, прем'єр-міністр Великої Британії Ллойд Джордж на початку 1920 р. під час зустрічі в Лондоні з міністром закордонних справ Польщі С. Патеком недвозначно відмежувався від польсько-російського конфлікту і висловився проти просування польських військ за межі польської етнічної території[236].

Щоб змінити внутрішньо- і зовнішньополітичну ситуацію на свою користь, Ю. Пілсудський вирішив провести успішну військову кампанію проти радянської Росії — наступ на Київ. 17 квітня він підписав наказ про початок операції на Волині й Поділлі і про перегрупування польських армій[237]. Того ж дня було затверджено план першого етапу операції в Україні. Головна ідея плану полягала в розриві фронту, оточенні противника і швидкому опануванні лінії Жмеринка—Козятин—Бердичів—Житомир—

[235] Див. уривок з травневої промови С. Петлюри у Києві: "Ворог — на другім березі Дніпра. Наші брати, що на тім боці, ждуть об'єднання з нами". — *Петлюра С.* Статті, листи, документи. — Нью-Йорк, 1956. — С. 282.

[236] Див.: *Прушинський М.* Драма Пілсудського. Війна 1920. — К., 1997. — С. 83.

[237] *Stachiewicz J.* Działanie zaczepne 3 armii na Ukrainie. — Warszawa, 1925. — S. 19—23; Документы и материалы... — Т. 2. — С. 648—649. Для проведення цієї операції було задіяно 9 з 21 польських дивізій та 4 з 9 бригад кавалерії.

Овруч[238]. Найважливіше завдання покладалось на 3-тю польську армію: її ліве крило (група полковника Ю. Рибака) мало оволодіти Овручем і Коростенем, а 7-ма бригада кавалерії — Малином; її праве крило (група генерала Е. Ридз-Сміглого) повинне було прорвати фронт у районі Звягеля (Новограда-Волинського) і після оволодіння Житомиром та Коростишевом відрізати противнику можливості відступу на Київ, а також закріпитися на мостах р. Тетерів і силами кавалерії генерала Я. Ромера взяти Козятин.

2-га польська армія повинна була наступати у напрямку Чуднів—Бердичів—Козятин (15-та дивізія піхоти). 13-та дивізія піхоти з 2-ї армії та 6-та польська армія[239] за три дні мали вийти на лінію Козятин—Вінниця—Жмеринка—Могилів-Подільський[240].

Головний Отаман 21 квітня підписав відозву до українського народу, в якій повідомлялося про визнання Польщею самостійності УНР і про підписання з Польщею військової конвенції, на підставі якої союзницькі армії мали разом битися проти більшовиків-окупантів[241]. Для пояснення цілей польської присутності в Україні Ю. Пілсудський також видав 26 квітня відозву до її мешканців, в якій пояснював, що польське військо залишиться на території України протягом часу, що буде потрібний для відновлення влади уряду УНР. Він декларував свою віру в те, що український народ буде здатним вибороти свою свободу за військової підтримки Польщі, яка, в свою чергу, потребувала всілякої підтримки з боку українців[242]. Обидві ві-

[238] Швидкість та раптовість дій польських військ протягом перших днів надала цій війні характеру "бліцкригу". В наступі на Київ брали участь 3 льотничих дивізіони та 4 американських льотчика, а з допоміжних служб були використані повітряні кулі для спостереження та поштові голуби. — *Kutz C.R.* War on Wheels. — Harrisburg, 1940. — P. 7, 174—177.

[239] Разом польські війська нараховували 34 300 багнетів та 5000 шабель, 840 кулеметів. 12-та і 14-та Червоні армії мали, відповідно, біля 2500 багнетів і 893 шаблі та 6473 багнета і 990 шабель. — Директивы командования фронтов Красной армии (1917—1922): Сб. док.: В 4-х т. — М., 1978. — Т. 4. — С. 143—144, 511.

[240] *Stachiewicz J.* Działanie zaczepne... — S. 33—37.

[241] Зазначалося, що найближчим часом буде скликане народне представництво, яке мало накреслити державні шляхи розвитку. У тексті не згадувалось про передачу Польщі земель Східної Галичини і частини Волині. — Наш шлях (Кам'янець-Подільський). — 1920. — 8 травня; Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 — листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. — Т. 2. — К., 2006. — С. 620—622. Частина політичної конвенції про визнання Польщею права України на незалежне державне існування та Директорії УНР верховною владою УНР була опублікована 28 травня в урядовій газеті "Україна" з затвердженням цього договору головою Директорії Головним Отаманом військ УНР С. Петлюрою. За повідомленням газети "Хвиля" (Вінниця) від 12 травня, МЗС Польщі 27 квітня поширило інформацію про те, що польський уряд визнав Директорію незалежної УНР на чолі з Головним Отаманом військ УНР С. Петлюрою за верховну владу УНР. 29 квітня в газеті "Громадська думка" (Львів) у статті «Стрімголов ("Договір" Польської Речі Посполитої з УНР)» текст договору був переданий повністю.

[242] *Piłsudski J.* Pisma... — Т. 5. — S. 155—156. Ю. Пілсудський як головнокомандуючий армією вважав, що мав право видати цю відозву зважаючи на воєнну необхідність і що це не потребувало контрасигнації уряду Польщі.

дозви були тиражовані багатотисячними накладами двома мовами й поширені в містах і селах, підвладних УНР.

Київський похід під гаслом “За нашу і вашу свободу!” розпочався в неділю 25 квітня о 3 год. 20 хв ранку моторизованим рейдом на Житомир. 26 квітня в полудень місто було вже в польських руках. Однак повністю перекрити противникові шлях до відступу не вдалося: після 3-годинного бою 58-ма піхотна дивізія червоних змогла відступити на Коростишів, закріпилася там і лише після запеклих боїв залишила місто й відійшла на Київ. Битва за Коростень тривала до пізньої ночі 26 квітня. Згідно з планом операції, передбачалось одночасно з Коростишевом зайняти Малин і станцію Тетерів для того, щоб унеможливити відхід 7-ї та 47-ї піхотних дивізій противника з Коростеня й Овруча та змусити їх капітулювати. Проте полякам не вистачило сил для утворення сталого фронту-кільця навколо частин 12-ї армії, бої затягнулися до 28 квітня і противникові вдалося, незважаючи на значні втрати, відступити на Київ.

25 квітня о 4 годині ранку дивізія кавалерії генерала Я. Ромера розпочала рейд на інший важливий вузол залізничного зв’язку в тилу противника — Козятин. Битва за Козятин тривала з пізнього вечора 26 квітня до ранку наступного дня й завершилася перемогою поляків. Ця операція була найбільш вдалою під час наступу на Київ (було взято 7 тисяч полонених, 27 гармат, 176 кулеметів, 500 коней, 3 літаки)[243]. Завдання козятинської операції було повністю виконано після перехоплення під селищем Голендри переслідуваної від Бердичева 44-ї дивізії піхоти (більше 3 тисяч полонених), в результаті чого південне крило 12-ї Червоної армії було дестабілізоване.

Завдяки спеціальній поліській групі майора Ф. Яворського (4-та польська армія), яка вирушила з району Мозиря, 27 квітня після запеклої битви було взято Чорнобиль.

6-та армія під командою генерала В. Івашкевича 26 квітня розпочала наступ з району Проскурова на Жмеринку. 27 квітня було зайнято Бар і Могилів-Подільський, а 28 квітня — Жмеринку, наступного дня — Вінницю.

Поряд із польськими військами воювали й українські. На початку кампанії Армія УНР являла собою розрізнені з’єднання. Так, 6-та стрілецька дивізія на середину квітня складалась із 1-ї (52 старшини, 540 козаків, 45 коней, 24 кулемета) і 2-ї бригади (49 старшин, 544 козака, 46 коней, 24 кулемета)[244]. Ешелонами з Брест-Литовська дивізія 28 квітня прибула на станцію Романів, а наступного дня її бригади маршем добралися до Бердичева. 6 травня потягом вони продовжили рух на Київ у складі 3-ї польської армії. Під її оперативним керівництвом 6-та стрілецька дивізія залишалась до 20 серпня.

2-га стрілецька дивізія на 22 квітня нараховувала 338 старшин, 122 підстаршини, 669 козаків, 306 немуштрових козаків. Вона мала в своєму запа-

---

243 *Krzeczunowicz K.* Ostatnia kampania konna. Działania jazdy polskiej przeciw armii Budionnego. — Londyn, 1971. — S. 14—28.

244 CAW. — I.301.7.62. — K. 187.

сі 1008 рушниць, 56 700 рушничих набоїв, 37 кулеметів з 14 700 набоями, 374 верхових коня[245]. Для наступу було створено спеціальний збірний загін на чолі з полковником П. Шандруком (450 багнетів, 18 шабель, 12 кулеметів і 4 гармати)[246], який 27 квітня зайняв Могилів-Подільський, оперативно підпорядковуючись 12-й польській дивізії піхоти на південному крилі 6-ї польської армії. Цей загін тримав лінію фронту Яруга (на Дністрі)—Мервинці—Бабчинці—Моївка. Від 2 по 27 травня в Могилеві-Подільському і його околицях (Озаринцях—Яришеві—Яруги) розташовувався штаб 2-ї стрілецької дивізії та її відділи[247].

Існувала також армія Зимового походу під командою генерала М. Омеляновича-Павленка[248] (Запорізька, Київська і Волинська дивізії, разом 479 старшин, 3840 козаків[249]). Протягом попередніх 5 місяців вона оперувала в більшовицькому запіллі на Єлисаветградщині й Золотонощині, де з успіхом воювала з 14-ю Червоною армією. 6 травня після зустрічі біля с. Писарівка кінного полку Чорних запорожців з розвідкою 3-го кінного полку 2-ї стрілецької дивізії полковника О. Удовиченка відбулося завершення Зимового походу. 8 травня армія М. Омеляновича-Павленка увійшла в стик з 2-ю стрілецькою та 12-ю польською дивізіями, розташувавшись в районі села Вербка. Армія після рейду по тилу Червоної армії потребувала відпочинку, реорганізації та поповнення людьми й амуніцією.

Розлому більшовицького фронту посприяло антибільшовицьке повстання 2-ї та 3-ї бригад Червоної Української Галицької Армії (ЧУГА)[250],

---

[245] CAW. — I.380.11.31. — K. 126.

[246] CAW. — I.380.10.7. — K. 1.

[247] Першу зведену відомість по 2-й стрілецькій дивізії було складено 15 травня. Дивізія нараховувала 409 старшин, 974 муштрових і 302 немуштрових козака. — CAW. — I.380.11.31. — K. 10.

[248] До кінця польсько-радянської війни польська сторона в своїх офіційних документах використовувала назву “Армія генерала Павленка”, що викликало протест Головного Отамана С. Петлюри, який наполягав на використанні назви “Армія УНР”.

[249] Українсько-московська війна... — С. 6. Армія Зимового походу мала 1200 багнетів, 2200 шабель та 10 гармат; разом з немуштровими й обозними нараховувалося до 7000 осіб. — *Дяченко П.* Чорні запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії УНР. — К., 2010. — С. 85.

[250] 23 квітня до місця постою 12-ї польської дивізії піхоти у Деражні та 5-ї польської дивізії піхоти у Летичеві прибули уповноважені галицькі делегації для пошуку порозуміння, зокрема з урядом УНР, в справі переходу бригад ЧУГА на польську сторону. — O niepodległą i granice: Komunikaty Oddziału III Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego. 1919—1921. — Warszawa; Pułtusk, 1999. — S. 485; *Станімір О.* Моя участь... — С. 144. Очевидно, що бунт 2-ї та 3-ї бригад відбувся згідно з таємним наказом генерала М. Омеляновича-Павленка, доставленим напередодні до штабу 2-ї бригади ЧУГА. Їм пропонувалося виступити проти тилових частин 12-ї Червоної армії, захопити Вінницю, Жмеринку та приєднатися до частин армії Зимового походу, які оперували в районі Балти й Бершаді. Вони були повідомлені також про польсько-український наступ на Київ. — *Гірняк Н.* Останній акт трагедії Української Галицької Армії. — Нью-Йорк, 1959. — С. 161—184; *Байдак І.* Наступ на Вінницю в квітні 1920 р. // Літопис Червоної Калини. — Львів, 1936. — Ч. 6. — С. 12—13. Виступаючи проти більшовиків, провід бригад сподівався, “що польські політичні і військові чинники використають у позитивному напрямі це

що розпочалося 23 квітня в районі Ялтушкова—Бара—Літина[251]. 27 квітня ці бригади були оточені 6-ю польською армією в районі Летичева—Ялтушкова, обеззброєні та перевезені до таборів Проскурова[252] і Фридрихівки. Біля 2,5 тисяч вояків-галичан було інтерновано до польського табору в Тухолі[253]. 1-ша бригада ЧУГА, що розташовувалася під Чудновим, не підтримала повстання і продовжувала воювати на боці більшовиків. Частина цієї бригади (близько 2 тисяч вояків) була оточена у боях під Козятиним—Голендрами, інша частина прорватися через фронт і відступила за Київ.

Галичанам було дозволено вступати до Армії УНР в індивідуальному порядку[254]. Ті вояки, яких польська влада амністувала, повернулися додому. Для розсортування вояків-галичан у Проскурові та прийому їхнього військового майна наказом міністра військових справ УНР від 8 травня було створено спеціальну комісію. Комісія прибула до міста 10 травня, однак польська влада не дозволила їй вести реєстрацію вояків й заборонила перебування в місті. Лише наприкінці травня зусиллями комісії до Армії УНР було направлено 88 старшин, 29 підстаршин і 801 козак. Офіційного наказу про передачу майна ЧУГА українцям так і не було підписано, існувало лише усне розпорядження, яке польські чиновники виконувати не поспіша-

---

добровільне рішення галицьких озброєних частин, бо це рішення матиме для польської держави поважне військове й політичне значення". — *Мазепа І.* Україна в огні... — С. 372.

[251] "Протибольшевицький переворот Української Галицької Армії не вийшов з волі якоїсь одиниці, це був голос цілої Армії, яка бачила, що большевики розвалюють її національні ідеали. Метою цього перевороту, що його переведено в часі від 23—27 квітня 1920 року, було нагло завернути і промостити собі дорогу до ґен. Павленка, який командував в околицях Уманя повстанцями і рештками Дієвої Армії, щоби разом з ним партизанкою вести дальше визвольну боротьбу. Цей план вийшов з ідейних спонук і мав також ідейну ціль, ціль, до якої Українська Галицька Армія змагала з безприкладною завзятістю від початку до самого кінця. Цей переворот коштував У. Г. А. життя". — Цит. за: *Кравс А.* За українську справу. Спомини про III корпус УГА після переходу за Збруч. — Львів, 1937. — С. 95—96.

[252] Перебуваючи в Проскурові, вояки ЧУГА скористалися нагодою для особистої розмови з Головним Отаманом, щоб переконати його в їхньому бажанні служити в Дієвій Армії УНР. Проте рішення про їх інтернування було вже ухвалено військовим міністерством УНР та передано до ГКПВ. Галичанам відмовляли в службі в ДА УНР "з огляду на їх більшовицький дух". Сам С. Петлюра заявив, що він "Галицької армії не потребує!". — *Станімір О.* Моя участь у Визвольних змаганнях 1917—1920 рр. — Торонто, 1966. — С. 145.

[253] Детальніше див.: *Вішка О., Карпусь З., Срібняк І.* Останній шлях УГА: обставини перебування та культурно-просвітницька діяльність полонених старшин УГА в таборі Тухоля (Польща) у 1920—1922 рр. — К.; Торунь, 1999.

[254] Польська сторона не хотіла знов піднімати галицьке питання, яке, здавалось, щойно вдалося залагодити завдяки умовам Варшавського договору. Польський прем'єр-міністр Л. Скульський був готовий до поступок в питанні прийому вояків-галичан на службу до Армії УНР в більш широкому масштабі, але в обмін на політичне визнання ними приналежності Східної Галичини до Польщі. — *Pisuliński J.* Nie tylko Petlura... — S. 231.

ли. Загалом, всупереч домовленостям щодо зарахування галичан до Армії УНР, польська сторона робила все, щоб завадити цьому[255].

Після перших трьох днів наступу вглиб України польська армія вийшла на лінію Могилів-Подільський—Жмеринка—Козятин—Коростишів—Чорнобиль. Між 12-ю та 14-ю арміями червоних утворився розрив у 150 км.

На 28 квітня 3-тя польська армія була за 70 км від Києва. Того ж дня вона отримала наказ Ю. Пілсудського про перегрупування для подальшого наступу. Замість переслідування противника, а також нанесення упереджувального удару лівим крилом від Прип'яті для перекриття шляхів відступу противника з Києва Ю. Пілсудський, сподіваючись, що більшовики скупчать свої сили для оборони української столиці, вирішив призупинити загальний наступ. Через це вже невдовзі 6-та польська армія повністю втратила контакт з відступаючою без боїв на Одесу 14-ю Червоною армією під командою І. Уборевича. Стрімкий відступ червоних був спричинений тим, що в їхньому тилу в районі Вінниці—Жмеринки—Могилева-Подільського була армія Зимового походу генерала М. Омеляновича-Павленка.

3 травня Ставка Начального вождя ухвалила і надіслала до польських армій план другої фази Київської операції. 3-тя польська армія, яку очолював відтепер генерал Е. Ридз-Смігли, мала розпочати наступ на Київ не пізніше 7 травня, 2-га і 6-та армії повинні були боронити залізницю Могилів-Подільський—Козятин—Київ. Ставка Начального вождя переносилася з Рівного до Житомира. 6 травня вийшов наказ Ставки про наступ на Київ наступного дня.

Планувалося, що після оточення і розбиття 12-ї армії Польща з позиції сили та на власних умовах вступить у нові переговори з Москвою. Для проведення відповідних політичних консультацій Ю. Пілсудський прохав Л. Скульського, С. Патека, Я. Домбського і генерала К. Соснковського приїхати 17—18 травня до Житомира[256]. Планувалося також, що завершенням Київської операції стане осягнення лінії Київ—Одеса, і відбудеться це до початку конференції Антанти в Спа[257].

Оскільки сили червоних були недостатніми для оборони Києва, червоні війська без бою, а перед тим і більшовицька влада міста й Реввійськ-

[255] Така думка була висловлена у рапорті Генштабу Армії УНР від 24 липня, в якому наводилися підсумки військової співпраці, окресленої умовами військової конвенції. Зазначалося, що всупереч досягнутому порозумінню, галицькі відділи були не тільки роззброєні, але їхня зброя та майно були забрані польськими частинами, а більшість вояків опинилися в таборах. — Українська революція. Документи. 1919—1920 / За ред. Тараса Гунчака. — Нью-Йорк, 1984. — Т. 2. — С. 171—172.

[256] Listy Józefa Piłsudskiego, wstęp Kazimierza Świtalskiego // Niepodległość. — Londyn; Nowy Jork, 1962. — T. 7. — S. 106—113.

[257] Українське командування планувало використати армію Зимового походу разом з дивізією полковника О. Удовиченка для наступу на Одесу. Похід мав розпочатися 10—15 травня і завершитися до 1 червня 1920 р. Однак Ю. Пілсудський так і не зважився розпочати похід на Одесу, бо протягом попереднього наступу чисельними були випадки грабежів і насильств з боку польської армії. До ідеї наступу на Одесу український Генштаб повернеться в серпні та в листопаді 1920 р.

рада 12-ї армії залишили Київ[258]. Відступ 12-ї армії був не узгоджений із командуванням Південно-Західного фронту, і тому набув панічного характеру.

5—6 травня польські розвідувальні підрозділи вийшли до Києва. 7 травня вдень вони добрались до центра Києва міським трамваєм[259]. Наступного дня в столицю увійшло 10 полків 3-ї польської армії. Того ж дня Київ відвідав Ю. Пілсудський. 9 травня в місті відбувся парад союзних військ, на якому Армію УНР представляла 6-та стрілецька дивізія[260]. Це була вже п'ятнадцята з початку революції зміна влади в місті.

За два тижні без особливих втрат союзні війська зайняли Київ, взяли велику військову здобич і полонених та змусили Південно-Західний фронт червоних відступити на 300 км на схід. 3-тя польська армія зайняла фронт від вустя Прип'яті — передмістя Києва і далі до Білої Церкви, 2-га армія вийшла на лінію Біла Церква — Сквира — Липовець, а 6-та армія продовжила лінію фронту від Гайсина—Вапнярки до Яруги (на Дністрі). Штаб 6-ї армії розташувався в Жмеринці, штаб 3-ї — в Києві[261].

Разом із тим стрімкий відступ Червоної армії з Києва означав для Ю. Пілсудського зміну концепції продовження війни, для повного успіху йому треба було нанести новий удар на Північно-Східному фронті.

На Правобережній Україні союзники в рамках Варшавського договору мали знайти певний баланс у своїх взаєминах і заручитися підтримкою українського населення. Утворення незалежної УНР, скоріш за все, могло статися лише при збігові сприятливих військових і дипломатичних обставин[262] і тривалої титанічної роботи українського уряду, який, в першу чер-

[258] Ю. Пілсудський дав наступні коментарі цим подіям: "Ці бестії замість оборони Києва, тікають звідти; одночасно утікають і з полудня". — Listy Józefa Piłsudskiego... — S. 113.

[259] Киевские новости. — 1920. — 9 мая; *Kutrzeba T.* Wyprawa Kijowska 1920 roku. — Warszawa, 1937. — S. 108. *Прушинський М.* Драма Пілсудського. Війна 1920 р. — К., 1997. — С. 113.

[260] Громадське слово. — 1920. — 10 травня; *Заславський Д.* Поляки в Киеве в 1920 году. — Петроград, 1922. — С. 17—19; *Lepecki M.* W blasku wojny. — Lwów; Warszawa, 1936. — S. 144.

[261] Опанування цієї лінії фронту не означало припинення бойових дій. Так, 10 травня більшовицький літак обстріляв Київ, позиційні бої навколо міста велися ще з тиждень, а до кінця травня тривали локальні бої польських армій з силами Червоної армії (зокрема, район Крижополя періодично атакувався з 19 травня чотирма більшовицькими бронепотягами з піхотою). — *Rawski W.* Największa bitwa z sowieckimi pociągami pancernymi Wapniarka—Krzyżopol—Rudnica // Przegląd Historyczno-Wojskowy. — 2006. — N 4. — S. 9—19.

[262] Начальник Польської Держави не мав певності щодо своїх планів, будучи морально готовим до поразки своєї ідеї відновлення України. Він не думав її утримати за будь-яку ціну в своїх руках, називаючи свою політику тим шансом, який він дає українцям для відвоювання своїх кордонів і державності: "Якщо побачимо, що українці нічого не можуть зробити, почекаємо до осени [...] і рванемо до себе, збираючи і вивозячи влітку і восени все, що зможемо: хліб, зерно, цукор [...] але проблема в тому, чи та Україна повстане, чи має достатньо сил і людей, щоб себе створити і організувати, бо вічно ми тут сидіти не можемо [...]. Кордонів [17]72 року відновлювати не можу, як колись хотів.

гу, мав швидко знайти ресурси для фінансування армії та державних структур. Для організації утримання польського союзника українському урядові потрібно було зробити сільськогосподарський перепис, щоб з'ясувати кількість запасів збіжжя та худоби у селян, надрукувати гроші й реквізиційні квитки і встановити тверді ціни, створити умови для вільної торгівлі та зміцнення національної валюти.

19 квітня Головний Отаман у телеграмі до представників уряду А. Лівицького, М. Шадлуна та І. Огієнка, які перебували на той час у Кам'янці-Подільському, запропонував для найскорішого відновлення української влади заготовити державні знаки; організувати цивільну владу та органи самоврядування на Київщині і Поділлі, незайнятому[263] польським військом, та на Волині й Поділлі, що знаходилися під адміністрацією польського уряду, але які з часом мали б перейти під українську владу[264]. 25 квітня ним

Польща не хоче тих кресів [...]. Тому іншого виходу немає, як спробувати створити самостійну Україну. Петлюра не відіграє тут жодної ролі, є знаряддям, не більше того. Коли не вдасться нічого тут зробити, залишимо той хаос власній долі". — Rozmowy z Józefem Piłsudskim. Z Dziennika gen. Antoniego Listowskiego (1919—1920). Opracował A. Nowak // Arkana. — 1998. — N 23 (5). — Zapis z 05.05.1920. — S. 43—44. Ю. Пілсудський вважав, що відхід польської армії з Правобережжя УНР восени 1920 р. мав проходити одночасно з забезпеченням економічно-торгівельних пільг для Польщі за рахунок підписання з УНР низки угод (фінансової, економічно-господарчої, залізничної, торговельної) як інтегральних частин Варшавського договору. Польща хотіла б грати роль посередника у фінансових інвестиціях західних капіталів в Україну, рекламуючи її як житницю Європи. В таємній інструкції для прес-груп, поширеній після взяття Києва, МЗС Польщі наголошувало, що, відчуваючи себе зобов'язаною звільнити сусідні нації від московсько-більшовицького гноблення, Польща вела війну не в імперіалістичних цілях, з іншого боку, підкреслювалося, що вона "не може вибороти українську незалежність на всій українській території, вона може в цьому українцям тільки допомогти". Успіх у цій війні відкривав Україні шлях до її залучення до європейської господарчої системи за умови її економічної підтримки з боку Європи і Америки. Економічно-господарчі переговори дійсно розпочалися 8 травня і завершилися 2 серпня безрезультатно. Напівофіційні переговори продовжувались, правда, вже в інших воєнно-політичних умовах і завершилися підписанням у Варшаві військової фінансово-господарчої умови 17 жовтня і торгівельної умови 12 листопада на тяжких для України умовах. — ЦДАГО. — Ф. 57. — Оп. 2. — Спр. 424. — Арк. 48—49; AAN. — Ambasada RP w Paryżu. — Sygn. 152. — K. 69—71; *Pisuliński J.* Nie tylko Petlura... — S. 234—238, 289.

[263] У представленому тексті цієї телеграми у збірнику "Симон Петлюра. Статті, листи, документи" (Т. 3. — К., 1999. — С. 203) вкралася прикра помилка: надруковано "занятій польськім військом".

[264] ЦДАВО України. — Ф. 538. — Оп. 1. — Спр. 179. — Арк. 3—4. Наказом ГКПВ на території Проскурівського, Кам'янецького, частин Новоушицького та Летичівського повітів з 20 квітня на час Київського походу організовувалась тилова дільниця (Okręg Etapowy) Проскурів з польською військовою адміністрацією під командою 6-ї польської армії. На території Рівненського, Острозського, Заславського і частин Старокостянтинівського, Звягельського і Овруцького повітів організовувалася тилова дільниця Рівне під безпосередньою командою групи Начального вождя Ю. Пілсудського. Далі на схід в політичних кордонах Поділля, Волині і Київщини тилове управління мало бути в руках української адміністрації. У східній частині Новоушицького повіту українська адміністрація на чолі з губерніальним комісаром Поділля Є. Колодяжним існувала від початку березня.

же було ухвалено постанову "Про порядок поновлення влади УНР в місцевостях, звільняємих від большевицької окупації". Відновлення української влади у всіх галузях державного життя покладалося на Головного комісара уряду УНР К. Лоського та чотирьох його заступників — з адміністративних, судових, фінансових справ і комунікацій[265]. Всі органи державної влади на місцях, як і органи місцевого самоврядування були в його розпорядженні, а він сам, користуючись правами міністра, був у підлеглості РНМ УНР. 29 квітня Головний комісар звернувся до населення України із закликом відновити працю державних і громадських установ[266]. Планувалося організувати губерніальні комісаріати Поділля, Київщини, Херсонщини й Волині.

30 квітня наказом Головного комісара К. Лоського було призначено С. Куриленка в. о. губерніального комісара Волині[267]. 11 травня С. Куриленко затвердив інструкції про організацію тимчасової сільської та волосної влади на Волині[268]. Постанова від 15 травня зобов'язувала власників крамниць виставляти для продажу товари з зазначенням їхньої ціни в карбованцях[269]. Губерніальний комісар Поділля Є. Колодяжний видав свій перший наказ до населення Поділля 4 травня, в ньому повідомлялося про відновлення на частині Поділля цивільної влади УНР. 1 травня Головний Отаман прибув до Кам'янця-Подільського, де провів три дні. Звідти він надіслав Ю. Пілсудському телеграму, в якій висловив "глибоку віру, що пролита обома арміями кров на полі боротьби за волю і незалежність наших республік ще міцніше скріпить оба народи в їх братерськім співжитті"[270]. Офіційна зустріч С. Петлюри з Ю. Пілсудським відбулася 5 травня у Бердичеві. Того ж дня С. Петлюра відвідав Вінницю[271].

Засідання РНМ УНР відбулося 3 травня у Кам'янці-Подільському за головуванням в. о. прем'єр-міністра А. Лівицького, на ньому, зокрема,

---

[265] Вістник Головного Комісаріату Уряду Української Народної Республіки. — Житомир, 11 травня, 1920. — № 1. — С. 1—2; Директорія... — С. 622—624.

[266] Вістник Волинського губерніального комісара. — 1920. — Ч. 1. — 5 травня. — С. 3; Директорія... — С. 629—630. При цьому необхідно зазначити, що видатки на її утримання значною мірою несла Польща. — *Romer J.* Pamiętniki. — Lwów, 1938. — S. 235.

[267] Вістник Волинського губерніального комісара. — 1920. — Ч. 1. — 5 травня. — С. 4.

[268] Там само. — Ч. 6. — 18 травня. — С. 3.

[269] Вістник Волинського губерніального комісара. — 1920. — Ч. 6. — 18 травня. — С. 1.

[270] Наш шлях (Кам'янець-Подільський). — 1920. — 5 травня. В той же час, усвідомлюючи неоднозначність політичної ситуації, що складалася, С. Петлюра поділився своїм занепокоєнням з головноуповноваженим уряду УНР І. Огієнком: "Чи думаєте, що я сліпий, і нічого не бачу? Але ж пригляньтеся лишень до всього уважніше: чи маємо якийсь інший вихід із сліпого заулка, куди загнала нас зла доля? Чи ми самотужки при нашім розбитті та безсиллі справді зможемо що зробити? Чи ви самі добре не знаєте, що з поляками треба бути або приятелями, або ворогами. Нейтральними з ними не можна бути. Я вибрав першу конечність, бо на другу у нас нічого нема". — *Огієнко І.* Урочистий в'їзд С. Петлюри до Кам'янця-Подільського 1 травня 1920 р. // Наша культура. — 1936. — Ч. 5. — С. 322.

[271] Хвиля (Вінниця). — 1920. — 7 травня.

обговорювалось питання про вироблення проекту декларації уряду[272]. Після консультацій з кам'янецькою Всеукраїнською Національною Радою (далі — ВНР)[273] А. Лівицький отримав її підтримку щодо відновлення роботи уряду і його поповнення новими членами. В замін обіцялося якнайшвидше оголосити Конституцію і скликати передпарламент, перед яким уряд ніс би відповідальність[274]. 7 травня С. Петлюра повідомив РНМ УНР про те, що в порозумінні з Ю. Пілсудським осередком уряду було обрано Вінницю, куди протягом 9—13 травня мали переїхати державні установи[275]. Сюди поступово з'їжджалися регіональні делегації від українського громадянства для участі у державній праці, зокрема, прибула до міста і делегація (Д. Коліух — голова, С. Єфремов, А. Ніковський, О. Саліковський) від комітету громадської безпеки з Києва, який, на відміну від кам'янецької Всеукраїнської Національної Ради, був готовий до співпраці з соціалістами.

Прем'єр-міністр І. Мазепа, який приїхав до Вінниці після кількатижневого перебування в армії Зимового походу, неприхильно поставився до

[272] Директорія... — С. 15—16.

[273] Всеукраїнська Національна Рада, створена в січні 1920 р., була в опозиції до Директорії, вимагаючи ліквідації останньої, реорганізації уряду, скликання передпарламенту і оголошення тимчасової конституції УНР. Три її представники, починаючи від 3 травня, стали членами уряду: М. Білинський (міністр внутрішніх справ), П. Холодний (міністр освіти), П. Пилипчук (заступник міністра шляхів). Найістотнішою поступкою стала згода ВНР на включення до складу уряду двох поляків, запропонованих Ю. Пілсудським: С. Стемповського на посаду міністра сільського господарства та Г. Юзевського на посаду заступника міністра внутрішніх справ. Цей останній грав ключову консолідуючу роль у польсько-українських віносинах, будучи посередником між українською владою та Ю. Пілсудським. — *Петлюра С.* Статті... — Т. 3. — С. 205.

[274] Під головуванням члена ВНР М. Білинського з початку травня у Кам'янці-Подільському діяла спільна комісія, результатом пленарних засідань якої стало ухвалення проекту Конституції, підготовленого заступником ВНР С. Бараном. 1 червня президія ВНР вручила у Вінниці щойно призначеному уряду цей проект з вимогою якнайшвидшого вироблення Конституції УНР. Проте під началом нового міністра внутрішніх справ О. Саліковського урядова комісія розробляла тільки проект закону про верховне управління та про Державну Народну Раду. На засіданні 22 червня у Проскурові уряд повернувся до розгляду законопроекту про передпарламент, даючи 3 тижні для його розроблення. 2 липня РНМ УНР ухвалила постанову про організацію комісії з розроблення тимчасового закону про форму державного устрою та порядок законодавства в УНР і закону про організацію парламенту. 30 серпня у Тарнові РНМ ухвалила постанову про створення нової урядової комісії з 16 членів (голова — А. Ніковський) для розробки повної Конституції УНР. За основу було взято проект конституції, розроблений ВНР. Після доопрацювання, відповідно до нового проекту Конституції, УНР оголошувалась самостійною та незалежною державою з демократично-республіканським, на основах парламентаризму устроєм. Тільки 12 листопада РНМ УНР затвердила закони "Про тимчасове Верховне управління та порядок законодавства в УНР" і "Про Державну Народну Раду". Вони мали розмежувати та скоординувати роботу вищих державних функцій між Директорією, Радою народних міністрів та Державною Народною Радою. — Директорія... — С. 84, 652, 676—684.

[275] Там само.... — С. 19. В'їзд до Вінниці мав бути строго обмеженим, за візами військового міністерства, і проведений під контролем загального управління військового міністерства. — ЦДАВО України. — Ф. 1131. — Оп. 2. — Спр. 9. — Арк. 56.

польсько-українського союзу[276]. Для зняття політичної напруги 16 травня відбулася зустріч Ю. Пілсудського, С. Петлюри та І. Мазепи, на якій Начальнику Польської держави було передано проект унормування взаємовідносин між українською і польською владами на українських територіях. Ю. Пілсудський усно схвалив умови проекту[277]. Наслідком зустрічі стало також узгодження питання про формування 5-ї Херсонської дивізії під командуванням полковника А. Долуда з переважним залученням до неї вояків з ЧУГА[278].

16 травня у Вінниці в приміщенні "Просвіти" відбулося надзвичайне спільне засідання Вінницької національної ради[279], представників Київського громадського комітету, а також представників армій і делегатів з провінції. На зібранні політичними пріоритетами було проголошено неза-

[276] І. Мазепа вважав, що Варшавський договір було підписано всупереч директивам уряду, а тому він не міг нести за нього відповідальності і не хотів працювати під знаком ідилічного "задоволення" цим договором. Він не мав довіри до польського союзника і був певен, що в Україні цей союз не знайде симпатій і в народних масах викличе лише нове незадоволення українським державним центром. До того ж, він був проти присутності поляків-міністрів в уряді УНР. При зустрічі з Ю. Пілсудським у Вінниці він хотів порушити питання щодо гарантій того, що поляки не будуть втручатися у внутрішні українські справи, не наполягатимуть на міністерських портфелях. — *Мазепа І.* Україна в огні... — С. 408—412. Цю урядову кризу, що оберталася навколо постаті І. Мазепи, так охарактеризував міністр шляхів С. Тимошенко, який представляв правицю в УСДРП: "це так і мусить бути, що, нарешті, і треба було розірвати рішуче і категорично з нашим минулим і стати на інший шлях". — Biblioteka Narodowa w Warszawie. Oddział microform. — Mf. 79910: Diariusz Jewhena Archipenki, zapis z 26.05.1920. — K. 211. Генерал Я. Ромер охарактеризував І. Мазепу "демагогічним полонофобом". — *Romer J.* Pamiętniki... — S. 237.

[277] *Мазепа І.* Україна в огні... — С. 410—411. Під час урочистого банкету Ю. Пілсудський, зокрема, сказав: "В блиску наших багнетів і шабель ви не повинні бачити нового нав'язування вам чужої волі. Хочу, щоб в ньому ви бачили відблиск своєї свободи". — Цит. за: *Омелян Вішка.* Симон Петлюра в Польщі й у Франції (1920—1926) // Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa / Redakcja naukowa: Zbigniew Karpus, Waldemar Rezmer, Emilian Wiszka. — Toruń, 1997. — S. 164.

[278] З початку травня в районі Ямполя з вояків-галичан створилась бригада, ядром якої була кавалерія отамана Є. Шепаровича (6 квітня перейшла на бік армії Зимового походу разом з запасним куренем) та група старшин (генерал А. Кравс, полковник А. Вольф, майор Ф. Льонер, майор М. Дибуляк). Туди ж прибула з Вінниці інша група галичан на чолі з майором Р. Волощуком, яку пообіцяв влити до армії Зимового походу генерал М. Омелянович-Павленко для того, щоб наступати на Одесу. Особливістю цих груп, що стали — під слово честі не займатися політикою — основою запасової бригади 5-ї Херсонської дивізії, була незадоволеність особисто С. Петлюрою і, звісно, умовами Варшавського договору. Саме від них ширились сепаративні настрої щодо Армії УНР, які оформились 25—26 серпня у самочинне її залишення і перехід через Карпати до Чехословаччини.

[279] До приходу в місто української адміністрації функції тимчасового органу цивільної влади виконувала вінницька Національна Рада. З приїздом губерніального комісара Є. Колодяжного Рада стала політичним органом, який об'єднав усі політичні, національні, економічні та культурно-освітні сили українського громадянства (до її складу входило по 3 представники від українських політичних партій та по 2 від інших організацій). На зборах вінницької Національної Ради 14 травня 1920 р. було обрано президію із 7 осіб. — Хвиля (Вінниця). — 1920. — 16, 18 травня.

лежність України, парламентаризм і земельну реформу, яка забезпечила б "культурне господарство сільське" та "закріплення землі за селянами"[280].

19 травня ЦК УСДРП ухвалив рішення щодо демісії своїх членів з уряду, а 20 травня на засіданні РНМ УНР І. Мазепа оголосив про свою відставку[281]. Одним з останніх рішень уряду І. Мазепи було ухвалення 21 травня постанови про відкликання з-за кордону членів Директорії Ф. Швеця та А. Макаренка, які у разі свого неповернення втрачали повноваження, надані їм Директорією в листопаді 1919 р. Із цього часу Директорія як колективний орган де-юре припинила своє існування[282].

Для продовження консультацій з українськими політичними силами С. Петлюра виїхав до Києва. Він апелював до Комітету громадської безпеки "як органу майже всеукраїнського значення, позаяк там взяло участь Всеукраїнське кооперативне об'єднання", на основі якого міг бути створений новий уряд (27 травня його очолив есеф В. Прокопович)[283]. 24 травня на честь приїзду до Києва Головного Отамана, якого на вокзалі зустрів генерал Е. Ридз-Смігли, у міському театрі відбувся урочистий концерт[284].

Новий уряд було складено із залученням есефів, соціал-демократів і народних республіканців. Після тривалих політичних консультацій 31 травня було, нарешті, оголошено його остаточний склад: В. Прокопович — голова РНМ, А. Лівицький (соціал-демократ) — міністр юстиції і заступник голови РНМ, А. Ніковський — міністр закордонних справ, О. Саліковський — міністр внутрішніх справ, Г. Юзевський — заступник міністра внутрішніх справ, С. Тимошенко (соціал-демократ) — міністр шляхів, Є. Архипенко (народний республіканець) — міністр народного господарства, В. Сальський — військовий міністр, І. Огієнко — міністр сповідань, Х. Барановський — міністр фінансів, І. Мазепа (соціал-демократ) — міністр земельних справ,

[280] *Горбатюк М.* Діяльність А. Ніковського на посаді міністра закордонних справ в уряді В. Прокоповича (26 травня — 14 жовтня 1920 р.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія історія. — Вінниця, 2007. — Вип. 12. — С. 123.

[281] Директорія... — С. 32.

[282] Директорія... — С. 636—637.

[283] Новий уряд формувався на основі ідеї скликання передпарламенту (за яку йшла уперта боротьба під час політичних консультацій), за принципом підтримки приватної ініціативи і кооперації. В уряді В. Прокоповича переважила ідея національно-державного фронту і європеїзму, але була присутня і група міністрів навколо І. Мазепи, "яка займала стару позицію безкраїх експериментів недавнього минулого". Сам І. Мазепа заявляв, "що нового формування кабінету він не допустить, а матиме місце лише поповнення кабінету. Українська громадська опінія відповіла на це відмовою взяти будь-яку участь в кабінеті, і Мазепі довелося зійти зі сцени політичної". Але навіть після повернення з Києва наприкінці травня він робив спроби називати себе прем'єр-міністром, незважаючи на прийняття його демісії "за його проханням". Загалом за місяць свого існування уряд І. Мазепи нічого не зробив, особливо в питанні формування армії. — Diariusz Jewhena Archipenki, zapisy z 26.05—29.05.1920. — K. 211—213. І. Мазепа намагався втягнути армію до партійних розборок для "захисту революційних здобутків", використовуючи свій вплив серед відділів армії Зимового походу. — AAN. — Instytucje Wojskowe. — 296/I. — Sygn. 64. — K. 29.

[284] Громадське слово (Київ). — 1920. — 26 травня.

О. Безпалко (соціал-демократ) — міністр праці, І. Косенко (народний республіканець) — міністр пошт і телеграфів, П. Красний — міністр єврейських справ, С. Стемповський — міністр здоров'я[285], П. Холодний — в. о. міністра народної освіти, В. Оніхімовський — в. о. державного секретаря, І. Кабачків— в. о. державного контролера[286].

У своїй більшості уряд був лояльним до С. Петлюри та до союзу з Польщею.

3 червня уряд видав декларацію, яка передбачала провести в Україні загальнонародні демократичні вибори до парламенту на підставі загального, безпосереднього, таємного, пропорційного виборчого права, а до того часу якомога скоріше скликати з представників різних політичних і громадських організацій передпарламент. У декларації вказувалось, зокрема, що земельна справа буде розглянута майбутнім всеукраїнським парламентом. А до того часу земля залишалась у користуванні селян[287]. Передпарламент мав "творити біжучу законодавчу роботу, яку тепер силою обставин примушена провадити Рада Народніх Міністрів". Уряд В. Прокоповича збирався розпочати свою працю на "нових основах". Водночас декларація не визначала межі компетенції вищих органів влади УНР. Погіршення військово-політичної ситуації в Україні у червні 1920 р. викликало чергову організаційну кризу уряду, яку загострили відсутність правового регулювання діяльності Ради Народних Міністрів і особиста неприязнь між прем'єром та його заступником[288].

Загалом, сучасники вважали декларацію блідою, безхарактерною, нерішучою. Вона нікого не задовольняла і, по суті, демонструвала неміч нового уряду[289], якому виразно бракувало політичного реалізму (там "було забагато філософії, слова, паперів, абстракції, замало дії і конкретності"[290]).

---

[285] 30 травня у своєму листі до прем'єр-міністра В. Прокоповича він прохав про відставку, вважаючи, що його кандидатура може бути використана більшовицькою пропагандою і деякими членами самого уряду, які погрожували відставкою у разі його залишення на посаді. Детальніше див.: *Омелянович-Павленко М.* Останній відворот / Спогади командарма. — К., 2007. — С. 412.

[286] *Петлюра С.* Статті, листи, документи... — Т. 3. — С. 211—213.

[287] *Мазепа І.* Україна в огні... — С. 551—554.

[288] *Гай-Нижник П.* Взаємини Директорії та уряду УНР в період від їхнього прибуття до Кам'янця-Подільського і до остаточного виходу на чужину (березень 1919 — листопад 1920 рр.) // Камянець-Подільський — остання столиця Української Народної Республіки: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, Камянець-Подільський, 6—7 жовтня 2009 р. — Камянець-Подільський, 2009. — С. 175—180.

[289] На думку С. Стемповського, треба було скасувати реально неіснуючу владу Директорії шляхом реалізації задекларованої вже ідеї скликання передпарламенту, організувавши для цього зв'язок між урядом і населенням України через вертикаль влади на місцях. — Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego. Dział rękopisów. — Papiery Stanisława Stempowskiego. — Sygn. 1548, poz. 1. — K. 46—47.

[290] *Romer J.* Pamietniki... — S. 235. "Соціалісти-федералісти — це та інтелігенція, яка потрібна при будові держави, але яка не посідає сама тої державотворчої енергії, щоби взяти в свої руки провід і ініціативу. З нею треба панькатися, коло неї треба ходити в рукавичках, і врешті вона піде на службу до монархічного, як і до республіканського уряду". — *Чикаленко Є.* Щоденник, 1919—1920. — К.; Нью-Йорк, 2005. — С. 309.

Новопосталому уряду пророкували недовге життя (біля 3-х тижнів), бо через брак грошей він не міг ухвалити ні бюджет міністерств, ні організувати владу на місцях. 2/3 готівки виділялись для міністерства військових справ. Фінансова ситуація була настільки критичною, що уряд був готовим віддати торгівельні концесії тим, хто дасть гроші. Загальна політична ситуація виглядала хаотичною і невиразною[291]. Уряд не мав довіри і не налагодив ефективного державного управління[292].

Весь червень уряд УНР був на межі кризи. Формування уряду на базі київської групи есефів було саботовано головою ВНР М. Корчинським, що загрожувало партії соціалістів-федералістів розколом[293].

Після прориву фронту Червоною армією 9 червня уряд було евакуйовано з Вінниці до Жмеринки, 15 червня — до Проскурова.

Нові проблеми в уряді з'явились 18 червня на засіданні РНМ через незгоду між соціал-демократами та правою більшістю уряду щодо пропозиції міністра фінансів Х. Барановського розпочати поповнення державної скарбниці шляхом продажу удільних, міських та інших державних земель для покриття поточних видатків[294]. 23 червня міністри І. Мазепа і О. Безпалко внесли вимогу переглянути цю постанову, а після відхилення РНМ їх вимоги подали у відставку. Тимчасове керування міністерством земельних справ було передано Є. Архипенку[295]. Так уряд почав складатися з представників переважно правих політичних сил.

Від 26 червня по 9 липня уряд перебував у Кам'янці-Подільському.

Вирішальною умовою утвердження влади УНР в Україні була розбудова армії, яка б самостійно могла боронити державні терени після відходу польського союзника. Для цього Міністерству військових справ УНР необхідно було організувати (і узгодити з польським союзником) проведення мобілізації, постачання одягу і амуніції, розробити тарифи з харчового утримання козаків і коней, вирішити питання армійської платні. Вже 10 травня Головний Отаман С. Петлюра у супроводі прем'єр-міністра І. Мазепи прибув до Ямполя для зустрічі з генералом М. Омеляновичем-

[291] Такими були висновки звіту Командування етапів польського війська в Україні від 3 червня. — AAN. — Instytucje Wojskowe. — 296/I. — Sygn. 64. — K. 24—29.

[292] Там само. — Sygn. 70. — K. 104—109.

[293] ВНР була, врешті, і проти кандидатури І. Мазепи в уряді, оскільки той не звітував про використання значних сум державних грошей. В той же час, соціалісти-самостійники, хлібороби-демократи та народові республіканці подали уряду заяви про те, що вони теж не будуть його підтримувати. Вже 5 червня представники уряду (есефи) поїхали до Києва задля нових консультацій з комітетом громадської безпеки. Ситуація була настільки непередбачувана, що не виключалась навіть їхня демісія та формування нового уряду. — Diariusz Jewhena Archipenki, zapisy z 31.05—5.06.1920. — K. 215—217.

[294] Директорія... — С. 76—77. На цьому засіданні в зв'язку з пошуком шляхів поліпшення фінансового становища УНР міністром фінансів пропонувалося прохати Польщу про короткострокову позичку до 1 мільярда польських марок. 9 серпня було досягнуто порозуміння про виділення кредиту уряду УНР (25 млн польських марок щомісячно) в обмін на 30 % монополії Польщі на український цукор.

[295] *Мазепа І.* Україна в огні... — С. 419—420.

Павленком для огляду частин Армії УНР[296]. 24 травня командарм ознайомився з планом ГУГШ щодо реорганізації Армії УНР. Передбачалося прискорити мобілізацію народжених у 1897—1900 рр., що затримувалася через брак адміністративного апарату на місцях і нестачу грошей, зброї й обмундирування для новобранців (на той час Головна управа постачання УНР не мала у своєму розпорядженні будь-яких запасів, сподіваючись отримати майно від колишньої ЧУГА).

22 травня командир 18-ї польської дивізії піхоти генерал-підпоручик Ф. Крайовський провів інспекцію армії генерала М. Омеляновича-Павленка з метою виявлення її матеріальних потреб та бойової підготовки. В його рапорті, зокрема, зазначалося що піхота була погано вбрана, вбута, без білизни, зброї та амуніції[297]. Дисципліна, проте, була доброю. У висновку зауважувалось, що тільки кіннота, що була озброєна і дисциплінована, могла бути використаною в тактичних боях, решта армії потребувала озброєння та вишколу[298].

Наказом від 29 травня по ГУГШ Армії УНР для збереження військових традицій "зводні дивізії" перейменовувались на 1-шу Запорізьку стрілецьку дивізію, 2-гу Волинську стрілецьку дивізію, 4-ту Київську стрілецьку дивізію, 5-ту Херсонську стрілецьку дивізію, 6-ту Січову стрілецьку дивізію. 2-га стрілецька дивізія полковника О. Удовиченка перейменовувалася в 3-тю Залізну стрілецьку дивізію[299].

Згідно з п. 11 військової конвенції, на польській території до того моменту, коли відповідна справа стане можливою на території УНР, мало продовжуватися формування українських військових частин — як це було напередодні у Брест-Литовську. Проте на вимогу ГКПВ центр формування Армії УНР разом з 6-ю запасовою бригадою було перенесено протягом 24 квітня — 4 травня з Брест-Литовська до Бердичева[300]. В Ланцуті залишалася збірна станція, яка мала і надалі скупчувати дрібні партії українських вояків, що перебувають на території Польщі з подальшим переправленням їх до Бердичева[301].

3 травня ГКПВ видало наказ про негайне перенесення від 25 квітня усього інформаційно-реєстраційного апарату на схід від лінії польсько-більшовицького фронту. 28 квітня на Волині було відкрито інформаційно-реєстраційні бюро (головне бюро знаходилося в Рівному, а філії — в Старокостянтинові, Мирополі, Шепетівці, Острозі, Ізяславлі)[302]. З Волині пла-

[296] Громадське слово (Київ). — 1920. — 23 травня.

[297] Перші поставки одягу (8 тисяч комплектів одягу з білизною) армія генерала М. Омеляновича-Павленка отримала протягом 28 травня — 7 червня.

[298] CAW. — I.380.7.81. — K. 187.

[299] ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 370. — Арк. 27 зв.

[300] *Legieć J.* Armia... — S. 95. У Бердичеві 6-та запасова бригада Армії УНР потрапила в особливо скрутне становище, оскільки була позбавлена будь-якого постачання з боку української інтендатури. — *L.K.* Ekspozytura... — S. 239.

[301] CAW. — I.380.3.81. — K. 64.

[302] CAW. — I.380.3.167. — K. 18; ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 147. — Арк. 10.

нувалось відсилати всіх бажаючих вступити до запасових бригад Армії УНР (за умови, що вони не народжені в повітах, що переходять за угодою до Польщі)[303]. Штаб бюро переїхав до Бердичева, а філії було відкрито протягом перших двох тижнів травня в Овручі, Житомирі, Новій Чарторії, Вінниці та Києві[304]. За цей час було передано до 6-ї запасової бригади 115 старшин і урядовців та 600 козаків. Ці філії часто ставали одноосібними представниками української влади на місцях[305]. Через незнання умов військової конвенції місцева українська влада не мала змоги вимагати від польського союзника того, чому він мав би сприяти (як то: ведення обліку і передачі військового майна, реєстрації козаків, використанню української державної символіки; наданню відповідної шани українським старшинам, старшим у ранзі від польських), що породжувало психологічну пригніченість і не додавало відчуття співпраці.

Фактично, бюро займалися реєстрацією та передачею добровольців до Армії УНР, але принцип добровільної служби не міг бути основою розбудови армії держави, що веде війну, тому нагальною була потреба оголошення й проведення мобілізації. Мобілізаційні комісії не мали чіткого плану проведення мобілізації через недостатню розробленість норм, за якими вона проводилась; найбільшою перешкодою була відсутність поіменних списків військовозобов'язаних, через що комісіям часто доводилось працювати навмання. Загальна ситуація з мобілізацією не була ясною для повітових комісарів, оскільки вони не одержали інструкцій щодо того, як саме буде проводитись мобілізація та формуватись військовий апарат на місцях (чи прибуде військовий референт, як будуть функціонувати комендатури, чи треба відкривати інформаційно-реєстраційні бюро). За розрахунками генерала М. Омеляновича-Павленка, розбудова армії мала пройти два етапи: на першому — необхідно було провести реорганізацію та поповнити особовий склад існуючих частин через часткову мобілізацію; на другому — розширити склад частин згідно зі штатами шляхом проведення загальної мобілізації на всій зайнятій території. Щоб компенсувати нестачу одягу та озброєння, мобілізовані мали з'являтись до війська одягнутими і взутими, а по можливості й озброєними.

Ще наприкінці квітня український союзник отримав принципову згоду генерала В. Івашкевича на початок підготовчої праці для майбутнього призову новобранців в Проскурівському, Новоушицькому і Кам'янецькому повітах. 8 травня польською стороною було дозволено провести мобілізацію в прифронтовому Могилівському повіті народжених у 1897—1898 рр., яку було оголошено командою 2-ї стрілецької дивізії[306]. Згідно зі щоденником

[303] CAW. — I.380.3.81. — K. 28.

[304] CAW. — I.380.3.167. — K. 1.

[305] У зв'язку з тим, що було відновлено діяльність повітових військових начальників, на яких покладався обов'язок реєстрації старшин, 29 травня наказом військового міністерства УНР були скасовані інформаційно-реєстраційні бюро, старшини яких переходили в розпорядження запасових бригад. — CAW. — I.380.3.167. — K. 42.

[306] CAW. — I.380.3.168. — Nie paginowane.

мобілізації в Могилівському повіті, за період від 12 травня по 11 червня прибуло 115 старшин, 162 підстаршини, 3385 козаків, з яких було визнано придатними до служби 77 старшин, 119 підстаршин, 1925 козаків[307].

Реорганізація дивізій Армії УНР не могла бути виконана повністю, бо польський союзник не поставив принаймні половини обіцяного одягу і зброї. Зокрема, знаючи про успішний стан формування 2-ї стрілецької дивізії, командування 6-ї польської армії з кінця травня призупинило її формування на напівфазі і наполягало на її перекиненні на фронт. Після вимушеного переходу цієї дивізії в Ямпільський повіт, вона не мала змоги провести там додаткову мобілізацію, оскільки з 25 травня по 5 червня штаб армії генерала М. Омеляновича-Павленка проводив у повіті свою мобілізацію народжених у 1897—1900 рр.[308], що дало йому до 4 тисяч новобранців[309]. Виходом могло бути проведення мобілізації в Могилівському повіті народжених у 1899—1900 рр. з перекиненням з Вінниці до Могилева-Подільського 2-ї запасової бригади[310].

На початку червня 2-й стрілецькій дивізії було дозволено провести мобілізацію в Брацлавському повіті народжених у 1897—1898 рр., в Могилівському повіті — народжених у 1899—1900 рр., що передбачалося зробити 18—21 червня[311].

Мобілізація здійснювалася у тих повітах, що безпосередньо контролювалися Армією УНР (Південне Поділля)[312]. Мобілізація дала більше 6 тисяч вояків.

За даними на 18 червня, харчовий список Дієвої Армії УНР містив 19 287 осіб[313].

19 червня міністр військових справ УНР звернувся до Командування етапів (тилу) польського війська в Україні (КЕУ) з листом, в якому поставив питання про негайне проведення мобілізації народжених у 1897—1898 рр. в повітах, що лежали на захід від лінії фронту станом на 25 квітня: у Кам'янецькому, Летичевському, Новоушицькому, Проскурівському та Зhistори-

[307] CAW. — I.380.3.168. — Nie paginowane.

[308] Там само.

[309] Українсько-московська війна... — С. 79.

[310] CAW. — I.380.10.16. — K. 79—80.

[311] CAW. — I.380.11.26. — K. 26—32.

[312] Військовий міністр В. Сальський так пояснював ситуацію в листі до С. Петлюри від 27 липня: "...все було підготовлено до належної мобілізації з військово-адміністративного боку. Тільки недоставка поляками в той час одягу та зброї згідно умов (що вони і самі потім визнали), брак почасти харчів не дали можливості провести мобілізації в травні і з початку червня". — *Мазепа І.* Україна в огні... — С. 422.

[313] До цього списку не потрапила за браком даних інформація про 5-ту запасову бригаду та про кінні полки Чорних запорожців, К. Гордієнка, Мазепинський, Недзвецький і Залізняка. Пор. з даними про склад Армії УНР станом на 12 червня: старшин — 2814, муштрових козаків — 15 308, немуштрових козаків — 1617, рушниць — 7215, кулеметів — 199, гармат — 37, шабель — 1225, набоїв до рушниць — 489 695, набоїв до гармат — 2284 / Див.: Українсько-московська війна... — С. 36. Польська сторона оцінювала бойовий стан "дивізії Удовиченка і армії ген. Павленка" в 4550 рушниць, 1950 шабель, 70 кулеметів. — AAN. — Instytucje Wojskowe. — 296/I. — Sygn. 46. — K. 188.

гельському (кожний повіт для окремої запасової бригади). Окрім того, йшлося про набір добровольців з Старокостянтинівського (для 6-ї запасової бригади), Ізяславського, Острозького, Рівненського та Кременецького повітів[314]. 25 червня стало відомо, що Ю. Пілсудський дав принципову згоду на проведення мобілізації в районах, окупованих Польщею[315]. Проте офіційного підтвердження та дозволу від КЕУ на проведення мобілізації так і не було отримано, незважаючи на всі вжиті для цього українською стороною заходи[316].

Від кінця травня розпочалися атаки кінноти С. Будьонного на Український фронт для пошуку його слабкого відтинку. Зокрема, 31 травня тривали бої вздовж р. Марковка з відділами Армії УНР, які змушені були відступити на правий берег[317]. Командування Армії УНР передбачало, що наступ частин Червоної армії може розпочатися 3 червня на лінії фронту Чоботарка—Крижопіль—М'ясківка—Джугастра, з головним ударом на стику з 12-ю польською дивізією. В зв'язку з цими найважливішим для командування Армії УНР було вчасне отримання амуніції. Так, 2 червня командарм УНР повідомив командуючого 6-ю польською армією про те, що у разі, коли його воякам не буде доставлено набоїв, а Червона армія розпочне наступ, то Армія УНР змушена буде відступити. Він прохав надіслати на станцію Вапнярка негайно 2 тисячі набоїв для гармат та 200 тисяч набоїв для рушниць (щоденна потреба Армії УНР складала 20 тисяч набоїв для рушниць та 500 снарядів для гармат)[318]. Ці поставки було зроблено в середині червня: Армія УНР отримала тисячу рушниць, 12 гармат, 100 тисяч набоїв і 3 вагона гарматних набоїв[319].

Загалом, на кінець травня стало очевидним, що надії ГКПВ на військову здобич російського зразка не справдилися, а здобутої зброї не вистачить на покриття потреб Армії УНР[320]. Вихід полягав у переозброєнні Армії УНР тими зразками, які мала у своєму розпорядженні польська армія, в протилежному випадку український союзник міг стати для поляків не тільки безкорисним, а й загрозливим баластом[321]. 15 червня командуючий 6-ю польською армією генерал В. Івашкевич надіслав до ГКПВ телеграму з проханням дати категоричну відповідь, чи потрібно продовжувати постачання Армії УНР російські зразки зброї, чи переозброїти її в польські зразки[322]. 17 червня ГКПВ відповіло, що усвідомлювало труднощі, пов'язані з нестачею амуніції російського зразка, але в той же час воно було проти

[314] CAW. — I.380.3.168. — Nie paginowane.
[315] ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 436. — Арк. 6.
[316] CAW. — I.380.3.168. — Nie paginowane.
[317] Українсько-московська війна... — С. 20.
[318] CAW. — I.380.3.168. — Nie paginowane.
[319] ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 284. — Арк. 30.
[320] CAW. — I.301.1.5. — K. 165.
[321] AAN. — Instytucje Wojskowe. — 296/I. — Sygn. 45. — K. 186.
[322] AAN. — Mikrofilmy z Akt Obcych. — M-423. — Doc. 3790.

переходу Армії УНР на інші зразки зброї, бо останніх не вистачало для потреб польської армії[323].

Вирішенням проблеми нестачі зброї російського зразку могла стати її закупівля в Румунії. У середині червня у листі до військового аташе Польщі у Бухаресті ГКПВ визнавало, що не в змозі повністю забезпечити Армію УНР необхідною амуніцією, а тому пропонувало підтримати спроби українського уряду закупити зброю в Румунії в кількості не менше 3 млн набоїв[324]. Уряд УНР передбачав оплачувати ці закупівлі цукром та збіжжям. Регулярні поставки з Румунії із військовим майном тривали до середини жовтня 1920 р., що давало змогу покривати мінімальні потреби Армії УНР[325].

8 травня вийшов наказ ГКПВ, в якому наголошувалося, що польські війська вступили на українські землі без анексійних намірів, а тому в польських інтересах була швидка організація і відправлення на фронт українських військ, що дало б можливість польській окупації України тривати лише кілька місяців[326]. Після організації українською владою адміністративного апарату на місцях, а також армії, жандармерії, етапового війська мала відбутися передача в українські руки зайнятих польською армією теренів Правобережної України. 12 травня ГКПВ поширило коментар до військової конвенції для начальників фронтів, в якому пояснювалось, зокрема, що ціллю польської сторони було якнайшвидше створення української армії і підтримка незалежності УНР. Військо отримало інструкції, в яких наказувалось сприяти відновленню української адміністрації[327].

Незважаючи на ці накази, польська адміністрація створювала всілякі перепони, а то й чинила відкритий саботаж проти представників української влади[328]. В меморандумі Начальнику Польської держави Ю. Пілсудському від 16 травня військовий міністр УНР полковник В. Сальський з прикрістю зазначав, що польська влада на місцях поводиться так, ніби

[323] AAN. — Instytucje Wojskowe. — 296/I. — Sygn. 46. — K. 187—188.

[324] CAW. — I.301.10.170. — K. 5. Перші потяги з рушничими набоями (3,5 млн шт.), що були надіслані військовим відділом надзвичайної дипломатичної місії УНР в Румунії на чолі з генералом С. Дельвігом, прибули до Могилева-Подільського 27 червня. В Тернополі були вже розвантажені 4 тис. рушниць і 12 легких гармат. Очікувалося ще 12 тис. рушниць.

[325] *Legieć J.* Armia... — S. 87, 101—102, 188. Так, на середину серпня Армією УНР було отримано з Румунії 6,3 млн рушничих набоїв.

[326] ЦДАГО України. — Ф. 57. — Оп. 2. — Спр. 424. — Арк. 75; AAN. — Towarzystwo Straży Kresowej. — Sygn. 553. — K. 52.

[327] Ukraine and Poland in Documents... — Vol. 2. — P. 64. Про те, як виконувались умови Варшавського договору під час Київського походу детальніше див.: *Михайлова О.* Польсько-український союз 1920 року: військово-господарча співпраця на території Правобережної України (кінець квітня — середина червня) // Проблеми вивчення історії Української революції 1917—1921 рр. — К., 2011. — Вип. 6. — С. 300.

[328] *Legieć J.* Armia... — S. 97. Так, польська місцева влада не допускала представників українських реєстраційно-інформаційних бюро до проведення реєстрації наявних у місцевостях козаків та старшин Армії УНР, посилаючись при цьому на відсутність розпоряджень із боку військової польської влади.

вона потрапила до ворожої країни, в якій треба все знищити або вивезти з неї все, що можна[329]. 27 травня в наказі командуючого 6-ю польською армією генерала В. Івашкевича поведінка зловживань і грабунків польських жовнірів була офіційно засуджена, однак це не змінило стан справи[330].

5 червня ГУГШ Дієвої Армії УНР звернулося до генерала Я. Ромера з запискою, в якій резюмувалися приклади безчинств польської армії на території визволеної УНР та висловлювались побажання про зміни політики польської влади на місцях. Зокрема, зазначалося, що українське населення обурене незаконними реквізиціями і ставленням до нього польських чиновників як до населення завойованої, а не союзницької держави, місцева польська влада провадила політику на власний розсуд, її ставлення до місцевих українських самоврядувань було негативним, а тому в деяких місцевостях українці готові були виступити проти польських військ[331].

Не в офіційних кабінетах[332] польсько-українська співпраця залежала від персонального ставлення конкретного чиновника до української справи. Це істотно гальмувало розбудову української адміністрації і армії: вона губилася в паперовій тяганині, в очікуванні "дозволів" польських начальників різних рівнів. "Бракувало ясності: хто властиво був правдивим господарем краю; ...поляки в ролях довудців [командирів] двірців [вокзалів], комендантів, підкомендатів, жандармерії, агентів дефензиви — заповнювали всі наші інституції"[333]. Відразу було помітно, що на залізничних станціях не було українських старшин[334], в містах — українських комендантів, був

[329] CAW. — I.380.3.168. — Nie paginowane.

[330] Для того щоб покласти край всіляким безчинствам він вимагав проведення роз'яснювальної роботи серед солдат щодо їхньої поведінки в Україні та за порушення її норм введення процедур переслідування військово-польовими судами як винних, так і їх командирів. — ЦДАВО України. — Ф. 538. — Оп. 1. — Спр. 181. — Арк. 2.

[331] CAW. — I.380.3.81. — K. 302. Як зазначав у своєму рапорті губерніальний комісар Поділля, "не може бути сумніву, що вище польське командування до представників уряду і української військової влади ставиться дуже прихильно. Але окремі вчинки, які лічуться тисячами, зовсім диссонують з оцім загальним порозумінням". — ЦДАВО України. — Ф. 538. — Оп. 1. — Спр. 177. — Арк. 40.

[332] «...такий був загальний характер тодішніх взаємовідносин — на горі він був лише задекорований звичайно уживаними зовнішніми формами ввічливості, котрої у наших спільників не бракувало, — проте внутрішній зміст взаємовідношень був один і той же: одні використовували "добру нагоду", другі змагалися щось урятувати.., боячися одночасно не викликати незадоволення». — *Омелянович-Павленко М.* Останній відворот... — С. 411—412.

[333] *Омелянович-Павленко М.* Останній відворот... — С. 411. Показовим тут може бути коротке звернення від 5 червня генерал-поручника Я. Ромера до українського міністра внутрішніх справ, в якому нагадувалося, що усі розпорядження щодо проведення мобілізації до Армії УНР мають видаватися лише після їх узгодження з польською владою. Цю ситуацію таким же чином описував міністр військових справ УНР В. Сальський, зауважуючи, що без дозволу поляків українцям було неможливо щось зробити. — *Мазепа І.* Україна в огні... — С. 423.

[334] Наприкінці травня українські залізничні комендатури (один-два старшини) з'явились на станціях Київ, Жмеринка, Козятин, Вінниця, Фастів, Житомир, Коростень, Проскурів.

брак інформації щодо цілей приходу польського війська в Україну, основ взаємин і взаємозобов'язань двох союзних армій. За спостереженнями голови військового інформаційно-реєстраційного бюро, "відчувається багато чогось... недоговореного у взаємовідносинах польської влади і української"[335].

Населення Києва після хвилі ентузіазму в середині травня було розчароване польською присутністю в місті. Воно сподівалося, що на ринку відразу з'являться дешеві продукти, але вийшло навпаки — ціни зростали кожного дня. Незадоволення викликало і неврегульоване валютне питання[336]. За повідомленням представника українського Генштабу при Ставці ГКПВ полковника М. Капустянського від 14 травня, у Києві населення голодувало, хліба не було, дорожнеча стояла неможлива; спекулянти вимагали царських рублів, а кияни — оголошення однієї валюти[337]. За місяць у Києві продукти харчування подорожчали вдвічі (фунт хліба коштував 100 крб., 10 яєць — 500 крб.), у тому числі через зменшення кількості "мішечників", що привозили продукти до Києва, та через брак довозу продуктів з лівого берега Дніпра, з Полтавщини. Поширеною стала думка про те, що поляки краще не приходили б взагалі, бо при більшовиках життя було дешевшим[338].

За спостереженнями Польської військової організації, населення України ставилося до польської присутності стримано, не вірило в союзницькі наміри польської армії. Українські селяни давали продукти без суперечок, хоча до реквізиційних квитків ставилися з недовірою. У зв'язку з цим робився висновок, що від коректної поведінки польської армії залежав стан її тилу і політичний успіх союзу[339], а для здобуття прихильності українських селян польська армія не повинна проводити насильницьких реквізицій[340].

Проте грабежі та самочинні реквізиції з боку поляків не припинялися. 8 травня полковник М. Капустянський повідомляв, що польське військо не одержало українських грошей і тому під час реквізицій видавало тільки квитки. Реквізиції часто проводились без представників української влади, селянам за забрані продукти і речі гроші або не сплачувались взагалі, або сплачувались в неналежній кількості[341]. Поширеними були випадки затримання польськими солдатами на дорогах селянських підвід з продуктами і, по суті, насильницьке відбирання продуктів за безцінь; досить часто відібрані продукти тут же перепродувались за більшу ціну[342].

---

[335] CAW. — I.380.3.167. — K. 3.
[336] AAN. — Instytucje Wojskowe. — 296/I. — Sygn. 70. — K. 126.
[337] Там само. — Арк. 11.
[338] AAN. — IW. — 296/I. — Sygn. 70. — K. 104—109.
[339] AAN. — Instytucje Wojskowe. — 296/I. — Sygn. 50. — K. 19.
[340] Там само. — Sygn. 70. — K. 72—74.
[341] Там само. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 147. — Арк. 27; Там само. — Ф. 3216. — Оп. 3. — Спр. 3. — Арк. 22.
[342] CAW. — I.380.3.168. — Nie paginowane.

Поведінка польських солдат переходила "всі межі можливого"[343]. Водночас і українські повітові комісари та цивільні апарати на місцях не були проінструктовані про те, яким мало бути законне проведення реквізицій польським військом.

Ситуація особливо ускладнилась, коли через затримку у Ковелі й Голобах потягів з продуктовими запасами для 2-ї й 3-ї армії польські ці армії наприкінці травня змушені були перейти до систематичних реквізицій[344]. 23 травня для подолання продовольчої кризи у 3-й польській армії[345] 6-та польська армія відправила 30 вагонів збіжжя на Київ, однак навіть на початок червня вагони так і не прибули до місця призначення. Інший продовольчий потяг йшов з Житомира до Вінниці 4 дні[346]. За повідомленням 2-го відділу 3-ї польської армії, наприкінці травня постачання польської армії було недостатнім: зі складів видавалося тільки трохи сирого м'яса та муки, решта їжі знаходилася шляхом реквізицій[347]. Для пошуку виходу в деяких дивізіях (наприклад, в 5-й польській дивізії) наприкінці травня було ухвалено перейти з "підножного" на "підрядний спосіб", укладаючи напряму договори з селянськими кооперативами та підрядчиками на постачання продуктів харчування. Проте кооперативи були не в змозі постачати овес, потреба в якому була особливо великою (на 20 тисяч коней щоденно треба було 8 вагонів вівса)[348].

Для зняття напруги пред'явникам реквізиційних квитків необхідно було виплачувати принаймні до 5 тисяч карбованців. Від 17 травня в Києві було відкрито касу для оплати реквізиційних квитків гривнями і польськими марками. Для заохочення власників квитків їм надавалася премія у вигляді солі, гасу чи мануфактури. Проте оскільки добиратися до Києва було досить складно, то охочих отримати гроші виявилося небагато[349].

Щоб пожвавити вільну торгівлю споживчими продуктами першої необхідності, головний комісар уряду УНР видав 12 травня наказ, яким заборо-

---

[343] У магазинах польські солдати радили господарям не приймати українських грошей. — ЦДАВО України. — Ф. 3216. — Оп. 3. — Спр. 3. — Арк. 30.

[344] Оскільки польська сторона могла оплачувати квитки лише за курсом польськими марками, які, в свою чергу, селяни не хотіли брати, то для врегулювання ситуації 12 травня ГКПВ видало наказ про оплату реквізованих товарів квитками (а не польськими марками) до того моменту, доки уряд УНР надасть українські гроші. Але це було зачароване коло. У звітах 3-ї польської армії повідомлялося, що за реквізиційні квитки наприкінці травня нічого не можна було дістати, бо населення не хотіло нічого продавати. — *Лісевич І.* У відблиску польських багнетів. Життя Києва під час перебування в ньому польських військ (травень—червень 1920 р.). — К., 2002. — С. 117—119.

[345] Наприклад, група полковника Ю. Рибака, що розташувалась у районі Дарниці в Києві, в двадцятих числах травня повідомляла: "стан харчування 14 тисяч людей і 3800 коней: загальний брак хліба, абсолютно немає борошна для хліба. Купить не можна, район групи є абсолютно вичерпаним". — *Лісевич І.* У відблиску... — С. 119.

[346] CAW. — I.301.10.34. — Doc. 27022.

[347] CAW. — I.311.3.34. — K. 29.

[348] Там само. — I.301.10.34. — Doc. 263328.

[349] *Лісевич І.* У відблиску... — С. 119.

нялися будь-які реквізиції продуктів і засобів пересування[350]. 20 травня подібний наказ видав губерніальний комісар Київщини Б. Преснухін[351]. Проте селяни не поспішали продавати продукти, і ситуація досить швидко зайшла у глухий кут.

Через неспроможність за короткий час надрукувати українські гроші для оплати реквізицій, що здійснювалися для польської армії, українська сторона запропонувала видати польському союзнику 500 тисяч пудів цукру (ціна за пуд цукру-піску тоді становила 300 польських марок, за рафінад — 600 польських марок). 18 травня у Вінниці було підписано тимчасову умову щодо покриття таким чином видатків польської армії у відповідності до п. 6 військової конвенції. Ця угода мала набрати силу після телеграфічного її затвердження ГКПВ[352]. У справі друку українських грошей (від двох до трьох мільярдів карбованців) до Варшави наприкінці травня для підписання договору з міністерством скарбу Польщі мав виїхати представник міністерства фінансів УНР.

Відсутність українських грошей так і залишилася не подоланою проблемою союзницьких відносин. 25 квітня у Варшаві головний комісар уряду УНР після ознайомлення з текстом військової конвенції виступив проти проведення реквізицій, будучи переконаним, що вони підірвуть довіру населення до української влади. На його думку, постачання польської армії мало проходити через купівлю, для чого необхідна була асигнація уряду в 200 млн карбованців[353]. 5 травня головний комісар уряду УНР оголосив, що на терені звільненої України обов'язковими платіжними знаками оголошувались гривня та карбованець, але тимчасово дозволялося приймати царські гроші за курсом один рубль за один карбованець або дві гривні[354]. Однак уже 7 травня К. Лоський під час перебування у Кам'янці-Подільському оцінював ситуацію як "цілком катастрофічну", бо українських карбованців не було, і зроблене ним розпорядження про відновлення діяльності державних установ виконати було неможливо. Він передчував "великий скандал", бо польська влада, спостерігаючи безсилля українського партнера, легко могла перебрати керування справами у власні руки. Він

[350] Вістник Головного Комісаріату Уряду Української Народної Республіки. — Житомир, 1920. — Ч. 2. —18 травня. — С. 8; Вістник Волинського губерніального комісара. — 1920. — Ч. 5. — 15 травня. — С. 3.

[351] Громадське слово (Київ). — 1920. — 22 травня.

[352] Директорія... — С. 29; Ukraine and Poland in Documents... — Vol. 2. — P. 143—146; AAN. — Mikrofilmy z Akt Obcych. — Sygn. M.—488. — Dok. 4333. Ю. Пілсудський не згоджувався на таку ціну, пропонуючи встановити її на рівні 150 польських марок за пуд. Оскільки приватні контори пропонували за цукор до 1000 польських марок за пуд (і платили у доларах), то пропонувалось отримати дозвіл Польщі на вивіз цукру з України до Гданська для продажу і закупівлі всього необхідного для Армії УНР. Ці сподівання українського уряду виявилися марними. — ЦДАВО України. — Ф. 3696. — Оп. 2. — Спр. 35. — Арк. 52—52 зв.

[353] Там само. — Ф. 3216. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 1.

[354] Вістник Волинського губерніального комісара. — 1920. — Ч. 2. — 8 травня. — С. 1.

прохав уряд негайно передати в його розпорядження 25 млн карбованців[355], яких вистачило б на місяць для відновлення державних структур Волині, і 200 млн карбованців — після взяття Києва. У разі неотримання грошей він погрожував своєю відставкою[356].

Офіційний курс обміну валют "1 марка за 5 карбованців" було встановлено 12 травня у Вінниці на спільному засіданні членів уряду УНР та військових представників Польщі. Курс мав силу до 15 червня[357]. Але фактично пропорції обміну визначали не розпорядження влади, і не біржа, а базар і "чорний ринок", на якому курсувало 14 грошових знаків. Польська команда міста своїми рішеннями досить часто сама встановлювала курс, він коливався від 1:8 до 1:12[358]. Через відсутність українських грошей Державний банк у Києві так і не розпочав роботу[359].

Для забезпечення тилу польської армії в Україні, постачання її всім необхідним та співпраці з українською владою в питаннях організації Армії УНР, вирішення місця її дислокації, контролю та допомоги в організації української адміністрації наказом ГКПВ від 12 травня було утворено командування етапів (тилу) польського війська в Україні (далі — КЕУ, Dowództwo Etapów Wojsk Polskich na Ukrainie — DEU). Від 25 травня КЕУ мало приступити до своїх обов'язків на території Правобережної України[360]. Його центральний орган розташовувався у Вінниці, воно мало три представництва: Київське (з осередком в Києві), Волинське (в Житомирі) та Подільське (у Барі). Начальником КЕУ було призначено генерала Я. Ромера, шефом штабу — підполковника В. Славека. Наказом ГКПВ від 27 травня встановлювалися кордони КЕУ: південний політичний кордон Поділля йшов вздовж Дністра від р. Збруч до східного кордону Могилівського повіту; північний кордон Волині йшов по кордону Овруцького повіту. Передбачалось збільшити ці кордони далі на схід по кордонах Волині і Київщини (Радомиського повіту)[361].

КЕУ прибуло до Вінниці ввечері 27 травня[362]. Однак, його діяльність відразу була паралізована через брак грошей та двох третин його персоналу. Секції закупок, судова та зв'язку мали особливі складнощі з укомплектуванням кадрами, що гальмувало їхню працю, часто з затримкою в 2—3 тижні[363].

[355] Тільки 15 травня на засіданні РНМ УНР було ухвалено асигнувати 15 млн карбованців в розпорядження К. Лоського. 22 травня було ухвалено асигнувати 20 млн карбованців на видатки з відновлення та організації влади на місцях. — Вістник Волинського губерніального комісара. — 1920. — Ч. 2. — 8 травня. — С. 27, 36.

[356] ЦДАВО України. — Ф. 3216. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 6—7.

[357] CAW. — I.380.3.168. — Nie paginowane.

[358] ЦДАВО України. — Ф. 3216. — Оп. 3. — Спр. 3. — Арк. 35 зв.

[359] *Лісевич І.* У відблиску... — С. 92—99.

[360] CAW. — I.301.10.141. — Nie paginowane. До складу КЕУ увійшла експозитура з українських справ МВС Польщі.

[361] CAW. — I.301.10.32. — Nie paginowane.

[362] CAW. — I.301.10.34. — Doc. 26483.

[363] CAW. — I.301.7.80. — Doc. 6994.

Після тижневої діяльності КЕУ з розпачем зазначало, що секція постачання зброї була у ситуації “шукаючого навпомацки у пітьмі”, оскільки вона не тільки не отримала директив щодо свого функціонування, а й не мала навіть матеріальної бази у своєму розпорядженні[364]. Не було налагоджено ні телеграфного, ні телефонного зв’язку між штабом КЕУ і підлеглими органами на місцях, а тому було неможливим ні отримати інформацію про ситуацію на місцях, ні передати накази та бути у курсі щодо матеріально-технічних потреб армій. Визнавалося, що польська сторона не виконувала взяті на себе зобов’язання щодо постачання солі, нафти, бензину, мануфактури, галантереї[365], що штовхало уряд УНР шукати можливостей закупівель в Румунії.

У зв’язку зі зміною ситуації на фронті 19 червня ГКПВ реорганізувало КЕУ. Воно більше не займалося організацією тилу та постачанням польських військ в Україні, а зосереджувалося на питаннях організації та вишколу українських військ і підтримання зв’язку з урядом УНР і Цивільним Управлінням Земель Волині й Поділля щодо політичних і господарчих питань. КЕУ змінювало свою назву на Польське військове представництво при уряді УНР (далі — ПВПУ, Polska Expozytura Wojskowa przy Rządzie URL — PEWU) з осередком в Кам’янці-Подільському (із середини липня — в Ланцуті), його начальником було призначено полковника А. Серда-Теодорського[366]. Саме через ПВПУ підтримувався зв’язок між 6-ю польською армією та Армією УНР під час їхнього відступу за р. Збруч. Після реорганізації КЕУ в рапорті від 22 червня зазначалось, що до того часу панувало “хаотичне управління матеріалом озброєння і був відсутній будь-який централізований план щодо озброєння українських військ”[367].

Питаннями забезпечення (видачею, обліком і контролем) армій військовим майном відтепер займалося ГКПВ. Для поліпшення ситуації з постачанням Армії УНР керівництву армії пропонувалось надсилати до ГКПВ кожні два тижні відомості про кількісний склад армії, місце постою та детальний опис озброєння її дивізій.

Постачання Армії УНР не було централізованим, оскільки виділення військового майна відбувалося через непов’язані між собою установи. З часом постачання Армії УНР являло собою таку “безалаберну систему”, що в одних військових частинах майна було вдосталь й існували навіть його запаси, а в інших — козаки були “неодягнені і босі”. При цьому отримати

[364] CAW. — I.301.10.34. — Doc. 28920/IV.

[365] Мова тут іде про т. зв. преміювання реквізиційних квитків, оплачених готівкою, що прописано в п. 6-б військової конвенції.

[366] CAW. — I.301.10.170. — K. 174.

[367] CAW. — I.301.10.173. — K. 23. Так, міністерство військових справ Польщі у своєму листі до Ю. Пілсудського від 31 травня констатувало, що українська влада звертається до нього з заявками щодо постачання озброєння, але через брак інструкцій воно не знало, як на них відповідати. — AAN. — Mikrofilmy z Akt Obcych. — M-423. — Doc. 3789.

правдиві дані про стан забезпечення Армії УНР було майже неможливо[368]. Лише з вересня 1920 р., щоб полегшити розрахунки з польським союзником за доставлене майно, на вимогу Головного Отамана все постачання Армії УНГ мало проводитись виключно через Головну управу постачання Військового міністерства УНР.

Блискуче розпочатий військовий похід на Київ не дав бажаних результатів. І польська, і українська сторони повною мірою не скористалися з тих перспектив, які перед ними відкрилися на початку травня. Зволікання і відверті тактичні помилки та відсутність політичної волі звели досягнуті успіхи нанівець та дали змогу противнику перегрупувати сили і перейти в успішний контрнаступ.

УКРАЇНСЬКІ АСПЕКТИ РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ВІЙНИ 1920 р.: ВІД КИЄВА ДО ВАРШАВИ

11 травня у Каленковичах Ю. Пілсудський на нараді з генералом С. Шептицьким розглядав план наступу польської армії з Полісся на Речицю, Жлобин і Могилів, передбачений на 17 травня. Однак реалізувати його не вдалося. 14 травня радянські війська 15-ї та 16-ї армій Західного фронту під командуванням М. Тухачевського чисельністю 108 827[369] розпочали свій контрнаступ на Млодечно. М. Тухачевський використав свою кількісну перевагу на стику 1-ї та 4-ї польських армій. Неочікуваним наступом радянські війська відразу увійшовши на 100 км вглиб польського тилу. Польська контратака, що тривала 28 травня — 8 червня, вирівняла фронт по лінії р. Березина, однак ціною цього успіху було використання усіх стратегічних резервів та розтягнення лінії оборони на сотні кілометрів. Це дало змогу червоним активізувати свої дії в Україні і передислокувати туди з Північного Кавказу 1-шу Кінну армію.

19 травня командування Південно-Західного фронту червоних видало директиву для військ 16-ї й 1-ї Кінної армій щодо організації ними бойових груп для наступу на Правобережній Україні. 23 травня вийшла директива про оточення і розгром київської групи противника. Початок операції було призначено на 26 травня. Чисельність бойового стану Південно-Західного фронту на початку червня доходила до 16 730 солдат піхоти та 20 255 кавалеристів при 350 кулеметах й 48 гарматах[370]. Червоні війська загалом кількісно поступалися польським, але мали майже потрійну перевагу в кінноті, тобто були більш маневреними. Щоб унеможливити відхід 3-ї польської армії на північ, 12-та армія червоних мала форсувати північніше Києва р. Дніпро для виходу на залізничну колію Бородянка—Тетерів з подальшим маршем на Коростень; фастівська група Й. Якіра мала перейти в наступ у напрямку на Білу Церкву — Фастів для втягнення там до

[368] ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 385. — Арк. 72 зв.
[369] Директивы командования... — Т. 4. — С. 160.
[370] *Какурин Н., Меликов В.* Гражданская война... — С. 640.

бою якнайбільшої частини 3-ї польської армії. Замкнути коло оточення цієї армії на заході покладалось на 1-шу Кінну армію С. Будьонного, яка мала 27 травня нанести удар на стику 3-ї і 6-ї польських армій, знищити їхні склади та не пізніше 1 червня зайняти Козятин і Бердичів. 14-та армія атакувала з півдня і південного заходу для оволодіння Вінницею та Жмеринкою[371].

Наступ Червоної армії на Південно-Західному фронті збігся з реорганізацією польського війська, яке готувалося до продовження війни на Північно-Східному фронті, тоді як в Україні польські війська, згідно з отриманим наказом, мали обороняти досягнуті рубежі. Від 27 травня по 4 червня 12-та армія червоних зробила перші спроби прорвати Український фронт, який тільки-но було утворено[372]. Його прорив вглиб на 20 км стався 6 червня на відтинку Самгородок—Сквира, на стику між 3-ю та 6-ю польськими арміями, силами 1-ї Кінної армії С. Будьонного[373]. Польська кавалерія була малочисельною і виявилася заслабою для того, щоб чинити опір 16-тисячній червоній кавалерії[374]. 7 червня будьонівці зробила наліт на Житомир і Бердичів, дійшовши до залізниці Попельня—Чорнорудка, яку підірвали разом з мостами[375]. Проте результати цього прориву ще не мали стратегічного значення.

Від 10 червня кіннота С. Будьонного знову була скерована на Бердичів—Житомир, у той час, як групи О. Голікова та Й. Якіра намагалися оточити Київ. Розпорошення сил Червоної армії дало змогу 3-й польській армії залишити українську столицю по вузькому коридору, що залишався вільним від червоних військ.

10 червня відділи 3-ї польської армії, підірвавши ланцюговий і Русанівський мости у Києві, розпочали свій відступ[376]. 11 червня червоні частини 12-ї армії вступили до Києва, наступного дня київський губревком видав відозву до киян із повідомленням про встановлення там радянської влади[377].

Перше зіткнення 3-ї польської армії з противником відбулося 11 червня на р. Здвиж. Після денних боїв під Бородянкою 3-й польській армії

[371] Директивы командования... — Т. 3. — С. 156—159.

[372] Польське командування легковажило появою червоної кавалерії біля Липовця, вважаючи, що серйозної загрози для їхнього фронту не існувало. — *Romer J.* Pamiętniki... — S. 235—236.

[373] Саме битва під Самгородком стала поворотним пунктом у Київському поході — з цього часу воєнна ініціатива переходить до рук Червоної армії. — *Kutrzeba T.* Wyprawa Kijowska... — S. 176.

[374] *Какурин Н., Меликов В.* Война с белополяками... — С. 142.

[375] Під час цієї операції було звільнено біля 7 тисяч червоноармійців і політпрацівників та підірвано артилерійський склад у Бердичеві. — *Буденный С.* Из истории красной конницы / Гражданская война 1918—1921. — Т. 1: Боевая жизнь Красной Армии. — М., 1928. — С. 116.

[376] *Strumiński E.* Wysadzienie mostu łańcuchowego w Kijowie // Przegląd saperski. — 1938. — Zesz. 6. — S. 401—412; *Меженинов С.* Борьба за Киев в конце 1919 г. / Гражданская война 1918—1921... — С. 291—294.

[377] Киевщина в годы гражданской войны и иностранной военной интервенции (1918—1920 гг.): Сборник документов и материалов. — К., 1962. — С. 397.

вдалося відкинути противника на північ і продовжити свій відступ. На 16 червня майже без втрат вона вийшла на заплановану лінію оборони по р. Уж. На цей час між 6-ю польською армією та відновленою 2-ю польською армією, що прикривала львівський і рівненський напрями, утворився розрив у 80 км.

13 червня червоні зайняли Гайсин, за два тижні вони наблизилась до лінії Остропіль—Могилів-Подільський.

У цій ситуації Дієва Армія УНР залишила свої позиції на р. Марківка і 13 червня відступила на кілька десятків кілометрів на захід за р. Русява. Цю позицію вона тримала з 13 по 20 червня. 18—19 червня Армії УНР вдалося не тільки відбити атаку Червоної армії, а й перейти у наступ біля Чернівців, взяти полонених і військове майно[378]. Через відступ 6-ї польської армії Армія УНР була змушена продовжити свій відхід далі, за р. Мурафа, тримаючи відтинок фронту завдовжки в 30 км. 25 червня, після заміни командуючого 6-ю польською армією генералом Я. Ромером, Армії УНР було наказано перегрупуватись з тим, щоб разом з польськими частинами зайняти лінію фронту в 60 км від р. Дністер до Бару[379].

5 липня Червона армія зайняла Бар, 8 липня — Деражню і Старокостянтинів. 9 липня після тяжких боїв союзницька армія втратила Проскурів (де був штаб 6-ї польської армії) та Чорний Острів[380]. У результаті боїв було пошкоджено колію Проскурів—Волочиськ, головний шлях постачання 6-ї польської армії. 9 липня Армія УНР слідом за 6-ю польською армією почала готуватися до переходу на західний берег р. Збруч.

12 липня частини Червоної армії вступили до Кам’янця-Подільського. Протягом 12 липня частини Армії УНР переправились на західний берег р. Збруч[381]. Державне і військове майно транспортувалось до Гусятина, Скали і Германівки. Перебування Армії УНР в Галичині викликало негативні реакції у польської влади.

Її поведінка пояснювалась тим, що українська сторона дійсно хотіла використати своє перебування в Східній Галичині для розв’язання кількох важливих проблем. Ще 8 липня, передбачаючи відступ Армії УНР за р. Збруч, Головний Отаман звернувся до підполковника В. Славека з тим, щоб той виклав Ю. Пілсудському наступні пропозиції: дозволити там проведення мобілізації до Армії УНР, а для уникнення соціально-політичного вибуху поширити інформацію про те, що доля Східної Галичини буде піддана ревізії після нових консультацій між польським і українським урядами[382].

---

[378] Українсько-московська війна... — С. 37—45.

[379] *Romer J.* Pamiętniki... — S. 244—245; *Удовиченко О.* Третя Залізна Дивізія. Матеріали до історії Війська УНР. Рік 1920. — Нью-Йорк, 1982. — Т. 2. — С. 55.

[380] *Romer J.* Pamiętniki... — S. 249—251. В результаті тяжкого поранення у бою помер полковник армії УНР Є. Мишківський (1882—1920). — Героїчний бій під Чорним Островом. — Торонто, 1961. — С. 34.

[381] Українсько-московська війна... — С. 92.

[382] AAN. — Mikrofilmy z Akt Obcych. — M-423. — Doc. 4208.

14 липня Головний Отаман звернувся з листом до Ю. Пілсудського. Підкреслюючи відданість української держави союзу з Польщею, він пропонував водночас низку заходів, які б, зважаючи на військову ситуацію та на факт перебування Армії і уряду УНР у Східній Галичині, могли б допомогти знайти спільний ґрунт для співпраці. Головний Отаман вважав, що для перемоги над спільним ворогом залучення населення Східної Галичини було не тільки можливе, а й "історично необхідне". Для реалізації цих планів треба було надати амністію тим, хто боровся за незалежність Східної Галичини, а в результаті — опинився за ґратами чи в полоні; оголосити вільний вступ галичан до союзних армій; покликати галичан до відповідальної праці; польському урядові сісти за стіл переговорів з представниками українського населення для залучення останніх до політичного життя регіону. С. Петлюра вважав помилковими погляди тих політиків, які хотіли сісти за стіл переговорів з радянською Росією[383].

Зміна не на користь Польщі воєнної обстановки привела до пожвавлення протягом липня різного рівня політичних консультацій між польською владою, Головним Отаманом і представниками галицьких політичних партій і впливових громадських діячів[384]. Вірогідно, що С. Петлюра, прагнучи порозуміння з галичанами, хотів збільшити власну політичну вагу у переговорах із польським союзником[385] для змін умов політичної конвенції та подальшої розбудови Армії УНР. Він виступав за створення єдиного національного фронту для захисту української державності над Дніпром, а справою Східної Галичини мала займатись Ліга Націй. Уряд УНР намагався поширювати в галицькій пресі заклики про необхідність такого єднання[386]. Окремою була проблема порозуміння між Польщею і Східною Галичиною щодо надання широкої автономії цій території[387]. Головний Отаман

---

[383] *Петлюра С.* Статті... — Нью-Йорк, 1956. — С. 266—269. Зі змістом цього листа були ознайомлені частини Армії УНР. — ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 67. — Арк. 7—7 зв.

[384] Тільки галицькі соціал-демократи, на відміну від галицьких радикалів і націонал-демократів, були готові сісти за стіл переговорів, загалом позитивно ставлячись до ідеї польсько-українського союзу та визнання незалежності УНР, бо це могло стати "першим кроком до владнання українсько-польських взаємин". Проте вони засуджували факт таємності цього договору та його політичну запізнілість більш ніж на рік. — Вперед (Львів). — 1920. — 30 квітня.

[385] Як писав С. Петлюра до прем'єр-міністра В. Прокоповича 27 липня, він був готовий надіслати "спеціальну людину" для розмов з диктатором ЗУНР Є. Петрушевичем для того, щоб отримати в очах громадськості моральну підтримку для відповідного використання Східної Галичини. На поляків "моральне представництво нами Галичини теж вплинуло б". — ЦДАВО України. — Ф. 3696. — Оп. 1. — Спр. 173. — Арк. 31. Хоча галичани були незадоволені втручанням уряду УНР, Галичина могла б, на думку С. Петлюри, укласти з поляками акт, рівний угоді від 22 квітня. — Diariusz Jewhena Archipenki, zapisy z 3.08.1920. — K. 222.

[386] Вперед (Львів). — 1920. — 5 серпня.

[387] У листі до українського посла в Німеччині від 5 серпня С. Петлюра підкреслював, що він, "зовсім не бажаючи принципово вирішувати справу Галичини, як справу міжнародного характеру", прохав Ю. Пілсудського розглянути проблему взаємовідносин польського уряду в Галичині з українським суспільством, від вирішення якої залежав

був противником повстання галичан проти польської влади, бо це дискредитувало б українців на міжнародній арені.

Подібний стан речей викликав не лише занепокоєння польської влади у питанні присутності в Галичині Армії і уряду УНР. Вона мала підозри, що при першій можливості уряд з Армією УНР здійснить державний заколот. Внаслідок цих підозр вночі з 14 на 15 липня український уряд було фактично заарештовано[388]. Близько 1200 урядовців з родинами були посаджені на потяг під конвоєм поліції і вивезені до Тарнова[389].

На зустрічі із С. Петлюрою в Замості 15—16 липня Ю. Пілсудський зазначив, що він проти мобілізації галичан до Армії УНР, і наголосив, що "Україна має сама створювати доконані факти, які довели б, що вона існує"[390]. Незважаючи на це, Головний Отаман 16 липня розпорядився закликати добровольців з українського населення Східної Галичини та Холмщини до Армії УНР (для 6-ї стрілецької дивізії), посилаючись при цьому на згоду, отриману від Головного командування польськими військами (ГКПВ). Для пропаганди цього кроку було випущено відозву до українського населення Східної Галичини[391]. Оскільки польська місцева влада чинила опір проведенню цієї мобілізації, то українське командування, звертаючись до польських владних чинників, продовжувало наполягати на дозволі мобілізації. Проте ні МВС Польщі, ні ГКПВ так цей дозвіл і не дали[392]. В той же час негативне ставлення галичан до С. Петлюри значно ослабло, бо, незважаючи на підписання Варшавського договору, він залишався символом української державності, а тому до Армії УНР все ж таки вливались галицькі вояки-добровольці[393].

Від 14 липня по 18 серпня відбувся новий період оборонних боїв Армії УНР. Союзницька армія зупинилася на лінії від Дністра вздовж Збруча до Гусятина (Армія УНР, штаб у м. Борщів), далі вздовж р. Збруч (12-та

стан тилу Армії УНР. — ЦДАВО України. — Ф. 1429. — Оп. 2. — Спр. 32. — Арк. 10—10 зв.

[388] Згідно з поясненням польського зв'язкового офіцера Л. Княжелуцького, уряд УНР чекав на розпорядження Головного Отамана, які мали надійти після його порозуміння з Ю. Пілсудським. Невеликі тертя у місті спровокували місцеву поліцію звернутися до командування Генеральної дільниці Львова, яке, не розбираючись у деталях, ухвалило рішення негайно вивезти український уряд, навіть зі застосуванням сили, що і надало "вигляду арешту цьому прикрому непорозумінню". Ходили чутки про арешт і Головного Отамана, що вкрай хвилювало Армію УНР, даючи ґрунт різним припущенням щодо того, що ж буде далі; в місті поширювалася паніка. Тільки приїзд С. Петлюри заспокоїв публічну думку. — AAN. — Mikrofilmy z Akt Obcych. — M-423. — Doc. 4135; 4135 a.

[389] *Bruski J.J.* Petlurowcy... — S. 176. Згідно з протоколом арешту, складеним українською стороною, о першій годині ночі українські урядовці, які проживали у готелі "Варшава", були повідомлені польськими старшинами про те, що протягом години вони мають зібратися і виїхати до вокзалу. Подібні вимоги пояснювались усним розпорядженням, виданим ГКПВ у порозумінні з С. Петлюрою. — ЦДАВО України. — Ф. 3696. — Оп. 2. — Спр. 604. — Арк. 3—3 зв.

[390] *Świtalski K.* Diariusz... — S. 59.

[391] CAW. — I.380.3.3. — K. 7—9.

[392] AAN. — Mikrofilmy z Akt Obcych. — M-488. — Doc. 4529.

[393] AAN. — Kolekcja opracowań... — Sygn. 59. — K. 211, 231.

польська дивізія), під Кременцем (13-та польська дивізія), під Дубно (18-та польська дивізія генерала Ф. Крайовського)[394]. Частини Червоної армії перейшли р. Збруч 20 липня у районі сіл Сидорів та Іване-Пусте.

Протягом 23—25 липня тривали бої за Гусятин та Сидорів. Частини Червоної армії, підтягуючи нові сили, безперервно атакували р. Збруч кіннотою. Надіслані польським командуванням підрозділи польської кінноти понесли значні втрати. 25—26 липня у бою під Сидоровом Окрема кінна дивізія Армії УНР вщент розгромила кінноту і два полки піхоти Червоної армії.

Прорив фронту 6-ї польської армії під Волочиськом змусив Армію УНР розпочати 26 липня відхід за р. Серет[395]. 28 липня частини Армії УНР залишили Чортків та Ягільницю. 11—17 серпня частини Армії УНР вели бої за Бучач, а наступного дня Армія розпочала черговий відхід на захід, зумовлений проривом противником лівого крила 6-ї польської армії.

У середині серпня частини 6-ї польської армії були перекинуті на захист Львова, в той час як Армія УНР разом з 12-ю дивізією польської піхоти отримали завдання зайняти відтинок від Львова до румунського кордону. Армія УНР мала зайняти фронт в 150 км від Заліщиків по Дністру до Журавно, а 6-та стрілецька дивізія, що мала невдовзі прибути, мала зайняти відтинок Журавно—Миколаїв. Цей відступ мав стратегічне значення для Польщі, яка хотіла контролювати найбільш безпечний шлях свого постачання, яке надавала їй Антанта через Румунію з порту Галац.

Проте цю лінію оборони так і не було організовано. 18 серпня частини Червоної армії захопили Бібрку, перервавши сполучення залізниці Львів—Станіславів. 19 серпня 80-ма дивізія кавалерії червоного козацтва прорвала фронт на стику союзницьких армій і розпочала рейд, який привів до захоплення того ж дня Миколаєва і Ходорова, а 21 серпня — Стрия. Армія УНР змушена була відступити за р. Дністер, втративши при цьому зв'язок з 6-ою польською армією. До 24 серпня Армія УНР була замкнена у трикутнику по Дністру до Нижнева, далі на захід на Хриплин по р. Бистриці через Станіславів до Надвірної. Для виходу з цієї ситуації командування Армії УНР ухвалило рішення відступити до Покуття в район між Дністром і Бистрицею, штаб переносився з Хриплина до Отинії[396]. 25 серпня було відновлено зв'язок з командуванням Південного фронту й Армія УНР отримала наказ розвинути наступ на північ від Дністра на тили 14-ї армії.

29—30 серпня тривали бої Армії УНР за м. Монастириська. Після перегрупування Армія УНР продовжила 1—7 вересня наступ на Рогатин, проте без успіху і була відкинута на висхідні позиції до Галича і Єзуполя вдвічі переважаючими частинами Червоної армії. До 15 вересня Армія УНР, очікуючи на загальний наступ польської армії на південному відтинку фронту, вела оборонні бої вздовж Дністра.

---

[394] *Romer J.* Pamiętniki... — S. 252.
[395] Українсько-московська війна... — С. 115—116.
[396] *Legieć J.* Armia... — S. 130—133.

1 вересня 6-та стрілецька дивізія Армії УНР чотирма ешелонами вирушила з Красностава до Єзуполя—Станіславова, щоб з 10 вересня перейти в розпорядження Армії УНР. Вона мала у своєму складі 140 старшин, 1183 рушниці, 847 багнетів, 57 шабель, 22 кулемети та 6 гармат.

У серпні головний тягар бойових дій в Армії УНР взяла на себе артилерія, оскільки набоїв для рушниць (на обліку їх було біля 14 тисяч) від польського союзника майже не було отримано[397].

На Західному фронті головні події радянсько-польської війни розгорнулися у липні. Червоній армії вдалося зламати опір 1-ї польської армії і 4 липня розпочати наступ у Віленсько-Варшавському напрямку під гаслами "На Заході вирішується доля світової революції — через труп Польщі ми вийдемо на шлях світової пожежі. [...] На Вільно, Мінськ, Варшаву — марш!". На 11 липня північне крило польського фронту було відкинуто на 200 км на захід. Майже подвійна чисельна перевага на Західному фронті дала можливість Червоній армії швидко відтиснути 1-шу і 4-ту польські армії та зайняти 10 липня Бобруйськ, 11 липня — Мінськ, 14 липня — Вільно, а на 28 липня наблизитися до польської території біля Білостоку[398]. Так реалізовувався затверджений ще 28 квітня план Політбюро РКП(б) про наступ на Варшаву силами Західного фронту і допоміжними силами Південно-Західного фронту на Рівне—Брест-Литовськ зі з'єднанням у Брест-Литовську для оточення Варшави з трьох боків з тим, щоб далі прорватися з революційними гаслами до Німеччини, Австрії та Угорщини[399].

Для відсічі червоній кавалерії та 12-ї армії польським командуванням було організовано групу "Случ", яка ще 18 червня розпочала свій наступ у районі Новограда-Волинського. Проте 27 червня місто перейшло до рук противника, і група була змушена відступити на Корець—Шепетівку[400]. 3 липня 1-ша Кінна армія форсувала р. Горинь під Острогом і вже 4 липня

[397] На 15 серпня запас гарматних набоїв складав 2500 штук. Наприкінці серпня зі Стрия до Станіславова Армії УНР було відправлено 4 тисячі гарматних набоїв. ГКПВ не могло надати набоїв до рушниць, бо не мало жодних запасів. Єдині надії покладались на закупівлю в Румунії. — CAW. — I.310.9.24; Там само. — I.310.9.29. — Документи люб'язно надані професором Г. Новіком. Вимоги Армії УНР у постачанні див.: Ukraine and Poland in Documents... — Vol. 2. — P. 191—192.

[398] 1 серпня у Білостоку було сформовано Тимчасовий революційний комітет Польщі під головуванням Ю. Мархлевського (члени: Ф. Дзержинський, Ф. Кон, Е. Прухняк, Ю. Уншліхт), який проголосив курс на створення фундаменту майбутньої Польської радянської республіки. Польревком мав перейняти на себе повноту влади після падіння Варшави (що передбачалося не пізніше 16 серпня). Того ж дня Польревком видав "Звернення до польського робітничого народу міст і сел", в якому, окрім повідомлення про створення Польської Республіки Рад, містився заклик організовувати ревкоми як органи влади та вступати до Польської Червоної армії для боротьби проти влади Ю. Пілсудського. — Польско-советская война (ранее не опубликованные документы). 1918—1920 гг. — М., 1994. — Ч. 1. — С. 144—149.

[399] *Каменев С.* Записки о гражданской войне и военном строительстве. — М., 1963. — С. 44.

[400] *Romer J.* Pamiętniki... — S. 244.

зайняла Рівне[401]. 2-га та 3-тя польські армії відступили до Луцька, передбачаючи організацію оборони над р. Стир[402]. 11 липня до Рівного знов вступила червона кавалерія С. Будьонного. Після боїв за Рівне командування Південно-Західного фронту констатувало, що "Дубенсько-Кременецьке угруповання" польської армії було розбито. Новими завданнями для червоних армій були: 1-й Кінній — не пізніше 29 липня взяти Львів, 16-й — продовжити наступ на Тернопіль—Перемишляни—Городок, а 12-й — зайняти Ковель, Холм і Брест-Литовськ[403].

У результаті цих атак Червоної армії між 2-ю та 6-ю польськими арміями утворилися розриви в десятки кілометрів, які було збільшено в ході наступальної операції на Дубно (12 липня) та Радзивилів (18 липня). У середині липня кінна група генерала Ф. Крайовського боронила р. Ікву, навіть відбила Броди 24 липня, але, так і не дочекавшись підмоги від 2-ї польської армії, наступного дня відступила у львівському напрямку.

Упродовж трьох місяців кіннота С. Будьонного взаємодіяла з 12-ю та 14-ю Червоними арміями, маневруючи, вона завдавала удари по слабких місцях противника, ламала його лінію оборони, системи комунікацій і змушувала відступати, щоб уникнути оточення. За таким же принципом діяли кавалерійські групи разом з 12-ю і 14-ю арміями. Перевагою такої тактики були маневреність у поєднанні з кулеметним вогнем тачанок.

Для протидії Червоній армії Польській армії необхідно було, в першу чергу, реорганізувати власну кавалерію і перейти до маневрених атак. Перші спроби стратегії маневреного бою були здійснені польською армією під Бродами—Берестечком. У липні була розроблена і розіслана до польських армій детальна інструкція щодо принципів боротьби з червоною кіннотою. 2 липня була сформована в районі Замостя у складі 2-ї польської армії оперативна кавалерійська група під командою генерала Я. Савицького (12 тисяч військових). У той же час в районі Луцька була реорганізована 1-ша дивізія кавалерії, що перед цим була знекровлена у боях під Рівним.

Наприкінці липня польське командування планувало зупинити наступ Червоної армії, що швидко наближалася до р. Вісла, в районі Брест-Литовська. Для цього на північний захід від лінії Броди—Радзивилів, тобто на правому крилі і тилу армії С. Будьонного, велася концентрація сил 6-ї польської армії та відновленої (з 28 червня) 2-ї польської армії генерала К. Рашевського. 25—26 липня тривала битва за Броди, 29 липня — 4 серпня відбулася битва за Берестечко, під час якої 1-ша Кінна армія опинилася під загрозою оточення. Проте 1 серпня в результаті атак 16-ї армії Брест-

---

[401] 2-га польська армія відбила місто 8—9 липня, створюючи загрозу оточення для червоної кінноти навколо Рівне — Острог. В цілях збереження ліній комунікацій в Луцьку, якому одночасно загрожувала червона кавалерія, армія змушена була знов залишити Рівне 10 липня. — *Biernacki M.* Bitwa pod Równem, 2.07. — 9.07.1920 // Bellona (Warszawa). — 1925, T. 18. — Zeszyt 2. — S. 123—141; Zeszyt 3. — S. 291—313.

[402] 6—11 липня 6-та стрілецька дивізія Армії УНР була біля р. Стир в районі Рафалівки.

[403] Директивы командования... — Т. 3. — С. 227.

Литовськ пав, а наступного дня польській армії було наказано залишити Берестечко і перейти за р. Стир. Хоча в битві під Берестечком не було переможця, але кіннота С. Будьонного понесла там значні втрати і тому продовжила свій марш на Львів менш чисельною.

Головною ціллю наступу Південно-Західного фронту було взяття Львова, що мало велике воєнне і пропагандистське значення для радянського керівництва. Місто було важливим комунікаційним вузлом цілого регіону, базою постачання для 6-ї польської армії і Армії УНР. Битва за Львів відбувалася 17—21 серпня. Але оволодіти містом, яке боронило 7 піхотних дивізій, 6 бронепотягів, 50 бойових літаків, 1-ша Кінна армія так і не змогла. Після трьох днів безрезультатних боїв, кіннота С. Будьонного була перекинута[404] на Сокаль—Замостя—Люблін для удару по тилах польської армії, а групи Й. Якіра і Г. Котовського без кінноти С. Будьонного не мали достатньо сил для здобуття Львова.

Серед причин, що привели до прориву польсько-українського фронту і відступу союзницьких військ з Києва, були, зокрема, зміни в політичному житті Польщі. 9 червня до влади прийшов новий коаліційний уряд на чолі з В. Грабським. Тоді міністерство закордонних справ очолив Є. Сапега. Це посилило орієнтацію зовнішньополітичного курсу на захист лише власних польських інтересів, при цьому союзницькі зобов'язання не могли стати перепоною для цього[405].

1 липня було створено Раду Оборони Держави, надзвичайний орган з усією повнотою державної влади, у складі Ю. Пілсудського, маршала Сейму, голови уряду, депутатів Сейму, міністрів і військових. Рада Оборони Держави відразу звернулась до Верховної Ради держав Антанти з проханням надати підтримку Польщі у війні з радянською Росією.

На конференції в Спа (5—16 липня) було ухвалено рішення Верховної Ради держав Антанти надати допомогу Польщі за умов, якщо вона відведе свої війська на лінію тимчасових східних кордонів, і погодиться на посередництво Антанти у розв'язанні суперечливих питань. До Варшави було направлено англо-французьку військову місію з лордом д'Аберноном і генералом М. Вейганом. Окрім того, 11 липня міністр закордонних справ Великої Британії лорд Дж. Керзон звернувся з нотою до радянського уряду з вимогою призупинити радянські війська на відстані в 50 км на схід від лінії, що була вже визначена як східний кордон Польщі Найвищою радою Антанти 8 грудня 1919 р. Для розроблення умов миру пропонувалося скликати конференцію у Лондоні[406].

---

[404] Враховуючи важливість взяття Варшави, ще 14 серпня головком збройними силами Республіки С. Камєнєв наказав перекинути 12-ту і 1-шу Кінну армії до складу Західного фронту. Але командуючий Південно-Західним фронтом О. Єгоров та член Реввійськради Південно-Західного фронту Й. Сталін проігнорували цей наказ.

[405] *Pisuliński J.* Nie tylko Petlura... — S. 253—256.

[406] *Лозинський М.* Галичина... — С. 213; Документы внешней политики СССР. — М., 1959. — Т. 3. — С. 54—55. У складі Польщі залишались Холмщина, Підляшшя і Сянщина.

Оскільки В. Ленін і очолюваний ним ЦК РКП(б) був перейнятий ідеями всесвітньої революції, поширенням революційної пожежі з Росії до Європи через Польщу, якій відводилась роль чергової радянської республіки, то пропозиція щодо припинення військових дій по лінії Керзона була більшовиками відкинута[407]. 17 липня уряд радянської Росії відповів, що не приймає пропозиції щодо посередництва Антанти, бажаючи отримати пряме звернення від уряду Польщі щодо перемир'я, пропонуючи їй більш вигідні умови її східного кордону[408]. 20 липня Червона армія отримала наказ продовжувати наступальну операцію.

22 липня керівництво Польщі погодилось розпочати переговори з радянською Росією (остання мала надати свою відповідь не пізніше 30 липня)[409], а 11 серпня було затверджено склад й інструкції для мирної делегації на чолі з заступником міністра закордонних справ Я. Домбським.

24 липня було утворено новий коаліційний уряд Польщі на чолі з В. Вітосом, який був противником порозуміння з українцями. Рішення про початок переговорів з радянською Росією непокоїло С. Петлюру, оскільки результатом переговорів могло стати, зокрема, рішення про нейтралізацію українського уряду і української армії[410]. Але ще наприкінці липня ГКПВ запевняло українського союзника в тому, що до переговорів буде залучено представників Армії УНР[411].

---

[407] Коментарі Г. Чичерина, Л. Камєнєва, Л. Троцького щодо умов перемир'я, кордонів і радянизації Польщі див.: Польско-советская война... — Ч. 1. — С. 130—140; Большевистское руководство. Переписка. 1912—1927: Сборник документов. — М., 1996. — С. 143.

[408] Польско-советская война... — Ч. 1. — С. 140—143.

[409] Документы внешней политики СССР... — Т. 3. — С. 61. Польські пропозиції початку переговорів підштовхували радянське керівництво до найшвидшого руху на захід, на Львів, з тим, "щоб заволодіти максимумом з того, що можна було взяти" до 30 липня. — Большевистское руководство... — С. 147, 150.

[410] Подібні настрої ширились і серед населення Східної Галичини: переважала думка, що в разі польсько-радянських переговорів С. Петлюра з Армією УНР опиниться у безвиході, саму ідею незалежності УНР буде відкинуто, а Головний Отаман буде змушений розпустити армію і виїхати за кордон. — AAN. — Kolekcja opracowań i odpisów dokumentów dotyczących stosunków Polski z Łotwą, Litwą, Republiką Radziecką, Gdańskiem, Ukrainą z lat 1914—1928. — Sygn. 59. — K. 209—211. Ці побоювання не були безпідставними, бо, починаючи з липня, в Генштабі польських військ давали ясно зрозуміти, що український союзник є зайвим і непотрібним, шукався лише привід для розриву відносин. — ЦДАВО України. — Ф. 3696. — Оп. 2. — Спр. 28. — Арк. 36 зв.—37. У той самий час С. Петлюра хотів унезалежнити українську сторону від хитань польської політики, а тому вже в серпні розглядався варіант переходу частини Армії УНР через Румунію для наступу на Одесу—Херсон. ГКПВ мало ходатайствувати щодо цього плану перед Генштабом Румунії. — Ukraine and Poland in Documents... — Vol. 2. — P. 183.

[411] Українська революція. Документи... — С. 178—179; 185—187. Насправді ж, український технічний експерт полковник М. Ткачук внаслідок непорозумінь з МЗС Польщі так і не виїхав до Мінська. Його звіт див.: ЦДАВО України. — Ф. 3172. — Оп. 3. — Спр. 35. — Арк. 16—16 зв. У сподіванні на участь у польсько-радянських переговорах 5 вересня була уповноважена до переговорів делегація УНР за участі С. Шелухіна (голова) та В. Кедровського, в цілому її склад було затверджено Головним Отаманом

11 серпня на засіданнях Ради Міністрів Польщі та Ради Оборони Держави було ухвалено, що після підписання перемир'я Польща відведе з фронту та роззброїть українську армію; в той же час зазначалось, що Польща не видасть українських вояків радянській Росії. 18 серпня на вимогу правиці на черговому засіданні Ради Оборони Держави було знову піднято питання про переведення (і роззброєння) Армії УНР за межі Східної Галичини[412]. Пріоритетом для польського уряду було укладення миру з радянською Росією[413].

Польсько-радянські мирні переговори розпочалися в Мінську 17 серпня у розпал Варшавської битви. С. Петлюра про їх початок дізнався з польської преси. Він був вражений поведінкою польської сторони й апелював до Ю. Пілсудського з вимогою не втрачати контактів з українським командуванням. Як згадував пізніше І. Мазепа, неподалік від Бучача в штабі С. Петлюри відбулася нарада, в якій взяли участь сам С. Петлюра, прем'єр-міністр В. Прокопович, командуючий армією М. Омелянович-Павленко, І. Мазепа та Ю. Тютюнник. Присутніх хвилювало, що робити в тому випадку, коли поляки укладуть із більшовиками перемир'я. Військові вважали, що армія не готова до самостійних дій. С. Петлюра доручив І. Мазепі повернутися до Варшави і обговорити там із заступником прем'єр-міністра А. Лівицьким питання про ініціювання урядом УНР мирних пропозицій урядові РСФРР. Переговори у Мінську не були тривалими і результативними. Радянська російсько-українська делегація (голова — К. Данішевський) представила свій проект мирного договору[414], який 23 серпня було відкинуто польською делегацію як такий, що нагадував "умови капітуляції"[415]. 25 серпня польська делегація у Мінську призупинила мирні переговори, посилаючись на опублікований днем раніше наказ командуючого Західним фронтом М. Тухачевського, в якому польська делегація звинувачувалася в свідомому зриві переговорів[416]. Відтермінування переговорів стало вигідним польській стороні, бо воєнна ситуація на цей час принципово змінилася, Червона армія зазнала нищівної поразки у Варшавській битві.

Битва за Варшаву, апогей польсько-радянського збройного конфлікту, тривала 13—25 серпня 1920 р. Чисельно сили обох сторін на початку битви були приблизно рівними (близько 170 тисяч вояків у кожної)[417].

На початку серпня польською стороною за участі маршала Ю. Пілсудського, шефа Генштабу генерала Т. Розвадовського і шефа французької

---

1 жовтня. — ЦДАВО України. — Ф. 3696. — Оп. 2. — Спр. 432. — Арк. 2; Там само. — Ф. 1429. — Оп. 2. — Спр. 7-б. — Арк. 107.

[412] *Петлюра С.* Статті... — Т. 3. — С. 272—273.

[413] *Pisuliński J.* Nie tylko Petlura... — S. 267—268.

[414] Проект договору див.: Польско-советская война... — Ч. 1. — С. 156—160.

[415] Документы и материалы... — Т. 3. — С. 318—319.

[416] Польско-советская война... — Ч. 1. — С. 207—208.

[417] Liczebność wojsk w czasie bitwy Warszawskiej / Bitwa Warszawska 13—28.08.1920. Dokumenty operacyjne. Część II (17—28.08). — Warszawa, 1996. — S. 811—820.

військової місії генерала М. Вейгана був розроблений план битви. Затримка військ С. Будьонного під Львовом, а ще важливіше — під Замостям, дали змогу маршалу Ю. Пілсудському створити перед Варшавою оборонну лінію, а польську армію відтягнути за Віслу і Вепр у район Демблін—Любартів—Красностав, звідки 16 серпня одним ударом прорвати фронт 16-ї армії, а наступного дня вийти на шосе Варшава—Брест-Литовськ. Одночасно відбувався наступ на Влодаву та Мінськ-Мазовецький. 17 серпня Червона армія почала відступати. 19 серпня польська армія зайняла Брест-Литовськ, 23 серпня — Білосток.

Для зупинення наступу червоної кінноти від Львова на Варшаву польське командування влаштувало кілька опорних пунктів, насамперед у Замості. В його обороні було вирішено використати 6-ту стрілецьку дивізію Армії УНР. 24—28 серпня разом з двома польськими батальйонами молодих рекрутів, гарматною батареєю та неповним 31-м польським полком 6-та стрілецька дивізія за участі кількох тисяч чоловік з місцевого населення займалася укріпленням фортеці (загалом було побудовано 3—4 ряди 18-кілометрової лінії дротових укріплень)[418]. Комендантом залоги був полковник Армії УНР М. Безручко.

Облога Замостя розпочалася 29 серпня. Кіннота С. Будьонного мала 10 тисяч шабель, 4 тисячі багнетів, 200 кулеметів і 20 гармат[419]. Оборонці Замостя нараховували 3200 багнетів, 200 шабель, 40 кулеметів, 12 гармат і 3 бронепотяги (забезпечені набоями на тиждень, харчами — на 9 днів)[420]. Найтяжчий безперервний семигодинний бій завершився о другій ночі 31 серпня[421]. Ворог почав відступ на схід, атакований частинами 10-ї польської дивізії, що наближались з Красностава.

Рятуючись від оточення під Замостям, 1-ша Кінна армія С. Будьонного 31 серпня зіткнулась з 1-ю польською дивізією кінноти полковника Ю. Роммеля під Комаровим, де була вщент розбита. Її рештки (до 3 тисяч чоловік) відійшли на Володимир-Волинський. Бій під Комаровим вважається найбільшою битвою кавалерії XX ст.

4-та червона армія з 1-м кінним корпусом і дві дивізії 15-ї армії перейшли кордон Східної Пруссії, де були інтерновані. Поразка Західного фронту Червоної армії була тяжкою: до 25 тисяч бійців загинуло, до 60 тисяч потрапили в польський полон, до 40 тисяч солдат інтерновано німцями, було втрачено до 10 тисяч обозів з амуніцією, більше тисячі кулеметів і

---

[418] У Замості була лише невелика залога з ядром кількох нечисленних відділів (штабова сотня, 6 технічний курінь, одна гарматна батарея, сотня 6-го кінного куреня), бо головні сили 6-ї стрілецької дивізії — дві піші бригади, артилерія, кінний полк К. Гордієнка — оперували на плацдармі біля Красностава—Грубешова. — *Битинський М.* Оборона Замостя. Спогад // Оборона Замостя VI січовою стрілецькою дивізією Армії УНР у 1920 р. — Торонто, 1956. — С. 19—22.

[419] *Буденный С.* Пройденный путь — М., 1965. — Кн. 2. — С. 348—375.

[420] *Удовиченко О.* Україна у війні за державність. — К., 1995. — С. 169.

[421] Детальніше див.: *Кшонстек Т.* Замойська битва і оборона Замостя в серпні 1920 року // Польща та Україна в боротьбі за незалежність. 1918—1920. — Варшава, 2010. — С. 223—313.

сотні гармат (польські втрати при цьому оцінюються в 15 тисяч загиблих і втрачених без вісті і 22 тисячі поранених).

27 серпня на засіданні Ради Оборони Держави було вирішено перенести мирні переговори до Риги. Перед Польщею стало питання доцільності проведення військових дій за межами етнічних польських земель, оскільки подальше просування польської армії на схід могло ускладнити відносини Польщі з Антантою. Але Ю. Пілсудський вважав, що польська армія мала продовжувати наступ, бо лише за цих умов уряд П. Врангеля був би змушений розмежувати з Польщею сферу впливів у Східній Європі[422]. Цю думку було підтримано міністром іноземних справ Є. Сапегою, який пропонував провести східний кордон Польщі по лінії Двинськ — Вільно — Барановичі — Пінськ — Лунинець — р. Горинь — р. Збруч, оскільки вона збігалася з "лінією німецьких окопів" часів Першої світової війни[423]. Більшість (14 з 21 присутніх) підтримало ідею продовження наступу на схід.

12 вересня 3-тя польська армія розпочала наступ на схід і, розбивши 12-ту та частково 14-ту радянські армії, вийшла на р. Стир. 14 вересня розпочала наступ 6-та польська армія. Обидві армії на кінець вересня вийшли на лінію Старокостянтинів — Славута — р. Горинь.

5 вересня С. Петлюра і Ю. Пілсудський зустрілись у Станіславові. Начальник Польської держави поділився планами наступу польської армії, зазначивши, що вона буде наступати на Підволочиськ—Старокостянтинів і далі на р. Случ, що змусить Армію УНР самостійно проводити наступальну операцію проти Червоної армії між Збручем і Південним Бугом. Він повідомив також, що скоріш за все з радянською Росією Польща підпише перемир'я. Як стверджує сучасна історіографія, в політичній еліті Польщі не було єдності думок з українського питання. Послідовну позицію підтримки українців займали нечисленні прихильники Ю. Пілсудського. Маршал вважав за можливе і необхідне вимагати від більшовиків визнання незалежності України та виведення радянських військ з її території. У випадку відмови ворожої сторони пропонував продовжити війну до переможного кінця. Але авторитет Ю. Пілсудського після невдачі Київського походу підупав, і він не міг істотно впливати на зовнішню політику.

Для продовження збройної боротьби власними силами на Поділлі і Волині українська сторона розраховувала отримати від польського союзника 40 тисяч багнетів, 250 кулеметів та 50 гармат. На той момент Армія УНР мала біля 5 тисяч багнетів, 1700 шабель, 49 гармат і 250 кулеметів[424]. Після тривалих нарад в Генштабі Армії УНР було вирішено наступати в

---

[422] Документы и материалы... — Т. 3. — С. 322. Генерал П. Врангель був готовий об'єднати збройні зусилля з Польщею у війни проти більшовиків, але, в той же час, не мав наміру робити їй територіальні поступки, східний кордон Польщі він визначав лінією Керзона. Переконання П. Врангеля розділяли США і Велика Британія. Ставало очевидним, що Польща схилиться до підписання договору про мир з тією з представницьких сил Росії, яка визнає її територіальні вимоги на східних кресах.

[423] Там само. — С. 341.

[424] CAW. — I.380.3.58. — K. 98. Пор.: Українсько-московська війна... — С. 215.

Підволочиськ—Проскурів—Жмеринському напрямку з тим, щоб осягнути на сході лінію Яришів—Лучинець—Копайгород—Летичів—Старокостянтинів[425].

У зв'язку з наступом 6-ї польської армії на Східну Галичину Армія УНР в ніч на 15 вересня форсувала Дністер в районі Єзуполя, Нижніва та Городниці і вже на 18 вересня, розбивши 41-шу дивізію 14-ї Червоної армії, вийшла на лівий берег Збруча, здолавши протягом 3 днів 110 кілометрів[426]. Для більшої маневреності Армію УНР було поділено на групи: права група генерала О. Удовиченка складалась з 3-ї стрілецької дивізії; ліва група генерала О. Загродського — з 1-ї та 2-ї стрілецьких дивізій; середня група полковника Ю. Тютюнника — з 4-ї та 5-ї стрілецьких дивізій. Армійський резерв складали Окрема кінна дивізія та 6-та стрілецька дивізія.

Під час другої фази наступу трьома групами Армії УНР було заплановано взяти Кам'янець-Подільський, Городок—Ярмолинці та колію Тернопіль—Волочиськ—Проскурів. Проте Армія УНР зустріла значний опір частин Червоної армії. Тільки 25 вересня після кількох спроб прориву фронту 14-ї армії середній групі Армії УНР вдалося зайняти Городок—Ярмолинці, а 1-й стрілецькій дивізії — Проскурів[427]. 28 вересня було взято Старокостянтинів, 29 вересня вдалося відкинути противника під Деражнею та зайняти місто. Район дій Армії УНР наказом від 30 вересня обмежувався на півночі р. Хомора, на заході с. Суховці — Базалія — Волочиськ — р. Збруч, з півдня — р. Дністро. Очевидно, що брак амуніції не дав змоги Армії УНР в повну силу розпочати переслідування противника[428].

З поверненням на власну землю уряд УНР ухвалив низку важливих законів: 14 вересня було затверджено Закон "Про мобілізацію для поповнення армії у звільнених від ворога повітах УНР"[429], 23 вересня — Закон "Про цивільне управління при Головній команді військ УНР"[430], 3 жовтня — закон "Про встановлення вільного внутрішнього торгу"[431]. 21 вересня С. Петлюра звернувся з наказом до населення України про наведення порядку на звільнених від ворога територіях[432].

Було вирішено проводити мобілізацію силами Армії УНР, не чекаючи на організацію цивільного апарату. Загалом планувалося мобілізувати до 40 тисяч чоловік. 20 вересня було оголошено, в яких повітах кожна дивізія може проводити мобілізацію: 1-й дивізії було виділено Старокос-

---

[425] *Омелянович-Павленко М.* Останній відворот... — С. 431—434. Наприкінці жовтня поляки затримали постачання на правому березі Збруча. — *Тютюнник Ю.* З поляками проти Вкраїни. — Харків, 1924. — С. 24—25.

[426] Українсько-московська війна... — С. 214—234; *Удовиченко О.* Форсування Дністра під Городницею (14 вересня 1920 р.) // За державність. — 1934. — № 4. — С. 190—200.

[427] Українсько-московська війна... — С. 247—250.

[428] *Legieć J.* Armia... — S. 172.

[429] Директорія... — Т. 2. — С. 661—663.

[430] Там само. — С. 664—666.

[431] Там само. — С. 667.

[432] Там само. — С. 663—664.

тянтинівський повіт, 2-й — Летичівський повіт, 3-й — Новоушицький повіт, 4-й — Кам'янецький, 5-й — частину Заславського повіту, 6-й дивізії з Окремою кінною дивізією — Проскурівський повіт, Окремій кулеметній дивізії — 4 волості на пограниччі Кам'янецького і Проскурівського повітів[433].

Перемога польської армії під Варшавою збудила нові надії українського уряду щодо можливостей офіційної участі делегації УНР у польсько-радянських переговорах. Уряд УНР звернувся зі спеціальним меморандумом до польського уряду з приводу своєї участі в переговорному процесі з радянською стороною. Керівництво Польщі було у складному становищі, перемога під Варшавою хоч і змінила співвідношення сил, проте Червона армія не була повністю розбита. Росія мала величезні людські ресурси. Країни Антанти відмовилися надати Польщі збройну допомогу і вимагали підписання з радянською Росією мирної угоди та встановлення кордону по лінії Керзона. В цій ситуації "проблема УНР" створювала для польської сторони додаткові труднощі, тим більше, що радянська сторона була непримиренна в питанні участі в переговорах делегації УНР, а до власної включила представників УСРР. І тим не менше 10 вересня польський уряд передав пропозицію міністра іноземних справ УНР до Москви[434]. Відповідь на неї була негативна[435]. Більше того, в день отримання відповіді з Москви, 11 вересня, Рада Оборони Держави ухвалила рішення про укладання миру з радянською Росією, зважаючи на те, що вона була готова прийняти польські вимоги щодо проведення кордону східніше лінії Керзона[436]. Водночас Польща зрікалася від "історичних" претензій на землі, що лежали східніше лінії "німецьких окопів" із тим, щоб встановити взаємовідносини з державами, що раніше входили до Речі Посполитої, шляхом прямих переговорів з ними. Це був натяк на Україну. На цьому ж засіданні Ради Оборони міністр закордонних справ Сапєга підкреслив, що українські війська в найдраматичніший момент мужньо боролись поряд з поляками, а це значить, що Польща має певні зобов'язання стосовно уряду С. Петлюри і повинна їх виконати.

19 вересня польська делегація прибула до Риги[437]. Там вже знаходилась російсько-українська радянська делегація (голова — А. Йоффе)[438]. Уряд

[433] CAW. — I.380.8.1. — K. 170—171.

[434] Ukraine and Poland in Documents... — Vol. 2. — P. 184—185.

[435] Документы внешней политики СССР... — Т. 3. — С. 178.

[436] Документы и материалы... — Т. 3. — С. 380, 387—388. Парадоксом епілогу польсько-радянської війни був той факт, що мілітарними успіхами Ю. Пілсудського користувались його політичні опоненти, які мали більшість в Раді Оборони Держави. Саме вона визначила склад та сформулювала інструкції польської делегації до переговорів з радянською Росією. — *Suleja W.* Józef Piłsudski. — Wrocław; Warszawa; Kraków, 2004. — S. 284.

[437] Принципову роль у польській делегації відігравав С. Грабський, який не мав наміру продовжувати співпрацю з УНР. Ширше див.: *Bruski J.J.* Między Prometeizmem a Realpolitik. II Rzeczpospolita wobec Ukrainy Sowieckiej, 1921—1926. — Kraków, 2010. — S. 33—36.

УНР вислав сюди власну дипломатичну місію на чолі з С. Шелухіним і В. Кедровським. Уряд УНР сподівався, що польський союзник доможеться участі його місії в роботі мирної конференції. Однак цього не сталося. Польська делегація, незважаючи на маріонетковість УСРР, вирішила визнати повноваження української радянської делегації і дати згоду на її участь у переговорах, які були поновлені 21 вересня.

2 жовтня польська делегація виклала свої пропозиції щодо східного кордону Польщі. Вона пропонувала встановити кордон по лінії Збруч—Рівне—Сарни—Лунинець—Вілейка—Дисна до Західної Двіни, залишаючи таким чином за Польщею залізницю Рівне—Сарни—Лунинець—Барановичі. Включення до Польщі Вілейського і Дисненського повітів утворювало "коридор", що з'єднував Польщу з Вільно і розділяв радянську Росію і Литву[439]. 5 жовтня сторони в цілому дійшли згоди щодо умов попереднього миру з тим, щоб підписати його 8 жовтня.

7 жовтня делегація УНР звернулася з нотою до урядів країн Антанти, наголошуючи на тому, що "при допомозі Польщі фікція совєтського уряду України набрала реального вигляду"[440]. 20 жовтня у відповідь на підписання договору про перемир'я делегація УНР опублікувала ноту, в якій пропонувала польському урядові офіційно викласти свою позицію щодо способів гарантій інтересів УНР в мирному договорі. Відсутність офіційної відповіді польського уряду спонукала С. Шелухіна зробити заяву про те, що підписання Польщею прелімінарного миру з фіктивним урядом радянської України як рівноправною стороною анулює Варшавський договір[441].

Польсько-радянські переговори та новий польсько-український наступ на Україну стали темою обговорення на засіданні ЦК УСДРП, що відбулося 20—24 вересня в Станіславові. Окремо обговорювалась доцільність угоди з генералом П. Врангелем, переговори з яким тривали протягом серпня.

Нарада дійшла висновку, що РНМ УНР не була працездатною, а есефи як представники головної урядової партії трималися вузькопартійно, створивши вужчий Кабінет Міністрів. Після дискусій ЦК постановив вимагати від уряду скликання передпарламенту та відкликати своїх представників з уряду, закликавши разом з тим членів УСДРП до активної участі в державному будівництві. На партійну постанову А. Лівицький та С. Тимошенко відповіли виходом з партії[442].

Загалом ініціатива в уряді переходила до рук А. Лівицького, який на той час захопився ідеєю союзу з П. Врангелем і Б. Савінковим, а через

[438] 23 вересня ВЦВК опублікував заяву про основи миру з Польщею, умови якої були дійсними для прийняття до 5 жовтня. Текст було передано польській делегації 24 вересня. — Документы внешней политики СССР... — Т. 3. — С. 206.

[439] Там само. — С. 245—246.

[440] Цит. за: *Галицька-Дідух Т.* Дипломатична боротьба навколо проблеми українського представництва на мирній конференції в Ризі (вересень 1920 — березень 1921 рр.) // Український історичний журнал. — 2001. — № 6. — С. 106.

[441] Там само. — С. 107.

[442] *Мазепа І.* Україна в огні... — С. 428—432.

них — порозуміння з Антантою. Через непопулярність уряду в армії та вплив військової опозиції 14 жовтня уряд В. Прокоповича пішов у відставку, а головою РНМ став А. Лівицький. Серед членів уряду знову фігурували В. Прокопович (міністр без портфеля), О. Саліковський (заступник прем'єр-міністра), А. Ніковський, С. Тимошенко, Є. Архипенко, П. Красний. Керуючим міністерством фінансів призначили П. Відибіду, а виконуючим обов'язки військового міністра (з 21 вересня) — О. Галкіна. 16 жовтня у Станіславові відбулося перше засідання уряду під головуванням А. Лівицького.

2 жовтня на нараді вищого командного складу разом з Головним Отаманом було вирішено розпочати новий наступ 10 жовтня з тим, щоб вийти на р. Південний Буг (колія Жмеринка—Вапнярка) та просунутися якомога далі вздовж р. Дністер[443]. Наступ розпочався Армією УНР 12 жовтня, було зайнято Нову Ушицю і Бар. 17 жовтня Залізній дивізії вдалося оволодіти Могилевом-Подільським. Станом на 18 жовтня Армія УНР змогла обійняти 150-кілометрову лінію фронту: с. Яруга над Дністром — р. Мурафа — Бар — Вовковинці — с. Літинка.

18 жовтня наступило перемир'я на польсько-радянському фронті. Командування Армії УНР планувало розпочати наступальну операцію 1 листопада, але у зв'язку з продовженням терміну перемир'я до 15 листопада, час наступу було відкладено. Сили Армії УНР було зосереджено у трьох ударних групах: права — на відтинку від Шаргорода до Лучинця, середня — від Копайгорода до с. Кошаринці, ліва — від с. Лісогірки до с. Петрани. Кінну дивізію осаула А. Яковлєва було зосереджено в районі Чорного Острова. На відтинку Летичів—Шепетівка оперувала союзницька 3-тя Російська армія[444].

21 жовтня ГКПВ оголосило про припинення відносин з союзницькими арміями (Армією УНР, формуваннями Б. Перемикіна, А. Яковлєва та С. Булак-Булаховича[445]), зобов'язавши їх у двотижневий строк залишити територію Польщі[446]. Державні установи УНР та Головна Команда військ УНР розташовувались у Кам'янці-Подільському. Лінія тилу Армії УНР йшла на захід від р. Тарнава вздовж шосе Проскурів—Старокостянтинів. На цей час 8-ма польська дивізія тримала лінію фронту по р. Случ — Бара-

---

[443] Ukraine and Poland in Documents... — Vol. 2. — P. 208.

[444] *Шандрук П.* Українська армія в боротьбі з Московщиною (18 жовтня — 21 листопада 1920 р.) // За державність. — 1934. — № 4. — С. 202—203.

[445] Антирадянські сили в Білорусі (район Турова та Давид-городка) складалися з армії під командуванням С. Булак-Балаховича, яка восени 1920 р. нараховувала до 8 тисяч піхотинців і 3500 кавалеристів. Формально, згідно з договором від 27 серпня, вона була частиною Російської народної добровольчої армії Б. Савінкова. 5 листопада армія успішно розпочала наступ на Мозир, Каленковичі, Речицю. 16 листопада в Мозирі було проголошено Білоруську Народну Республіку на чолі з Білоруським політичним комітетом М. Адамовича. Проте вже 18 листопада балаховці втратили Каленковичі, 20 листопада — Мозир. 28 листопада командувач Західним фронтом М. Тухачевський переможно завершив збройну боротьбу проти військ С. Булак-Балаховича.

[446] *Омелянович-Павленко М.* Останній відворот... — С. 436—437.

нівка — Любар, 5-та польська дивізія, прикриваючи ліве крило Армії УНР, стояла на лінії Старий Остропіль — Харківці — Адампіль — Стара Синявка — Нова Синявка — Новокостянтинів. У Вищеольчедаєві стояв польський батальйон. Перемир'я наступило в той момент, коли 14-та Червона армія була ослаблена, і, здавалось, не було перешкод для зайняття Армією УНР залізничних вузлів Жмеринка і Вапнярка[447].

Формально дотримуючись умов перемир'я з радянською Росією, Ю. Пілсудський, однак, вживав заходів для надання посильної допомоги Армії УНР: пропуск постачання для неї, розміщення 5 куренів польської піхоти[448] поміж групами Армії УНР в другій половині жовтня, організація походу загону кавалерії полковника Ю. Роммеля на Коростень 10 жовтня[449]. За його підтримки у вересні було організовано особливе військове формування на чолі з підполковником В. Славеком, укомплектоване поляками-добровольцями, вихідцями з України (т. зв. польсько-українська добровольча група). Справа мала виглядати так, щоб в разі дипломатичних ускладнень з Москвою можна було б легко відмежуватися від цих "заколотників", бо то були вояки, які, нібито протестуючи проти польсько-радянського перемир'я, зважилися на самостійний антирадянський виступ (подібний сценарій було використано в жовтні в заколоті добровольчої дивізії "бунтівного" генерала Л. Желіговського у Литві). Цей загін мав виконувати й інші функції: бути "елементом рівноваги" між українцями та 3-ою Російською армією Б. Перемикіна для запобігання будь-якій збройній конфронтації та виконувати роль особистої гвардії Головного Отамана для протидії будь-яким спробам військового заколоту з боку групи старших начальників на чолі з генералом М. Омеляновичем-Павленко. На жаль, використати в повну силу це формування на фронті так і не вдалося (у листопаді в ньому було 16 офіцерів і 168 солдат). Цей загін, який взяв участь у фінальних боях з Червоною армією, перейшов за р. Збруч й 21 січня 1921 р. був розформований[450].

---

[447] Ще 19 жовтня велися бої на відтинку Чернівці—Шаргород між частинами Армії УНР та Червоної армії. Про перемир'я українській стороні стало відомо о 13 годині 19 жовтня. На час перемир'я противник вимагав гарантій того, що Армія УНР не буде вести наступальних дій. Командування УНР вагалось, чи стосується це перемир'я української сторони, проте 14 жовтня було вирішено використати його для відпочинку і реорганізації.

[448] Вони розміщувались у Новій Ушиці, Віньківцях, Деражні, Летичеві та Новокостянтинові.

[449] *Hinterhoff E.* Zagon na Korosteń // Przegląd Kawaleryjski. — 1932. — N 4 (78). — S. 329—341.

[450] *Bruski J.J.* Petlurowcy... — S. 229—230; *Руккас А.* "За нашу і вашу свободу": Спільні польсько-українські військові частини у війні 1920 р. // Київська старовина. — 2005. — № 6. — С. 77—79. За іншими даними, в загоні нараховувалось 1200 вояків. Після його розпуску деякі польські солдати взяли участь у II Зимовому поході. — *Szostakiewicz H.* Obywatele ukraińscy w Polsce o wojsku Polskim. Głosa do publikacji A. Kolańczuka // Zeszyty Historyczne. — 1999. — Zeszyt 129 (508). — S. 195. Лише в одному оперативному наказі від 16 листопада 1920 р. командарм УНР ставить йому окрему бойову задачу. — Українсько-московська війна... — С. 347.

Час перемир'я Армія УНР використала для поповнення військовиками. Мобілізація тривала поетапно з 28 вересня по 12 листопада. За цей час було мобілізовано 19 340 чоловік в Старокостянтинівському, Проскурівському, Летичівському[451], Новоушицькому[452], Кам'янецькому повітах[453]. Через брак одягу і амуніції частину новобранців було передано до запасових куренів при дивізіях. Харчовий список Армії УНР на 26 жовтня складався з 6293 старшин, 34 936 козаків, 2498 урядовців, 6765 верхових коней, 6640 обозних коней, при цьому бойовий список оцінювався в 5609 старшин, 16 936 багнетів, 3891 немуштрованого козака, на озброєнні яких було 5765 шабель, 866 кулеметів, 75 гармат, 689 верхових коней, 290 кухонь, 2 танки, 3 аероплани, 29 автомобілів, 6 бронепотягів[454]. Сили збірної козацької дивізії осавула А. Яковлєва мали 190 старшин, 1528 багнетів, 772 шаблі, 38 кулеметів, 4 гармати. 1-ша стрілецька дивізія генерала Л. Бобошка з 3-ї Російської армії мала 734 офіцера, 2150 козаків, 100 шабель, 32 кулемета, 12 гармат, 3311 коней[455].

Частини 14-ї Червоної армії використали цей час на концентрацію власних сил. Після передислокації нових частин до районів Вінниці, Вапнярки і Джурина армія складалась з 4 стрілецьких дивізій, кінного корпусу червоного козацтва В. Примакова, до складу якого входили кінна бригада Г. Котовського, 25-та башкирська кінна бригада, 17-та кавалерійська дивізія (усього з резервами до 25 000 багнетів, 5000 шабель і 120 гармат)[456].

Фактом відкликанням 8 листопада польських частин із районів дислокації Армії УНР польська сторона знімала з себе відповідальність за розгортання воєнних дій на українському фронті.

7 листопада в Ялтушкові відбулася державна нарада за участю С. Петлюри, членів уряду УНР, вищого командного складу. На ній о першій годині ночі 8 листопада було підписано універсал, в якому уряд закликав український народ до "останнього бою". На нараді ухвалили рішення негайно видати закон про передпарламент, а також про якнайшвидше скликання передпарламенту. Наступ проти Червоної армії призначався на 11 листопада[457]. Армія УНР планувала несподівано увійти в тили частин

---

[451] В Летичівському повіті йшла мобілізація до 2-ї Волинської дивізії з 8 жовтня по 12 листопада. На 26 жовтня там було мобілізовано 2679 осіб.

[452] Згідно з щоденником прийомно-мобілізаційної комісії при 3-й Залізній стрілецькій дивізії, в Новоушицькому повіті за період від 28 вересня до 27 жовтня з'явилося 8830 козаків, з яких було прийнято до служби 4179 козаків.

[453] Кам'янецький повіт дав найбільше мобілізованих — 6463 вояків.

[454] Wyprawa Ukr. w jesieni 1920 r. — Papiery Stanisława Stempowskiego. — Sygn. 1548, poz.1. — K. 80. В листі до К. Мацієвича від 27 жовтня С. Петлюра повідомляв, що було мобілізовано понад 12 500 осіб. — *Петлюра С.* Статті... — Т. 4. — С. 510.

[455] Дивізія генерала Л. Бобошка формувалась за підтримки поляків у Калиші. — Українсько-московська війна... — С. 329; Sąsiedzi wobec wojny 1920 roku... — S. 134.

[456] *Удовиченко О.* Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917—1921. — К., 1995. — С. 183.

[457] *Мазепа І.* Україна в огні... — С. 437—438; *Тютюнник Ю.* З поляками... — С. 26—27.

Червоної армії для об'єднання з відділами повстанців (їх налічувалося понад 23 тисячі вояків) та частинами генерала П. Врангеля.

8 листопада Головний Отаман звернувся з листом до Ю. Пілсудського. В ньому він повідомляв, що Армія УНР розпочала наступ проти більшовиків у сприятливих для перемоги обставинах, але Армія має нестачу набоїв, і тому він прохав Ю. Пілсудського або надати Армії боєприпасів, або не чинити перепон для їх транспортування з Німеччини. Підписання Ризького мирного договору він трактував "як витвір дипломатичної мудрості" і вважав, що український союзник має самостійно "провадити дуже ризиковану боротьбу на очах у Європи, яка в позі Пілата буде дивитись на схід"[458].

9 листопада було видано наказ Армії УНР, що передбачав в ніч на 11 листопада розпочати наступ для розбиття ворога на західному березі р. Південний Буг з охопленням лінії Маньківки—Літин. Головний удар планувався в напрямку Красне—Вінниця силами чотирьох дивізій (середньої групи та Окремої кінної дивізії), під час наступу слід було підірвати залізницю Жмеринка—Вапнярка—Вінниця, захопити Жмеринку та розчленити 14-ту Червону армію на дві частини. 3-тя Російська армія мала вийти на лінію Літин—Хмельник—Любар з захватом Вінниці за допомогою кінної дивізії осавула А. Яковлєва.

Однак, 10 листопада частини Червоної армії, випередивши початок наступальної операції Армії УНР, атакували праву групу на дільниці Чернівці — с. Березівка і досягли увечері того ж дня лінії Вендичани — с. Сугаки, цим вони спровокували загальний відступ групи до Мурованих Куриловець. Половина складу 7-ї та 8-ї бригад загинула в нерівному бою, решта, відстрілявши всі набої, відійшла на Яришів. Лівофлангова 9-та бригада була атакована 8-ю червоною кінною дивізією. Через кілька годин запеклого бою з майже 1000 українських вояків в живих залишилось лише 70[459].

11 листопада середня група Армії УНР була атакована біля с. Поповці і, зазнавши значних втрат, відступила на с. Володіївці — Мартинівка. Частини Червоної армії зайняли Копайгород. Середня група Армії УНР була відкинута до р. Мурафа.

Щоб не дати Армії УНР відступити за р. Збруч, частини Червоної армії сконцентрували свій удар у напрямку Могилів-Подільський—Проскурів. Армія УНР для порятунку свого правого крила вирішила 12 листопада силами 4-ї та Окремої кінної дивізій (розташування Снітків) прорвати фронт і вийти на лінію р. Лядова. Але оскільки Окрема кінна дивізія не розпочала наступ, то 4-та стрілецька дивізія з 7-ї години ранку самостійно вела бої за селища Берлінці Польові — Обухово — Котюжани — Лучинець, в результа-

[458] Фотокопія з оригіналу листа С. Петлюри від 8 листопада 1920 р. вперше опублікована І. Срібняком в: Симон Петлюра та українська національна революція. — К., 1995. — С. 153—156; *Петлюра С.* Статті.... — Т. 3. — С. 302—303.

[459] *Удовиченко О.* Україна у війні за державність... — С. 184.

ті вона втратила третину свого складу, 3 гармати та половину кулеметів, а вдень після чергової атаки була розпорошена[460].

12 листопада середня і права групи відійшли на лінію Нова Ушиця — Ялтушків. Ударна група з армійського резерву сконцентрувалась у районі Вовковинців для наступу на Бар. Після упертих боїв цього дня зникла остання надія на загальний прорив більшовицького фронту.

14 листопада уряд УНР змушений був залишити Кам'янець-Подільський. 16 листопада до міста увійшли частини Червоної армії.

18 листопада на засіданні РНМ УНР у с. Фридрихівці (біля Волочиська) заслуховувалась доповідь Головного Отамана щодо ситуації на фронті і обговорювалася вірогідність переходу Армії та уряду УНР на територію Польщі[461]. Того ж дня С. Петлюра направив до генерала М. Омеляновича-Павленка польського зв'язкового офіцера капітана А. Марушевського для того, щоб персонально йому передати умови інтернування української армії в Польщі[462]. 19 листопада усі урядові установи прибули до Волочиська. Звідти Головний Отаман вів телефонні переговори з польським командуванням про умови інтернування державних установ та Армії УНР в Польщі. Польська сторона гарантувала ставлення до козаків інтернованої Армії УНР не як до військовополонених, а як до інтернованих, і обіцяла повністю зберегти її частини в таборах Польщі[463].

Вночі 21 листопада від польської сторони було отримано дозвіл на перехід кордону[464]. Того ж дня на польську територію в районі Токі—Підволочиськ перейшло біля 12 000 українських вояків зі штабом Головного Отамана С. Петлюри й міністерствами[465]. На західний берег р. Збруч перейшло також близько 5000 вояків з 3-ї Російської армії. Усе військове майно, згідно з домовленістю, приймалося з протоколами спільною польсько-українською комісією. Було зібрано 14 000 рушниць, 220 кулеметів і 30 гармат з амуніцією[466].

Українські вояки були інтерновані в таборах Ланцута, Александрова Куявського, в Пьотркові, Вадовицях. 3-тя Залізна стрілецька дивізія була інтернована на Познанщині, у таборі Каліш. У Ченстахові на цивільному

[460] Наступ Армії УНР в листопаді 1920 р. та бій 4-ї Київської Стрілецької дивізії у с. Обухово 12 листопада // Альманах. Літературно-військовий журнал штабу 4 Київської Стрілецької дивізії. Табор Александрів (Польща). — Липень 1921. — Ч. 1. — С. 39—46.

[461] *Петлюра С.* Статті... — Т. 3. — С. 307—312.

[462] Там само. — С. 306—307.

[463] *Середа М.* Останні дні збройної боротьби (21.11.1920—21.11.1930) // Літопис Червоної Калини. — 1930. — Ч. 12. — С. 3—5.

[464] За 11 діб воєнних дій було втрачено біля 13 000 українських вояків, майже всю артилерію та 4 бронепотяги. — *Слюсаренко П.* Армія Української Народної Республіки в умовах боротьби за українську державність (вересень 1919 — листопад 1920 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 / Слюсаренко П.М.; Національна академія оборони України. — Київ, 2006. — С. 16—17.

[465] Загалом кількість українців, які протягом листопада—грудня 1920 р. перейшли польський кордон, коливається між 35—45 тис. осіб, з них 15 тис. — військових. — *Bruski J.J.* Petlurowcy... — S. 239—240.

[466] CAW. — 311.6.207. — K. 2; *Тютюнник Ю.* З поляками... — С. 25—26.

становищі були розміщені урядовці й старшини Військового міністерства і Генштабу Арії УНР. Головний Отаман з урядом УНР і центральними органами з 25 листопада перебував у Тарнові[467]. 23 листопада у листі до військового міністра С. Петлюра наказував не розпускати жодної військової частини з тим, щоб розпочати організацію та підготовчу працю для повернення в Україну[468]. 12 жовтня о 19 годині 30 хвилин у палаці Шварцкопф в Ризі делегації Польщі, радянської Росії і УСРР підписали договір про перемир'я і прелімінарний договір про умови миру[469]. Визнаючи незалежність і державний суверенітет радянських України і Білорусі, Польща отримала кордони по Горині—Збручу, розширивши на третину свою територію за рахунок включення до свого складу земель Західної Волині, Східної Галичини, північно-західних районів Полісся, Холмщини, Підляшшя і Посяння. Сторони зобов'язалися не втручатися у внутрішні справи одна одної, не створювати і не підтримувати організації, метою яких була збройна боротьба з однією із держав, що підписала договір[470]. Додатком цього договору була угода про воєнне перемир'я, яке мало настати з 18 жовтня з подальшим відведенням армій на лінію встановленого кордону. УСРР ратифікувала прелімінарний договір 20 жовтня, польський Сейм — 22 жовтня, ВЦВК РСФРР — 23 жовтня. Обмін ратифікаційними документами відбувся 2 листопада в Лібаві[471]. Ще один шанс відновити в Україні владу УНР, який давала Варшавська угода, було втрачено, але остання крапка в боротьбі за незалежну Україну ще не була поставлена. Принаймні так здавалося Головному Отаманові, він вірив у продовження боротьби і закликав до цього поріділі лави своїх прибічників.

---

[467] *Колянчук О.* Українська військова еміграція у Польщі (1920—1939). — Львів, 2000. — С. 29—33. Табори інтернованих вояків Армії УНР у Польщі проіснували до серпня 1924 р.

[468] *Петлюра С.* Статті... — Т. 3. — С. 315—317.

[469] Як зауважував пізніше маршал Ю. Пілсудський, польська сторона пішла на підписання договору про перемир'я, оскільки польське суспільство не мало ні моральних сил, ні матеріальної спроможності для продовження війни. — *Piłsudski J.* Pisma... — T. 6. — S. 124.

[470] Документы внешней политики СССР... — Т. 3. — С. 248. Відмова Польщі від видачі чи ліквідації вважалася польською делегацію дипломатичною перемогою. Польське командування продовжувало сприяти перегрупуванню Армії УНР у другій половині жовтня, що викликало протест радянської сторони. — *Bruski J.J.* Petlurowcy... — S. 228—229.

[471] Про останній період переговорів, що проходив у чотирьох експертних комісіях з 17 листопада, див.: *Materski W.* Na widecie. II Rzeczpospolita wobec Sowietów, 1918—1943. — Warszawa, 2005. — S. 111—116.

Розділ п’ятий

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА

Уряд ЗУНР під час перебування у Кам’янці-Подільському.
У центрі: Президент ЗУНР Євген Петрушевич, державний секретар закордонних справ Степан Витвицький, голова Державного Секретаріату Сидір Голубович. Осінь 1919 р.

РОЗПАД АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЇ. СТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РАДИ

Історія відраховувала останні дні існування національно строкатої Австро-Угорської імперії. Українці, як й інші народи монархії, домагалися ліквідації влади Габсбургів й національного самовизначення. Вони пильно стежили за перебігом подій у Великій Україні, куди з ознайомлювальною метою неодноразово виїздили галицькі й буковинські парламентарі. Надзвичайно плідними були й перманентні зустрічі з наддніпрянськими посланцями на українських теренах Австро-Угорщини.

Імперія хиталася. 15 вересня 1918 р. цісарський намісник Галичини генерал Кароль фон Гуйн звертав увагу старост й директорів поліції у Львові та Кракові на те, що в Тернопільському, Збаразькому та інших повітах військовики легіону Українських січових стрільців (УСС) "провадять серед сільського населення пропаганду у великоукраїнському дусі".

14 вересня 1918 р. уряд Австро-Угорщини адресував ноту до всіх учасників збройного протистояння з пропозицією розпочати мирні переговори. Аналогічний шлях обрала й Німеччина. Обидві держави-союзниці сподівалися укласти мир на засадах відомих пропозицій В. Вільсона про гармонійний світовий устрій.

Із "Чотирнадцяти пунктів Вільсона", що містилися в посланні Президента Сполучених Штатів Америки Конгресу США від 8 січня 1918 р., Австро-Угорщини стосувалися такі:

"9. Поправа границь Італії має перевестися до очевидно виразних національних ліній.

10. Народам Австро-Угорщини, яких місце в зборі народів бажаємо бачити охороненим і забезпеченим, має бути дана змога автономічного розвитку [...].

13. Треба утворити незалежну польську державу, яка мусить містити в собі області, заселені без сумніву польським населеннєм..."[1]

Австрійський уряд намагався узгодити подальше існування Австро-Угорської монархії з цими американськими пропозиціями світовій спільноті шляхом формування коаліційного уряду з представників усіх національних груп етнічно неоднорідної імперії. План цей поширювався лише на Австрію; Угорщина ще мала визначитися.

---

[1] Цит. за: *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918—1920 / Укр. соціольогичний ін-т; Сер. "Укр. революція. Розвідки і матеріяли". — Кн. 5. — Відень, 1922. — С. 25.

Відроджувану Польщу австрійські політики прагнули з'єднати реальною унією з Австро-Угорщиною. Натомість імперія ладна була відступити Польщі усю Галичину, в тому числі й її східну частину, населену переважно українцями.

Про поділ Галичини на Західну й Східну (за етнічною ознакою) й утворення у східній частині окремого автономного українського краю не було й мови. У переговорах з Українською парламентською репрезентацією австрійський уряд пропонував галицьким українцям лише національну курію в галицькому сеймі, українську секцію в галицькій шкільній раді й заснування давно обіцюваного (але й так і не реалізованого) Українського університету у Львові[2].

До ідеї коаліційного кабінету представники політичної еліти народів Австрії застосували тактику пасивного опору. Ті з них (насамперед поляки, чехи, південні слов'яни), які мали контакти з переможною Антантою й запевнення від неї щодо власного майбутнього незалежного державного існування, добре розуміли, що Австро-Угорщина доживає останні дні й перемовини з нею безперспективні.

За таких обставин 1 жовтня 1918 р. почалася сесія австрійського парламенту. Усі фракції порушили питання про негайний мир. Уряд виступив із заявою про потребу реорганізації держави на засадах національної автономії. Представники окремих національностей імперії висловлювалися за реалізацію власних національних домагань міжнародним шляхом на підставі пунктів В. Вільсона, уникаючи натомість докладного обговорення урядового плану реорганізації Австро-Угорщини.

4 жовтня 1918 р. сеймовий посол Семен Вітик вніс до палати послів таку заяву: "Український народ, який в Австрії числить більш 4 мільйонів, а на Україні більш 40 мільйонів населення, є положеним між слов'янськими державами і межує також з румунськими, турецькими і угорськими племенами. Український народ мусив через сотні літ досвідчувати на собі гніт і поневолення з боку слов'янських правительств і бути ограбленим з своєї самостійності на цілі століття так само з боку польського, як і російського правительства. Тому домагаємося права самоозначення також для українського народу. На основі права самоозначення жадаємо далі, щоби австрійсько-угорська і німецька скрита окупації українських областей, як наслідок Берестейського мирного договору, була знесена... Український нарід жадає як одинокої умови свойого національного життя між свобідними державами Європи сполучення всіх українських областей Австро-Угорщи-

---

[2] Див., напр.: *Korduba M.* W sprawie uniwersytetu ukraińskiego we Lwowie // Biuletyn Polsko-Ukraiński: Miesięcznik (Warszawa). — N 2 (4). — 1933. — Marzec. — S. 4—8 (Далі — BPU); *Korduba M.* Kilka dat z dziejów dążeń społeczeństwa ukraińskiego do uzyskania własnego uniwersytetu // BPU: Tygodnik ilustrowany. — Nr. 4 (39). — 1934. — 28 stycznia. — S. 1—4; *Лейн В.-Г.* Дати на службі націй: польсько-українська дискусія кінця XIX — початку XX ст. навколо дати заснування університету у Львові // Україна модерна / Ін-т істор. дослідж. Львівського держ. ун-ту ім. І. Франка; Відп. ред. Я. Грицак та М. Крикун. — Львів, 1999. — Ч. 2/3 за 1997—1998 рр. — С. 122—131; та ін.

ни, Холмщини, Підляшшя і Волині з областями України в Одну самостійну республіканську державу, яка є і остане независимою від всіх слов'янських і других сусідніх держав..."[3]

Такого вільнодумства з уст українця цісарський парламент, імовірно, ще не чув. Але це був лише погляд галицького соціал-демократа. Решта ж українських представників у віденському парламенті висловлювалися поміркованіше, ніж їхній колега та представники інших народів імперії, котрі майже неприховано домагалися державного усамостійнення.

Того ж дня перед зібранням виступив голова Української парламентської репрезентації доктор Євген Петрушевич. Зробивши наголос на історії австрійської політики щодо галицьких українців (з її відвертою підтримкою польського владарювання в Галичині) та поводженні австро-угорського війська у Великій Україні, а також на порушенні урядових зобов'язань щодо поділу Галичини на дві частини за етнічною ознакою — Східну (українську) й Західну (польську), промовець заявив, що коли Австрія хоче й надалі існувати, то "мусила би бути перемінена в союз народів". "Коли ж Австрія, — промовляв Є. Петрушевич, — схоче остати старою Австрією, Австрією нинішнього дня, коли вона також не захоче перевести поділу Галичини, тоді український нарід в Австрії мусив би втратити останню надію на ліпшу будучність у сій державі, — і на сей випадок ми вже нині реклямуємо найсвятійше для нас, як для кождого народу, право на з'єдиненнє всіх українських земель в самостійну українську державу і домагаємося прилучення всіх українських земель австро-угорської монархії, отже також української землі в Угорщині, до української держави"[4].

Таким чином, провідник українців у віденському парламенті висловлювався насамперед за перебудову Австрії на федеративних засадах й лише на випадок визнання Східної Галичини приналежною до Польщі залишав за собою право на альтернативу — вимагати з'єднання західноукраїнських земель із Наддніпрянщиною.

Подібні думки виголосив з парламентської трибуни 9 жовтня 1918 р. й інший представник Української парламентської репрезентації — Кость Левицький: "Те, чого ми, українці, ждали від надходячої державно-правної перебудови Австрії, є повна національно-територіяльна самоуправа на наших з'єдинених національних землях австро-угорської монархії. Сюди належить поділ несправедливо злучених коронних країв Галичини й Володимирії з великим князівством Краківським і князівствами Освєнцінським і Заторським. Поділ Галичини є для нас conditio sine qua non (неодмінною умовою. — *Авт.*), і коли Австрія не може або не хоче перевести поділу Галичини, то заявляємо тут святочно, що наша дорога не веде до Варшави, але до Києва. Далі заявляємо, що не будемо входити в ніякі переговори з поляками, щоб загинути в польській державі як польські піддані, бо ми маємо рівне право, як і поляки, щоби змагати до свободи й незалежности. Коли нас проти нашої волі хотять прилучити до польської держави, заяв-

[3] Цит. за: *Литвин М., Науменко К.* Історія ЗУНР. — Львів, 1995. — С. 27.
[4] Цит. за: *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918—1920. — С. 26.

ляємо, що те насильство може бути зроблене по наших трупах. На сей випадок мусить український нарід втратити надію на ліпшу будучність у сій державі і на основі права самовизначення піднести свій клич з'єдинення всіх українських земель в самостійній українській державі"[5].

10 жовтня 1918 р. відбулися наради Української парламентської репрезентації, внаслідок яких було вирішено скликати 19 жовтня у Львові представницьке зібрання з усіх українських земель Австро-Угорщини й на ньому утворити конституанту * під назвою "Українська Національна Рада", на яку покладався б обов'язок здійснити право на самовизначення українського населення імперії. Щодо представництва в Українській Національній Раді домовилися, що вона складатиметься з українських членів обох палат (палати послів і палати панів) австрійського парламенту, галицького і буковинського сеймів, також до її складу входитимуть по три представники від керівних органів національних політичних партій Галичини й Буковини. З Угорщиною не було зв'язку, й тому представництво тамтешніх українців у Раді не обумовлювалось.

На 12 жовтня 1918 р. цісар Карл запросив до себе провідників парламентських клубів, щоб почути їхню оцінку політичної ситуації. Чеські політики були одностайними в бажанні утворити самостійну Чехословацьку державу. Поляки проголосили про свій вихід з імперії й прилучення до єдиної Польщі. Німці (власне, вони й не мали вибору) закликали чекати рішень майбутньої мирної конференції.

Українців репрезентували Є. Петрушевич та К. Левицький, які посіли традиційну для себе, як і для Української парламентської репрезентації, вичікувальну позицію. Підтвердженням цього є, зокрема, спогади К. Левицького: "Цісарська авдієнція не вдоволила нас, бо цісар Кароль не заявився за поділом Галичини"[6].

Український політичний провід останніх днів існування Австро-Угорської монархії все ще покладав надії на легітимне розв'язання східногалицького питання й одержання санкції на створення західноукраїнської державності з рук віденських урядовців. Тим самим укотре стверджувалася характеристика політичних лідерів українців імперії як таких собі "тирольців Сходу" — вірнопідданих династії Габсбургів. Водночас політична еліта інших народів поліетнічної монархії беззастережно ступила на шлях розбудови власної державності, встановивши й налагодивши контакти з державами Антанти, формуючи поки що "тіньові кабінети", створюючи власні збройні сили. Австрійська ж (до останнього моменту) політична орієнтація галицьких політиків-українців, крім того, що дискредитувала їх в очах держав-переможниць і відповідно зменшувала шанси на адекватне представлення в

---

[5] *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918—1920. — С. 26—27; *Левицький К.* Великий зрив: До історії Української державности від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів. — Львів, 1931. — С. 105.

* Конституанта — установчі збори.

[6] *Левицький К.* Розпад Австрії і українська справа: Політичні спомини з 1918 р. // Воля (Відень). — 1920. — 3 лип.; 10 лип.; *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918—1920. — С. 28.

повоєнному геополітичному устрої Європи, притлумлювала власні нагальні заходи щодо підготовки до перебрання влади від австрійської адміністрації краю та розгортання інфраструктури прийдешньої державності.

Відомий галицький публіцист, політик, активний учасник державного будівництва та один з перших історіографів ЗУНР Михайло Лозинський наголошував: "Ждучи рішення української справи від австрійського правительства, президія Української Парляментарної Репрезентації [...] остала зовсім позаду подій, які тим часом розвивалися революційним шляхом, шляхом руйнування Австро-Угорщини і будування на її руїнах нових держав. Німці, мадяри, чехи, південні слов'яни, поляки, італійці, румуни, — словом, усі народи Австро-Угорщини творили своє державне життє, здійснювали ідею свого національно-державного з'єдинення, не оглядаючися на стару Австро-Угорщину"[7].

Тим часом перебіг подій, який чимраз виразніше окреслював неминучість розпаду Австро-Угорщини, змушував галицьких політиків до певних кроків щодо національно-державного самовизначення. 18 жовтня 1918 р. до Львова з'їхалися делегати політичних груп, які, за проектом Української парламентської репрезентації, мали сформувати тимчасовий сейм, що мирним і законним шляхом перебрав би владу. В конституанті взяли участь українські посли до австрійського парламенту та крайових сеймів Галичини й Буковини, представники єпископату Української греко-католицької церкви, делегати крайових політичних партій: галицьких — національно-демократичної, радикальної, християнсько-суспільної та соціал-демократичної; буковинських — національно-демократичної, соціал-демократичної та радикальної, а також посланці академічної молоді — всього 69 делегатів.

Представницьке зібрання вирішило уконституюватися як Українська Національна Рада й проголосити утворення з українських земель Австро-Угорщини Української держави. У цьому історичному рішенні зазначалося: "Стоячи на становищі самовизначення народів, Українська Національна Рада, як конституанта, постановляє:

I. Ціла етноґрафічна українська область в Австро-Угорщині, — зокрема Східна Галичина з граничною лінією Сяну з влученнєм Лемківщини, північно-західна Буковина з містами Чернівці, Сторожинець і Серет та українська полоса північно-східної Угорщини — творить одноцільну українську територію.

II. Ся українська національна територія уконституовується отсим як українська держава. Постановляється поробити приготовні заходи, щоби се рішеннє перевести в життє.

III. Взивається всі національні меншости на сій українській области [...], щоби уконституювалися і негайно вислали своїх представників до Української Національної Ради в скількости, відповідаючій їх числу населення.

IV. Українська Національна Рада виготовить конституцію для утвореної сим способом держави на основах загального, рівного, тайного і безпо-

---

[7] *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918—1920. — С. 36.

середнього права голосування з пропорціональним заступництвом і правом національно-культурної автономії та з правом заступництва при правительстві для національних меншостий.

V. Українська Національна Рада жадає, щоби зорганізована отсе в державу українська територія мала безумовно своїх заступників на мировій конференції.

VI. Теперішньому австро-угорському міністрови заграничних справ бар[онові] Бурянови відмовляється права переговорювати іменем сеї української території"[8].

У дебатах лунали голоси щодо необхідності негайно висловитися за з'єднання західноукраїнських земель з Великою Україною. Одначе гору взяла думка Української парламентської репрезентації, щоб відкласти вирішення цього питання. Аргументувалося це тим, що на випадок залишення Антантою Австрійської монархії українські землі останньої без її згоди та санкції переможців не зможуть об'єднатися з Наддніпрянщиною, а, навпаки, лише погіршать власне становище в Австрії. Акцентувалася увага й на тому, що державність Великої України ще несконсолідована й непевна, отже, негайна злука означатиме непевне майбутнє. До всього планувалося, що західні українці дістануть можливість бути представленими на Паризькій мирній конференції на противагу Східній Україні, що потрапила у неласку через укладення Брестського мирного договору. На цих міркуваннях, очевидно, відбилася інерція політичного мислення, притаманна галицькому політичному проводу, який пройшов вишкіл австрійських парламентських традицій.

19 жовтня у Львові зібрався з'їзд мужів довіри цілого краю — близько 500 осіб. За первісним задумом, саме на ньому мала бути створена конституанта й проголошена українська державність. Проте політичне керівництво, побоюючись, що не матиме потрібної більшості в питанні про злуку всіх українських земель, звело це зібрання до чистої формальності. Було оголошено, що Українська Національна Рада як конституанта національних територій Австро-Угорщини *вже утворилася* й *вже вирішила* питання про їх державне самовизначення. На з'їзді реферат про утворення Української Національної Ради виголосив її голова Євген Петрушевич. Він, зокрема, акцентував увагу на несвоєчасності об'єднання Західної та Східної України, мотивуючи це слабістю, несконсолідованістю та непевністю державності Наддніпрянщини.

Така аргументація викликала заперечення з боку лідера галицьких соціал-демократів Миколи Ганкевича, підтриманого представниками молодіжних рухів, зокрема стрілецтва й студентства, який запропонував декларувати об'єднання з українським рухом над Дніпром й входження західноукраїнських земель до єдиної Української держави. Оскільки більшість Української Національної Ради відхилила ці пропозиції як передчасні, УСДП навіть спершу відмовилась від участі в УНРаді.

---

[8] *Левицький К.* Великий зрив: До історії Української державности від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів. — С. 115—116.

Подальші кроки Національної Ради засвідчили, що і в другій половині жовтня вона не позбулася процісарських ілюзій. Тим часом 19 жовтня Чехословацька Національна Рада проголосила незалежність Чехословацької області; 21-го — у Відні німецькі національні збори висловилися за створення самостійної австро-німецької держави; 24-го — проголошено південнослов'янську державу в Загребі; 28 жовтня Чехословацька Національна Рада у Празі взяла на себе управління Чехословаччиною. Того ж дня у Кракові утворилася Польська Ліквідаційна Комісія, що мала за мету перебрати у свої руки владу від австрійської адміністрації Галичини та передати повноваження польському уряду у Варшаві.

На нарадах у Львові 19 жовтня Українська Національна Рада вирішила утворити три делегації УНРади: 1) виконуючу у Відні (створена 25 жовтня) на чолі з Є. Петрушевичем; 2) галицьку у Львові (27 жовтня) на чолі з К. Левицьким; 3) буковинську в Чернівцях (29 жовтня) на чолі з Омеляном Поповичем. На них покладалося здійснення необхідних політичних кроків перед австрійськими урядовцями для задоволення українських вимог. Однак справжньої влади у Відні тоді вже не було, й сподівання галицьких політиків на справедливе розв'язання східногалицького питання виявилися марними. Стрімкий процес розпаду імперії спричинив утруднення зв'язку між віденською та крайовими делегаціями. Центр ваги перемістився за цих обставин до Львова, де, як згадувалося, делегацію УНРади очолював К. Левицький, його заступником був І. Макух, секретарями — В. Бачинський, О. Назарук, скарбником — І. Куровець, контролером — О. Барвінський.

М. Лозинський писав: "На щастє, ще перед утворенням Української Національної Ради почала працю військова організація, утворена офіцирами Українських Січових Стрільців і українських частин австро-угорської армії. Сій праці треба завдячити, що українська Галичина, заснувши одного дня під Австрією, не пробудилася другого під Польщею"[9].

Отже, із львівською делегацією тісно співробітничав (а фактично спонукав її до рішучих дій) Центральний військовий комітет (ЦВК), який постав під керівництвом поручика Івана Рудницького у вересні того ж року на основі створеного ще 31 травня 1917 р. Віденського революційного гуртка. До нього входили досвідчені старшини-фронтовики Сень Горук, Дмитро Вітовський, Дмитро Паліїв, Володимир Старосольський, Леонід Огоновський. Вони вели активну пропагандистську роботу серед українських військовиків.

Взагалі ж підготовчі заходи щодо організації української державної влади відбувалися у надзвичайно складних умовах. Державна адміністрація Східної Галичини перебувала у польських руках. Українських офіцерів в українських військових частинах було замало й переважно вони перебували на нижчих посадах. Українські січові стрільці стояли на Буковині. Будь-якої хвилини ця конспіративна діяльність могла бути викрита й придушена польською владою краю. Істотно заважали й австрофільські ілюзії, доволі

[9] *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918—1920. — С. 38.

поширені серед певних кіл національного громадянства. М. Лозинський наводив характерний факт: в останні тижні існування імперії в одній з віденських кав'ярень кілька офіцерів-українців розмовляли про потребу (з огляду на розпад Австрії) організації українських військових частин. На це один з присутніх, "заслужений український діяч старшого покоління", також старшина, гордовито заявив: "Панове, не забувайте, що я є австрійський офіцир і на такі розмови не можу позволити. Дякуйте Богу, що я з сих Ваших слів не роблю службового ужитку!" І залишив товариство[10].

В останній декаді жовтня українські політичні провідники на посаду керівника ЦВК запропонували кандидатуру сотника Українських січових стрільців Дмитра Вітовського. Збори старшин (офіцерів) УСС у Вижниці 20 жовтня підтримали його кандидатуру й запропонували на випадок перевороту у Львові усунути коменданта легіону австрійського архікнязя Вільгельма Габсбурга (Василя Вишиваного) та передати командування УСС отаману (майору) Осипу Букшованому. Вибір Д. Вітовського на військового керівника національного виступу був не випадковим.

30-річний старшина був селянським сином з-під Галича. Під час навчання у Станіславівській гімназії, а потім — у Львівському університеті брав участь у національному русі, за участь у студентських виступах був виключений з університету. Один з організаторів втечі 1911 р. із станіславівської в'язниці "Діброва" М. Січинського, який 1908 р. на знак протесту проти знущань над українськими селянами застрелив намісника Галичини — польського графа А. Потоцького. З початком воєнних дій командував сотнею у легіоні УСС, брав участь у походах і боях. "Вітовський був одним з найпопулярніших стрілецьких старшин, — згадував його бойовий побратим сотник О. Кузьма. — Чистий характер, гарний промовець, завзятий націоналіст-самостійник, і тому серед стрілецтва займав місце його духового провідника"[11].

Інший соратник Д. Вітовського, також з УСС, Д. Паліїв подавав таку характеристику: "Літ тридцяти, середнього зросту, кремезної постави, високе чоло, великі, розумні очі. Один з гарячих провідників молоді, визначний член радикальної партії, у війні сотник Легіону УСС, комендант сотні і один з найкращих провідників стрілецтва. Сотня Вітовського була національно самостійницьким центром усього стрілецтва [...]. Серед українського суспільства Дмитро Вітовський був незвичайно популярний. Всі його любили і поважали, тому не диво, що особу Вітовського в'язали з визвольним самостійницьким рухом. Тільки він одинокий мав дані стати керманичем революції. Популярний, глибокий, прегарний бесідник, чистий характер, добрий вояк".

Водночас той самий Д. Паліїв наводив і деякі від'ємні, на його думку, риси вдачі Вітовського: "Але Вітовський був, крім цього, ще й поет-мрійник, і в нього як революціонера це була велика хиба. Бо поет-мрійник і

[10] *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918—1920. — С. 38.

[11] *Кузьма О.* Листопадові дні 1918 р.: З ілюстраціями і шкіцами. — Львів, 1931. — С. 47.

керманич революції — це два протилежні поняття. Йому як революціонерові не доставало одної прикмети, але найважливішої, а саме: рішучости. Дмитро Вітовський ніколи не був рішучий, завжди вагався, навіть тоді, як не було до цього причини. В парі з тим у нього був брак віри. Коли я згадую добрим словом дорогого мені полковника Вітовського, то все приходить на думку момент з 31 жовтня... «Як так, то все пропало! Ми програємо!» — сказав Вітовський. Здавалося, хвилева резигнація опанувала провідника революції. Хоч після цього Вітовський працював днями і ночами, хоч керував акцією, я відчував, що в нього нема віри в Діло. Не мав він її, мабуть, і до самого кінця свого життя"[12].

Як бачимо, наведено контроверсійну характеристику Д. Вітовського, якому, за оцінкою Д. Паліїва, бракувало рішучості й віри в справу, аби бути стовідсотковим харизматичним лідером. Однак у визначальний момент й у належному місці він був на висоті. *Саме його рішучості* завдячували українці тим, що 1 листопада 1918 р. східногалицька столиця прокинулася під синьо-жовтими прапорами й українською владою.

Головні зусилля ЦВК зосереджувалися на роботі серед жовнірів у тих частинах і підрозділах, де українці становили значний відсоток. Такими були 15-й піхотний полк, сформований із мешканців місцевостей поблизу Тернополя; 19-й полк, розташований у Львові та передмісті, супровідний курінь 41-го полку піхоти та 50-й вартовий курінь, львівська поліція тощо. За підрахунками військово-організаційного референта, станом на 25 жовтня під впливом ЦВК перебувало 600 вояків 15-го полку, 500 — 19-го полку, 450 — супровідного куреня 41-го полку, 150 львівських поліцаїв-українців, 800 жовнірів вартового куреня, 90 — 30-го стрілецького куреня — загалом близько 2400 військових, з яких було лише 60 старшин. Проте чимало із цих військовиків належало до допоміжних (вартових, інтендантських та ін.) служб, багато було літніх осіб, а також тих, хто одужував після поранення. Отже, боєздатність вищезгаданих озброєних людей була нерівноцінна.

Значна кількість частин з відносно великим або ж переважаючим українським складом військовиків дислокувалася в окремих місцевостях краю: 45-й полк піхоти в Перемишлі (близько 50 % українців); 9-й стрілецький полк — у Журавиці поблизу Перемишля (переважно українці), 77-й полк піхоти — в Ярославі, 95-й полк піхоти і 20-й полк стрільців — у Станіславові, 24-й полк піхоти і 36-й полк стрільців — у Коломиї, 35-й полк стрільців — у Золочеві. ЦВК проводив відповідну роботу і в цих частинах. Високою бойовою готовністю вирізнялися підрозділи УСС на Буковині. Але вони були задалеко від Львова — австрійська влада за намовою поляків свідомо розташувала легіон подалі від столиці Східної Галичини.

Але, крім військових частин, на які міг спиратися ЦВК, слід було рахуватися і з силами ймовірного противника. Загадковими за політичними позиціями, отже, потенційно небезпечними для української справи, були у Львові дві добре вишколені військових частини — німецький штурмовий

[12] *Паліїв Д.* Листопадова революція // Українська Галицька Армія: матеріали до історії. — Вінніпег, 1966. — Т. 3. — С. 32.

курінь з Граца та угорський полк. У провінції ж австрійська влада, за винятком розкиданих тилових й допомогових формацій, не мала на кого спертися.

Натомість сили поляків були цілковито невідомі. Українці знали лише, що існує кілька польських таємних військових організацій, але про їх організаційну та бойову здатність ніхто не міг сказати нічого конкретного. Найбільше непокоїли ЦВК таємні польські організації у Львові і, як потім з'ясувалося, журитися справді було чого, хоча й тут чисельної великої переваги згадані організації не мали. Але польське населення 200-тисячного міста (більше ніж половина городян) становило значну потенційну небезпеку.

Незважаючи на певний рівень української військової підготовки для збройного захоплення влади, львівська делегація продовжувала орієнтуватися на правові методи одержання влади від Австрії, а в умовах Львова — від цісарського намісника К. фон Гуйна. О 14-й годині 31 жовтня до резиденції намісника у Львові прибула делегація Української Національної Ради у складі К. Левицького, С. Барана, С. Голубовича, І. Кивелюка, В. Сінгалевича, о. О. Стефановича та Л. Цегельського. У приймальні вони зустрілися з польською делегацією, в якої щойно завершилася аудієнція в намісника.

Голова депутації К. Левицький зажадав від намісника передачі державної влади у Східній Галичині УНРаді, спираючись на право народів на самовизначення, а також цісарський маніфест від 16 жовтня, що визнавав за українцями таке право. Лонгин Цегельський заявив, що, за наявними у нього відомостями, намісник ось-ось повинен отримати наказ з Відня про передачу влади у Львові УНРаді. Проте фон Гуйн заперечив одержання такої інструкції, повідомивши натомість, що Галичина залишатиметься під австрійською владою аж до розв'язання питання мирною конференцією. На зауваження, що подальше зволікання з передачею владних повноважень загрожує пролиттям крові, намісник заявив, що надійні й вишколені німецька та угорська військові частини дозволять йому "здушить кожний прояв ворохобні у Львові". Подальша розмова втрачала сенс і делегація залишила резиденцію[13].

Сталося так, що головним противником відродження української державності у Галичині стала не агонізуюча імперія та її владні структури у Львові, а відроджувана Польща. Завдяки фальшивій аргументації про "державотворчу нездатність" галичан-українців та потребу об'єднання прикарпатських земель у "стратегічну Польщу, яка охороняла б Європу від більшовиків", Польський національний комітет у Парижі заручився підтримкою США та держав Антанти. Утворена у Кракові 28 жовтня Польська ліквідаційна комісія проголосила, що вся Галичина відходить до Польщі та попередила Відень й австрійського намісника К. фон Гуйна, що перебирає на себе владу у краї. Приїзд польської комісії до Львова із цією метою пла-

[13] *Левицький К.* Великий зрив: До історії Української державности від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів. — С. 130—131.

нувався на 1 листопада 1918 р., збройний виступ поляків міста призначався у ніч з 2 на 3 листопада.

31 жовтня львівські члени Української Національної Ради і Військового комітету обговорювали в Народному домі наслідки останніх переговорів з намісником. Попри навислу загрозу з боку поляків й очікуваний наступного дня приїзд Польської ліквідаційної комісії, Л. Цегельський, К. Левицький і ще низка українських політиків пропонували чекати обіцяного Віднем маніфесту про передачу влади українцям. Справу вирішила тверда позиція Д. Вітовського. Ось як змалював це О. Кузьма: *"Справа може вдатися тільки зараз,* — наголошував Вітовський. — *Як цієї ночі ми не візьмемо Львова, то завтра візьмуть його напевно поляки.*

— *Чи ви є справді приготовані до виконання військового перевороту?* — хотів ще раз знати д-р К. Левицький [...].

— *Цілковито!* — відповів сотник Вітовський.

— *Чи маєте настільки військової сили, щоб обсадити й держати місто?*

— *По дотеперішнім обчисленням, маємо.*

— *Чи будете розпоряджати потрібною кількістю зброї і муніції, щоби здавити евентуальний польський опір?*

— *Без найменшого сумніву.*

— *Чи будете мати достаточні запаси харчів?*

— *Здобудемо повні маґазини.*

— *Коли думаєте приступити до перевороту?*

— *Вночі, коло 4 години досвіта. Українські вояки під проводом українських старшин обеззброять усі неукраїнські військові частини та обсадять будинки всіх державних, краєвих і міських установ. Те саме має статися в цілому краю"*[14].

Після згаданої наради практична підготовка до взяття влади зосередилася у руках військових. Центральний військовий комітет був реорганізований на Українську генеральну команду (УГК), перейменовану двома тижнями пізніше на Начальну команду. Крім Д. Вітовського, до її складу увійшли отаман УСС Сень Горук — начальник штабу, поручники Богдан Гнатевич, Ількo Цьокан, Петро Бубела, четар Іванчук та підхорунжий Дмитро Паліїв. Всі члени УГК були старшинами УСС.

Вже пополудні 31 жовтня Д. Вітовський та С. Горук розіслали накази до окружних військових команд (їх створення — як регіональної мережі — започаткував ЦВК з 15 жовтня) з вимогою перебирати в ніч на 1 листопада владу на місцях в українські руки. Там, де не було окружних команд і комісарів, наказ адресувався відомим національним діячам. Кур'єрами (за малим винятком) були студенти-богослови з теологічного факультету у Львові. Ближчі до міста окружні команди мали отримати наказ вже пополудні, віддаленіші — увечері, а УСС на Буковині — лише о 24-й ночі.

[14] *Кузьма О.* Листопадові дні 1918 р. — С. 51. Порівняй також: *Левицький К.* Великий зрив: До історії Української державности від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів. — С. 129—130.

О 20-й годині у великій шкільній кімнаті на третьому поверсі Народного дому зібралося 35 старшин-українців. На порядку денному було єдине питання — опанування Львовом. Нараду відкрив Д. Вітовський. Як щойно тоді з'ясувалося, коменданти окремих частин, за винятком коменданта 41-го супровідного куреня та поліції, подали відомості про меншу кількість сил в їхньому розпорядженні, аніж планувалося. Комендант 30-го піхотного полку взагалі не брав на себе жодних зобов'язань, а комендант 50 вартового куреня передбачав значні труднощі із роззброєнням вояків-неукраїнців. Отже, ЦВК міг реально розраховувати на 1400 стрільців і 60 старшин. Цього бракувало для оволодіння 200-тисячним містом з невизначеною кількістю польських боївок, з невідомою позицією наявних німецьких та угорських частин. Саме з цього приводу, за спогадами очевидців, й прохопилося у Д. Вітовського: “То ми пропали!”. Але вагання тривало лише мить.

Передбачалося 800 військових використати для займання команд і різних урядових будинків та складів, 500 — як залоги казарм та патрульні (стійкові) служби на вулицях та при інтернованих. Кожний з присутніх на останній нараді ЦВК офіцерів одержав конкретні завдання. Дехто із старшин все ще вагався, були й пропозиції відкласти виступ на тиждень й краще підготуватися. Вітовський нагадав, що Польська ліквідаційна комісія вже в дорозі до Львова й тому безумовно слід зайняти місто ще цієї ночі: “Наша честь вимагає, щоби ми перші взяли владу в краю, хоч би навіть прийшлося зараз її втратити”.

На нараді визначили також об'єкти, оволодіння якими не передбачалося через брак потрібних сил (військові склади на Янівській, ангар літаків на Левандівці). Бракувало військових і для захоплення Цитаделі, Головного двірця (вокзалу), кадетської школи та ін. Виділення для оволодіння й утримання залізничної станції 47 стрільців, 2 старшин з двома кулеметами стало стратегічною помилкою українського командування (передбачалося, що пополудні 1 листопада цю залогу зміцнять прибулі із Чернівців Українські січові стрільці).

До речі, розробляючи план українського виступу, Д. Вітовський скористався з австрійського плану, розробленого імперською адміністрацією з метою придушення ймовірного польського повстання у Львові.

Більшість старшин, одержавши конкретне завдання, відійшли до своїх частин й очікували години виступу.

Коли на ратушевій вежі пробила четверта ранку п'ятниці 1 листопада, українські військові почали діяти. Першим порадував поручник І. Цьокан, який прибув до німецького та угорського куренів із відозвами відповідними мовами й одержав від них запевнення у нейтралітеті.

Невдовзі загін поручника Т. Мартинця (13 старшин та 180 жовнірів) встановив контроль над міською ратушею. Площу Ринок взяли під приціл четверо скорострілів. Хорунжий І. Сендецький із 75 стрільцями оволодів намісництвом та інтернував намісника К. фон Гуйна. Ветеран Легіону УСС четар Гриць Трух зайняв комендатуру та інтернував коменданта — генерала Пфеффера. Четар Л. Огоновський у казармі на Казимирівській роззброїв

200 поліцаїв-неукраїнців, а українську частину міської поліції привів до присяги.

О 5-й ранку було відключено міський телефон й телеграфну лінію із західним напрямом. Упродовж кількох годин українці взяли під охорону Головний двірець (вокзал), головну пошту, Австро-Угорський банк, залізничні вокзали на Персенківці, Личакові, Підзамчому, військові казарми на вулицях Зиблікевича (Франка), Фердинанда (майд. Міцкевича), Курковій (Лисенка), пенітенціарні заклади на вулицях Баторія (кн. Романа) і Казимирівській (Городоцькій), військові склади на Янівській (Шевченка) і Городоцькій, Підвальній, Кадетську школу та інші об'єкти. Було зміцнено охорону Народного дому, де розташовувався штаб повстання, забезпечено варту площі Святого Духа, міського театру тощо.

"Заснувши 31 жовтня 1918 під австрійською державною владою, — писав М. Лозинський, — *виконуваною поляками, населеннє Львова прокинулося 1 падолиста 1918 під владою Української Національної Ради. Як символ сеї влади маяв на вежі ратуша український синьо-жовтий прапор"*[15]. Виготовила цей прапор Марія Лазорко, а підняв його 17-літній вістун Степан Панківський (героїчно поліг в бою під Вовчухами у березні 1919 р.). Національні прапори замайоріли й над будинками найважливіших державних установ. Вулиці міста контролювалися озброєними українськими патрулями із синьо-жовтими стрічками на шапках.

Ніч українського виступу спокійно проспали всі польські політичні діячі та урядовці. Хоча вони й не виключали "українського замаху" на Львів й Східну Галичину, одначе й гадки не мали, що Українська Національна Рада перебере на себе владні повноваження у краї вже цієї ночі. Союзником стала у цей історичний момент й... осіння сльота. "Увесь той вечір і майже всю ніч ішов без упину густий дощ, — згадував учасник тих подій М. Заклинський. — Він був нашим вірним союзником, він скривав наші наради й рухи та перешкоджував полякам одержати вчасні вістки"[16].

О 7.00 Д. Вітовський рапортував К. Левицькому, що, не втративши жодного стрільця, військо оволоділо Львовом. Переможне повстання (*"листопадовий чин"*) відбулося з волі УВК-УГК, значною мірою попри політичні орієнтації провідників УНРади.

Пополудні відбулося формальне перебрання влади від цісарського намісника. К. фон Гуйн ухилився від небажаної місії, пославшись на те, що він є інтернованим, а отже "не може виконувати ніяких правних актів". Вихід знайшли у передачі його повноважень заступникові — українцеві Володимиру Децикевичу. Останній виконав прохання делегації, заявивши, що на основі цісарського маніфесту від 16 жовтня 1918 р. та одностайного бажання українського народу передає владу від імені Австрії Українській На-

[15] *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918—1920. — С. 41.

[16] *Заклинський М.* Вечір і ніч перед Першим листопада // Гуцуляк М. Перший листопад 1918 р. на Західніх землях України: Зі спогадами і життєписами членів Комітету виконавців Листопадового чину. — Нью-Йорк; Ванкувер, 1973. — С. 213.

ціональній Раді. Було складено про це урядовий протокол, який підписали від Австрії — В. Децикевич як заступник намісника, від імені УНРади — С. Голубович, К. Левицький та Л. Цегельський[17].

Того ж дня українські провідники проводжали колишнього намісника та інших членів австрійської адміністрації до Відня. Прощаючись, Гуйн пророчо сказав: "Мені, старому, здається, що справа не піде так легко, як почалася. Ваші противники — це завзяті люде..."[18].

Звістка про перемогу українців у Львові того ж дня надійшла до Києва. Зі Львівського головного вокзалу телефоном до австрійського консульства в Києві повідомили: "Команда Головного двірця Львів голосить: доношу, що сьогодні о годині пів до п'ятої ранком наші українські війська, вийшовши з касарень, зайняли Львів і Перемишль. Вся влада перейшла в українські руки. Галицька освободжена Україна зі своєю столицею Львовом пересилає привіт Великій Українській державі і престольному городові Києві". Звістка ця негайно стала відома галицьким політикам, що перебували тоді у Києві.

Взяття на себе владних повноважень у Львові та загалом у новоутвореній державі оголосила Українська Національна Рада такою відозвою, що з'явилася тієї ж історичної п'ятниці на мурах столиці:

"До населення міста Львова!

Волею українського народу утворилася на українських землях бувшої австро-угорської монархії

Українська Держава.

Найвищою державною владою Української Держави є Українська Національна Рада.

З нинішнім днем Українська Національна Рада обняла владу в столичнім місті Львові і на цілій території Української Держави.

Дальші зарядження видадуть цивільні і військові органи Української Національної Ради.

Взивається населення до спокою і послуху тим зарядженням.

Під цею умовою безпечність публичного порядку, життя і маєтку, як також заосмотрення в поживу вповні запоручається.

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА РАДА.

Львів, 1 падолиста 1918"[19].

Того ж дня було оголошено другу відозву УНРади — до українського населення держави:

"*Український Народе!*

Голосимо Тобі святу вість про Твоє визволення з віковічної неволі. Віднині Ти господар своєї землі, вільний горожанин Української Держави.

---

[17] *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918—1920. — С. 43.

[18] *Кузьма О.* Листопадові дні 1918 р. — С. 76.

[19] Там само. — С. 73.

Дня 19 жовтня Твоєю волею утворилася на українських землях бувшої австро-угорської монархії Українська Держава і її найвища влада, Українська Національна Рада.

З нинішнім днем Українська Національна Рада обняла владу в столичнім місті Львові і на цілій території Української Держави.

Український Народе! Доля Української Держави в Твоїх руках. Ти станеш як непобідимий мур при Українській Національній Раді і відіпреш всі ворожі замахи на Українську Державу.

Заки будуть установлені органи державної влади в законному порядку, українські організації по містах, повітах і селах мають обняти всі державні, краєві і громадські уряди і в імени Української Національної Ради виконувати владу [...]. Всі вояки української народности підлягають віднині виключно Українській Національній Раді і приказам установленої нею військової влади Української Держави. Всі вони мають стати на її оборону. Українських вояків з фронтів відкликається отсим до рідного краю на оборону Української Держави [...]. Всім горожанам Української Держави без ріжниці народности і віроісповідання запоручається горожанську, національну і віроісповідну рівноправність.

Національні меншости Української Держави, поляки, жиди і німці, мають вислати своїх відпоручників до Української Національної Ради [...].

Як тільки буде забезпечене й закріплене істнування Української Держави, Українська Національна Рада скличе на основі загального, рівного, безпосереднього й тайного виборчого права Установчі Збори, які рішать про дальшу будучність Української Держави [...].

Український Народе!

Всі свої сили, все посвяти, щоб укріпити Українську Державу!

Львів, 1 листопада 1918.

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА РАДА"[20].

Майже без перешкод здійснено переворот у містах і селах Східної Галичини. Ядром повстання назагал були українські військові підрозділи. У більшості повітів вже в ніч з 31 жовтня на 1 листопада була взята влада згідно з наказом Центрального військового комітету. Влада перейшла до українців переважно без збройних сутичок. Національні організації мали підтримку населення і значні військові сили. Без збройної боротьби українську владу було встановлено у Станіславові, Коломиї, Долині, Снятині, Раві-Руській, Золочеві, Скольному, Городку, Підгайцях, Жовкві, Печеніжині, Кам'янці-Струмиловій, Буську. У Тернополі, Перемишлі, Бориславі, Рудках, Бережанах, Стрию, Турці, Гусятинському повіті й Самборі владу встановлено за допомогою селянських виступів, у Дрогобичі — селянських і робітничих.

Починаючи від сільських гмін, до державотворчої праці стали тисячі селян, робітників, інтелігентів, учнівської та високошкільної молоді, духов-

[20] *Кузьма О.* Листопадові дні 1918 р. — С. 73—75.

них осіб. Українці, які століттями несли хрест підневільного послуху чужонаціональній адміністрації, починали творити свої владні структури. Із багатьох повітів надходили відомості про масові народні віча, на яких обирали комісарів і членів революційних комітетів. В окремих випадках, зокрема там, де влада встановлювалася силою, засади її функціонування визначали назагал представник Української Національної Ради та національного війська. Так, наприклад, сталося у Бучачі. Повітовий український комісар Боцюрків сповіщав, що ним 3 листопада був звільнений маршалок повітової ради Вольнер та шовіністи-поляки — люстратор Левартовський і секретар Рудніцький. 4 листопада керівництво м. Бучач перейшло до українця Рогозинського.

У м. Борислав та на території району, що прилягав до Бориславського нафтового басейну, де польські сили пробували чинити опір, їх розгромили. Одна з польських бориславських рот під командуванням підполковника Марека наприкінці листопада 1918 р. вела бої з українцями в районі Старої Солі, Добромиля, Хирова. Українська повітова рада в Дрогобичі 5 листопада запропонувала делегатам нафтового басейну (Борислава, Волянки, Тустанович) такі умови встановлення української влади: представники басейну створюють громадянську міліцію, а не польське військо; визнають, що УНРада обійняла в повіті адміністративно-політичну, судову і комунікативну владу, отже, віддають владу над згаданими гмінами теперішній повітовій адміністрації в Дрогобичі, зобов'язуються не перешкоджати українському війську для встановлення військової влади тощо.

Рішуче та оперативно придушили спроби поляків чинити опір українській адміністрації і в Кам'янці-Струмиловій, Бродівському повіті. У Бережанському повіті у встановленні нової влади взяли участь селяни сіл Лапшина, Лісник, Мечишів. У Стоянові селяни допомагали в роззброєнні австрійського війська, а їхній представник Заремба став комісаром міста.

На Буковині боротьбу за владу очолив утворений 25 жовтня у Чернівцях Український Крайовий Комітет на чолі з депутатом крайового сейму, відомим громадським діячем Омеляном Поповичем, який водночас керував буковинською делегацією УНРади. До складу комітету входили комісії: адміністративна, народної оборони, фінансів, міжнаціональних відносин, редакційна. За ініціативою комітету 3 листопада у Чернівцях відбулося масове (близько 10 тис. осіб) віче, яке висловилося за приєднання української частини Буковини (Кіцманський, Заставнівський, Вижницький, Вашковецький загалом, українські частини Чернівецького та Серетського, національні громади Сторожинецького, Радовецького і Кимполунгського повітів) до Західноукраїнської держави. Зібрання висловило протест проти прагнення Румунської Національної Ради, створеної також у Чернівцях, оголосити всю Буковину "румунською землею". Віче ухвалило постанову про приєднання до України.

6 листопада було досягнуто угоди між Українським Комітетом та демократичною частиною Румунської Національної Ради на чолі з А. Ончулом, внаслідок чого владні компетенції українців поширювалися на північну

частину, а Румунської Ради — на південну Буковину. УНРаду в краї очолював А. Артимович, крайову адміністрацію — О. Попович. Було створено українську жандармерію, поліцію, суд. Українські комісари очолили пошту і телеграф, заклади фінансової та банківської сфер, оборону, промисловість. Магістрат Чернівців очолив О. Безпалко. 7 листопада місцеві службовці української адміністрації присягли на вірність Українській Національній Раді[21].

На жаль, внаслідок передислокації Легіону УСС з Буковини до Львова ця територія була послаблена у військовому відношенні й залишилася практично безборонною перед румунською агресією. 11 листопада 1918 р. румунські збройні сили оволоділи Чернівцями, а тиждень по тому — й усією Буковиною.

Стрімке й порівняно безболісне поширення української влади на теренах Східної Галичини яскраво засвідчило той факт, що національна революція в краї визріла, а проголошена в її перебігу Українська держава була природним продуктом суспільно-політичного розвитку.

Неподалік Перемишля (с. Журавиця) дислокувався 9-й піхотний полк (Стрийський), укомплектований назагал українцями. Керівник національного військового підпілля поручник М. Федюшко вже 29 жовтня роззброїв інонаціональних вояків, й полк уже був до диспозиції українського політичного керівництва Перемишля. Проте останнє діяло спокволу, віддавши ініціативу полякам, яким належала команда корпусу, і ті оголосили демобілізацію. Відтак вояки полку залишили Журавицю й вирушили додому.

Коли ж ввечері 31 жовтня Перемишльська українська окружна команда отримала наказ від Генеральної команди зі Львова перебрати владу, в її розпорядженні не виявилося потрібних сил. Довелося звертатися по допомогу до приміських сіл. Відгукнулося чимало добровольців. Хоча Перемишльський повіт належав до прикордонних та етнічно строкатих, частка українців (греко-католиків) у ньому становила понад 51 %. Римо-католики складали 34,3 %, іудейське населення — 14,2 %. У повіті було чимало німців (3,4 %). У самому ж місті мешкало близько 7,5 тис. українців. Кількість поляків-перемишлян була втричі більшою.

У ніч з 2 на 3 листопада примітивно озброєні селяни захопили місто. До українського полону потрапили іменований Регентською радою у Варшаві комендантом Галичини і Шльонська генерал Пухольський, 40 інших офіцерів та сотня польських легіонерів. До полону потрапив і полковник В. Сікорський, згодом генерал і польський прем'єр-міністр. За допомогою залізничників-поляків йому невдовзі пощастило втекти.

Засяння ж залишилося у поляків, оскільки керівники Перемишльської УНРади вирішили, що справу зроблено й відтак поляки поважатимуть українську владу. Із цих міркувань вони розпочали переговори, і 4 листопада між військовим командуванням обох сторін було укладено угоду щодо розмежування вздовж р. Сян. Польських полонених було відпущено. Україн-

[21] Буковина: історичний нарис / Редкол.: С. С. Костишин (голова) та ін. — Чернівці, 1998. — С. 215—216.

ське командування Перемишля очолював підполковник Шафранський. На міських складах було вдосталь зброї, амуніції, обмундирування й вони щедро роздавалися "добровольцям", які надходили з приміської зони. Проте більшість із них, одержавши військовий однострій, поверталися додому. Дехто здійснював таку операцію двічі або й тричі. Як результат — з екіпірованих 2 тис. осіб у розпорядженні української команди на 5 листопада залишилося близько 500 вояків, малопридатних до військової служби.

Головне командування українських військ у Львові, турбуючись щодо контролю над Перемишлем як вузловим залізничним пунктом і одночасно — ймовірним польським плацдармом для наступу на Львів, наказала підірвати мости через Сян, щоб унеможливити ймовірний напад ворога. Однак цього Перемишльська команда не зробила (за деякими даними, з банальних причин — не мала у своєму розпорядженні фахових підривників).

Тим часом польська сторона виявила більшу оперативність. З ініціативи генерала Болеслава Рої у Кракові був сформований добре озброєний відділ з вояків 4-го і 5-го піхотних полків (700 осіб) на чолі з майором Ю. Стахевичем. 9 листопада поляки вирушили на Перемишль і після боїв 10—11 листопада за допомогою частини озброєного цивільного населення оволоділи містом. Перемишль — важливий стратегічний пункт, як вже зазначалося, — був назавжди втрачений для українців і перетворився у головний плацдарм польської агресії проти Львова і загалом Східної Галичини упродовж всієї українсько-польської війни 1918—1919 рр. Власне, із захоплення Перемишля польською експедицією (11 листопада) й розпочинається відлік подій цієї війни. До цього ж моменту збройний спротив польського населення і військових у Львові українській владі був лише одиничним бунтом.

Проголошення республіки на українських землях колишньої Австро-Угорської імперії відразу помітили не лише світові телеграфні агентства, а й знані політики, бізнесмени, військові. Стратегічне становище у Центрально-Східній Європі, корисні копалини — все це привертало увагу.

За площею (70 тис. км^2) нове державне утворення майже не відрізнялося від решти середніх за розмірами держав континенту, наприклад, Австрії, Угорщини чи Греції. Щоправда, доволі швидко молода держава зазнала територіальних втрат — внаслідок агресивних дій сусідів (Польщі, Румунії й Чехословаччини). Стало загрожували кордонам республіки й війська червоної Москви. Отже, осередками демократичного життя стали лише 40 українських повітів Галичини.

За чисельністю населення (6,2 млн осіб) ЗУНР залишала позаду Швецію, Норвегію, Фінляндію, Голландію, Данію. Але така кількість нараховувалась лише на початку листопада 1918 р. — упродовж наступних півроку кількість громадян республіки скоротилася до 5 млн. 71 % населення становили українці, 14 — поляки, 13 — євреї, 2 % — інші національності (переважно німці). За конфесіями поділ був таким: 62 % — греко-католики, 18 — римо-католики, 13 — іудеї, 6 % — православні. Переважна більшість населення проживала в селах, займаючись сільським господарством[22].

[22] *Литвин М., Науменко К.* Історія ЗУНР. — С. 75.

Українська Національна Рада була представницьким законодавчим органом, тобто не була зорієнтована на реалізацію виконавських функцій. До того ж, працю над розбудовою державного життя доводилося вести самій лише галицькій делегації УНРади, оскільки зв'язок з президією і виконуючою делегацією у Відні був перерваний. Приступаючи до цієї діяльності, присутні у Львові члени УНРади вирішили поповнити свої лави й представниками політичних сил, й окремими визначними особами. Зокрема, до УНРади було делеговано представників УСДП краю, яка, як згадувалось, первісно відмовлялась увійти до Української Національної Ради. Таким чином в УНРаді було представлено весь спектр національних політичних партій.

Практичні й нагальні потреби забезпечення державних карних, лікувальних, освітніх закладів, а також населення міст і містечок продуктами харчування зумовили створення 29 жовтня 1918 р. Українського апровізаційного (харчового) уряду УНРади. До його компетенції належали насамперед контроль та управління державним майном з метою використання наявних запасів у державних інтересах. Керівником відомства був призначений відомий український банкір й підприємець Степан Федак[23].

У другій відозві до населення від 1 листопада УНРада обіцяла оприлюднити склад майбутнього кабінету та "його програму". 5 листопада з'явилася її програмна декларація, в якій роз'яснювалися засади державної політики:

"Український Народе!

Всенароднім зривом сотворив ти, Український Народе, на прадідній землі Осмомисла, Давида і Льва свою власну державу. Українська Національна Рада в нашій старій столиці Львові взяла верховну державну власть у руки, а Український Нарід, всі його верстви, йдучи за її покликом, доховав сього з достойною подиву одчайдушністю в цілім нашім краю.

По пятьсот сімдесят і осьми літах неволі, упокоєння і наруги став Ти, Український Народе, знов сам собі господарем на своїй землі, сам собі сувереном [...].

Український Народе!

В сотвореній Тобою державі не буде поневолення нації нацією і не сміє бути панування багатших та економічно сильніших над бідними й економічно слабшими. В Українській Державі всі горожани без ріжниці мови, віри, роду, стану чи пола будуть справді рівні перед проявом закону, а наскрізь демократичний лад, опертий на загальнім, рівнім виборчім праві, від громади починаючи і на державі кінчаючи, забезпечить верховний голос у державі демосові, масам робочого народу [...]. Український парламент, що виберется і збереться зараз як тільки край успокоїться, переведе

[23] *Баран З.* Степан Федак: штрихи до образу львівського "неполітика" // Львів: місто — суспільство — культура: Зб. наук. праць / За ред. М. Мудрого Вісник Львів. ун-ту. Серія історична. Спец. вип. — Львів, 1999. — Т. 3. — С. 556.

справедливу земельну реформу, силою котрої земля великих дібр перейде на власність малоземельних і безземельних. Робітниче законодавство забезпечить робітникові 8-годинний день праці, дасть обезпеку на старість і нездібність до праці і взагалі повну охорону праці.

Горожани!

Найважніша задача теперішньої хвилі є закріпити і утривалити те, що створено всенародним зривом. Українські власті, горожанські і військові, мають в цілім краї завести негайно лад, публічну безпечність і спокій. Проти тих, хто не схотів би підчинитися наказам українських властей або робив би заколот, треба виступити з усією рішучістю.

Українці!

Утривлєнє Української народної держави неможливе без народного війська, народної армії. Сю армію мусимо зараз створити, й тому взиваємо всіх Українців ставитися в її лави.

Український Народе!

Переживаємо велику рокову хвилю. Будуємо будучність нашої землі. Лиш єдністю, карностю і напруженєм усих сил народу можемо сю будову довести до щасливого кінця. Ніхто, хто є Українцем, не сміє відтягтися від великого діла, від жертви для щасливої будуччини Українських поколінь! В ім'я сеї будуччини кличемо: Одностайно, однодушно, із усією рішучістю вперед!

Слава Українській Державі!
Слава Українському Війську!
Слава Українському Народові!"[24].

Того ж дня було оприлюднено й другу відозву — *"Українські вояки!"*, якою УНРада висловлювала *"найбільший подив, найглибшу подяку і найвищу похвалу"* українським військовим, які взяли владу у місті і краю: "Весь український народ клонить перед вами голову і дивиться на вас як на свою гордість і надію. Ваше ім'я запише історія державного визволення українського народу золотими буквами...". Встановлювалася військова відзнака "За обняття Львова у власть Української Держави".

Третя відозва від 5 листопада *"Під оружжя!"* давала загальну характеристику тих, кого закликали до вступу в лави національного війська: "Молодші, від 19 до 30 років, ідуть якнайскорше до Львова для краєвої служби, 17-і 18-літні та від 31 до 36 року життя нехай залишуться у повітового комісара для повітової служби, а найстарші нехай зголошуються у громадськім комітеті для служби в громаді"[25].

Брак попередньої підготовки, збройна боротьба у Львові, переговори з поляками, відсутність налагодженого зв'язку з краєм і незвичність політи-

---

[24] *Литвин М., Науменко К.* Історія ЗУНР. — С. 75, 77—78.

[25] Там само. — С. 143; *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918—1919 рр. — Львів, 1998. — С. 108.

ків австрійської доби щодо революційних дій спричинилися до того, що національний уряд УНРадою було утворено лише 9 листопада — тиждень по тому, як влада опинилася в її руках.

Уряд дістав назву — *Тимчасовий Державний Секретаріат* (згодом — Рада Державних Секретарів ЗУНР). Очолив його адвокат Кость Левицький, виходець із родини священика прикарпатського містечка Тисмениця, колишній (вже на той час) депутат австрійського парламенту й галицького сейму, загартований у парламентських дебатах політичний діяч. Дехто вважає його найвизначнішим галицьким політиком-українцем кінця XIX — першої половини XX ст. К. Левицький був автором відомих історико-політичних і правничих розвідок, серед яких й такі непересічної вартості праці, як "Історія політичної думки галицьких українців, 1848—1914" (1926), "Історія визвольних змагань галицьких українців в часи світової війни 1914—1918 рр." (1928), "Великий зрив" (1931) та ін.

К. Левицький запропонував склад свого першого кабінету міністрів, який УНРада затвердила без змін. До уряду увійшло 14 державних секретарів, з яких 8 — від національно-демократичної партії, 2 — від радикальної, 1 — від християнсько-суспільної, 1 представник УСДП та 2 безпартійних. Персонально: голова президії та держсекретар фінансових справ — К. Левицький (НДП); державні секретарі: внутрішніх справ — Л. Цегельський (НДП); закордонних справ — Василь Панейко (НДП); судівництва — Сидір Голубович (НДП); віроісповідних справ — Олександр Барвінський (ХСП), йому ж одночасно доручили управління шкільними справами, для чого вирішили створити окремий державний секретаріат; військових справ — полковник Д. Вітовський (РП); земельних справ — Степан Баран (НДП); справ торгівлі й промислів — Ярослав Литвинович (НДП); публічних робіт — Іван Макух (РП); праці і суспільної опіки — Антін Чернецький (УСДП); суспільного здоров'я — Іван Куровець (безпартійний); шляхів сполучень — Іван Мирон (безпартійний); пошти й телеграфу — Олександр Пісецький (НДП). Наприкінці до складу Державного Секретаріату увійшов С. Федак як президент утвореного ще 29 жовтня Харчового уряду (НДП).

Отже, галичани використали досвід Генерального секретаріату Української Центральної Ради, а також подібних європейських кабінетів, зокрема англійського.

За давньою парламентською традицією, державних секретарів привів до присяги старійшина Української Національної Ради Юліан Романчук.

9 листопада 1918 р. УНРада також затвердила назву Української держави галичан — ***Західноукраїнська Народна Республіка*** (ЗУНР).

Характеризуючи перший склад державних секретарів ЗУНР, М. Лозинський зазначав: "Сей склад Державного Секретаріяту був очевидно тимчасовий і більше припадковий, ніж пляновий: вибиралося людий, які були під рукою. Одначе, з другого боку, відбивав він перевагу національної демократії в громадянстві. А що національно-демократичні діячі виросли й постарілися в передвоєнних австрійських відносинах, то се відбилося також

на їх теперішній діяльности, до якої треба було людий революційного виховання.

З технічного боку склад Державного Секретаріяту був завеликий. Творилося окремі секретаріяти так як «у людий», — себто в великій упорядкованій державі. Тимчасом на той час більше надавався виконуючий орган, зложений з малого числа людий”[26].

Крім поточних справ, Державний Секретаріат зайнявся насамперед опрацюванням проекту тимчасового основного закону про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської монархії. Закон цей ухвалила УНРада на засіданні 13 листопада. У ньому визначалося:

“Артикул I. Назва.

Держава, проголошена на підставі права самоозначення народів Українською Національною Радою у Львові дня 19 жовтня 1918 р., обнимаюча весь простір бувшої Австро-угорської монархії, заселений переважно українцями, має назву Західноукраїнська Народня Республіка.

Артикул II. Границі.

Простір Західноукраїнської Народньої Республіки покривається з українською суцільною етнографічною областю в межах бувшої Австро-угорської монархії — то є з українською частиною бувших австрійських коронних країв Галичини з Володимирією і Буковини та з українськими частями бувших угорських столиць (комітатів): Спиш, Шариш, Земплин, Уг, Берег, Угоча і Марморош, — як вона означена на етнографічній карті австрійської монархії Карла барона Черніга [...] (Відень, 1855. — *Авт.*).

Артикул III. Державна суверенність.

Отся державна територія творить самостійну Західноукраїнську Народню Республику.

Артикул IV. Державне заступництво.

Права влади іменем Західноукраїнської Народньої Республіки виконує весь її народ через своє заступництво, вибране на основі загального, рівного, безпосереднього тайного і пропорціонального права голосування без ріжниці пола. На сій основі мають бути вибрані установчі збори Західноукраїнської Народньої Республіки. До часу зібрання установчих зборів виконує всю власть Українська Національна Рада і Державний Секретаріят [...]”[27].

Згаданий закон треба розглядати саме як *тимчасовий*, оскільки він містив у собі лише найважливіші положення, вкрай необхідні для утвердження державної самостійності українських земель колишньої Австро-Угорщини.

Для характеристики цього закону засадниче значення має назва новоутвореної держави — *Західноукраїнська Народна Республіка*. Називаючи її так, Державний Секретаріат, який розробив проект закону, і УНРада, що його прийняла, виявили свою волю до того, що держава має бути *народною республікою*, отже будуватися на тих самих основах, що й проголошена

[26] *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918—1920. — С. 44.
[27] Там само. — С. 45—46.

Центральною Радою Українська Народна Республіка. Під враженням від занепаду монархізму і потужних європейських монархій (близький галичанам приклад — доля Австро-Угорської та Німецької імперій) та відомостей про підготовку повстання проти гетьмана П. Скоропадського, серед членів УНРади ствердилася думка, що гетьманщина була лише антрактом, після якого вестиметься далі розбудова УНР, започаткована Українською Центральною Радою. На аналогічних засадах, вважалося, повинна будуватись і ЗУНР, яка у найстисліші терміни мала б об'єднатися з Українською Народною Республікою в одне державне утворення.

У 4-му артикулі наведеного закону йшлося про вибори до установчих зборів на основі п'ятичленної демократичної формули. Проте проведення цих виборів вимагало досить тривалої підготовки. До того часу заступницею народу залишалася Українська Національна Рада. Проте львівська частина її членів (як зазначалося, зв'язок із віденською делегацією тимчасово був втрачений) розуміла, що для повноцінного представництва їй слід забезпечити поповнення власних лав за рахунок представників повітів та міст. Отже, 15 листопада Державний секретаріат оприлюднив "Закон про доповнення Української Національної Ради підпоручниками українських повітових і міських організацій". Кожний повіт та пересічне місто мали вибрати по одному членові УНРади, Львів делегував 4-х, Чернівці та Станіславів — по 2 члени УНРади. Вибори призначалися на 22—26 листопада 1918 р.[28]

Після доповнення УНРади на основі закону від 15 листопада у її складі нараховувалося 150 осіб. Рада була національно однорідною — цілком *українською*, оскільки польська, німецька та єврейська меншини з різних мотивів не скористалися наданим правом делегувати до неї власних представників.

Майже одночасно УНРада ухвалила ще два важливих закони: "Закон з 16 падолиста 1918 [р.] про тимчасову адміністрацію областий Західно-Української Народньої Республики" і "Закон з 21 падолиста 1918 [р.] про тимчасову організацію судів і власти судейської".

Закон про тимчасову адміністрацію залишав чинними усі попередні закони і розпорядження, оскільки вони не суперечили державності ЗУНР; підпорядковував усі адміністраційні уряди республіки Держсекретаріатові у Львові; встановлював як керівний повітовий орган політичної адміністрації аж до унормування державно-правних відносин державного повітового комісара, якого призначав й усував держсекретар внутрішніх справ.

Таким чином, місце "цісарсько-королівського старости" старих часів зайняв державний повітовий комісар. Поза тим низова ланка адміністрації залишилася без змін. У законі зазначалося, що всі урядовці, "котрі зложать письменне приречення, що виконувати будуть публічну службу в імені ЗУНР, остають аж до дальшого зарядження на своїм дотеперішнім урядовім становищі".

[28] *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918—1920. — С. 46.

Окреслювались межі компетенції державних повітових комісарів, які мали "давати зарядження урядам", дозволяти або забороняти ношення зброї цивільними, контролювати діловодство в рамках державних установ. Державним повітовим комісарам у справах публічної безпеки підпорядковувались повітові військові команди. "Аж до виборів" повітовий комісар мав право призначати громадських комісарів у громадах, насамперед там, де потрібно було усунути їх старих керівників. Повітовий комісар співпрацював з повітовими харчовими урядами. Щоправда, з його компетенції вилучалися "суди, пошти, телеграфи, залізниці, саліни і домени", проте на випадок виявлення в них "неправильності в урядуванню" повітовий комісар мав негайно про це "донести безпроволочно Українському Державному Секретаріатові, а в наглих випадках, видати відповідні зарядження".

Аналогічну мету — встановити замість австрійської українську державну владу, не порушуючи загалом всієї системи, — мав на увазі й "Закон про тимчасову організацію судів і власти судейської".

Із часом потреби організації життя в республіці зумовили деталізацію повноважень повітових, міських та сільських органів влади. Так, "Устав і інструкція для повітових органів Української Національної Ради" визначали засади співпраці державних повітових, міських і сільських комісарів з відповідними комітетами УНРади. Повітових комісарів обирали повітові збори "відпоручників" усіх громад. Останніх обирали члени громади віком від 20 років. Якщо громада нараховувала понад 3 тис. осіб, то від кожних 2 тис. наступних обиралося додатково ще по одному відпоручнику. Обранням відпоручників керували місцеві політичні організації, а в разі їх відсутності — просвітні або січові товариства.

Повітовий комісар оголошувався "верховним органом громадської національної влади" і державної виконавчої влади в повіті. До його обов'язків належало: реалізація розпоряджень УНРади та Державного Секретаріату, затвердження міських і сільських комісарів, керівництво організацією охорони громадського порядку і попередження "самочинних ворожих виступів проти національних меншостей", спрямовування національно-політичного руху й заходів, підпорядкованих обороні держави, визначення листу "урядників на начальні і інші урядові посади повітової адміністрації, скарбовості, пошт і телеграфів, залізниць і всяких інших автономічних і адміністративних властей". У разі нагальної потреби повітовий комісар зосереджував усю адміністративну владу у своїх руках[29].

Перед комісарами ставилися важливі завдання — формування оборонної сили через залучення й військовий вишкіл молоді; продовольче забезпечення повітів; попередження несанкціонованого вивезення продовольства; забезпечення сталого надходження податків та добровільних внесків на користь держави; координація дій із сусідніми повітами. Особливий наголос робився на забезпеченні здорових міжнаціональних відносин: "Поучити народ,

[29] Центральний державний історичний архів України (далі — ЦДІА України) у м. Львів. — Ф. 581. — Оп. 1. — Спр. 146. — Арк. 48—48 зв.

щоби прихильно відносився до жидів і німецьких колоністів та не допускав до погромів, бо викликання безладдя лежить в інтересі ворогів і приготування до насильств повинні бути на місці здавлені"[30].

Комісари зобов'язані були інформувати населення щодо намірів уряду справедливо наділити селян землею та водночас утримувати їх від самочинних дій, оскільки "інакше буде, як в Росії, де села воювали з селами". Десятий параграф статуту закликав: "Все і всюди мають тямити в своїй діяльності, що являються відвічальними перед УНРадою, українською державою, українським народом і історією органами громадської національної влади"[31].

Таким чином, попри неприхильні зовнішні обставини, майже перманентні воєнні дії, формування правових засад державної влади в ЗУНР й практична організація національних владних структур усіх рівнів базувалися на демократичних принципах, повазі до прав людини і національних меншин, врахуванні соціальних потреб народу. На жаль, цінний досвід державотворення на західних теренах України обірвався у зв'язку з воєнно-дипломатичною поразкою республіки.

Серед причин поразки українських визвольних змагань традиційно вказують на слабку соціальну структурованість української нації, що зумовило брак національно усвідомлених, досвідчених фахівців вищої та середньої ланок для організації державного апарату, нормальної законодавчої практики, народногосподарської та дипломатичної діяльності, створення регулярного війська в часи творення національної державності. Очевидно, що попри певні спільні риси ситуація в цьому відношенні істотно різнилася у Східній Галичині та в Наддніпрянщині.

У меморіалі до президента США В. Вільсона (8 жовтня 1918 р.) польський політик Р. Дмовський таким чином обґрунтовував потребу інкорпорації західноукраїнських земель Польщею: "Український національний рух, існування якого не можна заперечити, не охопив усього українського населення, значна частина якого є несвідомою та національно байдужою, ані витворив достатньо чисельного і незалежного українського інтелектуального класу [...]. Серед всіх професій та у сфері торгівлі в Східній Галичині, за винятком дрібних землеробів, руський елемент представлений менше ніж 5 %. Якщо під австрійським пануванням уряди Галичини знаходяться в руках поляків, то це не означає, що вони були в привілейованому становищі, але тільки те, що в цьому краю немає іншого елементу, який був би здатен забезпечити його адміністрацію. Тому найближчим часом польська адміністрація є єдино можлива для нормального розвитку і поступу цієї землі"[32].

---

[30] ЦДІА України у м. Львів. — Ф. 581. — Оп. 1. — Спр. 146. — Арк. 48—48 зв.

[31] Там само; *Макарчук С. А.* Українська Республіка галичан: Нариси про ЗУНР. — Львів, 1997. — С. 74—75.

[32] *Dmowski R.* Polityka polska i odbudowanie państwa. Z dodaniem memoriału "Zagadnienia środkowo- i wschodnioeuropejskie" i innych dokumentów polityki polskiej z lat 1914—1919. — Warszawa, 1925. — S. 608—609.

Польську точку зору традиційно поділяла й австрійська влада. Майже в унісон із Р. Дмовським 31 жовтня 1918 р. Рада Міністрів агонізуючої імперії "припоручила" наміснику у Східній Галичині: "Обсадити староства і повітові дирекції фінансів урядовцями української народности, в порозумінню з Української Національною Радою [...]. Також на залізничих стаціях сих повітів будуть призначені залізничі урядовці української народности, на скільки такі знайдуться. На скільки основний закон про судейську власть сьому не противиться, будуть у сих повітах назначені судді української народности, коли такі будуть до розпорядимости". Обумовлення — "наскільки знайдуться" і "коли будуть до розпорядимості" — можна розцінювати як ледь приховане глузування з державотворчих потенцій українців.

Політико-правові умови формування української нації в Австро-Угорщині були сприятливішими, ніж у підросійській Україні. Австрійська конституційна система гарантувала мінімальні громадянські та культурні права, а питання національної освіти та кадрів постійно перебувало в центрі уваги українських політиків. На початку XX ст. у Галичині настала своєрідна "ера адвокатів", коли зростала не лише абсолютна кількість українських правників, вчителів, фахівців та урядовців різних рівнів, а й послідовно здійснювалася інтенсивна політична й економічна інституалізація національного руху.

Значних втрат зазнала українська інтелігенція краю в роки Першої світової війни. Зокрема, чимало відомих її представників російська окупаційна адміністрація Галичини 1915—1916 рр. депортувала до Наддніпрянщини, етнічних російських губерній чи заслала до Сибіру, несамохіть спричинивши тим самим активізацію націєтворчих процесів у підросійській Україні[33].

Одночасно активна позиція галицького політичного проводу в Австро-Угорщині дала свої наслідки — у 1916 р. до краєвого та центрального урядів було призначено кількох українців. Так, генеральним державним прокурором Австрії став Йосип Ганінчак, віце-президентом і секретарем галицького намісництва відповідно — Володимир Децикевич (1 листопада саме він передав владні повноваження УНРаді) та Юрій Панейко, імперським міністром здоров'я призначено ще одного українця — Івана Горбачевського[34].

Напередодні розпаду Австро-Угорщини галицька політична еліта здійснила низку заходів, спрямованих на політичну та соціально-економічну

---

[33] Докладніше див.: *Рубльов О. С.* Від підданих Австрії до громадян України: галицька українська інтелігенція та Українська революція — від рецепції до участі (1917—1921 рр.) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. / Редкол.: П. Т. Тронько (голов. ред.) та ін. — К., 2003. — Вип. 22/23. — С. 117—156; *Рубльов О.* Західноукраїнська інтелігенція у Наддніпрянщині (1914—1921 рр.) // Актуальні проблеми вітчизняної історії XX ст.: Зб. наук. праць, присвяч. пам'яті акад. НАН України Ю. Ю. Кондуфора / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. — К., 2004. — Т. 1. — С. 141—193; *Рубльов О. С.* Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914—1939). — К., 2004. — С. 29—85.

[34] *Ярославин С. (Сохоцький І.).* Визвольна боротьба на Західно-Українських землях у 1918—1923 рр. — Філадельфія, 1956. — С. 23—24.

консолідацію, в тому числі й щодо повернення додому депортованих до Російської імперії земляків.

Зрозуміло, що політичний провід Східної України мав власні міркування, аби, за В. Кучабським, "не позбуватися з Наддніпрянщини в Австрію цінного для технічно-орґанізаційної праці галицького елємєнту"[35]. Але й західний регіон національної території вкрай потребував інтелігентних сил майже з аналогічних підстав — для відновлення зруйнованого війною національно-культурного життя й розв'язання інших важливих завдань напередодні ймовірної воєнної поразки Австро-Угорщини, насамперед гіпотетичного переведення справи державного будівництва на східногалицьких теренах зі сфери абстрактних теоретизувань у практичну площину.

3 вересня 1917 р. до голови Української Центральної Ради адресувався Народний комітет національно-демократичного сторонництва у Львові: "По занятю нашого міста і краю через російські війська, зістало богато наших визначних людий увязнених і вивезених в російський полон. Брак їх дається нам тепер дуже прикро відчувати [...]. Знищений і розбитий край потребує на всіх областях найбільшої помочі. Тимчасом в браку досвідних людий нема кому ні організувати, ні вести ту ратункову працю, ні в нашім місті, ні в краю [...]. Супроти того стане Вам, Пане Президенте, ясно, що конечні і необхідні нам ті мужі, що забрані в полон".

Апелюючи до М. С. Грушевського як львів'янина зі стажем, звернення подавало 36 прізвищ *"цивільно-полонених, котрих поворот до Галичини є конечний"*, а саме: "Др. Володимир Охримович, директор «Дністра», Микола Заячківський, директор Народної Торговлі [...], Константина Малицка, редактор Микола Курцеба, редактор Юліян Балицкий, др. Микола Шухевич, проф. Іван Левинський, др. Андрій Кос, посол Тимко Старух [...], директор укр. гімназії в Яворові Іван Прийма, дир. Михайло Губчак зі Станіслава, радник суд. з Самбора Іван Герасимович, адвокат з Самбора др. Данило Стахура, рад. суд. з Золочева Скобельский, рад. суд. з Станіслава Кульчицкий, проф. сем. в Самборі Теодор Біленький, Іван Івашко, урядник тов. Провідінє у Львові, судія Антін Рак з Тернополя [...]; сьвященики: Михайло Цегельский [...], Стефан Мохнацкий з Теребовлі, Іван Бачиньский зі Сновича пов. Золочів, о. Володимир Гоцкий з Колоденця пов. Жовква, Яцковский, др. Іван Соболь, др. Горникевич, і Щепанюк зі Львова [...]"[36].

Проголошення ЗУНР перенесло проблему фахових сил у практичну площину. Виникла реальна потреба у свідомих національних кадрах на різних ділянках державотворення. Якщо серед засновників Української Центральної Ради переважали літератори й газетярі, то в Українській Національній Раді більшість делегатів мали правничу освіту й депутатський і фа-

---

[35] *Кучабський В.* Від первопочинів до Проскурівського періоду // "Золоті Ворота": Історія Січових Стрільців 1917—1919 / Історія визвольної боротьби України в моноґрафіях. — Т. 2. — Львів, 1937. — С. 23.

[36] Див.: Український національно-визвольний рух. Березень—листопад 1917 р.: Док. і матеріали / Упоряд.: В. Верстюк (кер.) та ін.; Редкол.: В. Верстюк (відп. ред.) та ін. — К., 2003. — С. 742—744.

ховий досвід. Після доповнення УНРади представниками війська, політичних партій, а згодом повітів й міст її соціальна структура більш урівноважилась. Рада Державних Секретарів ЗУНР створила нечисельний, але ефективний апарат, в якому на початок 1919 р. 85 % службовців мали освіту, що відповідала профілю діяльності відповідного секретаріату, а 80 % — практичний досвід роботи в австрійських урядових інституціях[37].

Із втратою Львова чимало українських фахівців залишилося на польському боці бойової лінії, більшість із них польська влада інтернувала в таборі у Домб'є. Коли під час українсько-польських переговорів виникло питання щодо обміну полоненими та інтернованими, у списках на обмін перше місце посіли державні службовці та залізничники.

Проблема забезпечення фахівцями для залізниць була вкрай важливою для ЗУНР. В той час залізничні вузли та вокзали переповнювали десятки тисяч демобілізованих військових, які поверталися до рідних осель. В умовах поширення саботажу залізничників-поляків та їхньої агітації проти української влади перевезення обслуговувалися переважно українськими робітниками. Тому не вистачало не лише кваліфікованих працівників залізничних депо, а й машиністів. Термінову допомогу у цій скруті надало Міністерство шляхів у Києві, відрядивши на західноукраїнські залізниці кілька десятків машиністів та забезпечивши технічне обслуговування двох шляхів сполучення своїми працівниками. Уряд змушений був закликати до роботи на пільгових умовах спеціалістів-поляків. Терміново організували тримісячні залізнично-технічні курси у Станіславові та курси урядників-практикантів в Тернополі. В той самий час до Галичини прибули українські фахівці, які рятувалися від румунської окупації Буковини, — залізничники, професори й вчителі, правники тощо[38].

Краще виглядала ситуація із забезпеченням міліцейськими кадрами. Громадський порядок забезпечувала державна жандармерія. Ось як згадував про ці часи сотник І. Козак: "В часі перевороту дня 1 листопада 1918 р. розоружено у Східній Галичині всі станиці жандармерії, а на їх місце утворено майже в кожній місцевости т. зв. міліцію, зложену з добровольців [...]. В місцевостях, де безпосередньо перед переворотом були на станицях жандарми-українці, перебрали вони організацію міліції і провід над нею [...]"[39]. Оскільки останніх все ж таки бракувало, міліція здебільшого рекрутувалася з осіб, які не мали належної кваліфікації для цієї відповідальної служби, а прагнули до неї, аби уникнути мобілізації. Це спонукало повітову адміністрацію негайно взятися за організацію охорони правопорядку: "В декількох повітах завдання це перебрали добровільно старшини-

[37] *Павлишин О.* Державне будівництво ЗУНР-ЗОУНР: Проблема національних кадрів // Центральна Рада і український державотворчий процес: Матеріали наук. конф., 20 берез. 1997 р.: У 2-х ч. / Ін-т історії України НАН України. — К., 1997. — Ч. 1. — С. 99—100.

[38] Там само. — С. 100.

[39] *Козак І.* Дещо про державну жандармерію ЗОУНР // Літопис Червоної калини (Львів). — 1932. — Ч. 3. — Березень. — С. 4.

чужинці (головно німці), що їх переворот заскочив на становищах австрійських відділових командантів жандармерії". Одначе це були радше винятки й аж до прибуття офіцерів-українців організаційну працю вели "передусім старші підстаршини жандармерії української народности, які служили у Східній Галичині безпосередньо перед переворотом або вспіли були вже в перших днях після нього вернути домів з чужини. А була це вельми важка праця [...]"[40].

У тому ж листопаді було сформовано Команду державної жандармерії ЗУНР з осідком у Львові. Першим її командантом став майор Лев Індишевський. У лютому 1919 р. його змінив досвідчений підполковник Олександр Красіцький. Команда (згодом — корпус) жандармерії безпосередньо підпорядковувалася Державному секретаріатові військових справ. Навесні 1919 р. вона нараховувала 6 булавних старшин, 25 сотенних старшин і хорунжих, 1000 заводових жандармів, 4000 пробних жандармів (австрійського та українського вишколу) та 3000 міліціонерів. Поряд з українцями у жандармерії ЗУНР служило також кілька десятків представників інших національностей — чехів, поляків, німців та євреїв. Територія республіки поділялася на 22 відділи жандармерії. В окремих містах (Львів, Гусятин, Щирець, Чортків, Станіслав, Тернопіль) діяли відділи жидівської міліції. У Станіславові відкрилася жандармська школа, до якої приймали освічену молодь із війська[41].

Серед нагальних державних проблем було незадовільне функціонування пошти й телеграфу, робота яких зупинилася на початку листопада 1918 р. Тому при всіх поштових урядах були створені курси службовців, які поєднувалися із практичною діяльністю за фахом.

Бракувало також кваліфікованих урядовців-фінансистів. Якщо адміністративну роботу могла виконувати освічена особа іншого (але близького) фаху, то у так званих скарбових урядах без належної фахової підготовки й відповідного досвіду працювати було неможливо. Державний секретаріат фінансів змушений був навіть заповнювати окремі вакансії інтелігентнішими представниками скарбової сторожі. За списками 1914 р. було складено реєстр українських службовців податкових урядів у Східній Галичині й зроблено запити щодо їхньої кваліфікації до повітових комісаріатів[42].

Організувавши упродовж короткого часу 30 українських середніх шкіл (20 гімназій, 3 реальні школи та 7 учительських чоловічих і жіночих семінарій), влада відчула нестачу викладачів для них. Через це на педагогічну роботу зараховували навіть осіб без повної університетської освіти. Частину старших класів гімназій було закрито з огляду на призов старшокласників до війська.

---

[40] *Козак І.* Дещо про державну жандармерію ЗОУНР // Літопис Червоної калини (Львів). — 1932. — Ч. 3. — Березень. — С. 5.

[41] *Футулуйчук Д.* Жандармерія ЗУНР: до історіографії проблеми // Зб. навч.-метод. матеріалів і наук. ст. Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки. — Луцьк, 2003. — Вип. 8. — С. 114—118; та ін.

[42] *Павлишин О.* Державне будівництво ЗУНР-ЗОУНР: Проблема національних кадрів. — С. 101.

За відсутності сильної центральної влади, що було спричинено українсько-польською війною, державний апарат робив наголос на широку ініціативу повітових національних рад. Як уже згадувалось, при організації влади у провінції було створено інститут повітових комісарів, які перебрали повноваження австрійських старост. На всі посади керівників повітів було призначено авторитетних українських діячів. За фахом серед них переважали правники, 18 повітових комісарів мали докторський ступінь, 8 були членами УНРади, 5 — бувшими послами до імперських законодавчих органів. При заміщенні адміністративних посад у повітових урядах перевагу віддавали українцям, за їх відсутності до роботи залучалися також колишні австрійські урядовці — поляки та євреї[43].

Кадрове питання було предметом уваги низки законів УНРади та розпоряджень Державних секретарів у лютому—березні 1919 р. У них, зокрема, унормовувався термін підготовчої судейської практики та вимоги для урядовців державної адміністративної служби, регламентувались умови іспитів для учителів середніх шкіл. У Держсекретаріаті внутрішніх справ був створений особовий відділ, до компетенції якого належало забезпечення адміністративного апарату кадрами відповідної кваліфікації та освіти. Для перевірки фахової відповідності новопризначених урядовців співробітники відділу відряджалися на місця, де вислуховували думку місцевих громад щодо виконавчої влади й у випадку виявлення службових зловживань застосовували відповідні санкції до винних посадових осіб.

На противагу східноукраїнським урядам й політичним лідерам Наддніпрянщини, їхні галицькі колеги приділяли значну увагу розбудові місцевого адміністративного апарату й таким чином — встановленню на місцевому рівні державної влади[44]. Тут галичани, які не захоплювалися поширеними на Сході радикальними експериментами, слушно спиралися на традиційні австрійські моделі. Владні органи комплектувалися назагал з українців, а в непоодиноких випадках — і з лояльних польських фахівців. Попри запеклу війну, нав'язану західноукраїнській державі, їй вдавалося забезпечувати на контрольованій нею території стабільність та порядок. Надзвичайно швидке й ефективне створення адміністративного апарату стало безперечним досягненням ЗУНР, яке практично не мало аналогів у нових східноєвропейських державах, не кажучи вже про уряди Східної України. Великою мірою воно стало наслідком схильності галичан до суспільної організованості, що дуже розвинулася у довоєнні десятиліття й засвідчувала політичну зрілість західної гілки українського народу.

На жаль, невдачі на військових та дипломатичному фронтах звели нанівець зусилля галичан щодо розбудови західноукраїнської держави.

---

[43] *Павлишин О.* Державне будівництво ЗУНР-ЗОУНР: Проблема національних кадрів. — С. 102.

[44] *Субтельний О.* Україна: історія / Пер. з англ.; вст. ст. С. В. Кульчицького. — К., 1991. — С. 322—323.

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКА ВІЙНА. БОЇ ЗА ЛЬВІВ

Як зауважував історик польсько-української війни В. Кучабський: *"Хоча українці й були добрими конспіраторами, однак вони виявилися поганими військовими вождями... Вони не зробили відповідних приготувань одразу ж після захоплення влади. Вони не підготувалися також до воєнних дій у Львові, щоб протистояти неминучому польському повстанню. Вони здійснили революцію і надіялися, що справи й надалі підуть самі собою, що якимось містичним шляхом «народ перебере все у свої руки». Ситуація вимагала надзвичайних здібностей з боку керівників і надзвичайної готовності до дії з боку мас. Але керівники виявилися дуже пасивними, а вичерпані війною маси не виявили великої готовності до дій"*[45].

Свідченням тому є демобілізаційні настрої, що поширилися серед українського вояцтва одразу після взяття влади. Понад половина півторатисячного контингенту українських військових, які брали участь у "листопадовому зриві" у Львові, ледь не наступного дня розійшлися по домівках, вважаючи, що "справу зроблено". Так, 3 листопада начальник штабу українських сил С. Горук оцінив наявні військові сили у 648 осіб.

Інакше діяла польська сторона...

Того ж самого дня, 31 жовтня, коли українці вирішили взяти владу у Львові у свої руки, о 6-й вечора, на вул. Личаківській, 16 відбулася нарада польських військових з приводу протидії імовірному "українсько-австрійському замахові на Львів і Східну Галичину". Комендантом обрали капітана Чеслава Мончинського.

Не дивно, що вже 1 листопада у південно-західній частині Львова у так званому Новому Світі польські бойовики обстріляли українські підрозділи. За українськими джерелами, на початку боїв Начальна команда військ польських у місті мала близько 1 тис. бійців. Польські джерела подають цифру в 560 осіб, які мали спершу 5 кулеметів і 6 автомобілів. Але сили противника стрімко зростали — в першу чергу за рахунок цивільної польської більшості Львова. Не гребував противник й допомогою жінок і підлітків, а також львівських батярів-поляків. Останній чинник спричинився до того, що у польській шовіністичній історіографії навіть поширилося твердження: мовляв, від українців Львів "оборонили польські діти і жінки".

Начальна команда військ польських (НКВП) (і це була її перевага) мала достатню кількість вишколених офіцерів й без проблем реформувала групи бойовиків у регулярні підрозділи. У перші ж дні були призначені коменданти міських прифронтових дільниць та галузевих "рефератів", визначені місця їх дислокації, окреслено коло важливих об'єктів, які потрібно охороняти. Не виникало проблем й із забезпеченням польських повстанців медичною допомогою. Заможні городяни-поляки охоче жертвували кошти на військові потреби. Отже, набагато кращими, ніж в українському війську, були матеріальне забезпечення та грошова оплата.

[45] *Kutschabsky W.* Die Westukraine im Kampfe mit Polen und dem Bolschewismus in den Jahren 1918—1923. — Berlin, 1934. — S. 40.

Так, український стрілець у Львові отримував 1,5 корони на добу чи 3 корони на фронтовій лінії. За наказом Ч. Мончинського від 15 листопада, майже аналогічною була й платня (жолд) польського рядового бойовика, відповідно — 2 і 3 корони, для жовнірів військової міліції — 3 корони. Однак вже 20 листопада, коли генерал Болеслав Роя, командувач польською оперативною командою "Схід", очолив операційні відділи львівського напряму, денна оплата жовніра була підвищена до 4 корон, а жовніри операційних відділів, що дислокувалися на сході і вздовж Сяну, крім того, мали щоденну плату в 10 корон. Так само встановлювався щоденний рівень доплати у 20 корон до посадового жолду й для офіцерів східних операційних відділів. Матеріально заохочувалося й здобуття неушкодженої вогнепальної зброї[46].

НКВП швидко налагодила й харчове забезпечення своїх вояків. Успіхом поляків (і серйозною невдачею українців) стало захоплення 2 листопада складів зброї та амуніції в районі головного вокзалу. До рук ворога потрапило 2 млн одиниць військового спорядження, що усунуло проблему озброєння добровольців і мобілізованих. Після відходу українських сил зі Львова в ніч на 22 листопада у підпорядкуванні Команди міста Львова числилося 7172 жовніри і 1173 офіцери, в тому числі 414 "бойових" офіцерів та 2774 жовніри і в допоміжних службах — 759 офіцерів і 4398 жовнірів[47]. Крім піхоти, були кавалерійські, артилерійські та технічні підрозділи. Польські сили істотно зміцнила допомога, що надходила для "відсічі" Львова з Кракова, Варшави та інших міст етнічної Польщі.

НКВП досить професійно і раціонально використовувала власні сили. 12 листопада було видано наказ щодо максимального обмеження тилових підрозділів й рекомендовано використовувати в них осіб, непридатних до фронту, й, за можливості, жінок. Велика перевага поляків полягала в тому, що абсолютна більшість вояків противника були "дітьми міста", досконало знали Львів, його вулиці, провулки тощо, що в умовах вуличних боїв мало іноді вирішальне значення.

За багатьма показниками (і чисельно, і якісно) українське військо поступалося польському. Бої для української сторони були надзвичайно важкими. Як зауважував М. Лозинський: "Українські жовніри, переважно діти села, чужі й безрадні в великім місті, в якім зовсім не вміли орієнтуватися і в якім більшість населення, поляки і спольщена часть жидівської інтелігенції, відносилася до них вороже, — мали проти себе польських повстанців, переважно львовян і взагалі дітий міста, які знали кожду вуличку, кождий перехід в камениці і при тім мали по своїм боці симпатію й поміч більшости населення. Український жовнір почував себе окруженим ворогами, від яких не знав і не мав де сховатися; польський повстанець знав, як ховатися, і скрізь знаходив приятельське приняттє. В боях проти українців брало

[46] *Макарчук С. А.* Українська Республіка галичан: Нариси про ЗУНР. — С. 80.

[47] Державний архів Львівської області (далі — ДАЛО). — Ф. 257. — Оп. 1. — Спр. 100. — Арк. 3.

всякими способами участь польське населеннє. На них сипалися стріли з-за вугла, з коридорів, з вікон, з дахів і пивниць камениць”[48].

Методи такої боротьби польського цивільного населення яскраво ілюструють наступні приклади: по Академічній вулиці йде український новобранець, вчорашній студент, який щойно взяв у руки гвинтівку. Раптово іззаду підскакують до нього два поляки в цивільному, хапають за руки та пострілом з револьвера вбивають. Відбувається це на очах поляків-перехожих, які не приховують власної радості. Або інший випадок: по вул. Зеленій йдуть двоє українських стрільців. Знову ж таки іззаду стріляє в них поляк у цивільному та зникає у під’їзді одного з будинків[49].

Попри несприятливі обставини в боях на вулицях Львова українське військо виявило відвагу й схильність до самопожертви. Обороняючи столицю ЗУНР, українські військові розуміли, що її утримання має ключове значення для утвердження національної держави, сприйняття її іноземними країнами як поважного чинника при формуванні системи міжнародних відносин післявоєнної Європи. Однак збіг обставин у листопаді 1918 р. виявився для українців дуже невигідним.

Зауважимо, що в передлистопадові вирішальні дні українці мали добре вишколений і загартований полк Українських Січових Стрільців, однак дислокувався він за 250—270 км у районі Чернівець—Вижниці. З різних причин перший його підрозділ (800 вояків) під командою О. Букшованого прибув до станції Сихів лише ввечері 3 листопада, коли поляки вже значно зміцнили своє становище. Генеральна Команда не встановила з прибулими, по суті, жодного зв’язку. Повільно налагоджувався контакт і з іншими підрозділами УСС, які прибули згодом.

Негативно впливали й часті зміни командування. 2 листопада зрікся своєї посади командуючого Д. Вітовський, його наступник отаман Гриць Коссак протримався до 9 листопада. Того дня УНРада іменувала Головним комендантом національних збройних формувань полковника Гната Стефаніва, який до цього очолював золочівську залогу. Під керівництвом Г. Стефаніва українсько-польська фронтова лінія у місті стабілізувалася. Активнішими стали зв’язки з провінцією, яка спрямовувала до Львова людські резерви, продукти харчування, зброю й амуніцію. Чіткішою організаційно стала Головна Команда військ[50].

У дні активних воєнних дій тривала й організаційно-військова робота. Як уже згадувалося, 9 листопада був створений Державний Секретаріат військових справ на чолі з полковником Д. Вітовським, хоча подібне розз’єднання військового керівництва поміж Начальною Командою (Головна (Генеральна) Команда українських військ була перейменована у Начальну 8 листопада) і Держсекретаріатом військових справ було надмірною розкішшю.

---

[48] *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918—1920. — С. 50.
[49] Там само.
[50] *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918—1919 рр. — С. 80.

10 листопада старшини національного війська у Львові приймали присягу, текст якої 13 листопада затвердила УНРада. Держсекретаріат військових справ 13 листопада здійснив поділ території ЗУНР на 3 військові області: Львівську (пізніше Стрийську), Тернопільську й Станіславівську. Кожна із них, у свою чергу, поділялася на 4 військові округи. Кожну з 12 округ очолював військовий комендант, до обов'язків якого належало: мобілізація та підготовка кадрів армії, залучення до війська нових сил, відновлення тих, хто втратив боєздатність (поранених), боротьба з дезертирством та іншими деструктивними елементами.

Загалом, лінія фронту через місто від 5—6 й до 21 листопада утримувалася обома сторонами. Українська Начальна Команда чекала допомоги з краю, польська — з Варшави й Кракова. 18 листопада сторони уклали перемир'я на 48 годин, яке пізніше продовжили ще на добу — до 6-ї ранку 21 листопада. Згодом з'ясувалося, що перемир'я було на користь поляків, які раніше отримали допомогу.

Польські атаки у Львові 21 листопада мали певний успіх, але до перемоги було ще далеко — українці утримували позиції (й, за деякими прогнозами, могли б триматися ще 2 тижні — до надходження допомоги з провінції). Проте полковник Г. Стефанів визнав становище загрозливим і зажадав від Ради Державних Секретарів санкції на евакуацію українського війська й уряду зі Львова. І, незважаючи на численні протести, Г. Стефанів домігся реалізації свого помилкового рішення: о 20-й годині українським підрозділам було наказано залишити місто. Щоправда, старшини не виконали наказу стовідсотково — тобто не відступили аж до Курович, а зупинилися зразу ж на північних, східних й південних околицях Львова, утворивши новий фронт, що півкільцем охоплював місто аж до травня 1919 р.: на сході та півдні на українському боці були Підбірці—Лисиничі—Винники—Чишки—Зубра—Глинна—Наварія—Пустомити.

Удосвіта 22 листопада, коли з'ясувалося, що українці не відповідають на вогонь, поляки просунулися до центру й, не зустрівши опору, опанували Львовом. Поручник Р. Абрагам і хорунжий І. Мазанський зайняли ратушу, скинули з її вежі на бруківку український прапор й о 5-й ранку підняли польський[51]...

У Львові полягло чимало людей. Поляки втратили 210 військових і 67 цивільних, поранення дістали 762 військових і 148 цивільних. Українська сторона втратила загиблими 250 вояків, а близько 500 дістали поранення[52].

Водночас не можна не звернути уваги на прагнення командування обох сторін враховувати міжнародні норми ставлення до поранених і військовополонених, поважати інтереси цивільного населення. Зокрема, між командуваннями було досягнуто домовленості про санітарні "патролі" у складі не більше п'яти осіб, які могли забирати поранених з бойової лінії.

[51] *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918—1919 рр. — С. 98.

[52] *Czubiński A.* Walka o granice wschodnie Polski w latach 1918—1921. — Opole, 1993. — S. 64; *Литвин М. Р., Науменко К. Є.* Історія галицького стрілецтва. — Львів, 1991. — С. 83.

Було також укладено угоду щодо нейтральності міської електростанції на Персенківці та міської газовні на вул. Джерельній. Обидва заклади оголошувалися екстериторіальними, а їх працівники забезпечувалися відповідними легітимаціями. Їх нейтральність гарантувала комісія з трьох українських і трьох польських представників, які постійно перебували в них.

Події 1—22 листопада 1918 р. у Львові — драматична сторінка української й водночас польської історії. Новонароджене українське військо зазнало у львівських боях поразки. Одначе наслідки її не були виключно негативними. Поразка у столиці стала дзвоном на сполох для українців всієї Галичини. Сучасники подій одностайно зазначають небувале піднесення національної свідомості краян. Незважаючи на воєнну виснаженість краю, галицька провінція ще раз напрочуд згуртовано відгукнулася на заклик політичного проводу йти до національного війська, забезпечувати власну державу хлібом, бути законослухняними громадянами молодої ЗУНР.

Щодо польської сторони, то перемога у Львові ще більше віддалила її від розуміння природних прав і прагнень українського народу, зміцнила шовіністичні настрої й, врешті-решт, спричинилася до формування такої державної політики Польщі в українському питанні, що в історичній перспективі не могла мати жодних шансів на успіх.

Польська перемога у Львові затьмарила голови окремим командирам і воякам. Ч. Мончинський у наказі 22 листопада твердив, що йшлося про "гвалтівне і несправедливе ощупування Вітчизни польської" українцями. В наказі від 12 грудня з нагоди його переходу на посаду коменданта "львівської бригади", Мончинський зневажливо титулував учорашнього противника "гайдамацькою ордою".

Одразу після відходу українського війська у Львові розпочалися обшуки помешкань та інституцій українців, ув'язнення, заборони на видання часописів. За ґратами опинилися члени Української Національної Ради та інші відомі національні діячі, яким не вдалося вийти зі Львова разом з відступаючим військом, — Володимир Бачинський, Іван Куровець, Юліан Романчук, Володимир Старосольський, Альфред Будзиновський. Завинило, очевидно, у цих арештах також державне і військове керівництво ЗУНР. Як зазначав із цього приводу М. Лозинський: "Евакуацію переводжено «австрійською методою», держачи все в тайні. Хто припадково довідався, як справа стоїть, той старався винестися зі Львова. Через те дехто остав проти своєї волі і з великою небезпекою для себе. До сих належав і я. Того дня я був недужий і не міг вийти з хати. Всі мої заходи довідатися, як справа стоїть, були безуспішні. Ніхто не подумав, щоб повідомити мене й вивезти зі Львова. Наслідком сього я чотири місяці мусів ховатися перед арештуванням"[53].

15 грудня 1918 р., перебуваючи у рідному місті на нелегальному становищі, М. Лозинський звернувся з листом до Ю. Пілсудського, в якому звертав увагу керівника відродженої Польщі на брутальне нехтування оку-

[53] *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918—1920. — С. 55.

паційною владою громадянськими правами і свободами, незаконні арешти і свавілля польської адміністрації щодо українських громадян та установ. Зокрема, національній міській пресі генерал Йордан Розвадовський, командуючий усіма польськими військами на галицькому фронті, запропонував друкуватися паралельно українською мовою та рівночасно... латинськими літерами. Пристав на цю пропозицію лише щойно заснований соціалдемократичний щоденник "Вперед". Редакція ж поважного українського часопису "Діло", вважаючи цю пропозицію приниженням національної гідності, вирішила взагалі припинити друк газети...[54]

Польська сторона скомпрометувала себе у Львові й тим, що після повної його окупації допустила триденний погром єврейського населення. Очевидець подій, єврейський офіцер-міліціонер Апельбаум свідчив: "Два дні горіли жидівські доми на радість антисемітській Польщі. А при тім діялися такі страшні речі, яких світ і корона польська вже давно не бачили... Від двадцяти до тридцяти вояків нападали на жидівські доми, розбивали двері, вдиралися до середини та починали свою «роботу». Одні мордували людей, били, а молодих жінок і дівчат насилували, другі грабували і забирали все, що тільки можна було взяти... В той саме час, як одні вояки грабили хати, то другі знову нападали на жидівські склепи. За дві години всі склепи вже були порожні. Товари, які були в крамницях, забрано, а решту речей, що були всередині, поламано і понищено..." Після добового погрому 22 листопада, згадував Апельбаум, "прибули автомобілі, наладовані нафтою і бензином і в короткім часі ціла жидівська дільниця запалала полум'ям. Спеціально зорганізовані підпалювачі ходили від дому до дому і підпалювали..."[55]

Всього за ці дні було вбито 72 євреїв, ще 433 особи дістали важкі поранення. Понад п'ять тисяч родин були пограбовані. І сталося це за мовчазною згодою польського командування — таку позицію воно зайняло на знак своєрідної помсти за нейтральність львівського єврейства в українсько-польських боях. Невдовзі, у липні 1919 р., за участю польського війська відбулася ще одна кривава масакра львівських євреїв. У березні 1920 р. — новий погром, у ході якого в місті було вбито 64 особи, спалено 38 будинків[56].

Розслідування справи щодо погромів змусило польську владу визнати, що в боротьбі з українцями командування польських частин використовувало озброєних злочинців ("львівських батярів"). Саме на них перекладалася уся провина за погроми. Одначе єврейська сторона наголошувала на участі в цих антисемітських акціях не лише військових, а й священиків, професорів гімназій, чиновництва тощо...

[54] Ukraine and Poland in documents. 1918—1922 / Ed. by T. Hunczak. — New York, 1983. — Part 1. — P. 11—19.

[55] Цит. за: *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918—1919 рр. — С. 99—100.

[56] *Макарчук С. А.* Українська Республіка галичан: Нариси про ЗУНР. — С. 103—104; *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918—1919 рр. — С. 100.

Сповна відчули важку руку нової влади й українці. 22 травня 1919 р. було вбито голову Стрийської Національної Ради о. Остапа Нижанківського. За іронією долі, отець Остап, три сини якого воювали в УГА, під час листопадового зриву закликав земляків до толерантності та недопущення протиправних дій щодо польського населення Стрия. 10 червня 1919 р. у с. Манява під Богородчанами без слідства й суду легіонери розстріляли 60-річного держсекретаря земельних справ ЗУНР Михайла Мартинця та професора Самбірської учительської семінарії Івана Сільця. Чимало українських діячів, як вже зазначалося, було кинуто за ґрати.

На порушення польською вояччиною прав людини зверталася увага у меморіалі, який 30 березня 1920 р. передали Папі Римському Бенедикту XV дипломатичні представники ЗУНР у Римі о. Ксаверій Бонн й Петро Карманський.

На жаль, і частина українців також проявляла нетерпимість до поляків. Зокрема, розпочалося стихійне руйнування польських пам'ятників. Нерідко інтерновувалися польські жінки та діти. Розголосу набули факти страти полонених польських військових у Золочеві й під Микулинцями навесні 1919 р. Війна ще більше роз'ятрила давні рани обох народів.

Загалом спершу збройні сили молодої держави формувалися занадто повільно: військове керівництво й уряд ЗУНР перебували у Львові, зв'язки з провінцією були слабкими. Не було розроблено системи формування армії. Новостворені частини мали довільні структури, носили найменування своїх місцевостей або командирів. На базі легіону УСС було створено перші бойові групи — "Старе Село" отамана О. Микитки й "Схід" полковника М. Тарнавського. Вони стали зав'язками підльвівського фронту, який серпом облягав столицю ЗУНР. Вже в листопаді діяли групи "Щирець", "Наварія", "Рудки", "Крукеничі", "Хирів", "Південь". На півночі сокальська, угнівська, равська, белзька, яворівська, янівська групи у грудні об'єдналися в рамках групи "Північ".

"Упадок Львова, — згадував військовий діяч ЗУНР С. Шухевич, — зробив на суспільність, так на селянство, як і на інтелігенцію страшне враження. Немов би хто несподівано ударив селянство по голові... І коли перед тим мало хто йшов до Української Армії, а багато з неї й дезертирували, то тепер йшли всі, кого тільки засягнув перший приказ мобілізації"[57]. На місцях керівництвом військових повітових команд, а нерідко з власної ініціативи колишніх січових стрільців, старшин й підстаршин австрійського війська формувалися бойові підрозділи, що назагал брали собі за назву місто чи село, де вони виникали.

Керівники новоутвореної держави і насамперед військові терміново шукали союзників у боротьбі за незалежність. Зрозуміло, що на їх заклик відгукнулася Українська Народна Республіка. Директорія УНР надіслала до Галичини козацький загін ім. Гонти на чолі з отаманом Андрієм Долудом, Козятинську стрілецьку бригаду полковника Кравчука (близько 1000 стріль-

---

[57] *Шухевич С.* Спомини з Української Галицької Армії (1918—1920). — Львів, 1924. — Ч. 1. — С. 25.

ців і старшин), артилерійську бригаду. 10 грудня прибув Михайло Омелянович-Павленко, обійнявши командування Галицькою армією. 40-річний генерал мав значний бойовий досвід, брав участь у російсько-японській та Першій світовій війнах, де командував гвардійським полком, був начштабу корпусу; за Центральної Ради командував бригадою, дивізією[58].

Начальником штабу армії було затверджено полковника російської армії Євгена Мишковського. Він став автором і "душею" докорінної реорганізації галицького війська, а фактично — створив до січня 1919 р. нову армію сучасного зразка. Тоді на базі невиразних бойових груп було створено три корпуси по чотири бригади в кожному. Бригада складалася з 3—5 куренів піхоти, до яких входили технічні й допоміжні відділи. Курінь включав три стрілецькі й кулеметну сотні. Сотня містила в собі три чоти.

Труднощів вистачало. Особливо бракувало командних кадрів вищої ланки — від бригади до Начальної Команди. Серед галичан їх не нараховувалося й десятка: полковники Віктор Курманович і Микола Маринович, підполковник Мирон Тарнавський, отамани Осип Букшований, Осип Микитка, Сень Горук, Гриць Коссак і Степан Шухевич.

Отже, довелося звернутися до послуг колишніх австрійських офіцерів. На службу зарахували добре підготовлених, досвідчених фронтовиків, які чудово себе проявили під час бойових дій, зокрема, підполковників Антона Кравса, Альфреда Шаманека, отаманів Альфреда Бізанца, Арнольда Вольфа, Вільгельма Льобковіца, Альфонса Ерлє. Звичайно, серед них траплялися й випадкові люди, але то були лише винятки. Зрештою, чимало з вищеназваних старшин іноземцями власне й не були, а належали до галицьких нацменшин — насамперед німців та чехів. Таким, наприклад, був 28-річний командир 2-ї Львівської бригади А. Бізанц — уродженець с. Дорнфельд (нині село Тернопілля Пустомитівського району), який виріс у Галичині, добре володів українською, знав місцеві звичаї. Або сотник Генерального штабу УГА, львівський німець Ганс Кох, згодом відомий німецький історик, теолог, суспільно-політичний діяч, українознавець, голова Українсько-німецького товариства (з 1952 р.)[59].

Крім колишнього царського генерала М. Омеляновича-Павленка й полковника Є. Мишковського, на службу було зараховано полковника Миколу Какуріна — талановитого штабного офіцера, нагородженого кількома бойовими орденами. Пізніше прибув генерал Олександр Греков — майбутній герой Чортківської офензиви. З російської ж армії прийшов і полковник Джамбулат Кануков — командир авіасотні УГА (загинув у повітряному бою під Тернополем). Успішно служили й інші російські старшини.

Отже, упродовж грудня—січня, вже безпосередньо під час українсько-польської війни, відбувалася організація Галицької армії, створювалися корпуси, бригади, курені. Бойові групи "Північ", "Яворів", "Угнів" та дея-

[58] Див.: *Литвин М. Р., Науменко К. Є.* Військова еліта Галичини. — Львів, 2004. — С. 338—357.

[59] *Krotofil M.* Ukraińska Armia Halicka 1918—1920: Organizacja, uzbrojenie, wyposażenie i wartość bojowa sił zbrojnych Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej. — Toruń, 2003. — S. 44.

кі інші разом з окремими загонами увійшли до I корпусу, яким командував полковник В. Курманович. Син священика з-під Золочева став офіцером у часи світової війни, на італійському фронті командував полком. В Галичині ж буквально на порожньому місці зібрав п'ять сотень стрільців й організував групу "Північ". Його частини утримували фронт на лінії Сокаль—Угнів—Рава-Руська—Краковець. До корпусу було включено також 5-ту Сокальську, 6-ту Равську, 9-ту Угнівську, 10-ту Яворівську бригади[60].

Із груп "Схід", "Старе Село", "Щирець", "Наварія" було сформовано II корпус під командуванням підполковника М. Тарнавського, уродженця с. Барилів на Радехівщині. Після навчання в гімназії він закінчив офіцерську школу, служив в австрійському війську, командував Кошем УСС, фронтовими частинами. До корпусу Тарнавського, який облягав Львів і тому звався Осадним, увійшли 1-ша бригада УСС, 2-га Коломийська, 3-тя Бережанська й 4-та Золочівська бригади[61].

Нарешті, бойові групи "Хирів", "Крукеничі", "Гофмана" утворили III корпус, який увібрав у себе 7-му Львівську, 8-му Самбірську, 11-ту Стрийську та Гірську бригади. Він утримував чи не найважливішу ділянку фронту по лінії Городок—Судова Вишня—Хирів—Турка. Корпусним командиром призначено полковника Г. Коссака[62]. Крім стрілецьких корпусів і бригад, формувалися й інші частини.

Більшість літописців УГА та українсько-польської війни називають галицьку артилерію взірцевим й фактично найкращим родом збройних сил ЗУНР. Адже своєю організацією та бойовою діяльністю вона навіть перевершувала австрійську, польську й наддніпрянську артилерії. Це власне був логічний результат невтомної праці великого загалу ініціативних й щиро відданих національній справі старшин, які у складних умовах воєнного часу, організації нової армії, формували окремі гарматні батареї, збирали їх в артилерійські групи та полки. Серед них слід згадати отаманів Романа Щипайла, Ярослава Воєвідку, Петра Лясковського, Кирила Карася, Івана Балтра, Фердинанда Лянга, сотників Степана Мацькевича, Івана Сітницького, Володимира Галана, Михайла Колтунюка, Юліана Шепаревича, Юрія Полянського, Володимира Зубрицького, Романа Фріша.

Українські артилерійські підрозділи було створено вже в перші дні боїв. Істотно змінилася артилерія УГА, коли у грудні 1918 р. на польський фронт прибула з Києва Окрема артилерійська бригада, а на початку лютого 1919 р. — два гарматних полки Січових Стрільців із Окремого корпусу полковника Є. Коновальця. Ними командували галицькі сотники Володимир Зарицький і Яків Бутрим. Крім того, Директорія УНР надіслала для Збройних Сил ЗУНР тільки наприкінці 1918 р. 120 гармат різних калібрів.

---

[60] *Krotofil M.* Ukraińska Armia Halicka 1918—1920: Organizacja, uzbrojenie, wyposażenie i wartość bojowa sił zbrojnych Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej. — Toruń, 2003. — S. 50—53; *Литвин М. Р., Науменко К. Є.* Військова еліта Галичини. — С. 153—165.

[61] *Krotofil M.* Ukraińska Armia Halicka 1918—1920: Organizacja, uzbrojenie, wyposażenie i wartość bojowa sił zbrojnych Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej. — S. 53—54.

[62] Там само. — S. 54—56.

Зрозуміло, що спершу не було усталених норм й тому бойові групи мали різну кількість батарей — від однієї в “Лютовиській” групі до дев’яти у “Глибокій”. Після реорганізації армії артилерія набула чіткої структури. Насамперед, у складі кожної з дванадцяти стрілецьких бригад було сформовано гарматний полк відповідного номера типової організації, який мав за штатом 4 батареї (3 легкі — по 4 польові гармати, 1 важку — 2 гаубиці або далекобійні гармати). Крім того, всі три галицькі корпуси та Начальна Команда мали у своєму підпорядкуванні окремі артилерійські частини важких гаубиць, далекобійних і протиповітряних гармат.

На жаль, війську постійно бракувало гармат і боєприпасів до них. Поставки Директорії не забезпечували потреб УГА. Практично в усіх бойових операціях польська армія значно перевищувала галицьку за кількістю гармат та артилерійських частин, не кажучи вже про якість артсистем і боєприпасів. У вирішальні дні травня 1919 р. УГА на більш ніж трьохсоткілометровій фронтовій смузі мала всього 200 гармат. Нестачу артилерії бійці компенсували високим вмінням і особистим героїзмом. Золотими сторінками в історію національно-визвольних змагань увійшли подвиги багатьох галицьких артилерійських підрозділів.

Тоді ж у Красному було створено перший авіаційний загін з 20-ти літаків, щоправда, придатними для польотів були з них лише декілька. Його командиром призначено сина Каменяра — сотника Петра Франка, молодого хіміка, випускника Львівського університету. Доброволець Легіону УСС, він лише 1916 р. здійснив мрію — закінчив льотну школу в Сараєві. Проте австрійське командування не довірило галичанину бойової машини. І лише після листопадового зриву він сів за штурвал. Серед тих, хто захищав небо Східної Галичини, на українському боці були пілоти різних національностей: вже згадуваний грузинський князь полковник Кануков із сином, росіянин Алелюхін, австрієць полковник Бернгрубер, естонець Євський, наддніпрянець Хрущ. Повітряними асами зарекомендували себе й галичани — Степан Слєзак, Роман Кавута, Степан Кузьмович.

До весни 1919 р. організацію регулярного війська назагал було завершено. Лави Галицької армії зросли до 125 тис. вояків, головним чином за рахунок селянства. Війська набули певного досвіду, значно зросла їхня боєздатність, забезпечуючи відповідний авторитет в очах земляків.

ОБ’ЄДНАВЧИЙ ПРОЦЕС УНР ТА ЗУНР

Офіційні контакти західноукраїнського політичного проводу з керівництвом Наддніпрянщини розпочалися за часів правління гетьмана Павла Скоропадського. 28 жовтня 1918 р. на засіданні Львівської делегації УНРади було запропоновано обговорити з міністром фінансів Української Держави можливість емісії власної грошової одиниці[63]. Наступного дня в Києві представник

[63] ЦДІА України у м. Львів. — Ф. 359 (Назарук Осип Тадейович (1883—1940), адвокат, письменник, громадський і політичний діяч). — Оп. 1. — Спр. 371. — Арк. 78.

західноукраїнського політичного проводу Олександр Колесса повідомив гетьманові та Міністерству закордонних справ Української Держави про створення УНРади як Конституанти українських земель Австро-Угорщини[64].

Напередодні Листопадового повстання в Києві, з метою запрошення до Галичини офіцерів вищого командного складу, перебував діяч Української національно-демократичної партії (далі — УНДП) Василь Панейко[65]. 5 листопада 1918 р. за дорученням командування галицько-українських збройних сил з проханням про військову допомогу до української столиці вирушив Осип Назарук. Гетьман пообіцяв О. Назарукові направити до Галичини корпус Січових Стрільців. Та Стрілецька Рада відмовилася надіслати свої військові підрозділи до Львова, мотивуючи це тим, що події в Києві мають більше значення для української державності[66]. Направляв окрему делегацію до гетьмана й Український Крайовий Комітет Буковини. У Львові буковинських посланців (Мирона Кордубу та Осипа Безпалка) було наділено повноваженнями представляти й Галичину. Як стверджує у своїх спогадах М. Кордуба, державний секретар закордонних справ В. Панейко запропонував їм узгодити свої дії з представником західноукраїнської держави Григорієм Микитеєм. Делегати ЗУНР мали домагатися від гетьмана направити до Львова окрему місію, "щоби обговорити умови, на яких Західноукраїнська Республика могла б приєднатися до Придніпрянської України"[67]. Тоді ж у Відні розпочали співпрацю Українська військово-санітарна місія та Віденська делегація УНРади, а також, утворена останньою, Збірна Станиця для українських військовиків[68]. Критичний момент у спробі налагодження взаємовідносин настав після проголошення П. Скоропадським Акту про федеративний зв'язок Української Держави з Росією. Такий крок гетьмана спонукав Г. Микитея утриматися від посольської акредитації[69]. Тим часом, уряд П. Скоропадського призначив послом до української держави у Східній Галичині Олександра Саліковського. Він мав приїхати до Львова 15 листопада 1918 р., однак цього не сталося[70].

УНРада 10 листопада 1918 р., враховуючи настрої українського населення Галичини, за пропозицією Романа Перфецького, доручила Раді Державних Секретарів здійснити необхідні заходи для об'єднання всіх українських земель в одну державу[71]. За словами Василя Кучабського, "це рішен-

[64] Нова Рада. — Київ, 1918. — 1 листоп. (19 жовт.). — С. 2.

[65] *Микитей Г.* 1 падолиста 1918 р. у Києві // Український Прапор. — Відень, 1920. — 1 листопада. — Ч. 55—56. — С. 7.

[66] *Назарук О.* Рік на Великій Україні. Конспект споминів з української революції. — Відень, 1920. — С. 5—8.

[67] *Кордуба М.* В посольстві до гетьмана (Уривок із щоденника) // Літопис Червоної Калини. — Львів, 1930. — Ч. 11. — С. 5.

[68] Діяльність Української Військово-санітарної Місії у Відні // Воля. — Відень, 1920. — Ч. 1. — С. 166—167.

[69] *Кордуба М.* В посольстві до гетьмана. — С. 8—9.

[70] *Павлишин О.* Львівщина в добу Західно-Української Народної Республіки. — Львів: Літопис, 2008. — С. 103.

[71] ЦДІА України у м. Львів. — Ф. 581. — Оп. 1. — Спр. 123. — Арк. 1.

ня було спершу подумане як принципіяльна «соборницька» заява, щодо якої годі було сказати, коли можна буде її зреалізувати, але події на Наддніпрянщині зробили її незабаром актуальною"[72]. В Українській Державі саме розпочалося протигетьманське повстання, що мало реальні шанси на успіх.

До активізації діяльності за східним напрямком галицьких лідерів спонукало розгортання українсько-польської війни. Відтак керівництво ЗУНР переорієнтовується на нову політичну силу — Директорію. Остання, як стверджував у своїх спогадах Дмитро Паліїв, на даному етапі виявляла більше зацікавлення в об'єднанні українських земель, аніж ЗУНР. На думку голови Директорії Володимира Винниченка, українську державність з внутрішнього та зовнішнього боків могли скріпити два чинники. Перший — це здобуття Києва, що — з огляду на тогочасну присутність там німецьких військ — видавалось В. Винниченкові неможливим. Другим, більш реальним заходом він вважав об'єднання УНР і ЗУНР[73].

Очевидно, соціалістично орієнтований склад Директорії не був надто бажаним партнером для керівництва ЗУНР. Більшість РДС була проти негайної реалізації злуки. Відповідні інструкції отримала урядова делегація (Л. Цегельський та Дмитро Левицький), що прямувала на переговори з Директорією[74]. Проте сам початок переговорного процесу мав послужити базою для конкретної співпраці та взаємодопомоги й задовільнити соборницькі прагнення основної маси західноукраїнського населення та війська[75].

У "передвступному" договорі, підписаному 1 грудня 1918 р. у Фастові, були визначені позиції обидвох сторін. Зокрема, ЗУНР заявляла про намір у найближчому майбутньому об'єднатися в одну державу з УНР і, тим самим, "перестати існувати як окрема держава, а натомість увійти з усею своєю територією і населенням, як складова частина державної цілости в Українську Народню Республику". УНР, зі свого боку, об'єднуючись із ЗУНР, зобов'язувалася прийняти всю територію та населення ЗУНР "як складову частину державної цілости в Українську Народню Републику". Згідно з цією заявою, уряди обох республік взяли на себе зобов'язання реалізувати "державну злуку" в найближчий час. Окремий пункт договору передбачав, що ЗУНР, "з огляду на витворені історичними обставинами, окремими правними інституціями та культурними і соціяльними ріжницями окремішності життя на своїй території", зберігала за собою право на територіальну автономію. Параметри автономії повинна була визначити окрема спільна комісія, а ратифікувати — законодавчі й урядові органи обох республік. Тоді ж мали бути узгоджені деталі умов злуки обох держав. Договір

[72] *Кучабський В.* Вага і завдання Західно-Української Держави серед сил Східної Європи на переломі 1918—1919-ого р. // Дзвони. — Львів, 1932. — Ч. 11. — С. 723.

[73] *Паліїв Д.* Жмут споминів // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1935 рік. — Львів, 1934. — С. 42.

[74] Там само. — С. 40.

[75] *Павлишин О.* Злука УНР і ЗУНР // Західно-Українська Народна Республіка, 1918—1923. Ілюстрована історія. — Львів; Івано-Франківськ, 2008. — С. 228.

був скріплений власноручними підписами членів Директорії та уповноважених представників РДС[76].

Уряд ЗУНР після підписання Фастівської угоди не поспішав юридично закріпити об'єднання. Натомість ухвалив рішення оголосити відозву ("комунікат"), в якому мало бути сказано, що сприятливий момент для проголошення злуки наступить лише після взяття українцями Львова. Тоді, на думку галицького керівництва, зможуть взяти участь у засіданнях всі члени УНРади і "тим самим виявлять волю загалу, а не лиш тих, що при теперішніх відносинах приїдуть до Тернополя"[77].

В Австро-Угорщині, що вже майже завершила своє існування, волевиявлення українців до об'єднання всіх українських земель набуло масового характеру. На велелюдному зібранні українців Буковини у Чернівцях на початку листопада 1918 р., коли посол Єротей Пігуляк згадав про можливу українську автономію у складі австрійської держави, присутні перервали його виступ вигуками "Не хочемо Австрії"! Лише Ілько Попович зумів заспокоїти присутніх словами: "Ми українці, нічого більше знати не хочемо про Австрію. Ця наша стосороклітня мачуха скінчилась навіки. Ми хочемо прилучитися до нашого пня — Києва, до великої Соборної України"[78].

Приєднання до України прагнули не тільки буковинські українці, але й місцева румунська біднота. Аґенор Артемович у своїх спогадах відзначив, що після захоплення Буковини румунськими військами "румунські мужики зі Сучавського і Кімполюнґського повітів післали депутації до румунського соціалістичного посла Ґріґоровіча, щоби він зробив революцію, бо вони *хочуть прилучення до України!* Ось благословенні наслідки правління, всіми обожаного ґубернатора Буковини, д. Д. Дорошенка!"[79] (виділення у тексті статті. — *Авт.*).

Повільне вирішення питання об'єднання владою ЗУНР викликало незадоволення в провінції, де розгортався потужний рух на підтримку негайної злуки. Багатотисячне віче в Стрию гостро критикувало діяльність РДС за цим напрямом. Виступаючі висловлювали підозру, що керівництво ЗУНР, уникаючи об'єднання, прагне до утворення окремої держави. В ухвалених резолюціях висувалися вимоги до уряду: негайно проголосити злуку всіх українських територій в одну державу; організувати ефективну оборону та закінчити війну з поляками до початку Мирної конференції в Парижі; утриматися від самостійних акцій міжнародного характеру, передавши ці питання на розгляд офіційним представникам соборної України. Резолюція застерігала: "В противному разі буде суспільність приневолена заступити дотеперішній пасивний секретаріят енергічнішим тричленним

[76] Нове життя. — Станиславів, 1919. — 4 січ. — С. 3—4.

[77] ДАЛО. — Ф. 257 (Товариство вивчення історії оборони Львова і південно-східних воєводств 1918—1920 рр. у Львові). — Оп. 1. — Спр. 36. — Арк. 3.

[78] Цит за: Буковина — її минуле і сучасне / За ред. д-ра Д. Квітковського, проф. Т. Бриндзана, А. Жуковського. — Париж; Філадельфія; Детройт, 1956. — С. 308.

[79] *Артимович А.* Переворот на Буковині // Український Прапор. — Відень, 1919. — 1 падолиста. — С. 4.

Директоріатом, який буде провізорично вести усі агенди аж до часу перейому влади через київську централю"[80]. Подібні рішення підтримали багатолюдна маніфестація у Дрогобичі[81] та з'їзд представників громад у Старому Самборі[82]. Конференція за участю повітових комісаріатів Дрогобича, Рудок, Самбора, Старого Самбора та Турки 22 грудня 1918 р. ухвалила резолюцію про необхідність негайного приєднання до Наддніпрянщини[83].

Українські селяни та робітники Перемишльського повіту, який вже захопили поляки, у грудні 1918 р. направили делегацію до С. Петлюри. Член делегації в листі до депутата УНРади писав: "Хоча в падолисті й грудні, коли нас висилали, урядував ще греко-катол[ицький] чи ц[ісарсько]-к[оролівський] західний секретаріят Габсбурських наймитів, нас слали й ми їхали до Київа, бо Перемищина нічого не хотіла чути о західній Републиці, лише жадає безоглядної злуки з Україною, навіть на випадок якби Україна мала належати до Москви. Справді се нині не грозить, але ми нашого становища не змінюємо"[84]. Перемишльська делегація негативно поставилася до Фастівської угоди, зокрема щодо збереження для ЗУНР автономії в адміністративних, судових, шкільних та релігійних справах[85]. Подібні настрої виявлялись і на рівні сільських громад. 188 мешканців села Жулин Стрийського повіту підписалися під зверненням, в якому говорилося: "Ми не желаємо Західної окремої Української Републики, а вносимо резолюцию, щоби східна Галичина, Буковина і північна часть Угорщини заселена українськими жителями, належала і стала сполучена разом з усіма українськими землями, а головною столицею признаємо місто Київ і єго Републиканське правительство в Києві"[86].

Кульмінацією волевиявлення українців Закарпаття стали велелюдні збори українців у м. Хуст. У протоколі цих зборів було відзначено: "Всенародні збори русинів-українців з дня 21 януара 1919 висказують з'єднаніє всіх русинів-українців з комітатів: Мармарош, Угоча, Берег, Унґ, Земплін, Шариш, Спиш і Абуй-Торна і прилученіє русинами-українцями заселених земель до соборної України"[87]. Як бачимо, самоназва "українці", як ознака національної ідентичності, що в Галичині та Буковини стала загальноприйнятою ще до Першої світової війни, в Закарпатті набула поширення в революційну добу, й остаточно закріпилася в міжвоєнний період у часи перебування Закарпаття в складі Чехо-Словаччини.

[80] Нове життя. — 1918. — 24 груд. — С. 2; Там само. — 25 груд. — С. 1.
[81] Дрогобицький листок. — 1919. — 1 січня. — С. 3.
[82] Наддністрянські вісти. — Самбір, 1919. — 6 січ. — С. 4.
[83] Там само.
[84] Львівська наукова бібліотека імені В. Стефаника НАН України, відділ рукописів. — Ф. 57 (Калинович Іван Титович). — Спр. 788. — Арк. 1 зв.
[85] Там само. — Арк. 2—2 зв.
[86] ЦДІА України у Львові. — Ф. 581 (Колекція документів про діяльність урядів та армій УНР та ЗУНР). — Оп. 1. — Спр. 206. — Арк. 70—71 зв.
[87] *Мушинка М.* Хустські всенародні збори 1919 р. в світлі новознайденого протоколу // Slavisticky zbornik 3. Presov, 2000 (Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Presovensis 36 / 118). — S. 93.

Соборницькі прагнення широких мас змусили західноукраїнське керівництво до активізації об'єднавчої політики. Л. Бачинський згадував, що всі галицькі керівники усвідомили тоді необхідність терміново розглянути питання про об'єднання на засіданні доповненої УНРади. РДС постановила спонукати Є. Петрушевича до якнайшвидшого приїзду з Відня та скликання УНРади[88]. На черговому засіданні уряду, яке відбулося 22—23 грудня 1918 р., було вирішено направити до Києва делегацію для реалізації об'єднання[89].

Питання об'єднання стало першочерговим у порядку денному пленарної сесії УНРади в Станиславові (2—4 січня 1919 р.). Відкриваючи засідання, голова УНРади Є. Петрушевич подякував Наддніпрянщині за збройну допомогу в боротьбі проти поляків: "Кров хай буде тим першим звеном, що лучить нас в одну соборну Україну!"[90] На засіданні було оголошено принципову домовленість з Директорією про спільне ведення зовнішньої політики, організацію війська, фінансової системи, почти та телеграфу. Сторони узгодили, що шкільництво та релігійні питання залишаться під автономним управлінням. Суди та адміністрація мали функціонувати окремо до введення в дію загальноукраїнських законів[91]. Незважаючи на те, що безпосередньо питання про об'єднання було практично вирішене, визначення його юридичних умов викликало гостру дискусію на пленарній сесії. Соціал-демократ Семен Вітик наполягав на необхідності здійснити об'єднання до початку Паризької мирної конференції, щоб виступити там єдиним представництвом. Він наголосив на потребі створення перехідної комісії, а централізоване управління, на його думку, слід було передати до рук української влади в Києві. Прихильниками беззастережної злуки виступили також селянські депутати УНРади. Зокрема, націонал-демократ Тимотей Старух наполягав, щоб замість нового уряду утворити Ліквідаційну комісію. Він також вимагав, щоб у склад Директорії увійшло двоє представників Галичини[92]. Діяч Української Радикальної Партії (далі — УРП) Петро Шекерик-Доників переконував делегатів, що всі питання державотворення, в тому числі й підготовка земельної реформи, повинні вирішуватися тільки в Києві. Водночас він висловив прагнення прийняти символ тризуба як герб об'єднаної України[93].

Позиція керівництва УНРади та членів РДС була більш стриманою. Військовий міністр Д. Вітовський виступив проти ліквідації кордону до того часу, поки не буде підписано договір про товарообмін[94]. Л. Бачинський обстоював необхідність тимчасового продовження дії місцевого (фактич-

[88] *Бачинський Л.* Об'єднання України. 3/I. — 22/ I. 1919 // Громадський Голос. — Львів, 1928. — 7 січ. — С. 2.

[89] Український Голос. — Тернопіль, 1918. — 27 груд. — С. 1.

[90] Голос з над Буга. — Сокаль, 1919. — 16 січ. — С. 1—2.

[91] Нове життя. — 1919. — 4 січ. — С. 2.

[92] Дрогобицький Листок. — 1919. — 12 січ. — С. 4.

[93] Стрілець. — Станиславів, 1919. — 13 січ. — С. 5.

[94] Дрогобицький Листок. — 1919. — 12 січ. — С. 4.

но — колишнього австрійського) законодавства і функціонування налагодженої військової та цивільної адміністрацій. Він наголошував, що "відміни, які витворили завойовницькі держави серед українського народу, в усіх ділянках його життя аж до релігійної включно, треба усувати й згладжувати, але не через хаос, а тільки законами"[95]. Його аргументація проти безумовного об'єднання стосувалась і міжконфесійних відносин. Л. Бачинський, зокрема, заявив, що одним з негативних наслідків злуки стане обмеження прав греко-католицького духовенства[96].

Остаточний варіант постанови (проект ухвали) про об'єднання готувався на закритому засіданні комісії закордонних справ УНРади під керівництвом С. Вітика. Тоді підтвердилася принципова позиція політичного керівництва ЗУНР щодо поступовості в реалізації злуки. За спогадами учасника наради, Є. Петрушевич висловився проти негайної та цілковитої злуки з причини більшовицької загрози Україні. Крім того, президент УНРади застерігав присутніх: "Може наступити зміна в міжнародній політиці і можуть прийти до влади ще Габсбурги. Ми повинні призадуматися, що ми маємо тоді діяти, як вони почали би реставрувати Австрію і зажадали прилучення Галичини назад до австрійської монархії"[97].

Врешті УНРада, затвердивши Фастівський договір, 3 січня 1919 р. одностайно проголосувала за ухвалу "Про злуку Західноукраїнської Народної Республики з Українською Народною Републикою"[98]. В її тексті зазначалося, що до часу скликання Установчих Зборів об'єднаної республіки, законодавчу владу на території ЗУНР виконує УНРада. До того ж часу її виконавчий орган — РДС мав здійснювати цивільне й військове адміністрування.

Питання об'єднання було предметом особливої уваги й у Наддніпрянщині. Директорія в перші дні роботи УНРади станиславівського скликання надіслала телеграму з проханням прискорити прийняття Акту прилучення ЗУНР до УНР[99]. Наполягаючи на об'єднанні, керівництво УНР дуже обережно підходило до його форми. В розмові зі співробітником газети "Нова Рада" голова уряду й одночасно міністр закордонних справ Володимир Чехівський повідомив: "Не тільки декларативне але й фактичне з'єднання Галичини з Україною є зараз завданням моменту. Ініціатива в цій справі виходитиме, розуміється, з боку Галичини. Сам народ вирішить, чи буде це автономія чи федерація"[100]. У Києві також не були зацікавлені в негайній та цілковитій злуці. Адже в разі беззастережного об'єднання ЗУНР і УНР, остання автоматично опинялася в стані війни з Польщею. Для цього Наддніпрянщина, перебуваючи, як зазначалося вище, під загрозою більшовицького наступу, не мала достатніх сил. Натомість керівництво УНР вирі-

[95] *Бачинський Л.* Об'єднання України. — С. 3.

[96] Громадські Вісти. — Станиславів, 1928. — 22 січ. — С. 1.

[97] Цит. за: *Слободич О.* Історія Галичини в рр. 1918—19. — Яворів, 1930. — С. 35.

[98] Вістник державних законів і розпорядків Західної Области Української Народної Републики. — Станиславів, 1919. — 31 січ. — С. 1.

[99] Нове Життя. — 1919. — 5 січ. — С. 2.

[100] Нова Рада. — 1919. — 7 січ. (1918. — 25 груд.). — С. 5.

шило направити неофіційну місію до Варшави з метою підготувати ґрунт для переговорного процесу в справі припинення війни у Галичині. Ініціатива щодо досягнення порозуміння була прихильно сприйнята впливовими польськими політичними і урядовими колами. Уряд УНР, за погодженням з РДС ЗУНР, розпочав створення спеціальної комісії, яка разом з представниками Польщі повинна була сприяти встановленню нормальних політичних та економічних відносин між двома сусідніми державами[101]. Але до вияснення умов об'єднання Галичини з Наддніпрянщиною офіційна делегація під проводом Олександра Карпинського утримувалася від поїздки до Варшави[102].

Таким чином, у ситуації, що склалася, негайне й беззастережне об'єднання українських земель мало б для УНР негативні зовнішньополітичні та воєнні наслідки. З іншого боку, Директорії була потрібна підтримка з боку ЗУНР для зміцнення власних позицій. Цю підтримку наддніпрянські лідери очікували отримати насамперед під час проведення запланованого на січень 1919 р. Трудового Конгресу України, для участі в якому ЗУНР мала делегувати 65 представників.

До моменту ратифікації Києвом Акту злуки приїзд західноукраїнської делегації на Трудовий Конгрес не можна було гарантувати. Для забезпечення участі більшої кількості галицьких представників спеціальну поїздку у Станиславів здійснив Євген Коновалець[103]. Директорія повідомила західноукраїнське керівництво про повну свободу щодо формування персонального складу делегації[104].

Під час обговорення умов направлення делегації до Києва РДС зіткнулася з проблемою уточнення статусу ЗУНР. Державні секретарі Л. Цегельський та М. Козаневич заявили, що після ухвалення УНРадою Акту злуки Західноукраїнська республіка втратила суверенність. Натомість Д. Вітовський та член президії УНРади Стефан Витвицький відстоювали позиції суверенності ЗУНР. Останній при цьому заявив, що на даний момент "правно і фактично ми є ще державою, ми виводимо право від [УН]Ради, а не «abgeleitetes Recht» (Другорядного закону. — *Авт.*)"[105]. Державний секретар судівництва Осип Бурачинський, що виступав проти проведення виборів до Трудового Конгресу, обстоював думку, начебто формальне право надсилання делегації має лише УНРада[106].

Невдовзі керівництво ЗУНР опублікувало офіційну заяву, в якій говорилося, що до Києва замість обраних представників буде направлено лише делегацію. Аргументація даного рішення була сформульована наступним чином: 1) проведення виборів на території ЗУНР у такий стислий термін є

---

[101] Нова Рада. — 1919. — 31 (18) січ. — С. 2.

[102] Золочівське Слово. — Золочів, 1919. — 29 січ. — С. 2.

[103] *Коновалець Є.* Причинки до історії української революції // Київ. — 1991. — № 11. — С. 112; ДАЛО. — Ф. 257. — Оп. 1. — Спр. 183. — Арк. 1.

[104] ДАЛО. — Ф. 257. — Оп. 1. — Спр. 36. — Арк. 9.

[105] Там само. — Арк. 9 зв. — 10.

[106] Там само. — Арк. 9 зв.

неможливим (запрошення на Трудовий Конгрес надійшло до Станиславова 13 січня, тоді як до Києва треба було приїхати вже 19 січня 1919 р.), причому Лемківщина, Закарпаття, Буковина й частина Галичини знаходяться в зоні воєнних дій або перебувають під окупацією; 2) надання ЗУНР 65 місць на 6,5 мільйонів жителів не відповідає "ні чисельності, ні національній свідомості австрійської України"; 3) Трудовий Конгрес, вибраний за класово-куріальною системою, суперечить найвищій засаді "чотирьохприкметникового" голосування *, визнаній у Європі єдиним виміром справедливого волевиявлення; 4) ЗУНР не має політико-правової підстави для участі в Конгресі з огляду на те, що офіційної заяви зі згодою на злуку українських земель з Наддніпрянщини на той час ще не було отримано. Одночасно керівництво УНРади вимагало від Директорії розширення квоти мандатів для ЗУНР, підкресливши, що вибори до Трудового Конгресу будуть проведені тільки після цього доповнення[107].

В результаті ЗУНР направила до Києва делегацію лише з метою висловити волевиявлення західних українців щодо об'єднання. Делегацію також уповноважили обговорити новий стан взаємовідносин між Західною Україною та Наддніпрянщиною, який випливав з рішень УНРади. Передбачалося встановити перехідний етап до часу повного об'єднання, визначити його умови та розпочати практичну роботу з реалізації злуки в усіх ділянках державного життя. Щодо Трудового Конгресу посланців інструктували, що передумовою їхньої участі в ньому може стати тільки принципова згода Директорії на збільшення кількості мандатів з території ЗУНР. Через те, що нові вибори неможливо буде провести вчасно, сама УНРада мала призначити додаткових делегатів на Трудовий Конгрес. Втім, ставлячи такі умови, УНРада все ж надала делегації повноваження приєднатися до Конгресу[108]. Фактично ЗУНР навіть не використала наданої їй квоти — до Києва вирушила делегація у складі 36 осіб[109]. Вона представляла всі політичні напрями. Крім членів УНРади та РДС, до делегації увійшли урядовці, представники різних політичних партій. Включення до делегації селян — членів земельної комісії УНРади мало на меті ознайомлення галичан з настроями селянства Наддніпрянщини, головним чином, щодо вирішення земельного питання[110]. Абсолютна більшість делегатів була з Галичини. Буковину представляв Осип Безпалко, Закарпатську Україну — Іван Мигалко та Іван Патрус[111]. Головою делегації ЗУНР було призначено віце-президента УНРади Л. Бачинського.

* Йдеться про дотримання загального, рівного й прямого виборчого права шляхом таємного голосування.

[107] ЦДІА України у м. Львів. — Ф. 581. — Оп. 1. — Спр. 123. — Арк. 4.

[108] Там само.

[109] *М. Ч. [Чубатий М.].* Десять днів у Києві в січні 1919 р. Спомини з Трудового Конгресу // Літопис Червоної Калини. — Львів, 1931. — Ч. 5. — С. 5.

[110] ЦДІА України у м. Львів. — Ф. 581. — Оп. 1. — Спр. 123. — Арк. 4 зв.

[111] *Стахів М.* Україна в добі Директорії УНР. — Скрентон, 1963. — Т. 2: Україна між двома силами. — С. 46.

Керівництво УНР урочисто зустрічало делегацію ЗУНР у Києві. Перші контакти галицьких представників та наддніпрянських лідерів відбулися в неформальній обстановці. На імпрезу, яку січові стрільці влаштували на честь земляків в Українському клубі, в повному складі прибули члени Директорії та уряду. Величезне враження на присутніх справила промова селянина П. Шекерика-Дониківа, який виступив проти партійних сварок і за державотворчі змагання[112]. У промові-відповіді В. Винниченко, звертаючись до гостей, сказав: "Ми візьмемо у вас, брати-галичани, дисципліну, європеїзм і аналіз — і тоді вийде з нас добра нація"[113]. 22 січня 1919 р. на Софійській площі в Києві було урочисто проголошено ухвалу УНРади та Універсал Директорії про соборність. Універсал не деталізував правових особливостей злуки, а оголошував, що реалізація об'єднання буде здійснюватися згідно з умовами, означеними в ухвалі УНРади від 3 січня 1919 р.[114]

Міністр земельних справ УНР, член партії соціалістів-революціонерів Микита Шаповал на засіданні Ради Народних Міністрів (далі — РНМ) виступив з критикою автономістських положень Універсалу. Він вимагав не ратифіковувати Фастівського договору та постанови УНРади. Натомість запропонував урядові призначити від УНР до ЗУНР генерал-губернатора. Незадоволення формою об'єднання висловили й інші політичні сили Наддніпрянщини лівого спрямування. Натомість соціалісти-федералісти, народні республіканці та хлібороби-демократи виступили за збереження влади РДС та УНРади як гарантів поміркованості та стабільності державного порядку[115]. Більшість членів уряду та Директорії відхилили пропозицію М. Шаповала і 23 січня 1919 р. Трудовий Конгрес ратифікував Акт Соборності.

У той час проблема участі галичан у Трудовому Конгресі стала особливо актуальною. В. Винниченко, даючи галицькій делегації на урочистій аудієнції принципову згоду на відповідне пропорційне збільшення кількості мандатів з території ЗУНР, наполегливо домагався, щоб її члени негайно увійшли до складу Конгресу як депутати[116]. Прогнозувалося, що на Трудовому Конгресі можуть здобути перевагу ліворадикальні сили й повалити владу Директорії у критичний момент більшовицького наступу на Україну. Тому для наддніпрянських лідерів надзвичайно важливим було поповнення Трудового Конгресу національно-свідомими делегатами від Галичини[117]. Повноваження галицької делегації мали особливе значення й через невизначеність державно-правового статусу цього форуму. Груднева декларація Директорії, визнаючи недосконалість форми виборів до Трудового Конгресу, передбачала, що "надалі, коли настане мирне життя, він має бути замі-

---

[112] Нова Рада. — 1919. — 24 (11) січня. — С. 3.

[113] Дрогобицький Листок. — 1919. — 2 березня. — С. 2.

[114] Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918—1920. Док. і матеріали: В 2-х т. — К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2006. — С. 441.

[115] *Стахів М.* Україна в добі Директорії УНР. — Т. 2. — С. 57—59.

[116] ЦДІА України у м. Львів. — Ф. 581. — Оп. 1. — Спр. 123. — Арк. 4.

[117] *М. Ч. [Чубатий М.].* Десять днів у Київі в січні 1919 р. — С. 6; ЦДІА України у м. Львів. — Ф. 581. — Оп. 1. — Спр. 123. — Арк. 4.

нений представництвом працюючих мас, обраним по удосконаленій системі виборів, цебто Установчими Зборами"[118]. Та в ситуації, яка склалася, одні політичні сили вважали Трудовий Конгрес всеукраїнським предпарламентом, інші ж бажали розглядати його вже як Установчі Збори[119]. Визначення відповідної компетенції делегації спричинило гостру дискусію на її засіданні. Пропозиція Р. Перфецького увійти до складу Конгресу, не чекаючи додатково призначених УНРадою представників, зустріла серйозний спротив серед частини делегатів. По дорозі до Києва всі вони переконалися в незадоволенні наддніпрянського селянства земельним законом Директорії[120]. Врешті ухвалили рішення про офіційну участь делегації ЗУНР в роботі Трудового Конгресу.

Під час формування робочих органів Трудового Конгресу визначилася політична вага делегації ЗУНР. До президії увійшли Т. Старух від галицьких партій, С. Вітик від українських соціал-демократів. Члени УНРади: Л. Бачинський, Гриць Дувіряк, Юрій Лисан, Т. Старух, Іван Калинович, Осип Устиянович та П. Шекерик-Доників увійшли до складу комісій Трудового Конгресу[121]. Позитивна роль західноукраїнських представників на Трудовому Конгресі для збереження влади Директорії є загальновизнаною. Особливо відзначилися галицькі селяни, які провели успішну роз'яснювальну роботу із землеробами Поділля та Волині, що складали більшість у партії есерів. Як пригадував Микола Чубатий, після спілкування з галичанами наддніпрянські селяни стверджували, що найкраще було б Волинь та Поділля прилучити до Галичини[122].

Селянські делегати ЗУНР перед початком роботи Конгресу заснували в Києві окрему фракцію під назвою "Селянсько-українське демократичне сторонництво". Діячі цього об'єднання з Т. Старухом на чолі домагались узаконення в УНР приватної власності з певними обмеженнями. Землю мали отримувати тільки ті, хто її обробляв; селянські господарства загальною площею до 50 моргів (35 десятин) залишалися непорушною власністю; угіддя понад 50 моргів надавались у приватну власність з викупом; кошти за роздану селянам землю повинні були акумулюватися в державній скарбниці для забезпечення валюти і з метою забезпечення ресурсу коштів для надання беззворотних позик безземельним і малоземельним селянам для створення власних господарств. На нарадах фракції були присутні й селянські делегати Трудового Конгресу з Наддніпрянщини, які постановили взяти дану програму до уваги, маючи на меті підготовку аграрної реформи. На пленарній сесії Трудового Конгресу Т. Старух оголосив декларацію, в якій вимагалося узаконення невеликих земельних господарств у "трудових нормах" на правах приватної власності. Підкресливши, що це є думкою селян-

---

[118] Конституційні акти України. 1917—1920. Невідомі конституції України. — К., 1992. — С. 102.

[119] *М. Ч. [Чубатий М.].* Десять днів у Київі в січні 1919 р. — С. 6.

[120] ЦДІА України у м. Львів. — Ф. 581. — Оп. 1. — Спр. 123. — Арк. 4 зв.

[121] Нове Життя. — 1919. — 1 марта. — Ч. 48. — С. 2.

[122] *М. Ч. [Чубатий М.].* Десять днів у Київі в січні 1919 р. — С. 8.

ства Придністрянської України, доповідач застеріг для ЗУНР право самостійно вирішувати земельне питання[123].

У цілому ставлення західноукраїнських делегатів до співпраці з наддніпрянцями під час візиту до Києва виявилося неоднозначним. У партійних нарадах перед Трудовим Конгресом брали участь лише молодші члени галицької делегації та селяни. Члени РДС та Президії УНРади вважали це "важким обов'язком", який треба виконувати лише з огляду на громадську думку. Після формального затвердження злуки вони намагались якнашвидше виїхати з Києва, залишивши там тільки неуповноважених членів делегації[124].

Юридичні умови об'єднання були відображені в ухваленій 28 січня 1919 р. Трудовим Конгресом тимчасовій конституції УНР ("Законі про владу"). Згідно із цим документом, влада і оборона переходили до Директорії, яка, доповнена представником від Наддністрянської України, мала здійснювати верховну владу в об'єднаній державі до наступної сесії Трудового Конгресу і видавати закони, необхідні для оборони республіки. Відтак ці закони підлягали затвердженню на найближчій сесії Трудового Конгресу[125].

На нашу думку, в державно-правовому відношенні ухвалені Трудовим Конгресом Акт злуки та "Закон про владу" суперечили один одному. Визначаючи Трудовий Конгрес та Директорію верховною владою УНР, Закон про владу не конкретизував їх повноваження для Галичини та Буковини (ЗУНР). Таким чином, система автономного управління ЗУНР уникала підпорядкування верховній владі об'єднаної УНР. На іншу суперечність звернув увагу Михайло Лозинський. За його словами, включення галицької делегації до складу Трудового Конгресу робило можливим вплив членів УНРади на законодавчу діяльність у Наддніпрянській Україні. Так, УНРада, надіславши свого представника до складу Директорії, отримала законний вплив у керівному органі УНР, влада якого не поширювалася на територію ЗОУНР[126].

Для сучасників очевидними були незавершеність та недосконаліть політико-правових підстав злуки. Критично оцінювалися насамперед актові документи об'єднання. Часопис радикальної партії "Народ", аналізуючи ухвалу УНРади про злуку, звернув увагу на закладену в ній правову колізію: зрікаючись своєї суверенності на початку ухвали, УНРада одночасно застерегла за собою законодавчі повноваження і тим самим анулювала попереднє положення[127]. М. Лозинський зазначав, що акти про возз'єднання

---

[123] *Павлишин О.* Підготовка аграрної реформи в ЗОУНР // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Львів, 2000. — Вип. 6: Західно-Українська Народна Республіка: історія і традиція. — С. 171.

[124] *М. Ч. [Чубатий М.].* Десять днів у Києві в січні 1919 р. // Літопис Червоної Калини. — Львів, 1931. — Ч. 5. — С. 7; Ч. 6. — С. 4.

[125] *Стахів М.* Україна в добі Директорії УНР. — Скрентон, 1963. — Т. 3: Україна між двома силами. — С. 65.

[126] *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918—1920. — С. 70.

[127] Народ. — Станиславів, 1919. — 16 марта. — С. 3.

фактично не утворили нової єдиної УНР, а лише проголосили її утворення та накреслили шлях до її формування[128]. Урядовець Державного секретаріату судівництва Стефан Стебельський навесні 1919 р. підкреслював: "Правний стан злуки залежить від заключення дефінітивного договору — поки що се єдинення має характер передовсім моральний і фактичний. Сим поясняється також теперішній, переходовий, правно-державний устрій нашої території"[129]. За словами В. Винниченка, "Галичина якийсь час мала зоставатися при тому внутрішньому політичному устрою, який мала (Національна Рада й Уряд її, Державний Секретаріат), а потім коли би настав спокійніший час, було би вироблено норми, які мали би сприяти якнайтіснішому об'єднанню двох республік"[130].

Упродовж першої половини 1919 р. детальні умови об'єднання так і не були узгоджені. На це були причини — жодна зі сторін не була зацікавлена в чіткому правовому врегулюванні злуки. Директорія — через небажання вступати у війну з Польщею, західноукраїнське керівництво — через несприйняття соціальних реформ, декларованих наддніпрянським урядом.

Починаючи з лютого 1919 р., органи влади ЗУНР у документах та офіційних зверненнях використовували назву "Західна Область Української Народної Республіки" (ЗОУНР). Однак таке перейменування не було закріплено на законодавчому рівні. М. Лозинський із цього приводу відзначив, що, з юридичної точки зору, необхідно було прийняти закон, який би відміняв перший параграф "Тимчасового основного закону про державну самостійність українських земель бувшої Австро-Угорської монархії" від 13 листопада 1918 р.[131] На нашу думку, назва "ЗОУНР" є самоназвою — її було прийнято за ініціативою виключно галицького керівництва, бо в документах Директорії чи РНМ у першій половині 1919 р. таке формулювання не зустрічається[132].

У березні—квітні 1919 р. формальні наслідки об'єднання були зафіксовані й на місцевому рівні — на печатках повітових органів влади зображення лева як символу Галичини поступилося місцем тризубу[133]. Об'єднання українських земель знайшло відображення й у прийнятих тоді нових програмах галицьких партій — УНДП[134] та УРП. При цьому програма УРП передбачала для ЗОУНР, Волині, Кубані, Криму та Бессарабії широку автономію за збереження верховенства загальнодержавних законів[135].

[128] *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918—1920. — С. 69.

[129] *Ст. Ст. [Стебельський С.].* Начерк державного устрою Західньої Області Української Народньої Республіки // Українець. Календарик на звичайний рік 1919. — Станиславів, 1919. — С. 22.

[130] *Винниченко В.* Відродження нації. — К.; Відень, 1920. — Ч. 3. — С. 243.

[131] *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918—1920. — С. 69 [прим.].

[132] *Павлишин О.* Об'єднання УНР і ЗУНР: політико-правовий аспект (кінець 1918 р. — перша половина 1919 р.) // Вісник Львівського університету. Серія історична. — Львів, 2002. — Вип. 37 / 1. — С. 340.

[133] Archiwum Zakladowe Biblioteki Narodowej w Warszawie (далі — ABN w Warszawie), Archiwum TNSz. — Skrz. 25, XXIV—18 [Звіти з повітів].

[134] ДАЛО. — Ф. 257. — Оп. 1. — Спр. 225. — Арк. 9 зв.

[135] Народ. — 1919. — 30 берез. — С. 1.

Галицьке керівництво не квапилося виконувати ухвалений Трудовим Конгресом "Закон про владу" в частині включення до складу Директорії представника від ЗУНР. Натомість 9 лютого 1919 р. РДС прийняла рішення домагатися від влади УНР надання галичанам двох місць у Директорії та кількох посад міністрів[136]. Можна припустити, що такі домагання негативно сприймалися за Збручем. Урешті-решт Виділ УНРади 10 березня призначив представником ЗОУНР у Директорії Є. Петрушевича. Наступного дня галицька урядова делегація вирушила до Наддніпрянщини з метою з'ясувати політичне та міжнародне становище УНР, головним чином ситуацію щодо переговорів з державами Антанти. Ще одним завданням делегації було полагодження адміністративних і фінансових справ[137].

Недосконалість та неоднозначність правових умов об'єднання відбилася на законотворчій діяльності УНРади. Перша неузгодженість у питанні верховенства влади виникла під час підготовки аграрної реформи. Лідери УНРади та РДС не підтримували проголошений 10 січня 1919 р. "Земельний закон" Директорії, який ліквідував приватну власність на землю. Цей закон зазнавав гострої критики на засіданнях УНРади[138]. Тому керівництво ЗУНР спробувало юридично обґрунтувати правомірність розробки окремого земельного законодавства для Галичини та Буковини. 30 січня 1919 р. у Державному секретаріаті земельних справ відбулася нарада правників щодо справи із земельної реформи. Предметом дискусії було питання: чи "Земельний закон" Директорії обов'язковий також для Галичини? Підсумком наради стало рішення про надання права УНРаді розробити окремий законопроект. Інший аргумент запропонував у своєму виступі на засіданні УНРади Л. Бачинський. Він назвав закон Директорії програмою, яка, на його думку, не є обов'язковою для ЗОУНР, оскільки вона була видана до офіційного затвердження злуки Трудовим Конгресом[139].

Характерним прикладом еволюції поглядів західноукраїнського керівництва на державно-правові наслідки об'єднання було вирішення питання щодо підготовки виборів до Установчих Зборів. На початку засідань другої сесії УНРади С. Голубович заявив, що укладення виборчої ординації до місцевих та законодавчих органів може відбуватися лише в порозумінні з київським урядом і тільки після визначення статусу національних меншин[140]. Але надалі в процесі законотворчої діяльності УНРади мова йшла виключно про вибори до Установчого Сойму ЗОУНР.

У цілому вирішення питання спільної законодавчої діяльності виявилося досить проблематичним. Але українці не становили виняток у спробі вирішенні завдання об'єднання держав із різним законодавством за революційного періоду. В новоутвореній Югославії на перших порах діяли серб-

---

[136] ДАЛО. — Ф. 257. — Оп. 1. — Спр. 183. — Арк. 4.

[137] Новини. — Коломия, 1919. — 13 марта. — С. 2.

[138] ABN w Warszawie, Archiwum TNSz. — Skrz. 26 / XXIV—27 (Рукопис спогадів невідомого автора). — [С. 125].

[139] *Павлишин О.* Підготовка аграрної реформи в ЗОУНР. — С. 171—172.

[140] Голос з-над Буга. — Сокаль, 1919. — 13 берез. — С. 1.

ські, чорногорські, угорські, австрійські закони, в Польщі — німецькі, російські та австрійські. Після створення Чехо-Словацької держави також необхідно було вирішувати завдання політичної та адміністративної єдності. Щоб узгодити політичну централізацію з бажаною адміністративною автономією, в Чехо-Словаччині було створено спеціальне міністерство в справах об'єднання, яке мало уніфікувати законодавства, що продовжували функціонувати: у Чехії — австрійське, у Словаччині та в Закарпатській Україні — угорське[141].

Подібним чином планувалося діяти й в Україні. Депутати УНРади брали участь у засіданнях комісій Трудового Когресу (зокрема, у Вінниці), на яких готувалися законопроекти об'єднаної держави. На одному з них було узгоджено рішення про спільне ведення військових справ і зовнішньої політики. Проте більшість державно-правових актів РНМ УНР (закони, постанови, розпорядження) стосувалися переважно території Наддніпрянщини[142]. Ухвалений РНМ "Тимчасовий закон про порядок внесення й затвердження законів в Українській Народній Республіці" не торкався регламентації чи, принаймні, координації законотворчого процесу в ЗОУНР[143]. За перше півріччя 1919 р. лише декілька урядових постанов стосувались об'єднання УНР і ЗУНР. Таким, зокрема, був "Ухвалений Радою Народних Міністрів Закон про надання вчителям і вчителькам з бувшої Австро-Угорської України прав місцевих вчителів" від 14 лютого 1919 р., який зрівняв права педагогів, вихідців із західноукраїнських земель, з освітянами Наддніпрянщини (з урахуванням попереднього педагогічного стажу)[144]. До цього треба додати дві постанови РНМ фінансового характеру: "Про відкриття кредиту в 40.000.000 гривень для продовольчих операцій в Галичині, Буковині та Холмщині"[145], "Про асигнування в розпорядження Керуючого Міністерством Шляхів для Державного Секретаріяту Шляхів Галичини 17.000.000 гривень на експлоатацію залізниць і заготовку палива і металю"[146]. При цьому тільки в останній постанові йшлося про підпорядкування — РДС доручалося подати звіт про використання означених коштів і скласти кошторис залізниць на майбутнє[147]. Спроба координації діяльності влади обох частин України з метою підготовки спільної законодавчої бази спостерігалася й у сфері освіти. 14 травня 1919 р. до Станиславова прибули працівники Міністерства народної освіти УНР. Метою їхнього візиту було ознайомлення з галицьким шкільництвом, здійснення підготовки для ство-

---

[141] *Павлишин О.* Об'єднання УНР і ЗУНР: політико-правовий аспект (кінець 1918 р. — перша половина 1919 р.). — С. 341.

[142] Там само.

[143] Вістник Державних Законів для всіх земель Української Народньої Республіки. — Винниця. 1919. — 18 лютого. — Вип. 8. — С. 61.

[144] Вістник Державних Законів для всіх земель Української Народньої Республіки. — Кам'янець на Поділлю, 1919. — 27 лют. — С. 80.

[145] Там само. — С. 84.

[146] Вістник Державних Законів для всіх земель Української Народньої Республіки. — 1919. — Вип. 15. — 30 квіт. — С. 115.

[147] Там само.

рення єдиної системи освіти та опрацювання проектів реорганізації шкільництва на національній основі[148].

Навесні 1919 р. законодавці ЗУНР дедалі менше зважали на владу УНР. За спогадами сучасника, "Велика Україна згадувалась на засіданнях Національної Ради в Станиславові, але лише як джерело постачання хлібом, сукном, цукром та іншим. [...] Др. Макух (Державний Секретар внутрішніх справ. — *Авт.*) недвозначно заявляв, що "як управимося тут, тоді пічнемо будувати Велику Україну". І це не тільки була точка погляду Макуха, але й штандпункт, з якого більшість керовників галицької політики розглядали взаємовідносини між Наддністрянщиною та Наддніпрянщиною"[149].

Єдине правове підтвердження факту об'єднання УНР і ЗУНР знаходимо в законі УНРади про громадянство. Даний закон визначав громадянами УНР усіх осіб, які на час його оприлюднення належали до однієї з громад ЗОУНР. Так само в законі зазначалося, що "особи, які мають право горожанства на Придніпрянській Україні, є тим самим горожанами Західної Української Народної Республики"[150].

З перших днів утворення ЗУНР розпочалося військове співробітництво обох частин України. 11 листопада 1918 р. до Львова прибуло добровольче з'єднання "Козацький загін імені Івана Гонти", яким командував отаман Андрій Долуда.

Одночасно з РДС контакти з Директорією встановило військове командування галичан. За сприяння Симона Петлюри Галицьку Армію (далі — ГА) очолив наддніпрянський генерал Михайло Омелянович-Павленко[151]. На початку грудня 1918 р. до штабу Директорії здійснив поїздку Дмитро Вітовський, щоб обговорити напрями військового співробітництва[152]. В листопаді—грудні 1918 р. УНР надіслала збройним силам ЗУНР 20 тис. гвинтівок, 300 кулеметів, 80 гармат.

У грудні 1918 — лютому 1919 рр. Директорія направила на допомогу Галицькій Армії такі частини: Фастівський курінь отамана Кравчука (на Хирівський фронт); Козятинську пішу бригаду (під Львів); Дніпровську гарматну бригаду (під Рудки); 2-й і 6-й важкі гарматні полки Січових Стрільців (по 3 батареї); 1-й Запорізький гарматний полк (3 батареї) — близько 4000 вояків особового складу[153]. 2-га Батарея 1-го Важко-гарматного Запорізького полку прибула до Галичини на початку лютого 1919 р. Вже через кілька днів наддніпрянські гарматчики брали участь у боях за Белз[154].

---

[148] Народ. — 1919. — 15 мая. — С. 3.

[149] ABN w Warszawie, Archiwum TNSz. — Skrz. 26 / XXIV—27 (Спогади невстановленого автора.) — [С. 125].

[150] Вістник Законів і розпорядків Західної Области Української Народної Республіки. — Станиславів, 1919. — 5 мая. — С. 1.

[151] *Паліїв Д.* Жмут споминів. — С. 41.

[152] ДАЛО. — Ф. 257. — Оп. 1. — Спр. 36. — Арк. 2.

[153] *Шанковський Л.* Українська Галицька Армія: Воєнно-історична студія. — Львів, 1999. — С. 47—48.

[154] *С. Б., Ю. К.* З Полтавщини під Белз (Зі споминів команданта 2-ї Батерії 1-го Важкогарматного Запоріжського полку) // Літопис Червоної Калини. — 1939. — Ч. 4. — С. 12.

Потенційна боєздатність наддніпрянців була високою. Прибуття частин зі Сходу мало величезне психологічне значення для галицьких фронтових частин. Однак невдовзі через кризові явища серед наддніпрянців, більшовицьку пропаганду та втрату дисципліни в їхніх лавах більшість було роззброєно й відправлено назад[155]. Втім, військовий історик Лев Шанковський вважав роззброєння наддніпрянських частин поспішною та помилковою акцією командування ГА[156].

Маловідомою сторінкою історії Української революції є набір новобранців для полку морської піхоти Українського флоту УНР, який був здійснений на Гуцульщині та Покутті. Міністр морських справ Михайло Білинський, шукаючи поповнення для військово-морських сил, зупинив свій вибір на гуцулах, які, на його думку, найменш підпадали під вплив комуністичної ідеології, а, живучи серед гір та гірських річок, були фізично придатні для служби на морі. 1-й Гуцульський полк морської піхоти, основу якого було закладено в Коломиї, продовжив своє формування в Бродах, де одержав наказ виступити до Тернополя. Отримав там необхідну зброю, мундири та спорядження. Перше бойове хрещення полк одержав під Волочиськами, які він разом із Запорізьким з'єднанням звільнив від більшовиків[157].

Однак в цілому військова співпраця ЗУНР і УНР не набула належного рівня й інтенсивності. Важливою обставиною, яка применшувала вагу об'єднавчого процесу, було те, що УНР так і не оголосила війни Польщі. Наддніпрянські війська не підтримали жодної з військових операцій ГА[158].

Центральні та місцеві органи обох українських держав розпочали співпрацю в господарській та торговельній сферах, не чекаючи офіційного розв'язання проблеми об'єднання. Перші спроби обміну товарами з Наддніпрянщиною східні повіти Галичини здійснили ще в другій половині листопада 1918 р.[159] Під час укладення Фастівської угоди сторони домовилися про міждержавний товарообмін. ЗУНР зобов'язувалася постачати до Наддніпрянщини нафту, бензин та залізничні мастила, натомість отримувати звідти цукор, муку і продовольчі жири[160]. Крім того, РДС вирішила передати Директорії 47 вагонів нафти, що була призначена ще гетьманському урядові[161]. Згодом Л. Цегельському було повторно доручено під час візиту до Києва просити уряд УНР про постачання до Галичини продовольства[162].

[155] *Мигович П.* При запасній сотні скорострілів у Стрию // Історичний Календар-Альманах "Червоної Калини" на 1938 рік. — Львів, 1937. — С. 145—146.

[156] *Шанковський Л.* Українська Галицька Армія. — С. 47—48.

[157] Див.: *Шрамченко Р.* Український Морський Міністр Старший Лейтенант фльоти М. І. Білинський // Літопис Червоної Калини. — Львів, 1932. — Ч. 9. — С. 17—20.

[158] *Klimecki M.* Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Wschodnią Galicję 1918—1919 r. — Warszawa, 1997. — S. 195.

[159] ABN w Warszawie, Archiwum TNSz. — Skrz. 26 / XXIV—28. — K. 32.

[160] Український Голос. — Тернопіль, 1918. — 9 груд. — С. 1.

[161] ДАЛО. — Ф. 257. — Оп. 1. — Спр. 36. — Арк. 2.

[162] Там само. — Арк. 3 зв.

У грудні 1918 р. територію Східної Галичини відвідали делегати наддніпрянських міністерств з метою встановлення контролю за розподілом доставленого продовольства та підготовкою до уніфікації залізничних шляхів[163]. Через саботаж з боку залізничників-поляків, як зазначалося, ЗУНР гостро бракувало відповідних фахівців, щоб налагодити залізничне сполучення. Міністерство шляхів у Києві скерувало на західноукраїнські залізниці кілька десятків машиністів, та забезпечило своїми працівниками два стратегічні залізничні напрямки[164].

Вкрай важливою для існування ЗУНР була доставка з Наддніпрянщини харчів. Зокрема, в січні 1919 р., коли вже не було чим годувати вояків ГА, ситуацію буквально врятував інтендант з УНР, який відправив до ЗУНР 6 вагонів з продовольством[165]. Загалом станом на 1 квітня 1919 р. до Галичини з Наддніпрянщини було доставлено 1243,5 вагонів харчів, у т. ч.: 730,0 вагонів цукру; 213,0 — борошна; 223,0 — зерна; 127,5 вагонів інших продовольчих товарів[166].

Впродовж 1918—1920 рр. на українських землях поглиблювалася інтеграція у культурній сфері. Найбільше вона була помітна у царині засобів масової комунікації та видавничій справі. Вже в перші місяці існування ЗУНР у Галичині з'явилася ціла низка видань, заснованих за участю наддніпрянців. Після відходу ГА та уряду за Збруч, вже галичани були співзасновниками загальноукраїнських видань в Наддніпрянщині та на еміграції. Наприкінці лютого 1919 р. у Станиславові розпочало роботу Галицьке Інформаційне Бюро при Директорії УНР[167].

Наприкінці березня 1919 р. у Ходорові в приміщенні місцевого цукрового заводу стараннями наддніпрянців було відкрито військово-історичний музей, який розпочав системну роботу зі збереження артефактів революційного часу. Збирали фотографії, малюнки, книги, газети, відозви, розпорядження уряду та листи. Директором музею став Олександер Благодір, його помічником — Михайло Обідний[168].

Найбільш резонансною культурною подією доби ЗУНР був виступ у квітні 1919 р. у Станиславові славнозвісної "Республіканської Капели" під керівництвом Олександра Кошиця[169]. В місті було дано 2 концерти, далі, за наказом С. Петлюри, колектив прямував за кордон пропагувати українську справу своїм мистецтвом. У Дрогобичі відбувся концерт співачки з Великої України Марії Шекун-Коломийченко[170]. У Тернополі та Станиславові з успі-

[163] ДАЛО. — Ф. 257. — Оп. 1. — Спр. 36. — Арк. 9.

[164] *Павлишин О.* Державне будівництво ЗУНР—ЗОУНР: проблема національних кадрів // Центральна Рада і український державотворчий процес (до 80-річчя створення Центральної Ради): Матеріали наукової конференції 20 березня 1997 р. — К., 1997. — С. 100.

[165] *Боберський І.* Щоденник, 1918—1919 рр. — С. 119.

[166] Покутський Вістник. — Коломия, 1919. — 15 цвітня. — С. 4.

[167] Нове Життя. — 1919. — 1 марта. — С. 2.

[168] Козацький Голос. — Камінка Струмилова, 1919. — 3 цьвітня. — С. 2.

[169] *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє-минуле (1914—1920). — Мюнхен: Українське видавництво, 1969. — 2-ге вид. — С. 443.

[170] *Онищенко Н.* Чому зчорніла червона троянда // Дзеркало тижня. — Київ, 2008. — 8—14 березня. — № 9. — С. 12.

хом проходили вистави театрального колективу "Київське Товариство акторів" під керівництвом Миколи Садовського. Серед інших драматичних творів ставили п'єси В. Винниченка[171]. Культурна праця не мала одностороннього характеру. У той самий час у київському театрі вже працював відомий театральний діяч галичанин Лесь Курбас. Після переходу збройних сил ЗУНР за Збруч театр ГА давав свої вистави в Наддніпрянщині[172].

Органічна та повсякденна культурна співпраця не була відображена в політичних деклараціях, однак вона впливала на свідомість широких мас, закладала підвалини духовної єдності українців. На відміну від довоєнного часу, спільний культурний простір українців в революційну добу формувався вже в новому форматі — на просторі соборної держави.

Керівництво ЗУНР усвідомлювало необхідність співпраці в зовнішньополітичному напрямку з метою міжнародного визнання української самостійності. Зокрема, на засіданні РДС С. Голубович заявив: "Мусимо станути на становиску, що справ заграничних рушати не може[м] без відома Петлюри"[173]. Навесні 1919 р. ЗУНР мала певні підстави окремо розраховувати на міжнародне визнання. Ліквідація Австро-Угорської імперії здійснювалася на основі міжнародних домовленостей, і Галичині, як і Буковині, згідно з ними припадали певні матеріальні цінності. Крім того, на Мирній конференції майбутнє всіх колишніх частин Австро-Угорської монархії вирішувалося в комплексі, тож західноукраїнські землі отримали статус суб'єкта міжнародного права[174]. З приводу спільного ведення зовнішньополітичної діяльності, зокрема на Мирній конференції в Парижі, РДС прийняла, а РНМ ратифікувала спеціальну умову узгодження принципів функціонування дипломатичних представництв. В одному з пунктів цього документа, який у квітні 1919 р. був переданий іноземним представництвам, говорилося: "Аж до дефінітивного об'єднання обох частин України на Загально-Українських Установчих Зборах подвійність дипломатичного представництва обох цих частин заграницею допускається настільки, наскільки цього вимагають спеціяльні інтереси цієї чи іншої частини і там, де це дійсно потрібне (приміром, в державах, утворених на території бувшої австрійської монархії); поза тим діяльність українських дипломатичних тіл обнімає цілість української справи, а існуючі паралельні дипломатичні представництва працюють в тіснім контакті і роблять спільні виступи в справах дотикаючих цілої об'єднаної України"[175].

Ставлення Головного Отамана до реалізації об'єднання проявилося під час його виступу на засіданні РДС 25 лютого 1919 р. у Станиславові. Тут

[171] *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє-минуле. — С. 443; Українські Вісти. — Тернопіль, 1919. — 23 трав. — С. 1.

[172] *Демчук Т.* Військові театри при Галицькій Армії // Календар Червоної Калини на 1924 рік. — Львів; Київ, 1923. — С. 153—155.

[173] ДАЛО. — Ф. 257. — Оп. 1. — Спр. 183. — Арк. 15 зв.

[174] *Стахів М.* Україна в добі Директорії УНР. — Т. 3. — С. 130.

[175] *Стахів М.* Західня Україна. Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918—1923. — Т. 3. — С. 115.

він наголосив на потребі зближення принципів господарської діяльності в обох частинах України та єдності у військовій сфері, питаннях комунікації та зовнішньополітичної діяльності[176]. Наддніпрянський лідер обстоював необхідність прискорення організації спільних центральних установ. Фінансові справи, на його думку, мали бути якомога швидше полагоджені спільними комісіями. С. Петлюра наполягав і на необхідності зрівняння платні військовим старшинам[177].

Особливу увагу Головний Отаман приділив питанням взаємодії вищих органів влади обох частин України. Він запропонував направити з кожного міністерства УНР головноуповноважених, які разом із державними секретарями входили б до Президії РДС. Аналогічно, в Директорії, на його думку, мав бути уповноважений делегат РДС[178]. Виявивши безпосереднє зацікавлення в залученні фахівців з Галичини, С. Петлюра, зокрема, заявив: "Я хотів би, щоби якнайбільше Вашого елементу перейшло на нашу сторону. У ваших старшин більше дисципліни в роботі і почуття обов'язку. Треба щоби військ[ові] інституції були пересяклі національним духом". Особливо нагальною, на думку Головного Отамана, була участь представника ЗУНР у роботі Міністерства закордонних справ[179].

Ставлення С. Петлюри до залучення кваліфікованих і національносвідомих кадрів з Галичини відповідало загальній зацікавленості в них уряду УНР. Входження провідних галицьких політиків до складу РНМ було реальним результатом об'єднавчого процесу. Зокрема, член УНРади Осип Назарук очолював Управління преси і інформації в урядах В. Чеховського і С. Остапенка. В. Винниченко доручав О. Назаруку надзвичайно важливі місії[180]. На початку січня 1919 р. з Києва надійшла телеграма до Л. Цегельського та Ю. Бачинського з пропозицією зайняти посади радників дипломатичної місії УНР в США[181]. Після проголошення злуки було встановлено, що кожен державний секретар зовнішніх справ ЗУНР автоматично стає віце-міністром закордонних справ УНР. На посаду міністра фінансів уряду С. Остапенка було призначено відомого галицького діяча Степана Федака[182]. Тільки через те, що останній не зміг виїхати з окупованого поляками Львова, цю посаду обійняв наддніпрянець Михайло Кривецький[183].

Б. Мартос вирішив включити до свого уряду вже трьох представників ЗОУНР. На цей раз до РНМ було запрошено членів УНРади — О. Безпалка (Українська соціал-демократична партія, далі — УСДП), Антіна Круше-

---

[176] ДАЛО. — Ф. 257. — Оп. 1. — Спр. 36. — Арк. 12 зв.

[177] Там само.

[178] Там само.

[179] Там само.

[180] *Стахів М.* Україна в добі Директорії УНР. — Скрентон, 1962. — Т. 1: Власними силами. — С. 139, 248—248 (прим.).

[181] Хроніка // Нова Рада. — 1919. — 7 січ. (1918. — 25 груд.). — С. 5.

[182] Народ. — 1919. — 20 лют. — Ч. 1. — С. 7.

[183] *Винниченко В.* Из истории украинской революции // Революция на Украине по мемуарам белых. — М.; Л., 1930. — С. 316—317.

льницького (УРП) та Володимира Темницького (УСДП). Згідно з офіційним роз'ясненням, причиною такого кроку стала потреба в "координації контактів державної праці для задоволення всіх потреб народу як наддніпрянської, так наддністрянської України"[184]. Натомість М. Лозинський стверджував, що залучення галицьких діячів до участі в уряді відбувалося "на основі партійних комбінацій та особистих заходів і державна влада ЗОУНР не мала на них впливу"[185].

Загалом же в перші місяці 1919 р. ставлення С. Петлюри щодо можливості підпорядкування ЗУНР владі Директорії була досить стриманим. Головний Отаман намагався уникати тиску на керівництво ЗУНР, зокрема, на нараді в Ходорові він не наполягав на прийнятті урядом ЗУНР умов міжсоюзницької місії генерала Бертельмі, аби, як він говорив, не було "нарікань на мене"[186].

Формування уряду Б. Мартоса було спричинене серйозною військовою та політичною кризою влади УНР та її невдачами на дипломатичному фронті[187]. Відбувся розкол у самій Директорії, одна частина її членів (С. Петлюра, Андрій Макаренко та Федір Швець) постійно перебувала в Рівному, а інша (Є. Петрушевич та Опанас Андрієвський) — у Станиславові[188]. О. Андрієвський згуртував навколо себе колишніх міністрів кабінету С. Остапенка, які були незадоволені урядом Б. Мартоса[189]. У Станиславові розташувався й головний осередок правих українських партій.

Таким чином, навесні 1919 р. значно стабільніша у військово-політичному відношенні ЗОУНР набрала значної ваги. Новообраний член Директорії Є. Петрушевич не приховував свого негативного ставлення до Головного Отамана як лідера УНР. За спогадами Ісаака Мазепи, Є. Петрушевич переконував наддніпрянських міністрів передати командування військами УНР у руки генерала Олександра Грекова. Він заявляв, що "Антанта Петлюрі не вірить, бо вважає його за большевика, і тому не дасть допомоги Україні, доки на чолі армії буде стояти Петлюра"[190].

Одним із наслідків політичної кризи Директорії стала спроба державного перевороту, здійснена отаманом Володимиром Оскілком. Отаман спирався на авторитет Є. Петрушевича і вважав, що останній, як і два інших члени Директорії — О. Андрієвський і А. Макаренко, підтримають його[191]. Те, що серед ініціаторів перевороту були впливові галицькі політики, зокрема Л. Цегельський, спричинило загострення й без того складних взаємин

[184] ДАЛО. — Ф. 257. — Оп. 1. — Спр. 187. — Арк. 1—2.

[185] *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918—1920. — С. 71.

[186] ABN w Warszawie, Archiwum TNSz. — Skrz. 26 / XXIV—27 (Спогади невстановленого автора). — [С. 126].

[187] Детальніше про причини і характер кризових явищ у політичному керівництві УНР навесні 1919 р. див: *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції. 1917—1921. — Ч. 1: Центральна Рада—Гетьманщина—Директорія. — [Мюнхен], 1950. — С. 150—168.

[188] *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції. — С. 193.

[189] Там само. — С. 192.

[190] Там само. — С. 194.

[191] *Ковалевський М.* При джерелах боротьби. — С. 560.

між урядами обох частин України[192]. Наддніпрянське керівництво негативно ставилося до перебування у Станиславові цілої низки своїх відповідальних цивільних і військових фахівців, які виїхали до Галичини самовільно, без дозволу влади УНР. Зокрема, Головний Отаман видав наказ, в якому розглядав опозиційних Директорії діячів (Афанасьєва, Ковенка, Маєвського, Хому-Довського та ін.) як дезертирів. С. Петлюра вимагав від уряду ЗОУНР арештувати їх і допровадити до штабу армії УНР[193]. Для розгляду діяльності РДС у цьому напрямкові до Станиславова було спрямовано спеціальну слідчу комісію[194].

З поглибленням кризи ставлення С. Петлюри до об'єднавчого процесу, зокрема щодо взаємопідпорядкованості державних інституцій, змінювалося. До цього часу відноситься його телеграма урядові ЗУНР, в якій Головний Отаман вимагав прискорити уніфікацію платні та одностроїв у війську[195]. В іншій депеші, надісланій 28 квітня 1919 р., С. Петлюра повідомляв Державний секретаріат військових справ про незадоволення війська та населення ЗУНР політикою РДС у земельному питанні[196].

У середині травня 1919 р., після кількох поразок армії УНР від більшовицьких військ, Головний Отаман почав вимагати від галицького керівництва розпочати наступ проти більшовиків, що, на його думку, спричинилося б до зміни ситуації на українсько-більшовицькому фронті на користь військ Директорії. Отримавши відмову від голови уряду ЗОУНР, яку той мотивував важким становищем ГА на польському фронті, С. Петлюра віддав відповідний наказ[197]. Однак Галицька Армія не виконала розпорядження Головного Отамана. Під натиском польських військ вона змушена була відступати з території ЗУНР. Водночас галицьке керівництво відкинуло й пропозицію більшовиків про перемир'я, висловлене у відомій телеграмі Християна Раковського[198].

Під час кризи особливої гостроти набули розбіжності щодо трактування керівництвом обох частин України принципів взаємопідпорядкування законодавчої та виконавчої влади. Уряд ЗОУНР відмовлявся виконувати розпорядження Директорії чи РНМ. Характерною в цьому плані була дискусія на засіданні РДС у Станиславові, що відбулася на початку травня 1919 р. (з наддніпрянців у ній брали участь уповноважені РНМ М. Шалдун і Григорій Нянчур). Формальним приводом до суперечки стала вимога наддніпрянського уряду надати йому звіт про використання коштів, які ЗОУНР отримала від РНМ. У відповідь галицький прем'єр С. Голубович підкреслив, що РДС є рівноправною з РНМ і "тому в жадних справах не підлягає пра-

[192] *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції. — С. 193.
[193] Див.: *Макарчук С.А.* Українська Республіка галичан. — С. 154—157.
[194] ДАЛО. — Ф. 257. — Оп. 1. — Спр. 183. — Арк. 21—21 зв.
[195] Там само. — Арк. 17 зв.
[196] *Павлишин О.* Підготовка аграрної реформи в ЗОУНР. — С. 179.
[197] ДАЛО. — Ф. 257. — Оп. 2. — Спр. 1449. — Арк. 29 зв.
[198] *Макарчук С. А.* Українська Республіка галичан. — С. 159—160.

вительству східної обл[асті]”[199]. Далі було заявлено: “Скарбницю, відповідно до умов злуки, вважаємо спільною”, але Директорія не має безумовного права наказу для західноукраїнського уряду[200]. Державний секретар судівництва О. Бурачинський, зі свого боку, підкреслив, що до часу зібрання парламенту (Установчих Зборів) соборної України владою для ЗОУНР є УНРада та РДС[201].

Суб’єктивний чинник об’єднавчого процесу виразно узагальнив сучасник подій: “Зіткнулись між собою два ріжних погляди на вставні питання внутрішньої політики Галичини й Великої України й потребувалося якогось об’єднюючого, нівелюючого ці противенства голосу, як з одного, так і з другого боку”[202].

Неоднозначне ставлення керівництва ЗОУНР до можливості ведення спільних воєнних дій з армією Директорії виявилося під час вирішення питання про напрямок можливого відступу її збройних сил. Це питання розглядалося на спільних засіданнях РДС, Виділу УНРади та представників командування ГА. Член УНРади Євген Левицький, оцінюючи настрої серед вояків ЗОУНР, заявив, що відступ на схід є безцільним, “бо проти большевиків військо не піде. Щодо війська Петлюри, то воно безсиле”[203]. Цивільне і військове керівництво ЗУНР серйозно обговорювало 19—24 травня 1919 р. ідею відступу через Румунію на землі українського Закарпаття, що перебували тоді під юрисдикцією Чехо-Словаччини[204]. У підсумку політичне керівництво ЗОУНР ухвалило остаточне рішення про відступ Галицької Армії у східному напрямку[205].

Ще один конфлікт, який виник унаслідок складних взаємовідносин між західноукраїнським керівництвом і С. Петлюрою, пов’язаний із відомим виступом Петра Болбочана в червні 1919 р. Євген Коновалець та Ісаак Мазепа згадували про приналежність до організаторів виступу лідерів опозиційних Директорії правих наддніпрянських партій, а також галицького керівництва[206]. Б. Мартос з цього приводу відзначив, що планували призначити Є. Петрушевича Головою Директорії, П. Болбочана — Головним Отаманом[207]. Вказаний конфлікт став ще однією з причин ускладнення стосунків поміж лідерами УНР і ЗУНР.

Керівництво Директорії УНР не схвалювало проголошення Є. Петрушевича Диктатором ЗУНР. Натомість 4 липня 1919 р. Голова Кабінету Народних Міністрів УНР Б. Мартос підписав “Закон про утворення в складі

[199] ДАЛО. — Ф. 257. — Оп. 2. — Спр. 1449. — Арк. 26.
[200] Там само. — Арк. 26—26 зв.
[201] Там само. — Арк. 26.
[202] ABN w Warszawie, Archiwum TNSz. — Skrz. 26 / XXIV—27 (Спогади невстановленого автора). — [С. 125—126].
[203] ДАЛО. — Ф. 257. — Оп. 2. — Спр. 1449. — Арк. 31 зв.
[204] Там само. — Арк. 31 зв., 33.
[205] Там само.
[206] *Коновалець Є.* Зі споминів // Воля. — 1921. — 20 серп. — С. 129—132; Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. — С. 205—207.
[207] *Мартос Б.* Оскілко й Болбочан. — С. 36.

міністерств Української Народної Республіки міністерства по справах Західної області Республіки (Галичини)". Зрозуміло, що такі одноосібні дії сторін створювали політико-правову невизначеність. Однак до відкритого конфлікту справа не дійшла.

У серпні 1919 р. розпочався спільний похід ГА та військових з'єднань УНР на Київ та Одесу. Координував військові операції українських збройних сил спеціальний Штаб Головного Отамана на чолі з генералом Миколою Юнаковим та Віктором Курмановичем як генерал-квартирмейстером[208].

Вкрай важка воєнна ситуація, трагічні гуманітарні обставини спричинилися до того, що Галицька Армія на чолі з генералом Мироном Тарнавським 6 листопада 1919 р. уклала військову конвенцію з армією білогвардійського генерала Антона Денікіна[209]. І хоча Є. Петрушевич продемонстрував своє несприйняття ухвали проводу ГА, цей факт вкотре засвідчив розбіжності в керівництві українських союзників щодо стратегії подальшої боротьби.

Ще одним серйозним випробовуванням соборницької програми став так званий Варшавський договір, підписаний 22 квітня 1920 р., за яким Польща визнавала незалежність УНР на чолі з С. Петлюрою. Умови цього договору, згідно з яким західні українські землі мали перейти до Польщі, обурили не тільки галицьку спільноту, а й відомих наддніпрянських діячів, врешті спричинили відставку уряду І. Мазепи[210]. Втрата території зумовила той факт, що серед керівництва ЗУНР поширювалися ідеї партикуляризму.

Однак воєнні поразки не спричинилися до зневіри в соборницьких ідеалах. В 1921 р. один зі старшин ГА, Ілько Цьокан писав: "Нині армія орґанічно розбита, одначе ідейно всі части Галицько-Української Армії, де б вони не находилися — зєдинені одним ідеалом: Самостійна Соборна Україна від Сяну по Кубань"[211].

* * *

Визначальний вплив на процес об'єднання УНР та ЗУНР мали соборницькі настрої українського населення Галичини, Буковини та Закарпаття. Слабкими сторонами злуки були недосконалість політико-правових умов і неоднозначне трактування обома сторонами реалій та перспектив об'єднавчого процесу. Керівники УНР і ЗУНР уникали чіткої правової регламентації злуки щодо розподілу владних повноважень. Практично не зазнав змін державно-правовий статус верховних органів ЗУНР—ЗОУНР: УНРади

[208] Про бойовий шлях ГА в Наддніпрянщині див.: *Солдатенко В., Савчук Б.* Галицька Армія в Наддніпрянській Україні. — К., 2004.

[209] *Нагаєвський І.* Історія Української Держави двадцятого століття. — Рим, 1989. — С. 329—330.

[210] Там само. — С. 341—345.

[211] *Цьокан І.* Від Денікіна до більшевиків. Фраґмент споминів з Радянської України. — Відень, 1921. — С. 18.

та РДС. Юридична недосконалість актів об'єднання давала можливість обом сторонам самостійно діяти в зовнішньополітичному напрямі.

Разом з тим, протягом січня—червня 1919 р. в обох частинах України спостерігалася чітка суспільно-політична тенденція до об'єднання у військовій, господарській, фінансовій та культурній сферах. Діячі ЗУНР були представлені в загальноукраїнських органах законодавчої та виконавчої влади, практикувався обмін фахівцями. Навесні 1919 р. взаємини лідерів Наддніпрянщини та Галичини ускладнилися внаслідок розходження їх поглядів на стратегію державного будівництва та військово-політичної кризи в УНР. Спільні дії армій УНР та ЗУНР в Наддніпрянщині підтвердили соборницькі прагнення населення України, однак військові поразки обох українських державних утворень й відсутність зовнішньої підтримки звели нанівець досягнуті результати.

Президент УНРади Є. Петрушевич та уряд С. Голубовича й надалі пов'язували сподівання на справедливе вирішення конфлікту із Польщею з Антантою і США, надсилаючи їм численні заяви, ноти, спрямовуючи делегації. Проте ці дипломатичні заходи не давали бажаних наслідків. Симпатії Заходу, насамперед Франції, беззастережно були віддані Варшаві. Однак правлячі кола Англії, Франції та США не були зацікавлені в повному розгромі ЗУНР та її війська. Голова американської місії у Східній Європі К. Кулідж запропонував учасникам Паризької конференції ідеальний вихід — досягнути угоди між воюючими сторонами й повернути їх проти більшовиків. Із цією метою до театру воєнних дій, як зазначав М. Лозинський, приїздили спершу "тільки низші військові аґенти держав Антанти, збирали інформації й від'їздили. Їх проби посередництва були несмілі й не опиралися на ніякі авторитетні повновласти"[212].

Нарешті, в середині січня 1919 р. до Східної Галичини прибула комісія Антанти на чолі з французьким генералом Марі Йозефом Бартелемі. До її складу входили також представник Англії Картон де Віар, представник США проф. Лорд, представник Італії Стабіле та офіцери обслуги. Пропольське налаштування комісії не викликало сумнівів. 5 лютого станиславівський часопис "Стрілець" повідомляв читачів про прибуття до краю франко-англійської комісії під командуванням генерала Бартелемі, яка "ставить українцям безумовне домагання відступити полякам одвічно українські території по Буг"[213].

Поки на фронті утримувалася рівновага з деякою перевагою поляків, комісія не виявляла активності. Та ось ситуація упродовж перших днів Вовчухівської операції змінилася на користь українського війська, і Львів опинився у блокаді. Над поляками нависла загроза поразки.

Париж зреагував миттєво: 18 лютого 1919 р. полковник В. Курманович отримав від Вищої Ради Антанти телеграму з вимогою негайно припинити вогонь у районі залізниці, щоб гарантувати безпечний приїзд до Львова мі-

---

[212] *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918—1920. — С. 74.
[213] Стрілець (Станиславів). — 1919. — 5 лютого.

сії Бартелемі. Командування ГА категорично відмовилося припинити успішні бойові дії. Та уряд ЗУНР і президент Є. Петрушевич все ще вірили у шляхетність й незаангажованість Антанти. Місію безперешкодно пропустили до Львова. На знак "подяки" в потязі делегації таємно було доставлено польським захисникам міста 14 тис. гвинтівок із набоями. У відповідь на протест митрополита А. Шептицького глава союзної місії "дипломатично" відповів, що "амуніція призначена проти більшовиків"[214]. Тогочасна нестримна ідеологізація міжнародних відносин сприяла тому, що наймоднішим й найприйнятнішим прикриттям загарбницьких планів та силової підтримки їх реалізації став мотив боротьби з більшовизмом та червоною Москвою. Відповідно, українське населення Галичини, яке обстоювало власні національні права, традиційно обвинувачувалося польською стороною у неспроможності протидіяти поширенню більшовизму та навіть схильності до нього.

20 лютого Бартелемі вже зі Львова надіслав командуванню УГА вимогу: негайно припинити бойові дії й забезпечити проїзд його місії до галицької Ставки — Ходорова.

Вони приїхали удосвіта 22 лютого — М.-Й. Бартелемі, англієць генерал Картон де Віар, професор Лорд, італієць майор Стабіле та гурт військових і цивільних. Зустрічали їх на пероні С. Голубович і командувач УГА як поважних іменитих гостей. Останні, однак, як згадував М. Омелянович-Павленко, повели себе вкрай нетактовно. "Ми просили вас припинити вогонь, а ви відповіли генеральною битвою на всьому фронті, — нервово накинувся на галицьких представників генерал Картон. — Це що виклик Антанті? Вимагаємо припинити генеральну битву. На відповідь даємо п'ять хвилин"[215]. Не краще поводився і французький представник. Для керівництва місії звичним було брутальне поводження з делегатами ЗУНР, стукання п'ястуками о стіл тощо. Як зауважував член української делегації на цих переговорах М. Лозинський, комісія Бартелемі "поводилася іноді дуже нечемно". Неодноразово українська сторона поборювала спокусу "так само стукнути дверми і перестати говорити з такими культурними миротворцями. Сього не зроблено, боячися пошкодити справі".

Лише у відповідь на категоричну вимогу "миротворців" українці пішли на тимчасове перемир'я. Як свідчив той самий М. Лозинський: "Українське військове положеннє було тоді корисне; польське — некорисне. Українська армія держала цілу Східну Галичину [...]; в сю українську державну теріторію врізувався тільки польський клин здовж залізничого шляху Перемишль—Львів; українська армія власне облягала Львів і мала надію швидко його здобути, після чого той польський клин перестав би істнувати. Заключити в такій хвилі завішеннє оружя означало спинити корисні для української сторони воєнні операції і дати польській стороні змогу скріпити свої сили. Тому

[214] *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918—1919 рр. — С. 264.

[215] *Омелянович-Павленко М.* Українсько-польська війна 1918—1919. — Прага, 1929. — С. 45—46.

українське правительство тільки під натиском погрози комісії Антанти згодилося на заключеннє завішення оружя [...]"[216].

25—28 лютого у Львові тривали переговори. Від імені Паризької конференції Бартелемі представив проект ухвали, що передбачав припинення війни й встановлення демаркаційної лінії. Українському війську пропонувалося відійти на схід за сумнозвісну *"лінію Бартелемі"*, яка проходила вздовж Бугу, західних кордонів Львівського, Перемишлянського, Бібрського повітів, далі вздовж ріки Стрий. Отже, до Польщі мали відійти Львів, Дрогобицько-Бориславський нафтовий район, значна частина Східної Галичини. За справедливою оцінкою М. Лозинського, запропонований проект був "односторонним диктатом, який комісія на основі порозуміння з поляками рішила накинути українцям. А комедію переговорів з українською делєгацією устроєно вже тоді, коли проєкт був рішений і виготовлений"[217].

Незважаючи на тиск місії Бартелемі та прагнення галицького проводу зберегти добрі стосунки з Антантою, зазначені умови Рада Держсекретарів ЗУНР відкинула. 28 лютого генерал М. Омелянович-Павленко звернувся до особового складу військ з відозвою у зв'язку з провалом переговорів, яка завершувалася так: *"До зброї, товариші команданти, старшини, стрільці і козаки! Хай нас розсудить залізо і кров!"*

Залізо й кров розв'язали справу не на користь українців. Поляки скористалися з перемир'я під час візиту Бартелемі для зміцнення свого становища. Противнику пощастило відтиснути українців від Львова й відновити залізничне сполучення з Перемишлем, а від березня 1919 р. воєнна ініціатива повністю перейшла до Польщі.

Місія Бартелемі викликає контроверсійні оцінки істориків та політологів. На думку І. Лисяка-Рудницького, з огляду на "загальну безнадійну ситуацію" — дипломатичну та стратегічну ізоляцію України, війну на два фронти (проти більшовицької Росії та Польщі) й брак боєприпасів, — відкинення пропозицій Бартелемі західноукраїнським урядом було "поспішним, якщо прямо не самогубним, вчинком". Отже, за тим самим дослідником (його погляди поділяє й Я. Грицак), варто було прийняти умови Антанти, пожертвувавши майже третиною етнічно української Східної Галичини, включно з нафтоносним районом, отримавши натомість примарне визнання держав-переможниць у Першій світовій війні та їхню допомогу в боротьбі проти агресії комуністичної Росії, скріпивши дієздатною та потужною ГА Збройні сили Наддніпрянщини тощо — одним словом, пропозиції Антанти уможливлювали для об'єднаної України збереження її молодої державності[218].

---

[216] *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918—1920. — С. 75.

[217] Там само. — С. 81.

[218] *Лисяк-Рудницький І.* Польсько-українські стосунки: тягар історії // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2-х т. / Пер. з англ. — К., 1994. — Т. 1. — С. 103; *Грицак Я.* Нарис історії України: формування модерної української нації XIX—XX ст.: Навч. посіб. — К., 1996. — С. 139.

На наше переконання, це занадто умоглядно-оптимістичний погляд: Польща 1918—1919 рр., попри розпливчасту федералістичну концепцію Ю. Пілсудського (яка, до речі, не брала до уваги справи Східної Галичини), сповідувала й послідовно реалізовувала політику доконаних фактів, обстоюючи своє "історичне право" на західноукраїнські землі. З погляду лідерів переможної Антанти, українці (підавстрійські й підросійські) перебували в таборі переможених та їхню долю можна було вирішувати на власний розсуд, не обов'язково дотримуючись декларованої засади права націй на самовизначення. Єдиний вихід полягав у розрахунку на власні сили й реалізації тієї ж переконливої політики доконаних фактів — зброєю відстоювати власну незалежність. Одначе асиметричність націотворчого розвитку українців Галичини й Наддніпрянщини не дозволила реалізувати "український проект" 1917—1920 рр.

ДЕРЖАВНЕ БУДІВНИЦТВО. ВНУТРІШНЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА КРИЗА В ЗУНР У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1919 р.

У передвоєнні роки західноукраїнське політичне керівництво передбачало можливість реалізації національної ідеї виключно в руслі конституційних реформ. Не маючи розробленого плану організації власної держави й виразної державницької ідеології, українські лідери з перших днів революції висували передусім національні гасла. Найширші верстви населення, вбачаючи основне зло в австро-польському пануванні, з ентузіазмом підтримали встановлення національної влади, не висуваючи вимог щодо негайних соціальних реформ. Перші прояви невдоволення населення діями влади стосувалися питань національно-державного устрою ЗУНР — зволікання з проголошенням злуки з УНР та продовження чинності австрійських законів[219].

Весною 1919 р. соціальна ситуація на території ЗУНР відчутно погіршилася — насувався голод, поширювалася епідемія тифу. Особливо загрозливе становище було в місцевостях, де проходила фронтова лінія Першої світової війни. Житло та господарська інфраструктура були там цілковито зруйновані, люди жили в землянках, не маючи матеріалів для відбудови осель[220].

Ефективність функціонування інституцій влади утруднювали невизначеність статусу місцевих органів самоврядування, неузгодженість повнова-

[219] *Павлишин О.* Організація цивільної влади ЗУНР... — С. 179—180.

[220] ДАЛО. — Ф. 257. — Оп. 1. — Спр. 163. — Арк. 4; ЦДАВО України. — Ф. 3982 (Державний Секретаріат внутрішніх справ ЗУНР). — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 6; *Макарчук С. А.* Українська Республіка галичан... — С. 133—139; Під прапором Жовтня. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на піднесення революційного руху в Західній Україні (1917—1920 рр.): Документи й матеріали / За ред. О. Ю. Карпенка. — Львів, 1957. — С. 117.

жень та дій місцевого цивільного та військового керівництва[221]. Ситуацію затруднювали самочинні дії військових команд запілля ГА, які реквізували продовольчі запаси селян[222]. Терпеливість населення починала сходити нанівець — воно почало скаржитися до Державного Секретаріату внутрішніх справ[223].

Депутація громадян привезла до Станиславова "Звернення населення Зборівщини до Державного Секретаріяту ЗУНР", в якому, зокрема, повідомляла: "Стан апровізаційний околиці є прямо застрашуючий. Тут панує тільки нужда і голод. За ними, як невідступні товариші, — різні пошесті, котрі тисячами людей кладуть у могилу. Вправді високий Державний секретаріат внутрішніх справ видав в марті приказ до повітового комісаріату в Збаражі, що вся надвишка збіжжя зі Збаразького повіту належить до повіту Зборівського, однак приказ сей не знайшов у Збаразькім комісаріаті належного примінення і послуху. Збаразький комісаріат, чи там харчовий уряд повітовий, волить робити гешефти, польні інтереси, чим прийти нам голодним бодай з малою поміччю"[224]. Конфлікти між населенням та адміністрацією мали непоодинокий характер. Найбільш відчутні зловживання траплялися під час розподілу нафтопродуктів та продовольства. Від чого страждали як національні меншини, так і місцеве українське населення[225].

У середовищі цивільного керівництва ЗУНР—ЗОУНР звичним явищем стало хабарництво. Колишній член Української Центральної Ради єврейський діяч Соломон Гольдельман із цього приводу писав: "Ця корупція, яка деморалізує остаточно українську інтеліґенцію, має джерелом низьку службову платню при великій дорожнечі життя, потім понизившуся загальну моральну міць людности під час війни, пануючу тут австрійську систему перепусток і намальовану вище господарську політику. Ані проїхати за пару кілометрів куди-небудь, ані перевезти щось без перепустки не можна. А без хабару перепустки не одержує ніхто, а особливо Жиди. А що тут робиться з закордонними пашпортами, то це щось вже жахливе: найдрібніша урядовка, що має занести нас в реґістр, вимагає 200—300 корон, і платять. Плачуть, а дають. А чим вище ранґ урядовий, тим дорожче. Без пашпорту не попадеш за кордон, не будеш мати чим торгувати, а значить: заробляти. В країні ніяких товарів нема, виробництво стоїть, лише привозним і ган-

---

[221] *Павлишин О.* Організація цивільної влади... — С. 153; *Чайковський А.* Чорні рядки. Мої спомини за час від 1 листопада 1918 до 13 травня 1919. — Львів, 1930. — С. 54—55.

[222] ДАЛО. — Ф. 257. — Оп. 1. — Спр. 38. — Арк. 8; *Макарчук С. А.* Українська Республіка галичан... — С. 145—146; *Чайковський А.* Чорні рядки... — С. 38.

[223] ЦДАВО України. — Ф. 2192. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 205.

[224] *Андрусяк А.* Зборівщина в часі Першої світової війни та Західно-Української Народної Республіки // Зборівщина. Над берегами Серету, Стрипи і Золотої Липи. Історично-мемуарний і літературний збірник... — Торонто; Нью-Йорк; Париж; Сидней, 1985 (Український архів НТШ. — Т. XXXVIII). — С. 147; Під прапором Жовтня... — С. 136.

[225] ЛНБ ім. В. Стефаника НАНУ. Відділ Рукописів. — Ф. 9 (Окремі надходження). — Спр. 2796. — Арк. 19; *Макух І.* На народній службі... — С. 250; *Чайковський А.* Чорні рядки... — С. 33—34.

длюють"[226]. Конкретний приклад корупції в середовищі органів повітової влади описав також Іван Макух[227].

На фоні масових злиднів незаконні дії посадових осіб стали серйозною перешкодою у справі налагодження нормальних взаємовідносин політичного керівництва ЗУНР—ЗОУНР та ширших верств громадянства. Ступінь серйозності даної проблеми в суспільно-політичному житті ЗОУНР підтверджує і той факт, що Державний Секретаріат внутрішніх справ видав спеціальний розпорядок "про поборюванє хабарництва"[228]. За таким обвинуваченням уряд змушений був заарештувати ряд посадових осіб, що мало суспільний резонанс[229]. Разом з тим, не можна вважати поширення корупції характерним тільки для української влади в ЗОУНР. Так, наприклад, А. Корб'я-Гойзі відзначив аналогічну тенденцію в Буковині після переходу краю під владу Румунії. Автор кваліфікував це явище як наслідок глибокого культурного зламу, "який символічно переніс Буковину з Центральної Європи у «напівазіатські» Балкани"[230].

Зловживання у владному середовищі негативно впливали на моральний авторитет української інтелігенції як провідників нації. В повітовому часописі з приводу цього читаємо: "Так як одна верства хорувала на хвилеву байдужість, так знова на деякі круги так званої інтеліґенції нашої найшла люта епідемія засліпленого доробкевичівства і якоїсь ненаситної наживи. Показалося, що наш брат не такий то убогий на купецько-гешефтярський змисл, який посуваєть ся нераз до безглядного лихварства"[231]. Об'єктом критики стали й задіяні у світських інституціях церковні діячі: "Значний процент нашого духовенства, сеї колишної нашої гордости та підпори в роботі суспільно-культурній — тепер від пятьох літ виручає Жидів у купецтві і торговлї, стає трафікантами і добре платними урядниками при старостах або харчівнях. Так то націоналізується наша торговля!"[232] За спогадами Г. Хомишина, селяни подекуди виганяли священиків з парохій, а як не виганяли, то переймали правління у церкві чи диктували священикам свої "права". "Одна делеґація селян, — стверджував Станиславівський єпископ, — домагалася від мене, щоб забрати священика з села, бо не ручить за його життя, значить, парохіяни готові були його убити"[233].

[226] *Гольдельман С.* В справі українсько-жидівських відносин. Лист пятий. Українсько-жидівські відносини у Галичині // Воля. — Відень. — 1920. — 20 листопада. — Т. 4. — Ч. 7/8. — С. 351.

[227] *Макух І.* На народній службі... — С. 249—251.

[228] Вістник державних законів і розпорядків Західної Области Української Народної Республики. — 1919. — 30 квіт. — Вип. 8. — С. 63.

[229] *Макух І.* На народній службі... — С. 250—251.

[230] *Корб'я-Гойзі А.* Чернівці, 1919 // Дух і літера. — Київ. — 1999. — № 5/6. — С. 73—81.

[231] *Микитяк А.* На злобу дня // Стрийський Вістник. — Стрий. — 1919. — 16 лют. — Ч. 19. — С. 1.

[232] Там само.

[233] *Хомишин Г.* З останніх літ. Мої спомини і рефлєксії // Нова Зоря. — Львів. — 1938. — 3 листоп. — Ч. 84. — С. 1—2.

Якщо на початку революції між інтелігенцією та селянами панувало порозуміння[234], то згодом настало взаємне відчуження цих верств. У квітні 1919 р. часопис радикальної партії констатував: “Між широкими масами українського народу та інтеліґенцією виросла за час війни і сильно поглубилася за останнього пів року глибока прірва”[235].

Для української інтелігенції (правників, педагогів, урядовців) встановлення національної влади принесло конкретні здобутки — було скасовано перешкоди для їхньої професійної кар’єри, фахівці-українці увійшли до державної та місцевої адміністрацій, в галузевих інституціях українці зайняли посади, про які в австрійський період не могли й мріяти. Основна ж маса населення покращень у соціальній сфері не відчула, а навпаки, через низку суб’єктивних та об’єктивних причин її становище в порівнянні з довоєнним часом навіть погіршилося. Отже, в середовищі української спільноти Галичини в процесі державотворення виник конфлікт соціальних інтересів. Недаремно командувач Галицької Армії Михайло Омелянович-Павленко на нараді повітових командантів і комісарів (Стрий, 29 квітня 1919 р.) висловився так: “До агітації вживати свідомих селян, а не інтеліґентів”[236].

Компрометація національної інтелігенції (в першу чергу, добре оплачуваних правників) як носіїв та представників влади спроектувалася на втрату довіри до державних інституцій ЗОУНР. Населення негативно оцінювало соціальний склад УНРади (перевага правників з недопредставленістю бідніших верств), її легітимність, а отже, й рішення. В грудні 1918 — січні 1919 р. гімназійний вчитель з Перемишля так кваліфікував органи влади ЗУНР: “Ц[ісарсько]-к[оролівський] західний секретаріят Габсбурських наймитів”, “Цісарсько-королівська констітуанта”[237]. В листі до депутата УНРади (ймовірно, до соціал-демократа С. Вітика), оцінюючи характер передвступного договору УНР і ЗУНР, він писав: “Така автономія [є потрібна] всяким Левицьким, Цегельським і Петрушевичам і їх родинам, щоби дальше могли експльотовати мужика, як за Австрії в «Сільськім Господарі», в причинкових та апровізаційних комісіях”[238]. У подібному тоні говорилося на повітовому вічі в Бережанах на початку травня 1919 р.: “Наші міністри самі адвокати [...], Національна Рада не має компетенції, бо народ її не вибрав, [...] адвокати поувільнялися від війська, бо видали для себе увільняючий адвокатів закон, а на це ціле віче кричало «ганьба їм!»”[239]. Негативні настрої населення усвідомлювало й керівництво республіки —

---

[234] *Павлишин О.* Організація цивільної влади ЗУНР... — С. 155.

[235] Зарівнуймо прірву // Народ. — 1919. — 24 квіт. — Ч. 9. — С. 2.

[236] ДАЛО. — Ф. 257. — Оп. 1. — Спр. 38. — Арк. 8 зв.; *Макарчук С.А.* Українська Республіка галичан... — С. 150.

[237] ЛНБ НАН України. Відділ рукописів. — Ф. 57 (Іван Калинович). — Спр. 788. — Арк. 1 зв. — 2.

[238] Там само. — Арк. 2—2 зв.

[239] ДАЛО. — Ф. 257. — Оп. 1. — Спр. 187. — Арк. 4; Під прапором Жовтня... — С. 131.

Є. Петрушевич на засіданні РДС визнав, що УНРада "зненавиджена" [народом. — *Авт.*][240].

У ситуації, що склалася, активізувався СРС. 30—31 березня 1919 р. у Станиславові відбувся Селянсько-Робітничий (Трудовий) З'їзд на взірець Трудового Конгресу України. Попередньо передбачалося, що сільські громади мали обрати на цей з'їзд по 3 делегатів, з містечок — по 5, з великих міст — по 10. Політичні й фахові організації мали надсилати по одному делегату від кожних 200 членів. Право обирати і бути обраним на з'їзд СРС надав безземельним та малоземельним селянам, робітникам і "трудовій інтелігенції". Не маючи на той час ефективного організаційного апарату, СРС не зумів провести вибори на всій території ЗОУНР. Тому на з'їзд прибули представники лише з місцевостей, що входили до сфери впливу СРС. Загалом у з'їзді взяло участь близько 1200 делегатів. Керівництво здійснювали лідери УСДП: Осип Безпалко, Володимир Темницький, Роман Яросевич, Андрій Шмиґельський. Окрім них, на з'їзді виступили діячі УНРади: Петро Шекерик-Доників (СРП), Антін Крушельницький, Осип Назарук (УРП), а також наддніпрянець Микита Шаповал[241].

З'їзд звинуватив РДС у продовженні австрійського бюрократичного режиму[242], звернувся з закликом до російського радянського уряду припинити війну з Україною й оголосив намір налагодити тісні стосунки з українським радянським урядом. Акцентувавши увагу на тому, що малоземельне та безземельне селянство й робітництво не має ані влади в державі, ані впливу на неї, з'їзд виступив з ультимативною вимогою: включити 60 обраних ним делегатів (45 селян та 15 робітників) до складу УНРади[243]. Серед вимог селянсько-робітничого форуму було утворення в ЗОУНР соціалістичного уряду[244]. Під час засідань з'їзду більшовицькі війська наблизилися впритул до Збруча[245]. Цей факт викликав серйозну тривогу в уряді, який оточив місце зали засідань збройними відділами[246].

Ультиматум з'їзду обговорювався на засіданні РДС. Виконання його вимог деякі міністри розглядали як спосіб "випускання пари". Присутні С. Голубович та Є. Петрушевич після тривалої дискусії погодилися доповнити УНРаду селянськими і робітничими делегатами шляхом кооптації[247]. Остаточне рішення з цього приводу мала прийняти УНРада на пленарному засіданні. Один з варіантів компромісу, запропонований більшістю Радикального Клубу (доповідач — О. Назарук), передбачав визнати обраних

[240] ДАЛО. — Ф. 257. — Оп. 1. — Спр. 183. — Арк. 16.

[241] Голос з над Буга. — 1919. — 14 квіт. — Ч. 18. — С. 1.

[242] *Назарук О.* Рік на Великій Україні... — С. 151.

[243] Привіти і резолюції Обласного Селянського-Робітничого Трудового З'їзду в Станиславові // Республіканець. — 1919. — 3 квіт. — Ч. 19. — С. 2.

[244] Голос з над Буга. — 1919. — 10 квіт. — Ч. 17. — С. 2.

[245] *Беволит А.* В десяту річницю відновлення державности Великої України // Український Прапор. — Берлін. — 1928. — 1 квіт. — Ч. 7/8. — С. 3.

[246] Наддніпрянець. Як ми втратили Галичину (Від нашого власного кореспондента) // Воля. — 1919. — 23 серп. — Т. 2. — Ч. 4. — С. 152.

[247] ДАЛО. — Ф. 257. — Оп. 1. — Спр. 183. — Арк. 16—16 зв.

з'їздом делегатів, за умови дотримання пропорції: 5/6 селян і 1/6 робітників[248]. Формально таке співвідношення відповідало соціальній структурі зайнятості в Галичині. О. Назарук запевнив УНРаду, що галицькі селяни "занадто політично вироблений елємент" і тому не стануть деструктивним чинником законодавчого органу[249]. Після триденних дискусій УНРада більшістю голосів відхилила вимоги Селянсько-Робітничого З'їзду. За доповнення складу проголосували тільки представники УСДП. Тим часом обрані з'їздом 60 делегатів утворили окремий виконавчий комітет, що став у відкриту опозицію до влади[250].

Була виконана лише одна з програмних вимог СРС — УНРада ухвалила закони про 8-годинний робочий день та про святкування 1 травня — "свята трудового люду"[251]. Але, як стверджував кореспондент часопису "Воля", конфлікт з приводу доповнення складу УНРади делегатами від селян і робітників "остаточно роз'єднав нарід і правительство, котре таким чином уже не мало жадної опори, а також втратило останню популярність в широких масах населення"[252].

Не дав стабілізуючого ефекту й ухвалений УНРадою земельний закон, який повітова преса опублікувала більш ніж через 10 днів[253]. 28 квітня 1919 р. С. Петлюра надіслав до Державного Секретаріату військових справ депешу, де акцентувалася увага на незадоволенні серед війська та населення Східної Галичини з приводу земельної політики уряду. Головний Отаман наголосив на необхідності негайного здійснення соціальних реформ, особливо у земельному питанні, а також "припинення процесів за відшкодування поміщицьких збитків, які обурюють галицьке селянство і настроюють його проти влади"[254]. Телеграма закінчувалася словами: "Прошу звернути на се увагу і вжити відповідних заходів, продиктованих державною мудростю і передбаченням неминучих конфліктів в життю населення західної України"[255]. Характерним є той факт, що телеграма надіслана через два тижні після ухвалення земельного закону.

В історіографії Української революції суспільно-політична ситуація в Галичині нерідко протиставляється подіям у Наддніпрянщині як взірець правопорядку. Іван Лисяк-Рудницький, зокрема, писав: "Відрізняло галицьких українців те, що вони пройшли через школу конституціоналізму. Уряд Західно-Української Народної Республіки мав незаперечну відданість усього українського населення й успішно підтримував закон і порядок на

[248] IV Сесія Укр. Національної Ради // Дрогобицький листок. — 1919. — 9 квіт. — № 32. — С. 3.

[249] *Назарук О.* Рік на Великій Україні... — С. 153.

[250] Республіканець. — 1919. — Квіт.

[251] *Райківський І.* Галицька соціал-демократія в українській революції 1917—1920 рр. // Галичина. — Івано-Франківськ. — 1998. — Ч. 1. — С. 47.

[252] *Наддніпрянець.* Як ми втратили Галичину... — С. 152.

[253] Золочівське Слово. — 1919. — 26 квіт. — Ч. 31. — С. 1.

[254] ДАЛО. — Ф. 257. — Оп. 1. — Спр. 187. — Арк. 2 зв.

[255] Там само. — Арк. 3.

всій території, що перебувала під його контролем"[256]. У подібному тоні висловився й Ілля Витанович: "З боку національно свідомого селянства... не було в час того короткого періоду визвольних змагань ЗО УНР випадків порушень чи захоплення майна великої власности, хоч і були спроби чужих аґентів провокувати до таких виступів"[257].

Дійсно, вияви селянського невдоволення владою не переросли в масові заворушення чи прояви непокори. Джерела свідчать лише про локальні випадки несанкціонованих дій — селяни самочинно вирішили поділити землі в Дрогобицькому (захоплення землі і нищення інвентаря у Ролеві)[258] та Калуському повітах[259]. За свідченням польського інформатора, розділили поміж собою поміщицькі угіддя селяни Шкла і Порудна Яворівського повіту[260]. В околицях Краківця цього ж повіту селяни заговорили про розподіл поміщицьких земель після приходу більшовиків[261]. Робітничі страйки з вимогою підвищення платні також мали локальний характер[262].

У Західноукраїнській республіці, на відміну від Угорщини чи Наддніпрянської України, не прийшов до влади лівий уряд. Керівники СРС не підтримали ідею М. Шаповала здійснити державний переворот (наддніпрянець пропонував встановити за допомогою залізничників владу СРС замість УНРади)[263]. На території галицько-української держави не було й самостійницьких територіальних утворень, подібних до "Познанської" чи "Тарнобжеської" республіки в Польщі.

Загрозу для режиму ЗОУНР становили натомість заворушення у військах. Взаємовідносини ГА та цивільного населення мали тут певну специфіку в порівнянні з Наддніпрянщиною. Невелика територія республіки, розквартированість війська в повітових центрах, а також територіальний принцип мобілізації безпосередньо пов'язували армію з запіллям. Тому суспільно-політичні процеси в республіці мали значний відгомін і в її збройних силах. Військове керівництво стало об'єктом критики паралельно із цивільною владою. Прикладом тому є свідчення про народні збори в Ко-

---

[256] *Лисяк-Рудницький І.* Політичні ідеї Липинського з перспективи нашого часу // Іван Лисяк-Рудницький: Історичні есе: В 2-х т. — К., 1994. — Т. 2. — С. 170. В іншій роботі І. Лисяк Рудницький підкреслив тезу: "Галичина 1918—19 років — єдиний в новішій історії приклад українського державного правопорядку", ставлячи в противагу таку цитату з спогадів про режим УНР: "Влада Центральної Ради поза столицею не була відчутна". *Лисяк-Рудницький І.* Вклад Галичини в українські визвольні змагання // Там само. — С. 56.

[257] *Витанович І.* Аграрна політика українських урядів років революції й визвольних змагань (1917—20) // Український Історик. — Нью-Йорк; Мюнхен. — 1967. — Ч. 3—4. — С. 56.

[258] Дрогобицький Листок. — 1919. — 1 мая. — Ч. 38—39. — С. 8.

[259] *Тищик Б., Вівчаренко О.* Західноукраїнська Народна Республіка 1918—1923 рр. (До 75-річчя утворення і діяльності). — Коломия, 1993. — С. 72.

[260] Під прапором Жовтня... — С. 126.

[261] Там само. — С. 125.

[262] ДАЛО. — Ф. 257. — Оп. 1. — Спр. 183. — Арк. 4 зв. — 5; Під прапором Жовтня... — С. 129.

[263] ЦДАВО України. — Ф. 4453. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 65.

ломиї в травні 1919 р. за участю Івана Макуха: "На цім вічу явилось дуже багато стрільців та підстаршин, та виступило дуже остро проти старшин та панів цивільних, буцім то вони не йдуть на фронт, бавляться у великих панів та роблять грошеві інтереси. Хоча було в тім дещо і правди, то чулось, що це вже не давні наші під кожним оглядом слухняні, карні стрільці, що повіяло на них недобрим духом з Придніпрянщини. Решту робила ворожа пропаґанда"[264]. Серед війська побутували чутки про те, що "секретарі-міністри й більших чільних державних урядовців розкрадали народне майно й торгували бориславською нафтою та продуктами призначеними для фронту"[265].

Характерно, що прояви непокори мали місце серед військових частин, розташованих у тилу. 6 березня 1919 р. у Золочеві повстали зі зброєю в руках дві сотні коша старшинської школи Галицької Армії, призначені до відходу на фронт в район Львова[266]. Два збройних заворушення відбулися в Борщівському повіті — в лютому місяці й 25 березня 1919 р. Останній раз збунтувалася сотня, що мала відійти до Кам'янця-Подільського. Повстанці роззброїли жандармів, після чого 30 вершників та 200 піхотинців з 15 кулеметами ("крісами машиновими") вирушили в напрямку Борщева. Причиною бунту була нестача провіанту. За одними свідченнями, антиурядовий виступ був придушений жандармерією за наказом повітового комісара Володимира Мриця[267], за іншими — "120 мужви урятовало Борщів від пограбування"[268].

Найрезонанснішим став збройний виступ 14 квітня 1919 р. проти української повітової влади в Дрогобичі. Зіставляючи мемуари та історичну літературу, прослідкуємо його основні події. Бунт розпочала сотня дрогобицької міліції, що була самоорганізована з дрогобицьких міщан. Міліціонери не визнавали старшинських ступенів, встановили власне командування. Поштовхом до бунту було рішення новопризначеного коменданта Дрогобича майора Івана Грабовецького відіслати міліцейську сотню на фронт, а безпосереднім приводом — інцидент у першій запасній сотні дрогобицького гарнізону, коли старшина вдарив по обличчю стрільця. Коли повсталі міліціонери спробували захопити приміщення Боєвої Управи, офіцер застрелив одного з них — Івана Кушніра. Бунтівникам вдалося заарештували військове й цивільне керівництво Дрогобицького повіту, зайняти станицю міліції та залізничну станцію. Виступ не переріс у масштабнішу акцію. З прибуттям до Дрогобича з фронту "Гуцульського Куреня" Галицької Армії та бронепоїзду групи "Рудки" повстання припинилося. Його

[264] З днів трівоги на Покуттю. Хроніка 23—28 травня 1919 р. // Літопис Червоної Калини. — 1929. — Падолист. — Ч. 2. — С. 16.

[265] *Ірчан М.* Більшовицький бунт в Українській Галицькій Армії // Західня Україна. — Київ; Харків, 1930 (Зб. 2-й). — С. 304.

[266] *Микитюк Д.* Старшинська школа піхоти в Золочеві // Золочівщина її минуле і сучасне (Укр. архів. — Т. 25). — Нью-Йорк; Торонто; Канбера, 1997. — С. 440.

[267] ЛНБ ім. В. Стефаника НАНУ. Відділ рукописів. — Ф. 9 (Окремі надходження). — Спр. 2796. — Арк. 19; *Чайковський А.* Чорні рядки... — С. 43.

[268] ЦДАВО України. — Ф. 3982. — Оп. 1. — Арк. 7, 8 зв.

340 учасників були заарештовані, 82 особи постали перед польовим судом. Двох учасників виступу було засуджено до розстрілу[269].

Оцінка Дрогобицького повстання 1919 р. в історичній літературі має контроверсійний характер. Українські вчені радянського періоду висвітлювали це повстання як апогей класової боротьби галицьких робітників проти "буржуазно-націоналістичного" уряду ЗУНР. Виступ проти місцевої української влади вони пов'язували з утворенням у грудні 1918 р. у Стебнику "Робітничої Ради" та створенням 18 лютого 1919 р. Комуністичної партії Східної Галичини[270].

Іншу інтерпретацію масштабів та характеру повстання наведено у спогадах тогочасних функціонерів ЗОУНР. Депутат Дрогобицької Повітової Ради Віктор Пацлавський стверджував, що повстання тривало менше доби й не мало жодного політичного підґрунтя. За його словами, виступ був інспірований не більшовиками, а особами, що повернулися з російського полону, які проголосили себе "радою жовнірських депутатів"[271]. На такій самій версії наполягають й діячі УНРади Володимир Бірчак[272] та Григорій Терлецький[273]. Іван Калічак зауважив, що підтримати повсталих солдат до міста прибули лише кілька вантажівок з робітниками фабрики "Галіція", що тримали червоні прапори[274]. Крім того, він відзначив: "Більшовизм у Дрогобичі?.. Таж свідомих більшовиків тоді у нас ще не було... [...] слово «більшовик» було тоді, правда, таксамо в моді, як і слово «буржуй». Але цих слів уживано далеко не в нинішньому розумінні. «Більшовиком» у тодішньому значінні був той, що спротивився якомусь приказові, з чимось не погоджувався, або не був тої самої думки що загал"[275]. Микола Кондрат,

---

[269] *Бірчак В.* Дрогобицький бунт // Діло. — 1929. — 23 серп. — Ч. 187. — С. 2; 24 серп. — Ч. 188. — С. 2; 25 серп. — Ч. 189. — С. 2; 27 серпня. — Ч. 190. — С. 2; 28 серп. — Ч. 191. — С. 2; *Калічак І.* Дрогобицький бунт. (Причинок до подій 14 квітня 1919 р.) // Там само. — 11 лип. — Ч. 152. — С. 4; 12 лип. — Ч. 153. — С. 3; 14 лип. — Ч. 154. — С. 4; 16 лип. — Ч. 155. — С. 3; *Калина В.* Українсько-польська війна // Українська Галицька Армія. — Вінніпеґ, 1958. — С. 412; *Кондрат М.* Ще про дрогобицький бунт. На маргінесі статті пор. І. Калічака // Діло. — 1929. — 20 лип. — Ч. 159. — С. 4.

[270] *Карпенко О. Ю.* Боротьба робітничого класу Східної Галичини проти влади української буржуазії під час існування ЗУНР // З історії західноукраїнських земель. — К., 1958. — Вип. 3. — С. 87—95; *Карпенко О. Ю.* До питання про виникнення і організаційне оформлення Комуністичної партії Східної Галичини (1919—1923 рр.) // З історії західноукраїнських земель. — К., 1957. — Вип. 2. — С. 174; *Сокуренко В. Г.* Социально-политическая закономерность и правовые основы воссоединения западноукраинских земель с Украинской ССР / В. Г. Сокуренко, В. С. Кульчицкий, Е. М. Орач. — Львов, 1979. — С. 75—79.

[271] Цит. за: *Луців Л.* Дрогобич під час української влади в 1918—1919 рр. // Дрогобиччина — земля Івана Франка. Збірник географічних, історичних та етнографічно-побутових і мемуарних матеріялів. — Нью-Йорк; Париж; Сидней; Торонто, 1973 (Український Архів НТШ. — Т. 25). — С. 82.

[272] *Бірчак В.* Дрогобицький бунт // Діло. — 1929. — 23 серп. — Ч. 187. — С. 2.

[273] *Терлецький Г.* Ще про дрогобицьку револьту у 1919 р. // Свобода. — 1962. — 3 лип. — Ч. 125. — С. 2.

[274] *Калічак І.* Дрогобицький бунт... // Діло. — 1929. — 14 лип. — Ч. 154. — С. 4.

[275] Там само. — 11 лип. — Ч. 152. — С. 4.

який як поручник-суддя ГА від імені ДС військових справ провадив слідство, також підкреслював, що дрогобицький виступ "не мав ідеольоґічного більшовицького підкладу... Тоді навіть наші інтеліґенти не визнавалися на програмі й тактиці більшовиків, і тому немислимо імпутувати аранжерам бунту — дрогобицьким міщанам, аби вони здавали собі справу тоді з того, що таке більшовизм. Не було теж у тому бунті польської інтриґи, бо як я, слідчий суддя пересвідчився, ні один з арештованих тоді поляків не брав у бунті ні посередньої, ні безпосередньої участи"[276]. Ще одним аргументом може бути опублікована в 1923 р. у Москві книга лідера СРС Володимира Гадзінського. Тут не зустрічаємо жодних відомостей про комуністичні організації Східної Галичини кінця 1918 р. — першої половини 1919 р., є лише згадки про утворення в цей період у Коломиї, Чорткові, Бучачі та Тернополі "гуртків незадоволених" ("ячеєк политического брожения")[277]. Якщо взяти до уваги дані, що тогочасні комуністичні групи в місцевостях ЗУНР об'єднували близько 180 осіб[278], то необхідно визнати, що на суспільно-політичну ситуацію вони реально не впливали. Важлива інша деталь — серед учасників повстання у Дрогобичі були й "свідомі націоналісти", які встановлювали тут українську владу в листопаді 1918 р.[279].

Документи свідчать — корені повстання 14 квітня 1919 р. мали передусім соціально-економічний характер. У Дрогобицькому басейні, де за фактичної відсутності аграрного сектору, через руйнації, що стали наслідком світової війни (3/4 ріллі в повіті було необсіяно) та масштабні реквізиції військових близько 100 тис. осіб навесні 1919 р. перебували на межі виживання через загрозу голоду[280]. Про тяжке економічне становище у Дрогобичі та Бориславі, і в першу чергу щодо продовольчої проблеми, місцеві керівники повідомляли РДС ще напередодні повстання (7 квітня 1919 р.)[281]. Окрім того, за словами Григорія Терлецького, тогочасні нездорові відносини в тилу були викликані завеликою кількістю старшин по різних військових установах, їх не зовсім коректною поведінкою та пригнобленими настроями громадянства після невдалого наступу під Вовчухами[282]. Про "численні й непотрібні в запіллі команди" згадував також Іван Макух[283].

Характеризуючи настрої галицько-українського населення, Михайло Омелянович-Павленко відзначив: "Члени Національної Ради цілком спра-

---

[276] *Кондрат М.* Ще про дрогобицький бунт. На марґінесі статті пор. І. Калічака // Діло. — 1929. — 20 лип. — Ч. 159. — С. 4.

[277] *Гадзинский В.* Революционное движение в Восточной Галиции (Конец 1918 и начало 1919 гг.) / Пер. с укр. — Москва; Петроград, [1923]. — С. 38.

[278] *Панчук М.* "Білі плями" героїчного літопису: Із історії Комуністичної партії Західної України. — К., 1989. — С. 9.

[279] *Калічак І.* Дрогобицький бунт... — 16 липня. — Ч. 155. — С. 3.

[280] ДАЛО. — Ф. 257. — Оп. 2. — Спр. 1406. — Арк. 1—2; ЦДАВО України. — Ф. 2192. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 341, 356 — 357 зв.; *Макарчук С.* Українська Республіка галичан... — С. 143—145.

[281] *Макарчук С. А.* Українська Республіка галичан... — С. 144—145; Під прапором Жовтня... — С. 118—121.

[282] *Терлецький Г.* Ще про дрогобицьку революту... — С. 2.

[283] *Макух І.* На народній службі... — С. 237.

ведливо стверджували в своїх промовах, що момент національний був домінуючий у широких масах. Не загостренням питань господарсько-соціального характеру, але гідністю й жертвами на армію виказували маси своє відношення до тої боротьби, яку розпочали політики. Безумовно, війна була популярною. Правда «степень напруження» не скрізь був однаковим, Коломийщина, Бережанщина, Тернопільщина та всі фронтові повіти вели перед. Особливо вславились своїм завзяттям курені гуцулів"[284].

Як бачимо, рівень національної свідомості не був однаковим по всій території ЗУНР. Однією з причин такого становища був незадовільний рівень роботи у сфері пропаганди серед населення деяких цивільних і військових адміністрацій. Із цього приводу керівник санітарної інспекції РДС полковник-лікар Амброзій Целевич констатував: "Борщів робить вражінє дрімучої маси великого українського народа, в которого в середині тліє іскра несвідомого большевизму і грозит експлозієм, коли з поблизкой всхідной републики більший язик поломія політичной берег соціяльний підмиє. Народом не займається ніхто. Як то діється в поблизькім чортківськім повіті, де що тижня комісарі повітові і комісари віча на селі держуть і доводят народові, що большевизм се зломанє національної організациї і перехід до жидівських розкладових рядів, котрі неминучо февдально-шляхоцьким польским правлінням кінчитись мусить. Народом займають ся лиш визискуючі єго євреї і підбурюючі єго поляки"[285]. Порівняно кращу ситуацію на Чортківщині підтверджує факт одностайного голосування селянських делегатів повітової УНРади за необхідність наведення порядку й агітацію в армії проти дезертирства та зради[286]. Маємо також свідчення, що не збігається з вказаною вище ідеалізацією ситуації в Бережанщині. Із цього повіту делегат Начальної Команди ГА сотник Іван Ерденберген повідомляв: "Народ неосвідомлений, не має ані преси, ані брошур по селах, одна ворожа або большевицька бесіда вистарчає, щоби потягнути за собою маси... Пос[ол] Старух, мимо своєї 30-літньої щирої праці, не має вже за собою мас народу — се сумний факт"[287].

Як зазначається в низці джерел, на що ми вже звертали увагу вище, ліворадикальні ідеї переважно пропагували колишні полонені, що перебували в російському полоні, чи учасники революційних подій у Наддніпрянщині[288]. На фоні неуспішних бойових операцій ГА та її численних матеріальних проблем (нестача боєприпасів та амуніції, незадовільне харчування) пробільшовицькі настрої знаходили сприятливий ґрунт серед рядового стрілецтва.

---

[284] *Омелянович-Павленко М.* Українсько-польська війна 1918—1919. — Прага, 1929. — С. 36.

[285] ЦДАВО України. — Ф. 3982. — Оп. 1. — Арк. 7, 8 зв.

[286] З Пов. Труд. Нац. Ради // Чортківський Вістник. — Чортків. — 1919. — 13 квіт. — Ч. 1. — С. 3.

[287] ДАЛО. — Ф. 257. — Оп. 1. — Спр. 187. — Арк. 4.

[288] *Бірчак В.* Дрогобицький бунт... — Ч. 187. — С. 2; *Терлецький Г.* Ще про дрогобицьку револьту... — С. 2; ЦДІА України у м. Львів. — Ф. 685 (Вітошинський-Доброволя Йосип). — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 83.

Моральний дух і боєздатність ГА підточувало й загострення соціальних суперечностей серед особового складу. Старшинсько-офіцерський корпус, основу якого складала галицько-українська інтелігенція, подібно до колишньої австрійській армії, дистанціював себе від рядових солдатів (“мужви”)[289]. Отаман Сень Горук інформував ДС військових справ про поширення вимог “демократизації армії”, що завдавало шкоди військовій дисципліні[290]. Недовіра рядових до старшин виявлялася насамперед через невиконання наказів[291]. Як наслідок — дезертирство солдат із фронту, що навесні 1919 р. набуло масового характеру[292]. Основними причинами дезертирства, як стверджувалося на нараді повітових керівників, були весняні польові роботи, незадовільна медична обслуга, погане поводження старшин із рядовими, а також “лагідність суддів (стріляти за дезертирами не вільно!)”[293].

Про іншу тенденцію в настроях західноукраїнського війська говориться в березневому 1919 р. комюніке польського командування: “Війна з поляками перестала бути боротьбою міжнаціональною, а під впливом більшовицької агітації, що торкається щораз ширших кіл, перетворилася у боротьбу класову, коли український жовнір бачить у польському жовнірі уособлення і опору панівних класів”[294].

Навесні 1919 р., на відміну від наддніпрянців, галичани ще не були ознайомлені зі специфікою більшовицького режиму. Той факт, що Червона Армія в районі Овруча розпочала військові дії проти ворога ЗУНР — Польщі, місцеве селянство й рядові стрільці сприйняли з ентузіазмом. Тоді вчинив заколот курінь ГА, розквартирований у Кристинополі поблизу від Сокаля. Під гаслами “Хочемо злучитись з більшовиками проти поляків!”, “Ми самі безсильні на фронті, тисячі загинуло, а наші пани ведуть переговори з поляками” більш ніж три чверті куреня вирушило в напрямку Радехова для об’єднання з Червоною Армією[295]. 26 квітня 1919 р. відмовилася йти на фронт військова сотня, що була дислокована в Давидові під Львовом[296].

На спільному засіданні РДС, Виділу УНРади та представників командування Галицької Армії під час дискусії про можливість ведення спільних операцій з військами Директорії депутат Євген Левицький заявив, що відступ на схід є безцільним, “бо проти большевиків військо не піде. Щодо війська Петлюри, то воно безсиле”[297].

[289] *Макарчук С. А.* Українська Республіка галичан... — С. 150—152; ДАЛО. — Ф. 257. — Оп. 1. — Спр. 38. — Арк. 8 зв.

[290] ЦДАВО України. — Ф. 2192. — Оп. 2. — Спр. 13. — Арк. 3—3 зв.

[291] Під прапором Жовтня... — С. 126, 127, 128.

[292] *Макарчук С. А.* Українська республіка Галичан... — С. 148—149; Під прапором Жовтня... — С. 115; *Шанковський Л.* Українська галицька Армія: Воєнно-історична студія. — Львів, 1999 (Українознавча бібліотека НТШ. — Ч. 13). — С. 133.

[293] ДАЛО. — Ф. 257. — Оп. 1. — Спр. 38. — Арк. 8.

[294] ЦДІА України у м. Львів. — Ф. 685. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 83.

[295] *Ірчан М.* Більшовицький бунт в Українській Галицькій Армії // Західня Україна. Літературно-громадський альманах. — К.; Харків, 1930. — Зб. 2-й. — С. 303—309.

[296] Під прапором Жовтня... — С. 128.

[297] ДАЛО. — Ф. 257. — Оп. 2. — Спр. 1449. — Арк. 31 зв.

Внутрішня суспільно-політична криза збігалась у часі з військовими поразками ЗУНР. Під час наступу польських військ проблеми українського режиму загострилися. 25 травня 1919 р. більшість урядових інституцій ЗОУНР (в тому числі УНРада і РДС) та військо відступили з Станиславова. Того ж дня місто повністю опанували збройні відділи, утворені місцевим польським населенням. Відразу, для того щоб обійняти посади, з'явилися комендант міста, повітовий староста та урядники, що свідчило про добре підготовлені таємні організації. Кореспондент часопису "Воля" підкреслив, що ні 26, ні 27 травня польське військо не увійшло до Станиславова, "і лише тоді населення побачило, що причиною одходу нашого війська — не переважаючі сили противника, а росклад наших частин"[298].

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА УКРАЇНСЬКОЇ ВЛАДИ

Нормалізація взаємовідносин із населенням, яке належало до національних меншин і більшість якого проживала в містах та містечках Східної Галичини, стала одним з основних завдань цивільної влади ЗУНР усіх рівнів. Від національної політики українського керівництва залежали внутрішня стабільність і міжнародний авторитет новоутвореної республіки. У своїх перших відозвах УНРада декларувала рівноправність національних спільнот української держави, гарантувала їм відповідні представницькі права та якнайширшу національно-персональну автономію.

В ухвалі УНРади від 19 жовтня 1918 р. уперше було задекларовано визнання євреїв як нації[299]. 1 листопада 1918 р. тимчасовий законодавчий орган підтвердив рівноправність національних спільнот української держави, закликав їх організуватися в окремі публічно-правові групи та направити до УНРади своїх представників[300].

Утворення ЗУНР на початку листопада 1918 р. мало загалом мирний характер. Українці без застосування сили захопили владу в містах і містечках, де чисельно та в адміністрації домінували поляки. Австрійські чиновники, більшість з яких були польської національності, без серйозного спротиву передали українцям владу. На відміну від Львова, де польські активісти відразу організували потужний збройний опір, в інших місцевостях краю ситуація стабілізувалася[301].

Львівське керівництво УНРади одержувало оперативну інформацію про ситуацію на місцях, зокрема про неоднозначне ставлення польського населення до української революції. Остап Нижанківський звітував, що поляки в Стрийському повіті цілком змирилися з новими відносинами та не вияв-

---

[298] *Миколаєнко В.* Галичина під польською інвазією (Від нашого власн. кор-та). Галичина, 2. VIII // Воля. — Відень. — 1919. — 19 серп. — Т. 2. — Ч. 3. — С. 112—113.

[299] Проклямація Української Національної Ради від 19 жовтня 1918 р. // Конституційні акти України 1917—1920. Невідомі конституції України. — К., 1992. — С. 93.

[300] Діло. — Львів, 1918. — 2 падолиста.

[301] Детальніше про встановлення української влади у Східній Галичині див.: *Павлишин О.* Організація цивільної влади ЗУНР у повітах Галичини (листопад—грудень 1918 р.) // Україна модерна. — Львів, 1999. — Ч. 2—3. — С. 136—142.

ляють особливої ворожнечі до представників української адміністрації. Кур'єр з Рудок повідомляв: "Поляки заховуються провокуючо. Польска інтелігенція бунтує селян, особливо Поляків, до опору проти української влади". З Камінки Струмилової надійшла інформація такого змісту: "Населення польської народности по селах заховується спокійно, зате польська інтелігенція в Камінці заховується про око спокійно лише зі страху перед нашими стрільцями і машиновими крісами, тому мусить бути під строгим дозором". Про нормальні взаємовідносини польської громади з місцевою українською владою повідомляли УНРаду зі Щирця[302].

Польські селяни, надіючись на соціальні реформи, спочатку досить прихильно сприйняли революційну українську владу. Селяни не конфронтували з владою ЗУНР. Українська адміністрація зміцнила свої позиції в сільських громадах, усунувши від влади старост і писарів польської національності.

Польське робітництво поза Львовом утрималося від масштабного опору. Показовим у цьому плані був район Бориславського нафтового басейну, де проживало близько 15 тисяч поляків. Дрогобицькій Повітовій УНРаді вдалося мирно налагодити стосунки з робітниками та підприємцями польської та єврейської національностей з Борислава, Волянки, Тустанович і Губичів. Щоб нейтралізувати можливий польський спротив, в більшості повітових міст держави було запроваджено надзвичайний стан[303].

Польські лідери Східної Галичини намагалися порозумітися з українською владою щодо становища польського населення. Результати цих спроб були різними, залежно від місцевої ситуації. У Львові українсько-польські переговори про припинення збройного протистояння були невдалими. Сторони не змогли домовитися про основні принципи міського самоврядування та утворення міліції, сформованої з представників різних національностей. Депутація польської організації Самбора зверталася до повітового комісара Андрія Чайковського, щоб налагодити стосунки. На перемовинах розглядали питання про становище поляків у культурній сфері та укладення тимчасової міжнаціональної угоди. Польським активістам було обіцяно перепустки на той бік фронту, щоб вони могли вжити заходів і припинити кровопролиття. У Рудках протоколом було засвідчено передачу в руки українців зброї та спорядження новоствореної польської міліції[304].

Перші спроби налагодити українсько-польські взаємини цивілізовано дали досить несподівані результати. Тодішній заступник Державного Секретаря внутрішніх справ Роман Перфецький стверджував, що окремі польські поміщики наприкінці 1918 р. заявляли про свою підтримку ЗУНР[305].

---

[302] *Павлишин О.* Польське населення Східної Галичини під владою Західно-Української Народної Республіки // Вісник Львівського університету. Серія історична. — Львів, 2005. — Вип. 39—40. — С. 205.

[303] Там само. — С. 206.

[304] Там само. — С. 208.

[305] ЦДІА України у м. Львів. — Ф. 581 (Колекція документів про діяльність урядів та армій Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки). — Оп. 1. — Спр. 123. — Арк. 2 зв.

Про готовність частини місцевої польської аристократії допомогти українській владі в дипломатичній службі заявив граф Генріх Бадені у приватній розмові з Лонгином Цегельським, що відбулася біля Радехова наприкінці листопада 1918 р.[306] Про позитивне ставлення частини землевласників-поляків до українського державотворення писали чимало авторів, які досліджували історію ЗУНР. Поодинокі свідчення лояльності шляхти можна пояснити виваженим ставленням української влади до приватної власності, відсутністю в її політиці ліворадикальних лозунгів, а, з іншого боку — невизначеністю перспектив майбутнього суспільно-політичного устрою відновленої Польської держави.

На революційні події відразу прореагували галицькі євреї. На початку листопада 1918 р. на львівських мурах з'явилося друковане івритом повідомлення про перехід влади на території Східної Галичини до рук Української Національної Ради[307].

Місію оприлюднити ставлення 70 тисячної єврейської громади Львова до українсько-польського конфлікту взяв на себе утворений представниками різних політичних сил "Комітет безпеки", який схиляв місцевих євреїв до нейтральної позиції в українсько-польському конфлікті[308]. У своєму зверненні до єврейських мешканців міста ця організація задекларувала таке: "Комітет публічної безпеки взяв на себе важкий обов'язок гарантування спокою і порядку в жидівській* дільниці, охорони життя та власності всього жидівського населення Львова. Жидівський Комітет громадської безпеки здійснив у тім напрямку всі необхідні заходи і одночасно закликає усіх львівських Жидів, підпорядкуватися його наказам, зберігати спокій, порядок і найсуворішу нейтральність, щоб не дали себе втягнути якій небуть зі сторін у вир боротьби, ані не вірити поширюваним пліткам та вістям"[309].

14 листопада 1918 р. "Комітет безпеки" офіційною телеграмою повідомив про свою нейтральну позицію Копенгаґенське сіоністичне бюро, американського президента Вудро Вілсона та світову спільноту. Із цього приводу єврейський історик Рубен Фан (Фагн) зауважив, що проголошення єврейськими лідерами нейтралітету стало унікальним випадком у міжнародному праві — група мешканців країни визнавала себе нейтральною у війні, тобто байдужою до нападу ворога[310].

---

[306] *Цегельський Л.* Від леґенд до правди. Спомини про події в Україні звязані з Першим Листопадом 1918 р. — Нью-Йорк; Філаделфія, 1960. — С. 90—94.

[307] Фотокопію документа див.: Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Путівник / Відп. ред. Д. Пельтц. — Львів; К., 2001. — С. 408.

[308] *Монолатій І.* Особливості міжетнічних взаємин у західноукраїнському регіоні в модерну добу. — Івано-Франківськ: "Лілея — НВ", 2007. — С. 125.

* В Галичині в першій половині XX ст. вживалася як назва та самоназва євреїв слово "жиди". Тут ця назва, на відміну від Наддніпрянської України та Росії, не мала образливого звучання. Тому в цитатах та в іменуваннях інституцій залишаємо автентичні назви.

[309] *Insler A.* Legendy i fakty. — Lwow, 1937. — S. 79. [Переклад з польської авторів].

[310] Див.: *Стахів М.* Західня Україна. Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918—1923 рр. — Скрентон, 1960. — Т. 4. — С. 122.

Оголошений єврейськими лідерами принцип нейтральності не означав відмови від співпраці з українською владою. Керівники "Комітету безпеки" капітан Айзлєр та д-р Ізраель Вальдман 12 листопада 1918 р. звернулися до УНРади з пропозицією відступити право розподілу продовольства для населення 3-ї дільниці міста єврейській міліції та одночасно просили українську владу про надання кредиту в сумі 100 тис. корон. Український Харчовий Уряд у Львові, за ухвалою УНРади, офіційно погодився на таку форму співпраці[311].

Встановлення української влади досить позитивно сприйняло єврейське населення у місцевостях Львівщини. Про це можемо судити зі звітів, які надсилали повітові комісари до львівської УНРади. Наприклад, з Рудок: "Жиди йдуть з Українцями". Комарно: "Жиди відносяться прихильно до перевороту і беруть участь в громадському життю"[312]. Лояльно сприйняло встановлення української влади єврейське населення Рави Руської. Польська газета повідомляла, що в районі Олеська "селянський радикальний рух підтримують жиди"[313]. Вдячні українцям проповіді оголошували у синагогах краю. Однак вияви лояльності на місцях не означали відмови загалу місцевого єврейського населення від нейтралітету.

Для центрального та повітового керівництва західноукраїнської держави особливо важливим були взаємовідносини з місцевою єврейською спільнотою — в деяких містах євреї становили значну частину населення: у Львові — близько 30 %, у Бродах — близько 60 %, у Стрию — 40 %, у Золочеві — 30 %[314]. Беручи до уваги специфічні політичні та соціальні обставини, можна вважати, що євреї Східної Галичини були потенційними союзниками українців в їх боротьбі з Польщею.

В інструкціях українським повітовим комісарам, що були видані УНРадою у Львові у перші дні свого правління, наголошувалося: "Обовязком Україньских Комісарів поучити народ, щоби прихильно відносив ся до Жидів і німецьких Кольоністів та не допускав до погромів, бо викликанє безладдя лежить в інтересі ворогів"[315]. У своїх перших зверненнях до населення комісари Дрогобицького та Жовківського повітів гарантували проживаючим тут полякам, євреям та німцям повну безпеку життя і майна, цілковиту громадянську, національну та релігійну рівноправність[316].

Єврейське населення Галичини мало особливі підстави позитивно ставитися до української влади, яка офіційно надала йому національні права.

---

[311] *Pawlyszyn O.* Żydzi wschodniogalicyjscy w okresie Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej (XI 1918—VI 1919) // Świat NIEpożegnany. Żydzi na dawnych ziemiach wchodnich Rzeczypospolitej w XVIII—XX wieku / Praca zbiorowa pod red. K. Jasiewicza. — Warszawa, 2004. — S. 229.

[312] *Павлишин О.* Львівщина в добу Західно-Української Народної Республіки (1918—1919). — Львів: Літопис, 2008. — С. 124.

[313] Там само.

[314] *Малицький О.* Жидівська преса в Західньо-Українській Народній Республіці // Сучасність. — Мюнхен, 1987. — Ч. 5. — С. 69—70.

[315] ЦДІА України у м. Львів. — Ф. 581. — Оп. 1. — Спр. 93. — Арк. 12 зв.

[316] Дрогобицький листок. — Дрогобич, 1918. — 12 падолиста.

Тим паче, що Польська Ліквідаційна Комісія, яка намагалася перебрати краєву владу, в спеціальному зверненні до євреїв, оголосивши про гарантію надання їм рівноправного громадянського становища, оминула питання про визнання єврейської спільноти як нації.

Перспектива нормалізації міжнаціональних стосунків безпосередньо залежала від реальної участі національних меншин в роботі державних органів влади та управління. УНРада на пропозицію Ради Державних Секретарів 18 листопада 1918 р. ухвалила утворити при уряді три секретаріати: польський, єврейський та німецький, які мали очолити представники національних меншин краю. Однак після відходу української влади зі Львова це рішення так і не було реалізоване[317].

6 листопада 1918 р. на львівських мурах з'явилася відозва "До польського населення міста Львова" в якій між іншим говорилося: "Польські національні добра українська державна влада шанує й охороняє нарівні з українськими. Самоуправа Львова, польські культурні й господарські інституції — все те має в Українській Державі повну правну охорону"[318]. У зверненнях до населення комісари Дрогобицького та Жовківського повітів гарантували місцевим полякам, євреям, німцям повну безпеку життя і схоронність майна та цілковиту громадянську, національну та віросповідну рівноправність[319].

Поляки відмовилися делеґувати своїх представників до УНРади, хоча й увійшли на початку до повітових рад і міських органів самоврядування. Поляки та євреї увійшли до складу Повітової Ради Жовкви. Про це місцевий часопис писав: "Вже зі складу сеї Повітової Української Ради ясно виходить, що український нарід не хоче сам верховодити в краю, зглядно в Українській державі, але радо лишає місце в управі Полякам і Жидам відповідно до числа населення і справедливої засади: Каждому признати те, що йому належить"[320]. Польське населення було представлене також у Прибічній Раді Самбірщини[321].

Намагаючись знайти компроміс щодо участі представників національних меншин в урядуванні містами, українська влада не скасувала повноваження колишніх міських рад, що мали міжнаціональний характер. Євреї входили до міської Ради Борислава. Дозволено було урядувати колишній громадській Раді в містечку Рудки. Маґістрат, у складі якого були й поляки і євреї, діяв у Золочеві[322]. Комісар Стрийського повіту Антін Гарасимів,

---

[317] Діло. — 1918. — 21 падолиста.

[318] Переняте власти на Галицькій Україні в руки Укр. Національної Ради. Львів // Станіславівський Голос. — 1918. — 15 падолиста. — Ч. 4. — С. 2.

[319] Горожане Дрогобицької землі! // Дрогобицький листок. — Дрогобич, 1918. — 12 падолиста. — Ч. 1. — С. 1; Україна. — Жовква, 1918. — 6 листоп. — Ч. 1. — С. 2.

[320] Україна. — Жовква, 1918. — 6 листоп. — Ч. 1. — С. 3.

[321] *Чайковський А.* Чорні рядки. Мої спомини за час від 1 листопада 1918 р. до 13 травня 1919 р. // А. Чайковський. Спогади. Листи. Дослідження: В 3 т. / Редкол.: Б. З. Якимович (голова) та ін. — Львів, 2002. — Т. 1. — С. 250.

[322] *Павлишин О.* Польське населення Східної Галичини під владою Західно-Української Народної Республіки. — С. 211.

призначивши міським комісаром українського адвоката Єроніма Калитовського, одночасно затвердив склад дорадчих так званих прибічних Тіснійшої та Ширшої Ради міста, які мали міжнаціональний характер. Єврейське населення у Тіснійшій Раді представляли д-р Генрик Бик та Лєон Екерт, у Ширшій — д-р Абрагам Візенберґ, д-р Саламон Гольдберґ, Гальперн Мозес та Самуель Фрайліх[323]. Утримавшись від запропонованої участі в УНРаді у Львові, єврейські діячі були представлені в окремих повітових органах самоврядування ЗУНР. Єврейське населення було представлене у прибічній Раді м. Самбір. Дозволено було урядувати колишній раді, що складалася переважно з представників національних меншин, у містечку Рудки. У Золочеві комісаром ЗУНР був єврей Йосиф Ґольд[324], а в Бродах — представник єврейської меншини Станіслав Ріттель[325]. Участь місцевих поляків та євреїв у роботі міських рад була вагомим чинником стабілізації міжнаціональної ситуації в ЗУНР.

З перших днів українського правління УНРада категорично вимагала усунути представників польської національності з усіх керівних посад в органах виконавчої влади в центрі та на місцях. Натомість полякам, що обіймали посади адміністраторів нижчої ланки, було запропоновано працю в державних структурах за умови, що вони складуть присягу на вірність ЗУНР. З-за лінії фронту Польська Ліквідаційна Комісія в Кракові у спеціальній директиві закликала польських фахівців утриматися від праці в українських установах[326]. Джерела свідчать, що фахівці польської національності різних спеціальностей неоднозначно поставилися до можливості взяти участь у роботі українських установ. У деяких повітових центрах поляки спочатку погодилися працювати в новій адміністрації, але згодом відмовилися присягати на вірність ЗУНР. Однією з причин відмови посісти посади в українських інституціях було небажання національно свідомих поляків допомагати урядові, який воював із Польщею.

Натомість значна частина єврейської інтелігенції та службовців Східної Галичини погодилися працювати в українських державних установах, виконавши важливу умову — вони склали присягу на вірність ЗУНР. Зокрема Маєр Бін та Альтер Фішгрінд працювали службовцями в українському уряді. Беручи до уваги дефіцит національних кадрів, можна зазначити, що єврейські фахівці були вкрай потрібні молодій українській державі. Технічні фахівці єврейського походження були представлені й на Загальному українському з'їзді інженерів і техніків, який відбувся у Станиславові 4—5 травня 1919 р.[327].

[323] ДАЛО. — Ф. 1059 (Стрийський міський магістрат. Загальний відділ). — Оп. 1. — Спр. 1 (Указ українського повітового комісара про призначення урядового комісара і членів Ради). — Арк. 1—1 зв.

[324] *Андрусяк М.* З минулого Золочівщини // Золочівщина. Її минуле і сучасне. — Нью-Йорк; Торонто; Канберра, 1982. — С. 77.

[325] *Онищук Я.* Брідщина на початку ХХ ст. // Брідщина. — Броди, 1993. — № 1. — С. 5.

[326] Див.: *Павлишин О.* Польське населення Східної Галичини під владою Західно-Української Народної Республіки. — С. 249—250.

[327] ЦДІА України у м. Львів. — Ф. 309. — Оп. 2. — Спр. 231. — Арк. 1—10.

Польське населення Східної Галичини, зокрема мешканці міст, які в переважній більшості саботували українську владу, досить ревно оцінювали таку лояльність євреїв. Богдан Левицький наводить приклад з Дрогобича, де троє євреїв, службовців місцевого суду, працювали під владою ЗУНР: "Місцеві судді поляки не брали участи, а коли один з них робив викиди жидам, що вони зголосилися до служби, один з них відповів латинською приповідкою: "Ми нейтральні, часи зміняються і ми з ними"[328].

Становище в ЗУНР кардинально відрізнялось від ситуації в Наддніпрянщині, де єврейство загалом бойкотувало український рух. Не було євреїв, за невеликими винятками, в українській армії, як і в адміністративному апараті. На заклик єврейських партій та організацій кооперуватися з українцями, єврейське населення не відгукнулося[329].

Українська влада не забороняла діяльності польських та єврейських культурних, громадських і політичних товариств. Задля захисту інтересів польського населення їхні лідери відновили чинні та створили низку нових національних інституцій. Інтелігенція — головно службовці, викладачі та учні гімназій — згуртувалася в комітетах Польської Національної Організації, місцеві осередки якої діяли, зокрема, в Стрийському та Рудківському повітах. Так звані Рятункові комітети, метою яких був захист соціальних інтересів польського населення, постали майже в кожному повітовому центрі. Ці організації працювали без відповідної координації, виходячи з місцевих обставин. На території ЗУНР функціонували й польські професійні організації. Активно діяв аналогічний комітет у Стрию[330].

Єврейська спільнота Східної Галичини в умовах української революції виявила стійкі прагнення політичної самоорганізації. Ще наприкінці жовтня 1918 р. посол до австрійського парламенту Гайнріх Райцес на підставі цісарського маніфесту реорганізував виконавчий комітет Національної партії в Жидівську Національну Раду "в цілі привернення прав та береженя інтересів жидівського народу Східної Галичини"[331]. Однак одна партія не могла представляти усієї місцевої єврейської спільноти. Тому 20 листопада 1918 р. організувалася міжпартійна "Тимчасова жидівська національна Рада у Львові". До неї увійшли представники таких єврейських партій Галичини: сіоністської, соціал-демократичної, федерації "Мізрахі", "Полале Ціон". Як міжпартійний орган Тимчасова ЖНРада була організована з представників сіоністської партії, єврейської. У своєму зверненні до УНРади, написаному українською мовою, цей представницький орган офіційно заявив: "Тимчасова Жидівська Національна Рада скличе в найблизшім часі

[328] *Левицький Б.* Спомин про перебрання влади в Дрогобичі // Дрогобиччина — земля Івана Франка. — Нью-Йорк; Париж; Сидней; Торонто, 1978. — С. 135.

[329] *Кедровський В.* Погроми на Україні (уривок з праці "1919 рік") // Вістник. — Львів, 1933. — С. 542, 545.

[330] Z miesięcy inwazji ukraińskiej w Stryju // Kurjer Lwowski. — 1919. — 1 Czerwca. — Nr. 150. — S. 3—4.

[331] Свобода. — Львів, 1918. — 2 падолиста.

Конституанту на найширших демократичних основах. Жидівська Національна Рада стверджує, що по думці самоозначення народів, є виключно управнена до заступовання інтересів жидівського народу, що отсим нотифікуємо"[332].

Окрім краєвої ЖНРади, утвореної у Львові, єврейські місцеві організації у листопаді—грудні 1918 р. були утворені в цілій низці міст краю: Бориславі, Борщеві, Бурштині, Бучачі, Гвіздці, Городенці, Гусятині, Дрогобичі, Жидачеві, Заліщиках, Калуші, Коломиї, Копичинцях, Надвірній, Фотинії, Підгайцях, Снятині, Станиславові, Стрию, Тернополі, Товмачі та Чорткові[333]. У Перемишлі в перші дні листопада 1918 р., в умовах загострення українсько-польського конфлікту, євреї організували військову і цивільну Ради[334]. Проте остання носила назву не "Національна" а "Народна" ("Ludowa")[335]. У відозві Перемишльської Народної Ради, зокрема, говорилося: "В тій великій хвилі і нарід жидівській мусить стеречи своїх животних інтересів і перемінити давно вже неістнуючу ізраеліцьку віросповідну громаду на правдиву демократичну народну жидівську громаду"[336].

Представники 22-х єврейських рад з контрольованої українцями території 18—20 грудня 1918 р. провели в тимчасовій столиці ЗУНР Станиславові свій з'їзд. Його результатом стало утворення краєвої ради, яку очолив д-р Карл Гальперн. Невдовзі українська влада визнала єврейську Східно-Галицьку Раду з резиденцією у Станиславові де-факто як представництво єврейської спільноти в ЗУНР. Тим часом львівська краєва єврейська Рада припинила легальну діяльність. У грудні 1918 р. польська військова влада арештувала єврейських активістів М. Ґабля, А. Гавсмана, Л. Райха, М. Рінґеля і М. Тененблята. Їх, разом з українськими діячами Іваном Кивелюком, Іваном Курівцем, Володимиром Старосольським, Кирилом Студинським та сестрами Кульчицькими, інтернували в замку містечка Баранів (Західна Галичина, повіт Тарнобжег)[337].

Розгортання українсько-польської війни безпосередньо загрожувало єврейському населенню міст. Тому у Львові на початку листопада 1918 р. були створені відділи єврейської міліції[338]. Їхнім завданням було утримання ладу і захисту мешканців в єврейських кварталах міста. Такі міліцейські

---

[332] Цит. за: *Павлишин О.* Єврейське населення Східної Галичини у 1918—1919 рр.: соціальний аспект // Галичина. — Івано-Франківськ, 2006—2007. — Ч. 12—13. — С. 105.

[333] Chwila. — Lwów, 1919. — 10 stycz.

[334] *Литвин М.* Західно-Українська Народна Республіка: аналіз польської історіографії // Ukraińcy w najnowszych dziejach Polski (1918—1989) / Pod redakcją Romana Drozda. — Slupsk; Warszawa, 2000. — T. 1. — S. 19.

[335] Arhiwum Panstwowe w Przemyslu. Polska Rada Narodowa. — Sygn. 28. — S. 1, 4, 5.

[336] Там само.

[337] *Pawlyszyn O.* Żydzi wschodniogalicyjscy w okresie Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej (XI 1918—VI 1919). — S. 231.

[338] *Тинченко Я.* Еврейские формирования Западной Украины. Гражданская война // Єгупець. — Київ, 2003. — № 12. — С. 262—265.

підрозділи були утворені також у Бориславі[339], Калуші[340], Перемишлі[341], Станиславові[342] та Щирці[343]. У Коломиї єврейська міліція, організована з мотивів самооборони, істотно допомогла українській владі встановлювати правопорядок в місті[344]. За свідченням Никифора Гірняка, виявивши повну лояльність до української влади, єврейська громада Тернополя утворила сотню міліції, забезпечивши її платню[345]. У деяких містечках, зокрема у Перемишлі, єврейська міліція була організована із солдат-євреїв запасних військових частин колишньої Австро-Угорщини[346]. У Підволочиську єврейська міліція утворювалася з демобілізованих солдат-євреїв[347]. Та частина євреїв Львова, що визнавала себе за поляків мойсейового визнання, зайняла відверто негативну позицію у плані організації міліції. Від імені таких євреїв ректор Львівського університету д-р Адольф Бек і д-р Шенкер опротестували перед Польским Національним Комітетом відозву про утворення єврейської міліції[348].

Місцеві єврейські ради загалом досить конструктивно співпрацювали з владою ЗУНР, особливо щодо надання коштів молодій державі. За інформацією польського часопису, євреї Борислава передали на українські державні потреби три мільйони корон. Відомі також факти, коли єврейські підприємці не відмовляли в коштах і польському підпіллю.

Німецька меншина, порівняно з поляками та євреями, була нечисленною, але серед її представників було багато урядовців, військових та інших цінних фахівців, співпраця з якими була важливою для української влади. В деяких місцевостях офіцери-німці надали українським військовим дієву допомогу під час Листопадового повстання. Відомо, що німецькі колонії в околицях Щирця виявили свою лояльність до української адміністрації[349].

На зборах делегатів німецьких громад у Станиславові 11 грудня 1918 р. було створено представницьку організацію "Німецька Народна Рада в Західно-Українській Республіці". Рада мала за мету опрацювати основні положення щодо здійснення національної автономії меншин та протегувати

---

[339] Gazeta Poranna. — Lwów, 1919. — 6 kwietnia.

[340] *Лучаковський Б.* Калуш і Калущина у Листопадові дні 1918 р. // Українська Галицька Армія. У 40-річчя її участи у визвольних змаганнях в 1918—1919 рр. Матеріяли до історії / Видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк. — Вінніпеґ, 1966. — Т. 3. — С. 162.

[341] ЦДІА України у м. Львів, колекція листівок. — № 4924.

[342] Діло. — 1918. — 10 листоп.

[343] ДАЛО. — Ф. 257. — Оп. 1. — Спр. 23. — Арк. 48.

[344] *Воробець В.* Перші дні української державності в Коломиї // Український Скиталець. — Ліберець, 1921. — Ч. 5. — С. 10.

[345] *Гірняк Н.* 48 днів на чолі Тернопільської військової округи // Шляхами Золотого Поділля. — Філадельфія, 1960. — С. 190.

[346] *Тинченко Я.* Еврейские формирования Западной Украины. — С. 262.

[347] Там само.

[348] *Klimecki M.* Próba opanowania Lwowa przez Ukraińców w listopadzie 1918 roku // Studia i materyały do historii wojskowości. — Wrocław; Warszawa; Kraków, 1995. — S. 242.

[349] *Павлишин О.* Організація цивільної влади ЗУНР в повітах Галичини (листопад—грудень 1918 р.). — С. 166.

культурні та господарські потреби німецького населення. У своєму органі Рада закликала одноплемінників ставитися до властей ЗУНР з довірою у відповідь на прихильність та розуміння, які українці висловили німцям[350].

Для української влади, яка розпочала будівництво національної держави в регіоні зі складною міжетнічною та соціальною структурою населення, вкрай важливо було позбавити своїх основних конкурентів — поляків — домінування не тільки в адміністрації, а й у культурній та освітній сферах. Революційна ситуація вимагала рішучих дій у цьому напрямі. Одначе потрібно було дотримуватися виважених й цивілізованих методів. У тимчасовій столиці ЗУНР друкувалися нові польськомовні часописи: позапартійна газета “Informator”[351] та “Znicz”, орган Польського Повітового Комітету. Останній друкувався в Станиславові впродовж усього часу українського правління, мав передплатників у Золочеві та Стрию[352]. Водночас польська влада Львова наприкінці листопада 1918 р. припинила друк українських газет “Діло” та “Українське Слово”.

В освітній сфері полякам було важче утримати позиції. Українське населення вимагало від влади негайної українізації та демократизації усього шкільництва. В республіці почалася стихійна заміна польських шкіл на українські. Щодо початкових (народних) шкіл влада враховувала національний склад населення місцевості: у польських чи німецьких колоніях не забороняли навчатися рідною мовою. Були закриті польські школи в околицях Олеська. Однак закриття шкіл у містах не мало антипольського характеру: до революції в таких школах вчилося чимало учнів єврейської національності.

8 листопада 1918 р. було закрито польську гімназію в Бродах, а її будинок передали для потреб українського війська. За місяць гімназії дозволили продовжувати роботу в іншому приміщенні. Однак уже 28 грудня того ж року повітовий комісар Іван Герасимович зобов’язав директора та викладачів скласти присягу на вірність ЗУНР. Через те, що всі вчителі, за винятком греко-католицького катехита Софрона Глібовицького, відмовилися присягнути, комісар наказав закрити гімназію[353]. Державна вчительська семінарія в Сокалі, яка тимчасово припинила проведення занять після встановлення української влади, 11 листопада 1918 р. відновила їх, перейшовши на українську мову викладання. Однак незабаром у приміщенні семінарії облаштувалася українська військова команда[354].

У Дрогобицькій гімназії в грудні 1918 р. було запроваджено українську мову викладання в усіх класах. Та навчання учнів польською мовою не

[350] *Павлишин О.* Організація цивільної влади ЗУНР в повітах Галичини (листопад—грудень 1918 р.). — С. 166.

[351] Od redakcyi // Informator. — Stanisławów, 1919. — 30 stycz. — Nr. 12. — S. 1.

[352] Od Redakcyi // Znicz. — Stanisławów, 1919. — 9 stycz. — Nr. 12. — S. 1.

[353] Zarys dziejów gimnazjum państwowego im. J. Korzeniowskiego w Brodach // Obrazki z przeszlosci Brodow i powiatu Brodzkiego / Opracowal i objasnieniami zaopatrzyl Dr. Edmund Bernhaut. — Brody, 1938. — S. 17.

[354] Pamiętnik Jubileuszowy państwowego seminarium nauczycielskiego męskiego w Sokalu. 1895—1925. — Sokal, 1925. — S. 24.

припинялося. У Бродах після закриття гімназії директор та викладачі цього закладу читали учням лекції таємно.

Прагнучи українізувати всі сфери суспільного життя, уряд ЗУНР наказовим порядком впроваджував українську мову в громадському житті й адміністрації. Вулиці, які мали назви на честь польських діячів, було перейменовано відповідно до української історичної традиції. Найскладнішим виявилося перевести на українську мову діловодство місцевої адміністрації. Державний Секретаріат внутрішніх справ розіслав відповідні інструкції щодо мови урядування місцевим органам влади. Українізація управлінської сфери загрожувала звільненням нечисленних, але вкрай потрібних фахівців — поляків чи євреїв, які не володіли українською мовою. Тим паче, що для більшості євреїв, які погодилися працювати в урядах ЗУНР, мовою спілкування та письма була саме польська мова.

Уживання польської мови в урядуванні фактично не припинялося. Польською мовою, попри протести українців, друкували, зокрема, постанови золочівського суду. Важливі для української влади відозви та плакати, адресовані місцевому населенню, в центрі й на місцях друкували і українською, і польською мовами[355].

Національно свідоме українське населення, яке сподівалося на одержання негайних результатів українізації, виявляло невдоволення з приводу того, що в урядових установах звучала польська мова. Місцеве керівництво досить стримано ставилось до таких фактів. Зокрема, комісар Самбора Данило Стахура про своє бачення мовної проблеми сказав так: "А що до Поляків-урядників, котрі лишилися разом з нами й дальше працювати, то завважую, що мусимо бути для них толерантними і не вимагати від них, як они в своїх "приватних" розговорах говорити мають. Се єсть їх право меншости, котре їм в нашій державі є загарантоване так само, як Жидам жидівська, а Німцям німецька мова. З укр[аїнськими] сторонами вони мусять говорити по-українськи і напевно будуть, як на се ми самі напирати будем. Бути може, що не один з тих урядників не конче добре володіє укр[аїнською] мовою і через те не хоче відважитися, але се тільки до часу! Як ми станемо кріпкою ногою на нашій землі, то я певний, що до того часу вже всі наші урядники будуть вміти й будуть говорити по українськи! На разі конечна з нашої сторони вирозумілість і терпеливість"[356].

До першочергових завдань української влади належало забезпечення населення республіки харчами, як ми вже зазначали. Найгострішою ця проблема була в містах, де адміністрація насамперед дбала про найбідніші верстви населення. Утворений центральною владою Український Харчовий Уряд 14—21 листопада 1918 р. роздав незаможному населенню Львова 20 тис. порцій гарячих обідів. Він також розпорядився утворити в кожному повіті на основі філій господарського товариства "Сільський Господар" Харчові Управи із залученням до них представників національних меншин

[355] ЦДІА України у м. Львів, колекція листівок, відозв та афіш. — № 2362, 4708.
[356] Наддністранські вісти. — Самбір, 1919. — 17 лют. — Ч. 12—13. — С. 7—8.

(пропорційно кількості населення меншостей). Харчова Рада — також на пропорційній основі (семеро українців, троє поляків та один єврей) — була організована й у Жовкві[357].

Намагаючись запобігти соціальному вибухові, українська влада дбала про постачання продуктів робітникам Бориславської округи: члени Екзекутивного комітету об'їжджали навколишні села. Громадський діяч Дрогобиччини Богдан Левицький пригадав з цього приводу курйозний випадок. Коли він разом із Володимиром Бірчаком звернулися до поміщиці села Снятинець з вимогою передати продовольство для польського робітництва, якому загрожував голод, поміщиця заявила буквально таке: "Не розумію, що значить голод. Коли б зо мною таке сталося, то в найгіршому випадку я їла б булку з маслом"[358]. Врешті українські делегати домоглися від поміщиці доставки для потреб повіту двох вагонів картоплі та інших продуктів[359].

Адміністрація ЗУНР намагалася не втручатися в діяльність приватних закладів соціальної сфери. Індивідуальну практику провадили польські лікарі, працювали торговельні, промислові та фінансові установи, перукарні, ресторани та кав'ярні, аптеки, власниками чи адміністраторами яких були поляки.

Загалом найбільшу небезпеку революція несла найзаможнішим верствам, зокрема поміщикам, абсолютна більшість яких у Галичині була поляками. Проте на території, підконтрольній ЗУНР, їм не було чого боятися влади. Українська адміністрація, на відміну, наприклад, від більшовиків, не виступала з експропріаційними гаслами, не змінювала в революційний спосіб систему власності (зокрема, щодо володіння нерухомістю), навпаки, всіляко намагалася запобігти грабункам і нищенню майна поміщицьких дворів. У мемуаристиці й документальних матеріалах нема відомостей про системні вияви антагонізму між українською владою та землевласниками, маємо лише поодинокі згадки про грабунки маєтків. Польський інформатор засвідчив, що в околицях Олеська селяни громади Чишки пограбували фільварок Карольовка, власність пана Гнєвоша.

Разом із тим, ставлення до майна поміщицьких маєтків відрізнялося по різних повітах території ЗУНР. Однак загалом українська адміністрація була зацікавлена в ефективному функціюванні сільськогосподарської галузі. Не порушуючи права власності, повітова та громадська влада обійняла адміністрацію тих фільварків, власники яких були відсутні. Селяни Рудківського повіту на законних підставах арендували поміщицькі землі. Розпорядження комісаріату Стрийського повіту вимагали проведення сільськогосподарських робіт і на двірських обшарах[360].

---

[357] *Павлишин О.* Організація цивільної влади ЗУНР в повітах Галичини (листопад—грудень 1918 р.). — С. 175.

[358] *Левицький Б.* Спомин про перебрання влади в Дрогобичі 1 листопада 1918 р. // Правничий Вісник. — Нью-Йорк, 1963. — Кн. 2. — С. 109.

[359] Там само. — С. 109—110.

[360] ЦДІА України у м. Львів. — Ф. 581 (Колекція документів про діяльність урядів та армій Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки). — Оп. 1. — Спр. 206. — Арк. 31.

Політичне й соціальне становище національних меншин багато в чому залежало від позиції українського керівництва. Загалом центральна влада ЗУНР намагалася демонструвати лояльне ставлення до польського населення. Не останню роль у цьому відігравало прагнення молодої республіки до міжнародного визнання. Характеризуючи ставлення українських депутатів до польської меншини, наддніпрянський діяч, колишній член Української Центральної Ради Віктор Андрієвський категорично запевнив:

"Толєранція що до Поляків була також велика. Я *ні разу* не чув у Національній Раді домагання репресій або виїмкових законів для Поляків. Навпаки, про них, як і про Німців або Жидів здебільшого говорилося з пошаною, як про національну меншість, і Національна Рада мала проєкти для забезпечення їх інтересів. Про землі польських поміщиків не говорилося яко про предмет безплатної конфіскати лишень з тої причини, що ті землі належали Полякам, але виразно зазначалося раз-у-раз, що мусить бути без викупна конфісковано землі тих, що *виступали ворожо проти української держави* — мудрість, до якої також ніяк не могли дійти наші наддніпрянські політики!"[361] (виділення в тексті В. Андрієвського. — *Авт.*).

Згідно з першими розпорядженнями українського уряду, до Галицької Армії мали мобілізовуватись тільки чоловіки-українці. Врешті дефіцит людських ресурсів змусив владу шукати способи залучення чоловічого населення національних меншин, принаймні до відбудови краю. За це виступали деякі українські політичні діячі. Зокрема депутат із Рудківського повіту Олександр Марітчак виступив за притягнення поляків та євреїв до військової служби поза фронтом. Українська адміністрація почала примусово мобілізувати до Галицької Армії поляків, насамперед селян[362].

Безпосередньо поляків стосувався Закон про основи аграрної реформи. Ухваливши рішення про реприватизацію великої земельної власності, УНРада позбавляла польську спільноту ЗУНР можливостей економічного домінування[363].

З метою мобілізації населення для збройної боротьби проти поляків, українські політичні сили в різний спосіб культивували в масовій свідомості образ ворога. В пропагандистському дискурсі ЗУНР ворог українського народу — це "поляк", "лях" "шляхтич". Промовистим є пропагандистський текст, опублікований в повітовому часописі: "На львівському фронті стоять проти себе в боєвій лінії дві ворожі армії. Не тільки тому ворожі, що борються одна із другою; а ворожі цілим своїм складом, звичаями, способом думання — коротко кажучи: вороги душею і тілом. З польського боку військо, зложене зі шляхти — дідичів, інтеліґенції та міської голоти. Шляхта

---

[361] *Андрієвський В.* З минулого. — Берлін, 1923. — Т. 2: Від Гетьмана до Директорії. — Ч. 2: Директорія. — С. 193.

[362] *Павлишин О.* Польське населення Східної Галичини під владою Західно-Української Народної Республіки. — С. 225.

[363] *Павлишин О.* Підготовка аграрної реформи в ЗОУНР // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Львів, 2000. — Вип. 6: Західно-Українська Народна Республіка: історія і традиція. — С. 179.

боронить "своїх" широких ланів та своїх привілеїв, верховної влади в краю; польська інтеліґенція бореться за приверненнє тих вигідних, тепленьких посад: старостів, комісарів, радників і т. д., де можна було леда як сповняти службу — звичайно в австрійсько-польській Галичині. Мійська голота знову йде до війська, бо там добре платять. Та польська шляхта й інтеліґенція, що тепер бореться з нами, вся вигодована українським хлібом; це галапас на тілі українських мужицьких мас — і сей галапас-паразит не хоче так легко покинути своєї жертви"[364]. Покутський ліворадикальний часопис опублікував відозву під назвою "Х Національних Заповідей". В тексті читаємо: "Усі люди твої браття, але Москалі, Ляхи, Румуни та Жиди — це вороги нашого народу, поки вони панують над нами і визискують нас. [...] Україна для Українців! Отже вигонь звідусіль з України чужинців-гнобителів"[365]. Така постановка національного питання вкрай загострювала міжнаціональні стосунки в ЗУНР. Негативне ставлення українського населення до поляків посилювали численні публікації в пресі про факти брутального поводження з українськими діячами з боку польської влади за лінією фронту.

Українська влада була дуже вразливою в міському середовищі. Той факт, що в повітових центрах поляки без істотного опору дозволили українцям перебрати владу, ще не означав, що вони відмовилися від боротьби, зокрема і збройної. Неспроможність Галицької Армії протягом тривалого часу оволодіти Львовом чи, принаймні, досягнути переконливої стратегічної переваги, спонукала польських активістів у повітових центрах до активнішої протидії українській владі. Незабаром їхні дії набули цілеспрямованого характеру: польські патріоти готували збройні виступи проти влади ЗУНР. Встановлення української влади серйозно не вплинуло на рівень організованості польського активу на місцях, і підпільну мережу Польської Організації Військової (далі — ПОВ) у повітових центрах краю вдалося відновити. За даними польського інформатора, сили ПОВ у Східній Галичині на 26 лютого 1919 р. були досить значними: у Золочеві — 200 міщан, у Стрию — 180 міщан[366].

Місцеві польські лідери потребували інформації та інструкцій від керівництва новоутвореної Польської держави. Відомо про підготовку низки антиукраїнських збройних виступів у різних місцевостях. Андрій Чайковський згадував про намір поляків оволодіти адміністрацією в Самборі, арештувати українських військових командирів і цивільних службовців. На допомогу змовникам мали прийти польські селяни зі села Стрілковичі, однак вони не відгукнулися, й акція не відбулася[367]. Невдало намага-

---

[364] Ми й вони // Золочівське Слово. — Золочів, 1919. — 17 квіт. — Ч. 30. — С. 1—2.

[365] Х Національних Заповідей // Січовий Голос. — Коломия, 1919. — 1 лют. — Ч. 5. — С. 2.

[366] Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, відділ рукописів. — Ф. КНО. — Спр. 5. — Арк. 42.

[367] *Чайковський А.* Чорні рядки. Мої спомини за час від 1 листопада 1918 р. до 13 травня 1919 р. — С. 233—234.

лися підняти повстання 160 польських селян у селі Скоморохи Стрийського повіту[368].

Найбільша спроба антиукраїнського повстання, яку вдалося розкрити українській службі безпеки, готувалася в Золочеві. Місцева таємна польська організація за допомогою спільників у Тернополі та Бережанах планувала розпочати 28 березня 1919 р. повстання і поширити його на всі повітові центри ЗОУНР. Підготовка включала різні компоненти: до підпільної організації залучали місцевих поляків, збирали зброю, грошові пожертви. За даними кореспондента однієї з швейцарських газет, діяльність польського підпілля координували агенти, які прибули зі Львова та Варшави. Одночасно з виступом у районі Рави-Руської було заплановано наступ польських військ, які мали прорвати фронт і увійти до міст "для наведення порядку між збунтованими проти своєї влади українцями". Як згодом стало відомо з документів таємної організації та свідчень підсудних, змовники розраховували, що з відмовою польських фахівців працювати на урядових посадах настане анархія, й "українська «хлопська» держава розлетиться сама для браку конечно потрібної кількости інтелігентних сил"[369]. Проте напередодні повстання до рук українських спецслужб у Золочеві потрапили секретні плани й списки польських активістів, яких було заарештовано та віддано під суд.

Як реагувала і протидіяла українська влада антиурядовій діяльності польського підпілля? Напередодні перебрання українцями влади в Східній Галичині Окружні Військові Команди отримали від сотника Дмитра Вітовського наказ арештовувати тих урядовців-поляків, які вороже поставитимуться до новоутвореної української адміністрації. Аналогічні повноваження мали також делеговані представники УНРади. В "Уставі уповновласненого відпоручника У.Н.Ради", зокрема, було сказано: "Зарядити негайно розброєнє всіх Поляків і відповідно до потреби арештованє зглядно інтернованє небезпечних"[370]. Однак арешти й інтернування були застосовані лише до кількох осіб, чиї дії українська влада розглядала як провокаційні.

На початку свого правління у відповідь на вияви опору чи саботажу з боку поляків українці намагалися не вживати рішучих заходів, прагнучи розв'язувати конфліктні ситуації шляхом переговорів і взаємних компромісів, на чому наголошувалося вище. За спогадами Осипа Назарука, на початку листопада 1918 р. Львівська делегація УНРади категорично відхилила пропозицію інтернувати найактивніших польських діячів. Дехто з депутатів навіть погрожував, що в разі ухвалення такого рішення вийде зі складу УНРади[371].

Однак початок протиукраїнських акцій, які здійснювали поляки, переважно молодь, в окремих місцевостях ЗУНР, спонукав українську владу із

[368] Z miesięcy inwazji ukraińskiej w Stryju // Kurjer Lwowski, 1919. — 1 czerwca. — Nr. 150. — S. 3.

[369] Українські Вісти. — Тернопіль, 1919. — 9 мая. — Ч. 5. — С. 1.

[370] Цит. за: *Павлишин О.* Польське населення Східної Галичини під владою Західно-Української Народної Республіки. — С. 229.

[371] *Назарук О.* Рік на Великій Україні. Конспект споминів з української революції. — Відень, 1920. — С. 5—6.

запобіжною метою інтернувати особливо активних поляків. Тим паче, що такі акції щодо українців масово здійснювала польська влада за лінією фронту. Такі заходи з ініціативи українського військового керівництва розпочалися наприкінці листопада — на початку грудня 1918 р. насамперед у прифронтових повітах. Українська влада вдалася до них після військових невдач (відступу зі Львова, Мостиськ, Рави-Руської), коли питання про нейтралізацію противника в прифронтовій зоні стало одним з актуальних завдань командування Галицької Армії.

Українське керівництво намагалося тримати процес інтернування польського населення під контролем. Роман Перфецький згодом згадував, що "доволі морок задавало конечність інтернування поляків і треба було цю справу як слід унормувати"[372]. Голова Повітової УНРади Камінки Струмилової о. Михайло Цегельський, завдяки посередництву свого сина Лонгина, державного секретаря внутрішніх справ ЗУНР, зумів врятувати з-під арешту кількох польських діячів[373]. Військового команданта Бориславської округи, який зловживав владою в ставленні до цивільного польського населення, було звільнено з посади, а на його місце призначено поляка[374].

Інтернування цивільного населення набуло паритетного характеру: по інший бік фронту польська влада здійснювала масові репресивні заходи щодо українців. Центральні та повітові часописи ЗУНР інформували громадськість про інтернування української інтелігенції та залізничників у захоплених польськими військами місцевостях Галичини. У грудні 1918 р. польська влада провела обшуки й арешти серед визначних українських діячів у Львові та Перемишлі[375]. Табори, в яких утримували полонених та інтернованих українців, були у Домб'є, поблизу Кракова, Вадовицях, Перемишлі та Стшалкові.

Наприкінці 1918 р. на українській території було створено декілька таборів для інтернованих та полонених поляків, яких українська влада вважала небезпечними для свого режиму. Такі табори облаштували при поміщицьких дворах, монастирях, школах, гімназіях. Із документів відомо про існування таборів у палаці Бадені поблизу Радехова, у Виткові та Волиці Бариловій (Радехівський повіт) та Золочеві. Арештованих поляків розмістили також у Бродах[376]. Близьке розташування до лінії фронту спонукало українську владу спроваджувати арештованих поляків углиб території ЗУНР.

Окрім утримання інтернованих у спеціально обладнаних під в'язниці приміщеннях чи таборах, українська влада практикувала інтернування під

[372] ЦДІА України у м. Львів. — Ф. 581. — Оп. 1. — Спр. 123. — Арк. 2—2 зв.

[373] ДАЛО. — Ф. 257. — Оп. 2. — Спр. 1066. — Арк. 25.

[374] *Макарчук С. А.* Українська Республіка галичан. Нариси про ЗУНР. — С. 253.

[375] Див.: *Павлишин О.* Доля і недоля діячів Перемиської Української Національної Ради (1918—1919) // Перемишль і Перемиська земля протягом віків. Вип. 3: Збірник наукових праць та матеріалів Міжнародної наукової конференції (Перемишль, 11—13 квітня 2002 р.) / Під ред. С. Заброварного. Перемишль; Львів: Наукове товариство імені Шевченка в Польщі; Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 2003. — С. 107—117.

[376] Про концентраційні табори на території ЗУНР, в яких утримували полонених та інтернованих поляків, докладніше див.: *Павлишин О.* Польське населення Східної Галичини під владою Західно-Української Народної Республіки. — С. 234—236.

домашнім арештом у помешканні затриманого чи іншого власника, що мало назву “конфінування”. У приватних будинках конфіновували переважно польську інтелігенцію, яка не брала безпосередньої участі в організації збройного спротиву українській владі.

Факти масового інтернування цивільного населення по обидва боки лінії фронту спричинили серйозне занепокоєння в середовищі української та польської спільнот. Президія РДС на своєму засіданні 15 січня 1919 р. ухвалила уповноважити депутатів УНРади Лева Ганкевича, Володимира Охримовича та Степана Томашівського від імені української сторони укласти угоду (конвенцію) з польськими урядовими представниками. Тоді ж уряд уповноважив членів УНРади, що перебували у Львові, вступити в переговори з поляками “в цілі тимчасового уладження справ культурних, комунальних і гуманітарних місцевого характеру при збереженні інтересів і достоїнства Української Держави”. Переговори відбулися у Львові на п’яти засіданнях від 21 січня до 2 лютого 1919 р. Польську сторону представляли делегати Правлячої комісії д-р Владислав Стеслович, граф Олександр Скарбек, інженер Артур Гавснер та д-р Адам Глажевський. На другому і подальших засіданнях був присутній і граф Зиґмунт Лясоцький[377].

Першу українсько-польську угоду про двосторонню санітарну діяльність та обмін полоненими й інтернованими представники польської сторони фактично підписали 2 лютого 1919 р. Щодо затримання цивільних осіб у документі зазначалося: “Інтернованя треба обмежити до цілком виїмкових випадків, іменно до тих, в яких заходить оправдане побоювання, що дана особа може ділати на шкоду армії. Всі инші інтерновані доси мають бути безпроволочно випущені на волю, евентуально — на скілько їх місце осідку лежить на тіснійшім операційнім терені — конфіновані”[378].

Сторони домовилися про обопільне дотримання певних побутових умов у концентраційних таборах: відповідно пристосувати приміщення (літні бараки мали бути замінені утепленими); при розміщенні інтернованих брати до уваги “степень інтеліґенції зглядно образовання”; денний харчовий раціон мав відповідати щонайменше військовому продовольчому пайку; забезпечити необхідний лікарський нагляд; задовільнити релігійні потреби арештованих (відповідно до їх обрядової приналежності); видавати розпорядження щодо дотримання чистоти в таборах; виплачувати інтернованим денні грошові відшкодування (“причинки”) від 3 до 5 корон “відповідно життєвій стопі інтернованого і місцевим відносинам”; у місцях розташування таборів запровадити для місцевого польського населення видачу постійних посвідчень (“легітимацій”) з правом відвідувати інтернованих і доставляти безпосередньо їм продукти харчування, одяг, літературу тощо. У 10-й статті угоди стверджувалося: “Обі сторони будуть вести приміт (еві-

[377] *Павлишин О.* Українсько-польські переговори з гуманітарних питань під час військового конфлікту (кінець 1918 р. — перша половина 1919 р.) // Od armii komputowej do narodowej II. Dzieje militarne Polski i jej wschodnich sąsiadów od XVI do XX wieku / Pod red. M. Krotofila i A. Smolińskiego. — Toruń, 2005. — S. 169—180.

[378] Цит. за: Вістник Державного Секретаріяту Військових Справ. — Станиславів, 1919. — 10 цвітня. — Ч. 9. — С. 7.

денцію) полонених, ранених і інтернованих та відповідні виказы будуть пересилати собі обопільно що найменше раз у місяць". Керівник адміністрації ПЛК і Правлячої комісії З. Лясоцький у своїх спогадах зазначив, що угода від 1 лютого 1919 р. була єдиним позитивним наслідком польсько-українських переговорів під час військового конфлікту.

Сьомого лютого 1919 р. РДС прийняла укладену угоду до відома і видала спеціальну постанову щодо її чинності. Механізм реалізації угоди з української сторони було визначено в документі "Розпорядок державного секретарияту внутрішних і військових справ, виданий 16. лютого 1919 в порозуміню з причасними державними Секретаріятами в справі виконання умови заключеної дня 1. лютого 1919 у Львові між українською і польською воюючою стороною що до усталення засад обопільного трактування ранених, полонених та інтернованих". Натомість польська сторона зволікала з підготовкою відповідного розпорядження: аналогічний документ щодо українців був оголошений на терені Начальної команди групи "Схід" лише 3 березня 1919 р.[379]

Виконання угоди від 1 лютого 1919 р. влада ЗУНР розпочала досить оперативно. Згідно з даними української влади, на 19 березня 1919 р. на волю було випущено 1149 поляків. Крім того, були звільнені всі чоловіки, яким було понад 50 років, інваліди, жінки та діти[380]. Рішенням від 9 березня 1919 р. РДС ЗУНР, на прохання митрополита Андрея Шептицького, випустила на волю священиків латинського обряду. Незабаром український уряд уповноважив К. Студинського та В. Охримовича представляти українську сторону в гуманітарних питаннях, і саме зусиллями цих двох депутатів чимало поляків були звільнені з таборів і в'язниць[381]. На початку березня 1919 р. з табору в Коломиї відвезли до Рудківського повіту селян-латинників *, яких мали конфінувати в місцевості їхнього проживання[382].

Умови утримання інтернованих значно поліпшилися після прийняття 1 лютого 1919 р. вказаної угоди. Сторони узгодили склад інспекційних комісій для відвідування таборів полонених й інтернованих та лікарень. Українську сторону представляли Дарія Старосольська, Олена Косевич і Софія Олеськів, польську — відома художниця, громадська діячка Марія Дулемб'янка, Марія Опєньська, графиня Теодозія Дідушицька. Наприкінці січня 1919 р. польські делегатки завітали до Журавна, щоб з'ясувати долю інтернованих поляків, відвідали також князя Чарторийського[383].

---

[379] В справі виконання українсько-польської умови щодо взаїмного трактування ранених, бранців і інтернованих // Вперед! — Львів, 1919. — 15 марта. — Ч. 80. — С. 2.

[380] ЦДІА України у м. Львів. — Ф. 408 (Греко-католицький митрополичий ординаріат, м. Львів). — Оп. 1. — Спр. 579. — Арк. 1—1 зв.

[381] ЦДІА України у м. Львів. — Ф. 362. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 42.

* Латинниками в Галичині називали осіб, які за віросповіданням належали до римо-католицької конфесії, а мовою спілкування яких була українська. Латинники не мали чітко вираженої національної ідентичності.

[382] ДАЛО. — Ф. 1259. — Оп. 1. — Спр. 33. — Арк. 2—4

[383] *Павлишин О.* Польське населення Східної Галичини під владою Західно-Української Народної Республіки. — С. 239.

У документі Українського Червоного Хреста було написано:

"Делєгація Укр. Червоного Хреста, яка разом з членами Місії Швайцарського Червоного Хреста працювала в Українській Народній Републиці над поправою санїтарних відносин, також і серед полонених Поляків була сьвідком: що полонені польські, котрих число досягало кілька тисячів разом з цивільними інтернованими, приміщені були в дворах, монастирах і школах, часто по селах серед городів, що они мали постійну опіку зі сторони польських Комітетів пань, які щоденно могли відвідувати кождий табор і шпиталь та заносити обіди, одіж і книжки. Не було нїколи случаю масового побитя в таборах, як се діялось на Домбю. Хорих приміщувано в окремих шпиталях, а коли шпиталів не було, засновувано їх або спроваджувано в шпиталї з Київа та Одесси. Коли в однім шпитали, де лежали польські полонені запримітила Місія Черв. Хреста з Женеви брак простирал, сейчас післано їх на приказ Секретаріяту в Станиславові. Одним словом власти (діяли. — *Авт.*) завсігди на руку Комітетам опіки над раненими, інтернованими і хорими"[384].

Польські делегатки Червоного Хреста М. Дулемб'янка, М. Опєньська та Т. Дідушицька у своєму звіті визнали, що "українська влада завжди і без винятку відносилася до нас дуже коректно і цілком привітно. Всюди в наше розпорядження надавалися автомобілі, коні, помешкання (навіть теплі кожушки), що коштувало владі великих витрат. Де не було ресторанів, нас пригощали в комендатурах"[385].

Поляки створювали спеціальні грошові фонди для інтернованих одноплемінників, а також здавали кошти на потреби Червоного Хреста українській владі. Відомо, що власниця фільварку в Жашкові Золочівського повіту пожертвувала таким чином 960 корон[386].

Серед важливих гуманітарних питань під час українсько-польського збройного конфлікту слід згадати проблему перетину цивільним населенням лінії фронту. Війна застала значну кількість людей (навіть цілі сім'ї) далеко від рідних домівок, зокрема, фронт розділив українські та польські родини з різних місцевостей Галичини. Інформацію про них друкували місцеві часописи з проханням до львівських і краківських газет передруковувати ці матеріали. Крім того, по обидва боки лінії фронту виявилося чимало осіб, яких не задовільнив статус національної меншини в новоутворених державах і які прагнули жити й працювати під "своєю" владою.

Початково українська адміністрація не чинила формальних перешкод охочим переселитися на територію, зайняту польськими військами. Це насамперед стосувалося службовців польської національності, які не виявили бажання працювати в Українській державі. Українська адміністрація 15 листопада 1918 р. організувала спеціальний залізничний рейс, яким до Кракова через Чехо-Словаччину змогли виїхати поляки — мешканці Захід-

---

[384] ДАЛО. — Ф. 59 (Товариство "Український Червоний Хрест"). — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 7 зв.

[385] Цит. за: *Павлишин О.* Польське населення Східної Галичини під владою Західно-Української Народної Республіки. — С. 241.

[386] Жертви // Золочівське слово. — 1919. — 9 квіт. — Ч. 28. — С. 2.

ної Галичини. Спочатку проти переїзду виступало військове командування, але РДС на засіданні 14 квітня 1919 р. ухвалила рішення вислати від імені Президії листа до Начальної Команди армії з пропозицією пропустити через лінію фронту тих поляків, які бажали виїхати зі своїми родинами за межі ЗУНР. З іншого боку, приватні особи польської національності, які перебували у Львові, письмово зверталися до Начальної Команди українського війська з проханням дозволити їм, у зв'язку з сімейними обставинами, перетнути лінію фронту та переїхати на українську територію[387].

Після укладення українсько-польської угоди, яка надала цивілізованого характеру взаємовідносинам між ворожими сторонами, керівництво львівської Палати адвокатів звернулося до головного командування польських військ групи "Схід" із проханням дозволити адвокатам з різних місцевостей Східної Галичини, які з різних причин опинилися у Львові, виїхати за лінію фронту до місця їхнього постійного проживання. Згідно з долученим списком, на підконтрольну ЗУНР територію виявили бажання переїхати 75 осіб єврейської, польської та української національностей разом зі своїми сім'ями[388].

Становище національних меншин регламентувало кілька законів, ухвалених УНРадою у квітні 1919 р. "Закон з дня 8. цвітня 1919 р. про право горожаньства на Західній Области Української Народної Республіки" визначав ті категорії населення, які мали виборче право, зокрема, могли брати участь у виборах до Сойму ЗОУНР. За цим законом, громадянами УНР вважалися особи, які на час його оголошення належали ("мали право свої-ни") до однієї з громад ЗОУНР. Особи, які не виявляли бажання стати громадянами УНР, повинні були до 20 травня 1919 р. подати заяву про те, що вони претендують на громадянство іншої держави. Якщо б виявилося, що метою такої заяви було ухилення від виконання громадянських обов'язків, політична влада першої інстанції могла її не прийняти.

Один з абзаців закону безпосередньо стосувався представників національних меншин, опозиційних владі (особливо поляків). Закон передбачав, що службовці, які відмовилися присягнути українській владі, але хотіли залишатись українськими громадянами, повинні були скласти заяву вірності УНР — у протилежному випадку вони втрачали право громадянства. Громадяни УНР отримували право громадянства ЗОУНР. Даний параграф закону в проекті, підготовленому Державним Секретаріатом внутрішніх справ, звучав так: "Особи, які мають право громадянства на основі законів, виданих Центральною Радою, є одночасно громадянами цілої Української Народньої Республики і громадські права й обов'язки в Західній Области УНР виконують на рівні з усіми громадянами, коли одна з громад сеї Области прийме їх в свій звязок відповідно до обов'язуючих в сій области постанов про наданнє громадської приналежности"[389]. Остаточна редакція закону, ухвалена УНРадою, спрощувала процедуру набуття громадянства, а отже, й надання виборчого права наддніпрянцям, які з тих чи інших причин перебували на території ЗОУНР.

---

[387] ЦДІА України у м. Львів. — Ф. 146. — Оп. 8. — Спр. 3046. — Арк. 76—76 зв.

[388] Там само. — Арк. 78—80 зв.

[389] Цит. за: *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918—1920. — С. 91.

Чужоземці й особи, які не належали до жодної з громад на території ЗОУНР, але постійно проживали тут упродовж щонайменше 5 років, могли набути громадянства за умов, передбачених цим законом. Зміна місця проживання, спричинена воєнними подіями, не впливала на процес прийняття громадянства[390]. Механізм виконання закону (складення заяви про вибір громадянства чи складення присяги) регламентувало розпорядження Державного Секретаріату внутрішніх справ від 10 квітня 1919 р., у параграфі 3 якого зазначалося: "Службовці, що не зложили службового приреченя, складають заяву вірности в державнім повітовім комісаріяті, а не у власти, котрій відказали ся зложити службове приреченє. Державний повітовий комісаріят не може настигати на бувших службовців, щоби зложили заяву вірности Українській державі"[391].

УНРада 15 квітня 1919 р. ухвалила закон про скликання Сойму ЗОУНР та закон про вибори до нього (виборчу ординацію). Загальне, без диференціації за гендерною приналежністю, рівне, безпосереднє, таємне та пропорційне виборче право поширювалося на всіх громадян держави, яким виповнилось 20 років (послом міг бути обраний кожен громадянин, який досяг 28-річного віку). Скликаний у червні 1919 р. однопалатний Сойм мав складатися з 226 послів: 160 українців (70,8 % загальної кількості парламентаріїв), 33 поляків (14,6 %), 27 євреїв (11,9 %) і 6 німців (2,7 %)[392].

Наступ польської армії та встановлення польського правління в липні 1919 р. в Східній Галичині унеможливив скликання Сойму ЗОУНР. У вересні 1919 р., за підрахунками міжнародного Червоного Хреста, в польських концентраційних таборах опинилися 23 133 інтерновані цивільні українці[393].

Отже, адміністрація ЗУНР намагалася налагодити стосунки з польською та єврейською меншинами на конструктивній основі. Участь поляків та євреїв у міському самоврядуванні була важливим стабілізаційним чинником міжнаціональних стосунків. Інтересам української влади відповідала й соціальна та гуманітарна діяльність польських національних інституцій. Однак польська інтелігенція, відмовившись від праці в державних установах, фактично саботувала українське правління.

Брак в української влади широкої соціальної бази в містах і реальна перспектива приходу польської армії створювали умови для діяльності польського підпілля. Відтак запобіжні заходи адміністрації ЗУНР щодо польських активістів мали на меті паралізувати антиукраїнські виступи. З іншого боку, вони здійснювалися у відповідь на дії польської влади щодо української інтелігенції по той бік лінії фронту.

Однак, попри трагічні наслідки українсько-польської війни 1918—1919 рр., треба зазначити позитивні реалії міжнаціональних стосунків: соціальну та гуманітарну підтримку мешканців міст з боку української влади, участь національних меншин у роботі міських рад, українсько-польську

---

[390] Вістник державних законів і розпорядків Західної Области Української Народної Республіки. — Станиславів, 1919. — 5 мая. — Вип. 10. — С. 69—70.

[391] Там само. — С. 70.

[392] *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918—1920. — С. 90.

[393] В вересни м. р. було 23.133 інтернованих Українців // Український Прапор. — Відень, 1920. — 6 січ. — Ч. 1. — С. 3.

угоду про ставлення до полонених та інтернованих. Це стосується і мирного характеру передачі влади в окремих містах краю до рук поляків у травні 1919 р. внаслідок домовленостей з українською адміністрацією, що було унікальним явищем у революційній практиці 1917—1920 рр.[394]

ВІЙСЬКОВІ НЕВДАЧІ Й ПОРАЗКА ЗУНР

Проблеми державного будівництва ЗУНР додатково обтяжувалися й навіть перекреслювалися невдачами на фронтах.

У квітні 1919 р. на польсько-українському фронті відбулися докорінні зміни у розстановці сил: із Франції до Галичини було перекинуто 100-тисячну польсько-французьку армію, сформовану під Парижем. Очолював її генерал Йозеф Галлер, кадровий військовий, який нещодавно був командиром бригади польського легіону у Франції. До особового складу дивізій армії входили не лише військовополонені-поляки з колишнього війська Німеччини або Австро-Угорщини. Значна частина солдатів була привезена з-за океану. Це були емігранти польського походження, які проходили натуралізацію (тобто очікували на громадянство США), отже, не підлягали призову до американської армії. Тим, хто не міг бути мобілізованим до експедиційного корпусу США у Європі, але бажав підтримати Антанту, обіцяли (і виконали) прискорення натуралізації після завершення воєнних дій. Таких американських напівгромадян нараховувалося серед "галлерчиків" близько 24 тис.

Війську Й. Галлера бракувало офіцерів, й командні посади в ньому посіли французи. Вони ж забезпечили дивізії артилерією, іншою зброєю та військовим спорядженням. Отже, по суті це була франко-польська армія. 30 квітня 1919 р. у Львові Й. Галлер виголосив промову, в якій, зокрема, наголосив: "Як птахи з далеких країв, прилетіли ми до Вас, щоби в сім місті звити гніздо, з якого полетимо далі на схід, щоб там означити границі нашої держави, де вони мусять бути признані"[395].

Найвища Рада Антанти вирішила, що ця армія не має використовуватися на галицькому фронті, бо її призначення — дати відсіч більшовикам. Польське командування обійшло цю умову: новоприбулі дивізії зосереджувалися вздовж колишнього австро-російського кордону, нібито для ведення операцій проти військ Петлюри. Варшава, в передчутті близької перемоги, відмовлялася йти на будь-який компроміс, нехтуючи навіть вимогами Антанти, яка ладна була закривати очі на витівки свого польського протеже. *"Суперечку з русинами не дасться залагодити інакше, як зі зброєю в руках"*, — писав у квітні 1919 р. Ю. Пілсудський прем'єр-міністрові Польщі Ігнацію Падеревському.

У середині травня польські війська, зміцнені армією Галлера, перейшли у загальний наступ і до початку червня зайняли майже усю Галичину, за винятком невеликого трикутника між р. Дністер й р. Збруч. 23 травня румунські війська перетнули галицько-буковинський кордон й зайняли Коломию та Покуття аж до Дністра.

---

394 *Павлишин О.* Львівщина в добу Західно-Української Народної Республіки (1918—1919). — С. 144—145.

395 Цит. за: *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918—1920. — С. 104.

26 травня 1919 р. президент УНРади Є. Петрушевич та уряд ЗУНР залишили тогочасну столицю — Станиславів. Місто негайно зайняла місцева польська міліція, яка таємно організувалася напередодні. Із Станиславова уряд подався до Бучача, звідти — до Заліщик, потім — до Чорткова.

Становище української влади здавалося безнадійним, а відворот національної армії — щораз трагічнішим. Жовнір, який після невдалих спроб здобуття Львова залишався лише у дефензиві, чекаючи на перемир'я і справедливе вирішення східногалицького питання, побачивши з двох боків переважаючі сили ворога, утратив віру в перемогу. Внаслідок поразок й внутрішньої політичної боротьби захиталася довіра до уряду. Армії загрожував розвал, урядові — криза.

За цих обставин 9 червня 1919 р. УНРада наділила президента ЗУНР—ЗОУНР Є. Петрушевича повноваженнями *диктатора.* Ставши "уповновласненим диктатором", Є. Петрушевич призначив нового Начального вождя УГА — наддніпрянського генерала Олександра Грекова. Наступні два тижні стали періодом останнього відчайдушного наступу УГА — так званої *Чортківської офензиви.* Було відвойовано майже половину території, окупованої польськими військами з середини травня. УГА швидко просувалася уперед і невдовзі опинилася біля воріт Львова.

Успіх не вдалося розвинути й закріпити через брак зброї, набоїв та амуніції. 27 червня командування польськими військами в Галичині перебрав у свої руки Ю. Пілсудський. Контрнаступ поляків відкинув українців на попередні позиції. У частинах УГА було настільки обмаль набоїв, що організований відхід охороняла головним чином артилерія. Лише слабкість натиску польських військ і вміле керівництво українськими частинами врятували УГА від цілковитого знищення.

У час, коли завершувалася Чортківська операція УГА, на допомогу польській стороні у черговий раз прийшла Антанта. В її рішенні від 25 червня 1919 р. зазначалося: "Щоби забезпечити особи й маєток мирного населення Східної Галичини проти небезпек, які їм грозять від большевицьких банд, Найвисша Рада союзних і принятих до союза держав рішила уповажнити сили Польської Республики вести свої операції аж по ріку Збруч. Се уповажненнє в нічім не пересуджує рішень, які Найвища Рада прийме опісля, щоб управильнити політичний статут Галичини"[396].

За цих прикрих обставин, під натиском переважаючих сил ворога 16—18 липня війська ЗУНР—ЗОУНР у цілковитому порядку, зі зброєю в руках перейшли р. Збруч, залишивши усю Східну Галичину в руках польської влади.

Перехід почався в полудень 16 липня. Як згадував ці трагічні часи активний учасник визвольних змагань О. Назарук: "Були то страшні дні. З одного боку напирали поляки, з другого — большевики. Територія обох українських держав займала вже тільки дуже малий простір по обох боках Збруча. На тім просторі чути було гук гармат і від сходу й від заходу... Нескінченні ряди галицьких обозів тягнулися... Здалека долітав глухий гук гармат: то галицька артилєрія здержувала дійсно безприкладним геройством польський напір, щоб мали час вицофатися (відступити, відійти (польс.). — *Авт.*) наші обози з хорими

[396] *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918—1920. — С. 143.

й раненими, з майном. Артилєрія мала ще трохи муніції. А піхота вже ні. Вона білою зброєю помагала, де могла, нашій артилєрії здержувати напір ляхів. І своїми трупами вкривала останні поля галицької землі...”[397]

З військом ішло також чимало цивільного населення, особливо інтелігенції, яка служила в українських державних установах. Хто міг, рятувався від помсти ворога...

Як вже зазначалося, на вирішення долі Галичини вплинув страх Антанти перед більшовицькою загрозою. Рішенням від 25 червня 1919 р. Антанта дозволяла польському війську вести операції до р. Збруч, застерігши, що справа державної приналежності Східної Галичини має ще вирішуватися. 20 листопада того ж року Антанта зробила наступний крок — Польща дістала мандат на цей край упродовж 25 років, після чого його долю мав вирішувати всенародний плебісцит. Але всі ці рішення були лише мовчазним погодженням з доконаним фактом — окупацією Східної Галичини польськими військами. Сумнівне право на володіння Польщею цією територією “скріпила” Рада послів Антанти 14 березня 1923 р. ...

* * *

Західноукраїнська Народна Республіка реально (тобто на власній території) проіснувала 257 діб. Із переходом за лінію Збруча війська та урядових структур республіки, а згодом — на еміграції неодноразово здійснювалися спроби віднайти можливості відвоювання національної свободи, відновлення в тій або іншій формі державності, але реальні обставини тогочасної геополітичної ситуації, співвідношення сил у повоєнній Європі не дозволили цього зробити.

Історія ЗУНР поза рідною землею сповнена трагізму. Очевидно, особливо з позицій сьогодення, що й приреченою на невдачу була і діяльність її уряду на еміграції, як рівночасно намагання республіканської дипломатії привернути увагу світової спільноти до долі Східної Галичини. Терези історії у черговий раз схилилися на користь Польщі...

В українсько-польській війні на теренах Східної Галичини загинуло близько 15 тис. українських і 10 тис. польських вояків. І якщо польські солдати та старшини полягли за утримання у складі відродженої Польщі її східних “кресів”, вважаючи це своєрідним відновленням “історичної справедливості”, то сміємо думати — й українські жертви (попри поразку в цій війні) були не даремні.

Безперечно, поразку ЗУНР зумовила ціла низка факторів. Однак жоден з них не спроможний перекреслити ролі Республіки в історичному поступі нашого народу на шляху до національної свободи й державної незалежності. Реальне існування упродовж восьми з половиною місяців національної галицької державності поставило на практичний ґрунт в українському русі гасло Соборної Української держави. Досвід ЗУНР засвідчив, що здобути й відстояти незалежне національне існування можливо лише завдяки консолідації сил усіх суспільних верств і політичної еліти нації.

[397] *Назарук О.* Рік на Великій Україні: Конспект споминів з української революції. — С. 182, 184.

Розділ шостий

БІЛЬШОВИЦЬКА ЕКСПАНСІЯ В УКРАЇНУ

Більшовицькі діячі після здобуття Києва в лютому 1919 року. Другий зліва — Володимир Антонов-Овсієнко, поруч з ним — начдив Василь Боженко і член Революційно-військової ради фронту Юхим Щаденко

УТВОРЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (1917—1918)

Більшовицько-радянський чинник став важливою складовою Української революції. Як повалення царизму безпосередньо спричинило створення Центральної Ради, так і Жовтневий переворот зумовив спочатку появу УНР, а згодом і проголошення України незалежною державою. Це не входило в плани більшовиків, тому керівництво радянської Росії усілякими засобами намагалося протидіяти становленню української національної державності. Разом із цим з усього неукраїнського політичного спектру колишньої Російської імперії лише більшовики використовували державницькі та національно-культурні прагнення українців заради зміцнення своїх позицій і формально не заперечували навіть найбільш радикальних цілей Української революції, а, отже, навіть не бажаючи того, стали її частиною.

В радянській історіографії, за винятком хіба що 1920-х рр., на вивчення Української революції було накладено жорстке табу, тому й роль більшовицько-радянського чинника у ній не аналізувалася. Історики української діаспори розглядали більшовиків переважно в якості зовнішньої сили, яка хоч і користувалася значним впливом у суспільстві, але взагалі була відверто ворожою щодо Української революції та державницьких прагнень українців. Таку позицію влучно охарактеризував видатний український мислитель Іван Лисяк-Рудницький: "В першу чергу потрібна інтелектуальна чесність, готовність бачити речі такими, якими вони справді є. Але серед нашої громадськості панує протилежний нахил: замикати очі на небажані факти. І так заперечують існування комунізму як української політичної течії. Комунізм, мовляв, виступав тільки як форма чужоземної, російської інтервенції й окупації, а українські комуністи — це просто агенти Москви"[1].

Дещо схожа ситуація спостерігається й у сучасній українській історіографії: більшовицько-радянський чинник періоду 1917—1920 рр. в узагальнюючих працях розглядається переважно в якості зовнішньої сили, насамперед в контексті взаємин радянської (наприкінці 1917 — на початку 1918 рр. загальновживаною була назва "совітська") влади з українськими

[1] *Лисяк-Рудницький І.* Що робити? // І. Лисяк-Рудницький. Історичні есе. — Т. 2. — К., 1994. — С. 446—447.

національними урядами. Вплив цього чинника на перебіг подій у ході Української революції аналізується недостатньо. Найменше уваги приділяється першій спробі встановлення радянської влади в Україні (грудень 1917 — квітень 1918 рр.), про яку частіше за все лише побіжно згадується при аналізі діяльності УЦР та її взаємин із ленінським Раднаркомом. Між тим саме в цей період формувалося те ставлення широких народних мас до радянської влади, що стало основним чинником успіху більшовиків в Україні взимку-навесні 1919 р. а разом із цим і їхній загальній перемозі. Щоб чіткіше зрозуміти більшовицьку політику в Україні після Жовтневого перевороту, варто проаналізувати ставлення керівництва цієї партії до українського питання в період, який передував захопленню більшовиками влади в Петрограді.

З поваленням самодержавства в Росії національне питання перетворилося на одне з ключових. Несподівано для нової верхівки потужно виявив себе український національно-визвольний рух. Як образно зазначив І. Лисяк-Рудницький, "в 1917 р., коли чари імперії розвіялися, тисячі вчорашніх «малоросів» мало не за одну ніч перетворилися на національно-свідомих українських патріотів і потенційних «сепаратистів»"[2]. Вимоги надати автономію в культурному та господарському житті масово лунали не лише в Україні. Знаковою подією, що продемонструвала російській верхівці українське пробудження, стала 20-тисячна демонстрація, що відбулася в Петрограді 25 (12) березня 1917 р. Керівництво РСДРП(б) не могло залишити поза увагою такі настрої.

Щоб здобути верховну владу, більшовикам потрібно було опанувати ради. Тому в їхні гасла були внесені істотні корективи щодо найбільш уразливих для широких верств населення аспектів — про мир, земельне і національне питання. Про земельне в історіографії сказано чимало — перехоплене в есерів гасло "Землю — селянам!", помножене на обіцянку швидко втілити його в життя разом з вистражданим "Мир — народам!" (на заміну гасла про перетворення імперіалістичної війни на громадянську) допомогло більшовикам завоювати прихильність насамперед тієї частини селянства, яка на той час була одягнута в солдатські шинелі. Про трансформації національних гасел, які були здійснені навіть раніше, йдеться менше. То в чому полягала різниця у ставленні до українського питання більшовиків та інших загальноросійських партій, чим ці відмінності були зумовлені?

Головним чинником, що визначив різницю підходів, стало питання влади. Партії, що увійшли до Тимчасового уряду після Лютневої революції, не були готові піти далі скасування особистих національно-культурних і релігійних обмежень. Це рішення, яке більшовицький фахівець у царині національного питання Семен Диманштейн образно назвав скасуванням "зоологічної форми національного гноблення для окремих осо-

[2] *Лисяк-Рудницький І.* Четвертий універсал та його історичне значення // Там само. — С. 6.

бистостей"[3], було необхідним, але в тих умовах вже недостатнім. Адже, як підкреслював Диманштейн, "національності в цілому прав не отримували"[4].

Більшовики, які на той час при владі не перебували, мали більш широке поле для маневру. Вони оцінювали здійснювані реформи як буржуазно-демократичні перетворення. Відповідно до цього формували свою тактику дій. В ухвалених керівництвом РСДРП(б) ще в серпні 1913 р. (передруковані 30 (17) березня 1917 р. у щойно відновленій газеті "Правда") положеннях визнавалося, що в капіталістичному світі для національного примирення "особливо необхідна широка обласна автономія та цілком демократичне місцеве самоуправління, при визначенні територіальних меж самоврядних і автономних областей на основі врахування самим місцевим населенням господарчих і побутових умов, національного складу населення і т. ін.". Цілком логічними й такими, що випередили публічне оголошення подібних намірів з боку Української Центральної Ради, стали пропозиції більшовиків, які висловив Йосип Сталін в опублікованій 7 квітня (25 березня) 1917 р. статті в газеті "Правда". Він наголосив на потребі проголосити "політичну автономію (не федерацію) областей, які являють суцільну господарську територію з особливим побутом і національним складом населення, з «діловодством» та «викладанням» своєю рідною мовою"[5]. Другим пунктом він визнав "право на самовизначення для тих націй, які з тих чи інших причин не можуть залишитися в рамках державного цілого"[6]. Таким чином, Сталін ототожнив право націй на самовизначення з відокремленням від Росії, тобто із здобуттям незалежності. Виконання цих вимог він називав тим шляхом, що насправді веде до знищення національного гноблення.

Подібні тези були виголошені Сталіним та Леніним і на "квітневій" (7—12 травня (24—29 квітня) 1917 р.) конференції РСДРП(б). Відмову від визнання права на відокремлення Сталін прирівняв до відмови "від тактики використання з метою знищення імперіалізму всяких революційних рухів у надрах пригноблених національностей"[7]. Це було неприпустимо, тому він зазначив: "Ми повинні підтримувати усякий рух, спрямований проти імперіалізму"[8]. На той час основними конкурентами більшовицької партії вбачалися більш впливові загальноросійські партії, передусім есери та меншо-

[3] *Диманштейн С.* Предисловие // Революция и национальный вопрос. Документы и материалы по истории национального вопроса в России и СССР в XX веке // Под ред. С. М. Диманштейна. — Т. 3. — Февраль—октябрь 1917. — М., 1930. — С. XXII.

[4] Там само.

[5] *Сталін Й. В.* Про скасування національних обмежень // Й. В. Сталін. Твори / Пер. з рос. видання. — Т. 3. — Березень—листопад 1917 р. — К., 1947. — С. 21. Вперше опубліковано було тут: Правда. — 1917. — 25 марта.

[6] Там само.

[7] Седьмая (апрельская) Всероссийская конференция РСДРП (большевиков); Петроградская общегородская конференция РСДРП (большевиков). Апрель 1917 года: Протоколы. — М., 1958. — С. 227.

[8] Там само.

вики. Тому Ленін намагався не дратувати опонентів Тимчасового уряду з національних регіонів. Він підкреслював: “Ми до сепаратистського руху ставимося байдуже, нейтрально. Якщо Польща, якщо Фінляндія, Україна відокремляться від Росії, в цьому нічого поганого нема. Що тут поганого? Хто це скаже, той шовініст”[9]. Водночас наголошувалося на тому, що право на відокремлення не позбавляє (а по суті, як випливало з соціально-економічної програми, зобов’язує) більшовиків права і свободи агітації проти відокремлення.

Така позиція викликала спротив значної частини партійців. Співдоповідач Сталіна з національного питання Георгій П’ятаков, який представляв київських більшовиків, виступив категорично проти того, щоб у партійній програмі залишалося “право націй на самовизначення”. Він обгрунтував це так: “Соціал-демократи проголошують права, щоб так чи інакше їх здійснювати. Якщо ми кажемо, що здійснювати ці права шкідливо, то не зрозуміло заради чого це право проголошується”[10]. Іншими словами, П’ятаков та його прихильники виступали за те, щоб демонструвати широкому загалу стратегічне (тобто таке, що не визначається суто тактичними міркуваннями, викликаними необхідністю захопити владу) бачення розвитку країни. Думка, що здійснення права на самовизначення на практиці суперечить більшовицьким планам на майбутнє, не заперечувалася на партійній конференції. Але часи, коли Ленін хизувався прямотою (“Чесність в політиці є результат сили, лицемірство — результат слабості” — писав він в 1911 р.[11]), минули. Чесність була невигідною. Програмні засади РСДРП(б) були неприйнятні для більшості населення. Тому, за наполяганням Леніна та Сталіна, конференція відхилила пропозиції П’ятакова: боротьба з “відкритим забралом” могла завадити більшовикам здобути владу.

Від травня до листопада 1917 р., тобто до захоплення влади в Петрограді, РДСРП(б) була єдиною загальноросійською партією, керівництво якої не лише формально підтримувало прагнення України здобути автономію, а й постійно підкреслювало скромність українських вимог. Прикладів було чимало, наведемо лише один. У газеті “Правда” від 30 (17) червня 1917 р. Ленін назвав “найскромнішими і найзаконнішими” вимоги УЦР про надання автономії Україні, а відмову їх виконати — “нечуваною безсоромністю, дикою зухвалістю контрреволюціонерів, справжнім проявом політики великоруського «держиморди»”[12]. Основну критику у своїй статті він спрямував проти своїх конкурентів у лавах есерів та меншовиків, представники яких з’явилися в Тимчасовому уряді. Це було цілком зрозуміло й логічно, особливо з огляду на звинувачення Української Центральної Ради

[9] В. І. Ленін про Україну. — Ч. 2: 1917—1922. — К., 1969. — С. 15.

[10] Седьмая (апрельская) Всероссийская конференция РСДРП (большевиков); Петроградская общегородская конференция РСДРП (большевиков). Апрель 1917 года: Протоколы. — М., 1958. — С. 215.

[11] *Ленін В. І.* Полемічні замітки // Повн. зібр. тв. — Т. 20. — С. 199.

[12] *Ленін В. І.* Україна і поразка правлячих партій Росії // В. І. Ленін про Україну. — Ч. 2: 1917—1922. — К., 1969. — С. 21.

в есерівській газеті "Дела народа" та меншовицькій "Рабочей газете" у "ленінстві в національному питанні"[13]. Така ленінська позиція та геть негативне ставлення до неї інших, навіть соціалістичних партій, зайвий раз підкреслює той факт, що ідею політичної автономії чи то навіть відокремлення України від Росії як цілком можливого й закономірного розвитку подій першими на загальноросійському рівні висловили більшовицькі керівники.

Утім, виникає питання: якщо більшовицькі вимоги щодо захисту прав пригноблених націй були часом навіть радикальніші від вимог власне політичних представників цих націй, то чому тоді ж РСДРП(б) не отримала переважного впливу в Україні, програючи саме українським, а не загальноросійським партіям? Одну з причин цього називає С. Диманштейн: "Показовим є той факт, що протягом 1917 року до Жовтня ми майже не зустрічаємо в більшовицькій пресі — окрім центральної — яких-небудь серйозних статей та виступів з національного питання, неначе це не було одним із найбільш вагомих питань революції, неначе у цьому питанні у нас не було суперечок з нашими супротивниками, — якщо не рахувати деяких статей з приводу боротьби з буржуазним сепаратизмом, написаних швидше у дусі «лівих», аніж в дусі ухваленої на конференції резолюції"[14]. Щодо України можна дійти такого висновку: підкорившись волі свого партійного центру, місцеві більшовики не виступали проти надання Україні автономії чи навіть права на відокремлення, але й не могли агітувати за те, що суперечило їхньому світобаченню.

Показовою в цьому плані була позиція керівників київської організації РСДРП(б) щодо Всеукраїнського національного конгресу, або, як його називали тоді, Українського національного з'їзду, який відбувся 19—21 (6—8) квітня 1917 р. Напередодні його скликання в Києві розповсюдилися чутки про те, що це зібрання буде оголошене Українськими Установчими зборами. Представники загальноросійських партій прирівняли це до сепаратизму. Центральна Рада отримала від Київської ради робітничих та солдатських депутатів, очолюваної есером Павлом Незлобіним, попередження: "Якщо український конгрес оголосить себе установчими зборами, то він буде розігнаний військовими багнетами"[15]. Схоже ставлення до майбутнього з'їзду проявилося і в більшовиків. 15 (2) квітня це питання під назвою "Про українців" обговорювалося на засіданні київського комітету РСДРП. Г. П'ятаков запропонував вступити в перемовини з українськими соціал-демократами і "змусити їх, як с-д партію, протидіяти сепаратистським починанням. У випадку їх відмови, почати наполегливий наступ на сепаратист-

[13] *Ленін В. І.* Україна і поразка правлячих партій Росії // В. І. Ленін про Україну. — Ч. 2: 1917—1922. — К., 1969. — С. 22.

[14] *Диманштейн С.* Предисловие // Революция и национальный вопрос. Документы и материалы по истории национального вопроса в России и СССР в XX веке // Под ред. С. М. Диманштейна. — Т. 3. — Февраль—октябрь 1917. — М., 1930. — С. XXXV.

[15] Інформація про спільне засідання президій київських міських громадсько-політичних організацій // Український національно-визвольний рух. Березень—листопад 1917 року: Док. і матеріали. — К., 2003. — С. 124.

ський рух, так як він є кіл в спину революційному руху"[16]. Було ухвалено рішення на запланованій на 16 (3) квітня "міжпартійній конференції соціалістичних партій, які працюють в Україні" провести переговори з українськими соціал-демократами "з метою спільних дій проти української буржуазії", тобто Центральної Ради[17]. На наступному засіданні комітету, з огляду на те, що українські соціал-демократи відмовилися бойкотувати національний конгрес, підтримали "буржуазну «Українську Центральну Раду» в її намаганнях утворити федеративну українську республіку", київські більшовики ухвалили рішення "не вступати з українською с-д-тією ні в які блоки"[18]. Той самий П'ятаков назвав українських есдеків шовіністами, оскільки ця партія "стоїть за участь в буржуазному з'їзді і т. ін."[19]. Виступ П'ятакова не був найбільш антиукраїнським на цьому засіданні київських більшовиків, він лише відбивав загальну позицію.

Оскільки в Україні ідея автономії поширювалася на все більш широкі верстви населення, то пряме її заперечення означало втрату популярності. Навіть місцеві меншовики визнали це право для України, після чого були допущені до участі в установчому з'їзді Української соціал-демократичної партії (УСДРП), який відкрився 17 (4) квітня 1917 р.[20]. Тому місцеві більшовики відверто проти автономії виступати не могли. Тим більше, що гасло керівництва РСДРП(б) про "право націй на самовизначення" не давало санкції на таку боротьбу. На квітневій конференції РСДРП(б) П'ятаков зазначав, що українські соціал-демократи "розуміють цю формулу так, що вони можуть вести яку завгодно національну лінію. Партія пролетаріату, яка не може ставити жодного питання інакше, як у міжнародному масштабі, має дати директиви, як поводитися в кожному окремому випадку. Тут, в Петрограді, говорити, звичайно, легко, а коли нас починають питати — що ви вирішили стосовно України, — доводиться відповідати, що ми стоїмо за українську автономію. Програмного пункту з цього питання у нас немає"[21]. Конференція теж не внесла достатньої ясності. Чіткої відповіді на зауваження представника Грузії Філіпа Махарадзе про те, що "добре проголошувати загальні гасла, але спочатку варто було б подумати про те, як їх втілювати в життя"[22], делегати не отримали. Натомість, звертаючись до прикладу з Польщею, Володимир Ленін роздратовано відповів Феліксу Дзержинському: "Люди не хочуть розуміти, що для посилення інтернаціоналізму не потрібно повторювати одних і тих же слів, а потрібно в Росії

[16] Протоколи київської організації РСДРП (більшовиків) 1917 року // Літопис революції. — 1931. — № 4. — С. 157.

[17] Там само. — С. 156.

[18] Там само. — С. 164.

[19] Там само. — С. 167.

[20] 1917 год на Киевщине. Хроника событий. — К., 1928. — С. 28.

[21] Седьмая (апрельская) Всероссийская конференция РСДРП (большевиков); Петроградская общегородская конференция РСДРП (большевиков). Апрель 1917 года: Протоколы. — М., 1958. — С. 215.

[22] Там само. — С. 226.

наполягати на свободі відокремлення пригноблених націй, а в Польщі підкреслювати свободу об'єднання"[23].

Київські більшовики відповідним чином і діяли: за можливості національного питання намагалися не торкатися, а при нагоді агітували за "свободу об'єднання". Небажання пропагувати потребу надання Україні національних та політичних прав вже згаданий П'ятаков обґрунтовував суто економічними чинниками. На початку червня 1917 р. на загальних зборах київської організації більшовиків він наголошував: "Ми підтримуємо українців в їхніх протестах проти всяких циркулярних заборон уряду, як то заборона українського військового з'їзду. Але взагалі українців підтримувати нам не випадає, бо пролетаріатові рух цей не вигідний. ***Росія без української цукрової промисловості не може існувати, те саме можна сказати про вугілля, хліб (чорноземна смуга)***"[24] (виділено *Авт.*). Підкреслимо: цей відвертий виступ проти українського руху мав суто економічне забарвлення, але це був захист економічних інтересів Росії, а не України. Це цілком логічно, оскільки, як зазначав у 1918 р. Василь Шахрай, в Україні, як серед українського населення, так і серед більшовиків, існувало схоже бачення щодо того, що більшовики — це російська партія, а серед українців більшовиків немає[25]. Таким чином, причиною слабкої популярності більшовиків в Україні стала й та обставина, що вони сприймалися нехай як дружня, але російська, а не українська партія. До цього слід додати, що єдиного центру РСДРП(б) в Україні на той час не існувало, що було наслідком як невизначеності питання про кордони, так і нігілістичного ставлення до українського руху розташованих переважно у зрусифікованих містах більшовицьких організацій України.

На відміну від лівобережних організацій РСДРП(б) в Україні, київські більшовики поступово усвідомлювали постійно зростаючу силу національно-визвольного руху і змушені були з ним рахуватися. Важливою спонукою до більш тісних взаємин з українськими партіями стала спільна боротьба з Тимчасовим урядом та есеро-меншовицьким впливом у місцевих органах влади. Приміром, у цитованій вище промові Г. П'ятакова він заявив, що український національно-визвольний рух спрямований "проти соціальної революції"[26]. Такої позиції притримувалася значна частина київського комітету РСДРП(б). Однак публічне ставлення київських більшовиків до рішень II Всеукраїнського військового з'їзду було іншим. 22 (9) червня 1917 р. на об'єднаному засіданні робітничих та солдатських рад Києва більшовики запропонували резолюцію, в якій відзначалося: "Ми, зі свого боку, підтримуємо вимогу широкої обласної автономії України та вважаємо необхідною якнайшвидшу відміну нагляду зверху та відміну обов'язкової державної мови"[27]. Мало того, в промові представник більшовиків

[23] Там само. — С. 217.

[24] Цитовано за: Національне питання. Курс національного питання для комвишів та радпартшкіл / Хрестоматія з метод. вказівками. — Харків, 1932. — С. 249.

[25] *Скоровстанский В.* Революция на Украине. — Саратов, 1919. — С. 110.

[26] 1917 год на Киевщине. Хроника событий. — К., 1928. — С. 104.

[27] Там само. — С. 114.

М. Зарніцин був налаштований ще більш проукраїнськи: “Ми підтримуємо висунуте українцями загарбне (мовою оригіналу — “захватное”. — *Авт.*) право під час революції”[28]. Коли стало зрозумілим, що більшістю голосів буде ухвалена резолюція із засудженням рішень II Всеукраїнського військового з’їзду, то більшовики разом із представниками української фракції ради солдатських депутатів, українськими есерами та українськими есдеками, покинули це зібрання[29]. За спогадами М. Майорова, позиція більшовиків “знайшла співчуття в українських угрупуваннях, вони вважали нас за друзів і підтримували наші принципи як правильні, в боротьбі з Тимчасовим Урядом”[30].

Важко сказати, чи правильно розуміли київських більшовиків українські соціал-демократи та й представники національних сил взагалі. Мало того, самі більшовики в Україні не могли чітко визначити, а, отже, і зрозуміти партійну тактику в національному питанні. Адже реально з українськими силами їх поєднувала лише боротьба з Тимчасовим урядом. Таке співробітництво посилилося після відомих подій, які отримали назву “липневої реакції”. Що ж до ставлення київських більшовиків до національного питання, то воно, як зауважував один з їхніх керівників Ізраїль Кулик, ставилося “абстрактно, без застосування теоретичних положень в повсякденній практиці і орієнтації у виявах українського національного руху”[31]. П’ятаков і надалі не погоджувався з основним більшовицьким гаслом в національному питанні. На початку липня відбулася чергова загальноміська конференція більшовиків, де він цілком резонно зауважував: “Кажучи пригнобленим національностям: ви маєте право відокремитися, але ми вам не рекомендуємо, ми ставимо себе в дурне становище”[32].

Шляхи більшовиків і провідних загальноросійських партій дедалі більше розходилися. Тому все більше рішень вони змушені були узгоджувати з українськими партіями. Співробітництво більшовиків з УСДРП лише посилилося після обрання 18 (5) жовтня 1917 р. Г. П’ятакова головою президії виконкому Київської ради робітничих депутатів (КРРД). Перевибори виконкому відбулися після корніловського заколоту та спричиненої ним зміни настроїв народних мас. Їх ініціаторами стали українські соціал-демократи та більшовики. До президії новообраного виконавчого комітету КРРД увійшло три більшовика, один есер, два меншовика та один український соціал-демократ[33]. Після цього резолюції КРРД були здебільшого

[28] Цитовано за: *Кулик И. Ю.* Киевская организация от февраля до октября 1917 г. // Летопись революции. — 1924. — № 1 (6). — С. 198.

[29] 1917 год на Киевщине. Хроника событий. — К., 1928. — С. 114.

[30] *Майоров М.* З історії революційної боротьби на Україні. 1914—1919. — Харків, 1928. — С. 34.

[31] *Кулик И. Ю.* Киевская организация от февраля до октября 1917 г. // Летопись Революции. — 1924. — № 1 (6). — С. 201.

[32] Голос социал-демократа. — 1917. — № 78. — 23 июля. Цитовано за: *Кулик И. Ю.* Киевская организация от февраля до октября 1917 г. // Летопись революции. — 1924. — № 1 (6). — С. 202.

[33] 1917 год на Киевщине. Хроника событий. — К., 1928. — С. 279.

більшовицькі, які вони, втім, узгоджували з українськими соціал-демократами, а, отже, здебільшого лояльні до Центральної Ради.

Співпраця між більшовиками та українськими есдеками мала своє відображення в рамках Центральної Ради. Київський комітет РСДРП(б) нарешті відмовився від ігнорування Центральної Ради та в серпні надіслав до своїх представників. 9 серпня М. Лебедєв зачитав заяву більшовицької фракції, в якій викладалося бачення більшовиками завдань революції і, зокрема, йшлося про таке: "Лише тоді, коли при владі буде робітництво та найбідніше селянство, не зацікавлене в національному насиллі на гноблені, лише тоді зможе добитися народ України своїх прагнень, лише тоді зможе існувати справді вільна Україна"[34]. Невдовзі Г. П'ятакова та В. Затонського було делеговано до Малої Ради, де до того часу більшовики не були представлені. Пізніше М. Майоров пояснював участь більшовиків у роботі Центральної Ради тим, що на той час "конфлікт з центральним урядом не тільки не полагоджено, але він дедалі більше загострювався. Центральна Рада мала великі військові сили на румунському фронті, і Комітетові здавалося, що в боротьбі з Керенським можна буде використати сили Центральної Ради"[35]. Найвищої точки це співробітництво сягнуло в перші дні після Жовтневого перевороту.

Захоплення більшовиками влади в Петрограді не могло не змінити їхнього ставлення до українського питання: партія, що бореться за владу, і партія, що її здобула мають різні завдання. Тим більше, що після перевороту на терені України найголовнішим суперником більшовиків у боротьбі за владу став колишній союзник у боротьбі з Тимчасовим урядом — Центральна Рада. З огляду на згадане вище активне використання національного питання в боротьбі зі своїми всеросійськими конкурентами — есерами та меншовиками, більшовики відразу після Жовтневого перевороту не могли відмовитися від власного гасла про право націй на самовизначення. Однак втрачати Україну вони не збиралися.

Втім у перші дні після перевороту, коли доля більшовицької влади у самому Петрограді висіла на волосині, союз між українськими силами та більшовиками лише зміцнився. Першою реакцією на події в Петрограді стало створення в ніч з 25 на 26 жовтня Крайового комітету з охорони революції в Україні, до складу якого увійшли й три більшовика — П'ятаков (від Центральної Ради), І. Крейсберг (від КРРД) та В. Затонський (від РСДРП(б) як партії). Комітет був створений Центральною Радою[36]. Наступного дня причиною входження до нього більшовиків Затонський назвав

[34] Декларация большевистской фракции Украинской Центральной Рады, оглашенная на заседании 22 (9) августа // 1917 год на Киевщине. Хроника событий. Приложение № 31. — К., 1928. — С. 504.

[35] *Майоров М.* З історії революційної боротьби на Україні. 1914—1919. — Харків, 1928. — С. 37.

[36] Повідомлення про створення Крайового Комітету охорони революції в Україні // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2-х т. — Т. 1: 4 березня — 9 грудня 1917 р. — К., 1996. — С. 359.

те, що Центральна Рада, на відміну від Київської міської Думи, зайняла нейтральну позицію щодо подій у Петрограді: "Вчора на засіданні Ради говорилося якщо не про підтримку руху більшовиків, то про те, що центральна Рада не буде чинити йому перепон"[37]. Він також зазначив, що Центральна Рада фактично брала на себе зобов'язання прийняти усіх заходів задля того, щоб війська з України не надсилалися для придушення повстання[38]. Співробітництво не минуло задарма: незважаючи на те, що наступного дня Центральна Рада врешті ухвалила резолюцію з несхваленням дій більшовиків у Петрограді, вона не засудила Жовтневий переворот так рішуче, як того вимагали від неї представники інших загальноросійських партій та загальноросійського з'їзду козацтва, що в той час відбувався в Києві[39]. І хоча більшовики після такої резолюції відмовилися надалі брати участь у роботі Малої Ради, але рвати рішуче з українськими партіями не стали. Покидаючи засідання, П'ятаков зробив заяву від імені більшовиків, яка була зустрінута оплесками присутніх: "Висловлюючись тут проти повстання петербурзького пролетаріату і війська, ви цим вдарили й по нашій партії, і тому ми виходимо з Малої Ради, вважаючи себе вільними. Але знайте, що, незважаючи на все це, в той момент, коли ви будете гинути під ударами російського імперіалізму, ми будемо з вами зі зброєю в руках"[40]. Наступного дня на об'єднаному міському засіданні робітничих та солдатських депутатів П'ятаков фактично повторив свої слова: "Якщо Ради будуть роздавлені, якщо Керенський в крові потопить повстання петроградських робітників та солдатів, то український народ надовго має забути про право на самовизначення"[41].

Подібні виступи більшовицьких провідників Києва сприяли тому, що українські сили не стали на бік Тимчасового уряду. Делегати III Всеукраїнського військового з'їзду, що розпочав свою роботу наприкінці жовтня (за старим стилем) 1917 р. у Києві й рішення якого мали вирішальний вплив й на Центральну Раду, завадили відправці збройних частин до Петрограду. Тимчасовий уряд і пов'язані з ними сили здавалися учасникам з'їзду більш ворожими. У резолюції згаданого з'їзду наголошувалося: "З'їзд вважає, що центральна влада, в складі якої мають силу буржуазні елементи, не може вважатися виразником волі і заступником інтересів трудової демократії, а через те виступ большевиків не можем лічити вчинком антідемократичним. І вжиємо всіх заходів, щоб військо з України, а також українські військові одиниці з фронту й тилу не посилалися для боротьби з представниками інтересів трудового народу"[42]. Пізніше, посилаючись на це рішення, С. Ди-

[37] 1917 год на Киевщине. Хроника событий. — К., 1928. — С. 320.

[38] Там само.

[39] Матеріали Надзвичайного засідання Малої Ради // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2-х т. — Т. 1: 4 березня — 9 грудня 1917 р. — К., 1996. — С. 361—364.

[40] 1917 год на Киевщине. Хроника событий. — К., 1928. — С. 323.

[41] Там само. — С. 324.

[42] Постанови III Всеукраїнського військового з'їзду // Український національно-визвольний рух. Березень—листопад 1917 року: Док. і матеріали. — К., 2003. — С. 870.

манштейн цілком слушно зауважував: “Наша правильна національна в національному питанні в період між Лютим та Жовтнем 1917 р. була одним з серйозних чинників, що забезпечили перемогу пролетарської революції та її зміцнення в наступні роки”[43].

Центральна Рада 20 (7) листопада видала III Універсал, в якому йшлося про створення УНР. У цьому самому документі знову не визнавалася законність більшовицького перевороту. Аргументи на користь цього рішення Універсал наводив такі: “На півночі в столицях іде межиусобна і кривава боротьба. Центрального правительства нема, і по державі шириться безвластя, безлад і руїна”[44]. З огляду на те, що більшовики були єдиною загальноросійською політичною силою, яка підтримувала прохання-вимоги Центральної Ради про якомога швидше надання автономії Україні, врешті, з огляду на те, що саму Центральну Раду представники партій, що входили до поваленого Тимчасового уряду, звинувачували саме за ці наміри в “ленінстві в національному питанні”, відверте небажання визнати більшовиків у якості нової центральної влади з боку Центральної Ради ззовні виглядає не зовсім логічним.

Самим лише прагненням дотримуватися законності обґрунтувати таку позицію Центральної Ради неможливо. Як тут не згадати виступ В. Леніна на захист вимог Української Центральної Ради, що був надрукований у газеті “Правда” від 30 (17) червня 1917 р.: “Ніде в Росії немає і не може бути — ***і ніколи не бувало в революційні моменти подібного роду*** — «гарантій правильності»; всі це розуміють, ніхто не вимагає, всі усвідомлюють неминучість цього. ***Тільки*** для України «ми» вимагаємо «гарантій правильності»!”[45]. Тож більшовицькі керманичі мали підстави сподіватися, що на “гарантії правильності” при визнанні новоствореного Раднаркому не буде зважати й Центральна Рада. Однак на її позицію впливали не стільки формально-юридичні моменти, скільки внутрішнє становище в самій Україні та недооцінка можливостей новоутвореної більшовицької влади. Це, у свою чергу, мало вагомий вплив на ставлення більшовиків до УНР.

Наприкінці жовтня (за старим стилем), невдовзі після Жовтневого перевороту більшовики спробували перебрати владу в Києві. В суперечці, що виникла між більшовиками та симпатиками Тимчасового уряду, переможцем виявилася третя сила — Центральна Рада. Вирішальне значення мала підтримка українізованих частин армії. В подальшому вістря більшовицької агітаційної роботи в Україні спрямовувалося на солдатські маси, які й визначили долю революції. Тому вихід більшовиків зі складу Малої Ради не виявляв їхньої непримиренної позиції щодо Центральної Ради — це могло лише зашкодити більшовицькому впливові. Вже 16 (3) листопада 1917 р. на

---

[43] *Диманштейн С.* Предисловие // Революция и национальный вопрос: Док. и материалы по истории национального вопроса в России и СССР в XX веке // Под ред. С. М. Диманштейна. — Т. 3: Февраль—октябрь 1917. — М., 1930. — С. XXVIII.

[44] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2-х т. — Т. 1: 4 березня — 9 грудня 1917 р. — К., 1996. — С. 398.

[45] В. І. Ленін про Україну. — Ч. 2: 1917—1922. — К., 1969. — С. 22.

об'єднаному засіданні виконкомів робітничих та солдатських депутатів. Г. П'ятаков виступив із заявою від фракції більшовиків, у якій висловив згоду на визнання Центральної Ради крайовою владою з умовою, що на місцях вона "має діяти через Ради робітничих депутатів і селянських депутатів, які є органами влади на місцях"[46]. Разом із цим почалася посилена агітація серед солдат, головною метою якої була демонстрація тотожності більшовицьких прагнень із народними. При цьому національне питання було серед основних.

Про методи агітації розповідав Володимир Затонський. Він підкреслював, що успішність більшовицької пропаганди чималою мірою залежала від мови, якою висловлювався агітатор: "Тут увесь секрет був у тому, щоб перекричати галас і на цілу горлянку, що є сили вигукнути декілька українських фраз. Коли маса почує українську мову, вона помітно втихомирювалася і зацікавлювалася"[47]. Для здобуття авторитету та підтримки серед полкових частин, що переважно складалися з селян, більшовики не цуралися відвертого обману. Той самий Затонський, вихваляючись своєю винахідливістю, розповідав, як він навчив Леоніда П'ятакова, старшого брата Юрія, декільком фразам українською, а далі агітація зазвичай відбувалася так: "Після моєї промови виступав П'ятаков, причому починав українською, говорив заздалегідь вивчені фрази, що він також українець, та довгий час був у москалях, забув говорити по-свойому й легше йому говорити мовою російською. Якщо така воля зборів він говоритиме так, як йому зручніше"[48]. Завершувався виступ проголошенням тих гасел, які насправді суперечили більшовицькій програмі, але допомогли "перемогти" Центральну Раду: "А програма наша була тоді дуже проста: «Геть війну! Йди додому! Негайно забирай землю!». Центральна Рада якраз із землею тягнула. Тут позиції були безумовно виграшні"[49].

Немає підстав стверджувати, що в ленінському Раднаркомі існував чіткий і заздалегідь обдуманий план поглинання України. Порядок дій формувався в залежності від ситуації. Однак перемога більшовиків над Центральною Радою не була б можливою без демонстрації відсутності незгоди в національному питанні та зведення усіх проблем до соціальних суперечностей. Однією з таких національних проблем було питання про кордони України. Раніше, проголошуючи право націй на самовизначення, більшовицька верхівка формально не торкалася проблеми кордонів. По суті, вона стояла в цьому питанні на боці Тимчасового уряду. Тобто територію України вона бачила в межах п'яти губерній — Київської, Волинської, Подільської, Полтавської та Чернігівської (без чотирьох північних повітів). Приблизно цю територію й охоплювала утворена в липні 1917 р. обласна організація РСДРП(б) Південно-Західного краю. До її складу входили

---

[46] 1917 год на Киевщине. Хроника событий. — К., 1928. — С. 357.

[47] *Затонський В.* Уривки зі спогадів про українську революцію // Літопис революції, 1929. — № 4. — С. 152.

[48] Там само.

[49] Там само.

Київщина, Волинь, Поділля, Чернігівщина, Полтавщина і частина Херсонщини. Станом на серпень частка більшовиків у цьому краї становила 22,1 % від загальноукраїнської[50]. Об'єднання більшовиків Донецько-Криворізького басейну включало в себе Харківщину, Катеринославщину та Донбас. Члени більшовицьких організацій цього краю у серпні 1917 р. становили 67 % від загальної кількості більшовиків в Україні[51]. Ще майже 11 % членів РСДРП(б), переважно з Одеси, Миколаєва та прилеглих до цих міст територій, не входили до названих крайових об'єднань.

Сам факт утворення на території України двох крайових об'єднань свідчив про те, що до листопада 1917 р. більшовицьке керівництво не розглядало Україну як єдине ціле. Необхідність боротьби із Центральною Радою змусила В. Леніна (спочатку — в радянському порядку, тобто через радянську вертикаль влади, а згодом, з утворенням КП(б)У), — і через компартійну) визначити своє ставлення до територіальної проблеми й, по суті, визнати кордони України у проголошених III Універсалом межах. Свідченням цьому є рекомендації щодо подальших дій, надані 30 (17) листопада 1917 р. наркомом у справах національностей Й. Сталіним у телеграфних переговорах з представником ЦК УСДРП Миколою Поршем та членом Київського обласного комітету РСДРП(б) Сергієм Бакинським. Сталін наголосив на необхідності скликання Всеукраїнського з'їзду рад робітничих і селянських депутатів з утворенням на ньому Центрального виконавчого комітету рад України. При цьому, за його порадою, "взятися до скликання з'їзду повинні ви — *кияни*, *одесці*, *харківці*, *катеринославці* й ін., звичайно з Центральною Українською радою"[52] (курсив *Авт.*). Хоча у словах Сталіна й пролунали нотки сумніву щодо законності такого визначення кордонів України ("Центральна Рада цілком довільно і зверху анексує нові губернії"[53], — говорив він), однак надалі "Україна" для більшовиків складалася із дев'яти губерній колишньої Російської імперії. Спираючись на збільшовизовані регіони України було легше захопити всю її територію. Це стосувалося як спроб опанувати Україну "зсередини" — через Центральну Раду, так і здійсненої пізніше фактичної окупації України більшовицькими загонами з Росії, юридичним прикриття якої був український радянський уряд. Таку війну можна було формально кваліфікувати як внутрішньоукраїнську, а не російсько-українську.

Спочатку основним наміром більшовиків було опанування Центральної Ради "зсередини". Суть такого поглинання полягала у встановленні контролю над Центральною Радою шляхом її переобрання на I Всеукраїнському з'їзді рад. Однак, на відміну від есерів та меншовиків напередодні II Всеросійського з'їзду рад, діячі Центральної Ради зрозуміли наміри більшовиків і мобілізували своїх прихильників. В результаті, як визнав М. Скрип-

---

[50] *Волін М.* Історія КП(б)У в стислому нарисі. — Харків, 1931. — С. 71.
[51] Там само.
[52] Українська Центральна Рада: Док. і матеріали: В 2-х т. — Т. 1. — С. 458.
[53] Там само.

ник в інтерв'ю кореспонденту "Известий" на початку квітня 1918 р., "Перший з'їзд рад України дав більшість прихильникам Центральної Ради"[54].

Поразка на київському з'їзді рад не поставила крапку в намірах більшовиків контролювати Україну за допомогою Центральної Ради. Цікавим підтвердженням "радівському", а не "совітському"[55] баченню опанування України є публікація в "Известиях" від 29 (16) грудня 1917 р., тобто вже після утворення харківського субцентру більшовицької влади в Україні. У повідомленні про його створення наголошувалося: "Створилася нова Українська Рада (мовою оригіналу — «Украинская Рада». — *Авт.*) на противагу Центральній Раді в Києві. Вона склалася із представників українських полків та робітників шахтарів. Київську Раду, і з кожним днем Київська Рада втрачає авторитет в очах маси".

Іншим підтвердженням тези про "радівське", а не "совітське" бачення майбутнього України є вітальна телеграма представників з'їзду військових частин Московського військового округу українському народу, відіслана до Харкова у відповідь на повідомлення про харківський І Всеукраїнський з'їзд рад України. У цій телеграмі віталася "нова українська Центральна рада" — саме так був охрещений Центральний виконавчий комітет рад України, обраний на цьому з'їзді[56].

Швидкоплинні події зумовлювали іноді різне бачення майбутнього України місцевими більшовиками та їхнім керівним центром. Після того, як наприкінці листопада українізовані військові частини роззброїли очолювані більшовиками російські (великоруські) загони, що готували збройний переворот у Києві, частина керівників більшовицької партії в Україні вже не приховувала ворожого ставлення не лише до Центральної Ради, а й до самої ідеї українського національного визволення. На першій Всеукраїнській конференції більшовиків, що відбулася 3—5 грудня 1917 р. у Києві напередодні I (Київського) Всеукраїнського з'їзду рад, одна з керівників київських більшовиків Євгенія Бош критикувала Леніна за його "надмірну" увагу до національного питання: "Відповідаючи на національне питання «правом націй на самовизначення», ми штовхаємо пролетаріат в обійми імперіалістичної буржуазії"[57]. Володимир Аусем висловився на цьому зібранні ще відвертіше: "Національна проблема стає контрреволюційною"[58].

Про те, що це не було випадковістю, свідчить ставлення до усього національно-українського з боку зрусифікованих робітничих мас, які на той

---

[54] Известия Всероссийского Центрального Исполнительного комитета. — 1918. — 3 апреля.

[55] У друкованих виданнях кінця 1917 — початку 1918 р. терміном "совітський" означалося те, що пізніше перекладалося як "радянський". Не про "радянську", а про "совітську" владу йдеться в написаних українською мовою статтях та постановах Народного секретаріату чи інших органів радянської УНР.

[56] Комуністична партія — натхненник і організатор об'єднавчого руху українського народу за утворення СРСР: Зб. док. і матеріалів. — К., 1963. — С. 40.

[57] Українською мовою цитовано за: *Волін М.* Історія КП(б)У в стислому нарисі. — Харків, 1931. — С. 79. Див. також: 1917 год на Киевщине. Хроника событий / Сост.: А. Иргизов, В. Манилов, Ф. Ястребов; Под ред. В. Манилова. К., 1928. — С. 430.

[58] *Волін М.* Історія КП(б)У в стислому нарисі. — С. 79.

час значною мірою вже перейнялися більшовицьким впливом. Характеризуючи їхню роль в утворенні першої української радянської державності, Володимир Затонський на пленумі ЦК КП(б)У, присвяченому українізації, наголошував у червні 1926 р.: "Хоча маса пролетарська і була настроєна рішуче проти усякої України, але, фактично, хто тую Радянську Україну збив, хто її організував? Безумовно, на кістках, на крові тих пролетарів, що ненавиділи навіть мову українську, бо вважали її за буржуазну"[59].

Однак насправді зовсім не "маса пролетарська" визначала питання про владу. Головною силою була сформована переважно із селянства регулярна армія, де національна проблема аж ніяк не втратила актуальності. Частина українізованих збройних загонів перебувала на території Росії. В такій ситуації зневага до національних прав України не лише прирекла б спроби більшовиків захопити Україну на невдачу, а й могла б коштувати їм влади в Петрограді. Це добре розуміло центральне керівництво більшовиків і тому намагалося використати український чинник для збереження влади. У складеному 16 (3) грудня 1917 р. "Маніфесті до українського народу з ультимативними вимогами до Центральної Ради" було перш за все наголошено на тому, що Раднарком визнає право України на самовизначення і навіть на відокремлення, але виступає категорично проти її "буржуазної" політики[60]. Своє незадоволення протидією з боку Центральної Ради жорсткій економічній централізації та експлуатації України, що виявилася насамперед в її відмові допускати більшовицьких комісарів до банків та в ухваленні рішення про друк власних грошових знаків після відмови більшовиків платити за поставлене продовольство[61], Раднарком сформулював у класових категоріях. Разом з цим ті рядки з ультиматуму, де згадувалися посилання Центральної Ради "на автономні нібито права «Дону і Кубані»"[62] свідчили про те, що можливості самовизначення для цих регіонів Ленін не припускав навіть теоретично. Виконання вимог ультиматуму означало для Центральної Ради оголошення війни донському козацтву, права якого для неї не були порожнім звуком. Слід зазначити, що свого часу саме погодившись на безперешкодне просування козацьких полків на Дон Центральна Рада утримала їх від втручання в українські справи.

Ультиматум Раднаркому мав спочатку зворотний ефект. Це було закономірним явищем, оскільки широкими масами більшовицька влада не сприймалася як загальноросійська. Наприклад, Євген Неронович, який належав до лівого крила українських соціал-демократів, що тісно співпрацювали з більшовиками, виступаючи на засіданні Малої Ради 2 грудня

---

[59] *Затонський В.* Про підсумки українізації. З доповіді на червневому пленумі ЦК КП(б)У // Будівництво Радянської України: Зб. — Вип. 1: За ленінську національну політику. — Харків, б. р. — С. 10—11.

[60] Ультиматум Ради народних комісарів радянської Росії Українській Центральній Раді // Національні відносини в Україні у XX ст.: Зб. док. і мат. — К., 1994. — С. 61.

[61] Більш детально про це див.: *Єфіменко Г. Г.* Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект (1917—1919). — К., 2008. — С. 59—65.

[62] Ультиматум Ради народних комісарів радянської Росії Українській Центральній Раді // Національні відносини в Україні у XX ст. — К., 1994. — С. 62.

(19 листопада) 1917 р. зазначив: “Народні комісари — влада великоросійська. Ми можемо з ними погоджуватися як з владою великоросійською, а не загальноросійською”[63]. Київські більшовики були змушені якоюсь мірою нівелювати войовничий тон цього звернення Раднаркому. Виступаючи 5 грудня 1917 р. на І Всеукраїнському з’їзді рад робітничих, селянських і солдатських депутатів, Василь Шахрай відзначив: “Цей ультиматум, на нашу думку, є непорозумінням, яке мусимо ліквідувати без пролиття крові”. І далі, добре розуміючи що цей документ негативно позначиться на іміджі більшовицької партії, додав: “Не треба розпалювати національне почуття, як отутечки робиться”[64]. Втім першопричиною конфлікту він таки назвав дії українських сил: “Роззброєння великоруських частин було гіркою образою для великоруських солдат і тим клином, що вбитий нині між українською і неукраїнською демократією. Це вина тієї політики, що провадила Центральна Рада”[65].

Відповідь Генерального секретаріату на ультиматум була відіслана 5 грудня і в ній було цілком логічно продемонстровано безпідставність більшовицьких вимог та надані пропозиції української сторони щодо виходу з конфліктної ситуації. Ще недостатньо обізнаний із ситуацією в Києві та настроями у війську Раднарком зреагував миттєво: “Визнавши відповідь Ради незадовільною, вважати Раду у стані війни з нами”. Того ж дня було вирішено відправити Володимира Антонова-Овсієнка до Ставки, яку на той час очолював вже більшовик Микола Криленко, з метою “чіткого з’ясування організації і складу бойового центру, діючого проти контрреволюції, міжвідомчих взаємин між цим бойовим центром и Главковерхом (верховного головнокомандуючого Росії в Першій світовій війні. — *Авт.*). ***Прямим же завданням тов. Антонова має бути організація боротьби та бойових дій з Радою***” (курсив наш. — *Авт.*)[66]. Зазначимо, що надалі настільки відверто завдання Антонова як керівника підпорядкованих Раднаркому військ, спрямованих на війну з Центральною Радою, не визначалися.

Вже наступного дня, тобто 6 грудня, більшовики почали усвідомлювати передчасність відвертого декларування війни з Центральною Радою. Другим питанням порядку денного засідання Раднаркому стало повідомлення Льва Троцького “про отримання на ім’я Ради Народних Комісарів пропозиції від Українського революційного штабу Петроградської крайової військової ради (мовою оригіналу: “на имя Совета Народных Комиссаров предложения от Украинского революционного штаба Петроградской краевой войсковой рады”, граматика речення збережена. — *Авт.*) про мирне врегулювання конфлікту між Центральною радою і Радою Народних Комі-

[63] 1917 год на Киевщине. Хроника событий. — К., 1928. — С. 395.

[64] Матеріали і документи з’їзду рад робітничих, селянських і солдатських депутатів України // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2-х т. — Т. 1: 4 березня — 9 грудня 1917 р. — К., 1996. — С. 503.

[65] Там само. — С. 504.

[66] Протоколы заседаний Совета Народных Комиссаров РСФСР. Ноябрь 1917 — март 1918. — М., 2006. — С. 84.

сарів, зробленої «за уповноваженням Уряду Української народної Республіки»"[67]. 12-м пунктом порядку денного того ж таки засідання визначено було питання "Про відхід матросів Балтійського флоту-українців у зв'язку з конфліктом з Радою (12,5 тисяч з флоту і 10 тисяч з Фінляндії)"[68]. Тому вимоги Раднаркому до Ради істотно зменшилися, незмінною залишалася необхідність відмови від підтримки "калединського заколоту і контрреволюційної змови кадетської буржуазії"[69]. Наступного дня Сталін і Троцький прийняли делегацію від Українського революційного штабу Петроградської крайової військової ради, яка була уповноважена від імені Центральної Ради вести переговори. Вони повідомили їй про рішення Раднаркому з цього питання[70]. 9 грудня на знак доброї волі більшовицької влади і на прохання члена української фракції ВЦВК Василюка сім раніше заарештованих членів цього штабу було звільнено із в'язниць[71]. Це стало одним із кроків більшовицького керівництва в реалізації пропагандистського наступу на Центральну Раду, посиленого після отримання звістки про негативну реакцію УЦР на ультиматум. Від прямої війни Раднарком визнав за доцільне утриматися.

Надалі спроби Раднаркому усунути "національну" складову в конфлікті з Центральною Радою та продемонструвати його "класову" суть були продовжені. Основні зусилля були зосереджені у військових частинах, але ними не обмежувалися. Лише з 12 до 17 грудня в центральній російській пресі було опубліковано три статті Сталіна з питань взаємин з Радою. Найбільш змістовною стала публікація в газеті "Известия" від 30 (17) грудня його виступу на засіданні Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету (ВЦВК) від 27 (14) грудня 1917 р. Доводячи відсутність національної складової в конфлікті із Центральною Радою, він формально цілком слушно зауважив: "Кажуть, що конфлікт зародився на ґрунті питання про самовизначення. Але це не так. Рада пропонує встановити в Росії федеративний лад. Совіт (мовою оригіналу — «Совет», переклад наш. Саме «совітом» та «совітами» в україномовній пробільшовицькій періодиці називалися ті органи влади, формальною основою яких були ради місцевих депутатів. — *Авт.*) же Народних Комісарів йде далі Ради, аж до права на відокремлення"[72]. Подібні аргументи були вагомими в боротьбі за вплив на народні маси загалом і на національно орієнтовані українські політичні сили зокрема. Центральна Рада питання про незалежність тоді ще не підіймала.

---

[67] Протоколы заседаний Совета Народных Комиссаров РСФСР. Ноябрь 1917 — март 1918. — М., 2006. — С. 87.

[68] Там само. — С. 89—90.

[69] Декреты Советской власти. — Т. 1. — 25 октября 1917 — 16 марта 1918 г. — М., 1957. — С. 186.

[70] Протоколы заседаний Совета Народных Комиссаров РСФСР. Ноябрь 1917 — март 1918. — М., 2006. — С. 91.

[71] Там само. — С. 96—98.

[72] Доклад И. В. Сталина на заседании ВЦИК о взаимоотношениях с Центральной Радой // Документы по истории гражданской войны в СССР. — Т. 1: Первый этап гражданской войны. — М., 1941. — С. 56. Див. також: *Сталин И. В.* Сочинения. — Т. 4. — М., 1947. — С. 15—16.

Більшовицьке керівництво розуміло, що потрібно продемонструвати свою готовність домовитися з Центральною Радою — в такому випадку питання про російську агресію можна було б зняти з порядку денного. Тим більше, що в самій Росії багато хто не розумів причин ворожого ставлення до українського уряду. Після доповіді Проша Прошьяна, який очолював делегацію, що за дорученням II Всеросійського з'їзду селянських депутатів (9—23 грудня (26 листопада — 10 грудня)) вела перемовини з Центральною Радою, Раднарком 1 січня 1918 (19 грудня 1917) ухвалив проект, а наступного дня, після повідомлення Сталіна про перемовини із харківським ЦВК рад України, затвердив остаточно резолюцію про початок та умови перемовин з Центральною Радою. Проект і затверджена резолюція мали істотні відмінності: до суперечливого, але такого, у якому вже можна було дійти певної згоди, пункту про визнання контрреволюційності влади Олексія Каледіна було додано неприйнятне для Центральної Ради твердження про те, "що лише Совіти (мовою оригіналу — «Советы». — *Авт.*) української селянської бідноти, робітників і солдатів можуть створити на Україні владу, при якій зіткнення між братськими народами будуть неможливими"[73].

Реальною метою такого рішення було затягування перемовин: потрібно було ретельніше підготувати збройне повалення або внутрішній розпад УЦР. Про далеко не мирні наміри Раднаркому свідчить, зокрема, його рішення від 11 січня 1918 (29 грудня 1917) р. про визнання "особливо важливим" питання про роззброєння Першого польського революційного полку, який відмовився виконати наказ Раднаркому про виступ проти Центральної Ради. Наркомам Сталіну та Подвойському було доручено створити комісію для з'ясування обставин цієї відмови: подібні дії загрожували крахом більшовицьких намірів[74]. Відповідь української сторони була закономірною: "Генеральний Секретаріат Української Народної Республіки не признає буржуазність і контрреволюційність за всяким, хто не належить до більшовицького напрямку й не похвалює політики народних комісарів"[75]. Оскільки протягом місяця ситуація для більшовиків змінилася на краще, то Раднарком вже мав можливість діяти більш жорстко. Відповідь Ради була названа "наскільки невизначеною та ухильною, що вона межує із знущанням". Раднарком Росії заявив, що це "зриває розпочаті нами мирні переговори та покладає на Раду всю відповідальність за продовження громадянської війни"[76].

Незважаючи на фактичне схвалення воєнних дій, прямого оголошення війни проти УНР ленінський Раднарком не зробив. Більшовицькі керманичі усвідомлювали, що реакція українців на таке могла бути ще більш ан-

[73] Постановление об открытии переговоров с Радой // Декреты Советской власти. — Т. 1. — 25 октября 1917 — 16 марта 1918 г. — М., 1957. — С. 264.

[74] Декреты Советской власти. — Т. 1. — 25 октября 1917 — 16 марта 1918 г. — М., 1957. — С. 302.

[75] Відповідь Генерального Секретаріату на ноту Раднаркому Росії // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2-х т. — Т. 2: 10 грудня 1917 р. — 29 квітня 1918 р. — К., 1997. — С. 67.

[76] Декреты Советской власти. — Т. 1. — 25 октября 1917 — 16 марта 1918 г. — М., 1957. — С. 307.

тибільшовицькою, ніж на ультиматум. Та й нагальної потреби у прямій війні не було: з одного боку, тривав процес внутрішнього розкладу Центральної Ради, де ліві есери готували переворот, а з іншого — воювати з УНР можна було без оголошення війни, оскільки вже існував радянський сурогат української державності. Ще в ленінських тезах до ультиматуму вихідним положенням для вождя було наступне: "Ми визнаємо на поточний момент представниками українського народу і вільної Української Республіки українські совіти (мовою оригіналу — «советы». — *Авт.*) як організації революційної боротьби українських трудящих та експлуатованих мас проти експлуататорів. Ми бачимо в Раді, на основі усіх відомостей, що ми маємо, орган двозначної політики, що тяжіє до угоди з буржуазією"[77]. Тобто реально Ленін не бачив в майбутньому скільки-небудь рівноправних відносин із Центральною Радою, але мав певні сподівання на порівняно мирний спосіб її повалення — за допомогою її "переродження". Але після провалу спроб захопити владу на І Всеукраїнському з'їзді рад ці ілюзії послабли. Більшовицьке керівництво вирішило змінити тактику поведінки в Україні. Довести свою послідовність у національному питанні та звести до соціальних суперечностей протистояння із Центральною Радою ленінське керівництво вирішило іншим шляхом: воно ініціювало утворення радянської УНР — територіального радянського утворення з деякими національними ознаками. Водночас на певний час воно залишало за собою шлях для відступу — паралельно велися переговори із Центральною Радою, що формувало ілюзії в "лівого" її крила щодо можливості порозуміння з більшовиками.

Ленін наполіг на тому, щоб пробільшовицькі делегати Всеукраїнського з'їзду рад переїхали до Харкова і приєдналися до з'їзду рад Донецько-Криворізького басейну. Об'єднаний з'їзд відбувся 24—25 (11—12) грудня 1917 р. і був проголошений "справжнім" І Всеукраїнським з'їздом рад. Те, що в його роботі взяли участь представники лише 82 рад з існуючих близько 240, причому більшість із них (46) — із Донецько-Криворізького басейну[78], не бентежило нову владу — вона вважала себе законною. На ньому було проголошено про створення радянської УНР. У резолюції з'їзду зазначалося: "Влада на території Української республіки віднині належить виключно Радам робітничих, солдатських і селянських депутатів; на місцях — повітовим, міським, губернським та обласним Радам, а в центрі — Всеукраїнському з'їздові Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, його Центральному Виконавчому Комітетові (ЦВК. — *Авт.*) і тим органам, які він створить"[79]. Щодо взаємин України з Росією підкреслювало-

[77] 4 (17) декабря. Манифест к украинскому народу с ультимативными требованиями к Центральной раде. Тезисы Ленина // Декреты Советской власти. — Т. 1. — С. 175.

[78] *Здоров А.* Український Жовтень: Робітничо-селянська революція в Україні (листопад 1917 — лютий 1918 р.). — Одеса, 2007. — С. 168.

[79] Резолюція І з'їзду Рад про самовизначення України. 12 грудня 1917 р. // Перемога радянської влади на Україні (жовтень 1917 — січень 1918 р.): Зб. документів. — К., 1947. — С. 87.

ся: "І Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів, визнаючи Українську республіку як федеративну частину Російської республіки, оголошує рішучу боротьбу згубній для робітничо-селянських мас політиці Центральної ради, викриваючи її буржуазний, контрреволюційний характер"[80]. Про незалежність радянської України, втім, як на той час і УНР Центральної Ради, не йшлося.

Обраний на з'їзді вищий орган радянської влади між Всеукраїнськими з'їздами рад було названо Тимчасовим ЦВК рад України. "Тимчасовість" у назві була зумовлена тим, що на з'їзді були замало представлені селяни. В телеграмі ЦВК України до РНК Радянської Росії від 13 грудня йшлося про "І Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів і ***частини Рад селянських депутатів***"[81] (виділення *Авт.*), тобто визнавалася недостатність представництва селян. Делегати з'їзду від меншовиків та есерів із цієї причини навіть не брали участі у виборах ЦВК. У зданій до друку в серпні 1918 р. книзі Є. Бош охарактеризувала їхню відмову так: "немов би представництво на з'їзді від селян недостатнє і відповідальність за вибори вони на себе брати не бажають"[82].

Кількісний склад ЦВК не був сталим. Спочатку до нього входила 41 особа: 35 більшовиків, 4 лівих есера, один лівий український соціал-демократ та один меншовик-інтернаціоналіст[83]. Пізніше планувалося провести з'їзд селянських рад і на ньому дообрати членів ЦВК рад України. Заплановане на 28 (15) січня зібрання селянських депутатів вдалося скликати лише 2 лютого (20 січня). Оскільки делегати не представляли й половини губерній України, то це зібрання було названо конференцією, по завершенню роботи якої до ЦВК рад України було кооптовано 20 членів, з яких 10 були більшовиками[84]. Про те, яке місце займав ЦВК рад України в діяльності переважної частини його членів, свідчить персональний склад цього органу на першому після Всеукраїнської селянської конференції засіданні: на засіданні ЦВК рад України, на якому, до речі, було ухвалено рішення про переїзд до Києва, були присутні 9 раніше обраних членів ЦВК та 20 новообраних[85].

Першим рішенням, що ухвалив новоутворений ЦВК України на засіданні від 26 (13) грудня 1917 р., стало затвердження тексту телеграми до Раднаркому[86]. Сам факт того, що першим документом стало звернення до

[80] Там само. — С. 88.

[81] Телеграма Центрального Виконавчого комітету України Раді Народних Комісарів // Перемога радянської влади на Україні (жовтень 1917 р. — січень 1918 р.): Зб. док. — К., 1947. — С. 92.

[82] *Бош Е.* Национальное правительство и советская власть на Украине. — М., 1919. — С. 25.

[83] Там само. — С. 170.

[84] *Виноградарская С. П., Рогожин А. И.* Всеукраинский Центральный Исполнительный Комитет в первые годы Советской власти (1917—1920). — Харьков, 1977. — С. 22.

[85] Протоколи перших засідань ЦВК Рад України // Архіви України. — 1989. — № 4. — С. 28.

[86] Там само. — № 2. — С. 28.

Раднаркому Росії, вказує на "походження" радянської влади в Україні. В цій телеграмі звітувалося про готовність членів ЦВК України сприяти виконанню ленінського гасла про перетворення світової війни на громадянську: "Якщо проллється на Україні братня кров, то вона проллється не в боротьбі українців з великоросами, а в класовій боротьбі українських трудящих мас з Радою". Цим самим більшовики, що працювали в Україні, намагалися зняти з радянської Росії провину за війну з УНР.

На цьому ж засіданні була обрана "п'ятірка" у складі Василя Шахрая, Сергія Бакинського, Георгія Лапчинського, Євгенії Бош та Юхима Медведєва, якій було доручено написати свого роду програмні документи: "Маніфест до українського народу" (така була початкова назва відозви) та "Циркуляр до всіх рад робітничих та солдатських депутатів"[87]. На наступному засіданні ЦВК, яке відбулося 27 (14) грудня, було затверджено текст "Маніфесту до всіх робітників, селян і солдатів України"[88], датою ухвалення якого іноді в збірниках документів радянської доби називається 25 (12) грудня[89]. Причина такого "переносу" дати зрозуміла — радянським історикам потрібно було показати, що новий уряд насамперед звертався до власного народу як до джерела своєї влади, а вже згодом — до Раднаркому. Аналіз документів свідчить про інше: керівництво радянської України справді в першу чергу зверталося до джерела своєї влади, однак цим "джерелом" (чи точніше — замовником) був російський Раднарком, а не український народ.

На перших засіданнях ЦВК рад України були обрані інші керівні органи радянської України. Так, 26 (13) грудня було обрано тимчасову президію ЦВК рад України у складі Володимира Аусема, Ісаака Ерліхермана, Євгенії Бош, Сергія Бачинського та Василя Шахрая[90]. Наступного дня було розглянуто питання "про офіційну назву міністерств" і вирішено затвердити таку назву — "Народний Секретаріат Української Робітниче-Селянської Республіки" та окремих секретарів "Народний Секретар... справ"[91]. 28 (15) та 30 (17) грудня відбувалися вибори персонального складу президії ЦВК рад України та народних секретарів. Дві дати виборів пов'язані з тим, що на першому засіданні не було кворуму і його визнали недійсним. У результаті було сформовано президію ЦВК рад України, до якої входило 5 осіб на чолі з українським соціал-демократом Юхимом Медведєвим (інші були більшовиками) та уряд радянської України — Народний секретаріат у складі 13 народних секретарів[92].

---

[87] Протоколи перших засідань ЦВК Рад України // Архіви України. — 1989. — № 2. — С. 29.

[88] Там само.

[89] Маніфест до всіх робітників, селян і солдатів України. 12 грудня 1917 р. // Перемога радянської влади на Україні (жовтень 1917 р. — січень 1918 р.): Зб. док. — К., 1947. — С. 89.

[90] Протоколи перших засідань ЦВК Рад України // Архіви України. — 1989. — № 2. — С. 29.

[91] Там само. — С. 30.

[92] Там само. — С. 33—34.

Перші ж рішення Народного секретаріату засвідчили, що економічні передумови були найважливішою причиною його утворення. Вже наступного дня після утворення Народного секретаріату (тобто 18 грудня) була ухвалена постанова такого змісту: "Всі розпорядження Української Центральної Ради та її Генерального секретаріату, які установлюють для України осібні від всієї Російської Федерації правила в галузі грошової циркуляції — відміняються"[93]. В постанові Народного секретаріату від 2 січня 1918 р. (20 грудня 1917 р.) розкривалися причини такого рішення. Наголошувалося, що Генеральний секретаріат намагається випустити "невартові[94] паперові гроші, т. є. користається найбрутальнішим обманом народу, який не розбирається в тонкощах фінансового питання та грошовій циркуляції". Водночас із таким, здавалося б, цілком слушним застереженням, провиною і ледь не злочином Генерального секретаріату називалося те, що він "також домагався від Ради Народних Комісарів уплати однієї третини слідуємих грошей за хліб золотом"[95]. На таку, на перший погляд, логічну між двома рівноправними партнерами вимогу російський Раднарком, звичайно, не погодився. **Створити "свою" Україну виявилося дешевше.**

Аналізуючи перші кроки нового уряду в царині грошового обігу можна дійти беззаперечного висновку: Народний секретаріат від самого початку свого існування орієнтувався виключно на "рубльову" зону. Економічна і, зокрема, фінансова підпорядкованість України Раднаркому була однією з основних цілей створення радянської УНР. І хоча згодом місцеві умови спонукали українських урядовців вимагати зміни такого стану речей, неможливо заперечити економічні вигоди центральної Росії від такого "ново-рубльового" опанування України. В умовах економічної кризи, децентралізації управлінської вертикалі, розвалу податкової системи винятково важливим стає монопольний контроль над випуском грошових знаків. Найпростіший шлях отримання дивідендів від контролю над Україною полягав саме в емісії паперових грошей.

Проте не у грошах був основний сенс більшовицького владарювання в Україні загалом і першого наступу на Україну зокрема. Досить відвертим і обґрунтованим видається пояснення початку наступальних дій російського Раднаркому проти України в одній з підсумкових колективних праць, що побачила світ 1947 р.: "Тільки на Україні було 74,7 млн центнерів ***зайвого хліба***, але хліб цей був здебільшого у куркулів, ***які не хотіли віддати його молодій Радянській*** державі. Центральна Рада активно підтримувала таку політику куркулів"[96] (виділено *Авт.*). Ключове слово в цитаті — "віддати", оскільки на те, щоб їм "продавали", більшовики не погоджувалися. Таким чином, винними у збройному наступі більшовиків на Україну називалися не ті, хто не мав чи то коштів, чи то бажання або вміння домовитися про

[93] Вістник Української народної Республіки. — Харків, 1917. — № 2. — 21 грудня.

[94] Невартісні.

[95] Вістник Української народної Республіки. — Харків, 1917. — № 2. — 21 грудня.

[96] Розвиток народного господарства Української РСР (1917—1947). — К., 1947. — С. 105.

постачання товару, а ті, в кого такий товар був. У такій, образно кажучи, "психології грабіжника" радянські історики не вбачали нічого неприродного, власне тому і друкувалися подібні тексти. Проте це зовсім не означає, що так само ці сторінки історії мають оцінювати дослідники сьогодні, навіть зважаючи на виняткову важливість сільськогосподарських ресурсів для перемоги в боротьбі за владу.

Першочергова мета більшовицького опанування України окреслюється також у листі В. Леніна до надзвичайного комісара РНК РСФРР з Україні Серго Орджонікідзе та командувача південними військами більшовиків Володимира Антонова-Овсієнка, надісланого 15 (28) січня 1928 р. до Харкова. У ньому зазначалося: "Ради бога, вживайте *найбільш* енергійних і *революційних* для відправляння *х л і б а, х л і б а, х л і б а*!!! Інакше Пітер може сконати. Спеціальні поїзди і загони. Зсипання і збирання. Проводжати поїзди. Повідомляти щодня. Ради бога!"[97].

У цих умовах Ленін був ладен йти на поступки у визнанні формального суверенітету, тільки б отримувати потрібне. Тим більше, що "суверенітет" навіть формально не означав "незалежність". У листі до Антонова-Овсієнка від 3 лютого (21 січня) 1918 р. він наголошував: "Ради бога, докладіть усіх зусиль, щоб усі і всілякі тертя з ЦВК (харківським) усунути. Це архіважно в державному відношенні. Ради бога, помиріться і визнайте за ними всілякий суверенітет. Комісарів, яких Ви призначили, дуже прошу Вас зняти"[98]. Про те, що саме було потрібне владному центру більшовиків, говориться в листі Леніна до надзвичайного комісара РНК РСФРР з України Орджонікідзе від 14 березня 1918 р.: "Негайна евакуація хліба й металів на схід"[99]. Матеріальні ресурси України були потрібні для виживання більшовицької влади.

Однак економічні підстави утворення радянської УНР не можна було виставляти напоказ. Щоб утриматися при владі, охопити своїм впливом якомога більш ширші кола суспільства, потрібно було демонструвати "народність" і "українськість" радянської влади. Але серед більшовиків України не вистачало лідерів, які могли б, формально не заперечуючи права українців на самовизначення, проводити потрібну партійному центру політику. Тому й було здійснено низку кадрових призначень, які сприяли поліпшенню ситуації. З Петрограду до України були відряджені такі знакові фігури, як Микола Скрипник, Юрій Коцюбинський, Віталій Примаков. Обраний в Харкові 30 (17) грудня 1917 р. народним секретарем праці радянської України, Скрипник відряджався для цієї роботи з Петрограда 4 січня 1918 р. (22 грудня 1917 р.) Центральним комітетом РСДРП(б) "в якості агента ЦК"[100]. Ленін особисто наполіг на тому, щоб відправити Миколу Скрипни-

---

[97] *Ленін В. І.* Повн. зібр. тв. — Т. 50. — С. 30.

[98] Там само. — С. 34—35.

[99] В. І. Ленін про Україну. — Ч. 2: 1917—1922. — К., 1969. — С. 103.

[100] Удостоверение, выданное на имя Н. А. Скрыпника в том, что он командируется на Украину в качестве агента ЦК РСДРП(б) // Большевистские организации Украины в период установления и укрепления советской власти (ноябрь 1917 — апрель 1918): Сб. док. — К., 1962. — С. 29.

ка в Україну, адже він, за спогадами дружини, спочатку не бажав туди їхати[101]. Поряд із цим на провідні посади висувалися діячі з "українськими прізвищами" (Василь Шахрай, Георгій Лапчинський тощо).

Але сталося не зовсім так, як того бажав більшовицький центр. Народні секретарі першої каденції українського (етнічно або територіально) походження, насамперед Василь Шахрай, Георгій Лапчинський, Микола Скрипник, стали одними з найперших та найбільш послідовних українських націонал-комуністів. Відзначимо, що всі вони на час Жовтневого перевороту були більшовиками. Це важливо, оскільки переважна більшість тих, кого пізніше відносили до націонал-комуністів, були все-таки вихідцями з українських соціалістичних партій. Уявлення названих народних секретарів та їхніх однодумців про майбутнє як України, так і комуністичної партії на її території згодом істотно розійшлися з планами більшовицького керівництва. Адже Україна для них була справжньою цінністю, що стало важливим уроком для Кремля. В подальшому такого роду "однорідності" компартійно-радянського керівництва України, як на початку 1918 р. (етнічні українці або вихідці з України чи ті, що тривалий час працювали на її території), Ленін більше не допускав.

Однією із перших ухвал ЦВК рад України, засідання якого спочатку відбувалися досить часто, став протест проти спроб російського Раднаркому налагодити відносини з Центральною Радою. За пропозицією Георгія Лапчинського 12 січня 1918 р. (30 грудня 1917 р.) було ухвалено резолюцію, в якій наголошувалося на необхідності для уряду Росії "з усіх питань питаннях, що стосуються Української Республіки, діяти виключно у згоді з Народним секретаріатом і через Народний секретаріат"[102]. Це була лише перша ластівка — незважаючи на визнання федеративного зв'язку з Росією, надалі державницька риторика в Народного секретаріату лише посилювалася. Це непокоїло більшовицький центр.

Недостатня легітимність Народного секретаріату та ЦВК рад України навіть у радянському полі спонукала до скорішого скликання II Всеукраїнського з'їзду рад. Його спочатку планували скликати в Києві, куди невдовзі після захоплення міста більшовицькими військами перебрався Народний секретаріат. Київ як природна національна столиця України ні в кого не викликав сумніву, а Народний секретаріат у телеграмі до РНК Росії від 10 лютого (28 січня) підкреслював: "Робітниче-селянська Радянська влада правитиме з Києва"[103]. Не в останню чергу переїзд до Києва був зумовлений спробами більшовиків перебити українсько-німецькі переговори у Бресті, хоча основною причиною були конфліктні відносини з харківськими більшовиками та місцевою радою робітничих депутатів. Однак завадити підписанню мирного договору між УНР Центральної Ради та країнами Четверного союзу не вдалося. Вже наприкінці лютого радянський уряд України був зму-

[101] *Скрыпник М.* Воспоминания об Ильиче (1917—1918). — М., 1965. — С. 68.
[102] ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 7в. — Арк. 7.
[103] Комуністична партія — натхненник і організатор об'єднавчого руху українського народу за утворення СРСР: Зб. док. і матеріалів. — К., 1963. — С. 56.

шений покинути Київ і переїхати спочатку до Полтави, а згодом до Катеринослава, де 17—19 березня й відбувся II Всеукраїнський з'їзд рад. Але говорити про реальне владарювання обраних на цьому з'їзді органів влади радянської України не доводиться: територію України цей уряд не контролював.

Діяльність Народного секретаріату та демонстративна підтримка Раднаркомом національних прагнень України мала неоднозначні наслідки. Для централістів, якими більшовицькі керівники й були в переважній більшості, незаперечним було одне — Україну вони втратили. В цьому світлі особливо болісно сприймалися рішення радянської УНР після II Всеукраїнського з'їзду рад, які свідчили про усамостійнення політики Народного секретаріату. Перш за все це стосувалося економічних питань. Одним із таких рішень голова ЦВК рад України В. Затонський на початку квітня 1918 р. назвав пропозицію про створення "південної федерації" радянських республік, потреба якої "зумовлюється не лише військовими потребами, — які останні (мовою оригіналу: «какие последние». — *Авт.*) не є важливими, — але також й ***економічними / в тому числі фінансовими*** / та ін."[104]. Йшлося про становлення власної грошової системи. Хоча бажання мати власні гроші обумовлювалися практичною необхідністю, оскільки, як зауважував В. Затонський, "безгрошів'я жахливе", а "в Юзівці на підставі фінансового голоду ледь не розпочалося збройне повстання"[105], реакція Й. Сталіна була відверто негативною і різкою. Він заявив у телефонній розмові таке: "Жодного військового союзу південних республік ***і жодної їх спільної монети не має бути і не буде***... Ми всі тут думаємо, що ЦВК повинен, морально зобов'язаний залишити Таганрог і Ростов. Досить гратися в уряд і республіку, здається вистачить, час кинути гру" (виділення *Авт.*)[106]. Ці слова стали першим, але не останнім висловлюванням Сталіна про необхідність "кинути гру" в національну державність.

Однак для керманичів Народного секретаріату це була вже не гра. У відповідь на сталінське висловлювання 6 квітня 1918 р. урядова делегація радянської УНР на чолі зі Скрипником, що на той час перебувала ще в Москві, надіслала ноту протесту уряду РСФРР, у якій, зокрема, наголошувалося: "Ми повинні висловити найбільш рішучий протест проти виступу Наркома Сталіна. Ми заявляємо, що ЦВК України та Народний секретаріат мають джерелами своїх дій не те чи інше ставлення того чи іншого наркома Російської Федерації, а волю трудящих мас України, що відобразилася в постанові II Всеукраїнського З'їзду Рад. Заяви, на зразок виголошеної наркомом Сталіним, спрямовані на підрив радянської влади в Україні та не припустимі з боку представника Совітського уряду сусідньої Республіки"[107]. Різка тональність, продемонстрована в цьому документові, стала можливою внаслідок ухвалення 3 квітня 1918 р. постанови

[104] ЦДАГО України. — Ф. 57. — Оп. 2. — Спр. 188. — Арк. 2.
[105] Там само. — Спр. 170. — Арк. 3.
[106] ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 7в. — Арк. 64.
[107] Там само. — Арк. 57.

РНК РСФРР, яку представники радянської України витлумачили як визнання незалежності радянської УНР та Народного секретаріату як повноважного представника нової держави[108]. Отже, формально нота протесту української делегації мала за основу рішення як українських, так і російських урядових кіл.

Подібні звернення української урядової делегації, відстоювання нею економічних прерогатив українського уряду та реальна самостійність в ухваленні рішень змусили більшовицьких керманичів, з одного боку, поставитися до урядової делегації з певною повагою, але з іншого — спонукали до серйозних роздумів: надання Україні скільки-небудь реального суверенітету та висування на найвищі посади етнічних українців ставало небезпечним. А тут ще й невдалий (для радянської Росії) приклад Фінляндії, де навіть після тимчасової перемоги місцевих соціал-демократів в ініційованому більшовицьким керівництвом повстанні Раднарком не зміг встановити свого контролю і був змушений 1 березня 1918 р. підтвердити цілковиту незалежність Фінляндії.

Становище радянської влади в Україні дедалі погіршувалося. 18 квітня 1918 р. Народний секретаріат було реорганізовано в Бюро для керівництва повстанською боротьбою в тилу окупантів. Водночас на партійній нараді в Таганрозі, що відбулася 19—20 квітня 1918 р., і в роботі якої взяли участь члени більшовицької фракції ЦВК рад України, члени Народного секретаріату і керівні партпрацівники з різних районів України, обговорювалося питання про утворення єдиного партійного центру в Україні.

Підкреслимо важливу деталь, яка іноді залишається поза увагою дослідників: учасники наради ухвалювали свої рішення за живим слідом тих подій, що відбувалися в Україні, вони ще "відчували" українські маси. Саме ця "близькість" (територіальна та часова) до України, поряд із визнанням з боку РСФРР незалежності України, в тому числі, як здавалося, й радянської, зумовила ухвалені рішення. На нараді за пропозицією Скрипника було вирішено створити самостійну Комуністичну партію України, яка мала б власний центральний комітет, проводила б партійні з'їзди і яка була б пов'язана з РКП(б) через III Інтернаціонал. Тож і назва пропонувалася "українська" — "Комуністична партія (більшовиків) України", скорочено — КП(б)У.

Московське керівництво добре усвідомило небезпеку "гри в самостійність", що могла перерости в усвідомлення економічної самодостатності України. Утворення організаційно відокремленої від РКП(б) Комуністичної партії України могло зробити цю тенденцію незворотною. Тому більшовицьке керівництво й особисто Ленін зробили все можливе, щоб змінити суть рішень Таганрозької наради. Окремої комуністичної партії України створено не було. Для того, щоб запобігти виникненню подібних самостій-

[108] Постановление Сов. Нар. Ком. По поводу декларации Украинской Советской Республики; Прием Чрезвычайного посольства Украинской Советской Республики. — Известия Всероссийского Центрального Исполнительного комитета. — 1918. — № 65. — 4 апреля.

ницьких тенденцій, більшовицькі керманичі найближчими роками не ставили українців на чолі уряду та партійної організації.

У резолюції I з'їзду КП(б)У, який відбувся у Москві 5—12 липня 1918 р., підкреслювалося: "Рішуче порвавши з помилками минулого, боротися за революційне об'єднання України з Росією на засадах пролетарського централізму в межах Російської Радянської Соціалістичної Республіки, на шляху до утворення всесвітньої пролетарської комуни"[109]. З тексту резолюції видно, що, як доречно зауважив С. Кульчицький, "зацьковані українські делегати з'їзду навіть пропустили в конституційній назві радянської Росії ключове слово — федеративна"[110]. Керівництво РКП(б), під цілковитим контролем якого відбувався з'їзд, намагалося знищити під корінь саму ідею економічної автономії України.

Хід самого з'їзду, обговорення питання про взаємини Росії та України, критичні оцінки діяльності та остаточний розпуск Народного секретаріату (в ухваленій I з'їздом резолюції наголошувалося, що "існування Народного секретаріату як центру радянської влади... є фікцією шкідливою"[111]) спонукає до висновку: компартійне керівництво на той час вирішило, що можна не продовжувати гру у право на самовизначення націй. Підтвердженням того, що саме так сприймалися рішення з'їзду, свідчать і слова з виступу П'ятакова: "Якщо на квітневій конференції наш погляд не переміг, то віднині офіційний погляд безболісно здається до архіву"[112].

Вороже ставлення до української державності, продемонстроване делегатами I з'їзду КП(б)У, зовсім не свідчило про панування подібних настроїв серед українського населення. Демонстративна повага до національних прав України, яку демонстрував ленінський Раднарком наприкінці 1917 — на початку 1918 р., мала для більшовиків вагомі позитивні наслідки, що виявилися протягом наступних років. Посиленню симпатій до РНК Росії сприяли й рішення III Всеросійського з'їзду рад, що відбувся у січні 1918 р. На ньому, зокрема, було ухвалено резолюцію, в якій наголошувалося: "Російська Соціалістична Радянська Республіка утворюється на основі добровільного союзу народів Росії як федерація радянських республік цих народів"[113]. Ідея "вільного союзу вільних націй" була продубльована і в ухваленій з'їздом "Декларації прав трудящого і експлуатованого народу"[114]. Це залишало ілюзію можливості порозуміння навіть у тих українських діячів, які не перейшли на більшовицькі позиції. А українські ліві есери (май-

---

[109] Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: У 2-х т. — Т. 1. — К., 1976. — С. 20.

[110] *Кульчицький С. В.* Народження радянського ладу (1917—1938) // Україна і Росія в історичній ретроспективі: Радянський проект для України. — К., 2004. — С. 14.

[111] Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. 5—12 июля 1918 года: Протоколы. — К., 1988. — С. 104.

[112] Там само. — С. 128.

[113] Резолюція III Всеросійського з'їзду Рад про федеральні установи Російської республіки // Комуністична партія — натхненник і організатор об'єднавчого руху українського народу за утворення СРСР: Зб. док. і матеріалів. — К., 1963. — С. 44.

[114] Там само. — С. 45.

бутні боротьбисти) на початку 1918 р. навіть готували "прорадянський" державний переворот у Центральній Раді, успіхові якого значною мірою завадило передчасне розголошення інформації.

Проголошення такого "федералізму" формально знімало перепони до "соціальної" інтерпретації суперечностей між УЦР та більшовиками. Росія де-юре перетворилася, як це вимагалося в III Універсалі Центральної Ради, у "федерацію вільних народів". Однак замаскований під громадянську війну в Україні наступ більшовицьких військ, який розпочався без прямої санкції Раднаркому, але згодом був ним підтриманий, не залишив вибору Центральній Раді. IV Універсалом було проголошено незалежність України. Слід зауважити, що до ідеї незалежності як об'єктивної необхідності та закономірного розвитку подій на початку січня представники демократичної УНР ще не були готові. Зокрема, відомий діяч українського національно-визвольного руху Ісак Мазепа у своєму виступі на II Всеукраїнському з'їзді рад (березень 1918 р.) говорив про "вимушеність" проголошення незалежності з боку УНР Центральної Ради: "Центральна Рада були змушена Совітом Народних комісарів проголосити самостійність та укласти мир"[115].

Завдяки широко розпропагованій тезі про визнання ленінським Раднаркомом національних прав українців популярність більшовиків в українському суспільстві до штурму Києва лише зростала. З'явилося навіть таке поняття як "український більшовик", яке ще на початку грудня 1917 р. багатьма сприймалося як нонсенс. Так, наприклад, оголошення головуючим на засіданні Київської ради робітничих і солдатських депутатів від 5 грудня (24 листопада) 1917 р. Леонідом П'ятаковим про те, що слово надається "українському більшовику Пащенко" викликало в присутніх соціал-демократів та есерів "шум, сміх, крики: «Звідки ти взявся?»"[116]. Але незабаром ситуація почала змінюватися. В грудні 1917 — на початку 1918 "українськими більшовиками" називали переважно тих лівих українських соціал-демократів, які беззастережно підтримали дії РНК Росії, що було зумовлено демонстративним визнанням з боку Раднаркому національних прав України. Так, наприклад, Афанасій (Опанас) Буценко, делегат I з'їзду КП(б)У, а в грудні 1917 р. — член УСДРП, "вже був у складі Полтавської організації більшовиків і з відома Губкому здійснював розкол" в лавах УСДРП[117]. Про нетотожність "більшовиків" та "українських більшовиків" свідчить також Євгенія Бош. Характеризуючи партійний склад Всеукраїнського з'їзду рад у Харкові, вона писала: "На нараді фракційні делегати розділилися наступним чином: більша частина — б-ки — менша с. р. (ліві), декілька осіб з українських більшовиків та два інтернаціоналіста"[118]. Зникло поняття "ук-

[115] Вестник УНР. — 1918. — № 47. — 22 (9) марта.

[116] 1917 год на Киевщине. Хроника событий / Сост.: А. Иргизов, В. Манилов, Ф. Ястребов; Под ред. В. Манилова. — К., 1928. — С. 407.

[117] *Буценко А.* О расколе У.С.Д.П. (1917—1918) // Летопись революции. 1923. — № 4. — С. 121—122.

[118] *Бош Е.* Национальное правительство и советская власть на Украине. — М., 1919. — С. 25.

раїнський більшовик” як щось відокремлене від РСДРП(б)/РКП(б) лише з утворенням КП(б)У влітку 1918 р. У резолюції I з’їзду КП(б)У відзначалося: “Беручи до уваги: 1) що українські ліві соціал-демократи вже давно порвали зв’язок з офіціальною УСДРП, визнали себе комуністами і працюють спільно з комуністами, зливщись в одну організацію, і що представники закордонного бюро лівих українських соціал-демократів брали участь в роботі Організаційного бюро по скликанню конференції; 2) що таким чином окремої від Комуністичної партії ЛУСД не існує, — I з’їзд партійних організацій комуністів (більшовиків) України постановляє визнати, що об’єднання з лівими незалежними українськими соціал-демократами відбулося”[119].

Як Раднарком, так і Народний секретаріат постійно наголошували, що існує лише одна відмінність між владою “совітів” та Центральною Радою — соціальна. Мовляв, лише “совітська” влада захищає інтереси трудового народу. Ідеї народності й органічності радянської (“совітської”) влади в Україні поширилися після підписання Центральною Радою договору з Німеччиною та Австро-Угорщиною. Поряд із негативним ставленням до залучення недавніх ворогів до внутрішніх справ України, свою роль зіграла наявна на той час “народність” місцевих рад, її непідконтрольність будь-якій політичній силі. Особливої популярності ради набували серед солдатських мас. Саме солдати, після фактично ініційованої більшовиками самодемобілізації, стали основним детонатором соціального вибуху на селі протягом наступних місяців.

Розкладницька робота в армії, головним гаслом якої була вимога негайного миру і розпуску армії, мала в Україні своєю метою знешкодити ті військові сили, які могли б підтримати Центральну Раду. Це завдання було виконане — українізовані частини колишньої регулярної армії наприкінці грудня 1917 р. — на початку січня 1918 р. у масі своїй не виступили в підтримку Центральної Ради й самодемобілізувалися. Ось як характеризує наслідки розкладницької роботи Михайло Майоров, який був одним з керівників більшовиків Києва у 1917 р.: “І коли розпочалася збройна боротьба більшовиків із Центральною радою, то на більшовицькому боці була робітнича класа, її збройна сила — червона армія та салдатські частини, що складалися переважно з росіян. У Центральної ж ради було «вільне козацтво» та українізовані частини старої армії, що, правда, в момент рішучої боротьби під кінець 1918 року (так у тексті, насправді 1917 р. — *Авт.*) майже цілком відмовилися підтримувати Центральну раду. Але більшовицьким організаціям ще не пощастило дістатися до села і прихилити його на свій бік. Це відограло рішучу й негативну роль в поразці 1-го жовтня (тобто першої спроби більшовиків встановити свою владу в Україні. — *Авт.*) на Україні. Цим же пояснюється й те, чому німці так легко окупували Україну”[120].

[119] Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК: В 2-х т. — Т. 1. — К., 1976. — С. 22.

[120] *Майоров М.* З історії революційної боротьби на Україні. 1914—1919. — Харків, 1928. — С. II—III.

"Розкладання" українських військових частин зовсім не означало їхнього переходу на бік більшовиків. Через короткий проміжок часу воно бумерангом вдарило по самим більшовикам — радянську владу в Україні нікому було захищати. Характеризуючи події лютого-березня 1918 р., Є. Бош відверто визнавала: "Співчуття і симпатії були не на боці Совітських (мовою оригіналу — «Советских». — *Авт.*) загонів. Майже звідусіль загони, що відступали, обстрілювалися місцевими білогвардійцями, не зустрічаючи протидії з боку місцевого населення. Знаходячись в своїй «рідній» Україні, червоноармійці не були впевнені, що в тилу їх не зустрінуть вогнем"[121]. Звісно, таке ставлення не було результатом лише розкладницького впливу в колишніх військових частинах, воно значною мірою посилилося внаслідок тих звірств, які вчиняли на своєму шляху радянські війська під загальним керівництвом М. Муравйова. Проте головним фактором була все ж зневіра в будь-якій центральній владі та небажання воювати.

Народний секретаріат як центральна влада не мав важелів впливу на місцеві Ради. В новообраному на II Всеукраїнському з'їзді рад ЦВК та його президії найбільш конфліктним виявилося питання обрання уряду — Народного секретаріату, який мав управляти радянською Україною. На відміну від ЦВК, до його складу не увійшли есери. Після переїзду вищих органів влади до Таганрогу, уряд України складався з дев'яти більшовиків та двох українських соціал-демократів[122]. Вперше до складу уряду увійшли такі знакові в майбутньому для України фігури, як Андрій Бубнов (народне господарство) та Станіслав Косіор (колегія народного секретаріату фінансів)[123]. Однак легітимність цього уряду поставили під сумнів ліві есери. У зверненні до військового комісару Таганрогу за підписами В. Кареліна та В. Качинського, датованому 26 березня, керівництво лівих есерів звинуватило більшовиків у привласненні евакуйованих з Катеринослава цінностей і водночас заявило, що "ніякого Секретаріату не було організовано ЦВК, а був організований якийсь Секретаріат від партії більшовиків"[124]. Умови існування вищих органів влади України й у період, що передував цій заяві, були не найкращими — в Таганрозі на них не чекали й тому, наприклад, голова президії ЦВК рад України був змушений проживати і працювати на залізничному вокзалі[125]. А після такої заяви в того ж таки Затонського та народного секретаря судових справ Георгія Лапчинського було навіть проведено обшуки. Не менш принизливим для центральних органів влади було небажання коменданта Таганрогу надавати вагон для урядової делегації, яка прямувала до Москви. Таке своє рішення комендант обґрунтовував... наказом В. Антонова-Овсієнка (в офіційному листуванні того часу вживався інший порядок складових його

[121] *Бош Е.* Национальное правительство и советская власть на Украине. — С. 35.

[122] Украинская Советская республика. Беседа с тов. Скрыпником // Известия. — 1918. — № 64. — 3 апреля.

[123] До історії першого періоду Радвлади на Україні. Архівні матеріали. — Харків, 1927. — С. 37.

[124] ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 23а.

[125] Там само. — Спр. 7в. — Арк. 1 зв.

прізвища — Овсієнко-Антонов), який на той час формально був народним секретарем з військових справ в українському уряді[126]. Це питання довелося вирішувати через Антонова-Овсієнка, авторитет якого для коменданта полягав саме в тому, що він був військовим начальником. Ці обставини зайвий раз підкреслюють безсилість центральної радянської влади в Україні.

Що ж становила собою "влада рад" у цей період і чи відповідала її форма намірам більшовицького керівництва? Ленінське бачення підвладної більшовикам держави ґрунтовно аналізує С. Кульчицький[127], і воно не мало нічого спільного із "владою рад" в її напіванархічній, позбавленій суворого контролю з боку компартійних органів, формі. Суть же наявної на початок 1918 р. системи радянської влади добре змалював перший народний секретар радянської України у військових справах В. Шахрай: "Була згода всіх товаришів більшовиків на створення Центрального Виконавчого Комітету й Народного Секретаріату. Але як тільки справа доходила до того, що новий Совітський (мовою оригіналу — «Советский». — *Авт.*) Уряд хотів дійсно стати владою, отут і з'ясовувалося, що ці більшовицькі Совіти заперечували й посилалися на те, що вони вважають своїм урядом лише Совіт Народних Комісарів, що ніякого Українського Виконавчого Комітету вони й знати не хочуть. Кожен Совіт відстоював своє право на владу («вся влада місцевим Совітам»), от у цьому й полягало те важке положення Совітського Уряду України, про яке я згадував раніше. Спиратися йому було на кого окрім Совітів, а Совіти, які ж самі й створили Центральний Виконавчий Комітет, не хотіли бути залежними від нього й не визнавали його"[128]. Власне кажучи, сам Шахрай саме із цієї причини на початку березня й відмовився від посади народного секретаря[129].

Інша справа, що саме таке "владне безсилля" Народного секретаріату парадоксальним чином сприяло зростанню популярності більшовиків в масах. Адже гасло: "Вся влада радам!" перетворювалося на "Вся влада місцевим радам!" і освячувалося авторитетом більшовицької партії. Таке бачення радянської влади посилювали висловлювання більшовицьких керівників, на кшталт зроблених Сталіним на засіданні ВЦВК від 27 (14) грудня 1917 р. (з огляду на потребу передати характерне для того часу вживання терміна "Совіт" та похідних від нього надається переклад. — *Авт.*): "Зовсім неправильне також твердження Ради про централізм, як пункт розходжень. Обласні центри, побудовані за типом Совітів народних комісарів (Сибір, Білорусія, Туркестан) зверталися в Совіт Народних комісарів за директивами. Совіт народних комісарів відповів: ви самі — влада на місцях, самі є повинні напрацювати директиви"[130].

---

[126] Там само. — Арк. 3.

[127] *Кульчицький С. В.* Закономірності еволюції радянської влади (короткі тези) // Український історичний журнал. — 2007. — № 6. — С. 181—217.

[128] *Скоровстанский В.* Революция на Украине. — С. 111—112.

[129] Действия и распоряжения Рабоче-Крестьянского Правительства Украины // Вестник УНР. — 1918. — № 41. — 14 (1) марта.

[130] Доклад И. В. Сталина на заседании ВЦИК о взаимоотношениях с Центральной Радой // Сталин И. В. Сочинения. — Т. 4. — М., 1947. — С. 16.

Пропаганда цього гасла більшовиками допомагала їм витіснити з рад представників інших партій і, що було особливо важливим на тому етапі, вкупі з декларуванням ідеї про зрівняльний розподіл землі, збільшувала їхній авторитет серед селянства. Такі, як висловився на VII (екстреному) з'їзді РКП(б) (березень 1918 р.) Давид Рязанов, "колосальні амплітуди, які описує політика ЦК", суперечили програмним засадам більшовизму. Сприймаючи, можливо, ленінську тактику як реальну зміну програмних засад, він цілком слушно зауважив: "Тов. Ленін та частина партії, яка йшла за ним, вирішила спиратися на селян... Толстой пропонував влаштувати Росію по-мужицьки, по-дурному, Ленін — по-мужицьки, по-солдатськи"[131]. Однак, як показала практика, саме така тактика, а не традиційні для "пролетарської" партії сподівання на західноєвропейський пролетаріат, потребу чого пропагував й Д. Рязанов[132], дозволили більшовикам не лише зберегти владу в Росії, а згодом і захопити її в Україні. Адже в результаті реалізації гасла "Вся влада Радам на місцях!" населення стало набагато ближче до реальної влади, що не могло не сподобатися його активній частині, яка й брала на себе владні функції. А це сприяло збільшенню впливу більшовицької партії. Спільний похід німецьких та українських військ, які ці повноваження безцеремонно забирали, а згодом і почали повертати поміщиків, лише посилював симпатії суспільства до більшовиків. Правий був Микола Скрипник, коли, характеризуючи перспективи радянської влади в Україні на II Всеукраїнському з'їзді рад, зауважував: "Вона не загине тут, бо робітники і селяни на власному досвіді переконалися в необхідності для них совітської влади"[133].

Нетривалість радянської влади в 1918 р. і, відповідно, той факт, що непопулярні рішення не було втілено в життя, а також "народні" гасла, які взяли на озброєння більшовики, спричинилися до того, що авторитет радянської влади почав зростати навіть серед селян. Щоправда, в короткотерміновій персневі більшовикам не вдалося заручитися широкою підтримкою народних мас. В. Шахрай зауважував: "Українські маси або були на боці Ради, або залишалися на стороні, з підозрою поглядаючи на ті події, що творилися у них на очах"[134]. Причина цього проста: щоб продемонструвати себе у привабливому вигляді перед українськими селянами на початку 1918 р. у більшовиків не вистачило ані часу, ані засобів впливу. Але згодом, особливо з періоду гетьманського перевороту, ситуація почала змінюватися. Головним чинником поширення більшовицького впливу була демобілізація солдатів — вихідців з українського села. Саме вони несли інформацію про тотожність більшовицької програми народним устремлінням, чому сприяли рішення РНК Росії з надання низам суспільства реаль-

[131] Седьмой экстренный съезд РКП(б), март 1918 года: Стенографический отчет. — М., 1962. — С. 73.

[132] Там само.

[133] Вістник Української Народної Республіки. — Катеринослав, 1918. — 21 (9) березня.

[134] *Скоровстанский В.* Революция на Украине. — С. 111—112.

них прав (насамперед — на землю) та їхнє вороже ставлення до "гнобителів". Це могло сприйматися навіть як послідовні дії у вирішенні національного питання, адже серед "гнобителів" фактично не було українців. Тобто більшовики намагалися довести (й почасти успішно), що вони органічну єдність національного і соціального зберігають (не порушуючи національних прав, дбають про соціальні), тоді як "радовці" через свою "буржуазність" не лише не борються за соціальні права, а й фактично порушують національні (лякали відновленням влади російських поміщиків).

Якщо порівняти радянську владу початку 1918 р. з тією ж таки радянською владою більш пізнього періоду, то побачимо величезну різницю. Після опанування більшовиками ситуації головна риса радянської влади полягала в тому, що, попри часткове збереження своїх початкових форм, вона мала жорстко централізований характер і була побудована "згори донизу". Тоді як наприкінці 1917 р. — на початку 1918 р. було інакше: найактивніші діячі рад формували реальну владу на місцях, а центральна влада не була "обов'язковою".

Отже, на початку 1918 р. більшовицьке керівництво в Україні ще не встановило свого панування в радах, а лише було на шляху до цього. За допомогою взятих на озброєння народних гасел та збройних загонів із Росії (за великим рахунком, мешканців України один на одного нацькувати ще не вдалося) більшовики планомірно, в міру радикалізації суспільства, починали опановувати ради "зсередини". В Україні протягом цих місяців сягнула свого апогею руйнація колишньої системи влади, найпоказовішим прикладом якої в Росії став Жовтневий переворот. Така руйнація безпосередньо сприяла падінню чи не останнього легітимізованого органу влади колишньої Росії — Української Центральної Ради та її уряду — Генерального секретаріату. Це стало результатом радикалізації вимог народних мас і насамперед стомлених війною солдатів. Найпопулярніші та найрадикальніші гасла взяли на своє озброєння більшовики. Успішності й органічності такого "перехоплення гасел" сприяло те, що частина програмових засад більшовиків справді збігалася із народними вимогами. Перш за все це стосувалося ліквідації поміщицького землеволодіння та реквізиції великих промислових підприємств. Це був момент найвищої за весь період 1917—1920 рр. згоди між народними масами та більшовицьким керівництвом на території України. Однак, якщо для перших реалізація названих вимог задовольнила головні їхні прагнення, то для інших це був лише перший крок до комуністичної революції. На території України другого кроку більшовики просто не встигли зробити — їх витіснила з України австро-німецька армія. Значна частина більшовицьких керманичів пов'язала свою поразку в Україні з "надмірною" увагою до національного питання та вирішила уникнути цього в майбутньому.

ОПАНУВАННЯ БІЛЬШОВИКАМИ УКРАЇНИ: СПРОБА ДРУГА (КІНЕЦЬ 1918 – СЕРПЕНЬ 1919 рр.)

Ставлення більшовиків до України в перший свій прихід на Україну (наприкінці 1917 — на початку 1918 рр.) зумовлювалося тактичними потребами і не відповідало стратегічним планам компартійного центру. Правильно обрані публічні гасла у сфері міжнаціональних відносин сприяли утриманню ними влади після Жовтневого перевороту в Петрограді та навіть частковому її поширенню на територію України. Інші популярні серед широких народних мас вимоги більшовицьке керівництво теж не заперечувало.

Перший прихід радянської влади в Україну припав саме на час максимальних поступок із боку більшовиків, в тому числі й у національному питанні. На програмні (не декларативні) засади більшовизму навіть освічені діячі з числа їхніх опонентів уваги звертали недостатньо. Тому більшовики здобули симпатії частини суспільства, багато прихильників Української революції вбачали в них менше зло. Характерними в цьому сенсі є висловлювання Є. Чикаленка. Навіть після згадування усіх жахів, що творили більшовики в Києві під час захоплення міста в січні 1918 р., в червні цього ж року він писав у своєму щоденнику: "Тепер все це забулось і, грішним ділом, коли допечуть німці, часом думаєш, що, може, лучче було за большевиків, що може, якось пережили б ту хворобу і таки Україна була б, а тепер хто його знає, що ще буде?"[135]. З часом подібні настрої лише зміцнювалися. Вже в серпні 1918 р. він майже позбувається сумнівів щодо доцільності лояльного ставлення до тогочасного Кремля: "Дякуючи большевицькому перевороту, повстала самостійна Україна; можливо, що зо смертю в Московщині совітського уряду загине й Українська Держава"[136].

На час другого наступу більшовиків на Україну як внутрішньоросійська, так і українська, а також та міжнародна політична ситуація відчутно змінилася. В Росії зміцнилася влада більшовицької партії, керівництво якої вже цілковито опанувало державний апарат, ліквідувало навіть формальну двопартійність у владі, розпочало перехід до комуністичних методів управління економікою та, що найголовніше, створило чисельну армію. Головним чинником міжнародного впливу стала поразка Німеччини та сподівання на швидку революцію у країнах Західної Європи, перш за все в тих із них, які виявилися переможеними у війні. Внаслідок цього більшовики перетворювалися із "оборонців", якими, за висловом В. Леніна, вони були на початку 1918 р., на "нападників": "світова революція" здавалася недалеким майбутнім, а стрімке втілення на практиці комунізму — своєчасним. Але чи не найбільше на обрання нової лінії поведінки щодо України вплинула оцінка більшовицьким керівництвом внутрішньоукраїнської ситуації.

Однією з найбільш разючих змін в Україні стало послаблення взаємозв'язку між національним та соціальним питаннями, чому сприяла "бур-

---

[135] *Чикаленко Є.* Щоденник (1918—1919): У 2-х т. — К., 2004. — Т. 2. — С. 66.
[136] Там само. — С. 98.

жуазно-поміщицька" природа Української Держави. Промовистою характеристикою суті цих змін в уявленнях більшовицького керівництва є слова В. Леніна з виступу на VIII з'їзді РКП(б) (березень 1919 р.): "Україна відокремлена була від Росії винятковими умовами і національний рух не пустив там коріння глибоко. Наскільки він проявився, німці вибили його. Це факт, але факт винятковий"[137].

Другий період більшовицького панування в Україні був триваліший від першого — близько восьми місяців. Підхід більшовиків до розв'язання знакових проблем істотно відрізнявся від того, що було наприкінці 1917 — на початку 1918 рр. Перебіг подій засвідчив, що в Україні свої ключові наміри більшовикам в 1919 р. реалізувати не вдалося. При цьому український чинник, який спочатку був вкрай сприятливим для них, став на заваді поширенню "світової революції" та спричинив втрату України. Виникає потреба проаналізувати причини успіхів та невдач.

В поле зору потрапляють насамперед ті явища та дії радянської влади, які або безпосередньо впливали на Українську революцію, або були викликані реакцією на неї.

По-перше, слід визначити ті чинники, які сприяли швидкому опануванню більшовицькими військами України взимку 1918—1919 рр. Для цього варто звернути увагу не лише на військові дії, а й на бачення широкими народними масами завдань радянської влади, що й стало головним чинником успіху більшовиків.

По-друге, слід розглянути організацію більшовиками внутрішньої владної вертикалі в Україні. Це є вкрай важливим для розуміння змін у ставленні більшовиків як до України, так і до рушійних сил Української революції. Адже в українському суспільстві уявлення про ради робітничих і селянських депутатів залишилося на рівні кінця 1917 — початку 1918 рр. Образно його можна охарактеризувати як майже нічим необмежене "самоуправління трудящих мас", і саме воно стало тим чинником, що сприяв швидкому опануванню більшовиками України. Механічне перенесення характерної для РСФРР періоду кінця 1918 — початку 1919 рр. централізованої моделі радянської влади на територію України спонукає до аналізу пропонованої більшовиками системи керівництва державою та реакції на неї українського суспільства.

По-третє, варто проаналізувати кадровий склад компартійно-радянського керівництва України. Адже зміна зовнішньої та внутрішньої ситуацій відповідним чином відбилася на принципах підбору нових керманичів для УСРР. Потреба вирішення цього завдання набуває особливої актуальності з огляду на незадоволення компартійного центру позицією та діями Народного секретаріату зразка березня—травня 1918 р., діячі якого, як зазначалося вище, значною мірою підпали під вплив Української революції. Слід також визначити, як зміни у підходах до формування вищого компартійно-радян-

[137] *Ленін В. І.* Із заключного слова по доповіді про партійну програму 19 березня // В. І. Ленін про Україну. — Ч. 2: 1917—1922. — К., 1969. — С. 232.

ського керівництва вплинули на стосунки між УСРР та РСФРР, сам факт існування яких став прямим наслідком Української революції.

Оскільки серед ключових питань Української революції були земельне та продовольче, то *четвертим завданням*, яке автор поставив собі за мету вирішити в рамках цього підрозділу, є аналіз їх розв'язання в добу першого комуністичного штурму. При цьому слід звернути увагу на те, яку роль зіграв національний чинник у формуванні опору українського села до більшовицької політики в цьому питанні.

Кілька слів щодо термінологічних відмінностей від аналізу подій кінця 1917 — поч. 1918 рр. Оскільки окрім централізованих радянських у 1919 р. існували такі ж централізовані (загальноукраїнські) компартійні структури в Україні й вони становили єдине ціле, то з'являється нова дефініція щодо їх означення — "компартійно-радянське керівництво". При характеристиці подій 1919 р. не вживатиметься термін "Раднарком" щодо вищих органів влади радянської Росії, оскільки ідентичну назву від 29 січня 1919 р. мав уряд радянської України. Водночас більш широкий вжиток отримала власна назва "Кремль", оскільки з березня 1918 р. керівні органи РСФРР перебазувалися до Москви і розмістилися в Кремлі.

Як Кремль, так і ЦК КП(б)У восени 1918 р. бачили майбутнє України лише в складі Росії. З огляду на те, що хоч і з допомогою Німеччини, але саме під національними гаслами відбувалося вигнання більшовиків з України навесні 1918 р., пересторога переважної більшості компартійних діячів до всього національно-українського посилилася. Однак у питанні про доцільність повстанської боротьби такої одностайності не існувало, що стало основним пунктом суперечностей між "лівими" та "правими" в КП(б)У від часу її організаційного оформлення. "Праві" всі свої сподівання покладали на зміну міжнародної ситуації та збройну підтримку російської Червоної армії. Натомість "ліві", які здобули невелику перевагу на I з'їзді КП(б)У, вважали ситуацію в Україні за вибухонебезпечну та відстоювали вимогу якомога швидше підняти повстання. Саме представники "лівих" очолили як ЦК КП(б)У (Г. П'ятаков), так і Всеукраїнський центральний військово-революційний комітет (ВЦВРК, А. Бубнов), який мав керувати повстанням.

Розпочатий у липні загальний страйк залізничників прискорив офіційне оголошення початку повстання, рішення про яке 5 серпня 1918 р. ухвалив ВЦВРК. Але повстання зазнало поразки, його організатори були піддані суворій критиці, а влада в КП(б)У перейшла до "правих". На II з'їзді КП(б)У, що відбувся у Москві 17—22 жовтня 1918 р., було ухвалено резолюцію, яка відзначала: "Партія рішуче і категорично висловлюється проти такої партизанської війни, особливо в прикордонній смузі, яка могла б втягти робітників України та Росії в несвоєчасний загальний виступ або полегшити німецькому командуванню внести в окупаційні війська озлобленість і згуртованість проти Радянської Росії"[138]. Наголошуючи на необ-

[138] Комуністична партія України в резолюціях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Т. 1. — К., 1976. — С. 36.

хідності підпільної боротьби, загальним завданням якої "є об'єднання Радянської України з Радянською Росією", з'їзд водночас констатував: "В усій цій підготовчій роботі партія повинна, спираючись на сили пролетарської Росії, координувати і підпорядковувати свої дії ЦК РКП, і тільки у згоді з ним вибрати момент загального виступу"[139].

З резолюцій II з'їзду КП(б)У можна зробити висновок, що національну чи державну окремішність радянської України більшовицькі керманичі вже й не думали відроджувати, а національне питання вважали "зжитим". Але ситуація в Україні розвивалася непередбачувано для Кремля та більшості керівників КП(б)У. Як зауважував у написаній 15 грудня 1918 р. передмові до своєї книги "Революция на Украйне" В. Шахрай, більшовики в Україні "піднімали повстання тоді, коли воно закінчилося «пшиком», незважаючи на запевнення, що чекати більше не можна ні хвилини (серпень); 2) повстання спалахнуло тоді, коли його менш за все очікували, підняте тими, кого давно вже проголосили політичними мерцями. Довелося заднім числом наверстати втрачене"[140].

Отримуючи різні дані про ситуацію в Україні, Кремль певний час вважав за доцільне утриматися від прямого втручання в українські справи. Загрібати жар, особливо з огляду на серпневу невдачу та військову неготовність до наступу на Україну, там спочатку вирішили чужими руками. Тому водночас із підтримкою позиції правих в КП(б)У більшовицькі керманичі вели перемовини з представниками Українського національного союзу, який 14 листопада 1918 р. перетворився на Директорію УНР. Сприяючи плеканню в Директорії УНР сподівань на невтручання в українські справи, Кремль почав підготовку збройних сил для наступу на Україну. 23 жовтня 1918 р. було ухвалено наказ про створення Резервної армії в складі трьох дивізій на кордоні з Україною. Вона мала підпорядковуватися безпосередньо головнокомандуючому військовими силами РСФРР І. Вацетісу[141]. Мета створення цієї армії остаточно була визначена 9 листопада 1918 р. — після передачі до її складу двох українських дивізій[142]. Ці дивізії ще наказом ВЦВРК від 22 вересня 1918 р. були створені з повстанських загонів, що перебували на нейтральній території на кордоні Росії та України[143].

11 листопада, за твердженням В. Антонова-Овсієнка, Раднарком РСФРР дав Реввійськраді РСФРР директиву в десятиденний строк "почати наступ в підтримку робітників та селян України, які повстали проти геть-

---

[139] Там само. — С. 35—36.

[140] *Скоровстанский В.* Революция на Украине. — Саратов, 1919. — С. X.

[141] Приказ Реввоенсовета республики о создании резервной армии. 23 октября 1918 // Директивы главного командования Красной армии (1917—1920): Сб. документов. — М., 1969. — С. 194—195.

[142] Директива главного командования командованию Резервной армии о включении в состав армии двух украинских дивизий. 9 ноября 1918 // Директивы главного командования Красной армии (1917—1920): Сб. документов. — М., 1969. — С. 195.

[143] Приказ Всеукраинского Центрального Военно-революционного комитета о формировании повстанческих дивизий. 22 сентября 1918 г. // Директивы командования фронтов Красной Армии (1917—1922 гг.). — М., 1971. — С. 542—543.

мана"[144]. Але аналіз співвідношення сил, зроблений командуванням Червоної армії на спільному засіданні з представниками КП(б)У (І. Вацетіс, Й. Сталін, М. Скрипник, Я. Епштейн (Яковлєв), В. Затонський, В. Антонов-Овсієнко) виявив досить невтішну для більшовиків картину. Тому головнокомандуючий збройними силами РСФРР І. Вацетіс того ж дав зрозуміти, що вважає активні дії в Україні несвоєчасними[145]. Однак директива про підготовку походу на Україну надана таки була. 17 листопада, як відзначав у листі до В. Леніна В. Антонов-Овсієнко, на території Росії "сформувалася Рада Українського фронту, замасковано названа Радою Групи Курського напрямку. Її склад: я, т. Сталін, т. Затонський"[146]. Головнокомандувачем військ Курського напрямку став В. Антонов-Овсієнко. 18 листопада за підписом І. Вацетіса була надіслана директива керівництву Південного фронту, в якій, зокрема, зазначалося: "Політичне становище владно потребує нашого енергійного просування в найближчі дні на Україну в харківському напрямку, для цієї мети створюється південніше Курська загін під керівництвом Володимира Олександровича Антонова"[147].

13 листопада 1919 р., після того, як Німеччина визнала поразку в Першій світовій війні й там відбулася революція, ВЦВК видав постанову про анулювання Брест-Литовського договору. В ній, зокрема, наголошувалося, що "зобов'язання, які стосуються сплати контрибуції або територіальних поступок, оголошуються недійсними"[148]. Разом із цим зазначалося: "За основу справжнього миру між народами можуть слугувати лише ті принципи, котрі відповідають братерським відносинам між трудящими усіх країн та націй і які були проголошені Жовтневою революцією і відстоювалися російською делегацією в Бресті. Всі окуповані області Росії будуть очищені. Право на самовизначення повною мірою буде визнано за трудящими націй усіх народів"[149]. Зазначимо, що в цій постанові знову акцентувалася увага на принципі, який на той час вже не був популярним серед більшовиків щодо України, а саме — на праві націй на самовизначення.

Водночас з цими міжнародними подіями активізувалася діяльність "лівих" з керівництва КП(б)У. Вони бажали терміново долучитися до боротьби за оволодіння повстанською масою. Як зауважував близький до них за позицією В. Антонов-Овсієнко у зверненні до В. Леніна від 22 листопада

---

[144] *Антонов-Овсеенко В.* Записки о гражданской войне. — Т. 3. — М.; Л., 1932. — С. 11.

[145] Там само. — С. 12.

[146] Докладная записка командующего группой войск курского направления В. А. Антонова-Овсеенко В. И. Ленину о затруднениях в формировании группы и оперативных планах // Директивы командования фронтов Красной Армии (1917—1922 гг.). — М., 1971. — С. 546.

[147] Директива Главного командования командованию Южного фронта в связи с созданием группы войск Курского направления // Директивы главного командования Красной армии (1917—1920): Сб. документов. — М., 1969. — С. 196.

[148] Постановление ВЦИК об аннулировании Брест-Литовского договора. 13 ноября 1918 г. // Документы внешней политики СССР. — М., 1959. — Т. 1. — С. 565.

[149] Там само. — С. 566.

1918 р., в умовах, що склалися "я вирішив йти вперед. Зараз можна голими (та зухвалими) руками взяти те, що згодом доведеться брати лобом"[150].

В Україні на той час вже вирувало повстання під проводом Директорії. В Кремлі почали схилятися до позиції "лівих". Більшовицькі керманичі усвідомили, що наміри "правих" захопити Україну "в слушний момент" військами російської Червоної армії можуть виявитися нездійсненними, оскільки силою втихомирити українську повстанську стихію не здавалося можливим. Директорія ж, незважаючи на всю її "лівизну" та спроби домовитися з Кремлем, не була йому підконтрольна і могла бути лише зовнішнім союзником, а це не влаштовувало ленінську верхівку. Зважаючи на те, що значна частина гасел повстанського руху, які підтримувала й Директорія, була близькою до радянських, існував лише один вихід з такого становища — використати повстанський рух для опанування України.

Щоб знівелювати національну складову повстання під проводом Директорії, Кремль погодився те, щоб формально боротьбу за панування над Україною очолив Тимчасовий Робітничо-селянський уряд України, який з дозволу Кремля було створено 28 листопада 1919 р. Очолив цей уряд Г. П'ятаков. 30 листопада у Суджі на засіданні уряду було створено військовий відділ на чолі з Артемом (Ф. Сергєєвим) і того ж дня було видано декрет про створення Революційної військової Ради Української Радянської армії, до складу якої увійшли Артем, В. Затонський та В. Антонов-Овсієнко. Цьому органу, який замінив Реввійськраду військ Курського напрямку, мали підпорядковуватися "усі збройні сили, які діють на території України"[151]. Таким чином, Кремль повертався до апробованого досвіду створення радянських урядів в національній оболонці. Причини такого "схильного" ставлення до національної форми стають зрозумілими після ознайомлення з телеграмою В. Леніна на адресу І. Вацетіса від 29 листопада 1918 р.:

"З просуванням наших військ на захід і на Україну створюються обласні тимчасові радянські уряди, покликані зміцнити ради на місцях. Ця обставина має ту хорошу сторону, що позбавляє змоги шовіністів України, Литви, Латвії, Естляндії розглядати рух наших частин як окупацію і створює сприятливу атмосферу для дальшого просування наших військ. Без цієї обставини наші війська були б поставлені в окупованих областях у нестерпне становище і населення не зустрічало б їх як визволителів"[152].

На підтвердження прихильності до права націй на самовизначення РНК РСФРР визнав незалежність Естонії[153] (7 грудня 1919 р.), Латвії та

---

[150] Докладная записка командующего группой войск курского направления В. А. Антонова-Овсеенко В. И. Ленину о затруднениях в формировании группы и оперативных планах // Директивы командования фронтов Красной Армии (1917—1922 гг.). — М., 1971. — С. 547.

[151] Декрет Тимчасового Робітниче-селянського уряду України про створення Військової ради Української Радянської Армії // Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920): Зб. док. і матеріалів. — К., 1957. — С. 47.

[152] *Ленін В. І.* Повн. зібр. тв. — Т. 37. — С. 224.

[153] Декрет Совета Народных комиссаров РСФСР о признании независимости Эстляндской Советской республики // Документы внешней политики СССР. — М., 1959. — Т. 1. — С. 603.

Литви (22 грудня)[154]. Ці декрети були затверджені постановою ВЦВК від 24 грудня 1918 р.[155]. Аналогічне рішення щодо Білорусі було ухвалене Президією ВЦВК 5 лютого 1920 р.[156] Бачимо, що в цьому переліку немає України. Але це зовсім не означало ненадання радянській Україні тих формальних прав, які визнавалися за названими республіками. Це підтверджується і тим, що в різного роду постановах керівництва РСФРР Україна згадувалася поряд із названими "незалежними" радянськими республіками.

Такі кроки Кремля сприяли поліпшенню іміджу більшовицької влади. Мало хто замислювався над реальністю цих декларацій. Більшовики для багатьох повстанців були тією силою, що зберегла єдність національного і соціального. Тим більше, що впевнившись у силі повстанського руху, більшовицьке керівництво охоче йшло на контакт з керівниками цих збройних угруповань. Успіху більшовиків сприяла і фактична некерованість повстанським рухом з боку Директорії УНР, відсутність чітко визначених цілей та першочергових завдань її існування, розбрат серед її керівництва. Окрім того, Директорія УНР була спадкоємницею Центральної Ради, яка, власне, й запросила Німеччину на допомогу. Ця обставина була однією з ключових у більшовицькій пропаганді, яка намагалася "*самостийность*" (так звучало російською мовою) ототожнити з "буржуазно-поміщицьким" впливом і намірами "імперіалістів" загарбати Україну.

Слід підкреслити, що успішна агітаційно-пропагандистська робота велася не лише в лавах повстанців, а й серед німецьких військових, яких ще не встигли вивести з України. Саме з їх допомогою більшовикам вдалося опанувати Харків. У записці від керівників більшовицького повстання у Харкові, яку Реввійськрада Української радянської армії отримала від ЦК КП(б)У, зазначалося: "1 січня починаємо виступ. Повідомте ваші ресурси та наміри. Німці беруться затримати українські війська, зайнявши разом з нами вокзал. Дійте рішуче, напролом. Українські війська дуже ненадійні, перед сміливістю відступають"[157]. У датованому 2 січня 1920 р. донесенні І. Вацетісу зазначалося: "Реввійськрада постановила почати рішучий наступ на Харків"[158].

Наступ був вдалим, результативними виявилися й наслідки агітаційно-пропагандистської роботи. 4 січня 1919 р. Реввійськрада РСФРР постановила "створити єдиний Український фронт, по відношенню до якого пар-

---

[154] Декрет Совета Народных комиссаров РСФСР о признании независимости Советской Республики Латвии; Декрет Совета Народных комиссаров РСФСР о признании независимости Литовской Советской Республики // Документы внешней политики СССР. — М., 1959. — Т. 1. — С. 621—622.

[155] Постановление Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета о признании Советских Республик Эстляндии, Литвы и Латвии // Документы внешней политики СССР. — М., 1959. — Т. 1. — С. 627.

[156] Постановление Президиума ВЦИК о признании независимости Белорусской Социалистической Советской Республики // Документы внешней политики СССР. — М., 1958. — Т. 2. — С. 61.

[157] Из донесения Реввоенсовета Украинской Армии Главкому о принятом решении наступать на Харьков. 2 января 1919 г. // Директивы главного командования Красной армии (1917—1920): Сб. документов. — М., 1969. — С. 203.

[158] Там само. — С. 204.

тизанські українські загони становили б складову його частину. Для керівництва Українським фронтом створюється Реввійськрада в складі командуючого Антонова та членів Реввійськради — за призначенням українського уряду". В директиві І. Вацетіса від 6 січня 1919 р. з приводу складу та завдань Українського фронту окремим пунктом визначалося: "На всій території України мають бути широко використані дії партизанських загонів та політична робота"[159].

Разом з тим "українська" назва спочатку армії, а потім і фронту зовсім не означала українського, тобто підпорядкованого українським органам влади і такого, що відстоює інтереси УСРР, змісту цих формувань. Про це відверто писав наприкінці січня 1919 р. у зверненні до ЦК РКП(б) Х. Раковський: "ТРСУУ (Тимчасовий робітниче-селянський уряд України. — *Авт.*), не будучи по суті самостійним (мовою оригіналу — «самостоятельным». — *Авт.*), не створював і не збирається створювати свого незалежного командування, назвавши Реввійськраду Групи Курського Напрямку «Реввійськрадою Укр[аїнської] Ч[ервоної] Армії» виключно для того, щоб можна було говорити про радянську армію України, а не про наступ російських військ, тобто продовжили ту політику, яка була розпочата створенням ТРСУУ. Це перейменування жодним чином не означало і не означає зміни по суті, тим більше, що особистий склад цієї Реввійськради призначений не нами, а центральними установами РСФРР і негласно він є тією ж Реввійськрадою Групи військ Курського Напрямку"[160].

Протягом січня-лютого 1919 р. більша частина України була зайнята Червоною армією. Одну з причин перемоги назвав Вацетіс у датованій 21 березня 1919 р. директиві про завдання Південного фронту: "Той успіх, яким супроводжуються нині дії підпорядкованих регулярних частин, я схильний пояснити тим, що Петлюра та Скоропадський, які виснажили свої бойові сили у взаємній боротьбі, тимчасово цією ж обставиною вимушені були зійти з території України, і немає жодного приводу вважати, що Петлюра та Скоропадський остаточно зійшли зі сцени"[161]. Більш вагомим чинником стрімкого опанування України стала та обставина, що політично активні низи сприймали більшовиків як носіїв тієї форми радянської влади, яка вміщалася в гасло "Вся влада місцевим радам!". В пам'яті залишалося значною мірою реалізоване в Росії гасло "Землю — селянам!" та прихильність Кремля до права націй на самовизначення в купі з лояльним ставленням до розвитку національних культур. Однак більшовицьке керівництво не мало наміру повторювати в Україні весь пройдений в Росії шлях становлення влади. Натомість, воно спробувало подекуди перенести існую-

[159] Директива Главного командования о составе и задачах Украинского фронта. 6 января 1919 г. // Директивы главного командования Красной армии (1917—1920): Сб. документов. — М., 1969. — С. 210.

[160] ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 17.

[161] Директива Главного командования о задачах фронта. 21 марта 1919 г. // Директивы главного командования Красной армии (1917—1920): Сб. документов. — М., 1969. — С. 216.

чі на початок 1919 р. в РСФРР правила гри в Україну, в деяких питаннях, насамперед земельному, і взагалі спробувати піти далі того, що було зроблено в Росії. До того ж Україною наміри Кремля не обмежувалися, а перспективи здавалися райдужними. У промові на конференції залізничників 16 квітня 1919 р. Ленін відзначав: "Із **завоюванням України** і зміцненням Радянської влади на Дону наша сила міцнішає"[162] (виділення *Авт.*). Тепер можна було думати й про поширення своєї влади за межі колишньої Російської імперії.

Більшовики тільки навесні 1918 р. почали свою власну революцію — комуністичну. Україна тоді перебувала за межею їхнього безпосереднього впливу. Поставлену задачу Ленін у травні 1918 р. сформулював так: "Нам треба зовсім по-новому організувати найглибші основи життя сотень мільйонів людей"[163]. Мова йшла про оголошення великого виробництва загальнонародною (а фактично — державною) власністю, про колективізацію (а насправді — одержавлення) дрібного виробництва, про ліквідацію товарно-грошових відносин і створення на руїнах ринкової економіки централізованого планового господарства. Подібних революцій світ не бачив, але за методами реалізації це стало типовою для Росії ще починаючи з петровських часів "реформою згори".

Щоб реалізувати наміри щодо побудови нового суспільства, вождям Кремля потрібно було мати надійну опору на місцях. Оскільки будоване державосуспільство не мало історичних традицій, перед ленінським керівництвом постало завдання створення абсолютно нової системи влади. А відповідно і масових кадрів для низової її ланки. На території України одним із перших кроків нової влади стало усунення з управлінської вертикалі колишніх державних службовців. Серед рішень, спрямованих на нівелювання впливу "колишніх людей" на суспільство слід назвати декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 9 лютого "Про знищення станів та цивільних чинів". Віднині всі мешканці УСРР отримували одну спільну назву — громадяни УСРР. Майно усіх станових співтовариств оголошувалося державною власністю[164]. Того ж дня було опубліковано декрет про відміну форменного одягу та зовнішніх відзнак (ордена, герби)[165]. Водночас зауважувалося, що можна носити ті відзнаки, які встановлюватиме РНК УСРР. 14 березня було опубліковано декрет, яким скасовувалися "усі права і привілеї, що випливали із отримання диплому навчального закладу"[166]. Разом з ліквідацією "пільгових" категорій населення дореволюційної Росії нова влада почала формувати передумови для створення нових, ра-

[162] Там само. — С. 250.

[163] *Ленін В. І.* Повне зібр. тв. — Т. 36. — С. 356.

[164] Об уничтожении сословий и гражданских чинов // СУ Украины. — 1919. — № 7. — Ст. 90.

[165] Об отмене форменной одежды, знаков наружного отличия и обязательного ношения форменной одежды // СУ Украины. — 1919. — № 7. — Ст. 91.

[166] Об отмене прав и привилегий лиц, окончивших учебные заведения // СУ Украины. — 1919. — № 27. — Ст. 294.

дянських. Першим бар'єром стало обмеження права вибирати та бути обраним. Цього права позбавлялися саме ті верстви населення, які найширше користувалися ним у Російській імперії.

На відміну від періоду кінця 1917 — початку 1918 рр., коли більшовицьке керівництво щоб отримати контроль над радами, перехоплювало народні гасла і намагалося продемонструвати спроби їх втілення в життя, з початку 1919 р. воно вирішило керувати масовим рухом та спрямовувати його в потрібне Кремлю русло. Більшовицькі керманичі цього разу мали конкретні плани щодо управління Україною. Їх виникненню сприяв досвід, отриманий в Росії. Вони були впевнені в популярності радянської влади, під якою розуміли систему рад вже не як форму влади, а як форму контролю над суспільством. Тому без застережень експортували її в Україну. При цьому ради визнавалися лише в тому випадку, коли ними керували комуністи чи вони знаходилися під комуністичним впливом.

Ставлення до рад як до підлеглих компартійному керівництву органів (а не як до багатоступінчастої форми представницької демократії, якими вони були до початку комуністичної революції) було сформовано керівниками КП(б)У ще на I з'їзді КП(б)У в липні 1918 р. У резолюції "Про ставлення до так званих «Рад»" наголошувалося, що "в нинішніх умовах такі органи легально існувати не можуть, а тому всяка установа, що існує легально і називає себе Радою, неминуче дискредитувала саму ідею ради депутатів"[167]. Суспільству нав'язувалася думка про те, що терміни "радянський" і "більшовицький" є синонімами.

Владна вертикаль у вигляді системи рад за своєю формою передбачала виборність радянських органів знизу доверху. Однак, розуміючи, що в умовах реального вибору рад усіх рівнів більшовики не здобудуть контролю над селом, на початку 1919 р. ЦК РКП(б) зініціював інший шлях легалізації своєї влади в Україні. До опанування села вибори низових рад відкладалися на майбутнє, а реальна влада на місцях передавалася революційним комітетам та комітетам бідноти. Причому в законодавчих актах, як й у більшовицькій пропаганді загалом, не проводилося різниці між поняттями "радянський" і "комуністичний". Зокрема, в ухваленому у грудні 1918 р. декреті "Про організацію влади на місцях" зазначалося, що ревкоми створюються із "безумовних прихильників радянської влади". А там, де вже діяли "партійні організації комуністів", вони брали на себе організацію місцевого ревкому. Водночас відділ внутрішніх справ мав право як призначати потрібних людей до будь-яких ревкомів, так і в будь-яку мить змінювати склад ревкому[168]. Тобто більшовицька влада, яка вперто називала себе "радянською" навіть за відсутності рад, була відверто диктаторською.

Після утвердження влади більшовиків могло здатися, що місце і роль рад мало змінилися. Хоча реально партія перетворилася на державну

[167] Комуністична партія України в резолюціях... — Т. 1. — К., 1976. — С. 21.

[168] Декрет Временного Рабоче-Крестьянского Правительства Украины "Об организации власти на местах" // СУ Украины. — 1919. — № 1. — Ст. 3.

структуру, радянська влада зберігала сформований раніше зовнішній вигляд. У політичному словнику більшовиків не існувало поняття "державна партія". Державною іменувалася тільки радянська вертикаль влади. В компартійних документах підкреслювалася небажаність злиття обох вертикалей в одну. У резолюції VIII з'їзду РКП(б), де уперше визначалися форми відносин між партійними та радянськими органами, наголошувалося на тому, що "партія старається керувати діяльністю Рад, але не заміняти їх"[169].

Керувати діяльністю рад компартійному керівництву допомагали силові органи. Вперше під назвою "Всеукраїнська надзвичайна комісія" (ВУНК, але з огляду на склад і фактичну підпорядкованість цього органу Кремлю видається більш доречним вживання абревіатури за російськомовною назвою, тобто ВУЧК — Всеукраинская чрезвычайная комиссия. — *Авт.*) органи державної безпеки були організовані декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 3 грудня 1918 р.[170], тобто ще до реального захоплення території України. Це саме по собі свідчило про зміну ставлення до організації влади. Завданням ВУЧК проголошувалася "планомірна боротьба з контрреволюцією, спекуляцією, саботажем та посадовими злочинами". Органи ЧК формально входили до складу Наркомату внутрішніх справ, але прямо не підпорядковувалися останньому. В декреті було вказано, що ВУЧК утворюється при відділі внутрішніх справ, але підпорядковується безпосередньо уряду[171]. Місцеві надзвичайні комісії повинні були мати подвійне підпорядкування: з одного боку — ВУЧК, а з іншого — місцевим виконкомам[172].

Відзначимо таку деталь: на рівні національної республіки, губернії або повіту чекістські органи формально підпорядковувалися місцевим партійним органам. Фактично вони виконували накази керівництва свого відомства, тобто ВЧК ("Всероссийской чрезвычайной комиссии"), яке, в свою чергу, реально підпорядковувалося лише ЦК РКП(б). Таким чином, органи державної безпеки були своєрідною державою в державі. Використовуючи їх, Кремль здійснював додатковий контроль над периферією.

Більшовицьке керівництво не мало змоги втримати владу в Україні лише за допомогою насилля. ВУЧК була головним провідником політики, спрямованої на придушення будь-якого опору комуністичному політичному режиму. Це стосувалося і легальних опонентів більшовиків. Ознайомлюючи своїх підлеглих з основними завданнями відомства у політичному житті України в 1919 р., керівник ВУЧК М. Лацис підкреслював: "У нас є тільки одна урядова партія, що вже визначилася і зміцніла, — комуністична (більшовиків). Українські ліві соціал-революціонери до цього наближаються. Вони ще не перевірені і не здали іспиту політичної зрілості. Їм

[169] КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Т. 2. — К., 1979. — С. 75.

[170] Об организации Всеукраинской Чрезвычайной Комиссии // СУ Украины. — 1919. — № 1. — Ст. 7.

[171] Там само.

[172] О Чрезвычайных комиссиях // СУ Украины. — 1919. — № 1. — Ст. 17.

особливо довіряти не слід. Всі інші, хоч вони соціалістичними іменуються, партії явно контрреволюційні. За кожною з них треба встановити ретельний нагляд. Кожний крок і кожний їхній намір нам повинні бути відомі"[173].

Водночас диктатура системи "РКП(б)—ради" базувалася не тільки на насиллі, але й на пропаганді. Вплив на маси, переконування їх — такими були основні завдання відділів агітації та пропаганди партійних комітетів та Наркомату радянської пропаганди. В таємній (не для друку) частині ухваленого 27 лютого 1919 р. положення про Наркомат радянської пропаганди, зазначалося: "Отримуючи політичні директиви безпосередньо від Центрального комітету Комуністичної партії України, наркомат Радянської пропаганди з іншими Наркоматами підпорядкований РНК УСРР. Внаслідок виконання значної частини роботи, що відноситься до відання Комуністичної партії, Наркомат Радянської пропаганди всією своєю мережею своїх установ та відділів, як у центрі, так і на місцях, перебуває у найтіснішому співробітництві з відповідними комітетами комуністичної партії, що виражається у тому, що керівниками установ і відділів Рад. Пропаганди в центрі та на місцях є члени партійних комітетів"[174].

Безпосередній зв'язок із населенням, який більшовики здійснювали через місцеві ради, надавав можливість мобілізувати мільйони людей на виконання сформульованих партійним керівництвом завдань. Ради, в яких працювали сотні тисяч депутатів з пролетарських мас міста і села, стали ефективним "передавальним пасом" від керівних органів державної партії до всього населення. Без організаційних, ідеологічних та емоційних зв'язків з масами більшовики ніколи не могли б докорінно перебудувати найглибші основи повсякденного життя. Враховуючи таку конструкцію влади, важко не погодитися із думкою російського вченого О. Ахієзера щодо секретів успіху: "Найбільший секрет більшовизму полягає у тому, що більшовики, після того як вони стали керівною партією, вихоплюють із навколишньої дійсності та перетворюють у визначальні для себе різноманітні, а практично будь-які, а отже, і взаємовиключні ідеї, якщо вони забезпечують збереження державної влади"[175].

Врахування настроїв мас спонукало до збереження формальної виборності при формуванні вищих органів радянської влади. За прикладом РСФРР вищим органом влади в УСРР проголошувався Всеукраїнський з'їзд рад, а вищими органами влади на місцях — з'їзди рад відповідного рівня. Влада рад декларувалася як неподільна, про поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову гілки не йшлося. Виконкоми рад, які були вищими органами влади в період між з'їздами рад, обиралися зі складу делегатів з'їзду. Таким чином, номінально повнота влади належала радам та обраним ними виконавчим органам. Однак, фактично, ради були лише од-

[173] *Маймескулов Л. Н. и др.* Всеукраинская Чрезвычайная комиссия (1918—1922). — Харьков, 1971 — С. 171.

[174] ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 179.

[175] *Ахиезер А. С.* Россия: критика исторического опыта (Социокультурная динамика России). — Новосибирск, 1997. — Т. 1: От прошлого к будущему. — С. 392.

нією з ланок компартійної диктатури. Але підпорядкування рад спочатку впливу, а потім контролю більшовицького керівництва сталося не відразу. Тому досить часто непідконтрольні більшовикам ради просто не визнавалися ними за органи влади.

На відміну від низових органів влади, де навіть формально влада рад лише проектувалася, але не існувала фактично, ігнорувати виборність рад найвищого рівня компартійне керівництво не наважилося. Воно усвідомлювало нелегітимність уряду радянської України, адже свого часу навіть В. Ленін при захопленні влади спирався на II Всеросійський з'їзд рад. Тому в опублікованій 28 січня 1919 р. "Декларації Тимчасового робітничо-селянського уряду України" наголошувалося, що незабаром збереться III Всеукраїнський з'їзд рад, якому уряд поступиться владою і який остаточно сконструює радянську владу в Україні[176].

Керівники РКП(б) декілька раз "перестрахувалися" від небезпеки отримати небажаний склад цього з'їзду. Солдати Червоної армії мали десятикратну перевагу над робітниками та селянами України при виборі делегатів до нього. Ще одним заходом уникнення небезпеки небажаного складу Всеукраїнського з'їзду рад стало запровадження постановою РНК УСРР від 19 лютого 1919 р. "Про вибори на III з'їзд рад робітничих, селянських та селянських депутатів" позбавлення виборчих прав представників "експлуататорських" класів, служителів церкви та колишніх поліціантів та жандармів[177]. У березні вказаний у цій постанові перелік позбавлених виборчих прав осіб став частиною Конституції УСРР, а відтак повсякденною нормою виборчого процесу і надалі[178].

Запроваджувалися й інші перепони з метою завадити висуванню на Всеукраїнський з'їзд рад опонентів Кремля. Не існувало прямої системи виборів, тобто пересічні виборці на селі обирали не делегата на Всеукраїнський з'їзд рад, а свого представника на волосний з'їзд, а в місті — в Раду депутатів міста. Але навіть такої багатоступінчастої системи вибору в переважній більшості губерній волосні з'їзди не мали: до часу зміцнення "радянської" (тобто більшовицької) влади саме комбіди та ревкоми складали список делегатів на волосний "з'їзд" рад. Оскільки склад комбідів та ревкомів мав право змінити в будь-який час Наркомат внутрішніх справ, то говорити про вибори делегатів III Всеукраїнського з'їзду рад від волосних з'їздів рад не доводиться.

Зазначимо ще одну важливу деталь — мажоритарну систему виборів делегатів на з'їзд. До завоювання більшовиками рад та за існування в Росії багатопартійності вибори до них проводилися на пропорційній основі. В декреті ВЦВК від 4 грудня (17 листопада) 1917 р., в якому тлумачилося право відклику депутатів з рад, зазначалося, що вибори мають відбуватися

[176] Декларация Временного Рабоче-Крестьянского Правительства Украины // СУ Украины. — 1919. — № 4. — Ст. 46.

[177] Резолюції Всеукраїнських з'їздів рад... — Харків. — 1932. — С. 39.

[178] Конституція УСРР. Ст. 21 // Резолюції Всеукраїнських з'їздів рад... — Харків, 1932. — С. 61.

"на сурових основах пропорціональної системи виборів"[179]. У радянській Україні на початку 1919 р., на відміну від радянської Росії, зберігалася реальна багатопартійність. Але від пропорційної системи, яка згідно із згаданим декретом, є "більш демократичною, ніж мажоритарна"[180], більшовики відмовилися, оскільки тоді значно б збільшилася частка інших партій на III Всеукраїнському з'їзді рад. У результаті, завдяки фактичній відсутності виборів у сільській місцевості, позбавленню значної частини населення виборчих прав та мажоритарному принципу делегування депутатів від низових рад члени КП(б)У становили абсолютну більшість делегатів III Всеукраїнського з'їзду рад — 1435 із загальної кількості 1787 депутатів. Українські соціалісти-революціонери (боротьбисти) отримали 150 мандатів[181].

Таким чином, більшовикам вдалося досягти абсолютної переваги на III Всеукраїнському з'їзді рад, що давало їм формальні підстави мало зважати на позицію боротьбистів чи лівих есерів. Але насправді склад депутатів з'їзду не відображав волю навіть найбіднішого селянства, не кажучи вже про все українське суспільство. Система сформованої більшовиками місцевої влади з її завданням беззастережно виконувати накази Кремля виявилася занадто далекою від народу.

Оскільки рішення влади нерідко входили в суперечність із вимогами народних мас, то незабаром в Україні розгорнувся широкий повстанський рух, який досить часто проходив під радянськими гаслами. Адже сама по собі радянська влада в її "чистому" вигляді, що начебто передбачав справжню підконтрольність і підзвітність влади виборцям, подобалася широким верствам суспільства. Керівництво КП(б)У з усіх сил намагалося залишити за собою "радянський бренд". У резолюції пленуму ЦК КП(б)У, що відбувся на початку квітня 1919 р., визнавалося: "Тепер куркульська контрреволюція проходить злісно-демагогічну політику механічного поєднання контрреволюційних лозунгів з радянськими, прикриваючи свою куркульську погромно-шовіністичну суть більшовицькою фразеологією («Ми українські більшовики», «Ми за владу Рад», »За самостійну Україну»)"[182].

Таким чином, спроба перетворити ради на орган диктатури ЦК РКП(б) в 1919 р. стала однією з причин виникнення антибільшовицького повстанського руху в Україні. При цьому в суспільстві поширилися не стільки антиросійські, скільки антиєврейські настрої. Наявність формальної української державності (це все-таки була УСРР, а не РСФРР) істотно зменшувала негативне ставлення народних мас до росіян як зовнішнього загарбника. Тоді як ненависну селянам політику на місцях досить часто реалізовували більшовицькі діячі, що мали єврейські прізвища. Головний

[179] Про право відклику депутатів (декрет ВЦВК) // Історія Радянської Конституції в декретах і постановах Радянського уряду. — К., 1937. — С. 42.

[180] Там само. — С. 41.

[181] Конституція УСРР. Ст. 21 // Резолюції Всеукраїнських з'їздів рад... — Харків. — 1932. — С. 61.

[182] Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1976. — Т. 1. — С. 52.

редактор друкованого органу ЦК КП(б)У газети "Коммунист" Максиміліан Савельєв у доповідній записці до ЦК КП(б)У, поданій в середині липня 1919 р., підтверджував факт підтримки більшовиків значною частиною єврейського населення України: "Комуністична парія України має опору в пролетарських масах міст, у підтримці її значною частиною дрібнобуржуазних верствами міської бідноти, а частково і службової інтелігенції /єврейської/, і в деяких окремих випадках середньої буржуазії /теж єврейської/, переважно в зв'язку з національним питанням"[183].

Одним із наслідків підтримки значною частиною єврейства комуністичного штурму, що, в свою чергу, було чи не єдиним шансом для виживання в умовах заборони традиційних для членів єврейських громад занять, стало поширення антисемітизму. Це змусило більшовиків замислитись над національною складовою кадрової політики. 30 травня на засіданні політбюро ЦК КП(б)У за пропозицією А. Бубнова було ухвалено рішення про заміну на радянських посадах євреїв представниками інших національностей[184]. Проти такого рішення протестував Г. П'ятаков, який заявив: "Піддатися паніці і зробити з факту наростання (антиєврейських настроїв. — *Авт.*) архі-опортуністичний і безумовно неправильний висновок про необхідність усунути з радянських посад євреїв, або, в крайньому разі усунути якомога більше, означає лише сприяти тому процесові, про який я говорив вище. Селянин має працювати разом з євреєм і переконатися, що не всі євреї спекулянти"[185]. Одним з найголовніших заперечень П'ятакова, яке він висловив у зверненні до ЦК РКП(б), було наступне: "Коли ж наші товариші хочуть розіслати циркуляр усім партійним організаціям на тему вилучення євреїв-комуністів із обігу, я кажу, що це не лише тактично не вірно, але й просто злочин. Як секретар ЦК КПУ я знаю, як цей циркуляр буде здійснюватися на місцях і впевнений, що його розсилка спричинить повний розпад місцевих організацій, оскільки не по розуму старанні комуністи /таких, на жаль, в нас багато/ договорять і доroблять те, чого не договорюють наші старі партійні товариші з ЦК КПУ"[186]. Аргументи П'ятакова виявилися переконливими: ухвалене політбюро ЦК КП(б)У рішення не було втілено в життя.

Реальних кроків у напрямку заміни євреїв неєвреями не було здійснено і ще з однієї причини: в умовах антиселянської політики та поширеної серед компартійно-радянського керівництва УСРР недовіри до представників українських прорадянських партій знайти потрібну кількість пробільшовицькі налаштованих діячів із "неєврейськими" прізвищами було важко або й взагалі неможливо. Недоліки національної політики стали предметом пильного розгляду в ЦК РКП(б) наприкінці листопада — на початку грудня 1919 р., коли й визначилася нова лінія щодо до "українського питання".

[183] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 11. — Арк. 13.
[184] Там само. — Оп. 6. — Спр. 1. — Арк. 19.
[185] Там само. — Арк. 24.
[186] Там само.

Досвід існування Народного секретаріату, частина керівництва якого, зазнавши впливу Української революції, почала відстоювати українські інтереси й українську незалежність, змусила Кремль усвідомити ризики висунення на керівні посади в Україні проукраїнськи налаштованих більшовиків. Критерії відбору керівних діячів для радянської України було змінено. Знання української мови чи українських національних особливостей, яке в 1917 — на початку 1918 рр. розглядали як засіб для здобуття та поглиблення більшовицького впливу на суспільство, тепер вважалося радше мінусом, аніж плюсом при виборі того чи іншого кандидата. Цього разу до республіки спрямували лише перевірених і лояльних центру діячів. 2 січня 1919 р. у спеціальній директиві ЦК РКП(б) наголошувалося: "Ніхто із членів партії не може їхати на Україну для партійної або радянської роботи без дозволу ЦК"[187]. Певні послаблення було зроблено для працівників другого ешелону, спрямовувати яких до України дозволялося губернським компартійним організаціям. Однак щодо більш авторитетних в Україні діячів існувало суворе застереження: "Жодні відрядження товаришів, які працювали раніше в Україні, місцевими організаціями, а також політвідділами армій в розпорядження ЦК РКП або КПУ поза вказаним порядком не припускаються"[188].

Метою такого суворого контролю було недопущення популяризації ідей незалежності радянської України та перетворення КП(б)У на організаційно самостійну одиницю. Підтвердженням цьому стало, зокрема, й виключення Василя Шахрая та Сергія Мазлаха з лав Комуністичної партії та зроблена їм пропозиція виїхати за межі України після публікації їхньої спільної праці "До хвилі. Що діється на Вкраїні і з Україною"[189]. Побоювання щодо небезпеки українського "радянського та комуністичного сепаратизму" змусило Кремль "перестрахуватися", що, у свою чергу, призвело до втрати "відчуття маси" в нових керманичів України. Це на практиці виявилося насамперед в ігноруванні національно-культурних прав та потреб українців. Втім, про все по порядку.

Створений 28 листопада 1918 р. на території Росії Тимчасовий робітничо-селянський уряд України очолив Г. П'ятаков, чиї погляди щодо національного питання відзначалися цілковитим нігілізмом. Цей уряд запам'ятався внутрішніми чварами, в ході яких постало й питання про доцільність його існування. В листі до Сталіна від 7 грудня 1918 р. П'ятаков писав: "Якщо ви вважаєте наше існування зайвим, то скажіть, ми так і зробимо, але допускати, щоб Артем усе робив, опираючись на авторитет центру, [ми] не можемо. Прошу ваших конкретних вказівок для того, щоб знати бажання центра стосовно таких питань: 1. Чи вважаєте ви Тимчасовий уряд необхідним лише як фікцію чи як реальний керівний

[187] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 129. — Арк. 1.
[188] Там само. — Арк. 2.
[189] ЦДАГО України. — Ф. 39. — Оп. 4. — Спр. 128. — Арк. 5.

центр...”[190]. Відповіді на це питання нам знайти не вдалося. Але сам Г. П’ятаков, як видно з його діяльності, вважав український уряд дійсним керівним центром, хоч і підпорядкованим в усьому ЦК РКП(б).

Відразу після переїзду до Харкова, а саме: 6 січня 1919 р. радянська Україна отримала нову офіційну назву — УСРР (Українська Соціалістична Радянська Республіка)[191]. На той час у середовищі керівництва УСРР вже не було жодних ілюзій, щодо розгляду себе як представників народу України. Це чітко простежується з аналізу суперечок між “правими” та “лівими”, які роздирали уряд. Справа дійшла до того, що 16 січня П’ятакова було звільнено із займаної посади. Керівником уряду на цьому ж засіданні було обрано Артема. Однак сам П’ятаков відмовився визнати законність такого рішення. Мотивував він свою позицію партійною дисципліною. В протоколі засідання уряду зазначено: “Тов. П’ятаков робить заяву, що, вважаючи для себе обов’язковими постанови ЦК РКП, що призначив його головою уряду, він вважає можливим для себе передати посаду голови уряду Артему лише після такого рішення Центрального комітету РКП”[192].

Ще більш відверто про причини свого небажання голосувати “за” чи “проти” зняття Г. П’ятакова висловився член уряду радянської України В. Аверін (до речі, представник “правих” у КП(б)У), який сам факт обговорення цього питання назвав “кроком, спрямованим на зменшення прерогатив ЦК РКП”[193]. Аргументація Г. П’ятакова та В. Аверіна дала результати. Партійну дисципліну члени уряду поважали: цей протокол підписав як голова уряду саме Г. П’ятаков. Як самі заяви, так і реакція на них з боку членів українського уряду зайвий раз незаперечно свідчать: про будь-яку самостійність чи навіть автономію українського уряду не йшлося.

Суперечки між “лівими” та “правими” змусили Кремль усвідомити подальшу неможливість перебування Г. П’ятакова на посаді голови уряду. До України було надіслано Християна Раковського, якого 24 січня 1919 р. затвердили на посаді голови Тимчасового робітничо-селянського уряду України[194]. 29 січня уряд УСРР, за аналогією з урядом РСФРР, було названо Радою народних комісарів.

Саме Раковському, який не мав коріння в Україні, судилося бути ключовою фігурою у взаємовідносинах із ЦК РКП(б) протягом подальших чотирьох із половиною років. Його тодішнє бачення стосунків України з Кремлем було національно-нігілістичним, про що свідчив написаний ним власноруч проект постанови уряду. В цьому документі наголошувалося: “Тимчасовий робітниче-селянський уряд України створений за постановою ЦК РКП, є його органом і здійснює усі розпорядження та накази ЦК РКП

[190] ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 8.
[191] О названии Украинской республики // СУ Украины. — 1919. — № 2. — Ст. 15.
[192] ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 40—40 зв.
[193] Там само. — Спр. 13. — Арк. 53.
[194] Там само. — Спр. 14. — Арк. 62.

безумовно"[195]. Вживання "української назви" радянського уряду обґрунтовувалося Раковським необхідністю "збереження в таємниці того факту, що Тимчасовий уряд є органом ЦК РКП"[196].

Певний час знадобився Раковському для того, щоб сформувати уряд. Ключові посади в ньому займали компартійні діячі, які мали певний досвід подібної роботи в Росії, але з Україною були мало знайомі. Зокрема, очолити Наркомат військових справ було запрошено Миколу Подвойського, який на початку 1918 р. очолював такий самий Наркомат в РСФРР. Він хоча й був родом з Чернігівщини, але починаючи з 1901 р. весь час перебував у Росії.

Наркомом продовольства став О. Шліхтер, який до цього працював на подібних посадах в центральному уряді РСФРР та в російських регіонах. Незважаючи на те, що Шліхтер народився в Лубнах, після революції 1905—1907 рр. він в Україні не працював, відтак тих змін, що відбулися тут у воєнні, а особливо, в революційні роки, не сприймав і не відчував. Про зневажливе ставлення до національно-культурних особливостей українців свідчить початок його промови на III Всеукраїнському з'їзді рад: "Я хоч і розумію рідну мову, але я тільки шевченківську розумію, а не галицьку, а через те говоритиму по-російськи"[197]. Зауважимо, що представників Галичини на з'їзді не було, тобто "галицькою" Шліхтер назвав мову тих українців — представників Наддніпрянщини, які на з'їзді говорили рідною мовою. Основним завданням наркома було збирання продовольства і відправлення його на північ.

Не менш важливу посаду наркома землеробства обійняв В. Мещеряков, який хоч і перебував у 1918 р. на посаді секретаря та члена колегії Народного комісаріату землеробства РСФРР, але з українськими особливостями знайомим зовсім не був. Його, як прихильника великих земельних господарств, в Україну особисто запросив новоспечений голова уряду УСРР Х. Раковський.

Певний досвід керівної роботи (з березня 1918 р.) в Україні мав нарком внутрішніх справ, представник "лівих" Андрій Бубнов (від 17 січня він разом із Шліхтером опікувався Наркоматом (відділом) продовольства), але сам він був корінним росіянином, який до березня 1918 р. (за винятком нетривалого заслання в середині 1914 р. до Харкова) в Україні не працював. Не мав, м'яко кажучи, симпатій щодо національно-українського вже згаданий Артем (Ф. Сергєєв). До нього був близьким і — якщо можна так висловитись — не менш антиукраїнським у національному розумінні цього слова, нарком праці Борис Магідов, який таку ж посаду обіймав у Донецько-Криворізькій республіці. Не можна зарахувати до тих, хто хоч трохи турбувався про захист інтересів України й тодішнього керівника Української ради народного господарства Еммануїла Квірінга, який був найяскра-

---

[195] Цитовано за: *Кульчицький С.В.* Комунізм в Україні... — С. 76.
[196] Там само.
[197] III Всеукраїнський з'їзд Рад: Стеногр. звіт. — Харків, 1932. — С. 147.

вішим представником "правих" у КП(б)У і в 1918 р. до останнього опирався створенню навіть обласної компартійної організації під назвою КП(б)У.

Не вдаючись до детального аналізу поіменного складу нового уряду радянської України (час від часу особовий склад та обов'язки його членів змінювалися), зазначимо, що серед реально впливових нових урядовців не знайшлося місця жодному з діячів, кого в той час (чи в майбутньому) можна було б віднести до національно-проукраїнських діячів, тобто націонал-комуністів чи, тим більше, "націонал-ухильників".

Навіть повернення до України М. Скрипника, який у сформованому 29 січня уряді очолив "соціалістичну інспекцію і робітничий контроль"[198], не змінило ситуації — якогось реального впливу на визначення урядової політики, особливо з огляду на його критичне ставлення як до "лівих", так і до "правих", він не мав, а за результатами III з'їзду КП(б)У навіть не став кандидатом у члени ЦК[199]. До того ж, згідно з директивами ЦК РКП(б) від 8 квітня 1919 р., навіть обмежена роль Скрипника нівелювалася: Наркомат державного контролю РСФРР поширював свою діяльність на всі установи УСРР[200].

Національним нігілізмом як в національно-культурному, так і в державницькому сенсі цього поняття відзначалися й надіслані з Москви посланці, які до 1919 р. не перебували в лавах КП(б)У. Це видно на прикладі одного з творців Конституції УСРР — Олександра Хмельницького, який спочатку обіймав посаду наркому юстиції, а з 17 травня, після входження в уряд представників боротьбистів, очолив Малий Раднарком УСРР із правами народного комісара. Під час обговорення на III Всеукраїнському з'їзді рад Конституції УСРР він, як основний доповідач з цього питання, зробив декілька відвертих і знакових для значної частини керівництва УСРР заяв. Український есер-боротьбист Василь Еллан-Блакитний запропонував внести до Конституції положення про те, що влада "встановлює повну рівноправність всіх націй в Україні, відкидаючи вся національні привілеї, усуваючи можливість національної ворожнечі і ставлячи завданням радянської влади сприяння трудящим недорозвинутих націй, шляхом підняття національної культури, до найліпшого їх розвитку, до рівня безпосередньої і свідомої їх участі в соціалістичному будівництві"[201]. В цьому випадку йшлося насамперед про українську мову та культуру. Відмова О. Хмельницького була цілковито відвертою та відповідала баченню ситуації переважною більшістю ЦК КП(б)У: "Я думаю, що якщо ми будемо турбуватися про культуру кожної нації в окремості, то це буде нездорова національна відрижка"[202]. Зауважимо, під час роботи з'їзду неодноразово лунали вимоги

---

[198] ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 18.

[199] Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1976. — Т. 1. — С. 37.

[200] Комуністична партія — натхненник і організатор об'єднавчого руху українського народу за утворення СРСР: Зб. док. і матеріалів. — К., 1963. — С. 109.

[201] III Всеукраїнський з'їзд Рад: Стеногр. звіт. — Харків, 1932. — С. 204.

[202] Там само. — С. 212.

щодо необхідності проголошувати промови російською мовою і лише завдяки президії з'їзду формально було дозволено висловлюватися українською, хоча вигуки про перехід на російську продовжували лунати. Мовну проблему так і не було вирішено до кінця існування радянської влади в 1919 р., вона стала одним із вагомих детонаторів антибільшовицьких повстань.

Той самий О. Хмельницький дав не менш відверту відповідь і на таке питання: "Поясніть, чи не може Україна увійти до Радянської Російської республіки на федеративних засадах, а якщо ні, то чому". На думку Хмельницького, відсутність такого пункту в Конституції була викликана суто формальними обставинами: "Якщо ми скажемо, що Україна становить частину Російської Радянської Федеративної Республіки, то запитується, як же ми без хазяїна вирішили це питання?"[203]. І далі вже у відповіді на інше питання він зазначив, що Україна "буде становити частину Російської Радянської Республіки"[204].

Вище вже йшлося про те, що завдяки активній агітаційно-пропагандистській роботі та своєрідному розумінню основних засад радянської влади чимало повстанських загонів переходило на бік Червоної армії. Співпрацювати з більшовицьким урядом погодилися і представники інших прорадянських партій. Вони сподівалися на відповідне представництво в органах влади. Здавалося б, більшовики теж до цього схилялися. Так, Х. Раковський 16 лютого 1919 р. писав у листі до наркома закордонних справ РСФРР Г. Чичеріна: "З українськими есерами зразка Полозова налагоджуємо співробітництво, пропонуємо їм два міністерства та три місця в колегіях"[205]. На заваді стало три пункти різнобачень — українська мова як державна, радянська Україна як незалежна держава, та намагання боротьбистів не допустити відмови від розподілу поміщицької землі поміж селянами[206]. На початку 1919 р. фактично в жодному з цих питань більшовики в Україні поступок робити не збиралися, що й було зафіксовано на засіданні ЦК КП(б)У 20 лютого 1919 р.[207]

Формально не відкидаючи вказаних вище вимог, більшовики проводили цілковито протилежну політику і водночас розгорнули шалену пропаганду проти всіх інших партій. Це змусило переговірника від боротьбистів Михайла Полоза звернутися із листом до наркома в справах національностей РСФРР Й. Сталіна: "Політика на Україні, здійснюється врозріз всьому, про що говорилося між нами. Якщо продовжиться такий курс, ви зможете утриматися (та й то навряд), тільки спираючись на чужонаціональну збройну силу. Вирішено створити «комуністичний» з'їзд рад, який, очевидно, повинен вотирувати злиття з Росією. Надсилаються накази місцевим органам влади про те, що на з'їзд треба обирати тільки комуністів. З'їзди проводять в атмосфері військового терору. Вибори на з'їздах проводяться

[203] Там само. — С. 209.
[204] Там само. — С. 210.
[205] ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 47. — Арк. 38.
[206] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 26. — Арк. 7.
[207] Там само. — Арк. 8.

за мажоритарною системою, тобто штучним створенням більшості в декілька голосів значна меншість позбавляється всякого представництва, хоча ця меншість стоїть цілковито на радянській платформі... В результаті вашої партійної диктатури, здійснюваної за майже повної відсутності у вас на Україні підготовлених партійних працівників, знайомих з місцевими умовами, дискредитується ідея радянської влади навіть в очах робітників"[208].

Лист дійшов до адресата. 17 лютого він розглядався на засіданні оргбюро ЦК РКП(б), і воно вирішило: "Тов. Сталін повинен зв'язатися по прямому проводу з Раковським та пояснити йому необхідність просунути вперед перемовини, надавши якісь місця в уряді їх представникам"[209]. Сталін переговорив із Раковським і висловив думку, що "якби товариші з Харкова, які косо дивляться на Правобережну Україну, не зробили б помилку". Він також порадив дозволити обидві мови — російську та українську — як державні, а питання про взаємини з Росією вирішити на майбутньому з'їзді рад, попередньо, звичайно, обговоривши його в уряді[210]. 20 лютого 1919 р. допис Полоза та реакція на нього Сталіна розглядалися на засіданні ЦК КП(б)У. Раковський, не бажаючи сваритися із боротьбистами, переклав провину за зміст листа на третю сторону. Він заявив, що при його написанні Полоз "використовував брехливий матеріал, сфабрикований лівими есерами"[211].

Піддавшись ейфорії від доволі успішного опанування більшої частини території України, більшовики на III з'їзді КП(б)У, що відбувся 1—6 березня 1919 року, хоч і незначною, але більшістю, ухвалили рішення про неприпустимість будь-яких угод з "дрібнобуржуазними" партіями в тактичних питаннях і про заборону надавати їхнім представникам місця в радах[212]. І це при тому, що саме завдяки переходу від Директорії УНР до Червоної армії значної кількості повстанських загонів, у яких був сильним вплив прорадянських небільшовицьких партій ("дрібнобуржуазних" — за визначенням комуністичних ідеологів), більшовикам і вдалося так швидко опанувати Україну. Немовби демонструючи свою самовпевненість, керівництво КП(б)У ухвалило додаткову постанову про українських лівих есерів та лівих бундівців. У цій резолюції зазначалося:

"Що ці партії, завдяки відходу, що все посилюється, робітничих і селянських мас до комунізму, з кожним днем послаблюються, а не посилюються; що постійна угода з ними і визнання їх таким чином партіями соціальної революції могла б лише затримати цей відхід, підняти перед групами робітників і селян, що йдуть за ними, їх престиж, з'їзд ухвалює: будь-які угоди постійного характеру з цими партіями не припустимі. Можливі лише технічні угоди з окремими організаціями цих партій від випадку до випадку — для певних операцій"[213].

---

[208] ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 54. — Арк. 21.

[209] РДАСПІ. — Ф. 17. — Оп. 112. — Спр. 1. — Арк. 27.

[210] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 26. — Арк. 7.

[211] Там само.

[212] Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1976. — Т. 1. — С. 44.

[213] Комуністична партія України: з'їзди і конференції. — К., 1991. — С. 33.

Така категорична позиція щодо союзницьких партій зіграла згодом злий жарт із самими більшовиками, позбавивши їх впливу на селі. Постанова III з'їзду КП(б)У про недопущення союзницьких партій до рад була скасована ленінським керівництвом 25 березня 1919 р.[214] Але до боротьбистів — найближчої до більшовиків за своїми ідейними засадами партії — компартійно-радянське керівництво України ставилося зі значними пересторогами. Основною причиною цього були побоювання "сепаратизму" боротьбистів.

Звичайно, не доводиться говорити про те, що таке ставлення до боротьбистів було ініціативою лише тих комуністів, які працювали в Україні. Наситившись грою у "*самостийнисть*" у першій половині 1918 р., втративши в результаті таких дій Фінляндію, більшовицьке керівництво над усе побоювалося повторення подібної ситуації в Україні. Голова ВЦВК Яків Свердлов писав 13 лютого 1919 р. Артему: "Дорогий Артем! Пишу це лише тобі. Часом жах охоплює від тієї хвилі самостійності (мовою оригіналу — «самостийности». — *Авт.*), що котиться і з України, і з Латвії, і з Естляндії, і з Білорусії і т. ін. Не допускай цієї штуки. Пильнуй уважно"[215].

Побоювання були обґрунтовані, хоча б тому, що потяг до окремішності був цілком природним. Подібні настрої були поширені й серед комуністів з україномовних регіонів. Тих, хто міг використати національну оболонку радянської влади для створення національної по своїй суті державності, більшовицьке керівництво намагалося усунути від реальної влади. Водночас компартійні діячі України самі себе намагалися переконати та запевняли інших, що національне питання з перемогою комуністів вже розв'язане і настав час зближення націй. Саме такими сентенціями була сповнена промова Х. Раковського на III Всеукраїнському з'їзді рад: "Ми покінчили з національними відмінностями, ми висунули на авансцену світової історії велику класову відмінність, поділ Європи на держави вже зникає в мороці минулого, тепер поділ проходить не за кордонами, а за класами"[216].

Але сталося не так, як гадалося. Сукупність кадрових рішень більшовицького керівництва поряд із більш відвертим, ніж це було в 1918 р., відображенням свого ставлення до селянства (пріоритет великих радянських господарств плюс продрозкладка та фактичне ігнорування національного питання) призвели до неочікуваного самими більшовиками ефекту. В масових настроях не відбулося відторгнення радянської влади, втім дедалі популярнішими стають лозунги "Ради без комуністів!". Розгорнулася хвиля повстань, частина з яких за збурюючий чинник мала національний момент. Навіть така прорадянська партія як УСДРП (незалежні), на початку квітня приєдналася оголосила про початок антибільшовицького повстання та утворила в м. Сквира Всеукрревком. Це повстання розгорталося, як зaз-

[214] Там само.
[215] ЦДАГО України. — Ф. 57. — Оп. 2. — Спр. 285. — Арк. 2.
[216] III Всеукраїнський з'їзд Рад: Стеногр. звіт. — Харків, 1932. — С. 78.

начав Ю. Мазуренко, "з пролетарськими лозунгами: диктатура пролетаріату і найбіднішого селянства, намагаючись спрямувати повстання не проти радянської влади як такої, не проти влади комуністичної, а проти влади існуючого уряду як окупаційної"[217]. Подібні ідеї були широко розповсюджені.

Кремль усвідомив, що він у своїх намірах перестрахуватися від впливу українського націонал-комунізму на КП(б)У дещо "перестарався" з неукраїнським керівним складом в УСРР, який просто ігнорував національне питання. Тому варто бути більш поблажливими до тих українських сил, які заявили про принципову непідтримку повстанського антибільшовицького руху. Насамперед це стосувалося боротьбистів. Тим більше, в Кремлі не без підстав вважали, що "єдиними претензіями цієї партії, з якою, безумовно, варто серйозно рахуватися, є питання національно-культурного порядку" (з листа Д. Гопнера до М. Калініна від 3 березня 1919 р.)[218]. Приміром, на III Всеукраїнському з'їзді рад один з керівників боротьбистів В. Еллан-Блакитний заявляв: "Ми вважаємо, що національне питання — це є головним чином питання культури, а не державного будівництва, що питання національне раз і назавжди потрібно відділити від питання державного будівництва, раз і назавжди знищити всілякі самостійницькі державницькі устремління (мовою оригіналу — «самостийницкие державницкие стремления». — *Авт.*)"[219]. Близькою за поглядами до боротьбистів була позиція тієї частини УСДРП (незалежних), що відмовилася від спроб організувати повстання проти більшовицько-радянської влади й представники якої почали називатися УСДРП незалежні-ліві.

Представників цих двох партій (боротьбисти та УСДРП (незалежних-лівих)) члени ЦК КП(б)У погодилися, щоправда лише після категоричної телеграми з Кремля та й то не відразу, ввести до урядових структур. 12 травня 1919 р. постановою ВУЦВК декілька боротьбистів було включено до складу РНК УСРР: Михайло Лебединець — наркомом юстиції, Микола Литвиненко — наркомом фінансів, Гнат Михайличенко — наркомом освіти. Боротьбисти також отримали посади заступників народних комісарів внутрішніх справ, народного господарства, продовольчих справ. Було також ухвалено рішення про включення до складу ВУЦВК представників УСДРП (незалежних-лівих).

Незважаючи на таке "введення" боротьбистів до складу уряду, реально впливати на його рішення вони не могли. У зв'язку зі спробами порозумітися з боротьбистами 25 квітня 1919 р. Ленін писав Раковському: "В уряді треба їх зв'язати найточнішими директивам, поставити під найсуворіший нагляд і в разі їх найменшого відступу від лінії уряду в питаннях продовольчому, кооперативному, фінансовому і в питанні найтіснішого зближення з Росією підготувати вигнання їх з ганьбою"[220]. Про справжнє ставлення Леніна до боротьбистів та про вимушеність їх введення до уряду свідчить

[217] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 103. — Арк. 51.

[218] Экономические отношения советской России с будущими союзными республиками. 1917—1922: Док. и материалы. — М., 1996. — С. 65.

[219] III Всеукраїнський з'їзд рад: Стенографічний звіт. — Харків, 1932. — С. 204.

[220] *Ленін В. І.* Повн. зібр. тв. — Т. 50. — С. 291.

надана вождем у цьому ж листі до Раковського характеристика цієї, здавалося б, союзницької партії: "Це мерзотники, захисники куркулів. Треба підняти проти них газетне цькування за їх захист куркулів і за лозунг — протидіяння централізації, вимагати від них викриття куркулів і боротьби проти вільного продажу хліба селянами"[221].

Відзначимо, що й більшовицьке керівництво загалом, і Леніна особисто чи не найбільше турбувало саме це "протидіяння централізації". В умовах, коли поняття "централізація" та "соціалізм" чи "комунізм" були в їхньому розумінні синонімами, така "протидія" розглядалася як "буржуазність". Про це свідчать і слова із статті, написаної Християном Раковським вже наступного 1920 р. Керівник формально незалежної УСРР вказував: "Кордони між соціалістичними державами мають політичний характер, перетворюючись у звичайні адміністративні кордони"[222], а "тенденція соціалістичної революції є політичний і економічний централізм"[223].

Протидія централізації в 1919 р. була характерною для значної частини навіть національно нігілістично налаштованих комуністів України, особливо на місцях. Про це свідчать рядки з доповіді Власа Чубаря до президії ВРНГ, написані ним 24 березня 1919 р: "Усі, з ким мені доводилося говорити на цю тему, стверджували, що практично запровадити в життя нашу програму «про взаємовідносини Радянських республік» в умовах розвитку Українського господарського життя неможливо на даний момент. Визнаючи нашу платформу безумовно правильною, вони підкреслювали непідготовленість широких мас до проведення певної об'єднавчої господарської політики, ілюструючи ці думки прикладами відвертого спротиву, який виявляли місцеві повітові і губернські органи при здійснені такої політики на місцях. При цьому думки деяких членів комісії ВРНГ схилялися до несвоєчасності здійснення централізації в усіх галузях виробництва, вже організованих в Радянській Росії. Загалом мої спроби переконати їх в тому, що вони занадто високо оцінюють тенденції до «самостійності» (мовою оригіналу — «самостийности». — *Авт.*) не мали успіху і деякі товариші просто заявили, що ми в Москві недооцінюємо становища и живимо себе ілюзіями, очікуючи в недалекому майбутньому об'єднання Українських підприємств і галузей виробництва з нашими..."[224]. Зазначимо, що це були враження від спілкування з головою УРНГ Е. Квірінгом та членами комісії ВРНГ РСФРР на чолі із А. Нікітіним, яка була підпорядкована безпосередньо Кремлю і фактично керувала УРНГ[225]. Члени комісії були не меншими централістами, аніж В. Чубар, що підтверджують їх дописи в Москву[226], але перебування в Україні змусило їх трохи реальніше оцінити ситуацію.

---

[221] Там само.

[222] *Раковский Х.* Отношения между советскими республиками. Россия и Украина // Коммунистический интернационал. — 1920. — № 12. — С. 2199.

[223] Там само.

[224] Російський державний архів економіки (*далі* — РДАЕ). — Ф. 3429. — Оп. 1. — Спр. 1066. — Арк. 116.

[225] ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 49. — Арк. 9.

[226] Див.: *Єфіменко Г. Г.* Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект (1917—1919 рр.). — К., 2008. — С. 89—147.

Такі антицентралізаційні настрої господарників були реакцією на економічний визиск Кремлем України, відомості про який влада намагалася приховати. Х. Раковський на III Всеукраїнському з'їзді рад у відповідь на зауваження представника УСДРП (незалежних) М. Авдієнка про надмірну централізацією економічних ресурсів зауважив: "Я повинен заявити, на превеликий жаль, що ми не можемо надати допомоги Радянській Росії, що навіть навпаки, як це не здається дивним для самостійного (мовою оригіналу — «самостийного». — *Авт.*) тов. Авдієнка, у якого прокинувся старий дух, як йому не здається дивним, але не ми допомагаємо Радянській Росії, а вона нам допомагає, вона нам відправляє нафту для наших шахт, бензин, відправляє мануфактуру, а ми, маємо із соромом визнати, — відправили їй не більше трьохсот-чотирьохсот вагонів продовольства, нормованих і ненормованих продуктів і вісімсот тисяч пудів цукру"[227].

Сухі цифри звітів різних відділів УРНГ свідчили про свідому маніпуляцію (хліб був не єдиним і далеко не основним предметом експорту) фактами з боку Раковського. Так, за даними комісаріату шляхів сполучення, за лютий місяць до Росії було спрямовано таку кількість вагонів: з вугіллям — 828, з гірничозаводською продукцією — 145, з хлібом — 171, з цукром — 350, з військовим обладнанням — 1734, інших — 1106, всього за лютий — 4334 вагони. А лише за 12 днів березня: з вугіллям — 1049, з гірничозаводською продукцією — 201, з хлібом — 192, з цукром — 129, з військовим обладнанням — 555, всього за 12 днів березня — 3233 вагони[228]. Водночас у звітах різних відділів УРНГ, поряд із переліком відправленого до Росії, постійно зустрічаються відомості про потреби отримати продукцію з Росії, яка була необхідна для подальшої організації виробництва. Зазначимо, що станом на середину березня жоден із відділів, який подав детальний перелік відправленого, необхідного для себе обладнання або сировини не отримав. У цих звітах була фраза: "В обмін від РСФРР у вигляді товару нічого не отримано"[229]. Зрештою, масове вивезення продукції з України визнавав у вказаній записці і В. Чубар: "Робота РНГ не могла розвиватися інтенсивно і ознаменувалася поки що ефективними результатами в частині вивозу, де невтомно працював тов. Ландау"[230].

Показовою для демонстрації впливу української реальності на бачення проблеми взаємин із центром є ситуація з Афанасієм Жарком, який з 11 грудня 1918 р. очолив відділ шляхів сполучення в Тимчасовому робітничо-селянському уряді України[231]. Збереглася його розмова з В. Леніним напередодні від'їзду до України. Леніна цікавило питання: "Селяни на Україні бідні з а злиття з Росією чи п р о т и ?"[232]. На що Жарко відповів: "Їм необхідна правильна постановка земельного і продовольчого питання, і

[227] III Всеукраїнський з'їзд рад: Стенографічний звіт. — Харків, 1932. — С. 76—77.
[228] РДАЕ. — Ф. 3429. — Оп. 1. — Спр. 1066. — Арк. 133.
[229] Там само. — Арк. 130, 131, 134, 135.
[230] Там само. — Арк. 116 зв.
[231] ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 12 зв.
[232] *Ленін В. І.* Повн. зібр. тв. — Т. 50. — С. 233.

проти злиття абсолютно нічого не мають"[233]. Бачимо цілком лояльного до "злиття" діяча. Згодом, однак, виявилося, що отримавши посаду, цей урядовець почав відстоювати пріоритетність на території України українських радянських органів влади, а отже, і власні владні повноваження, тобто заважав "злиттю". 15 січня 1919 р. нарком шляхів сполучення РСФРР Володимир Невський (Феодосій Кривобоков) спробував запровадити практику видання наказів та розпоряджень для своїх українських колег. Зокрема, до українського уряду була надіслана телеграма про передачу 7 паровозів з України до Росії. Реакція його українських колег не забарилася. Вже 16 січня 1919 р. за ініціативою Афанасія Жарка було ухвалено декрет про націоналізацію залізниць України. А на засіданні уряду 21 січня після розгляду заяви Жарка про взаємини з Наркоматом шляхів сполучення РСФРР було ухвалено таке рішення: "Надіслати Леніну таку телеграму: голові РСФРР тов. Леніну, копія Наркомшлях тов. Невському. Оскільки Українська Радянська Соціалістична Республіка ще не визнана Росією — розпорядження і телеграма за № 5211 від 15 січня має бути відмінена"[234].

У Кремлі, ймовірно, так не вважали. Тому Невський надіслав нову телеграму, в якій вже говорив про включення українських залізниць безпосередньо до мережі залізниць Росії. Незважаючи на усю свою залежність від ЦК РКП(б), на засіданні українського уряду 30 січня 1919 р. це питання так і залишили невирішеним[235]. Незабаром, вже з ініціативи Леніна, на засіданні Ради Оборони РСФРР 17 лютого було ухвалено рішення про скасування комісаріату шляхів сполучення України[236]. Однак його втілення могло викликати небажану реакцію, а тому у вже згадуваній директиві ЦК РКП(б) від 8 квітня "у вигляді поступки самостійницьким тенденціям"[237]. Кремль погоджувався на збереження цього наркомату УСРР. Натомість про стосунки наркоматів шляхів сполучення РСФРР та УСРР там говорилося так:

"Українські залізниці становлять нерозривну частину Російської залізничної сітки і керуються Народним комісаріатом шляхів з Москви, і НКШ України підпорядковується всім директивам НКШ РСФРР... В жодному разі неприпустима така конституція взаємовідносин НКШ та НКШУ, яка пропонується в телеграмі Жарка від 6.04, згідно якої заходи, перш ніж здійснитися на ділі, повинні стати предметом особливих відносин між НКШ і НКШ України"[238].

Із цієї телеграми можна зробити також висновок про продовження опору з боку українських урядовців діям Кремля, спрямованим на скорочення їхніх повноважень. Непоступлива позиція А. Жарка спонукала оргбюро ЦК РКП(б) 26 квітня 1919 р. ухвалити рішення про призначення на

[233] *Ленін В. І.* Повн. зібр. тв. — Т. 50. — С. 233.
[234] ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 69 зв.
[235] Там само. — Арк. 145.
[236] В. І. Ленін про Україну. — Ч. 2: 1917—1922. — К., 1969. — С. 218.
[237] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 1. — Арк. 4.
[238] Там само. — Арк. 5.

посаду наркома шляхів сполучення Володимира Ксандрова та переведення Жарка на партійну роботу. Однак це рішення керівництвом УСРР не було виконане. Наркомат шляхів сполучення УСРР зберіг своє існування, хоча його самостійність була формальною. Будь-які власні ініціативи українських працівників не віталися, оскільки заважали централізації. Остаточне рішення про об’єднання Наркомату шляхів сполучення УСРР та РСФРР було ухвалене лише на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 15 серпня 1919 р.[239].

Приклад із А. Жарком свідчить про непорозуміння в економічній сфері. Бачимо, що спротив тим наказам, які, на думку українських діячів, могли послабити радянську владу в Україні, Кремль називав “*самостийничеством*”. Сама наявність української державності та певної територіальної відокремленості від центральної Росії впливала на процес створення таких органів, які часом протистояли Кремлю, хоч і не в національному розумінні цього слова. 6 березня 1919 р., на пленумі ЦК КП(б)У після закінчення III з’їзду КП(б)У, при обговоренні структури керівних партійних органів В. Затонський вніс пропозицію створити політичне й організаційне бюро для безпосереднього керівництва формально компартійними, а фактично й радянськими органами влади в Україні. Його пропозицію було підтримано. Відтоді політбюро ЦК КП(б)У стало основним осередком вирішення нагальних питань партійно-політичного характеру та визначення основних напрямків соціально-економічного й культурного життя в радянській Україні. До складу першого політбюро ЦК КП(б)У увійшли Г. П’ятаков, А. Бубнов, Е. Квірінг, В. Мещеряков та Х. Раковський. Таким чином було створено ще один центр влади, який досить часто мав власну точку зору, що розходилася з кремлівською.

Свій погляд на причини такого становища виклав В. Чубар: “Працівники, які тут є, надзвичайно міцно прониклися невідворотністю отримання формальностей «Самостійної Республіки» (мовою оригіналу — «Самостийной Республики». — *Авт.*)... Не вдаючись до оцінки такого становища з боку доцільності здійснюваної тут політики, з міркувань міжнародного характеру, вважаю, що шлях цей слизький. Подальше ознайомлення зі становищем речей в Україні приводить мене до переконання, що необхідно намагатися з нього зійти якомога швидше, що може бути можливим лише при постачанні України новими силами, як для праці в царині політики, так і для праці в економічних установах і робітничих організаціях”[240].

Одним із засобів зміцнення централізму були кадрові перестановки. У квітні Ленін надіслав в Україну Адольфа Йоффе, який, за словами вождя з листа до Л. Каменєва[241] в Катеринослав, “потрібен не в Криму, а в уряді України на посаді яку обере Раковський для роботи проти самостійності (мовою оригіналу — «самостийности». — *Авт.*)”[242]. Про цю ж мету спряму-

[239] Комуністична партія — натхненник і організатор об’єднавчого руху українського народу... — С. 126.

[240] РДАЕ. — Ф. 3429. — Оп. 1. — Спр. 1066. — Арк. 116.

[241] Зазначимо, що Л. Каменєв керував збиранням продовольства в Україні. І це при тому, що в УСРР був власний апарат, який теж займався заготівлею продовольства.

[242] Телеграмма Л. Б. Каменеву // В. И. Ленин. Полн. собр. соч. — Т. 50. — С. 294.

вання Йоффе на Україну йшлося і в листі секретаря ЦК РКП(б) Олени Стасової до Раковського: "Спрямовуємо до Вас Йоффе, проведіть його в наркоми, бажано державного контролю, якщо не можна, то іншого, але важливо мати Вам в допомогу ще один централістський голос в Раднаркомі. Окрім того, введіть його в Українську Раду Оборони"[243].

Показовою в плані ілюстрації ставлення до УСРР є думка, висловлена на початку 1919 р. головою ВРНГ РСФРР Олексієм Риковим у розмові із співробітником газети "Экономическая жизнь": "Необхідно прагнути до повної єдності економічної політики радянських держав. Ця єдність може бути досягнута лише за умови існування єдиного економічного центру для всіх цих держав... Таким чином, термін «незалежність» відносно радянських держав розповсюджується головним чином на національно-культурне життя цих держав"[244]. Досвід взаємин між УСРР та РСФРР на початку 1919 р. спонукав Кремль до висновку, що принципово позбутися суперечностей можна було б лише у випадку ліквідації навіть формальної державності радянської України. Це відповідало справжнім намірам більшовицького керівництва і з точки зору управління господарським життям було б цілком логічним кроком, оскільки ліквідовувало б зайві бюрократичні перепони у вигляді урядових структур УСРР.

23 квітня політбюро ЦК РКП(б) ухвалило: "Запропонувати ЦК КПУ поставити на своє обговорення питання про те, коли і в якій формі може бути здійснено злиття України з Радянською Росією"[245]. При цьому "злиття" пропонувалося як результат виконаної компартійним керівництвом України місії — більша частина України була під владою більшовиків.

Проте, навіть за такого стрімкого прямування до об'єднання, Кремль не забував, що публічна ініціатива об'єднавчих процесів мала виходити з України. 18 травня 1919 р. ЦВК рад України ухвалив постанову про необхідність об'єднання військових і матеріальних сил республіки. У цьому документі, зокрема, наголошувалося: "Всі матеріальні засоби... мають бути зосереджені навколо спільного для всіх республік центру"[246]. Наприкінці травня 1919 р. формально з ініціативи керівництва радянської України при ВЦВК була створена комісія у складі Л. Каменєва, Х. Раковського та наркома юстиції РСФРР Дмитра Курського, метою якої було дослідження питання про входження національних республік до складу Росії на правах автономій[247]. Тобто про якийсь захист УСРР як державного утворення не йшлося. Здавалося б, збувалася мрія Леніна про те, щоб комуністи гноблених націй вимагали "найбільш повного, у тому числі й організаційного,

[243] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 129. — Арк. 19.

[244] *Рыков А. И.* Экономические отношения между советскими государствами (Беседа А. И. Рыкова с сотрудником газеты "Экономическая жизнь") // А. И. Рыков. Избранные произведения. — М., 1990. — С. 91.

[245] РДАСПІ. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 3. — Арк. 1.

[246] Національні процеси в Україні: історія і сучасність: Док. і матер.: Довідник: У 2-х ч. — К., 1997. — Ч. 1. — С. 535.

[247] *Кульчицький С. В.* Комунізм в Україні... — С. 89.

злиття, а не тільки зближення робітників гнобленої нації з робітниками гноблячої нації"[248]. Однак навряд чи можна назвати керівництво КП(б)У "комуністами гноблених націй", особливо з огляду на пильний контроль Кремля над його персональним складом та додаткове надсилання тих осіб, які мали боротися проти "*самостийнических*" тенденцій.

Вагомим кроком до ліквідації формальностей стала постанова ВЦВК від 1 червня 1919 р. про воєнно-політичний союз з Україною. Згідно з цим документом, "керівництво п'ятьма галузями зосереджувалося в єдиних московських колегіях (військовий комісаріат, раднаргоспи, залізниці, фінанси, праця)"[249]. Однак цього Кремлю здалося замало. 12 червня за особистим підписом Леніна до Києва надсилається послання такого змісту: "Чотирнадцятого червня виноситься на пленум ЦК партії питання про підпорядкування Укрнаркомпрода у фінансовому та організаційно політичному відношенні Всеросійському Компроду без опублікування про це" (підкреслено в рукописному тексті розпорядження, внизу примітка: "Підкреслене зашифрувати і записку передати по прямому проводу негайно")[250]. Так само негайно, тобто вже 14 червня, на колегії Наркомпрода УСРР було ухвалено рішення "вітати постанову колегії російського наркомпроду про об'єднання своїх компродів"[251]. Нагадаємо, що серед переліку об'єднаних наркоматів від 1 червня 1919 р. Наркомату продовольства не було.

Схожа ситуація була і з ВУЧК, яка формально перебувала у складі Наркомату внутрішніх справ УСРР, тобто й надалі "самостійного" наркомату. 23 липня 1919 р. оргбюро ЦК РКП(б) ухвалило рішення "про розпуск ВЧК України, про підпорядкування усіх ЧК України ВЧК, про делегування в Київ одного з членів ВЧК для інформування Раднаркому та контролю за місцевою ЧК"[252]. На пленумі ЦК КП(б)У 2 серпня було вирішено "просити ЦК РКП поки не розкасовувати" ВУЧК та доручено С. Косіору мотивувати це рішення[253]. Спроба відстояти ВУЧК не вдалася. 13 серпня політбюро ЦК РКП(б) вирішило "ВУЧК розкасувати і доручити зробити це Петерсу"[254]. Наступного дня цьому рішенню було змушене підкоритися політбюро ЦК КП(б)У: "Провести через Раднарком об'єднання Всеукраїнської та Всеросійської ЧК; доручити Лацису розробити відповідні інструкції"[255]. 16 серпня представником ВЧК при уряді УСРР політбюро ЦК РКП(б) призначило Якова Петерса[256].

---

[248] *Ленін В. І.* Повн. зібр. тв. — Т. 27. — С. 434.
[249] *Кульчицький С. В.* Комунізм в Україні... — С. 88.
[250] ЦДАГО України. — Ф. 57. — Оп. 6. — Спр. 12. — Арк. 3.
[251] Цитовано за: *Кондуфор Ю. Ю.* Укрепление союза рабочего класса и крестьян на Украине в период гражданской войны (в ходе проведения продовольственной политики 1918—1920 гг.). — К., 1964. — С. 103.
[252] РДАСПІ. — Ф. 17. — Оп. 112. — Спр. 6. — Арк. 146.
[253] ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 54.
[254] РДАСПІ. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 20. — Арк. 3.
[255] ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 64.
[256] Там само. — Спр. 21. — Арк. 1.

Названі вище приклади свідчать, що "*самостийничество*" в Україні не обмежувалося національним характером, яке В. Блакитний образно назвав "*самостийницким державницким стремлением*". З огляду на відсутність серед верхівки КП(б)У "націонал-комуністів", більшість звинувачень у "*самостийничестве*", які неодноразово траплялися протягом весни-літа 1919 р., мали дещо інший характер. Тим більше, що такі звинувачення стосувалися навіть національно нігілістичних діячів КП(б)У. У заключному слові на VIII Всеросійській конференції РКП(б) В. Ленін зауважував: "Всі ті, хто говорив про національне питання — це говорили і тт. Дробніс і Бубнов і багато інших, — вони у своїй критиці нашої чекістської резолюції показали, що вони проявляють ту саму самостійність (мовою оригіналу тут і далі в цитаті — «самостийность». — *Авт.*), за яку ми дорікали киянам. Тов. Мануїльський надзвичайно помиляється, коли думає, що ми дорікали за самостійність в розумінні національному, в розумінні незалежності України. Ми дорікали за самостійність в розумінні небажання зважати на московські погляди, погляди Центрального Комітету, що перебуває у Москві. Це слово, якого вживали жартома, мало зовсім інше значення"[257].

Таке "самостійництво" в сенсі "я краще знаю, як виконати завдання" було реакцією київського субцентру влади на цілковите ігнорування українських потреб, що спостерігалося з боку Кремля. Поряд з економікою воно найбільш було розповсюджено у військовій сфері. Одним із завдань вже згаданого борця із "*самостийностью*" А. Йоффе було "спеціальне доручення спостерігати за Подвойським та придушувати його сепаратистські тенденції"[258]. Однак цей "сепаратизм" не мав ознак не лише "національних", а й "територіальних", бо Подвойський не лише не виконував беззаперечно усіх наказів Кремля, а й дозволяв собі ігнорувати закони УСРР, на чиїй території він діяв. Про це, зокрема, свідчить телеграмам Х. Раковського до М. Подвойського від 12 травня, в якій він вимагав відмінити заборону під загрозою розстрілу вивезення будь-якого майна з підконтрольних військовим територій[259]. Логічним продовженням конфлікту було датоване 23 травня 1919 р. звернення ЦК КП(б)У до Кремля з питанням про заміну Подвойського іншим кандидатом. Подібне ставлення було й до головнокомандуючого Українським фронтом В. Антонова-Овсієнка[260]. Відповідь центра була більш рішучою — він вирішив взагалі скасувати Український фронт та Наркомат військових справ УСРР як скільки-небудь автономні одиниці. Однак, незважаючи на те, що ці рішення були ухвалені 1—2 червня, лише 2 серпня 1919 р. пленум ЦК КП(б)У ухвалив резолюцію, якою затверджувався проект постанови ЦВК про передачу усіх військових частин, управлінь та установ УСРР Реввійськраді РСФРР. На цьому ж засіданні було остаточно погоджено звільнення з посади наркома М. Подвойського[261]. ВУЦВК продублював це рішення 6 серпня 1919 р.

---

[257] Восьмая конференция РКП(б). Декабрь 1919 г. — М., 1934. — С. 110.
[258] РДАСПІ. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 5. — Арк. 1
[259] ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 205. — Арк. 14.
[260] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 1. — Арк. 15.
[261] ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 54.

Кремль не бажав визнавати свої власні помилки, оскільки вони були невід'ємною складовою комуністичного штурму. Натомість винних шукали в Україні. Це стосувалося як економічних заходів, так і військової сфери, де ЦК РКП(б) висував до української Червоної армії ті самі вимоги, що і щодо більш вишколеної російської Червоної армії. Однак, як цілком слушно зауважував М. Подвойський у листі до М. Крестинського від 10 червня 1919 р., "навіть не торкаючись усієї складності українських умов, а взявши один лише соціально-політичний бік справи, можна сказати, що при найбільш напруженій роботі ніхто не міг би створити в Україні, та ще й за два з половиною місяці, таку Армію, як Російська, яка існує півтора року та оброблюється кращим комуністичним складом і яка сама складається головним чином із пролетарських та напівпролетарських елементів і справжньої селянської бідноти центральний, північних а західних губерній, яка, до того ж, була вимушена економічними обставинами до найбільш активного захисту"[262]. Більш відверто про дії Кремля в Україні висловився В. Антонов-Овсієнко, з іменем якого, за словами Х. Раковського, в Кремлі персоніфікували всі поразки більшовиків в Україні: "Відповідальність на відносну слабкість Української армії лежить не на мені, а на ЦК РКП, який здійснює на Україні занадто прямолінійну та централістську політику"[263]. Однак загалом такі відверті висловлювання не були характерними для українського компартійно-радянського керівництва.

В умовах тотального відступу під натиском повстанських загонів та військ Денікіна та з огляду на критику власних дій з боку Кремля, ЦК КП(б)У на пленумі, який відбувся на початку серпня 1919 р., ухвалив спеціальне звернення до ЦК РКП(б). У ньому наголошувалося: "Досвід роботи ЦК КП(б)У за останній період та ті обставини, що склалися на Україні, ставлять перед нами питання про необхідність перетворення ЦК КПУ в обласний орган ЦК РКП шляхом встановлення з ЦК РКП більш тісного зв'язку і здійснення Вами більш безпосереднього керівництва роботою на Україні. Партійну роботу на Україні слід об'єднати з роботою РКП, систематично застосовуючи тут весь практичний досвід Росії"[264]. Питання про розпуск ЦК КПУ, а також відкликання низки працівників та заміну їх на більш надійних осіб із РСФРР оргбюро ЦК РКП(б) розглянуло 11 серпня 1919 р. Було вирішено за рішенням звернутися до В. Леніна[265].

З огляду на неодноразову відмову чи зволікання з виконанням військових та економічних директив компартійного центру в Україні та спробою автономізувати фінансову систему, можна припустити, що в Кремля з'явилися нові побоювання щодо створення організаційно відокремленої УРСР. Тому там було прискорено процеси "злиття". Допоки компартійно-радянське керівництво контролювало значну частину території України процес "злиття", незважаючи на вже ухвалені політичні рішення, проходив кволо.

[262] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 129. — Арк. 10.
[263] Там само. — Арк. 18.
[264] ЦДАГО України. — Ф. 1 — Оп. 20. — Спр. 129 — Арк. 32.
[265] РДАСПІ. — Ф. 17. — Оп. 112. — Спр. 7. — Арк. 16.

Однак із відступом з України під приводом необхідності централізації військових ресурсів та мобілізації працівників на боротьбу з Денікіним діяльність урядових установ згортається. Розглянувши питання про розпуск ЦК КПУ вище керівництво РКП(б) вирішило піти дещо іншим шляхом і спочатку злити урядові органи УСРР з компартійними. 13 серпня від імені політбюро ЦК РКП(б) була надіслана телеграма до Раковського наступного змісту: "Наполегливо рекомендуємо закрити всі комісаріати, окрім військового, продовольства та шляхів сполучення, мобілізувати усіх поголовно на військову роботу та поставити завданням протриматися небагато тижнів, зливши в одне Раднарком, Раду борони, ЦВК та ЦК КПУ"[266].

Після того, як 25 серпня політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення про необхідність евакуації усіх урядових установ УСРР з Києва до Гомеля[267], почалася агонія компартійно-радянської вертикалі влади УСРР. Показовим є приклад з наркомом радянської пропаганди Олександрою Коллонтай, яка втекла на пароплаві "Большевик" з "неповним завантаженням та всупереч пропозиції не від'їжджати без людей і вантажів ЦК КПУ"[268]. Процес був настільки неконтрольованим, що політбюро ЦК вирішило заарештовувати усіх комуністів, які евакуюються з України без дозволу ЦК[269].

Розпад української вертикалі влади не мав однозначно негативної оцінки. 10 вересня 1919 р. у доповіді представника ЧК в Україні Петерса на оргбюро ЦК РКП(б) наголошувалося: "Фактичне скасування центральних українських апаратів створює умови для подальшого проведення централізації у всеросійському масштабі. В цьому питанні усі члени уряду, а також всі члени ЦК, яких мені вдалося перепитати, були єдиної думки. Ми вважаємо, що дія Московських центральних органів має планомірно розповсюджуватися не лише на ті відомства, об'єднання яких вже було ухвалено ВУЦВК, але й на ряд інших відомств. З іншого боку, не передрікаючи в тому чи іншому змісті питання про долю українського уряду після відновлення радянської влади в Україні, ми вважаємо, що сучасний політичний момент диктує нам потребу обов'язково зберегти український уряд як політичний прапор"[270]. Оргбюро рекомендувало політбюро ЦК РКП(б) "не ліквідовуючи формально уряд УСРР, припинити фактичне його існування"[271].

Політичне рішення щодо України було ухвалено на засіданні ЦК РКП(б) від 21 вересня, на якому був присутній і Х. Раковський. У ньому наголошувалося, що формальне існування уряду УСРР та ЦК КПУ зберігається, а в якості представників ЦК КПУ затверджувалася "трійка" у складі Х. Раковського, Г. Петровського й А. Йоффе. Водночас ліквідовувався весь урядовий апарат, а від імені українського уряду "виступає, коли потрібно, Раковський, який переїжджає до Москви і зберігає лише невели-

[266] РДАСПІ. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 20. — Арк. 1.
[267] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 1. — Арк. 93—94.
[268] Там само. — Арк. 94.
[269] Там само. — Арк. 99.
[270] РДАСПІ. — Ф. 17. — Оп. 112. — Спр. 8. — Арк. 75.
[271] Там само. — Арк. 65.

кий секретаріат з українських справ". Інші працівники мали бути розподілені по російським губерніям[272].

Формально рішення про ліквідацію української радянської вертикалі влади мало бути ухвалено й у радянському порядку. Це відбулося не відразу — спочатку його підтвердила Рада оборони, а 15 жовтня 1919 р. це питання розглядалося на засіданні Президії ВУЦВК у складі М. Богуславського, Г. Петровського та М. Полоза. Двома голосами проти одного, незважаючи на протести М. Полоза щодо відсутності у Президії ВУЦВК повноважень приймати подібні рішення, було ухвалено розпустити ВУЦВК та РНК УСРР[273]. Вищі органи влади УСРР тепер вже формально припинили своє існування. Враховуючи ту обставину, що навіть національно-нігілістичні діячі проявляли "*самостийность*" в Україні, в Кремлі замислилися над тим, щоб надалі не відновляти державницьких владних повноважень українського субцентру РКП(б) і здійснювати керівництво безпосередньо з Москви.

Друга спроба опанування України більшовиками в часі збіглася з рішучою активізацією комуністичного будівництва. Його основні засади були окреслені В. Леніним в другій частині "квітневих тез" ще в 1917 р. і насамперед передбачали перейменування партії на комуністичну, ухвалення комуністичної програми, побудову держави-комуни і створення міжнародного об'єднання комуністичних партій. Маючи за плечима сприятливі результати перших кроків впровадження комунізму в РСФРР, в 1919 р. більшовицьке керівництво вирішило форсувати комуністичну революцію як на підконтрольній території, так і в міжнародному масштабі. Зокрема, в березні 1919 р. було утворено Комуністичний інтернаціонал та ухвалено програму РКП(б). Першою країною переважну більшість "принад" комунізму, що звалилися без будь-якої підготовки, відчула Україна.

Незважаючи на активне насадження комунізму, навіть у 1919 р. більшовицька влада не всі свої справжні наміри афішувала. Приміром, публічно вона завжди демонструвала відсутність будь-яких національних забобонів та інтернаціональний характер своєї партії. Однак РКП(б) керували і програму її писали російськокультурні діячі. Вони ж були головними в Комінтерні. Тому комунізм із його домінантною в усіх проявах централізаційною ідеєю цілком природно мав російськоцентричний характер. Разом із тим в Україні виокремилися політичні сили, які, схвально ставлячись до ленінських намірів "по-новому організувати найглибші основи життя сотень мільйонів людей", невід'ємною частиною таких перетворень вважали справжню рівність націй. Насамперед йдеться про такі партії, як боротьбистів та УСДРП (незалежних), які стояли на радянській платформі. Програмні засади цих партій являли собою компроміс між комуністичною та Українською революцією, в якому поєднувалися публічно проголошені цілі більшовиків та враховувалися основні завдання Української революції.

[272] Известия ЦК КПСС. — 1990. — № 2. — С. 163.
[273] Пролетарська боротьба. — 1919. — 30 жовтня.

Можна сперечатися: чи був можливим справжній чи то навіть україноцентричний комунізм, але реально Комуністична партія в Україні, незважаючи на спроби сподобатися місцевому населенню, завжди мала російськоцентричний характер. Вище вже відзначалися основні суперечності більшовиків та боротьбистів, які виокремив у лютому 1919 р. Х. Раковський: Україна як незалежна радянська республіка, українська мова як державна та потреба провести зрівняльний розподіл землі. Якщо до цього додати зафіксовану в листі М. Полоза до Й. Сталіна незгоду із примусовим формуванням радянської вертикалі влади та, зокрема, з вибором делегатів на Всеукраїнський з'їзд рад, то все перераховане можна назвати пунктами, погодження яких означало б досягнення компромісу між Українською та комуністичною революцією. Однак на початку 1919 р., більшовицьке керівництво здобувало перемогу за перемогою, а тому на поступки не було налаштоване. Це повною мірою стосувалося й земельної та продовольчої політики більшовиків.

При виборі моделі поведінки щодо українського села важливу роль відігравало як внутрішнє положення в РСФРР, так і міжнародна ситуація. Після поразки Німеччини в Першій світовій війні в Європі посилився революційний рух. Знаючи це, більшовицьке керівництво сподівалося, як слушно висловився А. Граціозі, що "невдовзі відбудеться революція на Заході, яка a posteriori виправдає вчинок, здійснений в жовтні 1917 року"[274]. Йдеться про те, що більшовики захопили владу в країні, яка за всіма марксистськими канонами ще не дозріла до соціалістичної революції. Відтак у 1919 р., особливо в його першій половині, однією з основних цілей більшовицького керівництва було розпалювання "революційної пожежі" на Захід — без цього більшовики не бачили свого майбутнього. Про такі наміри відверто говорилося у "Декларації Тимчасового робітничо-селянського уряду України" від 26 січня 1919 р.:

"Ми переконані, що нашою революцією ми надаємо суттєву допомогу нашим братам, російським робітникам і селянам, а також розпалюємо революцію на Балканському півострові, в Румунії, в Бессарабії, в Буковині, в Галичині, в Польщі і створюємо економічну опору для торжества пролетарської революції в Німеччині"[275].

Для виконання поставленої мети перш за все потрібно було нагодувати "голодну Північ", що й визначало політику Кремля в українському селі. Одним із перших рішень радянського уряду України під керівництвом Х. Раковського став декрет про надання продовольчої допомоги Росії з метою "якнайшвидшого і найповнішого постачання продовольством голодуючих робітників РСФРР". У ньому наголошувалося на такому плані дій:

"Рада Народних комісарів України пропонує Народному комісаріату продовольства негайно видати інструкцію, яка б регулювала справу постачання продовольством Півночі, поклавши в основу таке:

---

[274] *Граціозі А.* Війна і революція в Європі, 1905—1956. — К., 2005. — С. 232—233.

[275] Декларация Временного Рабоче-Крестьянского правительства Украины. — Харьков, 1919. — С. 10.

1. На Комісаріат продовольства покладається організація і керівництво справою постачання Півночі продовольством.

2. До справи заготівлі і вивезення на Північ надлишків продовольства залучаються як українські, так і центральні кооперативні об'єднання РСФРР.

3. До справи організації постачання продовольством Півночі залучаються представники Всеросійської ради професійних спілок, Московського центрального робітничого кооперативу, продорганів Петрограда і Москви і Профцентру.

4. Розрізнене вивезення з України предметів продовольства окремим організаціями і особами забороняється"[276].

Ще до початку березня 1919 р. "для укріплення продовольчого апарату України партійні організації пролетарських центрів Росії надіслали 2700 осіб членів партії та робітників-активістів"[277]. Це вже не беручи до уваги власні українські продовольчі загони.

Здобуття продовольства стало питанням виживання компартійно-радянської влади. 26 січня 1919 р. у газеті "Правда" була надрукована стаття Леніна, в якій він радо сповіщав: "Просто таки величезними є надлишки хліба в Україні, і Радянський уряд України пропонує нам допомогу"[278]. Вождь 19 лютого 1919 р. у пропозиціях до постанови ЦК РКП(б) про продрозкладку в Україні писав: "Надлишок радимо визначити максимальний, наприклад, 500 мільйонів пудів по всій Україні, а для розверстки взяти одну п'яту або одну десяту частину"[279]. Визначення "надлишку" в явно завищених обсягах надавало своєрідні ідеологічні переваги при здійсненні продрозкладки: мовляв дивіться, у вас хліба є багато, а ми беремо лише невелику його частину. Перспективи Кремлю здавалися райдужними.

Виразно мету приходу більшовиків в Україну висвітлює постанова ЦК РКП(б) від 2 березня 1919 р. "Про продовольчу політику". У змісті постанови чітко проглядається, що для більшовицького керівництва сфера економіки, і особливо продовольча справа та все пов'язане з нею, були найбільш небажаними для будь-яких виявів самостійності УСРР. Жорсткі дії в царині "продовольчої політики" обґрунтовувалися реальною небезпекою того, що "порівняно багаті, але все ж обмежені продовольчі та товарні ресурси України швидко вичерпаються та зникнуть в канали спекуляції"[280].

Якщо перевести це із мови агітаційно-пропагандистської на мову економічних показників, то ця сама думка виглядатиме так: реальна небезпека полягала в тому, що більшовицьке керівництво може втратити найвагоміший засіб контролю над "пролетарськими" центрами якщо воно втратить

---

[276] Комуністична партія — натхненник і організатор об'єднавчого руху українського народу за утворення СРСР: Зб. док. і матеріалів. — К., 1963. — С. 94—95.

[277] *Кондуфор Ю. Ю.* Укрепление союза рабочего класса и крестьян на Украине в период гражданской войны (в ходе проведения продовольственной политики 1918—1920 гг.). — К., 1964. — С. 95.

[278] В. І. Ленін про Україну. — Ч. 2: 1917—1922. — К., 1969. — С. 213.

[279] Там само. — С. 220.

[280] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 129. — Арк. 4.

можливість виключно із своїх рук годувати місто. А це могло статися, якщо б селяни продали, а не віддали під страхом примусу, свій хліб будь-яким іншим заготівельникам — чи то приватним, чи то кооперативним. Без жорстких засобів у заготівлі продовольства більшовики так би і не отримали його у своє розпорядження, оскільки пропонувати що-небудь українському селянину в обмін Кремль не мав ані наміру, ані можливості. В директиві з цього приводу відверто наголошувалося: "Заготівлю хліба для робітників та армії України **та голодної півночі** (виділення *Авт.*) можна здійснити лише при хлібній монополії /розкладка — метод/". Цими справами мав займатися український народний комісаріат продовольства (компрод) України, що мав право відміняти постанови місцевих органів влади та під страхом відповідальності перед судом революційного трибуналу вимагати безумовного виконання всіх своїх розпоряджень[281].

Варто також зауважити, що в названій директиві на компрод України було покладене "зобов'язання поставити півночі до 1 червня 50 млн пуд. хліба". Діючи "в інтересах постачання голодної півночі та армії РСФРР", Кремль наголошував: "Українська армія забезпечується запасом продовольства на базах не більше, аніж на півтора місяці", — мабуть, щоб не забувала про завдання постійно поповнювати запаси та більшу їх частину відправляти на північ, — а "компрод у справі перевезень продовольства для півночі та перекидання своїх заготівельних експедицій — прирівнюється в правах до воєнних органів"[282]. Тобто це була не заготівля хліба, а в прямому значенні цього слова війна проти українського селянства, тим більше, що вже у середині квітня 1919 р. Ленін говорив про можливість взяти хліб у розмірі 100 млн пудів[283]. Щоб був зрозумілий порядок цифр, зауважимо, що протягом усього 1918 р. Кремль з підвладної йому території заготовив, за твердженням Леніна, 95 млн пудів[284]. З певних причин здійснити у повній мірі стягнення з України запланованої кількості хліба Кремлю не вдалося. Хоча точну й достовірну цифру встановити немає можливості, але за наявними в радянській історіографії даними, за продрозкладкою Наркомпрод УСРР заготував до червня 1919 р. 10,5 млн пудів хліба, причому, як визнавав ще Юрій Кондуфор, ця цифра набагато менша від справжньої, оскільки "неможливо було врахувати найбільших витрат хліба — на армію, якій у більшості випадків місцеві органи відпускали хліб прямо з повітових, волосних та сільських зсипних пунктів"[285].

Слід зазначити, що більшовики примусові заходи у своїй діяльності почали застосовувати не відразу. На початку березня Шліхтер підкреслював: "Наркомпрод поки що ще не став на точку зору примусового вилучен-

---

[281] Там само. — Арк. 4—5.

[282] Там само. — Арк. 6.

[283] В. І. Ленін про Україну. — Ч. 2: 1917—1922. — К., 1969. — С. 252.

[284] Там само. — С. 213.

[285] *Кондуфор Ю. Ю.* Укрепление союза рабочего класса и крестьян на Украине в период гражданской войны (в ходе проведения продовольственной политики 1918—1920 гг.). — К., 1964. — С. 195.

ня хліба"[286]. Спочатку більшовики спробували діяти в Україні переважно "економічними" методами. Термін "економічні" взято в лапки недарма, оскільки реального товарного забезпечення для закупівлі хліба в Кремля не було. Реквізоване в "буржуазії" золото більшовицьке керівництво використовувати для закупівлі хліба у селян не мало наміру. Спроба застосувати товарообмін ні до чого позитивного призвести не могла, оскільки, як зауважував Ю. Кондуфор, не було можливості "повністю заплатити за хліб товарами"[287]. А от гроші (в сенсі — папірці) надіслати до України вони, звичайно, могли.

В українських селян під виглядом "закупівлі" просто забирали хліб, тобто шляхом обману робили з них цілком "добровільних" донорів більшовицької влади. Відразу переходити до примусової продрозкладки не було потреби — набагато більше можна отримати шляхом друкування незабезпеченої товарами грошової маси. За оцінками, здійсненими в середині 1920-х років, вартість вилученого за допомогою емісії перевищувала отримане за допомогою продрозкладки трохи більше ніж у 4 рази[288]. Такі дані підтверджуються й тим фактом, що офіційний перехід до політики примусового стягнення "надлишків урожаю 1918 року" відбувся після опублікування 12 квітня 1919 р. декрету РНК УСРР про продрозкладку[289]. Згідно із цією постановою продрозкладка мала дати 140 млн пудів хліба. Це була лише половина від наявних, за визначенням українського керівництва, надлишків обсягом 278 780 тис. пудів хліба[290].

Як економічний обман, так і примус у вилученні продовольства боляче вдарив по авторитету більшовиків. Не менш вразливим для нової влади стали її підходи до розподілу землі. І якщо викачування продовольства було справді нагальною потребою, то земельна політика стала більше виявом своєрідного запаморочення від успіху. На відміну від проведеного в Росії зрівняльного землерозподілу та затвердженого ІІ Всеукраїнським з'їздом рад у березні 1918 р. "Тимчасового положення про соціалізацію землі", в якому зазначалося, що земля переходить в "користування всього трудового народу"[291], в 1919 р. в УСРР вона вже становила "єдиний державний фонд"[292]. У

[286] *Терещенко Ю. И.* Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине... — С. 71.

[287] *Кондуфор Ю. Ю.* Укрепление союза рабочего класса и крестьян на Украине в период гражданской войны (в ходе проведения продовольственной политики 1918—1920 гг.). — К., 1964. — С. 191.

[288] *Айхенвальд А.* Радянська економіка. Економіка і економічна політика СРСР / з передмовою М. І. Бухаріна, переклад О. Байкаря. — Харків, 1928. — С. 233.

[289] Известия ВУЦИК. — 1919. — 12 апреля.

[290] *Терещенко Ю. И.* Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине... — С. 78.

[291] Тимчасові положення про соціалізацію землі. Прийняті ІІ Всеукраїнським з'їздом Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів 19 березня 1918 р. // Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. — Т. 1: 1917—1941. — К., 1963. — С. 77.

[292] Закон про соціялістичний землеустрій і про заходи до переходу на соціялістичне хліборобство // Резолюції Всеукраїнських з'їздів рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. — Харків, 1932. — С. 43.

законі про землеустрій підкреслювалося, що для боротьби з буржуазією "потрібний перехід від індивідуальних форм землекористування до громадських. Радянські господарства, комуни, громадський обробіток землі й інші види громадського землекористування є найкращі засоби досягнення згаданих цілей; тим то всі види індивідуального землекористування треба розглядати як тимчасові і відживані"[293].

Відповідно до таких настанов більшовики і здійснювали розподіл земель "нетрудового користування" — за найменшої можливості створити радгоспи або комуни вони відмовлялися від зрівняльного землерозподілу. Тим більше, що за законом усі конфісковані "нетрудові землі" розподілялися на дві категорії, перша з яких, категорія "а" — "землі спеціальної культури і промислового значення" — індивідуальному розподілу не підлягала. Одне з основних визначень критеріїв віднесення до такої категорії вражає своєю простотою — це були "колишні землі нетрудового користування, на яких організується радянські господарства, комуни або господарський обробіток землі"[294].

Вище вже зазначалося, що у цьому аспекті з більшовиками не погоджувалися боротьбисти. Після аналізу проекту закону О. Шумський у виступі на III Всеукраїнському з'їзді рад відзначив: "Коли придивитися, прочитати статті, то можна твердо сказати, що, можливо, якісь 5 % маєтків не будуть радянськими (господарствами. — *Авт.*), інші будуть радянськими... Адже в Україні немає маєтків, не було б культурних починань, і тут ясно, що людина, яка писала закон мала за приклад маєтки Великоросії. Там культурних маєтків небагато... Така редакція неможлива. Вона лише заважає Радянській владі"[295].

Так само боротьбисти виступали проти намірів за наказом зверху перейти до організації комун на селі. Той самий О. Шумський, зауваживши, що в принципі він є прихильником "комуністичного порядку", зауважив: "Але ми не можемо сказати, щоб сьогодні-завтра зробити комуну і все зробити по-комунальному". Для цього, на його думку, варто пройти ще довгий шлях агітації та перевиховання, а тому "не можна говорити серйозно, що однією із форм державного вирішення земельного питання є комунальні господарства"[296]. Але ЦК КП(б)У не дослухалося до цих заперечень. І хоча, на відміну від викачування продовольства, це не було вимогою дня і реально "заважало радянській владі", радгоспизація та комунізація земельних відносин стали однією з прикметних рис політики більшовиків у 1919 р.

Разом із продрозкладкою це спонукало до життя могутні антибільшовицькі повстання, які, зрештою, і змели більшовицьку владу. Жодні терористичні засоби, як то визнання 8 липня 1919 р. з боку політбюро ЦК

[293] Закон про соціялістичний землеустрій і про заходи до переходу на соціялістичне хліборобство // Резолюції Всеукраїнських з'їздів рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. — Харків, 1932. — С. 43—44.

[294] Там само. — С. 45.

[295] III Всеукраїнський з'їзд Рад: Стеногр. звіт. — Харків, 1932. — С. 183.

[296] Там само.

КП(б)У правильним вживаного на практиці принципу "кругової поруки села за контрреволюційні виступи"[297] та створення сформованих із надійних загонів неукраїнського походження військ внутрішньої охорони для боротьби з повстаннями[298], не могли зупинити антибільшовицький опір.

Підбиваючи підсумки зауважимо, що Кремлю Україна в 1919 р. була потрібна насамперед як джерело паливних та продовольчих ресурсів. Однак постійна невідповідність обіцянок і реальних дій збурила українське селянство й воно піднялося на повстання. У своїх намаганнях здобути ресурси для "світової революції", що могло б теоретично виправдати захоплення влади більшовиками у відсталій країні та практично забезпечити прискорення її індустріального розвитку, більшовики залишили поза увагою той факт, що "на Україні вирішальним моментом є настрої села"[299]. Як справедливо зауважували у датованому 12-м листопада 1919 р. зверненні до ЦК РКП(б) П. Попов, А. Зорін та Ларик, "Центральна Рада, Гетьман, Директорія, Радянська влада, як створені, так і повалені були не пролетаріатом і буржуазією, а саме селом"[300]. Тож цілком логічно, що коли українські селяни, які спричинили повалення попередніх режимів, побачили, що їхні сподівання на більшовиків не здійснюються, то вони повернули зброю проти своїх колишніх союзників. Такий перехід був оцінений більшовиками як "зрада", хоча саме вони не здійснили обіцяного й саме внаслідок зміни їхньої політики і відбувся антибільшовицький переворот у масових настроях.

Повсталі українські селяни завадили вже запланованому і навіть розпочатому "визвольному походу" Червоної армії до Європи, й насамперед на Румунію, Угорщину та Словаччину. Впровадження ідеї "експорту революції", що з допомогою радянської форми національної державності спочатку так вдало виявила себе в Україні, загальмувалося при першій же спробі втілення в життя її реальної мети — викачування ресурсів на теренах України. З економічного боку від цього виграла Європа, а програла Україна. Адже сил на те, щоб втримати у своїх руках Україну, в Кремля зрештою вистачило.

Часткова демонстрація своїх справжніх намірів, деякі з яких (земельний розподіл, монопартійність, національно-культурний нігілізм) не зумовлювалися нагальними потребами й були радше невиваженими виявами комуністичної революції, ледь не коштувала більшовикам влади. Другий період панування в Україні для них закінчився так само, як і перший — відступом з України. Поворот селянства на боротьбу з більшовизмом був зумовлений своєрідним "запамороченням від успіхів": своє доволі стрімке і успішне повернення в Україну Кремль пов'язував насамперед із власним, петроградсько-московським авторитетом, а не з популярністю самої форми радянської влади як народної, чи то з певною повагою до дій Народного секретаріату та негативними наслідками аграрної політики Павла Скоро-

[297] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 1. — Арк. 58.
[298] РДАСПІ. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 20. — Арк. 3.
[299] ЦДАГО України. — Ф. 57. — Оп. 6. — Спр. 15. — Арк. 8.
[300] Там само.

падського. Недооцінивши на додаток до цього важливість національного питання, яке в уявленнях народних мас часом було тісно пов'язане із соціальним, компартійні керманичі помилково вирішили, що настав час для рішучих комуністичних перетворень на селі.

Антон Денікін мимовільно став рятівником більшовизму в Україні. Адже він не приховував негативного ставлення ні до ідеї української державності, ні до зрівняльного розподілу землі, на чому й трималася будь-яка влада в Україні в ті буремні роки. Після його короткого нашестя українці зрозуміли, що може бути ще гірше і зробили висновок, що єдиним способом виживання української державності є пошуки компромісу з більшовиками.

На відміну від опонентів з "білого" табору, Кремль зміг усвідомити необхідність поновлення тактики національного та селянського лібералізму і зробив не так багато поступок, щоб потім не можна було все повернути "на круги своя". Згодом нестачу коштів на фінансування індустріалізації, які більшовики могли б отримати із Західної Європи у разі гіпотетичної (а їм тоді здавалося — цілком реальної) перемоги "світової революції", Кремль значною мірою компенсував за рахунок України, й перш за все — українського селянства.

РЕСТАВРАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ СРР

Більшовики не відрізнялися від інших російських партій у прагненні зберегти територіальну цілісність дореволюційної імперії. Наскільки чужою була для В. Леніна сама ідея утворення незалежних республік в колишній імперії, показує його виступ перед однодумцями, коли кордони Росії почали ламатися під тиском пригноблених народів. 5 грудня (22 листопада за ст. ст.) 1917 р. голова Раднаркому радив не переживати з приводу появи буржуазних республік, а створювати на противагу їм робітничо-селянські, тобто радянські: "Нам кажуть, що Росія роздробиться, розпадеться на окремі республіки, але нам нічого боятися цього. Хоч би скільки було самостійних республік, ми цього страшитись не станемо. Для нас важливе не те, де проходить державний кордон, а те, щоб зберігався союз між трудящими всіх націй для боротьби з буржуазією яких завгодно націй"[301]. Отже, створення радянських республік було відповіддю на виклик з боку національно-визвольного руху. За їх допомогою В. Ленін сподівався уникнути лобового зіткнення з рухом, всю силу якого він собі добре уявляв. Через дві декади після цього виступу більшовики проголосили в Харкові першу радянську національну республіку — Українську.

Нове у сфері національного питання полягало в тому, що В. Ленін урочисто надавав пригнобленим народам колишньої імперії державність, але тільки в її радянській формі, тобто без найменших ознак суверенітету. Побудова країни у вигляді співдружності радянських республік не підривала централізованого характеру державного управління. Адже нав'язувана громадянам політична система була подвійної структури: ради являли со-

[301] *Ленін В. І.* Повн. зібр. тв. — Т. 35. — С. 111.

бою повноцінну владу, але підпорядковувалися в кожній ланці комітетам суворо централізованої РКП(б).

Керівники РКП(б) мали різні погляди на доцільність існування національних республік, але майже всі вони (винятком був М. Скрипник) не сумнівалися щодо необхідності збереження централізованого характеру держави. Різниця в поглядах пояснювалася здебільшого ставленням до визвольного руху. Ленін визнавав вагому роль національного питання у революційних подіях, а отже необхідність створення псевдосуверенних республік. Інші керівники недооцінювали визвольний рух. В опублікованій 24 травня 1919 р. бесіді з кореспондентом газети "Правда" Л. Каменєв висловив припущення, що обговорюване в уряді питання про укладення воєнно-політичного союзу між радянськими республіками зберігатиме свою актуальність лише на час війни. "А взагалі треба злити Україну з Росією", — заявив він кореспонденту газети.

Влітку 1919 р. ВЦВК утворив комісію на чолі з Л. Каменєвим з метою опрацювання рекомендацій щодо "постійних і тимчасових форм об'єднання РСФРР та інших радянських республік"[302]. Ініціатори її створення були схильні розглянути не стільки форми об'єднання, скільки доцільність існування "незалежних" республік. 1 червня ВЦВК прийняв декрет про воєнно-політичний союз республік, і треба було визначитися, чи розрахований цей союз на тривалу перспективу, чи тільки на період війни.

Вже як керівник комісії, покликаної визначити форми об'єднання національних республік із Росією, Л. Каменєв теж заперечив доцільність існування "незалежної" УСРР і запропонував перетворити її на автономну республіку Російської Федерації. Член комісії Х. Раковський дотримувався протилежної позиції, домагаючись збереження за Україною по радянській лінії попереднього статусу незалежної та суверенної республіки. Йому не хотілося понижувати свій власний статус голови РНК УСРР. Незабаром, однак, Україна була окупована денікінцями, й питання втратило актуальність[303].

У жовтні 1919 р. тритижневі бої під Кромами завершилися перемогою Червоної армії, після чого Добровольча армія почала відступати в напрямку Криму та Одеси. У Москві почалися дискусії щодо того, в якій формі відновлювати УСРР — самостійної держави або автономної республіки.

Ініціативу виявили керівники Української комуністичної організації при Московському партійному комітеті. Коли А. Денікін окупував Україну, основна маса комуністів (крім тих, хто залишився на підпільній роботі), евакуювалася до Росії. Ті, хто залишився в Москві, об'єдналися в позастатутну організацію — своєрідне земляцтво українських комуністів. У жовтні 1919 р. його президія звернулася до оргбюро ЦК РКП(б) з пропозицією утворити при ЦК українську секцію з очевидним бажанням підвищити свій статус. Оргбюро ЦК 10 жовтня прийняло "соломонове" рішення: "Затвердити при ЦК відділ пропаганди і агітації серед українців, які проживають в Росії, на підставі загального положення про роботу серед національних

[302] *Волковинський В. М., Кульчицький С. В.* Християн Раковський: політичний портрет. — К., 1990. — С. 187.

[303] Там само.

меншин"[304]. Керувати відділом доручалося не ініціаторам звернення, серед яких виділявся Павло Попов, а керівникам колишньої УСРР: Х. Раковському і Г. Петровському, а також кандидату в члени ЦК РКП(б) А. Йоффе.

Група П. Попова, яка мала вплив на президію Української комуністичної організації при Московському парткомі, однаково вороже сприймалася як керівництвом колишньої УСРР, так і керівниками Московської організації більшовиків. Останні 20 жовтня звернулися до оргбюро ЦК із скаргою на те, що українська організація в Москві друкує свої листки самостійно, без санкції парткому[305].

9 листопада до оргбюро ЦК звернувся Х. Раковський. Зміст його звернення показав всю глибину розбіжностей, які існували в керівників УСРР з групою Попова. "Керівники Української організації при Московському комітеті, — писав Раковський, — настроєні негативно щодо української політики ЦК КПУ і ЦК РКП, а тому необхідно якнайшвидше сконструювати Українське бюро при ЦК РКП, вводячи туди тт., позбавлених українського шовінізму"[306].

Секретар ЦК КП(б)У Рафаїл (Р. Фарбман) підтримав Х. Раковського і передав до оргбюро ЦК програмну заяву П. Попова. Наслідком демаршу керівників колишньої УСРР стало таке рішення оргбюро ЦК: "Лист Рафаїла і прикладену до нього заяву тов. Попова розіслати всім членам Політбюро і поставити на об'єднаному засіданні Орг. і Політбюро в повному обсязі питання про нашу роботу на Україні"[307]. Дізнавшись про таке рішення, П. Попов, Ларик і В. Зорін 12 листопада написали до ЦК РКП(б) розгорнуту заяву (на 17 сторінках) з обґрунтуванням своєї позиції. Президія Української комуністичної організації солідаризувалася із змістом заяви, як було вказано після підписів[308].

Група Попова починала заяву з того, що злам у ситуації на Південному фронті й широкий повстанський рух в Україні забезпечують відновлення радянської влади, а тому стає своєчасним внесення на обговорення ЦК ВКП(б) українського питання в усій його широті та складності. Керівництво РКП(б) застерігалося від наміру підходити до українських подій із готовими шаблонами, запозиченими з Великоросії.

У першій половині 1919 р. ці люди перебували в меншості у партапараті УСРР. Вони даремно протестували проти політики, нав'язуваної з Кремля і здійснюваної відповідальними працівниками, надісланими з Росії. Тепер вони могли апелювати до керівників РКП(б), вказуючи на наслідки: "Такому недосить серйозному ставленню до специфічних особливостей України ми значною мірою зобов'язані провалом революції на Україні"[309].

[304] РДАСПІ. — Ф. 17. — Оп. 112. — Спр. 9. — Арк. 52.
[305] Там само. — Арк. 88.
[306] Там само. — Спр. 10. — Арк. 10.
[307] Там само.
[308] Заява опублікована в повному обсязі як додаток до монографії. *Єфіменко Г.* Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект (1917—1919 рр.). — К., 2008. — С. 184—200.
[309] Там само. — С. 184.

Використовуючи провал як аргумент, вони писали: "Тепер постає питання про те, хто власне більшість, а хто меншість у середовищі українських комуністів. Не вирішуючи наперед цього питання, надаючи можливість розв'язати його найближчому партійному з'їзду, ми вважаємо тепер за необхідне виступити з цією заявою перед ЦК РКП, аби питання одержало більш всебічне освітлення і щоб попередити РКП від хибних кроків щодо України"[310].

Рішучий тон, який взяли представники московського земляцтва у спілкуванні з керівництвом РКП(б), відповідав крутизні того повороту в національній політиці, якого вони домагалися. А домагалися вони злиття КП(б)У і УКП(б) на тій підставі, що боротьбисти, будучи ідеологічно тотожними більшовикам, мали міцну опору серед селянства і відігравали велику роль у повстанському русі. Об'єднану партію боротьбистів і більшовиків вони розглядали як Український центр і заявляли: "У боротьбі за відновлення Радянської влади на Україні керівна роль неодмінно повинна належати не Московському центру, а центру Українському, тісно пов'язаному із стихійним революційним рухом українських низів"[311]. Не заперечуючи необхідності фронтального наступу Червоної армії на Україну, вони вважали, що він повинен мати характер військово-технічної допомоги українській революції, а політичне керівництво має обов'язково знаходитися в руках центру, висунутого українською революційною стихією[312].

П. Попов та його однодумці визначилися й у головному питанні: яку державу мають будувати більшовики? "Стоячи принципово за найбільш тісне об'єднання усіх Радянських Республік, у першу чергу України і Росії, — говорилося в заяві, — ми в той же час вважаємо, що шляхом до справді міцного єднання не є продовження і насильницьке підтримування старих відносин, створених ще самодержавною Російською Імперією. Ми обов'язково повинні до кінця зламати стару інерцію, старі зв'язки, й без того сильно надломлені подіями останніх двох років. На їхнє місце повинне бути поставлене щось нове, народжене революцією. Практично ми мислимо форми об'єднання, як федерацію, на засадах рівності, всіх Радянських Республік. А поки що таких республік практично є тільки дві — як угоду двох революційних центрів"[313]. Колективний демарш супроводжувався чотирма знаменними фразами:

"На завершення ми вважаємо за необхідне довести до відому ЦК РКП про той тяжкий стан, який склався в КПУ завдяки великим розходженням всередині партії з наведених питань. З того порівняно невеликого числа українських комуністів, які є тепер в Москві, дуже великий відсоток знаходить для себе неможливою роботу за директивами Орг. Бюро Ц.К.К.П.У. За цілком точними відомостями, які маємо, такі ж настрої спостерігалися і в Києві, і в Полтаві, і в інших містах України. Бували випадки переходу окремих членів і цілих організацій до боротьбистів"[314].

[310] *Єфіменко Г.* Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект (1917—1919 рр.). — К., 2008. — С. 184—185.
[311] Там само. — С. 194.
[312] Там само.
[313] Там само. — С. 195.
[314] Там само.

На засіданні політбюро ЦК РКП(б) 14 листопада першим у порядку денному було поставлене "Питання про ставлення до України"[315]. За присутності В. Леніна, Л. Троцького, Л. Каменєва та М. Крестинського була прийнята резолюція з "українського питання" такого змісту: "Влаштувати на початку майбутнього тижня об'єднане засідання Політ. і оргбюро з доповідачами від трьох течій, доручивши тов. Крестинському запросити в якості таких тт. Попова, Раковського і Дробніса. Якщо останній не цілком стоїть на точці зору повного злиття з Росією, то після обговорення питання з Семеном Шварцем запросити більш визначеного представника цієї точки зору"[316].

Семен (Ісаак) Шварц з грудня 1918 р. очолював ВУЧК. Він відхилив кандидатуру члена ЦК КП(б)У і голови Полтавського губпарткому Я. Дробніса (мабуть, через те, що той був однією з ключових фігур в опозиційній групі "демократичного централізму") і порекомендував заслухати думку Д. Мануїльського. Професійний революціонер і випускник Сорбонни, Мануїльський народився в Україні, а з 1918 р. перебував в ній, виконуючи відповідальні доручення ЦК РКП(б). Він завжди солідаризувався з працівниками центрального партійного апарату, які намагалися знищити українську державність навіть у "гамівній сорочці" радянської республіки.

19 листопада Раковський адресував В. Леніну "Тези з українського питання". В них йшлося про необхідність відтворення УСРР зі статусом незалежної держави, але за умови об'єднання в єдиному московському центрі управління обороною та "командними висотами" економіки на засадах декрету ВЦВК від 1 червня 1919 р.[317]

Пропозиції П. Попова і Х. Раковського були подібні в головних пунктах. По-перше, визнавалася наявність "українського питання" та необхідність його розв'язання. По-друге, вирішення питання передбачалося у формі реставрації УСРР. Далі, однак, виникали принципові розбіжності. Попов та його однодумці бачили себе в лавах політичної сили, створеної шляхом злиття на рівноправних засадах КП(б)У і УКП(б). Ця сила повинна була оволодіти Україною, спираючись на селянські загони, які вели партизанську війну в тилу денікінських військ. Армії Л. Троцького, як вони сподівалися, мали надавати лише військово-технічну допомогу місцевим борцям з денікінщиною.

Навпаки, Х. Раковський робив наголос на декреті ВЦВК від 1 червня 1919 р. про воєнно-політичний союз, який фактично перетворював відновлювану УСРР на продовження РСФРР. На відміну від першої половини 1919 р., коли була створена Українська червона армія, збройні сили обох республік зливалися в єдину Червону армію, яка мала очистити Україну від білогвардійців. Л. Троцький мусив потурбуватися про те, щоб мобілізовані в Україні червоноармійці були розосереджені по різних регіонах РСФРР, а в українських гарнізонах залишилися прийшлі бійці. В Кремлі не могли допустити утворення зв'язку між армією та місцевим населенням.

---

[315] Политбюро ЦК РКП(б)—ВКП(б). Повестки дня заседаний. — Т. 1: 1919—1929. Каталог. — М., 2000. — С. 44.

[316] РДАСПІ. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 38. — Арк. 1.

[317] *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя. — К., 1996. — С. 77.

Довідник про порядок денний засідань політбюро ЦК РКП(б) повідомляє, що 20 листопада відбулося об'єднане засідання політбюро та оргбюро ЦК, на якому стояло одне питання — про організацію влади в Україні[318]. На ньому були присутні четверо членів політбюро (за винятком Й. Сталіна), двоє кандидатів — М. Бухарін і М. Калінін (за винятком Г. Зінов'єва) і відповідальний секретар О. Стасова. М. Крестинський запросив також Ф. Дзержинського, заступника наркома юстиції П. Стучку, голову російських профспілок М. Томського і А. Мікояна — без визначеної посади, як "націонала". Українська частина учасників цього історичного засідання була представлена керівниками республіки Х. Раковським і Г. Петровським, керівником апарату ЦК КП(б)У Рафаїлом (Р. Фарбманом), кандидатом в члени ЦК КП(б)У П. Жарком, Я. Дробнісом, П. Поповим та І. Шварцем.

На відміну від з'їздів і пленумів ЦК, робота яких стенографувалася, обговорювані в політбюро ЦК питання залишали сліди тільки у вигляді прийнятих рішень. Рішення було таким: "Заслухавши доповіді тт. Раковського і Попова, висновки письмової доповіді тов. Мануїльського і дебати, рішення в теперішньому засіданні не приймати, а передати всі представлені до засідання матеріали і внесені в засіданні пропозиції тт. Леніна, Каменєва, Крестинського і Раковського в політбюро для додаткового обговорення і прийняття остаточного рішення"[319].

21 листопада у вузькому колі членів і кандидатів в члени політбюро ЦК РКП(б) були розглянуті різні аспекти "українського питання". Порядок денний складався з п'яти пунктів[320]:

1. Питання про нашу політику на Україні.
2. Питання про Всеукраїнський центр.
3. Питання про склад Всеукраїнського ревкому.
4. Питання про можливе включення боротьбистів в III Інтернаціонал.
5. Питання про пленум ЦК РКП(б).

Перелік питань показує, що в центрі уваги знаходилися дві взаємопов'язані проблеми: реставрація УСРР і угода з тією частиною партії українських есерів (УПСР), яка в березні 1919 р. перейшла на комуністичні позиції, після чого прийняла нову назву — Українська комуністична партія (боротьбистів), УКП(б). Боротьбисти були незримо присутні й у тих пунктах порядку денного, де вони не називалися. Прийняте партійним керівництвом рішення про Україну мало затверджуватися пленумом ЦК РКП(б) і тому окремо ставилося питання про дату його скликання.

Ми маємо достатнє уявлення про хід дебатів, тому що збереглася чернетка написаного В. Леніним документа з правками, які вносилися під час обговорення.

Коротка резолюція політбюро ЦК РКП(б) "Про Радянську владу на Україні" виявилася основоположною у справі трансформації Російської імперії в Радянський Союз. Оцінюючи цю резолюцію з позицій XXI ст., слід

[318] Политбюро ЦК РКП(б)—ВКП(б). Повестки для заседаний. — Т. 1. — С. 45.
[319] РДАСПІ. — Ф. 17. — Оп. 163. — Спр. 41. — Арк. 1.
[320] Политбюро ЦК РКП(б)—ВКП(б). Повестки дня заседаний. — Т. 1. — С. 45—46.

констатувати, що Леніну вдалося в епоху розкладу традиційних імперій подовжити на багато десятиліть існування централізованої імперії в радянській оболонці: спочатку як конгломерату формально незалежних держав, а потім — у вигляді федеративного союзу республік, наділених державними правами.

Під час обговорення "українського питання" на засіданні політбюро ЦК Ленін взяв ініціативу у власні руки і запропонував схвалити документ, підготовлений ним на розвиток тез Х. Раковського. Вперше під назвою "Проект тез ЦК РКП(б) про політику на Україні" цей документ був опублікований в 1999 р.[321], і він досі не здобув відповідної оцінки з позицій історіографії.

Уже вказувалося, що після завоювання влади більшовики почали створювати за порадою В. Леніна "робітничо-селянські" національні республіки на противагу "буржуазним". Можливість дальшого існування "робітничо-селянських", тобто радянських республік після громадянської війни не заперечувалася. Разом із тим, ключові особи в центральному апараті РКП(б) були переконані в тому, що після ліквідації "буржуазних" республік їх радянські клони повинні інтегруватися в державне "тіло" РСФРР на правах національних недержавних утворень. Ніхто з них не уявляв, що можливий інший варіант співіснування різних народів в одній країні. П. Попов цілком слушно звинувачував таких представників центру в бажанні "насильницького підтримування старих відносин, створених ще самодержавною Російською Імперією". Налаштованість центрального апарату на автономізацію національних республік яскраво проявилася через три роки, коли за відсутності Леніна постало питання про утворення на території Країни рад єдиного державного організму. Але в листопаді 1919 р. Ленін не дав жодних шансів тим, хто відстоював автономізацію УСРР, тобто її формальне злиття з РСФРР.

В "Проекті тез ЦК РКП(б) про політику на Україні" В. Ленін враховував настрої центрального апарату щодо автономізації України, а тому допускав, як варіант, злиття її з Росією. Однак вождь був упевнений, що можна вибудувати державну конструкцію, яка задовольнить суперечливі вимоги національно-визвольного руху, представленого партією боротьбистів та націонал-комуністами у більшовицькому середовищі, й керівництва централізованої РКП(б). Цілком зрозуміло, що суть конструкції, здатної задовольнити протилежні за змістом вимоги, повинна була фундаментально відрізнятися від форми. Зрозуміло й те, що за змістом ця конструкція мала відповідати принципам розбудови централізованої РКП(б). Адже творцем її був родоначальник партії, заснованої на засадах "демократичного централізму".

В. Ленін починав тези з рішучої заяви про необхідність поважати мову та традиції місцевого населення, в даному разі — українського народу: "Величайшая осторожность в отношении к националистским традициям, строжайшее соблюдение равенства украинского языка и культуры, обяза-

---

[321] *Ленин В. И.* Неизвестные документы. 1891—1922. — М., 1999. — С. 306—308.

тельство изучать украинский язык для всех долж[ностных] лиц и т. д. и т. п."[322] Ця вимога була, на його думку, неодмінною умовою творення радянської державності в її національній формі. Пізніше, після утворення Радянського Союзу, вона стала офіційним курсом, який затвердив партійний з'їзд, і дістала термінологічну визначеність у варіантах, що відбивали форму і суть національно-державного будівництва радянського типу. Термін "українізація", як і всі подібні, залежно від етнічної території, стосувався форми, а термін "коренізація" був спільним для всіх етнічних територій і відбивав суть: укорінення радянської влади.

Другий пункт тез визначав ставлення вождя до проблеми реставрації УСРР спільними зусиллями боротьбистів і більшовиків:

"Временный блок с боротьбистами для образования центра и до съезда советов, при одновременном приступе к пропаганде полного слияния с Р[оссийской] С[оциалистической] Ф[едеративной] С[оветской] Р[еспубликой].

Пока — самост[оятельная] Укр[аинская] С[оветская] Р[еспублика], в тесной федерации с РСФСР, на осн[ове] 1/VI.1919"[323].

Якби П. Попов міг бути присутнім на цьому синкліті вождів, він не знав би, радіти йому чи плакати. З одного боку, Ленін погоджувався на блок з боротьбистами, тобто на утворення політичного центру, який мав здійснювати реставрацію УСРР. З іншого — він називав цей блок тимчасовим, маючи на увазі, що було цілком очевидно, використати військові загони боротьбистів для очищення України від денікінських військ.

Одночасно пропонувалося здійснювати пропаганду повного злиття УСРР з РСФРР. У поєднанні з першим пунктом тез це означало, що мова йшла про включення УСРР до складу РСФРР на правах автономної республіки. На полях проти слів про пропаганду повного злиття Ленін вписав пояснювальне слово "флёром" (серпанком). Повне злиття вимагалося пропагувати не в лоб, а обережно.

Другий абзац цього пункту Ленін закреслив, а на полях проти закресленого вписав таке речення: "сами укр[аинские] раб[очие] и кр[естьяне] решат свою судьбу".

Політбюро ЦК взяло ленінський проект за основу. По пункту другому була прийнята така постанова: "П. 2-й — принять с указанием, что до созыва украинского съезда советов Украина и Россия федерируются на основе резолюции ВЦИК и постановления Политбюро от 1.VI.—19 г. и что в то же время партийным путем ведется осторожная подготовка планов слияния Украины и России"[324].

Проти слів про тимчасовий блок із боротьбистами Ленін на полях сформулював запитання: "Включ[ить] боротьб[истов] в III И[нтернациона]л?" Боротьбисти подали таку заяву, розраховуючи на те, що членство в Комінтерні поставить їхню партію на один рівень із РКП(б). Щоб не зашкодити переговорам про їхню участь в радянському уряді та підпорядкування партизанських загонів командуванню Червоної армії, Ленін гото-

[322] *Ленин В. И.* Неизвестные документы. 1891—1922. — М., 1999. — С. 306.
[323] Там само.
[324] Там само. — С. 307.

вий був задовольнити заявку. Перебування в Комінтерні не могло зашкодити реалізації плану ліквідації цієї партії шляхом її поглинання організаціями КП(б)У, який вже визрів у нього. Й. Сталін і Л. Каменєв поділяли пропозицію Леніна про включення боротьбистів до Комінтерну, але меншість членів політбюро ЦК (Л. Троцький і М. Крестинський) висловилася проти. Тому було погоджено не виносити остаточного рішення до з'ясування позиції голови Виконкому Комінтерну Г. Зінов'єва, який не був присутнім на засіданні[325].

Проект резолюції В. Леніна про політику в Україні з усіма поправками в ході його обговорення було доручено доопрацювати комісії у складі Л. Каменєва, Л. Троцького і Х. Раковського[326]. Комісія підготувала резолюцію політбюро ЦК "Про Радянську владу на Україні". Документ складався із семи пунктів, які характеризували основні риси майбутньої політики Кремля в Україні. Йшлося, зокрема, про визначення форм державного союзу між Україною та Росією, політику в сфері української культури, освіти і мови, характер і завдання радянського будівництва, аграрно-селянську політику. Декларувалося бажання більшовицького керівництва забезпечити вільний розвиток української мови та культури, сприяти досягненню вирішального впливу представників селянської бідноти в органах влади, здійснювати вилучення хлібних надлишків у суворо обмеженому обсязі, ліквідувати відновлене Денікіним поміщицьке землеволодіння, розподілити землю між селянами на зрівняльних засадах і, нарешті, не допускати будь-якого примусу в справі об'єднання селян в комуни та артілі[327]. Іншими словами, Кремль відмовлявся від здійснення в Україні політики, яка спричинила падіння радянської влади влітку 1919 р.

Принципи організації влади визначалися в трьох перших пунктах резолюції: "В питанні про ставлення до трудового народу України, який визволяється від тимчасового загарбання денікінськими бандами, ЦК РКП постановляє:

1. Неухильно проводячи принцип самовизначення націй, ЦК вважає за необхідне ще раз підтвердити, що РКП стоїть на точці зору визнання самостійності УСРР.

2. Вважаючи безперечною для всякого комуніста і для всякого свідомого робітника необхідність якнайтіснішого союзу для всіх Радянських республік в їх боротьбі з грізними силами всесвітнього імперіалізму, РКП стоїть на тій позиції, що визначення форм цього союзу буде остаточно вирішене самими українськими робітниками і трудящими селянами.

3. А в даний час відносини між УСРР і РСФРР визначаються федеративним зв'язком на ґрунті рішень ВЦВК від 1 червня 1919 р. і ЦВКУ (авт.: пізніше стала звичною інша абревіатура — ВУЦВК) від 18 травня 1919 р."[328].

Обраний VIII з'їздом РКП(б) Центральний комітет складався з 19 членів, у тому числі Х. Раковського, і 8 кандидатів, серед яких були два ук-

[325] *Ленин В. И.* Неизвестные документы. 1891—1922. — М., 1999. — С. 308.
[326] Там само.
[327] В. І. Ленін про Україну. — Ч. 2: 1917—1922. — К., 1969. — С. 359—361.
[328] Там само. — С. 359.

раїнські представники — Артем (Ф. Сергєєв) і А. Бубнов[329]. Пленум ЦК, який зібрався 29 листопада, затвердив резолюцію політбюро ЦК "Про Радянську владу на Україні". Одночасно пленум ЦК "запропонував" виконкому Комінтерну не приймати боротьбистів в Інтернаціонал на тій підставі, що там вже представлена Українська компартія. Центральному комітету КП(б)У пленум ЦК "запропонував" покласти керівництво українською партроботою на тимчасове бюро у складі Раковського, Петровського, Мануїльського, Затонського і Косіора. Гадаємо, що ієрархія всередині тимчасового бюро визначалася порядком переліку прізвищ. Раковському доручалося скласти циркулярний лист до всіх партійних організацій України, який мав роз'яснити і конкретизувати положення резолюції "Про Радянську владу на Україні"[330]. Тим самим керівництво партії визнавало, що резолюція вже діє, тобто не вимагає затвердження конференцією, яка мала бути скликана через кілька днів. Доповнення порядку денного VIII партконференції в перший день її роботи пунктом про розгляд резолюції "Про Радянську владу на Україні" мало на меті "роз'яснити і конкретизувати" її серед працівників всієї РКП(б). Цю місію брав на себе В. Ленін.

Рішення пленуму ЦК РКП(б) з "українського питання" завершувалися дорученням Х. Раковському уважно слідкувати за фронтовими і армійськими газетами Південфронту, "не допускаючи в них жодних відхилень від наміченої ЦК лінії щодо України та українців"[331]. Ця обережна й загадкова фраза роз'яснилася через кілька днів у виступі Х. Раковського на VIII Всеросійській партконференції.

Те, що партійна номенклатура, і в першу чергу українська, вимагала "роз'яснення і конкретизації" резолюції "Про Радянську владу на Україні", стало зрозумілим вже наступного дня. 30 листопада в Москві була терміново скликана нарада українських відповідальних працівників. Не можна сказати, що керівна верхівка КП(б)У виступила єдиним фронтом проти цього документу. Рішення "вказати на занадто сильне випинання національного питання в декларації-резолюції ЦК РКП" було прийняте вісьмома голосами проти п'яти[332]. У багатьох керівників, які працювали до літа 1919 р. в Україні, обраний центром курс національної політики викликав тривогу. Хоча в резолюції не було й натяку на УКП(б), вони сприйняли задекларовану Кремлем увагу до "українського питання" як зміцнення політичних позицій конкурентної партії.

VIII Всеросійська конференція РКП(б) відбулася в Москві 2—4 грудня 1919 р. Доповідачем із додаткового питання про радянську владу в Україні, яке розглядалося 3 грудня, затвердили Я. Яковлєва (Епштейна). В Україні він опинився навесні 1917 р. в 21-річному віці, коли став секретарем Катеринославського міськкому більшовицької партії. Згодом перебував на під-

---

[329] Центральный комитет КПСС, ВКП(б), РКП(б), РСДРП(б): Историко-биографический справочник. — М., 2005. — С. 6—7.

[330] РДАСПІ. — Ф. 17. — Оп. 2. — Спр. 6. — Арк. 1.

[331] Там само.

[332] *Єфіменко Г.* Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект (1917—1919 рр.). — С. 159.

пільній роботі в Києві та Харкові, а наприкінці 1919 р. очолив Катеринославський губком КП(б)У.

Обґрунтовуючи постановку питання, Яковлєв почав доповідь з відвертої заяви: "Два соображения говорят за постановку вопроса. Первое — это тот кацапский империализм и национализм, или, обратно, петлюровский национализм и шовинизм, который часто проявляют на Украине, если как следует поскрести какого-нибудь из наших работников. Другое — это отсутствие за все время нашей работы на Украине определенной выдержанной линии, которая давала бы каждому члену РКП определенные директивы"[333]. Можна зрозуміти це так, що партійні працівники в Україні повинні були отримати рекомендації, як дотримуватися витриманої лінії, долаючи самі в собі "петлюрівський націоналізм" і "кацапський імперіалізм". Сам Яковлєв, маючи трьохрічний досвід роботи в Україні, вважав основною небезпекою ігнорування центром "українського питання". Причину катастрофічної поразки більшовиків влітку 1919 р. він пояснював не успіхами білогвардійців на полі бою, тому що А. Денікін, коли вийшов з України основною частиною своїх армій і попрямував на Москву, то майже негайно зазнав поразки. Цю причину він вбачав у тому, що українці відвернулися від радянської влади. Чому відвернулися, він теж пояснював відверто і по-простому: "Громадная масса работников из России, не контролируемая, не процеживаемая на местах и в центре, хлынула, как саранча, заполняя все поры советского организма, и проводила великодержавническую политику на Украине"[334].

Доповідь Яковлєва вводила делегатів в саму суть проблеми. ЦК РКП(б) визнав, що його попередня соціально-економічна і національна політика в Україні була невдалою, та в рамках резолюції про радянську владу в Україні визначив контури нової політики. Резолюція була затверджена і дискусії не підлягала. Проблема полягала в тому, щоб забезпечити її здійснення. Потрібно було роз'яснити відповідальним працівникам партії в центрі та безпосередньо в Україні, якою має бути "витримана лінія" у спілкуванні з місцевим населенням. Потрібно було переконати цих працівників, і, передусім, українських цекістів, що в самій побудові радянської влади закладена можливість нібито демократичної національної політики при одночасному встановленні тотального контролю над територією та населенням.

Одразу після Яковлєва з великою промовою виступив В. Ленін. Надалі всі, хто брав участь в обговоренні цього пункту порядку денного, полемізували або погоджувалися не з доповідачем, а з Леніним. Матеріали партконференції оперативно друкувалися, як це було заведено, в "Известиях ЦК РКП(б)". Але промови Леніна з українського питання в цьому офіційному виданні нема[335]. Це означає, що рішення не друкувати її приймав особисто В. Ленін.

Ми знаємо, що вождь ретельно збирав і зберігав "для історії" навіть записочки, які роздавав під час засідань. Всі вони були потім надруковані в

[333] Восьмая конференция РКП(б). Декабрь 1919. — М., 1934. — С. 77.
[334] Там само. — С. 84.
[335] Известия ЦК РКП(б). — 1919. — № 10, 11; 1920. — № 12.

зібраннях його творів, десятках "Ленинских сборников" та інших виданнях. Рішення не друкувати доповідь, яка відіграла визначальну роль в обґрунтуванні національної політики правлячої партії, мало під собою, слід гадати, серйозні причини. Відсутність її упорядники матеріалів конференції, коли Партвидав опублікував їх у 1934 р. окремою книгою, оцінили в таких виразах: "Стенограмма одного из основных выступлений Ленина — его доклад «О Советской власти на Украине» — в материалах конференции не сохранилась. Отсутствие этого исключительной важности по своему значению документа составляет весьма крупный пробел"[336].

Упорядники збірника "В. И. Ленин. Неизвестные документы. 1891—1922", який опублікувало в 1999 р. видавництво "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН), оголосили в анотації, що "книгу склали всі змістовні ленінські документи, які не публікувалися в радянський період історії"[337]. В передмові вони вказали, що в 1990—1991 рр. в Центральному партійному архіві були розсекречені 600 ленінських документів, які знаходилися на особливому зберіганні через те, що вважалися державною таємницею або не публікувалися з ідеологічних мотивів[338]. Отже, і в 1999 р. ця ленінська промова залишалася державною таємницею.

Однак не все так безнадійно. Знаючи контекст, тобто події, які передували VIII Всеросійській партконференції, ознайомившись із виступами делегатів, які обговорювали доповідь Леніна (Я. Дробніс, А. Бубнов, В. Затонський, Д. Мануїльський і Х. Раковський), а також заключне слово промовця, можна реконструювати тональність звернення вождя до партії. Конспект змісту його промови відомий: це резолюція ЦК РКП(б) "Про Радянську владу на Україні".

Не може існувати двох думок щодо мотивів, якими керувався Ленін, забороняючи друкувати свою промову. Доповідь Яковлєва відома, він сказав те, що вимагалося. Те ж саме мав сказати й Ленін з висоти свого становища в партії. Є приказка, яка римується латинською: Quod licet Iovi, non licet bovi (те, що дозволено Юпітеру, не дозволено бику). В даному разі приказку треба перевернути. Яковлєв міг дозволити собі залишити в стенограмі вислови на кшталт "кацапського імперіалізму". Ленін мусив приховати стенограму своєї промови.

Першим в ході обговорення виступив Х. Раковський. Завдяки дипломатичним якостям, проявленим на посаді голови РНК УСРР, давній особистій дружбі з Л. Троцьким і довірчим стосункам із В. Леніним, які сягали часів "Искры", він завоював позицію регіонального вождя. Свій виступ Раковський почав із такого відгуку на промову Леніна: "Владимир Ильич сегодня бросил крылатое слово — стать боротьбистами. Я понимаю это как реакцию против той неосторожной политики, которую мы вели на Украине"[339].

---

[336] Восьмая конференция РКП(б). — С. VI.
[337] *Ленин В. И.* Неизвестные документы. — С. 2.
[338] Там само. — С. 5.
[339] Восьмая конференция РКП(б). — С. 6.

Отже, Ленін ставив перед вовками завдання одягти на себе овечу шкуру. В цей час він уже розробив підступний план знищення УКП(б), який з ювелірною точністю провели в життя Х. Раковський і Ф. Дзержинський у 1920 р.: лідерів цієї партії нагородили високими посадами, а всіх незадоволених умовами індивідуального прийняття до лав КП(б)У репресували.

"Необережну політику" 1918—1919 рр. Раковський ілюстрував на прикладах, які варто зацитувати: "В наших газетах мы должны осторожно писать об Украине. Когда в прошлом году в «Известиях ВЦИК» было напечатано, что т. Петровский, назначенный председателем Украинского ЦИК, приезжает в Киев, это, товарищи, не создавало правильных условий для подхода к Украине. Председатель ЦИК Украины выбирается украинцами, а не назначается. Точно так же, когда в наших прифронтовых и других газетах говорят: Украина наша, Киев наш и т. д., это, товарищи, не создает условия для правильного подхода к Украине. Киев советский — да, но нужно избегать всего, что может напоминать империалистские стремления"[340].

Член Реввійськради 14-ї армії, в нещодавньому минулому голова Київського губвиконкому А. Бубнов погодився з тактикою в національній політиці, яку сформулював Ленін в своїй промові. Тактика в інтерпретації Бубнова була такою: "Тов. Ленин говорил, что надо сыграть в поддавки, надо сделать максимальные уступки националистическим тенденциям. Это верно"[341]. Однак на вимогу вождя перевтілитися в боротьбистів Бубнов прореагував з солдатською прямотою, яка виказувала ненависть українських цекістів до конкурентної комуністичної партії: "Надо спросить Ленина, что, в сущности говоря, он говорит относительно боротьбистов. Кого они представляют? Являются ли они представителями украинской нации? Нет. Это мелкобуржуазная интеллигентская группа, которая большого веса в украинских массах не имеет"[342].

Один з організаторів КП(б)У, В. Затонський теж солідаризувався з тим, що встановлення міцної влади в республіці залежить від того, чи зможуть більшовики бути дипломатами. "И я очень рад, — продовжив він, — что Владимир Ильич сегодня отчасти с педагогическими целями выступил для того, чтобы вколотить в сознание российских товарищей такой, казалось бы, простой и ясный факт насчет правильного отношения к украинскому национальному движению"[343].

"Правильне ставлення", погоджувався з Леніним Затонський, являло собою систему поступок, які дозволяли встановити й укоренити радянську владу. Але нормальне ставлення до української мови, яке Ленін теж розглядав як поступку, Затонський такою не вважав: "Если вы едете во Францию или Польшу, и говорите с французскими рабочими по-французски, а с польскими по-польски, — что же, это уступка? А когда говорят с украинским мужиком по-украински, то, похоже, это уступка, чтоб тебя разорвало, сам определяйся — я тебе уступаю! Это старая привычка товарищей смот-

[340] Восьмая конференция РКП(б). — С. 97.
[341] Там само. — С. 99.
[342] Там само.
[343] Там само. — С. 102.

реть на Украину как на Малороссию, как на часть Российской империи, — привычка, которая вколочена вам тысячелетиями, сотнями лет существования российского империализма”[344].

Член ЦК КП(б)У Я. Дробніс заявив, що в резолюції ЦК РКП(б) “национальный вопрос неимоверно выпячен”. Ленінську політику поступок у національному питанні він оцінював так само, як і Бубнов (“гра в піддавки”), але не вважав її потрібною: “Наши столкновения с боротьбистами не прекратились до сих пор. Ленин думает, что если он поднесет им резолюцию, в которой будет выпячен национальный вопрос, в этой резолюции самостийность Украины звучит не раз, а 21 раз, то он эту мелкую буржуазию — боротьбистов надует”[345].

Позиція Раковського та Затонського визначалася їхнім статусом в українській компартійно-радянській ієрархії. Вони домагалися реальних поступок по радянській лінії з боку центру. Затонського, як ми бачимо, шокував навіть сам термін “поступки” в цьому контексті. Позиція ж керівників другого ешелону, Бубнова і Дробніса, була суто шовіністичною. Вона не відрізнялася від тактики примарних поступок, які відкритим текстом пропонував Ленін. Інша річ, що Бубнов розглядав таку позицію як доцільну, а Дробніс вважав національне питання другорядним.

Щоб поставити крапку в аналізі дебатів, розглянемо виступ Д. Мануїльського. Дробніс, який виступив в дебатах останнім, підтримав Мануїльського, коли той обурився звинуваченнями місцевих працівників у недооцінці національного питання, і вказав, що не Леніну слід було б звинувачувати їх, бо вони діють так само раціонально, як і центр: “Надо надеяться, что конференция снимет с украинских работников тот позор самостийности, который до сих пор тяготел над ними. Тов. Мануильский достаточно ярко это изобразил”[346].

Захист місцевих працівників від незаслужених звинувачень справді пройшов червоною ниткою крізь виступ Мануїльського: “Наши товарищи, украинские коммунисты слишком долго подвергались часто совершенно незаслуженной травле здесь, в Москве... Было сказано много слов о вредных самостийных тенденциях украинских товарищей... Нас обвиняют в самостийности...”[347]. Ми, однак, не знаходимо в повторюваних заявах про несправедливість звинувачень тієї яскравості, за яку Дробніс хвалив Мануїльського. Бракує аргументації: чому цькування було незаслуженим?

У заключному слові В. Ленін бурхливо відреагував саме на аргументацію Мануїльського. Отже, упорядники збірника матеріалів конференції вилучили її. Через це стало незрозумілим й заключне слово вождя. Але в ньому міститься вказівка на документ особливої секретності, який самочинно оприлюднив Мануїльський, щоб вказати, що звинувачував більшовиків України у “самостийности” якраз Ленін, а не абстрактний центр. Коли ми знайдемо цей документ, то нецензурований виступ Мануїльського справді

[344] Восьмая конференция РКП(б).
[345] Там само. — С. 107.
[346] Там само.
[347] Там само. — С. 104, 105, 106.

виявиться яскравим. Вчитаємося в текст заключного слова Леніна: "Все те, кто говорил о национальном вопросе, — это говорили и тт. Дробнис и Бубнов и многие другие, — они в своей критике нашей цекистской резолюции показали, что они проявляют ту самую самостийность, в которой мы упрекали киевлян. Тов. Мануильский находится в чрезвычайном заблуждении, когда думает, что мы упрекали в самостийности в смысле национальном, в смысле независимости Украины. Мы упрекали в самостийности в смысле нежелания считаться с московскими взглядами, взглядами Центрального Комитета, находящегося в Москве. Это слово, которое употреблялось в шутку, имело совершенно иное значение"[348].

Маємо два факти: Мануїльський доводив, що центр даремно звинувачував українських цекістів у прагненні до "самостийности"; Ленін говорив, що він не дорікав киянам (тобто українським цекістам) за "самостийность" в розумінні національного питання. Отже, в листуванні між центром і Києвом у першій половині 1919 р. треба знайти документ з ключовим словом "самостийность" в російському тексті. Такий документ існує, і слово "самостийность" в ньому не можна розглядати як жартівливе. Це — офіційний документ, підписаний трьома з п'яти членів політбюро ЦК РКП(б). Мається на увазі адресована керівникам ЦК КП(б)У телеграма В. Леніна, Й. Сталіна і М. Крестинського від 8 квітня 1919 р.: "Если в виде уступки самостийным тенденциям является политически неизбежным оставление на ближайшее время в дружественных советских республиках самостоятельных комиссариатов военных и морских дел и путей сообщения, а также органов снабжения, то необходима строжайшая директива соответственным органам управления в том смысле, чтобы эти самостоятельные комиссариаты работали исключительно и в строжайшем согласии с директивами, даваемыми из соответственных комиссариатов РСФСР, так как только таким путем может быть достигнуто необходимое единство, быстрота и точность исполнения всех распоряжений и действий"[349]. Услід за телеграмою, 23 квітня відбулося засідання політбюро ЦК РКП(б), на якому перед українськими цекістами було поставлене завдання обговорити, за яких умов, коли і в якій формі могло б здійснитися злиття України з радянською Росією[350]. Під "злиттям" розуміли, очевидно, об'єднання найголовніших наркоматів, яке одержало пізніше назву воєнно-політичного союзу республік.

Однак Мануїльський даремно брав на озброєння директиви першої половини 1919 р. Коли відбувалася VIII партконференція, В. Ленін, на відміну від людей у власному оточенні, переконався в політичній доцільності відродження УСРР. Небезпеки декларативної незалежності тепер поглиналися не тільки централізованою партійною вертикаллю, але й декретом ВЦВК про воєнно-політичний союз республік. І навпаки, поглинення Росією давало друге дихання тим силам в українському суспільстві, які народилися в ході революції та прагнули утвердити справжню незалежність.

[348] Восьмая конференция РКП(б). — С. 110.
[349] Див.: *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя. — С. 86.
[350] Там само. — С. 87.

У заключному слові В. Леніну нічого не залишалось, як надати іншого звучання російському слову "самостийность". Після загибелі УСРР влітку 1919 р., яке послужило йому добрим уроком, він готовий був без всякої іронії пов'язати це слово з українською державністю та незалежністю. Але тільки тоді і якщо державність та незалежність національних республік були радянськими, тобто сумісними з будівництвом централізованої держави-комуни. Йому доводилося маневрувати між надто прямолінійною позицією керівників своєї партії та бажанням громадян національних республік зберегти здобутий під час революції державний статус. Імовірно, що він перебрав міру відвертості, коли з "педагогічними цілями", як підкреслював В. Затонський, переконував делегатів конференції в нешкідливості переходу більшовиків на платформу українських боротьбистів. Можливо, що тільки максимальна міра відвертості могла переконати верхівку партії погодитися з тим, щоб державотворчий процес виглядав як волевиявлення робітничо-селянських мас.

Можна встановити принаймні два "навздогінні" відгуки на промову В. Леніна. Вони свідчать, що вона сильно вплинула на тих, хто мав можливість вислухати її. 12 червня 1920 р. заступник голови РНК УСРР Артем (Ф. Сергєєв) написав Леніну лист, в якому зробив таке знаменне визнання: "Украинизация города, его приближение к деревне хотя бы по языку, раскацапывание города — очень полезно"[351]. Колишній творець Донецько-Криворізької республіки на території УНР радикально змінив за два роки свою позицію — від цілковитого заперечення українського питання на Сході та Півдні України до його визнання. Він навіть вигадав неологізм, яким бажав охарактеризувати ленінську лінію в національному питанні — "раскацапывание".

Другий відгук належить І. Лапідусу — революціонеру з 12-річним стажем роботи на Правобережній Україні. За змістом його недатований лист Леніну відноситься до першої половини 1920 р. Інформація про засекречену промову міститься в одному абзаці: "На конференции перед 7-м съездом Советов (авт.: 5—9 грудня 1919 р.) Вы, разбирая причины нашего поражения на Украине, указали как на одну из главных причин нашего поражения на национальную вражду и засилье еврейского элемента в советских и партийных учреждениях Украины, что именно это засилье давало обильный материал для контрреволюционной агитации. Из Вашего заявления ЦК сделал соответствующие выводы и издал секретный циркуляр о том, чтобы учреждения удерживались от посылки евреев на Украину"[352].

І. Лапідус не заперечував того, що питома вага євреїв в українському компартійно-радянському апараті багатократно перевищувала частку українців. Він знайшов переконливі й не позбавлені дотепності аргументи, щоб показати, чому так відбувалося: "Еврейство в большинстве своем элемент торговый и посреднический. С приходом Советской власти он, конечно, лишается основных источников своего существования и для спасе-

[351] РДАСПІ. — Ф. 5. — Оп. 2. — Спр. 134. — Арк. 57.
[352] Там само. — Арк. 16.

ния своей жизни устремляется в единственно возможный для него выход: в Советские учреждения. Он заполняет все поры Советского организма еще и потому, что это элемент городской и наиболее грамотный и, конечно, торчит постоянно на глазах"[353].

Секретне розпорядження про "вилучення з обігу" відповідальних працівників єврейської національності Лапідус демагогічно порівнював із циркуляром царського режиму про межу осілості, після чого робив такий висновок: "Я не думаю, чтобы уступка желто-блакитному черносотенству могла укрепить революцию на Украине. Наоборот, национальный антагонизм («главная беда Советской власти на Украине») от этого только выиграет"[354]. Логічно припустити, що взяті в дужки та лапки слова були цитатою з промови В. Леніна.

І. Лапідус твердив, що великоросійський селянин має врожай сам — 3, а український — сам 25—30 без добрив. Звичайно, він перебільшував різницю, але не в рази. Він бачив також різницю між великоросійським пролетарем і українським робітником, який частіше за все ще зберігав живий зв'язок з селом, та й сам залишався власником хатинки і городу. Тому він вважав, що здійснюваний партією в 1919—1920 рр. перехід від радянських на власні, тобто комуністичні, гасла в Україні не мав перспектив: "Весь ход нашей Революции ясно доказал, что на окраинах Революция не была предметом завоевания местного пролетариата, а всегда почти была завоеванием пролетариата из центра, что Советская власть на кулацко-казачьих окраинах ничто иное, как военная оккупация, особенно это относится к Украине"[355].

Професійний революціонер, І. Лапідус не вважав справу свого життя утопічною, але все-таки розумів, що Україна малопридатна для комуністичного будівництва. Цілком раціональний, ланцюг його умовиводів давав збій, коли він формулював наступну ланку: "Единственным квазиреволюционным элементом на Украине является мелкоремесленный городской полупролетарий, а так как этот элемент в подавляющем большинстве своем еврейский, то естественно, что он является "творцом" украинской революции". Добиваючись від Леніна скасування секретного розпорядження, він знайшов тільки такий дивний аргумент: "Хохол верит больше своему «жиду», чем пришлому «москалю», так как в большинстве москаль действительно ведет себя как завоеватель, и хохол вполне резонно рассуждает так: «хоть жид, алэ свий»"[356].

І. Лапідус не міг знати, що на VIII-й партконференції В. Ленін тільки роз'яснював і конкретизував вже затверджену резолюцію ЦК РКП(б) "Про Радянську владу на Україні". Секретний циркуляр насправді був наслідком цієї резолюції. В самій резолюції, що характерно, жодним словом не згадувався "національний антагонізм": мовляв, прийшли кацапи і вчать нас, хохлів, жити. Але в розсекреченому у 1990—1991 рр. "Проекті тез ЦК РКП(б) про політику на Україні (21 листопада 1919 р.)" В. Ленін ставив тему ком-

[353] РДАСПІ. — Ф. 5. — Оп. 2. — Спр. 134. — Арк. 17.
[354] Там само. — Арк. 18.
[355] Там само. — Арк. 17.
[356] Там само.

партійно-радянських управлінських кадрів в її класовому і національному вимірах на чільне місце. Прийнятий без змін усіма членами політбюро ЦК пункт 3 звучав так: "В связи с продвижением войск Кр. Армии на Украину усиленная работа по расслоению деревни, выделение трех групп, привлечение бедноты (далі Ленін зняв слова «и только ее», тому що вони суперечили змінам в п. 4. — *Авт.*) к управлению. Полное обезвреживание кулаков"[357]. Поділ селянства на три різних класи був запорукою успіху комуністичного експерименту в дрібноселянській країні.

Пункт 4 резолюції випливав з пункту 3: "Во все ревкомы и местные советы обязательно и тотчас проводить не менее половины местных крестьян беднейших в 1-ю голову и середняков во 2-ю. Строжайшее требование от всех неместных, от всех посланных из центра (тут Ленін виправив текст, в оригіналі стояло: из России. — *Авт.*) работников, от всех интеллигентов и т(ак) д(алее) отчета об исполнении указанного требования. Дальнейшая разработка правил этой отчетности и надзора за фактическим проведением в жизнь". Під час обговорення цього пункту було прийняте таке колективне рішення: "п. 4 — принять с тем добавлением, чтобы беднейшие крестьяне вводились в сельские и городские органы в большинстве, а середняки — в меньшинстве"[358].

Постановці звітності партпрацівників, відряджених до України, Ленін надавав особливе значення. Вже навздогін, в грудні 1919 р., він звернувся з пам'ятною запискою до політбюро ЦК з вимогою розробити статистичну форму звіту: "5—10 вопросов выделить важнейших. Утвердить в Политбюро. За неприсылку отчетов *арестовывать*". Ця записка вперше була опублікована у восьмому томі видання "В. И. Ленин. Биографическая хроника". Характерно, що упорядники цього видання, яке створювалося в брежнєвську добу, вилучили з неї заключну фразу: "Иначе прозеваем Украину"[359].

Повернемося, однак, до аналізу "Проекту тез ЦК РКП(б) про політику на Україні" під кутом зору "національних антагонізмів". В світлі завдань, поставлених в пунктах 3 і 4, формулювався пункт 7-й резолюції, в якому проголошувалося: "Евреев и горожан на Украине взять в ежевые рукавицы, переводя на фронт, не пуская в органы власти (разве что в ничтожном % в особо исключительных случаях под классовый контроль)". Останні два слова цього тексту є виправленням, в оригіналі було: "особый надзор"[360]. Треба звернути увагу, як делікатно вождь обходився з городянами, не згадуючи їхньої очевидної національності. Мабуть, і в своїй засекреченій промові він надавав перевагу терміну "українізація", а не тому неологізму, який в своїй простоті вжив Артем — "раскацапывание". Однак протиставлення "городян", тобто росіян євреям, які теж були майже виключно жителями міст, не сподобалося оточенню вождя. Придивимося до національного складу синкліту, який опрацьовував резолюцію: один росіянин (В. Ленін), один грузин

[357] *Ленин В. И.* Неизвестные документы. 1891—1922. — С. 306.
[358] Там само. — С. 306, 307.
[359] Там само. — С. 314.
[360] Там само. — С. 307.

(Й. Сталін), один українець (М. Крестинський) і два єврея (Л. Троцький, Л. Каменєв). Тому проти абзацу з пунктом 7-м Ленін зробив таке зауваження: "Выразиться прилично: еврейскую м(елкую) б(уржуазию)"[361].

Ми вже бачили, що на цьому засіданні політбюро ЦК В. Ленін зняв формулу розв'язання українського питання, яка була його винаходом: "самостоятельная УССР в тесной федерации с РСФРР, на основе 1.VI.1919". Замість неї він написав на полях: "сами укр(аинские) раб(очие) и кр(естья)не решат свою судьбу". Це збігалося з "Декларацією прав народів Росії", проголошеною Леніним і Сталіним 15 (2) листопада 1917 р. У статті, написаній Леніним для журналу "Коммунистический Интернационал" 16 грудня 1919 р., процитована фраза була повторена в розгорнутому вигляді: "Нас анітрохи не може здивувати — і не повинна лякати — навіть така перспектива, що українські робітники й селяни перепробують різні системи і протягом, скажімо, кількох років випробують на практиці і злиття з РСФРР, і відділення від неї в окрему самостійну УСРР, і різні форми їх тісного союзу, і т. д."[362]

Нарешті, 29 грудня 1919 р. В. Ленін написав "Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним", який поширювався серед населення у величезній кількості примірників. Готуючи українців до IV Всеукраїнського з'їзду рад, на якому мали бути сформовані державні органи республіки, він знову повторив цю ключову фразу: "Само собою є очевидним і цілком загальновизнаним, що тільки самі українські робітники і селяни на своєму Всеукраїнському з'їзді рад можуть вирішити і вирішать питання про те, чи зливати Україну з Росією, чи лишати Україну самостійною і незалежною республікою і в останньому разі який саме федеративний зв'язок установити між цією республікою і Росією"[363].

Висунута й настирливо повторювана Леніним теза "злиття або незалежність" не була реальною дилемою. Вождь одночасно адресував її як українській громадськості, так і центральному партійному апарату. Для українців не існувало дилеми, вони з ентузіазмом вітали запропоновану більшовиками незалежність. Керівники партії з оточення Леніна теж не вбачали дилеми, тому що обстоювали злиття, не задумуючись над тим, наскільки реальною була б перспектива побудови держави-комуни при нерозв'язаному національному питанні. Висуваючи свою тезу у формі дилеми, Ленін паралізував як опір своїх недосвідчених соратників, так і національно-визвольний рух. Він не збирався гарантувати реальну самостійність національних республік, але розумів, що формальна незалежність має бути забезпеченою.

Переслідуючи денікінські армії, до України йшла військова сила, яка цього разу не сприймалася населенням як окупаційна. На своїх багнетах вона несла резолюцію РКП(б) "Про Радянську владу на Україні" та ленінський "Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікі-

[361] *Ленин В. И.* Неизвестные документы. 1891—1922.
[362] *Ленін В. І.* Повн. зібр. тв. — Т. 40. — С. 19.
[363] Там само. — С. 40.

ним”. Більшовицьким керманичам вистачило розуму відмовитися від політики, яку вони здійснювали в Україні у першій половині 1919 р., і прилюдно продемонструвати повагу до національних почуттів українського народу, його прагнення утвердити національну державність. Одночасно вони демонстрували лібералізм в аграрно-селянському питанні, який перебував у цілковитій суперечності з програмними вимогами РКП(б), спрямованими на побудову держави-комуни. Програмні вимоги реалізував той самий Я. Яковлєв, але в інший історичний період — в 1929—1934 рр.

Резолюція РКП(б) “Про Радянську владу на Україні” завела в оману навіть такого досвідченого політика, як Володимир Винниченко. “В цій резолюції, — писав він, перебуваючи в еміграції, — російські комуністи стали вже на грунт не тільки принципіального, але й реального, фактичного визнання ваги національного питання”[364].

Декларація про незалежність відновлюваної УСРР справила враження й на лідерів партії українських есерів. В лютому 1920 р. ЦК УПСР заявив, що припиняє боротьбу з радянською Росією, визнає повноваження Директорії та її голови С. Петлюри вичерпаними і вважає шкідливим паралельне існування УНР і “незалежної УСРР”. У заяві керівників партії вказувалося на такі підстави для зміни позиції: “Комуністи, перейнявши політичну владу, декларували новий курс національно-соціальної політики на Україні”[365].

Короткочасне панування більшовиків у першій половині 1919 р. стало виглядати для українців в іншому світлі після випробувань денікінського режиму. Представник ЦК РКП(б) на V конференції КП(б)У (листопад 1920 р.) Г. Зінов’єв в колі однодумців був відвертим: “Денікін настільки грубо відновлював панщину на Україні, настільки хапав навіть у багатого селянина, що коли його вигнали, настрій був таким, якого не було на початку революції. Ми були б дурнями, якби не використали цього”[366].

В. Ленін використав антибілогвардійський синдром, червоноармійці стали глашатаями української державності та зрівняльного поділу землі. Разом з тим він розглядав російську військову присутність як важливу гарантію утвердження більшовицької диктатури в Україні. Військова присутність Росії постійно нарощувалася хоча б тому, що Україна була головною ареною воєнних дій. В республіці розмістилося шість армій — 4-та, 6-та, 12-та, 13-та, 14-та і Перша кінна. Разом із технічними і спеціальними частинами в них налічувалося 1,2 млн військовослужбовців[367]. Ця величезна сила забезпечила контроль Кремля над бунтівною Україною.

У травні 1920 р. більшовики організували IV Всеукраїнський з’їзд рад. Вибори делегатів з’їзду за наявності вже встановленої в Україні диктатури не були ні загальними, ні прямими, ні рівними, ні таємними. У більшовиків не було опори, крім армії, яка прийшла в Україну. Тому червоноармійцям надали можливість надіслати на цей з’їзд одного делегата від кожної

[364] *Винниченко В.* Відродження нації. — Ч. 3. — Відень, 1920. — С. 486.
[365] *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). — С. 39.
[366] Бюллетень V Всеукраинской конференции Коммунистической партии большевиков Украины. — № 3. — Харьков, 1920. — С. 21.
[367] *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). — С. 40.

тисячі військових, тоді як від міського населення обирався один делегат від 10 тис. осіб, а від сільського — один делегат від 50 тис. жителів. П'ятдесятикратна перевага червоноармійців над селянами вирішила долю виборів. Надалі виборчі формули змінювалися багаторазово, але всі, хто голосував в радянські часи, знають, як організовувалося "волевиявлення".

Величезна військова сила, яка була введена в Україну, дала можливість московським і українським цекістам, які представляли одну політичну силу з максимальним ступенем централізації, виступити у двох різних іпостасях і укласти 28 грудня 1920 р. договір про воєнний і господарський союз, у преамбулі якого урочисто проголошувалося: "Уряд Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки, з одного боку, і уряд Української Соціалістичної Радянської Республіки, з другого, виходячи з проголошеного Великою пролетарською революцією права народів на самовизначення, визнаючи незалежність і суверенність кожної з договірних сторін і усвідомлюючи необхідність згуртувати свої сили з метою оборони, а також в інтересах їх господарського будівництва, вирішили укласти цей союзний робітничо-селянський договір..."[368]

Сформульована в преамбулі декларація про незалежність і суверенність договірних сторін здалася авторам документу недостатньою, і вони доповнили її ще однією декларацією у ст. II: "З самого факту колишньої приналежності території УСРР до колишньої Російської імперії для УСРР не випливає ніяких зобов'язань відносно кого б то не було"[369].

Укладення договору надало можливість уряду Х. Раковського посилити зовнішньополітичну активність. У середині січня 1921 р. представник УСРР на радянсько-польських мирних переговорах в Ризі Е. Квірінг звернувся до ЦК КП(б)У з доповідною запискою "Про дипломатичні представництва УСРР". В ній пропонувалося відкрити повноважні представництва у Польщі, країнах Балтії, Чехо-Словаччині, Румунії та Австрії. Перший договір про встановлення дипломатичних відносин був укладений з Литвою 14 лютого 1921 р.

У "Листі до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним" В. Ленін повідомляв, що громадяни України мають обрати делегатів IV Всеукраїнського з'їзду рад, які цілком вільно визначатимуть державний статус радянської України. Та ми вже акцентували увагу на цьому питанні: наскільки вільними могли бути самі вибори, здійснювані в країні, яку заполонила Червона армія? Українські громадяни мали досвід виборів до Установчих зборів, які були загальними, прямими, рівними і таємними. Більшовики програли їх, але не збиралися програвати й далі. Запропонований ними сценарій виборів, від якого не можна було відмовитися, не мав нічого спільного з демократією.

По-перше, вибори на з'їзд не були загальними. Право голосу одержували ті, кого більшовики відносили до трудящих класів. Всі інші були по-

---

[368] Історія Радянської Конституції в декретах і постановах радянського уряду. 1917—1936. — К., 1937. — С. 152.

[369] Там само. — С. 153.

збавлені цього права, тобто мали статус неповноцінних громадян із досить промовистою назвою "позбавленців" ("лишенцев"). По-друге, вибори не були прямими. Участь кожного, хто мав право голосу, у формуванні органів влади обмежувалася делегуванням своїх представників до місцевих рад. Останні обирали делегатів волосних, повітових, губернських і республіканського з'їздів рад. По-третє, вибори не були рівними. За Конституцією РСФРР 1918 р., представники міських рад мали п'ятикратну перевагу при формуванні обласних і Всеросійського з'їздів рад. За Конституцією УСРР 1919 р. порядок обрання делегатів Всеукраїнського з'їзду рад не фіксувався[370]. Норми представництва встановлювалися ВУЦВК залежно від поточної політичної ситуації. По-четверте, вибори не були таємними. Кожний, хто не погоджувався з кандидатом, рекомендованим парткомом, ризикував бути позбавленим права голосу, що автоматично перетворювало його на ізгоя. "Хто не з нами, той проти нас!" — за таким гаслом звикало жити радянське суспільство. Так зване радянське будівництво стало одним із важливих напрямів діяльності комітетів РКП(б)-КП(б)У. Позбавлена демократії виборча система давала парткомам можливість визначати персональний склад радянських органів влади.

Щоб ця виборча система запрацювала, армійських гарнізонів було недостатньо. Парткоми повинні були спочатку вибудувати свою радянську подобу штучним чином, без будь-якого втручання електорату у виборчий процес. Новостворювані органи управлінської влади дістали назву "революційні комітети". Кожний ревком мав легітимізуватися за допомогою керованого виборчого процесу, після чого перетворювався на виконавчий комітет рад. Наділяючи ревкоми, а потім виконкоми рад повнотою управлінської влади, комітети РКП(б)-КП(б)У розв'язували одночасно два завдання: по-перше, перетворювали себе з підрозділів політичної партії на державні структури, наділені функціями диктатури, і, по-друге, створювали ілюзію народовладдя.

Реставрація УСРР розпочалася після затвердження пленумом ЦК РКП(б) резолюції "Про Радянську владу на Україні". 2 грудня 1919 р. присутні в Москві члени ЦК КП(б)У А. Бубнов, В. Затонський, Я. Дробніс, С. Косіор і Р. Фарбман (Рафаїл), а також впливові діячі КП(б)У М. Богуславський, Г. Лапчинський, Д. Мануїльський та Я. Яковлєв (Епштейн) зібралися, щоб розв'язати питання про утворення верховного органу виконавчої влади. Було рекомендовано створити Всеукраїнський революційний комітет у складі п'яти осіб: В. Затонського, Д. Мануїльського, Х. Раковського (голова), Л. Серебрякова і К. Ворошилова (останній командував до падіння радянської влади в Україні Внутрішнім фронтом). Г. Петровський мав брати участь у роботі Всеукрревкому як голова ВУЦВК, але не входив до нього. Було також ухвалено таке рішення: "боротьбистів і борбистів в ревком не включати"[371].

В. Леніну не сподобалося ставлення до боротьбистів і борбистів з боку тих більшовицьких діячів, які повинні були працювати в Україні. Ніхто в

[370] Історія Радянської Конституції в декретах і постановах радянського уряду. 1917—1936. — К., 1937. — С. 80, 115.

[371] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 26. — Арк. 14.

партійному керівництві не заперечував наміру знищити в майбутньому залишки есерівських партій, які перейшли на комуністичну платформу. Більшовики не бажали ділити політичну владу навіть із комуністами, якщо вони входили до інших політичних сил. Але борбисти й — особливо — боротьбисти мали військову силу і великий вплив на українське село. Щоб реально завоювати Україну, це треба було взяти до уваги. Під час розгляду питання про радянську владу в Україні на VIII Всеросійській партконференції В. Ленін порівняв пропоновану ним тактику щодо боротьбистів і борбистів з тактикою щодо есерів напередодні та в перші місяці після Жовтневого перевороту. Тоді більшовики взяли на озброєння земельну програму есерів, щоб здобути підтримку селянства, але не мали наміру ділити з есерами владу, хоча віддали їм кілька посад в уряді. “Через це, — підбив підсумки полеміці з українськими діячами Ленін, — тов. Мануїльський дуже дивно помиляється, так само, як і тт. Дробніс і Бубнов, заявляючи, нібито я рекомендую блок з боротьбистами. Моя думка полягає саме в тому, щоб указати, що нам потрібен блок з селянством України, і для того, щоб цей блок здійснився, ми повинні вести полеміку з боротьбистами не так, як її ведуть”[372].

Узгоджений з В. Леніним склад Всеукрревкому постав 11 грудня на спільному засіданні членів президії ВУЦВК і Раднаркому УСРР у Москві. Г. Петровський і Х. Раковський підписали постанову про ліквідацію цих давно вже не діючих органів влади і утворення замість них надзвичайного органу — Всеукрревкому. Кількість його членів не змінилася, але від складу, рекомендованого в колі українських діячів, що перебували у той час в Москві, залишилися тільки двоє — В. Затонський і Д. Мануїльський. Через зайнятість справами на Південно-Західному фронті Х. Раковський не увійшов до Всеукрревкому. Натомість в якості голови увійшов Г. Петровський. Повідомлялося також, що мають увійти “один представник українських комуністів (боротьбистів) і один представник українських лівих соціалістів-революціонерів меншості (борбистів)”[373]. Переговори про взаємодію із цими партіями не завершилися, і тому конкретні імена тих, хто мали стати членами Всеукрревкому, ще не були названі. Після завершення переговорів боротьбисти рекомендували К. Тараненка, але в січні 1920 р. його замінив Г. Гринько. Борбисти запропонували кандидатуру В. Качинського, але її незабаром замінили Є. Терлецьким. Всі члени Всеукрревкому тепер були вихідцями з України. Принцип утворення Всеукрревкому — три більшовики, один боротьбист, один борбист — був поширений на формування губернських та повітових ревкомів. Відступити від нього можна було лише в бік збільшення представництва більшовиків[374].

---

[372] В. І. Ленін про Україну. — Ч. 2. — С. 364.

[373] Об образовании Всеукраинского Революционного Комитета // Собрание Узаконений и Распоряжений Всеукраинского Революционного Комитета. — 1920. — № 1. — Ст. 1.

[374] *Верстюк В. Ф., Солдатенко В. Ф.* Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917—1920) // Політична історія України. ХХ століття: У 6-ти т. — Т. 2. — К., 2003. — С. 419.

Тертя між більшовиками і боротьбистами у Всеукрревкомі почалися ще до формального утворення цього органу влади. В центрі полеміки було питання про об'єднані (з РСФРР) наркомати. На спільному засіданні керівників КП(б)У і УКП(б), що відбулося відразу після закінчення VIII партконференції, Г. Гринько наголосив, що боротьбисти для більш повного і planoмірного використання матеріальних ресурсів України та в інтересах комуністичної революції наполягають на самостійному економічному центрі (Укрраднаргосп) і створенні "військового центру, який, не порушуючи єдності оперативних завдань і командування, тільки й зможе забезпечити комплектування армії"[375]. Х. Раковський відповів, що Всеукрревком не може скасовувати чинне рішення ВУЦВК від 18 травня 1919 р. про об'єднання цих наркоматів. Водночас він заявив: "Ми ніколи не вирішували наперед форм об'єднання, і вони можуть бути виправлені та доповнені"[376]. На пряме питання Г. Гринька, чи має це об'єднання "тимчасове значення, до скликання Всеукраїнського з'їзду Рад?", Раковський відповів ствердно. Зрештою, в цьому принциповому питанні він не проявив самодіяльності. На засіданні політбюро ЦК РКП(б) 21 листопада В. Ленін зняв формулу "Пока — самостоятельная УССР в тесной федерации с РСФСР, на основе 1.VI.1919" й замінив її, як ми вже бачили, іншою: "Сами украинские рабочие и крестьяне решат свою судьбу". Слід було тільки потурбуватися про те, щоб представниками українського народу на IV Всеукраїнському з'їзді рад виявилися більшовики, а не боротьбисти.

Боротьбисти не могли собі уявити, що їхні представники виявляться на Всеукраїнському з'їзді в меншості, бо вони знали, що користуються величезним впливом серед селян. 17 грудня вони приєдналися до більшовиків у Всеукрревкомі. Маючи лише одного представника в цьому органі, вони почали впливати на риторику його декларацій і заяв. Більшовики не перечили, поки ставили республіку під свій контроль. Наприклад, в Декларації Всеукрревкому про військову політику радянської влади прозвучало твердження про те, що об'єднання військових сил аніскільки не применшує "державну самостійність Української республіки". Наголошувалося при цьому, що "Радянська Україна зберігає, звичайно, цілковиту можливість перерішити це питання (тобто відмовитися від об'єднання військових сил. — *Авт.*) на з'їзді Рад"[377].

Переслідуючи денікінців, Червона армія увійшла 12 грудня до Харкова, а 16 — до Києва. На відміну від попередніх радянських урядів, які обирали своєю резиденцією історичний центр українського народу, Всеукрревком осів у Харкові. На тривалий час — до 1934 р. — Харків став столицею УСРР. 5 лютого 1920 р. тут відбулося засідання, на якому були розподілені обов'язки поміж членами Всеукрревкому. Г. Петровський відповідав за "радянське будівництво", Д. Мануїльський — за земельні справи, Г. Гри-

---

[375] ЦДАГО України. — Ф. 57. — Оп. 2. — Спр. 377. — Арк. 3.

[376] Там само. — Арк. 4.

[377] Декларація Всеукраїнського революційного комітету про військову політику Радянської влади на Україні // Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920): Зб. док. і матеріалів. — К., 1957. — С. 49.

нько — за освіту та охорону здоров'я, Є. Терлецький — за юстицію, В. Затонський — за військові справи. Чисельний склад Всеукрревкому зріс до восьми осіб. Х. Раковський взяв на себе загальне керівництво і зв'язок з Південно-Західним фронтом, М. Владимиров — продовольство, В. Чубар — народне господарство[378].

Діяльність Всеукрревкому виявилася недовгою. 19 лютого він саморозпустився. Розбудовою радянської вертикалі влади на периферії та підготовкою до скликання IV Всеукраїнського з'їзду рад зайнялися очолювана Г. Петровським Президія ВУЦВК і Рада народних комісарів УСРР на чолі з Х. Раковським[379].

Делегати Всеукраїнського з'їзду за Конституцією УСРР 1919 р. обиралися на з'їздах рад нижчого рівня. Однак виборча кампанія 1920 р. відбувалася у специфічних умовах. У цей час більшовики тільки оволодівали територією за допомогою воєнної сили і не встигали розбудовувати власні організаційні структури. Існуючі як у місті, так і на селі ради створювалися не ними, а тому вони сприймали їх як чужорідний елемент в системі влади. Погляд більшовиків на існуючі ради вичерпно характеризувався в резолюції "Про роботу на селі", яку прийняла IV конференція КП(б)У (17—23 березня 1920 р.): "Ради є властивою пролетарській диктатурі формою правління, але через те, що сам пролетаріат частково ще знаходиться під впливом соціал-зрадницьких партій, а в селі пролетарські маси і трудове селянство знаходяться ще не тільки під фактичною, але і під моральною диктатурою куркуля, в сільські Ради часто потрапляють справжні вороги Радянської влади. Як пролетаріат входив в парламент, щоб підірвати його зсередини, точно так вороги Радянської влади входять в Ради, щоб їх підірвати зсередини. Це явище особливо яскраве в українському селі, де багато Рад, заповнених куркулями та спекулянтами, були самі опорою отаманщини або, в кращому випадку, ставилися пасивно до завдань, які покладала на них центральна влада"[380].

Цитована резолюція показує, наскільки далекою від справжніх інтересів робітників і селян була та влада, що позиціонувала себе як робітничо-селянська. Соціально-економічні та національні інтереси місцевого населення знаходилися в гострій суперечності із "центральною владою", під якою розумілося керівництво більшовицької партії в Москві. Цю владу навіть окупаційною не можна було назвати, настільки вона була далекою від інтересів будь-яких соціальних сил як в Україні, так і в Росії. Вона представляла інтереси купки індоктринованих фанатиків та їхніх нечисленних послідовників (краплю в народному морі, як висловлювався В. Ленін). Цього разу більшовики йшли в Україну, щоб закріпитися в ній, як вони закріпилися в Росії. Як і в Росії, вони мали намір використовувати в якості

[378] ЦДАВО України. — Ф. 2360. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 126—127.

[379] З протоколу засідання Всеукраїнського революційного комітету про відновлення діяльності ЦВК і Раднаркому УСРР // Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920): Зб. док. і матеріалів. — К., 1957. — С. 64.

[380] Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17—23 березня 1920 р.: Стенограма. — К., 2003. — С. 451.

головних методів утвердження своєї диктатури терор і пропаганду. Переважна більшість членів ленінської партії цілком щиро вірила у "світле майбутнє" свого народу — комунізм.

За обставин, що склалися, головну роль у відродженні радянської республіки повинні були відіграти червоноармійці, які звільняли Україну від білогвардійських армій. 6 квітня президія ВУЦВК ухвалила такі норми представництва на Всеукраїнський з'їзд рад: від міського населення, в тому числі фабрично-заводських селищ — один делегат на 10 тис. осіб, від сільського — один на 50 тис. Подібна нерівність між робітниками і селянами відповідала нормам російської конституції. Від військових частин, в яких практично не було вихідців з України, кожна тисяча червоноармійців (у тому числі неповна) обирала одного депутата. До військових частин прирівнювалися "установи і заклади армії та фронту, запасні частини армії та фронту, тилові частини, частини місцевого гарнізону"[381]. IV Всеукраїнський з'їзд рад працював з 16 по 20 травня 1920 р. Обраний ним ВУЦВК заднім числом, 26 травня, затвердив ці норми[382].

50-кратна представницька перевага червоноармійців над селянами і 10-кратна — над "гегемоном революції" забезпечила потрібний результат. На з'їзд прибуло 811 делегатів з ухвальним голосом, з яких 214 становили червоноармійці. Регіональний зріз делегатів виглядав так: Південна Україна, де концентрація червоноармійців була максимальною, оскільки сюди перемістилися воєнні дії, відрядила на з'їзд 329, Лівобережна Україна — 218 і Правобережжя — 71 делегата. Решту (193 делегата) відрядили "центральні установи". Половина делегатів виявилася призначенцями "центральної влади", тобто керівництва РКП(б) в Москві та його філіалу в Харкові. Інша половина була обрана громадянами самої України (за винятком "позбавленців") на підставі охарактеризованої вище "демократичної" процедури.

Серед делегатів з'їзду виявилося 710 більшовиків, хоч майже всі вони були позбавлені українських коренів. Решта делегатів з вирішальним голосом (101) були безпартійними, укапістами або борбистами. Саме більшовики, а не місцеві робітники та селяни, вирішували питання про характер української державності. В. Ленін розумів ціну своїх багатократних запевнень відносно того, що "самі українські робітники і селяни вирішать свою долю". Водночас вождю доводилося заспокоювати своїх соратників, коли ті надто буквально сприймали його запевнення.

У ст. 10 Конституції УСРР 1919 р. говорилося: "З'їзд Рад є найвищою владою Української Соціалістичної Радянської Республіки; в період між двома З'їздами такою владою є Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет"[383]. Він працював у сесійному режимі — засідання відбувалися

[381] Постанова президії ВУЦВК про порядок виборів і норму представництва на IV Всеукраїнському з'їзді рад // Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920). — С. 90.

[382] Постанова в питанні радянського будівництва // Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад. — Харків, 1932. — С. 87.

[383] Історія Радянської Конституції в декретах і постановах Радянського уряду. 1917—1936. — С. 115.

один раз на два місяці. До виняткової компетенції ВУЦВК належало обрання і усунення народних комісарів та голови Раднаркому, розподіл доходів бюджету між центральною та місцевою владою, встановлення норм представництва і порядку обрання місцевих органів влади, розмежування владних повноважень між центральними і місцевими радянськими органами.

Обраний на IV з'їзді рад ВУЦВК мав 82 члени і 44 кандидати. Членами ВУЦВК стали 74 більшовики, в тому числі троє почесних членів — В. Ленін, Г. Зінов'єв і Л. Троцький, а також троє борбистів — М. Алексєєв, В. Качинський та Є. Терлецький, керівник Закордонної групи УКП В. Винниченко, один з керівників УКП А. Річицький, троє безпартійних — Ф. Козюра, А. Колюгора та Л. Цигикало[384]. Боротьбисти в цей час вже припинили існування як самостійна партія та влилися до лав КП(б)У на засадах індивідуального членства.

Президія ВУЦВК у складі п'яти осіб (Г. Петровський, В. Затонський, К. Ворошилов, С. Косіор і О. Хмельницький) була створена після III Всеукраїнського з'їзду рад, який затвердив Конституцію УСРР. Хоч цей орган Конституцією не передбачався, він працював активно, у тому числі в сфері підготовки до скликання IV з'їзду рад. Виконуючи рішення з'їзду, ВУЦВК нового складу легітимізував спеціальним положенням існування Президії ВУЦВК. Цей орган керував роботою сесій ВУЦВК, готував проекти законів і забезпечував "інструктування всієї роботи в центрі і на місцях"[385]. Він мав право затверджувати постанови Раднаркому і припиняти їх дію на період до найближчого пленуму ВУЦВК. Таким чином, по радянській лінії Президія ВУЦВК фактично стала вищою владою в УСРР.

За постановою V Всеукраїнського з'їзду рад (25 лютого — 3 березня 1921 р.) функції Президії ВУЦВК розширилися. Вона одержала право не припиняти, а скасовувати рішення РНК УСРР[386]. Власне, цього вимагав принцип "демократичного централізму", згідно з яким функціонували всі організаційні структури України та Росії: вищі за ієрархією ланки мали можливість скасовувати постанови підлеглих ланок.

Рада народних комісарів визнавалася Конституцією УСРР органом центральної влади, але підпорядкованим ВУЦВКу. Статус РНК визначався двома статтями конституції. В ст. 15 говорилося, що члени РНК "у всякий час можуть бути зміщені владою Всеукраїнського Центрального Комітету Рад". Ст. 16 так окреслювала повноваження уряду: "Рада Народних Комісарів має право приймати на свій розсуд усі питання і справи, що стосуються до галузі законодавства та загального управління країною, але має право розв'язувати власною владою ті або інші питання або справи лише з загального або спеціального повноваження Всеукраїнського Центрального Комітету Рад; за відсутності такого повноваження рішення Ради Народних

[384] *Дорошко М.* Номенклатура: керівна верхівка радянської України (1917—1938 рр.) — К., 2008. — С. 174.
[385] Про Президію Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету // Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад. — С. 87.
[386] Там само. — С. 118.

Комісарів подаються на затвердження Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад”[387].

Норма про цілковиту підлеглість українського уряду ВУЦВКу була запозичена з Конституції РСФРР 1918 р. За радянськими конституціями, які не містили в собі жодного натяку на джерело диктаторської влади — РКП(б)-КП(б)У, глава РНК РСФРР В. Ленін мав підпорядковуватися “всеросійському старості” М. Калініну, а глава РНК УСРР — “всеукраїнському старості” Г. Петровському. Насправді, однак, місце “радянських старост” у системі влади було зовсім скромним, тоді як уряди очолювалися політичними діячами, які реально контролювали компартійні структури. Право на прийняття законів і рішень з кадрових питань входило до виключної компетенції керівників партії. Інша річ, що вони неухильно дотримувалися конституційних вимог про затвердження державних рішень “в радянському порядку”.

Неясностей щодо верховенства і підлеглості окремих ланок єдиного для Росії та України партійного апарату не виникало, тут все визначалося статутом, заснованим на залізному принципі “демократичного централізму”. Навпаки, в радянській вертикалі влади відносини верховенства та підлеглості переривалися кордонами республік, які урочисто визнали обопільну незалежність і суверенність. Дотримуючись цієї декларації, V Всеукраїнський з’їзд рад під час ратифікації союзного договору від 28 грудня 1920 р. вказав на необхідність “приступити негайно в згоді з Всеросійським Центральним Виконавчим Комітетом до розвитку тих пунктів договору, які торкаються відношень поміж Українським та Російським ЦВК”[388]. 30 березня 1921 р. ВУЦВК видав ще одну постанову, в якій наголошувалося: “Отримувані розпорядження з РСФРР, не підтверджені органами центральної влади України, не є законними і становлять лише інформаційний матеріал”[389]. Трохи пізніше, у вересні 1921 р. був розписаний у спеціальній постанові порядок надання чинності на території України законодавчим актам радянських органів влади РСФРР (залежно від ступеня важливості — через Малий РНК або через РНК УСРР)[390]. Хоча ці процедурні постанови ВУЦВК не узгоджувалися з проголошеною союзним договором рівноправністю сторін (абсурдною була б думка про можливість поширення дії українських законів і постанов на територію РСФРР), вони все-таки засвідчували, що Україна — це не Росія.

Тертя між українськими та російськими органами влади по радянській вертикалі, які виникали з факту декларованої незалежності УСРР, тривали аж до утворення єдиної багатонаціональної держави. З утворенням СРСР радянська Україна була змушена задовольнитися статусом союзної респуб-

[387] Історія Радянської Конституції в декретах і постановах Радянського уряду. 1917—1936. — С. 116.

[388] Резолюція 5-го Всеукраїнського з’їзду рад “Про союзний договір поміж УСРР та РСФРР” // Зб. законів України. — 1921. — Ст. 93.

[389] Постановление ВУЦВК от 30 марта // Сб. постановлений ВУЦВК 5 созыва. — Вып. 1. — Харьков, 1921. — С. 6.

[390] Сборник постановлений ВУЦВК 5 созыва. — Вып. 2. — Харьков, 1922. — С. 10.

ліки, а Російська Федерація — обмежитися державним статусом, ідентичним статусу інших союзних республік. Загальносоюзний компартійно-радянський центр у Кремлі, який народився в грудні 1922 р., мав відбивати (й частіше за все — таки відбивав) інтереси Росії, а не національних республік. Однак рівноцінного з останніми субцентру влади Росія не отримала ні в Москві, ні в попередній столиці — Петрограді.

Завершуючи аналіз функцій центральних органів у радянській вертикалі влади, слід окремо зупинитися на такому неконституційному органі, як Українська рада трудової армії (Укррадтрударм). Рішення про створення цього органу було ухвалено в Москві 21 січня 1920 р., його особисто завізував голова РНК РСФРР В. Ленін. Положення про Укррадтрударм було опубліковане як спільне рішення РНК РСФРР та Всеукрревкому. Завданням нового органу влади було "максимальне збільшення здобичі продовольства, палива, сирцю (сировини. — *Авт.*), встановлення трудової дисципліни в підприємствах, постачання підприємств робітничою силою"[391]. В розпорядження цього відомства передавалися військові частини Південно-Західного фронту. На засіданні 16 лютого визначився персональний склад відомства: Й. Сталін (голова), Р. Берзін (командуючий), С. Харламов (заступник командуючого), В. Потьомкін (начальник політвідділу), представники наркоматів — В. Чубар (ВРНГ), М. Владимиров (наркомпрод), О. Любович (нарком шляхів), О. Падерін (нарком праці), Б. Вікторов (наркомзем)[392]. Управління Укррадтрударму знаходилося у Харкові. Сталін залишався головним представником Кремля в Україні до кінця літа 1920 р.

Втім лише на 50-кратному перевищенні чисельності представництва червоноармійців над селянами під час створення центральних органів радянської вертикалі влади не можна було побудувати повноцінну державу. Більшовики повинні були знайти опору в українському селі, яке представник ЦК РКП(б) Г. Зінов'єв назвав на V Всеукраїнській конференції "невідомою для нас країною"[393].

Радянська влада була поєднанням компартійної диктатури з виконавчою владою радянських органів, обраних під пильним контролем більшовицьких парткомів. Але політика комуністичного штурму в першій половині 1919 р. призвела до втрати більшовицького впливу на сільські ради та падіння радянської влади в Україні. Повертаючись до республіки, більшовики запевняли селян, що здійснять зрівняльний поділ землі та відмовляться від створення комун і радянських господарств. Але вони не могли нагодувати націоналізований сектор економіки й армію без конфіскації селянської продукції. Щоб одержати продовольство, село треба було розколювати за майновою ознакою — на "куркулів" і бідноту. Це означало, що ради селянських депутатів не могли стати фундаментом радянської влади у звичному для більшовиків значенні цього поняття. На тривалий час вони замі-

[391] Про Укррадтрударм // Зб. узаконень та розпоряджень Всеукраїнського революційного комітету. — 1920. — Ч. 2. — Ст. 18.

[392] Україна: хроніка ХХ століття. Рік 1920. — К., 2005. — С. 48.

[393] V Всеукраинская конференция КП(б)У. — Бюллетень № 1. — Харьков, 1920. — С. 5.

нювалися ревкомами, але в специфічних умовах України це не допомагало. Адже держава чинила підвищений тиск саме на українське село з метою одержати продовольство для армії та міського населення.

У 1919 р. більшовики в Україні намагалися розраховувати під час реалізації своїх планів на комітети бідноти, створювані за російським прикладом 1918 р. Спроба виявилася невдалою через те, що в селі переважали селяни-власники, або, використовуючи лексику більшовиків — середняки. В. Ленін вважав, що селян-власників треба розколювати в ході здійснення хлібозаготівель. У поданій на VIII Всеросійську партконференцію резолюції про радянську владу в Україні він рекомендував: “при вилученні надлишків особливу увагу треба звернути на інтереси середнього селянства, при строгому відокремленні його від куркульських елементів”[394].

Як можна було здійснити таке відокремлення на практиці? Леніну здавалося, що для цього досить буде “почистити” існуючі ради селянських депутатів. У телеграмі Д. Мануїльському від 22 лютого 1920 р. він рекомендував “організувати бідноту..., і найкраще зробити б це не у формі комбідів, а у формі рад, утворених тільки з бідноти і середняків”[395].

Х. Раковський негайно підхопив ідею, але трансформував її. Не маючи впливу на селі, партія не могла усунути заможне селянство від участі в радах. Було вирішено, з чим погодився і Ленін[396], створити паралельні радам комітети незаможних селян (комнезами, КНС) і наділити їх владними функціями, відібраними в рад. Перевага в комнезамах надавалася бідноті, яка здебільшого не мала інтересів, прямо пов’язаних з сільським господарством, і на яку держава не тиснула, бо вона не мала хліба. До комітетів включалися й нові середняки-незаможники, вдячні партії за надані їм майно та землю під час ліквідації поміщицьких маєтків. 9 травня 1920 р. ВУЦВК схвалив декрет про комітети незаможних селян, підтверджений IV Всеукраїнським з’їздом рад. У виступі на з’їзді Х. Раковський наголосив: “Це — ті ж самі комітети бідноти, що існували в минулому році, але з обмеженими правами. Тому ми їх називаємо не комітетами бідноти, а комітетами незаможних селян”[397].

На нову організацію формально покладалося сприяння сільським радам і волосним виконкомам у здійсненні заходів радянської влади. Фактично ж ішлося про контроль над місцевими органами влади, який партія через свою малочисельність у сільській місцевості не могла здійснювати власними силами. КНС одержували право здійснювати аграрну реформу, проводити продрозкладку, визначати призначену для розподілу на місці частину одержаних за розкладкою хлібних ресурсів[398]. Реалізація закону про КНС створювала деяку підпору для більшовиків. Як висловлювався Х. Ра-

---

[394] В. І. Ленін про Україну. — Ч. 2. — С. 360.

[395] Там само. — С. 432.

[396] Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. — Т. 10. — С. 309.

[397] *Раковский Х.* Отчет Рабоче-Крестьянского Правительства Украины IV Всеукраинскому съезду Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. 16—20 мая 1920 г. — Харьков, 1920. — С. 10.

[398] *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). — С. 114.

ковський, вони повинні були "слідкувати за тим, щоб село стало радянським"[399].

Як втілювалася на практиці ленінська рекомендація про розколювання селян-власників? "Картинку з натури" намалював заступник голови Реввійськтрибуналу Північної залізниці Аладжалов, відряджений для роботи до політсекції 13-ї армії. Ознайомившись зі становищем у селах Катеринославщини, він писав до ЦК КП(б)У: "Якесь безумство охопило наших керівних працівників на Україні. У тилу врангелівського фронту все середнє селянство оголошене ворогом радянської влади. І дійсно відчуває, що так до нього ставляться. Ці керівники нашої політики запевняють, що вони друзі бідноти, але не вороги середняку. Але, якщо вони все ж влаштовують комітети незаможних селян для того, щоб розшарувати село, якщо вони розпалюють боротьбу в селі між бідняком і середняком, то яким чином може трапитися, щоб середняк не відчув себе скривдженим, громадянином другого сорту... Кожен селянин, який заломлює ціну за свої продукти, добре харчується у себе вдома, уже оголошується куркулем. Не кидається в очі недалекість такого твердження, що куркулів-експлуататорів у багато разів більше, ніж експлуатованих. Відшукуючи опору в тій частині населення, яка не може і не хоче дати цю опору і сама по собі дуже нечисленна, наші керівники на Україні нехтують тією масою, на яку дійсно можна спертися, силоміць відштовхують її в протилежний табір, і тримається наша влада поки що виключно на багнетах"[400].

На IV Всеукраїнському з'їзді рад Х. Раковський вказував: "Там, де місцеві виконкоми не виконують своє завдання, комітети незаможних селян мають фактично стати виконкомами, мають фактично оволодіти владою на селі"[401]. Вибудовуючи радянську вертикаль влади, більшовики не жалкували зусиль, щоб максимально обмежити владні повноваження непідконтрольних їм сільських рад та їх виконкомів. Від серпня до листопада 1920 р. було ухвалено низку постанов та інструкцій, які сприяли розколу українського села. Серед них слід виділити постанови РНК УСРР про зрівняння членів президій сільських і волосних комнезамів відповідно з головами сільрад (у великих селах — з членами виконкому сільради) та волосних виконкомів щодо військової та трудової повинності та оплати праці[402].

Комнезами єднала з комбідами зразка 1919 р. підпорядкованість Народному комісаріату внутрішніх справ. Однак члени президії комнезамів (а їх, як і комбідівців, було троє в сільській і п'ятеро у волосній президії) фінансувалися з коштів Наркомату продовольства[403]. Як підкреслював Х. Ра-

---

[399] *Раковский Х.* Отчет Рабоче-Крестьянского Правительства Украины IV Всеукраинскому съезду Советов... — С. 11.

[400] Цит. за: *Верстюк В. Ф., Солдатенко В. Ф.* Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917—1920) // Політична історія України. ХХ століття. — Т. 2. — С. 427.

[401] *Раковский Х.* Отчет Рабоче-Крестьянского Правительства Украины IV Всеукраинскому съезду Советов... — С. 11.

[402] Обзор организации комитетов незаможных селян (с начала организации и до 1 декабря). — Харьков, б/г. — С. 65.

[403] Резолюції Всеукраїнських з'їздів рад... — Харків, 1932. — С. 78.

ковський, саме Наркомат продовольства "є найбільш зацікавленим в організації цих комітетів"[404].

Найвищою ланкою комнезамівської ієрархії були волосні президії. На питання з місць, чи можна скликати повітові або губернські організації КНС, була дана чітка відповідь: "Не можна, оскільки можуть створитися у повітових та губернських центрах паралелізм і конкуренція між Виконкомами і Бюро"[405]. Те, що було потрібно на селі (конкуренція та паралелізм), на вищих щаблях влади ставало зайвим.

Хоч КНС створювалися з метою протистояти небільшовицьким радам селянських депутатів, керівники партії не збиралися ліквідовувати їх після більшовизації сільрад, як це було зроблено в Росії з комбідами. В одній з інструкцій НКВС наголошувалося, що комнезами не можна розпускати навіть у тих випадках, "коли вони при перевиборах оволодіють радами та волвиконкомами"[406].

І все-таки в радянській вертикалі влади комнезами були чужорідним елементом. Розуміючи необхідність розколювання селянства аж до виникнення на селі стану соціальної війни, деякі керівники республіки сумнівалися в тому, що особлива гострота ситуації виправдовує після закінчення воєнних дій існування комнезамів. Специфічно селянські політичні організації їх лякали. Однак Х. Раковський і Г. Петровський заручилися підтримкою в політбюро ЦК РКП(б) і домоглися прийняття ВУЦВКом закону від 13 квітня 1921 р., за яким комнезами оголошувалися "організаціями державного значення".

Функціонування радянської та компартійної вертикалі влади доцільно аналізувати окремо. Перша з них прямо пов'язана з суспільством, тоді як друга — лише через "передавальні паси" (ради, профспілки, комсомол, громадські організації). За радянських часів наявність двох окремо існуючих владних вертикалей дозволяла приховувати характер правлячої партії. В історико-партійній літературі її ніколи не називали державною. Радянською владою вважали лише владу радянських органів, а партія зображалася у сакральному вигляді "керівної і спрямовуючої сили".

Насправді, однак, партія більшовиків після завоювання влади розгубила властивості політичної партії. Перетворюючись на владну структуру, вона розшаровувалася на дві різні за функціями частини. Партійні комітети всіх рівнів, поєднані з виконавчими комітетами рад, уособлювали радянську владу. Багатомільйонна членська маса відірвалася від внутрішньої номенклатурної партії та перетворилася на такий самий, як і всі інші, "передавальний пас" від мас до влади. Радянська влада, завдяки "передавальним пасам" здавалася демократичною і навіть цілеспрямовано виявляла в собі ознаки демократичності. Варто згадати, наприклад, вагомість "пролетар-

---

[404] *Раковский Х.* Отчет Рабоче-Крестьянского Правительства Украины IV Всеукраинскому съезду Советов... — С. 11.

[405] Обзор организации комитетов незаможных селян (с начала организации и до 1 декабря). — С. 71.

[406] Там само.

ського походження” в анкетних даних функціонерів. Проте органічна пов’язаність з “низами” була ознакою патерналізму, а не демократії.

У кризовій ситуації формування радянських органів влади виборцями перетворювалося на фарс. Однак зазвичай парткоми підбирали такі кандидатури на радянські посади, які влаштовували виборців. Зрештою, від ефективної роботи рад залежала популярність партії в масах.

Помиляються ті дослідники, що вважають радянські органи лише фасадом, за яким приховувалася реальна влада не пов’язаних із виборцями парткомів. Виконавчі комітети рад, в тому числі в національних республіках, мали в своїх руках всю повноту управлінської влади. Утворюючи національні радянські республіки, більшовики наділяли пригноблені в минулому народи цілком реальними владними повноваженнями. Контраст із дореволюційним самодержавним або з пореволюційним білогвардійським режимами здавався вражаючим. Внаслідок цього перемога більшовиків у громадянській війні виглядає закономірною.

Функціонально поєднані з радами в кожній ланці владної вертикалі, компартійні комітети не брали, як правило, безпосередньої участі в повсякденній управлінській роботі, а здійснювали диктатуру. Оскільки партія будувалася на засадах “демократичного централізму”, диктатура керівної компартійної верхівки поширювалася на всі верстви суспільного організму, намертво пов’язаного з центром “передавальними пасами”. Винайдений В. Леніним механізм заснованої на силі влади був найбільш досконалим з усіх відомих людству. Така влада могла поставити перед собою завдання з реалізації найбільш радикальних соціально-економічних перетворень. Щоб реалізувати їх, вона створила ефективно працюючий пропагандистський апарат і широко використовувала засоби примушування, в тому числі масовий терор.

Затверджена VIII з’їздом РКП(б) комуністична програма виконувалася за допомогою диктатури, яку називали диктатурою пролетаріату. Що таке диктатура, В. Ленін пояснював дохідливо й виразно: “Наукове поняття диктатури означає не що інше, як нічим не обмежену, ніякими законами, ніякими абсолютно правилами не зв’язану владу, що безпосередньо на насильство спирається”[407]. Настільки відверто могла висловлюватися тільки переконана у своїй правоті людина. Така переконаність формувалася під впливом об’єктивних обставин. Комуністи Західної Європи в своїй переважній більшості перетворювалися після революції 1848—1849 рр. в соціал-демократів, які бажали змінювати суспільство методом реформ, а не революцій. Навпаки, російські соціал-демократи, які народилися в своїй країні під впливом марксистського руху в Європі, еволюціонували в протилежному напрямку — до комуністів, які підносили на своїх прапорах висунуту в “Маніфесті Комуністичної партії” ідею диктатури пролетаріату. Вони не вірили у можливість класового миру на конституційній основі, тому що таку віру не могла в них вселити імперія, де законом була примхлива воля самодержця. Революціонери були переконані, що буржуазія або пролетаріат

[407] *Ленін В. І.* Повн. зібр. тв. — Т. 41. — С. 364.

можуть управляти суспільством тільки на шкоду один одному, а управління мусить набувати форм диктатури. В листі до робітників і селян з приводу перемоги над Колчаком (серпень 1919 р.) В. Ленін виклав своє розуміння новітньої історії в таких словах: “Або диктатура буржуазії (прикрита пишними есерівськими і меншовицькими фразами про народовладдя, учредилку, свободи та інше), або диктатура пролетаріату. Хто не навчився цього з історії всього XIX століття, той — безнадійний ідіот”[408].

Встановлюючи диктатуру, більшовики ховалися за клас, представниками якого вони себе виставляли. У працях вождів РКП(б) вираз “диктатура партії” майже не зустрічався. Щоправда, коли їх змушували на відвертість, вони не приховували суті справи. Виступаючи в липні 1919 р. в широкій аудиторії, В. Ленін у полемічному запалі заявив: “Коли нам докоряють за диктатуру однієї партії і пропонують, як ви чули, єдиний соціалістичний фронт, ми говоримо: «Так, диктатура однієї партії! Ми на ній стоїмо і з цього ґрунту зійти не можемо!»”[409]. На X з’їзді РКП(б) 9 березня 1921 р. він теж проявляв відвертість: “Ми через два з половиною роки Радянської влади перед усім світом виступили і сказали в Комуністичному Інтернаціоналі, що диктатура пролетаріату неможлива інакше, як через партію”[410].

Диктатура партії залишалася б тільки декларацією, якби не реалізувалася через силовий орган з каральними функціями. Такий орган виник уже в грудні 1917 р. — Всеросійська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією і саботажем (ВЧК) на чолі з Ф. Дзержинським. Повноваження її були абсолютні: чекісти мали право провадити слідство, виносити вироки, що не підлягали оскарженню, аж до смертних, і виконувати їх.

Органи ЧК формально підпорядковувалися радянським і компартійним органам одного з ними рівня. Реальне підпорядкування здійснювалося лише по чекістській вертикалі. Однак говорити про існування самостійної чекістської вертикалі влади нема підстав. Цілком підпорядковуючись компартійній вертикалі лише на рівні політбюро ЦК РКП(б), чекісти обслуговували специфічні потреби всього партійного апарату. В листопаді 1918 р. В. Ленін так оцінював місце цього силового органу в системі влади: “Для нас важливо, що ЧК здійснюють безпосередню диктатуру пролетаріату, і в цьому відношенні їх роль неоцінима”[411]. Ще більш чітко він висловився на IX Всеросійському з’їзді рад (грудень 1921 р.): “Без такої установи влада трудящих існувати не може”[412].

Компартійна вертикаль влади мала поширюватися на всю контрольовану більшовиками Країну рад. Кремль погоджувався з перетином радянської владної вертикалі кордонами між національними республіками і РСФРР тільки тому, що компартійна вертикаль із диктаторською владою гарантовано поширювалася на всю Країну рад. Це означало, що КП(б)У та інші національні партії, які мусили бути створені в кордонах відповідних

[408] *Ленін В. І.* Повн. зібр. тв. — Т. 39. — С. 198.
[409] Там само. — С. 125.
[410] Там само. — Т. 43. — С. 38.
[411] Там само. — Т. 37. — С. 166.
[412] Там само. — Т. 44. — С. 313.

радянських республік, могли функціонувати тільки як обласні парторганізації РСФРР. У березні 1919 р. VIII з'їзд РКП(б) закріпив цю норму, в редакції, зокрема, зазначалося: "Необхідне існування *єдиної* централізованої Комуністичної партії з єдиним ЦК, що керує всією роботою партії в усіх частинах РСФРР. Усі рішення РКП та її керівних установ безумовно обов'язкові для всіх частин партії, незалежно від національного їх складу... Центральні Комітети українських, латиських, литовських комуністів користуються правами обласних комітетів партії і цілком підпорядковані ЦК РКП"[413].

Ця резолюція з'їзду влаштовувала далеко не всіх більшовиків, які працювали в Україні. У листопаді 1919 р. в Гомелі відбулася нарада українських працівників партії, на якій головував Д. Мануїльський. Під час обговорення національної політики Кремля в Україні Г. Лапчинський висловився за утворення самостійної КП(б)У, організаційно підпорядкованої Комінтерну, а не ЦК РКП(б). Підтриманий Я. Ландером і П. Поповим, він висунув вимогу про створення в Червоній армії окремих частин з бійців, мобілізованих в Україні, з українським командним і комісарським складом[414].

Г. Лапчинський не створював опозиційної фракції всередині КП(б)У. Але в нього виявилося немало однодумців, у тому числі серед відповідальних працівників, які після окупації України білогвардійцями евакуювалися до Москви. ЦК КП(б)У після поновлення діяльності в Україні одразу зайнявся справою Лапчинського та його однодумців. На початку березня 1920 р. політбюро ЦК КП(б)У двічі розглядало цю справу і виключило Лапчинського з партії. Тим не менш, він встиг одержати мандат на IV конференцію КП(б)У. Делегатам конференції довелося заново розглядати справу і вислуховувати його аргументи. Лапчинський своїх поглядів не приховував і послався на слова В. Леніна: можна висловлюватися на користь повного злиття з Великоросією, або вимагати цілковитої незалежності від Великоросії чи встановлення федеративного зв'язку з нею. Він якраз й обрав середню позицію федераліста[415]. Конференція залишила його в лавах партії, але Г. Лапчинський і надалі відстоював свою позицію. Тому постановою ЦК КП(б)У від 7 липня 1920 р. "За авантюристичну спробу створити всередині партії змовницьку, напівпетлюрівського характеру організацію, скеровану на вибух партії" його було виключено з партії[416].

Виступаючи на IV конференції КП(б)У, Х. Раковський признався, що домовився із С. Косіором про недопущення в Україну ні Г. Лапчинського, ні П. Попова. "Яким способом тов. Лапчинський пробрався на Україну, я не знаю, — сказав він. — Тов. Рафаїл, який повинен був обслідувати цю

[413] Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Т. 2. — К., 1979. — С. 72.

[414] Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України. 17—23 березня 1920 р.: Стенограма. — К., 2003. — С. 36—37.

[415] Там само. — С. 175.

[416] Постанова КП(б)У про виключення з партії Лапчинського, Криворотченка і Єрського // Історія КП(б)У в матеріалах і документах (Хрест.). — Вип. 2: 1917—1920. — Харків, 1934. — С. 634.

справу, заявив, що член ЦК КПУ провіз його в своєму вагоні"[417]. Цей епізод показує, що центр (представлений в даному разі Х. Раковським) не пускав на самоплив справу відродження персонального складу КП(б)У після денікінської окупації.

Лінія керівників РКП(б) у цьому питанні чітко висвітилася після телеграфного листа членів ЦК КП(б)У С. Косіора, В. Затонського та Я. Яковлєва (Епштейна) з пропозицією здійснити в Росії мобілізацію комуністів, здатних розмовляти українською мовою, для використання в Україні. 28 лютого 1920 р. політбюро ЦК РКП(б) ухвалило: "Пропозицію в такій формі відхилити, але запропонувати секретаріату вжити всіх заходів до найбільш широкого спрямування туди працівників-українців"[418]. Іншими словами, керівництво РКП(б) не бажало відмовитися від усталеної практики вибіркового (тобто не мобілізаційного) відрядження відповідальних працівників. Як це виглядало на практиці, можна бачити з приватного листа, опублікованого на початку 1920 р. в газеті харківських боротьбистів: "Сьогодні мені довелося почути в потязі цікаві відомості від товаришів, котрі повернулися з Росії, комуністів-більшовиків. Товариші повідомляють, що їм дуже важко було вирватись з Росії, щоб тут, вдома, творити революцію. На кожному кроці ставилися перешкоди і гальмування. Це якраз тоді, коли надзвичайно широко ведеться відкомандирування й навіть призначення на Україну комуністів (більшовиків) цілком росіян, які й народилися в Росії і ніколи не жили на Україні. А в Самарі робиться ще гірше від того. Там навіть не дають зібратися українським комуністам (більшовикам), щоб організовано домагатися відпуску їх в Україну"[419].

Член Реввійськради 13-ї армії Г. Пятаков і член Реввійськради 14-ї армії А. Бубнов, які входили до складу політбюро ЦК КП(б)У, 7 лютого 1920 р. звернулися із заявою до ЦК РКП(б), в якій звинувачували керівників партії в руйнуванні комуністичного центру в Україні. Заслуговує на увагу початок цього документа: "У жовтні—грудні минулого року ЦК РКП фактично прийняв і на ділі здійснив два основні положення:

1. Україна не повинна мати сильного комуністичного центру, ні радянського, ні партійного.

2. На Україну не слід пускати більш або менш самостійних комуністів, зв'язаних з революційним рухом на Україні і здатних проводити політичні директиви ЦК РКП, враховуючи всі складні обставини місця і часу"[420].

На противагу побоюванням Пятакова і Бубнова компартійно-радянське керівництво РСФРР через десять днів після цієї заяви дозволило перейменувати Всеукрревком в Раднарком УСРР і відновити президію ВУЦВК. Отже, державний центр УСРР був відновлений, як це й передбачалося згідно з резолюцією VIII Всеросійської партконференції. Але Пятаков і Бубнов мали рацію в тому, що центральні установи дозували персо-

[417] Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України. — С. 180.

[418] Див.: *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). — С. 80—81.

[419] Там само. — С. 81.

[420] Там само. — С. 79—80.

нальний склад відновлюваного апарату влади в республіці. Заступник секретаря ЦК КП(б)У Р. Фарбман (Рафаїл) писав сповнені сарказму листи на адресу ЦК РКП(б), як-от: "Доводжу до вашого відома, що в Харкові перебуває установа, яка іменує себе секретаріатом ЦК КПУ: якій — навіть більше! — доводиться діяти від імені ЦК КПУ". Рафаїл скаржився, що Москва відряджає партпрацівників до України, ігноруючи ЦК КП(б)У і тим дезорганізуючи його роботу[421].

Справді, ЦК КП(б)У не мав видатних політичних фігур (члена ЦК РКП(б) Х. Раковського слід вважати в цей період людиною центру), не мав і розгалуженого апарату. В міру опанування територією України військами Червоної армії, апарат ЦК РКП(б) налагоджував зв'язки з губерніями безпосередньо, тобто оминаючи Харків. Це не проходило повз уваги губернських працівників. Працівник полтавського губвиконкому П. Буценко зробив такий висновок: "Якщо політика ЦК РКП з національного питання не зміниться, то можна сказати: нам ще раз доведеться залишити Україну. Треба, щоб ЦК РКП визнав і дав можливість працювати ЦК КПУ!"[422]

Керівники партії мали підстави підозріло ставитися до більшовиків, які працювали в Україні. Справа не обмежилася виступом федералістів проти національної політики Кремля в Україні. Одним з епізодів відновлення компартійно-радянського апарату була IV Всеукраїнська конференція КП(б)У, що працювала 17—23 березня 1920 р. Якраз вона і стала першим і єдиним у 88-річній історії КПРС прикладом, коли на рівні республіканської партійної організації не спрацював залізобетонний принцип "демократичного централізму".

Характерно, що резолюція Всеукраїнської конференції "Державні стосунки Радянської України і Радянської Росії" була витримана в дусі рішень, прийнятих VIII Всеросійською партконференцією. Але делегати забалотували тези ЦК РКП(б) до IX з'їзду партії "Чергові завдання господарського будівництва", суть яких виклав у своїй доповіді Й. Сталін. З критикою тез, в яких обґрунтовувалася необхідність мілітаризації промисловості, виступили працюючі в Україні провідні діячі опозиційної ЦК РКП(б) групи децистів — голова Харківського губпарткому Т. Сапронов, голова Полтавського губпарткому Я. Дробніс, голова Харківського губвиконкому О. Іванов, Р. Фарбман (Рафаїл) та інші. Були схвалені тези, представлені децистами[423].

Неможливо заперечити національну забарвленість виступу проти диктату Кремля, який стався в Харкові та сколихнув всю правлячу партію. Такої забарвленості надавало демаршу те, що він відбувся в Україні. Але пояснювався цей виступ загальнопартійною ситуацією, що почала складатися після жовтневого перевороту більшовиків і остаточно оформилася в 1920 р.

Найбільш яскравий опис наслідків процесу перетворення політичної партії в інструмент диктаторської влади дав В. Винниченко, який "захворів" комунізмом і спокусився принадними пропозиціями увійти до складу

[421] Див.: *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). — С. 79.

[422] Там само.

[423] Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України. — С. 455, 467.

керівництва КП(б)У і уряду УСРР. Однак за місяць перебування в Харкові та Москві він побачив, що окремої КП(б)У не існує, а є тільки РКП(б) в Україні, яка проводить свою політику винятково в інтересах центру. “Основна риса цієї політики є абсолютний централізм, як у партії, так і в усіх галузях її діяльності — економічній, державній, політичній, національній і т. д., — писав він у відкритому листі до однодумців в Європі і Америці. — Але цей централізм стоїть у глибокій суперечності з програмою партії й тенденціями самої революції. Через те вся діяльність керуючої партії має дві сторони: одну — формальну, програмну, декларативну, другу — дійсну, реальну, не декларативну”.

Які наслідки політики “безоглядного, абсолютного централізму” побачив у радянській Україні колишній лідер національної революції? Він писав далі: “Керуюча революцією партія з живого, творчого організму зійшла на велику, сліпу машину, якою керує невелика група людей. Принципом призначення відповідальних керівників партійних організацій і знехтуванням принципу виборності зроблено те, що в партії пропало чуття відповідальності перед колективом, а замість того запанувала бюрократична підлеглість одного урядовця другому, вищому. Всі негативні риси бюрократизму цієї системи введено в партію: кар’єризм, запобігання перед дужчим, зневажання слабшого, безконтрольність, занепад ініціативності, творчості й т. д.”[424]

З моменту свого народження партія більшовиків відрізнялася від інших спрямованістю на диктатуру, а не на парламентську боротьбу. Цю особливість не можна пояснити відсутністю парламенту, адже інші партії того періоду такої спрямованості не мали. Більшовики справді були, за визначенням В. Леніна, партією нового типу, тому що в основу її побудови покладався принцип абсолютного підпорядкування нижчих ланок вищим із тим, щоб забезпечити цілковитий контроль вищих за партійною ієрархією керівників щодо тих, хто займав підпорядковане становище, а також керівництва в цілому — за всіма проявами партійного життя. Партія нового типу з її централізованою побудовою, культом вождів, залізною організаційною та ідеологічною дисципліною виявилася досконалим інструментом завоювання політичної влади. Однак мало хто замислювався над зворотною стороною медалі: кожна людина, незалежно від становища в ієрархічній структурі, ставала рабом комуністичної системи влади. Мало хто відчував неминучу в умовах “демократичного централізму” небезпеку зосередження влади на найвищому щаблі компартійно-радянської конструкції, яка провадила до бюрократичного окостеніння системи. Гнівні філіпіки засновника партії проти бюрократизму склали цілий том, але ми не знайдемо в ньому розуміння глибинних причин цього потворного явища.

З промови старого більшовика, одного з нечисленних у партії інтелектуалів, М. Ольмінського на IX Всеросійській партконференції у вересні 1920 р. можна побачити, що той був щиро переконаний: Центральний комітет здатний регулювати міру демократизму і централізму у внутрішньо-

[424] Володимир Винниченко про радянську владу на Україні // Тисяча років української суспільно-політичної думки. — Т. 6. — К., 2001. — С. 429, 430.

партійному житті[425]. Навіть В. Винниченко у процитованому вище листі (який теж датований вереснем 1920 р.) зазначав, що внутрішньопартійне життя у більшовиків зміниться на краще, якщо абсолютний централізм замінити демократичним[426]. Немало протестувальників проти пануючого в партії централізму оформилися в групу "демократичного централізму" (децистів). Всі вони не могли збагнути, що демократизм нездатний сполучатися з централізмом, "демократичний централізм" є оксимороном.

Протистояння делегатів, яким супроводжувалася вся робота IV Всеукраїнської конференції, сягло апогею під час виборів нового складу ЦК КП(б)У. Коли стало зрозумілим, що рекомендований ЦК РКП(б) список на чолі з Х. Раковським не проходить, делегати від меншості покинули зал засідань.

Конференція закінчила свою роботу 23 березня, а вже наступного дня політбюро ЦК РКП(б) розпустило обраний нею Центральний комітет і призначило тимчасове бюро ЦК КП(б)У на чолі із С. Косіором. На IX з'їзді РКП(б) група децистів — делегатів від КП(б)У опротестувала це рішення, але з'їзд не підтримав їх. Одразу після з'їзду ЦК РКП(б) відкликав з України багатьох децистів, прийняв рішення про перереєстрацію персонального складу КП(б)У і затвердив тимчасовий ЦК КП(б)У у складі 13 осіб. З квітня по жовтень 1920 р. в його розпорядження прибуло 1042 відповідальні працівники. 15 квітня в Харкові відбувся пленум тимчасового ЦК КП(б)У, який обрав політбюро у складі п'яти осіб — секретаря ЦК С. Косіора, голови ВУЦВК Г. Петровського, голови РНК Х. Раковського, члена Реввійськради 12-ї армії О. Шумського і секретаря Харківського губпарткому Я. Яковлєва[427].

Новоприбулі партпрацівники разом із тими, хто зберігав вірність центру, ґрунтовно "прочистили" республіканську партійну організацію та відмовили в перереєстрації понад третині складу КП(б)У. До 1 листопада чисельність членів і кандидатів у члени партії в Харківській міській парторганізації скоротилася з 6489 до 3300, а в Катеринославській — з 840 до 440[428].

Боротьбу з інакодумцями у власній партії керівники РКП(б) сполучали з придушенням в Україні конкурентної більшовикам УКП(б). 6 лютого 1920 р. В. Ленін затвердив на політбюро як резолюцію ЦК РКП(б) написаний ним проект, в якому вимагалося "визнати боротьбистів партією, яка порушує основні принципи комунізму своєю пропагандою поділу військових сил і підтримкою бандитизму"[429]. Суто абстрактні "принципи комунізму" вождь більшовиків пов'язав із конкретною ситуацією в Україні, осмисленою ним під кутом зору негативного досвіду попереднього року. В 1919 р. він погодився включити до створених більшовиками збройних сил селянські загони, які виникли в ході боротьби з австро-німецькими окупантами. В результаті Кремль одержав армію, настроєну в унісон з україн-

[425] Девятая конференция РКП(б): Протоколы. — М., 1972. — С. 99.
[426] Володимир Винниченко про радянську владу на Україні... — С. 430.
[427] Комуністична партія України в резолюціях... — Т. 1. — С. 89.
[428] Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України. — С. 22.
[429] *Ленін В. І.* Повн. зібр. тв. — Т. 40. — С. 118.

ським селянством, яке протестувало проти комун, радгоспів і продрозкладки. Тепер такі селянські загони, які воювали вже з іншим противником — білогвардійцями, він називав бандами, й погоджувався поповнювати ними тільки ті частини Червоної армії, які дислокувалися поза Україною. Резолюцію, в якій ліквідацію боротьбистів вимагалося проводити "систематично й неухильно", наступного дня було передано Всеукрревкому[430]. Всеукрревком поширив цю директиву по всіх парторганізаціях, які проводили в цей час губернські конференції, що передували IV Всеукраїнській партконференції. Зокрема, Катеринославська губернська конференція, яка працювала 23—25 лютого, назвала "контрреволюційним" прагнення організувати самостійну Українську червону армію та зобов'язалася розкривати "націоналістичну дрібнобуржуазну суть боротьбизму" перед широкими масами[431].

Боротьбисти не витримали тиску. Тим більше, що Ленін порекомендував Раковському "приручити" їхніх керівників Г. Гринька, В. Еллана-Блакитного, П. Любченка, О. Шумського та інших високими посадами в компартійно-радянському апараті. 14 березня конференція УКП(б) більшістю голосів ухвалила самоліквідуватися і порекомендувала 15 тисячам членів партії вступати до КП(б)У на підставі індивідуальних заяв. 18 її делегатів були кооптовані до складу делегатів IV Всеукраїнської конференції КП(б)У з правом вирішального голосу. В губкомах КП(б)У створювалися трійки (два більшовика і один боротьбист) для індивідуального приймання колишніх боротьбистів у партію більшовиків[432]. За кілька місяців членами КП(б)У стали близько 4000 боротьбистів, з них 554 одержали відповідальні призначення в парткомах губернського і повітового рівнів, переважно на посади, пов'язані з діяльністю в сільській місцевості[433]. З великим задоволенням В. Ленін доповідав IX з'їзду РКП(б) 29 березня: "Ми цю партію перереєстрували і замість повстання боротьбистів, яке було неминуче, ми одержали, завдяки правильній лінії ЦК, чудово проведеній т. Раковським, те, що все краще, що було серед боротьбистів, увійшло в нашу партію під нашим контролем, з нашого визнання, а решта зникла з політичної сцени. Ця перемога варта кількох добрих битв"[434].

Керівники РКП(б) застосували тактику "батога і пряника" й до Української партії лівих соціалістів-революціонерів (борбистів). За довідкою, наданою її секретарем М. Алексєєвим Центральному комітету КП(б)У у травні 1920 р., в цій партії налічувалось 7700 членів[435]. Лідерам її пообіцяли високі посади в компартійному і радянському апаратах, якщо вони доведуть свою партію до самоліквідації. В липні 1920 р. оргбюро ЦК РКП(б) затвердило угоду між ЦК КП(б)У і ЦК УПЛСР(б), згідно з якою Є. Терле-

---

[430] Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. — Т. 8. — С. 280.

[431] Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920): Зб. документів і матеріалів. — К., 1957. — С. 728.

[432] *Фролов М. О.* Компартійно-радянська еліта в УСРР (1917—1922 рр.): становлення і функціонування. — Запоріжжя, 2003. — С. 143.

[433] Бюллетень VI Всеукраинской конференции Коммунистической партии (большевиков) Украины. 15 ноября 1921 г. — Харьков, 1921. — С. 63.

[434] *Ленін В. І.* Повн. зібр. тв. — Т. 40. — С. 253—254.

[435] *Фролов М. О.* Компартійно-радянська еліта в УСРР (1917—1922 рр.)... — С. 147.

цький ставав членом ЦК КП(б)У, а М. Алексєєв — кандидатом. 120 борбистам зараховувався партійний стаж в КП(б)У з моменту початку їхньої революційної діяльності в лавах есерівської партії. Всього до лав КП(б)У було прийнято майже тисячу колишніх борбистів[436].

Формуючи майже з нуля компартійну вертикаль влади, Кремль приділяв першорядну увагу створенню в Україні чекістської мережі. В грудні 1919 р. при Всеукрревкомі було утворено Управління надзвичайних комісій і особливих відділів. На чолі управління став заступник голови московської губЧК В. Манцев, його заступниками були призначені Ю. Євдокимов і К. Карлсон. Представником ВЧК на Правобережній Україні став В. Балицький. Незабаром до Харкова, Києва, Одеси та Катеринослава прибула велика група відповідальних працівників відомства Ф. Дзержинського, яка почала розбудовувати губернські мережі чекістів.

25 квітня 1920 р. війська Ю. Пілсудського разом з Армією УНР С. Петлюри вторглися в УСРР і 6 травня захопили Київ. За день до цього до Харкова прибув Ф. Дзержинський, призначений рішенням політбюро ЦК РКП(б) на посаду начальника тилу Південно-Західного фронту. Він мав організувати боротьбу з повстанською армією Н. Махна, яка в цей час силами 20 тис. бійців почала здійснювати рейди по Лівобережній Україні. Іншим завданням "чекіста № 1" була боротьба з національно-визвольним рухом в усіх його формах і проявах, починаючи від націонал-комунізму в лавах КП(б)У, і придушення діяльності тих боротьбистів та борбистів, які не побажали вступати до партії більшовиків або їх ця партія не побажала прийняти. Через півтора місяці після прибуття Дзержинський написав листа Леніну. Повідомляючи, що заступники по ВЧК і Головкомтруду скаржаться на його відсутність в Москві, Дзержинський запитував, коли йому дозволять повернутися. Ситуацію в Україні він змальовував у таких фарбах: "Положение здесь внутреннее в общем идет в гору. Можно с уверенностью сказать, что если из Центра будут безустанно нажимать и посылать работников — то и Украина станет скоро честной, советской. В деревне устали от банд и тоскуют за твердой властью. Каждый честный наш работник, посылаемый в провинцию, находит почву, и видны уже результаты. Только этих работников страшно мало. Местные коммунисты какие-то недоноски, живут мелкими интересами. Русопятства я не замечал, да и жалоб не слышал. В области моей специальности — здесь обильный урожай. Вся, можно сказать, интеллигенция средняя украинская — это петлюровцы"[437].

Перереєстрація всього складу КП(б)У, яка здійснювалася в ситуації чекістського терору, дала свої результати. Коли в листопаді 1920 р. зібралася V Всеукраїнська партконференція, вона слухняно затвердила узгоджені з центром резолюції. Тероризовані чисткою члени КП(б)У, яких Ф. Дзержинський образливо назвав "недоносками", з підозрою дивилися на своїх нових товаришів — колишніх боротьбистів. Адже вони робили спроби діяти згідно з четвертим пунктом затвердженої VIII Всеросійською парткон-

[436] *Фролов М. О.* Компартійно-радянська еліта в УСРР (1917—1922 рр.)... — С. 148—149.
[437] Большевистское руководство. Переписка. 1912—1927. — М., 1996. — С. 137.

ференцією резолюції ЦК РКП(б) "Про Радянську владу на Україні": "ЦК РКП ставить в обов'язок всім членам партії всіма засобами сприяти усуненню всіх перешкод до вільного розвитку української мови і культури"[438].

Найбільш гучний конфлікт стався в наркоматі освіти УСРР. У липні 1920 р. комуністична фракція наркомату у скарзі, адресованій ЦК КП(б)У, заявила: "Суть наших протиріч зводиться до того, що «боротьбисти» бажають силовим шляхом виправдати українізацію школи, сприяючи переважно українській національній культурі й на перший план виставляючи не класовий, а національний зміст роботи освіти, і звідси логічним висловом є природна передача апарату освіти в руки національної інтелігенції, а не пролетаріату"[439].

В цих небагатьох словах вийшла на поверхню ретельно приховувана більшовицькими вождями колізія між соціальним і національним у подіях, які почалися з Лютневої революції. Політичні сили, які уособлювали імперський центр — від монархістів до більшовиків, були налаштовані зберегти Росію в її попередніх кордонах, тоді як сили, що народилися в національній периферії, бажали створити власну державність. Вожді більшовиків легко погоджувалися на те, щоб пригноблені народи Росії здобули національну державність, аби тільки вона набула радянську форму, тобто залишилася під контролем Кремля. Саме через це їм вдалося попередити безкомпромісну боротьбу з визвольним рухом національних окраїн, який теж мав вагому соціальну складову. Однак партія більшовиків складалася з людей, які народилися в імперії та мали імперську свідомість. У кожний зручний момент вона виявлялася словами та діями, які доводилося характеризувати як великодержавний шовінізм, або, висловлюючись сленгом Ф. Дзержинського — "русопятство".

Завжди обережний у висловах, що стосувалися людей з його табору, В. Ленін під кінець життя не стримував емоцій, коли бачив, як важко "захистити російських інородців від навали тієї істинно руської людини, великороса-шовініста, по суті, негідника і насильника, яким є типовий російський бюрократ". Тут же він виправдовував свої емоції цілком тверезим політичним висновком: "Немає сумніву, що мізерний процент радянських і радянізованих робітників потоне в цьому морі шовіністичної великоруської шушвалі, як муха в молоці"[440]. І справді, шовіністичні спалахи послаблювали, а не зміцнювали той стратегічний курс на побудову держави-комуни, який уперше був проголошений у "Квітневих тезах".

Саме під тиском політичної необхідності XII з'їзд РКП(б) навесні 1923 р. взяв на озброєння політику коренізації радянської влади. Тоді керівники партії вже зрозуміли, що будувати державу-комуну доведеться власними силами, в тому числі силами національних радянських республік. А в 1920 р. більшовики ще сподівалися вийти за межі імперських кордонів і скористатися для реалізації своїх цілей ресурсами міжнародної буржуазії.

---

[438] В. І. Ленін про Україну. — Ч. 2. — С. 359.

[439] Див.: *Фролов М. О.* Компартійно-радянська еліта в УСРР (1917—1922 рр.)... — С. 145.

[440] *Ленін В. І.* Повн. зібр. тв. — Т. 45. — С. 340.

Не дивно, що під час реставрації УСРР вимоги резолюції “Про Радянську владу на Україні” щодо українізації політичного і культурного життя залишалися здебільшого декларативними. Не дивно, зокрема, що Ф. Дзержинський не знаходив в Україні слідів великодержавного шовінізму.

Нарком освіти Г. Гринько, якого в першу чергу атакувала комуністична фракція наркомату, тоді утримався в своєму кріслі. Але В. Еллан-Блакитний, який був доповідачем з національного питання на V Всеукраїнській партконференції і запропонував поставити це питання “во главу угла”, постраждав: делегати не обрали його до нового складу Центрального комітету[441].

Професійні спілки виникли як спрямовані проти капіталістів організації захисту інтересів найманої робочої сили. Але після встановлення радянської влади цим організаціям треба було заново визначити своє місце на виробництві та в суспільстві.

Виступаючи від імені робітничого класу, більшовики націоналізували заводи і фабрики. Акт націоналізації означав ліквідацію приватної власності підприємця та його усунення з процесу виробництва. Він не означав, однак, переходу підприємства у власність нації. Являючись неструктурованою спільнотою, нація не могла виступати як юридична особа, тобто реалізовувати притаманні власнику права володіння, користування й розпорядження майном. Акт націоналізації не означав також переходу підприємства у власність трудового колективу. Сприймаючи буквально радянське гасло “Фабрики — робітникам!”, немало робітничих колективів захоплювали підприємства, на яких працювали, і з допомогою фабзавкомів налагоджували їх роботу як власники. Вожді більшовиків гостро реагували на такі випадки, розглядаючи їх як анархо-синдикалізм. В. Ленін висловлювався із цього приводу, не обираючи виразів: “Величезним перекрученням основних засад радянської влади і цілковитим відмовленням від соціалізму є всяке, пряме чи посереднє, узаконення власності робітників окремої фабрики або окремої професії на їх відокремлене виробництво, або їх права ослабляти чи гальмувати розпорядження загальнодержавної влади”[442].

Отже, за словами Леніна, націоналізація засобів виробництва наділяла правами володіння, користування і розпорядження не націю, а державу. Радянська та компартійна вертикалі загальнодержавної влади повинні були вирішальним чином впливати не тільки на політичне життя країни, але й на її господарство. Такого суміщення владних прерогатив вимагала комуністична доктрина, і більшовики йшли до цього цілком усвідомлено. У праці “Теорія пролетарської диктатури”, яка з’явилася у 1919 р., М. Бухарін сформулював це суміщення одним реченням: “Політична диктатура робітничого класу повинна неминуче бути і його економічною диктатурою”[443]. Будуючи державу-комуну, вожді більшовицької партії забезпечували для себе можливості контролювати весь ресурсний потенціал суспільства.

---

[441] *Фролов М. О.* Компартійно-радянська еліта в УСРР (1917—1922 рр.)... — С. 145.
[442] *Ленін В. І.* Повн. зібр. тв. — Т. 36. — С. 452.
[443] *Бухарин Н.* Избранные произведения. — М., 1988. — С. 20.

Націоналізація "командних висот" економіки не знищила відчуженості робочої сили від засобів виробництва, яка у свій час привела до появи профспілок, але ліквідувала, як вже наголошувалося, господаря-власника. Новий господар в особі державного органу був безликим до абстрактності та нездатним щоденно займатися конкретним виробництвом. Тому з'явилася об'єктивна потреба у розробці критеріїв і нормативів, які можна було б пристосувати до всіх керованих об'єктів. Налагодження обліку значної кількості натуральних показників, розробка кошторисів, планів та звітів, організація поопераційного контролю та постійна перевірка завжди завищуваних заявок вимагали величезної армії обліковців і контролерів.

Над націоналізованими підприємствами виник і почав стрімко розгалуджуватися управлінський апарат у вигляді главків (головних управлінь Вищої ради народного господарства), центрів, трестів і кущів. Вся ця система, спрямована на втілення в життя ідеальних схем безтоварної економіки, намагалася здійснити нездійсненне — налагодити управління з одного центру всією масою підприємств. Вона дістала назву "главкізму".

В Україні було утворене Бюро по відбудові промисловості (Промбюро) на правах філії ВРНГ. До кінця 1920 р. воно керувало діяльністю 45 відділів, управлінь, главків і центрів, у віданні яких перебувало 10 720 підприємств[444]. Чим більше директивних інстанцій нависало над підприємствами, тим менш керованими вони ставали. В ЦК РКП(б) це бачили, але не наважувалися робити висновки. У квітні 1920 р. В. Ленін признався делегатам IX з'їзду партії: "Поки наказ від імені главків і центрів доходить до місця, він стає зовсім безсилим: він цілком тоне в морі чи то паперів, чи то бездоріжжя, безтелеграф'я і т. д."[445]. Цей з'їзд визнав, що націоналізована промисловість перетворена "у ряд могутніх вертикальних об'єднань, по-господарськи ізольованих одне від одного і тільки на верхівці зв'язаних Вищою радою народного господарства". Було вирішено: "зберігаючи і розвиваючи вертикальний централізм по лінії главків", сполучати його з горизонтальним підпорядкуванням підприємств[446]. Горизонтальні структури дістали назву "рад народного господарства" та "економічних нарад".

Розширення прав певної керівної ланки вимагало обмеження прав ланки, що стояла вище в управлінській ієрархії. В системі, будованій на засадах "демократичного централізму", це було неможливо. Внаслідок цього дії за принципом "зберігаючи і розвиваючи" прирікалися на невдачу. Главки та центри не поступилися господарською владою, і губраднаргоспи змушені були займатися переважно дрібними підприємствами. Бюрократизм, що розрісся до потворних розмірів, душив націоналізовану промисловість.

Не дивно, що господарські органи України свідомо гальмували націоналізацію промисловості: підприємство без власника переходило на їх утримання. Через воєнні дії статистичні підсумки в 1920 р. не підбивалися по всій території республіки. Однак вибіркові дані існують, і вони переконли-

[444] *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928 рр.). — С. 94.
[445] *Ленін В. І.* Повн. зібр. тв. — Т. 40. — С. 265.
[446] КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Т. 2. — К., 1979. — С. 149.

во визначають цю тенденцію. З 4630 взятих на облік підприємств харчової промисловості було націоналізовано тільки 228[447].

Для керівників партії скорочення масштабів націоналізації було рівнозначне обмеженню економічної диктатури. Якраз завдяки націоналізації "командних висот" у розпорядженні держави опинялася неспівставно більша, ніж раніше, частина наявного ресурсного потенціалу. Партія вважала великим благом можливість наказувати — скільки, де, коли і чого треба виробити. Директивне планування стало своєрідною "чарівною паличкою", порухом якої вона могла регулювати обсяг, якість і термін виготовлення необхідної продукції. Досить було тільки оголосити цю продукцію ударною та спрямувати на її виготовлення достатню кількість виробничих потужностей, робочої сили, продовольчих, сировинних і паливних ресурсів. Насамперед йшлося про зброю, боєприпаси і спорядження для армії, чисельність якої стрімко зростала.

Тому керівники партії не звертали уваги на згубні народногосподарські наслідки націоналізації. Вони бажали довести її до кінця, навіть після завершення громадянської війни, коли конфіскацію засобів виробництва, що перебували у приватних руках, вже не можна було виправдовувати воєнними потребами. 29 листопада 1920 р. ВРНГ прийняла постанову про націоналізацію промислових підприємств із кількістю робітників не менше п'яти (за наявності механічного двигуна) і не менше десяти (за відсутності двигуна). У датованих лютим 1921 р. тезах В. Чубаря "Загальні чергові завдання господарського будівництва" вказувалося: "Для успішного виконання ударних завдань в галузі видобутку палива і металу, а також по відбудові транспорту і поліпшенню постачання селянства машинами та знаряддями необхідно закінчити роботу по оволодінню пролетарською державою всім виробництвом і всіма матеріальними ресурсами, усуненню з господарського побуту не тільки приватних капіталістів, але й приватнокапіталістичних методів взаємовідносин"[448]. Тобто керівники української промисловості бажали довести націоналізацію до кінця, хоча змінили аргументацію: раніше йшлося про виживання радянської влади у кільці фронтів, а тепер на перше місце ставилася турбота про постачання селян машинами. Промисловість агонізувала в обіймах бюрократичного "главкізму", а Чубар рекомендував остаточно знищити "приватновласницькі методи відносин", тобто напівживі рештки товарно-грошових відносин.

Як змінювалися реальні відносини між найманими працівниками та працедавцем після націоналізації підприємств? З'ясуємо спочатку принципову різницю між ринковим (за лексикою більшовиків — капіталістичним) і комуністичним виробництвом.

Найбільш виразну картинку ідеального виробництва — незалежного від ринку, а тому позбавленого загрози "капіталістичної експлуатації", — дав М. Бухарін у своїй праці "Програма комуністів (більшовиків)". Ось вона:

---

[447] *Терещенко Ю. І.* Політика "воєнного комунізму" на Україні // Український історичний журнал. — 1980. — № 10. — С. 81.

[448] Див.: *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928 рр.). — С. 95.

"Працюють разом, за виробленим і вирахуваним трудовим планом. Підрахує центральне статистичне (лічильне) бюро, що на рік треба виробити стільки-то і стільки-то чобіт, штанів, ковбаси, вакси, пшениці, полотна і так далі; підрахує воно, що для цього на полях повинна працювати отака-то кількість товаришів, на ковбасних заводах отака-то, у великих шевських громадських майстернях отака-то, — і ось відповідним чином розподіляються робочі руки. Все виробництво проводиться за суворо підрахованим, виваженим планом, на основі точного обрахунку всіх машин і знарядь, усієї сировини, всіх робочих рук суспільства"[449].

Цю картинку можна розглядати зблизька і здалеку. Коли подивимося зблизька, то побачимо, що в основу розрахунку М. Бухарін поклав суспільні потреби. Його можна зрозуміти: процитовані рядки були написані навесні 1918 р., коли Червона армія тільки народжувалася. Але восени 1920 р. її чисельність зросла до 5,5 млн бійців, і чоботи разом з ваксою, не кажучи про ковбасу, доводилося адресувати вже не суспільству, а збройним силам.

Якщо подивитися на бухарінську картинку здалеку, то легко помітити й більш фундаментальну обставину: в ринковій економіці пролетарі могли вільно пропонувати підприємцю єдине, чим вони володіли — робочу силу. В комуністичній економіці право на розпорядження робочою силою переходило, як можна бачити з бухарінського опису, до держави. Це означало, що робітники ставали подвійними пролетарями. Але суть справи була навіть глибшою.

У дореволюційні часи робітники могли апелювати до держави, прагнучи обмежити сваволю підприємця. Для держави вони були, поряд з підприємцями, однією із сторін у трудових конфліктах. Державна влада частіше за все співчувала підприємцям, а до революції 1905—1907 рр. навіть забороняла робітникам об'єднуватися у профспілки для колективного захисту своїх прав. Та якщо держава прибирала до рук "командні висоти" економіки й одержавлювала навіть профспілки, то робітники ставали беззахисними, коли спалахували трудові конфлікти.

Отже, держава як сукупний працедавець була більш небезпечною для робітників, ніж капіталісти. Але соціальні наслідки суцільної націоналізації засобів виробництва мали й зворотній бік. Держава в ролі сукупного виробника матеріальних благ була зацікавлена в тому, щоб за допомогою фабзавкомів і профспілкових організацій відвернути загрозу бюрократичного окостеніння централізованого управління виробництвом. Йшлося про те, щоб покласти на профспілки обов'язок слідкувати за додержанням затверджених згори нормативів і планових завдань. Тим більше, що диктатура комуністичної держави одягалася в шати робітничо-селянської влади, а більшовицькі агітатори переконували пролетаріат в тому, що він — гегемон революції, сіль землі і міра всіх речей, включаючи культуру і мораль.

В Україні розгорнулася ідеологічна кампанія, покликана запевнити робітників у тому, що націоналізовані підприємства, на яких вони працюють — це загальнонародне надбання. Вона була досить переконливою, то-

[449] *Бухарин Н.* Избранные произведения. — М., 1990. — С. 47.

му що супроводжувалася заходами по докорінній зміні статусу робітників на виробництві. Вони залучалися до активної діяльності в комуністичних осередках, виконкомах рад різних рівнів, фабзавкомах і профспілках. Влаштовувалися урочисті вшанування ветеранів праці, відбувалося висвітлюване в пресі переселення робітників до буржуазних кварталів, газети славили безоплатну працю на суботниках і недільниках. 9 березня 1920 р. РНК УСРР затвердила "Положення про робітниче управління націоналізованих підприємств кам'яновугільної промисловості", в якому робітниче управління проголошувалось "єдиним повноважним органом управління на підприємстві"[450].

Щоб використати профспілки для поліпшення роботи націоналізованої промисловості, партія мусила оволодіти ними. Універсальною відмикачкою для підпорядкування профспілок та громадських організацій стали комфракції, запроваджені новим партійним статутом, який прийняла VIII Всеросійська конференція РКП(б). Вони повинні були утворюватися на всіх непартійних з'їздах, а також в установах та організаціях, у тому числі профспілкових, де перебувало не менше трьох членів партії. Як підкреслювалося у статуті, комфракції мали працювати під керівництвом парткомів і спільно з ним підбирати та розставляти кадри у профспілках[451].

Враховуючи "особливу засміченість" українських профспілок меншовиками та есерами, Всеросійська центральна рада професійних спілок (ВЦРПС) надіслала до республіки дві партії відповідальних працівників. За допомогою чекістів і парткомів КП(б)У вони організували навесні 1920 р. губернські профспілкові конференції з метою переобрання складу губпрофрад. Подібні "десанти" здійснювалися й галузевими профспілками Росії. Керівний профспілковий центр України був створений російським профспілковим центром без всякої імітації виборного начала. Спочатку (з грудня 1919 р.) функції українського профспілкового центру виконувало Організаційно-інструкторське бюро ВЦРПС по Україні. В лютому 1920 р. воно було перетворене в Південбюро ВЦРПС[452].

Діяльність галузевих профспілок ВЦРПС брав під контроль за допомогою інституту уповноважених. Пізніше були створені Південбюро галузевих спілок. У січні 1920 р. в апараті ЦК КП(б)У виник відділ професійного руху, який розбудував відповідні відділи в усіх губпарткомах[453].

В кінці березня — на початку квітня 1920 р. в Москві відбувся IX з'їзд РКП(б). Напередодні з'їзду в Україні та Росії спалахнула дискусія про права і прерогативи комфракцій профспілок. Комфракція ВЦРПС запропонувала надати їй право керівництва профспілковим рухом, а за ЦК РКП(б) залишити тільки контрольні функції. Комфракція Південбюро ВЦРПС пішла ще далі у спробах підвищити свій статус, а також прерогативи підпорядкованих їй організацій цього профілю. У тезах, представлених на IV Всеукраїнську партконференцію, вона просила дозволити

---

[450] Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні: Зб. документів і матеріалів. — К., 1957. — С. 542.

[451] КПРС в резолюціях... — Т. 2. — К., 1979. — С. 129—130.

[452] Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. — К., 1983. — С. 161.

[453] Там само. — С. 161, 163.

представництво профспілкових організацій в компартійних комітетах відповідного рівня[454].

З'їзд, однак, прийняв рішення, яке влаштовувало керівників партії: комфракції є частиною місцевих парторганізацій і підпорядковані парткому, а фракція ВЦРПС — ЦК РКП(б). Однак на посилення ролі комфракції ВЦРПС не за рахунок ЦК РКП(б) з'їзд погодився. В резолюції "У питанні про професійні спілки та їхні організації" підкреслювалося, що постанови ВЦРПС, які стосувалися умов та організації праці, є обов'язковими й не можуть бути скасовані будь-яким партійним органом, за винятком ЦК РКП(б). Підкреслювалося також, що місцеві партійні комітети не повинні вдаватися до дріб'язкового опікування профспілками. Визначаючи взаємовідносини радянського і профспілкового апаратів, з'їзд відкривав перед останнім перспективу "поступового перетворення у допоміжні органи пролетарської держави". У зв'язку із цим підкреслювалося: "Ідучи цим шляхом, профспілки виконують свою найбільш важливу функцію, функцію господарсько-адміністраторську, входячи в радянські організації, просочуючи їх, перетворюючись таким чином все більше і більше в основну базу радянських господарських апаратів"[455].

Щоб перетворити профспілки на "передавальний пас" від влади до робітничих мас, керівництво РКП(б) повинне було не тільки "прочистити" персональний склад їх апаратів, але й змінити організаційну структуру. Історично склалося так, що профспілки будувалися за професіями. Внаслідок цього на кожному підприємстві були представлені різні профспілкові організації, які співіснували з фабрично-заводськими комітетами, будучи відділеними від них організаційно.

Перетворення профспілок, які об'єднували працівників за професіями, в організації, побудовані за галузевим принципом, завершив III Всеросійський з'їзд профспілок, що відбувся в Москві у квітні 1920 р. Статус незалежної республіки, яким володіла Україна, і бажання центру якомога більше обмежити її декларативну незалежність відбилися на характері організаційної перебудови спілок. У кожній галузевій спілці утворювалося Південне бюро ЦК з неістотними прерогативами або уповноважений розташованого в Москві ЦК із ще більш обмеженими функціями. В губерніях утворювалися відділи галузевих спілок, у повітах — відділення. В місцях зосередження великої кількості підприємств певної галузі виникали районні відділення. Місцеві профспілкові органи у спілках виробничого профілю зберегли назву фабзавкомів, але втратили незалежний від профспілкових структур статус. На шахтах вони іменувалися шахткомами, в рудниках — рудкомами, у профспілках невиробничого профілю — місцевкомами.

Одночасно з побудовою галузевих спілок створювалися міжгалузеві територіальні спілкові органи: губернські ради профспілок, повітові та районні профбюро. Функції центрального спілкового органу, який об'єднував в єдине ціле галузеві спілки і міжгалузеві територіальні органи, викону-

[454] *Дорошко М.* Номенклатура: керівна верхівка радянської України (1917—1938 рр.). — С. 216.

[455] Девятый съезд РКП(б). Март—апрель 1920 года: Протоколы. — М., 1960. — С. 418.

вало Південбюро ВЦРПС. Щоб не допустити неконтрольованого втручання профспілкових мас у справу радянізації спілок, з'їзди та конференції всеукраїнського масштабу тимчасово були заборонені. Тільки в 1924 р., коли Всеросійська рада була перетворена на Всесоюзну центральну раду профспілок (абревіатура не змінилася — ВЦРПС), її регіональні бюро у союзних республіках стали самостійними органами в плані організаційної будови. Центральним профспілковим органом стала тоді Всеукраїнська рада професійних спілок (ВУРПС). Бюро або уповноважені ЦК всеросійських галузевих спілок, які стали всесоюзними, були перетворені на всеукраїнські комітети (ВУК) цих спілок.

Виконуючи вимоги IX партз'їзду про наділення профспілок господарськими й адміністративними функціями, III Всеросійський з'їзд профспілок вирішив створити при ВЦРПС, губпрофрадах і ЦК галузевих спілок економічні відділи. Завданням їх було обговорення виробничих планів, представництво в адміністративних і господарських органах влади, висування на керівні посади робітників з організаторськими здібностями, участь в кампаніях, влаштовуваних владою з метою подолання розрухи. Зокрема, навесні 1920 р. були організовані "тиждень трудового фронту" і "тиждень транспорту". В липні партосередки і фабзавкоми донецьких шахт влаштували загальний комуністичний суботник, а у вересні — Вседонецький недільник. На українських залізницях в другій половині 1920 р. відбулося 1179 суботників та недільників, в яких взяли участь 210 тис. робітників[456].

В резолюції "Про чергові завдання господарського будівництва" IX з'їзд РКП(б) порекомендував створювати на найбільш важливих промислових підприємствах ударно-трудові загони кваліфікованих робітників[457]. Підприємства називалися ударними через те, що насамперед на них зосереджувалися дефіцитні ресурси сировини, матеріалів і продовольства. Перша в Україні показова ударна група у складі 15 робітників була утворена партосередком Олександро-Грушевського рудника на початку серпня. Надалі організація показових груп була покладена на фабзавкоми. Метою їх створення було підвищення продуктивності праці та піднесення трудової дисципліни[458].

З такою самою метою профспілкові органи почали створювати бюро виробничої пропаганди. На початку грудня 1920 р. Центральне бюро пропаганди утворилося при ВЦРПС. Практично одночасно було організоване Донецьке губернське бюро пропаганди. Воно утворювало осередки виробничої пропаганди та технічні ради на підприємствах, проводило з їх допомогою конкурси раціоналізаторських пропозицій, влаштовувало техніко-виробничі виставки, організовувало зразкові групи ударної праці. 18 грудня ВЦРПС затвердила інструкцію для низових осередків виробничої пропаганди. Вони зобов'язувалися залучати робітників до участі в організації та плануванні виробництва й економії ресурсів, виробляти системи заохочен-

---

[456] Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. — С. 174.

[457] Девятый съезд РКП(б). — С. 415.

[458] *Гудзенко П. П., Кульчицький С. В., Шаталіна Є. П.* Трудові почини робітничого класу. 1921—1937 (На матеріалах Української РСР). — К., 1980. — С. 31.

ня і змагання робітників, проводити конкурси з підвищення продуктивності підприємств[459].

Кремль оволодівав українськими профспілками через російські, вже давно збільшовизовані спілки. Налагодження контролю за російськими профспілками розтягувалося у часі десь на півтора роки, після чого керівники партії почали ставити перед ними завдання, пов'язані з виконанням виробничих планів, подоланням господарської розрухи й налагодженням трудової дисципліни. В Україні, яку поступово поглинала Червона армія, обидва процеси практично збігалися в часі. Тому внутрішньопартійна дискусія про профспілки, яка охопила всі поверхи партійного життя — від "низів" до "верхів", відбувалася з однаковою інтенсивністю як в Україні, так і в Росії.

В радянській і пострадянській літературі дискусія про профспілки розглядалася здебільшого в рамках політичного протистояння між В. Леніним і Л. Троцьким. На Всеросійській конференції профспілок у листопаді 1920 р. вожді більшовицької революції уперше в гострій формі виявили незгоду за принциповим питанням: про місце профспілок у системі влади.

До революції Ленін у суперечках з Троцьким не обирав виразів, але тоді цей соціал-демократ не був серед більшовиків. У дискусії про профспілки висловлювання стали більш витриманими, але Троцький вніс в дискусію гостроту, розцінену опонентами як виклик лідерству Леніна. Сам Троцький заперечував особисті мотиви. Нема й свідчень Леніна такого характеру. Але залишається безперечним, що опоненти сформулювали свої підходи до спірного питання у письмових тезах, витратили величезні зусилля для їх публічного захисту і звернулися до партійних організацій із вимогою визначитися в цій дискусії. Вибори на X з'їзді РКП(б) проводилися по платформах.

Прибічники платформи Троцького, яких стали називати троцькістами[460], зазнали на виборах нищівної поразки. У виборах до нового складу ЦК тільки Ленін пройшов голосами всіх 479 делегатів, Троцький за кількістю поданих голосів (452) опинився лише на десятому місці. Відповідальний секретар ЦК М. Крестинський, який був "людиною Троцького", не потрапив до ЦК і тому випав з політбюро ЦК. Орган вищої влади поповнився вождем Комінтерну Г. Зінов'євим, а місце останнього серед кандидатів в члени політбюро ЦК зайняв переведений з України В. Молотов[461].

Розглянемо тепер суть дискусії про профспілки. Троцький вважав, що в робітничій державі профспілки втрачають функції захисту економічних інтересів робітничого класу і повинні злитися з адміністративно-технічним апаратом, який керує виробництвом. Отже, позиція Л. Троцького випливала з перспектив комуністичного будівництва. Та економічна і суспільно-

[459] *Гудзенко П. П., Кульчицький С. В., Шаталіна Є. П.* Трудові почини робітничого класу. 1921—1937 (На матеріалах Української РСР). — К., 1980. — С. 29.

[460] У боротьбі за владу, що розгорілася після відходу В. Леніна від політичної діяльності за станом здоров'я, суперники Троцького, виходячи з своїх корисливих інтересів, перетворили "троцькізм" на ідеологічну течію, протилежну ленінізму.

[461] *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928 рр.). — С. 229—230.

політична криза, яка охопила країну внаслідок курсу на побудову комунізму, підказувала В. Леніну вибір іншої позиції щодо профспілок. За кілька місяців до визнання помилковості негайного запровадження комуністичного виробництва і розподілу Ленін висловився проти профспілкової політики, яка випливала з цього курсу[462].

Суть платформи Леніна була логічною та прозорою. Безпосередню участь в управлінні виробництвом брали менше тисячі делегованих профспілками працівників, тоді як вся профспілкова маса налічувала не менше 6 млн осіб. Тому розглядати профспілки як управлінський, додатковий до державного апарат було недоречно. Позбавлення спілок функції захисту економічних інтересів робітничого класу, завдяки якій вони виникли, означало практичну ліквідацію їх як самодіяльних організацій. Для партії, яка перетворилася на державну структуру, це було небезпечно. Вона опинялася віч-на-віч з неорганізованими робітничими масами, які мали свої специфічні інтереси, що не збігалися з державними.

Ленін не міг не заявляти, що створена партією держава є робітничо-селянською, а здійснювана нею диктатура — це диктатура пролетаріату. Ці декларації, з яких Троцький у своїй простоті робив практичні висновки, закликаючи до одержавлення спілок, не підлягали перегляду, тому що базувалися на комуністичній доктрині. З іншого боку, Ленін під час цієї дискусії вже відчував, що настав час здійснювати політичний курс, який узгоджувався б із реальністю, а не виходив з умоглядних доктринальних засад. Тому він змушений був вдаватися до казуїстики, відділяючи "класову" боротьбу робітничого класу за свої права та інтереси від боротьби "некласової". У брошурі "Ще раз про профспілки, про поточний момент і про помилки тт. Троцького і Бухаріна" він стверджував: "Спілки втратили таку основу, як *класову* економічну боротьбу, але далеко не втратили і довгі роки ще, на жаль, не зможуть втратити таку основу, як *некласову* «економічну боротьбу» в розумінні боротьби з бюрократичними перекручуваннями радянського апарату, в розумінні охорони матеріальних і духовних інтересів маси трудящих шляхами й засобами, недоступними для цього апарату"[463].

Отже, Ленін наголошував на тому, що профспілки не повинні набувати державних функцій. Головним і специфічним в їх діяльності було не безпосереднє управління, а налагодження зв'язку мас з усіма ланками управлінських структур, тобто здійснення впливу на управління. Залучення робітників до процесу управління і захист їхніх матеріальних інтересів — такими були, на його думку, дві головні функції профспілок як масових робітничих організацій. Робітників, які виявляли особливу активність і здібності в цій роботі, треба було залучати до керівництва профспілками, приймати в

[462] У статті "До четвертих роковин Жовтневої революції", опублікованій газетою "Правда" 18 жовтня 1921 р., В. Ленін писав: "Ми розраховували — або, може, точніше буде сказати: ми сподівалися без достатнього розрахунку — безпосередніми велiннями пролетарської держави налагодити державне виробництво і державний розподіл продуктів по-комуністичному в дрібноселянській країні. Життя показало нашу помилку". Див.: *Ленін В. І.* Повн. зібр. тв. — Т. 42. — С. 143.

[463] *Ленін В. І.* Повн. зібр. тв. — Т. 42. — С. 286—287.

партію, поповнювати ними компартійно-радянський апарат. Вождь партії розглядав профспілки як канал зв'язку з масами, знаряддя впливу на них, засіб використання партією енергії та ініціативи мас. У цьому можна пересвідчитися ще раз, вивчаючи накреслений ним план доповіді про роль і завдання профспілок. В ньому є короткі, але виразні речення:

"*Зв'язок з масою.*
Жити *в гущі.*
Знати *настрої.*
Знати *все.*
Розуміти *масу.*
Уміти підійти.
Завоювати її абсолютну довіру"[464].

Троцький готовий був задовольнитися контролем РКП(б) над профспілковим апаратом шляхом простого включення його до державного апарату. Ленін же конструював значно ефективнішу тоталітарно-патерналістську машину влади, оснащену "передавальними пасами" від центру до периферії, від кількох носіїв влади у вигляді політбюро ЦК РКП(б) до народних мас. Він розглядав профспілки як важливий "передавальний пас", здатний забезпечити централізований партійний контроль за кожним залученим до них робітником. Завданням профспілкових організацій було не тільки передавання імпульсів від влади до мас, але й, що не менш важливо, постачання інформації "верхам" щодо настроїв і потреб "низів". У такому разі партійний центр дістав можливість, якщо цього бажав, своєчасно вносити у свою політику корективи. Це забезпечувало державі радянського типу набагато більший запас міцності порівняно з тоталітарними державами іншого типу.

Цілі своєї партії під час революції В. Ленін проголосив у "Квітневих тезах" 1917 р., тобто одразу після повернення з еміграції. Мова йшла про перейменування партії із соціал-демократичної на комуністичну, побудову держави-комуни та створення Комуністичного інтернаціоналу з метою поширити комунізм у планетарному масштабі. Через рік, коли більшовики завоювали владу, вони почали конкретні дії в напрямі ліквідації приватної власності та товарно-грошових відносин, щоб створити на руїнах ринкової економіки централізоване планове господарство.

Ефективний важіль для здійснення таких перетворень був знайдений завдяки запровадженню принципово нового механізму влади. З одного боку, радянська влада мусила бути диктатурою, здатною втілювати в життя утопічні конструкції комуністичного господарства, які народилися в головах партійних вождів. З другого боку, вона мала бути зануреною в народну масу, щоб набути здатність мобілізувати трудові та матеріальні ресурси на реалізацію поставлених цілей, а також протидіяти організованим або стихійним акціям протесту з боку суспільства. Вожді партії розуміли, що їхня політика призведе до розпалювання соціальної війни й були готові прирек-

[464] *Ленін В. І.* Повн. зібр. тв. — Т. 44. — С. 481.

ти суспільство на колосальні жертви в ім'я створення держави-комуни. У написаній навесні 1918 р. статті "Чергові завдання Радянської влади" В. Ленін назвав комуністичні перетворення черговими завданнями і попередив однопартійців: "Всяка велика революція, а соціалістична особливо, навіть якби не було війни зовнішньої, неможлива без війни внутрішньої, тобто громадянської війни, яка означає ще більшу розруху, ніж війна зовнішня"[465].

У виробництві, організованому по-комуністичному, не можна було обійтися без трудової повинності. Примусовість праці випливала з самої суті позбавленого ринкових важелів господарства. Небажання робітника працювати там і тоді, де і коли це було необхідно державі, викликало гостро негативну реакцію. Нерідко воно політизувалося, тобто влада сприймала його як контрреволюційний виступ. За аналогією з дезертирами, тобто людьми, які уникали військової повинності й у воєнний час могли підлягати розстрілу, з'явився вираз "дезертир трудового фронту".

Радянська влада зробила трудову повинність конституційною нормою. До Конституції РСФРР було введене окремою статтею таке положення: "Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка визнає працю обов'язком усіх громадян республіки і проголошує гасло: "Хто не працює, той не їсть". Таке формулювання повторювалося з буквальною точністю в Конституції УСРР 1919 р.[466]

Після поразки денікінців здавалося, що громадянська війна закінчена, і на порядок денний висуваються проблеми комуністичного будівництва у мирних умовах. У Кремлі вважали, що таке будівництво треба здійснювати по-воєнному. У січні 1920 р. РНК РСФРР затвердив правила, згідно з якими кожний громадянин підлягав призову до трудової повинності. При Раді Оборони (з квітня 1920 р. — Раді Праці і Оборони, скорочено РПО) створювався Головний комітет по здійсненню трудової повинності (Головкомтруд). Всеукркомтруд у листі до ЦК КП(б)У формулював свої завдання так: "Необхідне правильне використання і розподіл робочої сили, особливо кваліфікованої; потрібне перекидання запасів робочої сили в ті галузі нашого господарства, які треба оживити в першу чергу"[467]. Хоча влада проголошувала пролетаріат гегемоном революції, її чиновники вже оперували поняттями іншого ґатунку: "перекидання запасів робочої сили".

Керівникам партії треба було переконати в доцільності всеохоплюючої мілітаризації праці ті суспільні сили, яким вони дозволили брати участь у політичному житті. Однак не вдалося переконати навіть комуністів. Напередодні чергового партійного з'їзду Л. Троцький опублікував тези ЦК РКП(б) до своєї доповіді про господарське становище і завдання промисловості. З них недвозначно випливало, що керівництво партії розглядає заходи щодо мілітаризації праці не як тимчасову необхідність в умовах громадянської війни, а як постійний метод здійснення загальної трудової повинності. Роз'яснюючи тези, Троцький наголошував: "Мілітаризація праці

[465] *Ленін В. І.* Повн. зібр. тв. — Т. 36. — С. 183.

[466] Історія Радянської Конституції в декретах і постановах Радянського уряду. (1917—1936). — К., 1937. — С. 75, 118.

[467] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 161. — Арк. 126.

не є вигадкою окремих політиків або вигадкою нашого військового відомства. Мілітаризація праці в тому основному значенні, яке я вказав, є неминучим основним методом організації робочих сил, їх примусовим групуванням відповідно до потреб соціалізму, що будується"[468].

Проти тез Троцького виступили багато провідних діячів РКП(б). Єдиний фронт створили лідери групи "демократичного централізму" — Н. Осинський (В. Оболенський), Т. Сапронов, С. Смирнов, Рафаїл (Р. Фарбман) та інші, більшість з яких працювала в цей час в Україні. Децисти звинувачували керівництво партії в тому, що воно віддавало перевагу централізму, забуваючи про засади демократизму у внутрішньопартійному і державному житті.

21 січня 1920 р. тези ЦК РКП (б) були обговорені на фракції РКП(б) в ВЦРПС. В. Ленін виступив на захист тез, щоправда, під кутом зору неможливості демобілізації армій, зважаючи на небезпечність міжнародної ситуації. За свідченням Л. Троцького, тези дістали підтримку двох партпрацівників. Решта висловилася проти.

На IV партконференції КП(б)У навколо проблеми мілітаризації спалахнула гостра боротьба. Більшість делегатів солідаризувалася з опозиціонерами-децистами. Вони протестували проти вживання терміна "трудовий дезертир" і засуджували застосування каральних заходів у боротьбі із цим явищем: створення штрафних команд, ув'язнення тих, хто ухилявся від нав'язуваної праці, до концтаборів. Конференція не прийняла тез ЦК РКП(б), вони набрали тільки 86 голосів. Голосами 117 делегатів був підтриманий проект резолюції, запропонований децистами. В ньому вказувалося, що гасло мілітаризації в жодному разі не означає механічного перенесення до сфери господарства всіх організаційних форм і методів управління, вироблених практикою будівництва армії[469].

Тим часом в Кремлі поспішали з мілітаризацією праці, не чекаючи схвалення партійного з'їзду. 21 січня 1920 р. РНК РСФРР ухвалив рішення про створення Укррадтрудармy. 7 лютого воно було розглянуте і схвалене на засіданні Всеукрревкому. 10 лютого з'явилося положення про Укррадтрударм, в якому зазначалося: "У розпорядження Укррадтрударму передаються військові частини, резервні або із запасних частин фронту (дивлячись по умовах), в розмірі не менше армії. Ці частини використовуються як робітнича сила або як знаряддя примусу зглядно на обставини"[470]. 20 лютого Укррадтрударм ухвалив постанову про перетворення Донбасу в єдину економічну і військово-адміністративну одиницю. Впроваджувалася мілітаризація промисловості, трудова повинність для чоловіків у віці від 18 до 45 років, а для технічних фахівців — до 65 років. При Центральному правлінні кам'яновугільної промисловості Донбасу (ЦПКП) організувався військовий трибунал для розгляду справ про трудове дезертирство. 20 липня

[468] *Троцкий Л.* Сочинения. — Т. 15. — С. 181—182.

[469] Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17—23 березня 1920 р.: Стенограма. — К., 2003. — С. 467—470.

[470] Збірник узаконень та розпоряджень Всеукраїнського революційного комітету. — Ч. 2. — Харків, 1920. — Ст. 18.

Укррадтрударм ухвалив постанову про мілітаризацію цукрової промисловості на Правобережній Україні[471].

Наприкінці березня 1920 р. IX з'їзд РКП(б) затвердив резолюцію про чергові завдання господарського будівництва, яка в основному повторювала тези Троцького і солідаризувалася із заходами з мілітаризації господарства, здійсненими партійно-радянським керівництвом. Однак на Всеросійському з'їзді профспілок, що відбувся у Москві у квітні, мілітаризація праці зустріла опір меншовиків, які ще зберігали вплив у профспілках, а також деяких більшовиків, які знехтували залізною партійною дисципліною. Полемізуючи тільки з меншовиками, Троцький у виступі на з'їзді теоретично обґрунтував проблему мілітаризації праці в умовах комуністичного будівництва. "Що означає вільна, не примусова праця у меншовиків? — питав він з викликом. — Хай оратор цієї партії пояснить нам, що означає вільна, не примусова праця! Ми знаємо працю кріпосну, ми знаємо примусову, регламентовану працю цехів у середні віки, ми знаємо працю вільнонайману, яку буржуазія назвала вільною. Ми йдемо до праці суспільно-нормативної на основі господарського плану, обов'язкового для всієї країни, тобто примусово нормованої для кожного працівника. Це — основа соціалізму"[472].

Наприкінці 1920 р. з'явилася книга М. Бухаріна "Економіка перехідного періоду". Проблема примусової праці ставилася в ній більш фундаментально. Заперечуючи свободу праці, Бухарін вказував, що вона не узгоджується з правильно організованим плановим господарством і таким самим розподілом робітничих сил. Він не сумнівався, що безтоварне господарство, яке спирається на централізований план, є ідеалом, а тому припасовував до цього умоглядного ідеалу усі життєві реалії. Цілий розділ книги Бухарін присвятив позаекономічній примусовості, знаходячи їй виправдання в такій максимі: "В умовах пролетарської диктатури вперше примусовість справді є знаряддям більшості в інтересах цієї більшості"[473].

Масштаби застосування примусової праці постійно зростали. Розширилася й мережа установ, покликаних обслуговувати тих, хто ухилявся від такої праці. На засіданні РНК УСРР, що відбулося 12 жовтня 1920 р. під керівництвом заступника голови уряду В. Чубаря, була прийнята постанова "Про табори примусових робіт". Організація мережі таборів безпосередньо в містах, а також у приміських садибах, маєтках, монастирях покладалася на чекістів. Всі турботи, пов'язані з влаштуванням таборів у повітових центрах, покладалися на Центральне управління громадських робіт і повинностей НКВС, в якому від серпня 1920 р. функціонував відділ примусових робіт. Для керівництва мережею таборів створювалося Центральне управління таборів (ЦУЛАГ)[474].

[471] Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні: Зб. документів і матеріалів. — К., 1957. — С. 525.

[472] Третий Всероссийский съезд профессиональных союзов. — М., 1920. — Т. 1 (пленумы). — С. 88.

[473] *Бухарин Н. И.* Избранные произведения. — М., 1990. — С. 196, 197.

[474] *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). — К., 1996. — С. 104.

В. Ленін намагався прокласти шлях до будівництва держави-комуни в дрібноселянській країні як капітан вітрильника, який йшов проти вітру. Якщо переведення “командних висот” економіки в державу-комуну здійснювалося з участю робітничого класу, то партія не могла розраховувати на підтримку селян у зусиллях створити нетоварне виробництво в аграрному секторі економіки. Налагодження не опосередкованих грошима, тобто прямих зв’язків між містом і селом було неможливе без згоди селян колективно господарювати. Але політика насадження в Україні радгоспів і комун, яка випливала з програмних вимог РКП(б), призвела в першій половині 1919 р. до падіння радянської влади. Відновлюючи її на зламі 1919—1920 рр., вожді партії змушені були відкласти негайні комуністичні перетворення в сільському господарстві та здійснити аграрну реформу, яка відповідала “дрібнобуржуазним” інтересам селян.

5 лютого 1920 р. Всеукрревком затвердив “Закон про землю”, розроблений за безпосередньою участю В. Леніна. Всі поміщицькі, казенні, монастирські та церковні землі передавалися в користування селян. Передавалася також частина земель радгоспів, організованих у 1919 р. на базі поміщицьких маєтків. Закон визнавав недоторканними форми землекористування, що зберігалися на той час (подвірну, хутірську, відрубну, общинну)[475]. В результаті аграрних перетворень українське селянство одержало 13 193 тис. десятин землі додатково до дореволюційного фонду землекористування в 19 396 тис. десятин[476].

У лютому—березні 1920 р. в усіх повітах проводилися безпартійні селянські конференції, на яких зондувалися настрої, що панували напередодні виборів делегатів IV Всеукраїнського з’їзду рад. Відділ ЦК КП(б)У по роботі на селі так повідомляв про настрої в Ізюмському повіті на Харківщині: “Виявилося, що селянство цілком певно боїться комуністів: їх страшить це слово, хоч горою стоять за радянську владу”[477]. Більшовики своїм відступом від доктрини вкінець заплутали селян.

Як і вимагала селянська біднота, поміщицькі землі були поділені за принципом зрівняльності. Але цей принцип радянська влада поширила й на селянське землекористування. Влітку 1920 р. Наркомат внутрішніх справ УСРР за допомогою новостворених комітетів незаможних селян здійснив широкомасштабну ударну кампанію — похід на куркуля. “Весна і літо нинішнього року пройшли під знаком ліквідації куркульства: ділили землю, реманент, худобу, майно, — відмічалося у звіті Наркомзему республіки за 1920 р. — Поряд з політичним розгромом куркуля відбувалося й економічне обезкровлення міцного селянського господарства”. Автори звіту визнавали, що ліквідація таких господарств підривала продуктивні сили села, але робили висновок: “лише повний дурень може критикувати політику Комуністичної партії, змушеної робити революцію у країні, де 90 %

[475] Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920): Зб. документів і матеріалів. — К., 1957. — С. 58.

[476] Итоги аграрной революции на Украине. — Харьков, 1923. — С. 3.

[477] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 366. — Арк. 5.

(населення. — *Авт.*) складає селянство"[478]. Один з авторів, нарком землеробства Д. Мануїльський на сесії ВУЦВК висловився ще прозоріше: "Зрівняльна аграрна революція призвела, звичайно, до розпорошення селянського господарства і з точки зору виробничої відкинула нас далеко назад. Але з політичної сторони це було необхідно: опорою на селі не могли бути міцні фермери, а повинні були бути незаможні селяни. Розпорошення землі повинно було сприяти падінню виробництва, але ці "витрати" були необхідні революції"[479].

Націоналізуючи "командні висоти" економіки, держава брала на себе всі функції колишніх власників підприємств, у тому числі функцію виплати заробітної плати найманим працівникам. Будучи сукупним власником підприємств, вона дістала можливість на свій розсуд розпоряджатися їхньою продукцією. Не дивно, що левова пайка промислової продукції спрямовувалася на задоволення потреб безупинно зростаючої армії та галузей воєнної промисловості, які виробляли зброю, амуніцію, боєприпаси. Логіка цілковитого знищення ринкових відносин — а саме це становило центральний пункт комуністичної доктрини — диктувала не тільки одержавлення суспільного виробництва, а й необхідність повсякденного втручання у розподіл матеріальних благ. Теоретики російського комунізму не могли цього не розуміти. М. Бухарін в "Програмі комуністів (більшовиків)", яка з'явилася ще навесні 1918 р., закликав: "Вперед, до точного, планомірного розподілу продуктів робітничими організаціями — такий повинен бути клич свідомих робітників. Для більш успішного проведення в життя такого плану треба прагнути примусового об'єднання населення у *споживчі комуни*"[480]. Переводячи питання з теоретичної площини в практичну, В. Ленін зважився у червні 1918 р. на таке одкровення: "Якщо робітники навчаться розв'язувати самостійно такі завдання (мова йшла про дії робітничих загонів, які реквізували в селах продовольство. — *Авт.*), — на допомогу їм ніхто не прийде, — якщо вони навчаться об'єднувати навколо себе сільську бідноту, тоді буде і перемога, і хліб, і правильний розподіл праці, тому що розподіливши її правильно, ми будемо панувати над усіма галузями праці, в усіх галузях промисловості"[481].

Матеріальна залежність від влади тих, хто працював по найму на одержавлених підприємствах і в установах, випливала із самої сутності комуністичних виробничих відносин. Помилково було б стверджувати, що вона влаштовувала тільки партійно-радянський апарат — це влаштовувало й багатьох працюючих, що надавало радянській владі непереборну силу. Можливість одержати певну кількість нормованих продуктів за символічними цінами або взагалі безкоштовно, усвідомлення того, що всі одержують злиденно мало, але "по справедливості", сподівання на те, що в майбутньому,

[478] Див.: *Верстюк В. Ф.* Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні (1918—1921). — К., 1991. — С. 241—242.

[479] Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920). — С. 168.

[480] *Бухарин Н. И.* Избранные произведения. — С. 71.

[481] *Ленін В. І.* Повн. зібр. тв. — Т. 36. — С. 424.

коли закінчиться війна, пайок буде збільшено, — все це згуртовувало працюючих навколо рад і партії, що стояла за ними.

Проте все впиралося в наявність чи відсутність продовольчих ресурсів. Постачання армії та працюючих у націоналізованому секторі економіки, доводилося ставити на хиткий ґрунт реквізицій селянської продукції. Коли вожді змушені були відмовитися від спроб контролювати процес виробництва в сільському господарстві шляхом втягнення мільйонів "одноосібників" в радгоспи і комуни, в неї не залишилося інших засобів поповнення централізованого продовольчого фонду, крім примусового відчуження селянської продукції. Планами продрозкладки з України після поразки денікінських військ зайнявся голова Укррадтрудармy Й. Сталін. Підготовлений ним закон про хлібну розкладку 26 лютого 1920 р. підписали голова вже створеного на цей час Раднаркому УСРР Х. Раковський і наркомпрод М. Владимиров.

Розкладка затверджувалася в обсязі 160 млн пудів. Найбільший тягар припав на хліборобні південні губернії. Хліб мав вилучатися в чотири етапи: до середини березня — третина завдання, до кінця квітня — чверть, до середини червня — ще третина. До початку липня вимагалося виконати всю розкладку[482].

Держава нібито тиснула тільки на більш-менш забезпечених селян: хліб вилучався в господарствах з площею засіву понад 3 десятини. Та якби запланована до вилучення в рамках першого етапу кількість зерна не надійшла до заготівельників, — як вказувалося у законі, — "чи тому, що більш заможні селяни не виконають свого обов'язку перед Соціалістичною Державою, чи тому, що менш заможні селяни візьмуть на себе ганебну роль укривачів хліба у заможних селян", — розкладка мала поширитися на господарства з меншою площею засіву[483].

Укривачам хліба загрожували покаранням аж до конфіскації майна. Поряд із каральними передбачалися стимулюючі заходи. 10 % обсягу розкладки в південних і Полтавській, і 25 % — в усіх інших губерніях залишалося у волосних коморах на потреби пролетаризованих верств села. Це повинно було забезпечити підтримку сільською біднотою кампанії вилучення хліба. В телеграмі Сталіну до Харкова Ленін високо оцінив цей нюанс здійснюваної в Україні хлібозаготівельної кампанії[484].

Услід за хлібною надійшла черга й інших розкладок. Зокрема, Наркомпрод УСРР зобов'язав власників молочної худоби здавати державі від 3 до 6 фунтів (залежно від губернії) тваринного масла від кожної корови. За непостачання передбачалися кари: подвійне обкладання, реквізиція корів, арешт винних. У травні 1920 р. уряд затвердив загальну кількість поставок, яка мала бути розкладена по губерніях і доведена до кожного селянського двору. Передбачалося одержати 219 тис. голів великої рогатої худоби, 902 тис. овець, 800 тис. свиней, 255 млн яєць, 12,4 млн пудів картоплі тощо[485].

---

[482] *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). — С. 111—112.
[483] Там само. — С. 112.
[484] В. І. Ленін про Україну. — К., 1967. — Ч. 2. — С. 427.
[485] *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). — С. 112.

Масштаби реквізиції, до яких вдавалася влада, не йшли в жодне порівняння з податковим тягарем дореволюційних часів. Не дивно, що селянський опір зростав. Спроба заручитися підтримкою сільської бідноти не завжди спрацьовувала, і В. Ленін порекомендував спертися на військову силу. У листі-директиві членам РПО з нагоди відправлення військ на польський фронт він писав наприкінці липня:

"1. Військам Кавкфронту йти пішки через усю Україну, розрахувавши маршрут так, щоб у *кожну* волость (з 1900 приблизно волостей України) заходила *двічі*, через певний проміжок часу, спочатку кінна, потім піша частина для виконання (потім *перевірки* виконання) таких завдань:

а) збирання продовольства (за розверсткою);

б) створення на місці, тобто в кожному селі, і під охороною місцевих селян і під їх відповідальність *подвійного* (проти розверстки) запасу продовольства (засипаного в коморі, у будинку попа, поміщика, багача і т. п.)...

2. Для зазначених цілей у кожну військову частину додати комісара або інструктора...

3. В «упертих» волостях чи селах військові частини або організують «третє відвідування» (військом), або залишаються на постій довше (до двох тижнів) для покарання і виправлення..."[486].

Завдяки комнезамам і військовій силі стягнення продрозкладки в другій половині 1920 р. пішло краще. До кінця року в українському селі було мобілізовано 71,5 млн пудів хліба[487]. Цей результат поступався затвердженому плану за кількістю (160 млн пудів) і строками (до кінця першої половини року). Проте він був вагомим.

Та в другій половині 1920 р. стала зримою небезпека колапсу сільськогосподарського виробництва у формі колосального недосіву. Зловісні ознаки колапсу поєднувалися з перспективою повномасштабної селянської війни як політичного наслідку продрозкладки, а якщо ширше — всієї політики примусового насадження комуністичних виробничих відносин. Тому керівництво УСРР приділило багато уваги ситуації на селі під час роботи V конференції КП(б)У (17—22 листопада).

На конференції ніхто не наважився сказати, що треба повернутися до ринкових форм взаємовідносин міста і села. Усі шукали причину колапсу, що наближався, поза політикою, яку здійснювала партія. Звинувачувався селянин, на якому ставився комуністичний експеримент. "Велика небезпека, яка нам загрожує в даний момент, — говорив Х. Раковський, — небезпека недосіву. Це прихований саботаж з боку куркульства, яке після того, як переконалося, що ми у нього будемо забирати лишки, вирішило перейти на інші позиції. Раніше воно приховувало хліб, а тепер вирішило зовсім його не сіяти"[488].

Прийнята V конференцією КП(б)У резолюція із земельного питання знаходила лише один вихід з кризи: повторення здійсненої навесні 1919 р.

[486] *Ленін В. І.* Повн. зібр. тв. — Т. 51. — С. 244—246.

[487] Народное хозяйство Украины в 1921 году. — Харьков, 1922. — С. 606.

[488] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 42. — Арк. 31.

спроби комунізувати село. До слова “комуна” селяни відчували відразу, і тому в резолюції був вжитий інший термін — “колективізація”, який згодом закріпився в більшовицькому словнику. Мета залишалася старою: створити на селі велике виробництво, яким державні органи могли б управляти так, як “командними висотами” економіки. В резолюції зазначалося: “Оскільки колективізація сільського господарства є за даних умов єдиним засобом відтворити велике сільськогосподарське виробництво, підвищити продуктивність землеробської праці і втягнути в загальний круговорот народного господарства дрібну господарську одиницю, остільки сама колективізація сільського господарства стає завданням не стільки політичного, скільки виробничого характеру”[489].

Однак створювана більшовиками держава-комуна в 1920 р. не мала тієї сили, яка з’явилася в неї через 10 років. Керівники партії на чолі з В. Леніним розуміли, що запровадженням примусової колективізації вони одержать той самий результат, який одержали у 1919 р., тобто крах радянської влади. Тому вожді партії на VIII Всеросійському з’їзді рад у грудні 1920 р. обрали іншу тактику для продовження експерименту.

На цьому з’їзді В. Ленін закликав не переоцінювати досягнуте за три роки комуністичного будівництва. Поки ми живемо в дрібноселянській країні, твердив він, для капіталізму в Росії є більш міцна економічна база, ніж для комунізму. Успіх подальших соціально-економічних перетворень на селі він пов’язував із технічною реконструкцією виробництва, яка мала спиратися на електрифікацію господарства. Державна комісія з електрифікації Росії (ГОЕЛРО) представила на розгляд з’їзду план відбудови й розвитку основних галузей економіки, що грунтувався на електрифікації. Полемізуючи з тими, хто бажав повторити спробу негайної комунізації села, Ленін підкреслив: “Треба спиратися на одноосібного селянина, він такий і в найближчий час іншим не буде, і мріяти про перехід до соціалізму та колективізації не доводиться”[490].

Обрана для порятунку націоналізованих “командних висот” тактика була накреслена в законопроекті “Про заходи зміцнення і розвитку селянського сільського господарства”, який Раднарком РСФРР на доручення свого голови розробив і представив у ВЦВК для внесення на VIII з’їзд рад. У цьому документі проголошувалося: “Покладаючи на всі органи Радянської влади обов’язок посилення всебічної допомоги селянському землеробству, робітничо-селянська влада оголошує в той же час правильне провадження землеробського господарства великим державним обов’язком селянського населення... і вимагає від усіх землеробів повного засіву полів за завданням держави і правильного їхнього обробітку за прикладом кращих, найбільш старанних господарів середняків та бідняків”[491].

[489] Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Т. 1. — К., 1976. — С. 107.

[490] *Ленін В. І.* Повн. зібр. тв. — Т. 42. — С. 174.

[491] Восьмой Всероссийский съезд Советов 22—29 декабря 1920 года: Стенографический отчет. — М., 1921. — С. 267.

Аби полегшити собі реквізицію селянської продукції, держава поділила селян на три категорії та сперлася на бідняків, які в умовах зрівняльного землекористування зовсім не проявляли себе як "найбільш старанні господарі". Та саме їх держава ставила за приклад селянам, які виробляли продукцію не тільки для себе, а й на продаж. На бідняків держава дивилася тільки як на помічників у конфіскації, саме "куркулі" цікавили її як виробники продукції, яку треба було конфісковувати. Яким же способом вона мала намір змусити "куркулів" й далі виробляти додаткову продукцію, яка тепер ставала такою, що підлягала конфіскації?

Так само, як робітнича праця перетворювалася на примусову шляхом мілітаризації промисловості, селянська праця ставала примусовою завдяки запровадженню додаткової розкладки. Розкладка селянської продукції доповнювалася розкладкою засіву й обробітку землі. Вважалося, що подвійна розкладка надасть змогу запобігти катастрофічному скороченню посівів у 1921 р. Якщо перша розкладка являла собою реквізицію продуктів селянської праці, то цю нову розкладку треба було назвати відчуженням робочої сили. Залишаючи селянам засоби виробництва, тобто ухиляючись від колективізації господарств, держава мала намір реквізувати у них власну робочу силу!

На з'їзді звучали й інші думки, "як привести до тями куркульню". Та В. Ленін негативно відреагував на пропозиції націоналізувати селянський реманент. Він нагадав, що постанова, яка надавала право передавати у розпорядження земельних комітетів без викупу живий і мертвий реманент заможних селян, давно вже існує: відповідну норму було закладено в "Основний закон про соціалізацію землі", прийнятий ще на початку 1918 р. Закликаючи делегатів обмежитися подвійною розкладкою, він стурбовано зауважив, що в разі зволікання з втручанням держави в селянське виробництво насіннєве зерно з'їдять і нічим буде засіяти поля. Основний задум пропонованих заходів Ленін виклав цілком одверто, видаючи державний примус за благо для самого селянина: "Суть законопроекту в тому, щоб зараз прийти до практичних заходів допомоги селянському одноосібному господарству, яке переважає, такої допомоги, яка полягала б не тільки в заохоченні, але і в примусі"[492].

Законопроект був затверджений з'їздом 23 грудня 1920 р. На підставі нового закону 25 грудня РНК УСРР прийняв постанову "Про здійснення весняної кампанії", якою засновувався Центрпосівком у складі відповідальних працівників Наркомзему, Наркомпроду, УРНГ і Всеукркомтруду на чолі з головою уряду. В губерніях засновувалися комітети по розширенню посівів і поліпшенню обробітку землі — посівкоми. Принцип їхнього конструювання був таким же: представники губземвідділу, губпродкому, губраднаргоспу і губкомтруду на чолі з головою губвиконкому. За цим же принципом утворювалися повітові та волосні посівкоми. Доведеними до кожного селянського двору державними "уроками" на посів селянство по-

[492] *Ленін В. І.* Повн. зібр. тв. — Т. 42. — С. 172.

верталося у становище, що існувало до 19 лютого 1861 р. "Світле майбутнє" більшовицьких пропагандистів на практиці оберталося поверненням до кріпосництва.

Курс на комуністичну революцію залишався незмінним в усіх заявах і діях родоначальника більшовицької партії від сформульованої в квітні 1917 р. тези про необхідність побудови держави-комуни і до кінця 1920 р. "В чому полягає комунізм?" — питав В. Ленін у політпрацівників народної освіти, скликаних у листопаді 1920 р. на всеросійську нараду, і тут же відповідав: "Для нас він уже перестав бути програмою, теорією і завданням, для нас це уже справа сьогоднішнього фактичного будівництва"[493].

Останні епізоди "фактичного будівництва" були продемонстровані в грудні 1920 р. При Наркомфіні РСФРР розгорнулася підготовка до скасування грошового обігу. Комісія на чолі зі С. Струміліним готувала пропозиції щодо заміни грошей "тродами" (трудовими одиницями). Документ, що розроблявся, назвали так: "Декрет РНК про трудову одиницю обліку в державному господарстві РСФРР". Інша комісія одержала завдання розробити заходи щодо скасування грошових податків. Вивчаючи представлений проект декрету, В. Ленін в цілому схвалив його і зауважив, що перехід до безгрошового продуктообміну є безспірним[494].

27 грудня голова уряду підписав "Постанову Ради Народних Комісарів про скасування грошових розрахунків за користування поштою, телеграфом і радіотелефоном" та "Декрет Ради Народних Комісарів про скасування плати за всякого роду паливо, надане державним підприємствам та установам, а рівною мірою зайнятим в них робітникам та службовцям"[495]. Були прийняті також декрети про скасування плати за житло, користування водопроводом, каналізацією, газом, електрикою. Ця законодавча активність центрального уряду (в Україні останні декрети не встигли продублювати) свідчила про те, що комуністичний розподіл не пов'язувався з воєнними обставинами, як пізніше намагалися запевнити радянських людей спочатку політики, а згодом — й історики.

Сухий залишок досягнень і невдач більшовиків у 1918—1920 рр. виглядав таким чином. Спираючись на підтримку робітничого класу, вони націоналізували "командні висоти" економіки, створили багатомільйонну армію та відновили у трансформованому вигляді Російську імперію. Однак "командні висоти" залежали від продовольчих ресурсів села, яке держава не спромоглася взяти під контроль, щоб замкнути цикл виробництва, побудований на комуністичних засадах. Спроба форсованого насадження радгоспів і комун в Україні, яка потрапила у першій половині 1919 р. в орбіту експерименту, завершилася падінням радянської влади. Після цього Ленін відмовився від негайної колективізації і обмежився у відносинах між державним господарством та селянами засадами продрозкладки.

[493] *Ленін В. І.* Повн. зібр. тв. — Т. 41. — С. 388.
[494] Там само. — Т. 52. — С. 22.
[495] Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. — Т. 9. — С. 535.

"Лакмусовим папірцем" у визначенні життєздатності відносин між містом і селом, побудованих на реквізиційних засадах, знову-таки стала Україна. Навесні та влітку 1920 р., коли здійснювалася аграрна реформа на принципах зрівняльного землекористування, українське селянство підтримувало владу. У зв'язку із цим після захоплення Києва військами Ю. Пілсудського провалилися розрахунки С. Петлюри підняти всеукраїнське селянське повстання. Однак восени обурені реквізиціями селянські маси почали боротьбу з частинами Червоної армії, яка брала участь у стягненні продрозкладки. "Куркульський бандитизм", як більшовики назвали це протистояння, широкою хвилею розлився по всій Україні. У середині жовтня Ленін свідчив: "Ми беремо хліб з Сибіру, беремо хліб з Кубані, але не можемо взяти його з України, бо там кипить війна, і Червоній Армії доводиться боротися проти банд, якими вона кишить"[496].

Та основну небезпеку для влади становила не збройна боротьба організаційно розпорошених селян, а саботаж посівної кампанії. Саботаж не потребував жодного організаційного начала. Він був природною реакцією кожного селянина, який вирішував обмежитися мінімумом продукції, бо не бачив необхідності у безоплатній праці на користь держави.

У Кремлі вважали, що доповнення продовольчої розкладки посівною загальмує скорочення посівних площ, і тоді можна буде використати ресурси країни для модернізації промисловості так само успішно, як це було зроблено у 1918—1920 рр. для розгортання Червоної армії. Обґрунтовуючи економічну політику радянського уряду, В. Ленін на VIII Всеросійському з'їзді рад висловив надію на те, що розкладка 1921 р. дасть державі не менше 300 млн пудів хліба, і при цьому зауважував: "Без такого фонду неможливо відбудувати промисловість країни, неможливо навіть підходити до великих завдань електрифікації Росії"[497]. РНК РСФРР почав створювати організаційну мережу Центрпосівкому, покликану довести до кожного селянського двору завдання на посів і проконтролювати його виконання.

Схему управління державним господарством за допомогою главків і центрів пізніше назвали невдалою тільки на тій підставі, що вона не давала можливості розібратися в господарюванні на місцях. Проте такий недолік був прогнозованим. Для тих, хто реалізував схеми командної економіки, неочікуваним виявилося інше: ці схеми не прищеплювалися без насилля і могли спрацьовувати тільки в постійному силовому полі. Створювана економіка мала великий мобілізаційний ресурс, але для того, щоб виробництво залишалося на плаву, в систему главкізму довелось вмонтувати Головкомтруд і Центрпосівком, в Україні відповідно — Всеукркомтруд і Всеукрпосівком. Перший з них відповідав за мілітаризацію галузей, в яких був зайнятий робітничий клас, а другий змушував селянство працювати в полі за завданнями держави.

Перемоги на фронтах заводили в оману працівників компартійно-радянського апарату. Творець комуністичної доктрини зберігав тверезу голову, але довго зважував, які завоювання радянської влади доцільно зберегти,

[496] В. І. Ленін про Україну. — Ч. 2. — С. 493.
[497] *Ленін В. І.* Повн. зібр. тв. — Т. 42. — С. 142.

а від чого треба відмовлятися. Крім того, необхідно було довести партії доцільність відступу і запевнити її, що комуністична перспектива при відступі не постраждає.

Поворот в економічній політиці пов'язується з рішенням, прийнятим 15 березня 1921 р. X-м з'їздом РКП(б) про перехід від продрозкладки до продовольчого податку. Це рішення справді було ключовим. Державне господарство трималося на продрозкладці, а тому її скасування вимагало перебудувати всю систему виробничих відносин у націоналізованій промисловості. Проте, як справедливо вказував Е. Карр, нова економічна політика являла собою серію заходів, не відчутних спочатку, але таких, що виростали один з одного[498].

ЦК РКП(б) переніс початок роботи X з'їзду партії з 6 лютого на 8 березня 1921 р. В радянській історіографії перенос пов'язувався з дискусією про профспілки[499]. Насправді, однак, В. Леніну треба було підготувати ревізію економічної політики. Необхідність її нерідко пояснювалася повстанням в Кронштадті, яке спалахнуло 28 лютого і проходило під гаслами відновлення вільної торгівлі і ліквідації диктатури більшовицьких комісарів. Сам Ленін теж підкреслював взаємозв'язок цих подій, коли обґрунтовував скасування продрозкладки. Але саме рішення визріло раніше. Це засвідчувала конференція металістів, скликана в Москві 4 лютого.

В. Ленін обмежився у виступі на конференції загальними закликами переглянути відносини з селянами[500]. Проте по його доповіді конференція прийняла резолюцію, в якій вимагалося замінити продрозкладку натуральним податком[501]. Не можна сумніватися в тому, що текст резолюції редагувався доповідачем, тоді це була звична практика. Ленін прагнув, щоб ключова теза оголошувалася від імені робітничої конференції.

Через чотири дні, 8 лютого політбюро ЦК РКП(б) заслухало доповідь голови Наркомзему РСФРР Н. Осинського (В. Оболенського) "Про посівну кампанію і становище селянства". Саме на цьому засіданні з-під пера Леніна вийшов документ, пізніше (в 1930 р.) опублікований під назвою "Попередній, чорновий начерк тез відносно селянства". Це був перший документ, що стосувався нової економічної політики. Передбачалося задовольнити бажання селян замінити розкладку хлібним податком, зменшити розмір останнього порівняно з торішньою розкладкою і дозволити використовувати лишки продукції після сплати податку у місцевому господарському обороті[502]. Вперше формулюючи перед делегатами X з'їзду РКП(б) ідею продподатку, Ленін підкреслив найголовніше: "перевести розкладку на податок, щоб дрібний господар міг краще розраховувати своє виробництво і відповідно до податку встановлювати розмір свого виробництва"[503].

---

[498] *Карр Э.* Большевистская революция 1917—1923 гг. — Кн. 1. — М., 1990. — С. 613.

[499] История Коммунистической партии Советского Союза. — Т. 4. — Кн. 1. — М., 1970. — С. 49.

[500] *Ленін В. І.* Повн. зібр. тв. — Т. 42. — С. 297—299.

[501] История Коммунистической партии Советского Союза. — Т. 4. — Кн. 1. — С. 47.

[502] *Ленін В. І.* Повн. зібр. тв. — Т. 42. — С. 320.

[503] Там само. — Т. 43. — С. 26.

Зрозуміло, справа полягала не в тому, щоб селянин міг "краще розраховувати". За 2,5 місяці до цього, на комфракції VIII Всеросійського з'їзду рад вождь наполягав сіяти стільки, скільки розрахує держава.

В цей час керівники РКП(б) ще не стали на платформу нової економічної політики. Формулюючи для з'їзду проекти постанови про заміну розкладки податком, члени кількох комісій (Л. Каменєв, М. Муранов, Н. Осинський (В. Оболенський), Г. Петровський, П. Попов, О. Цюрупа) боялися дозволити селянам вільно розпоряджатися продукцією, яка залишалася після сплати натурального податку. Інакше кажучи, вони боялися відродження ринкових відносин між містом і селом. Легалізація торгівлі означала смертний вирок для комуністичної системи виробництва і розподілу. Не вдаючись у деталі, Ленін залишив в остаточному варіанті з'їздівської постанови про натуральний продовольчий податок тільки коротке й туманне формулювання про те, що селяни мають право використовувати лишки своєї продукції "у місцевому господарському обороті".

Проаналізуємо тепер дискусії, які точилися в УСРР перед Х-м з'їздом РКП(б). 13 лютого 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У затвердило тези доповіді голови УРНГ В. Чубаря на V Всеукраїнському з'їзді рад. Чубар констатував, що селянське господарство замкнулося в собі і після усунення торговця-посередника перестало бути джерелом харчування робітників. Відновлення зв'язків між містом і селом, зазначав він, можливе тільки на ґрунті розвитку фабрично-заводського виробництва, яке дасть змогу посилити постачання селянства промисловими товарами. Звідси випливав висновок: "Неможливість швидкого створення необхідних для цієї мети (тобто постачання селянства. — *Авт.*) матеріальних фондів викликає неминучість застосування засобів примусу для одержання потрібних в теперішній час продуктів сільськогосподарського виробництва"[504]. Цікаво, що заборону приватної торгівлі, яка призвела до зникнення зв'язків між містом та селом (крім переслідуваного владою "мішечництва"), Чубар сприймав як об'єктивну реальність, хоча вона була не більш як волюнтаристським рішенням керівників партії, спрямованим на реалізацію уявлень про комунізм.

Такого ж змісту були тези ЦК КП(б)У до Х з'їзду РКП(б), опубліковані харківською газетою "Коммунист" 15 лютого. В них пропонувалося довести до кінця зосередження в руках держави засобів і знарядь виробництва, проголошувався курс на натуралізацію заробітної плати і масові мобілізації робітників та службовців за трудовою повинністю.

Іншими словами, українська компартійна номенклатура вважала, що все повинне йти, як йшло. Не дивно, що вона з неприємним подивом зустріла надісланий до Харкова "Проект постанови ЦК про заміну розкладки натуральним податком". Підготовлений першою (з трьох) комісією ЦК РКП(б) під керівництвом Каменєва, цей документ був надісланий 18 лютого в усі парткоми губерній і національних республік.

Каменєвський документ мав обговорити розширений пленум ЦК КП(б)У, що зібрався 27 лютого. Від 25 лютого в Харкові працював V Все-

[504] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 18. — Арк. 188.

український з'їзд рад. Перший секретар ЦК КП(б)У В. Молотов запросив на пленум ЦК усіх присутніх на з'їзді секретарів губкомів партії і голів губвиконкомів. Українські цекісти прийняли таке рішення:

1) вважати заміну продрозкладки податком у всеросійському масштабі недоцільною;

2) стосовно України визнати проведення проекту неприйнятним;

3) у разі здійснення проекту в РСФРР все-таки застосувати його і в Україні. (Цей третій, вирішальний пункт постанови пленуму ЦК був прийнятий 14 голосами проти 10)[505].

Коли новий стратегічний курс здобув схвалення X з'їзду РКП(б), периферійним функціонерам не залишалося нічого іншого, як взяти на озброєння гасла, що стали офіційними. Тим часом працівники центрального апарату поступово дозрівали до думки, що селянам треба забезпечити свободу торгівлі продукцією, яка залишалася після сплати податку. Здійснена навесні 1921 р. спроба товарообміну зірвалася у звичайну торгівлю. Визнавши провал грандіозної товарообмінної операції, В. Ленін звернувся до партії із закликом навчитися торгувати. У більшовицькому лексиконі з'явилося нове поняття — "державна торгівля". Держава приділила пильну увагу розвитку торговельних функцій кооперації, а також організації синдикатів, товарних бірж, ярмарків. У липні 1921 р. усі бажаючі дістали можливість отримати ліцензію на торгівлю будь-якими товарами або предметами.

Запровадження непу означало припинення спроб побудувати комунізм в країні з переважно селянським населенням. Партія зупинила комуністичне будівництво не з власної волі. Це визнавав і В. Ленін, але суть альтернативи, яка стояла на початку 1921 р., набагато чіткіше, ніж в його працях, була висловлена у позбавленій дипломатичних тонкощів резолюції Всеукраїнської наради КП(б)У від 2 травня 1921 р.: "Перед пролетарською партією стояла двоякого роду можливість: або, не чекаючи допомоги західноєвропейського пролетаріату, в обстановці тимчасової міжнародної ізольованості російської революції, піти на відкриту громадянську війну з масою селянства і покласти весь тягар російської революції на плечі кількісно ослаблого, фізично виснаженого, знекровленого трирічною війною російського пролетаріату, або, пішовши на економічні поступки селянству, зміцнити шляхом угоди з ним соціальну основу Радянської влади і революції"[506].

Українські цекісти, щоправда, в дещо завуальованому вигляді, оскільки виступали корпоративно, визнали капітуляцію РКП(б)-КП(б)У перед селянством. Відкрито це визнав, мабуть, тільки Д. Рязанов, який виступав від себе. У промові на X з'їзді РКП(б) він назвав відмову Кремля від продрозкладки "селянським Брестом".

Проте наведена цитата з офіційного документу ЦК КП(б)У знаменна й своїм прихованим змістом. Мова йде про Російську революцію, яка почалася в березні 1917 р. і трансформувалася на окраїнах імперії в національні

[505] *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). — С. 175.
[506] Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Т. 1. — С. 134.

революції. Зрозуміло, що в останніх зберігався притаманний центральним регіонам соціальний зміст. В якому співвідношенні знаходилися Російська і цілком проігнорована в тексті аналізованого документу (що зовсім не дивно) Українська революція з революцією комуністичною?

Більшовики так ретельно підлаштували експеримент власного виготовлення під народну революцію, що автори резолюції навіть не задумалися над тим, де пролягає межа між ними. Тим показовішим є висновок, до якого вони прийшли. Адже "економічні поступки селянству" означали тільки те, що РКП(б) відкладала до кращих часів комуністичну програму 1919 р. і під тиском народних мас бралася налагоджувати повсякденне життя суспільства на засадах державного капіталізму.

Після провалу комуністичного будівництва на початковий трирічний період радянської історії було накинуто маскувальну сітку з двох слів — "воєнний комунізм". Цей неологізм мав запевнити всіх, що більшовики не збиралися втілювати в життя свою програму в ці перші роки радянської влади. Те, що втілювалося, було нібито системою тимчасових заходів надзвичайного характеру. В радянських енциклопедіях термін "воєнний комунізм" розшифровувався таким чином: "система тимчасових, надзвичайних, викликаних громадянською війною та воєнною інтервенцією заходів, які в сумі визначили своєрідність економічної політики радянської влади 1918—1920 рр."[507]. Текстуальна тотожність визначень у різних виданнях свідчила про те, що вони є офіційною формулою.

Першовитоки терміну "воєнний комунізм" знаходимо у плані промови про заміну продрозкладки податком, який В. Ленін підготував у першій половині березня 1921 р.: "Надто поспішний, прямолінійний, непідготовлений «комунізм» наш викликався війною і неможливістю ні дістати товари, ні пустити фабрики"[508]. Одночасно із зародком терміну, тобто взятим у лапки словом "комунізм", виникла схема пояснення причин попередньої політики РКП(б): нічого не поробиш, змусила війна! Справді, лапки давали подвійну вигоду. По-перше, визнавалося, що комунізм виявився не справжнім, а липовим. Тобто тінь від справжнього комунізму відводилася. По-друге, вимушене засудження комуністичного штурму підмінялося тезою про вимушеність самого штурму умовами війни.

У промові про продподаток на X з'їзді РКП(б) Ленін не використав сюжету про "комунізм" у лапках. Тоді він ще не був готовий до радикальної зміни курсу. Відповідно не виникало й потреби відкинути стару політику і переконати суспільство в тому, що відкинута політика була нав'язана війною. Тільки у квітні 1921 р. він гранично чітко дистанціювався від попередньої економічної політики (в брошурі "Про продовольчий податок") і попередив про її небезпечність для самої партії у виразах, які не допускали кривотлумачень: "Така політика була б дурістю і самогубством тієї партії, яка

[507] Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия. — М., 1987. — С. 108; Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник. — К., 1987. — С. 105.

[508] *Ленін В. І.* Повн. зібр. тв. — Т. 43. — С. 344.

спробувала б її. Дурістю, бо ця політика економічно неможлива, самогубством, бо партії, які пробують таку політику, зазнають неминуче краху"[509].

У популярній брошурі "Про продовольчий податок" термін "воєнний комунізм" з'явився уперше і був вжитий п'ять разів. Чотири рази він брався в лапки, а в заключній частині брошури вже подавався без лапок. Словосполучення "воєнний комунізм" могло вживатися без лапок, бо сам прикметник "воєнний" віддаляв його від теоретичного, "справжнього" комунізму. Прикметник маскував невдалий комуністичний штурм, тому що відгороджував невдачу трирічного експерименту від комунізму, який, мовляв, попереду. Комуністична ідея залишалася незаплямованою.

АНТИКОМУНІСТИЧНИЙ ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ І ДИКТАТУРА ПРОЛЕТАРІАТУ: ІСТОРІЯ ПРОТИСТОЯННЯ

На початку 1919 р. в Україні сформувалися сприятливі умови для поширення радянської влади. Реорганізована в січні Група військ Курського напрямку як частина військ Українського фронту успішно вела наступ на Армію УНР. А от остання переживала не кращі часи. З її лав виходили дрібні й досить значні повстанські формування, які з поваленням влади гетьмана П. Скоропадського свою воєнну місію вважали виконаною. Частина таких формувань, які перебували під політичним впливом лівих партій, переходили на бік Червоної армії. Зокрема, це були повстанські загони, патроновані боротьбистами, лівими есерами та анархістами. Напевно, найпоказовішим тут є перехід на бік Червоної армії повстанських об'єднань під проводом Н. Махна та Н. Григорієва. Завдяки їм невеликий авангардний загін червоних під проводом П. Дибенка 19 лютого 1919 р. був переформований у Задніпровську дивізію, а повстанці стали називатися 1 та 3-ю Задніпровськими бригадами, а їхні ватажки — Н. Махно та Н. Григор'єв — червоними комбригами.

Подібному переходу сприяла невизначеність стратегії українського державотворення, відсутність єдності як у самій Директорії, так і в середовищі української політичної еліти загалом. Ліва частина її відкрито симпатизувала радянській ідеї, яку розуміла як демократію прямої дії, збудовану на засадах волевиявлення народу, а ради — передусім як органи місцевого самоврядування. Ці симпатії поділила частина селянства, яке ще не встигло вгамувати відчуття земельного голоду, а з практики кінця 1917 — початку 1918 р. винесло ілюзію можливості швидкого оволодіння землею у спосіб, що був запропонований більшовиками. Поза тим повстанці намагалися зберігати певну автономію. Однією з умов входження махновців до складу Задніпровської дивізії було спеціально застережено пункт, про те, що внутрішня організація повстанців залишається незмінною. На недоторканості повстанської організації наполягав і отаман Н. Григор'єв, ведучи телефонні розмови з В. Антоновим-Овсієнком. Зацікавлені в залученні повстанців на свій бік, більшовики спочатку на це погодилися. Можливо, на їхню лояль-

[509] *Ленін В. І.* Повн. зібр. тв. — Т. 43. — С. 203.

ність вплинула невдала спроба реорганізувати в регулярні частини повстанців отамана Зеленого, який теж порвав із Директорією, але не захотів жорстко підпорядковуватися червоному командуванню.

Перші кроки Тимчасового робітничо-селянського уряду УСРР були явно розраховані на принаймні нейтралізацію селянства України обіцянками зрівняльного виділення наділів землі. І це спочатку вдалося, але поворот до політики "воєнного комунізму" різко змінив настрої селянства.

Вже в лютому стали помітними критичні ноти в деяких резолюціях, що вийшли із селянського середовища. Найактивнішою виявилася повстанська маса. 21 лютого 1919 р. з Олександрії, де знаходився штаб григор'ївців, на ім'я голови РНК УСРР Х. Раковського надійшла телеграма з резолюцією делегатів повстанських радянських загонів Херсонщини і представників волостей прифронтової зони. Вона стосувалася майбутнього скликання III Всеукраїнського з'їзду Рад, вирішення земельного питання та інших нагальних проблем. Повстанці заявили, що визнають як єдину і народну радянську владу, але "вибрану вільно без насильства з будь-якого боку". А далі в телеграмі викладалися вимоги "рівного представництва для робітників і селян на майбутній третій Всеукраїнський з'їзд Рад, запровадження повністю закону про соціалізацію землі, який було прийнято на другому Всеукраїнському з'їзді Рад... Селянство Херсонщини висловлює свою незгоду з арештами членів "нашої селянської партії Українських лівих соціалістів-революціонерів". На відміну від керівництва більшовицької партії, яке відмовилося від створення міжпартійних блоків на основі визнання радянської влади, повстанці були переконані, що тільки "об'єднання радянського-революційного фронту зможе повести до знищення всесвітнього капіталізму і встановлення царства праці"[510]. Близькі за змістом вимоги прозвучали і в резолюціях II-го з'їзду представників селянських і робітничих рад від 35 волостей Гуляйпільського району і повстанців-махновців. Зокрема, з'їзд вирішив, що вся земля повинна перейти в руки трудового селянства за такими принципами: "«Земля нічия» і користуватися нею можуть тільки ті, хто трудиться на ній, хто обробляє її, земля повинна перейти у користування трудового селянства України безкоштовно по нормі зрівняльно-трудовій"[511].

Наведені рішення були непоодинокими фактами. 28 березня орган ЦК КП(б)У "Коммунист" звернув на них увагу в передовій статті. "На останніх з'їздах Рад особливо яскраво виявлялася сліпа ненависть заможного селянства до комун і комунізму", — відзначалося у статті. Газета вимагала від членів партії протиставити "чорній роботі контрреволюції, яка затінює навіть напівпролетарським шарам села усвідомлення своїх класових інтересів", широку "не менш переможну, ніж Червона Армія, комуністичну пропаганду". Як показали наступні події, з пропагандою не все було так просто й однозначно, часто її застосування давало зворотний ефект.

---

[510] Центральний державний архів громадських організацій (далі — ЦДАГО) України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 95.

[511] Там само. — Спр. 267. — Арк. 195.

Несприйняття селянством "воєнного комунізму" досить виразно проявилося на III Всеукраїнському з'їзді Рад, при тому, що його склад спеціально відбирався місцевою владою. "Одним з головних моментів внутрішньої політики правлячої партії більшовиків є майже повне усунення всіх інших революційних сил, які, якими б малими з вашої точки зору вони не були б, все-таки були б корисні для того, щоб цими об'єднаними силами зламати контрреволюцію, — зазначив у своїй промові на з'їзді український лівий есер Стрельцов. — Я кажу про переслідування всіх інших партій, котрі стоять тільки в опозиції, але ні скільки не стоять проти радянської влади, як такої. Я кажу про партію Українських лівих с.-р., тобто партію революційного соціалізму, яка має, як би ви не говорили, глибоке коріння у трудовому селянстві..."[512]. Ще більш різко висловився представник лівих есерів Шелонін: "...замість того, щоб всі революційні сили залучити до творчої роботи, стверджується партійна диктатура однієї партії, комуністів, і відштовхуються в силу цього всі інші революційні елементи... Більшовики пішли ще далі. Мало того, що вони абсолютно штучно видалили з усіх Рад представників Харк. Лів. С.-р., вони пустили весь репресивний апарат на нашу партію, вони закривають газети, арештовують наших товаришів, і нещодавно були випадки, коли у Куп'янську і Вовчанську було розстріляно понад 20 членів нашої партії... у цей момент у Харківській холодногірській тюрмі і в Катеринославі продовжують перебувати у заточенні наші товариші, стійкі борці за революцію т. Карелін, т. Саблін, ватажок партизанських загонів. Від імені нашої фракції рішуче протестую і вимагаю, щоб з'їзд прийняв постанову про негайне звільнення всіх лівих с.-р., які перебувають у тюрмах різних міст"[513]. Наведені у промовах лівих есерів факти були не вигаданими, а цілком реальними.

У 1932 р. у стислій передмові до видання стенографічного звіту III Всеукраїнського з'їзду Рад В. Затонський вважав за потрібне акцентувати увагу при характеристиці делегатів-селян на тому, що вони "без сумніву стояли на позиціях бідноти, але в той же час дрібний власник ще міцно сидів у багатьох навіть цих селянських делегатах, які записувалися як співчуваючі комуністам. Це особливо виявилося у виступах по земельному і продовольчому питаннях"[514]. Водночас В. Затонський додає: в цих питаннях на Україні в 1919 р. радянськими й партійними органами було зроблено багато невиправданих і поспішних кроків. Треба відзначити, що він належав до тієї групи більшовицького керівництва, яка вже наприкінці 1919 р. переконалася в помилковості копіювання політики, застосованої у РСФРР, в українське село. Але були такі делегати, які відверто говорили про це на з'їзді. Один із них був Чорнокнижний — помітна фігура у махновщині кінця 1918 — початку 1919 рр. Взявши участь в обговоренні земельного питання, він застеріг від повторення на Україні помилок, допущених в Росії, зокрема щодо методів запровадження комуни. На його думку,

---

[512] III Всеукраїнський з'їзд Рад... — С. 51.
[513] Там само. — С. 52.
[514] Там само. — С. 6.

земельне питання мало вирішуватися не за допомогою теоретичних міркувань, а виходячи з реальної практики: "... я тільки наполягаю на тому, щоб селянам, які до того часу вели своє господарство, самим надати широке право розпоряджатися землею, як вони хочуть на місцях, хоча б на цей єдиний сезон — в протилежному випадку і селяни, і робітники залишаються без хліба. Кажуть, що наше сільське господарство розрушене: не вистачає знарядь і т. д., а повинен сказати, що тут є маленьке перебільшення. Дійсно, дещо поломане і коней не вистачає, але все-таки, якщо селянам дати землю і сказати, що скільки ви попрацюєте, стільки буде ваше, то безумовно вся земля буде засіяна"[515]. У стенограмі зазначається, що ця частина виступу була підтримана оплесками й вигуками "браво". Чорнокнижний вніс пропозицію, щоб селяни-делегати на основі одержаних від виборців наказів самі розробили проект резолюції з'їзду по земельному питанню. Цього, як відомо, не сталося.

Повернувшись додому, Чорнокнижний став ініціатором проведення чергового, III з'їзду представників тепер вже від 72 волостей Олександрівського, Бердянського, Бахмутського, Павлоградського повітів, і від 3-ї Задніпровської бригади та ще трьох повстанських полків Червоної армії. З'їзд відбувся 10 квітня у с. Гуляй-Поле. В центрі уваги з'їзду стояли все ті ж болючі проблеми тогодення: політична ситуація, земельне і продовольче питання. Резолюція з'їзду відбила і гостроту обговорення ситуації, і загальну платформу махновського повстання. В ній говорилося, що до своїх рішень делегати прийшли "без тиску якої б то не було політичної партії" та після всестороннього обговорення. Делегати вважали, що "становище на Україні і Великоросії характеризується захопленням влади політичною партією «комуністів-більшовиків», яка не зупиняється ні перед якими заходами для утримання і закріплення за собою державної влади"[516]. На подібне рішення з'їзду безпосередній вплив мала телеграма П. Дибенка на ім'я свого підлеглого Н. Махна, в якій він називав з'їзд контрреволюційним, погрожував його організаторам репресіями аж до оголошення поза законом і наказував вжити необхідних заходів, щоб недопустити подібних явищ. Ще раніше, наприкінці січня — в лютому, П. Дибенком були проведені арешти й розстріли лівих есерів і анархістів, було припинене видання лівоесерівських газет "Борьба" і "Труд" у Катеринославі. 2 березня 1919 р. командуючий Укрфронтом В. Антонов-Овсієнко повідомляв уряд УСРР про випадок, коли на мітингу П. Дибенко виступав проти Н. Махна, і, начебто останній намагався подати у відставку[517]. Все це, безумовно, позначилося на резолюції з'їзду в Гуляй-Полі. Делегати писали, що III Всеукраїнський з'їзд Рад не став "дійсним і вільним виразником волі трудящих", вони протестували проти реакційних заходів із боку більшовицької влади, які застосовувалися комісарами і агентами "надзвичайок", що надзвичайні комісії

[515] III Всеукраїнський з'їзд Рад... — С. 178.

[516] *Верстюк В.* Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918—1921). — К., 1991. — С. 129—130.

[517] ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 126. — Арк. 1—1 зв.

(ЧК) перетворилися на знаряддя для “придушення трудящих”. Резолюція вимагала проведення соціалізації землі, фабрик і заводів, докорінної зміни продовольчої політики, “заміни реквізиційних загонів правильною системою товарообміну між містом і селом, створення широкої мережі споживчих товариств і кооперативів”, повної свободи друку, зборів для всіх лівих політичних течій, недоторканості членів цих партій.

“Диктатури якої б то не було партії категорично не визнаємо, — відзначалось у резолюції. — Лівим соціалістичним партіям надаємо [право] вільно існувати лише як проповідникам різних шляхів до соціалізму, але право вибору шляхів залишаємо за собою”[518].

Весна 1919 р. виявила різку зміну політичних настроїв селянства, яке не бажало миритися з більшовицькою диктатурою. Антикомуністичні настрої проявлялися в найрізноманітніших формах. Один з уенерівських урядовців, таємно посланий у квітні з Рівного до Києва, розповідав пізніше, що був приємно здивований тим, “як селяни та робітники голосно лаяли «комісарів» і «комуністів» і згадували з вдячністю часи «Петлюри»”. Особливо його здивувала сміливість селянства і кількох залізничників, з якою вони відреагували на вимогу якогось чекіста звільнити вагон і підготувати документи для перевірки: “Озлоблена й без того довгим сидінням на станції публіка почала лаятися, вийти відмовлялася, а селяни й залізничники просто почали лаяти його й усіх «комісарчиків», що тільки «командують» та «кров нашу п’ють», а дехто навіть голосно заявив: «почекайте, прийде на вас Петлюра»”[519].

На зміну політичних настроїв селянства одразу ж відреагували в політичних колах УНР. На початку квітня 1919 р. С. Петлюра ініціював заміну правого уряду С. Остапенка лівим урядом Б. Мартоса, сформованим з українських есдеків та есерів. Цей уряд, на відміну від попереднього, розраховував на підтримку з боку селянського повстанського руху, який розгортався в більшовицькому тилу.

Зважаючи на величезну кількість зброї, яка за попередні роки накопичилася на селі, цілком природно, що антикомуністичні настрої досить швидко переросли в масові збройні виступи проти режиму. Вже на початку січня в північних повітах Чернігівщини поширювались листівки антирадянського спрямування, які були підписані “представники Ради Щербак, Сауйленко, Мартиненко, Фещенко, Рубан, Севрук, Сагатовський..., Артамонов”[520]. Історики висловили припущення, що це був зародок майбутньої “Групи партизан-безвладників”, яка стала політичним ядром Глухівської повстанської республіки. Такі “республіки” стали характерною ознакою часу, вони виникали на території окремих повітів, волостей і навіть сіл, тут створювалася місцева влада, свої територіальні формування, які не допускали на власну територію представників центральної влади. Весною 1919 р.

[518] *Верстюк В.* Махновщина... — С. 130.

[519] Характерник. Моя подорож до Києва через фронт у квітні 1919 р. // Історичний календар-альманах “Червоної калини” на 1928 рік. — Львів, 1927. — С. 118.

[520] ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 234. — Арк. 51.

на Чернігівщині утворився повстанський загін Артамонова, який належав до "Групи партизан-безвладників", загін діяв аж до 1921 р., мав зв'язки з махновцями. Наприкінці лютого на Чернігівщині спалахнуло масове селянське повстання, в лютому—березні аналогічний селянський виступ мав місце в Білопільській волості на Харківщині[521].

1 квітня декретом уряду УСРР був оголошений поза законом отаман Зелений. Свій загін український лівий соціал-революціонер Данило Терпило, уродженець села Трипілля, організував ще восени 1918 р. у період боротьби селянства з гетьманщиною; в лавах Армії УНР повстанці Зеленого сформували 1-шу Дніпровську повстанську дивізію, однак через розбіжності з політикою Директорії Зелений розпустив дивізію після падіння гетьманської влади. Як уже говорилось вище, до Червоної армії він не пристав, хоч і вів із цього приводу деякі переговори. В березні Зелений підняв повстання проти більшовицького режиму. В декреті РНК його звинувачували в грабежі й терорі мирного населення, антисемітизмі, в заколоті проти радянської влади, але дії зеленівців розглядалися ще локально як поодинокий виступ у Васильківському повіті Київської губернії. Минуло лише три дні й 4 квітня РНК УСРР змушений був ухвалити ще один аналогічний декрет, яким оголошував поза законом вже не одного, а кількох отаманів (Соколовський, Батрак (Гончар), Орловський), яких так само звинувачували в терорі та розстрілах мирного населення, створенні банд.

На очах розгубленої більшовицької влади протягом лічених тижнів народилося нове явище, яке більшовицька ідеологія називала куркульською контрреволюцією, а сучасні історики — антикомуністичним селянським повстанським рухом. Спочатку найактивніше цей рух виявив себе в Київській, Чернігівській та Полтавській губерніях. Тут виникли десятки повстанських загонів, які намагалися блокувати функціонування більшовицьких органів влади в місцях власної дислокації. Крім визнаних "поза законом" загонів Зеленого, Соколовського, Гончара, Орловського, в Київській губернії з'явилися формування Волинця, Клименка, Коломійця, Струка, Шляхового. У квітні на Київщині виник підпільний Всеукраїнський ревком на чолі з Ю. Мазуренком та Головний повстанський штаб. В зверненні Всеукраїнського ревкому "До селян і робітників України" було декларовано гасло незалежності Української соціалістичної республіки, а відтак лунали заклики не підтримувати "окупантів та спекулянтів на комунізмі", боротися з урядом Х. Раковського[522]. До складу ревкому входив отаман Зелений, під його головуванням діяв Перший повстанський кіш, що складався з двох повстанських дивізій. Чисельність повстанців Зеленого не вдається визначити точно, але, за даними червоних, за отаманом ішло не менше 12 тис. осіб. Як повідомляв наркомат військових справ УСРР, наприкінці квітня зеленівці контролювали територію в районі Ржищева—Трипілля—Обухова—Германівки—Кагарлика. А в районі Рокитного смуга пов-

---

[521] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 35. — Арк. 22.

[522] *Захарченко П., Земзюліна Н., Нестеров О.* У поході за волею (селянський повстанський рух на Правобережній Україні у 1919 р.). — К., 2000. — С. 93.

станського фронту розтягнулася на 60 верст. Проти них були кинуті підрозділи 15 радянського полку, посилені панцерниками[523]. В кінці першої декади квітня Зелений розгорнув наступ на Київ, повстанці проникали в приміські околиці. В наступі на Київ брали участь ще кілька повстанських груп. Найбільш успішними були дії отамана І. Струка. Територією дії струківців була північ Київщини, зокрема Чорнобильський повіт. Струк був уродженцем Горностайпільської волості, служив у російському флоті під час Першої світової війни, брав участь в українізації армії, був делегатом II та III Всеукраїнських військових з'їздів 1917 р. Брав участь у антигетьманському повстанні, а весною 1919 р. виступив проти влади більшовиків. По селах Чорнобильського повіту поширювались листівки із гаслами "Геть комісарів з України", видавалась газета "Вільний край". За даними Центрального бюро зв'язку та інформації наркомвоєну УСРР, Струк на початку квітня провів мобілізацію. Сам отаман стверджував, що його військо мало до 35 тис. бійців і називалося Першою повстанчою армією УНР.

Насправді ж відсутність достатньої кількості зброї і — особливо — набоїв обмежувала кількісний склад загону. За даними більшовицьких джерел, в загоні Струка на початок травня нараховувалось 1500 повстанців, але лише 800 мали гвинтівки, на озброєнні загону було 8 кулеметів і навіть дві легкі гармати. Окрім того, в районі Іванкова діяв повстанський загін чисельністю 800 осіб, озброєних 400 гвинтівками й 5 кулеметами, в Горностайполі — загін із 300 осіб із 200 гвинтівками, а в Хабному нараховувалось 200 струківців. Взаємодіяли із загонами Струка і повстанці з лівого берега Дніпра. В повідомленні з Чернігівської губернії від 13 квітня відзначалося: "В с. Сварожьє — 300—400 чол. при 10 кулеметах в контакті зі Стуком і Марусею. Банди Струка не становлять такої небезпеки для Остра, як повстанці с. Сварожьє, яке поголовно озброєне і веде наступ на Остер"[524].

8 квітня повстанці Струка розбили поблизу Вишгорода чекістський загін, яким командував начальник особливого корпусу ВУЧК Ф. Ніколаєнко. Чекістам не допомогла навіть підтримка кораблів Дніпровської військової флотилії. Ця перемога відкрила повстанцям шлях на Київ. На світанку 10 квітня до 3-х тис. повстанців захопили Куренівку і Поділ. Бій у місті продовжувався цілу добу, кількісна перевага ворога, погане знання міської топографії та відсутність боєприпасів змусили повстанців відступити. 15 квітня голова Всеукраїнської надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією М. Лацис звернувся до громадян України з відозвою про допомогу ВУЧК, в якій визнав у своєрідний спосіб ("как саранча со всех местностей нахлынули бандиты и грабят среди белого дня советские учреждения и граждан"[525]) масовий спротив радянській владі. Відозва не мала жодних позитивних для влади наслідків. Вже за два дні газета "Известия ВУЦИК" змушена була визнати, що вся територія України вкрита мережею повстан-

---

[523] Російський державний військовий архів (далі — РДВА). — Ф. 103. — Оп. 1. — Спр. 21. — Арк. 42, 44.

[524] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 56. — Арк. 30 зв.

[525] На защите революции. Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии. 1917—1922 гг.: Сб. док. и мат. — К., 1971. — С. 57.

ських штабів та центрів. Головні з них знаходились у Києві, Фастові, Вінниці, Полтаві, Лубнах, Миргороді, Білій Церкві. Фастівський штаб керував повстанським рухом на Правобережній Україні, а миргородський — на Лівобережжі.

На території Лохвицького і Лубенського повітів Полтавської губернії в квітні діяв загін Ангела, у Прилуцькому повіті — загони Ковтуна, Вернигори, Близнюка, під Костянтиноградом — повстанці Гуленка.

Всього у квітні 1919 р. органи НКВС УСРР зареєстрували 93 "контрреволюційні виступи". До центрального бюро зв'язку та інформації наркомвоєна УСРР надходила інформація про численні загони без імен і з претензійними назвами на кшталт "куреня смерті", який діяв у Борзенському повіті. Повстанські загони досить сильно різнилися за чисельністю: від десятків до кількох тисяч повстанців. Наприклад, великим числом відрізнявся загін Гончара, що діяв між Васильковим і Фастовом, він не тільки мав 8 тис. особового складу, але й 8 гармат та 18 кулеметів[526]. Протягом весни повстанський рух охопив практично всю територію УСРР.

Згодом радянські керівники не раз змушені були визнати, що в 1919 р. радянська влада на Україні не поширювалася далі губернських і повітових центрів. Так, весною в Глухівському повіті нараховувалось 2500 повстанців, таку саму чисельність мав червоний гарнізон, у сусідньому Шосткінському повіті "з огляду на існування анархістських банд" з 26 лютого було введено воєнний стан[527]. Терміново треба було з'ясувати соціальну природу виступів, проаналізувати їхні політичні гасла й виробити ефективну систему боротьби. Спеціально із цією метою був зібраний 6—9 квітня 1919 р. пленум ЦК КП(б)У, який результати своєї роботи виклав у спеціальній резолюції "Куркульська контрреволюція і завдання партії". Отже, виступи були кваліфіковані як куркульські. При досить значному обсязі цього документа в ньому так і не вдалося чітко визначити сутність "куркульської контрреволюції". З одного боку, тривожно відзначалося, що вона є "найбільшою ставкою імперіалістичної буржуазії в боротьбі за повалення Радянської влади", з іншого — вказувалося на те, що небезпечною для робітничо-селянської влади куркульська контрреволюція стане тільки в тому разі, "якщо куркульству і його партіям (до них зачислялися ліві есери і «незалежники». — *Авт.*) вдасться повести за собою маси середнього селянства і хоч до деякої міри похитнути єдність фронту пролетаріату і біднішого селянства". В резолюції так і залишилося нез'ясованим чи вдалося куркульству оволодіти середнім селянством, не знайшлося обґрунтованої відповіді й на питання чому, ставши найбільшою ставкою імперіалізму в поваленні радянської влади, ця контрреволюція використовує "поєднання контрреволюційних лозунгів з радянськими"[528]. Основні причини, які сприяли розвитку антикомуністичного спротиву, пленум побачив: по-перше, в темності се-

[526] РДВА. — Ф. 103. — Оп. 1. — Спр. 21. — Арк. 2—2 зв.

[527] Трудящі Сумщини в боротьбі за владу Рад (1917—1920): Зб. док. і матер. — Суми, 1957. — С. 99—100.

[528] Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: В 2-х т. — Т. 1. — К., 1976. — С. 54.

лянської маси, її неправильному уявленні про програму комунізму на селі, по-друге, в помилках окремих представників радянської влади на місцях, які іноді порушували вказівки центральних державних і партійних органів в галузі земельної, національної та продовольчої політики. Таким чином, питання про невідповідність "владної політики" інтересам селянства навіть не ставилося. Правомірність акцій, що проводилися, не підлягала сумніву, треба було лише ліквідувати селянську темність і окремі промахи.

За таких передумов вибудовувалася і програма конкретних дій. Пропонувалося зміцнити союз пролетарів і напівпролетарів села шляхом масового створення комбідів, висувалося "завдання нещадного придушення куркульської контрреволюції", була сформульована вимога: негайно розгорнути найширшу усну агітацію на селі з роз'ясненням програми й тактики більшовиків.

По суті, резолюція квітневого пленуму ЦК КП(б)У була класичним зразком вирішення більшовиками селянської проблеми. Оскільки основним рушієм соціального розвитку визнавалася класова боротьба, то, ясна річ, що на селі повинні були існувати класи-антиподи. Один із них — поміщицький, його ліквідація була важливою складовою частиною революції, але вона, за Леніним, знаменувала лише одну фазу революції — буржуазно-демократичну. Для переходу на більш високий щабель — до революції соціалістичної — цього недостатньо, теорія вимагала поглиблення класової боротьби. Але хто ж тепер виступить її суб'єктом? Виявляється, селянство повинно пережити боротьбу у власному середовищі. Так виник поділ селянства на три групи: бідноту, середнє і заможне селянство (куркульство). Мав він досить умовний характер і більше свідчив про майнову диференціацію селянства, яка властива будь-якій соціальній страті, ніж про різні соціальні функції селянських прошарків і наявність антагонізму між ними. Як правило, основу всіх наукових обґрунтувань із цього приводу становила кількість землі, тягла і реманенту, якими володів селянин. До 5 десятин — бідняк, від 5 до 10 — середняк і вище 10 десятин — куркуль. При цьому жодного значення не надавалося кількісному складу сім'ї, ще менше уваги зверталося на якість землі, рівень агрокультури. Для прикладу зазначимо, що в Таврійській губернії з однієї десятини землі збирали 42 пуди зерна, а в Подільській — 62,2. У Старобільському багатоземельному повіті одна десятина приносила чистого прибутку в 1914 р. 3,83 крб., а у Сумському — 18,52 крб. Що ж у такому випадку значить сама по собі кількість землі? А до якої категорії віднести селянське господарство, яке займається промислами, тримає млин, використовує розташовані поблизу міські ринки, куди постачає овочі, молоко, м'ясо? Але в ті часи такі питання не ставилися більшовиками, і відповіді на них вони не шукали. Не прагнули більшовицькі теоретики виробити чіткі критерії визначення як бідняка і середняка, так і куркуля. З приводу останнього створювався політичний і соціальний стереотип хижака, лютого ворога революції, пролетаріату і всієї прогресивної частини суспільства. Цілу низку таких визначень-інвектив, як відзначалося вище, зробив В. Ленін. Протягом громадянської війни він час від часу повертався до них. "Скрізь жадна, що обжерлася, звіряча куркульня з'єднува-

лася з поміщиками і капіталістами проти робітників і проти бідноти взагалі, — писав він. — Скрізь куркульня з нечуваною кровожерливістю розправлялася з робітничим класом. Скрізь вона в союз з іноземними капіталістами проти робітників своєї країни"[529].

Лише в червні—липні 1920 р., готуючи тези до II конгресу Комінтерну, В. Ленін намагається дати конкретний критерій визначення куркульства. Таким стає господарювання "по загальному правилу з декількома найманими робітниками"[530]. Звернувшись до статистики того часу, побачимо що в 1920 р. найману працю застосували в Кременчуцькій губернії — 1,8 % господарів, Миколаївській — 0,8 %, Одеській — 2,5 %. У 1917 р. цей показник коливався в межах 6—8 %. Зважимо й на те, що наведена статистика не розрізняла найм з одним і декількома найманими робітниками. Ясна справа, що не цим критерієм користувалися представники радянських органів, проводячи в селі аграрну та продовольчу політику, очищаючи обрані селянством ради від небажаного елементу. Як відзначалося вище, при "викачуванні" хліба "куркульськими" нерідко називалися цілі села й волості. Наступні події показали, що така позиція не мала реальних підстав і значно ускладнила перебіг громадянської війни. Особливою прямолінійністю в даному питанні відзначався ЦК КП(б)У. Ще на початку березня 1919 р. коли політика "воєнного комунізму" лише набувала своїх загальних обрисів, а селянство масово не виявляло незадоволення, III з'їзд КП(б)У знайшов за потрібне попередити партію про небезпеку "куркульської контрреволюції, що насувається" і закликав до нещадної боротьби з куркулем, організованої державної реквізиції та конфіскації "у нього всіх хлібних лишків у тих випадках, коли він лишається глухим до страждань голодуючих братів і нишком збуває хліб спекулянтам"[531]. 3-го квітня, за декілька днів до пленуму ЦК КП(б)У газ. "Коммунист" опублікувала статтю Г. Пятакова "Захисний колір контрреволюції", в якій один із лідерів українських більшовиків провину за повстання, які охопили цілий ряд сільських місцевостей, покладав на куркулів і контрреволюційні партії. Куркулі, писав він, "проникаючи у саму товщу середнього селянства, шляхом брехні і обману, наклепів і цілого сплетіння революційних і контрреволюційних лозунгів збивають селянство з правильного шляху, вміло спрямовуючи незадоволення, що виникає завдяки економічній розрусі у русло боротьби з радянською владою".

Рішення III з'їзду КП(б)У, квітневого пленуму ЦК(б)У говорили про те, що переважна більшість партійного і радянського керівництва республіки стояла на тому, що українське село переживає історичний момент боротьби за остаточну перемогу соціалістичної революції, і там, де біднота ще не повністю усвідомила свої класові інтереси, треба їй допомогти в цьому. Створення образу підступного, активно діючого ворога-куркуля, попри все інше, становило одне із основних завдань засобів масової інформації. 3-го травня

[529] *Ленін В. І.* Повне зібр. творів. — Т. 37. — С. 37.

[530] Там само. — Т. 41. — С. 167.

[531] Комуністична партія України в резолюціях...: В 2-х т. — Т. 1. — К., 1976. — С. 47, 51.

харківський “Комунар” відзначив: “Куркульські повстання означали, що село вже розкололося, що громадянська війна пустила там глибоке коріння і що сільські багатії робили відчайдушні зусилля, щоб відбитися від наступу бідноти, зберегти в своїх руках владу і вплив”. Явно бажане газета намагалася зобразити дійсним. Між тим, українське село не демонструвало ознак розколу. Спроба створити комбіди помітних успіхів не мала. Інструктор В. Семеняка у червні 1919 р. повідомляв з Подільської губернії: “...комбіди були організовані всюди, але більшість з них не відповідає своєму призначенню”[532]. Ще раніше з Полтавської губернії Наркомпрод інформували: “Надії, що комбіди будуть сприяти зсипці хліба проблематичні”[533]. Аналізуючи характер цих організацій, доповідач на Новозибківській конференції КП(б)У заявив: “Наші комбіди були і залишаються комбідами тільки на папері”[534]. Спроби здійснення агітаційно-роз’яснювальної роботи кардинальним чином змінити становище на селі не могли, та й агітаторів не вистачало. Село трималося замкнуто, ініціативи щодо здавання хліба не виявляло. Різноманітна інформація про це надходила до Наркомпроду. Зокрема, з Пирятинського пов. Полтавської губернії 11 квітня доповідали: “Бували випадки, що цілі волості виносили рішення про непідкорення обліку”[535]. Київський губпродком констатував у липні: “З погляду на те, що виявилося небажання куркулів віддати хліб добровільно, навіть в обмін на фабрикати, вирішено застосувати по відношенню до них самі рішучі заходи”[536].

Із запропонованих резолюцією квітневого пленуму ЦК КП(б)У заходів на порядку денному залишався останній — рішуче придушення куркульської контрреволюції. Саме він найбільш активно застосовувався. У квітні проти селянських виступів було кинуто 21 тис. бійців і командирів Червоної армії, активну участь у цій боротьбі брала ВУЧК. Фактично, боротьба з повстанськими загонами мало чим відрізнялася від фронтових дій і навіть офіційно одержала назву Внутрішнього фронту. При ліквідації виступу Зеленого Червона армія активно використовувала гармати, кораблі Дніпровської річкової флотилії, які не раз обстрілювали артилерійським вогнем Трипілля та Плюти.

Застосовувалися найжорстокіші й найбрутальніші форми боротьби з повстанством. Голова РНК Х. Раковський у травні повідомляв своїм найближчим соратникам: “... система придушення повстань найдикіша”[537]. Очевидно, передбачалося, що в такий спосіб, затероризувавши село, вдасться здолати його опір. На практиці опір села не тільки не ослабнув, а й значно посилився до літа 1919 р. Впродовж перших двох декад липня органи НКВС зареєстрували на території УСРР 207 антикомуністичних виступів. До того ж політика “воєнного комунізму” і викликаний нею повстанський рух надзвичайно швидко підірвали боєздатність частин Українського фронту.

[532] ЦДАВО України. — Ф. 340. — Оп. 1. — Спр. 526. — Арк. 34.
[533] Там само. — Спр. 43. — Арк. 201.
[534] ЦДАГО України. — Ф. 17. — Оп. 6. — Спр. 79. — Арк. 3 зв.
[535] ЦДАВО України. — Ф. 340. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 75.
[536] Там само. — Спр. 98. — Арк. 6 зв.
[537] Там само. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 241. — Арк. 51.

Можливо, одним із перших проявів антикомунізму в Червоній армії став виступ військового гарнізону в Миргороді в другій половині березня. В матеріалах інформаційного відділу РНК вказувалося, що повсталий гарнізон розстріляв членів місцевого виконкому і ЧК, видав відозву про захоплення Києва та кількох інших міст України. 4 квітня начальник оперативного управління штабу Українського фронту Молихін інформував: "Станція Миргород зайнята повстанцями, зв'язок Кременчуг—Ромоданівка зруйновано. Залізнична колія від Ромоданівки на Миргород розібрана"[538]. У зв'язку із цим штаб фронту направив на Полтаву збройні сили для відновлення контролю над регіоном. Через короткий проміжок часу подібна інформація втратила сенсаційність і стала буденною, адже аналогічні повідомлення становили переважну частину інформаційних зведень ВУЧК.

2 квітня 1919 р. у Переяславі в розташуванні одного з червоних полків відбувся мітинг, в якому взяли участь комбриг О. Богунський та комполку І. Лопаткін. Мітинг завершився ухвалою відозви, автором якої був незалежник О. Грудницький. У відозві говорилося, що влада в Україні повинна належати місцевим людям — українцям, а не окупантам та спекулянтам на комунізмі. Мітингуючі застерігали, що "комуни силою ніхто не повинен заводити, коли на це немає згоди народу"[539].

Першим помітив небезпеку негативного впливу "воєнно-комуністичних" заходів на армію В. Антонов-Овсієнко. 17 квітня він інформував особисто Леніна про те, що "наша майже виключно селянська армія розхитується політикою, яка зміщує середняка з куркулем /.../, яка проводить «продовольчу диктатуру» при підтримці московських продармійців, при майже повній відсутності Радянської влади на місцях /в селах/.

На Правобережній Україні робота надзвичайок і продекспедиторів, які спираються на «інтернаціональні» загони, відроджує націоналізм, піднімаючи на боротьбу з «окупантами» все населення без різниці.

Земельна політика, яку проводить Мещеряков, не враховує місцевих особливостей /.../ Українська армія, яку будували не лише комуністи, але й українські есери, ліві есери, анархісти, погано піддається дисципліні, не уникала партизанського, повстанського духу і аж ніяк не може в масі своїй вважатися цілком надійною нашою опорою. Наша земельна і національна політика на Україні в корені підривають всі зусилля військових перебороти ці впливи розкладу"[540]. Командуючий Укрфронтом пропонував радикально змінити загальний політичний курс, ввести до складу уряду УСРР представників політичних партій, пов'язаних із селянством, змінити аграрну політику, пам'ятати про національний такт та місцеві особливості. Антонов-Овсієнко мав цілковиту рацію, але до його думок в Москві не поспішали прислухатися. Більше того, голова Реввійськради РСФРР Л. Тро-

---

[538] Советская деревня глазами ВЧК—ОГПУ—НКВД. 1918—1939: Док. и мат. — В 4-х т. — Т. 1. — 1918—1922. — М., 1998. — С. 126—127.

[539] *Антонов-Овсієнко В.О.* В боротьбі проти Директорії // Літопис революції. — 1930. — № 3—4. — С. 87—88.

[540] *Антонов-Овсеенко В.А.* Записки о гражданской войне: В 4-х т. — Т. 4. — М.; Л., 1933. — С. 148.

цький 1 травня 1919 р. подав на розгляд ЦК РКП(б) доповідь про необхідність реорганізації Українського фронту, в якій піддав гострій критиці позицію Антонова-Овсієнка та вносив до порядку денного питання про жорстку боротьбу з партизанськими рецидивами, насамперед наголошував на необхідності покінчити з виборністю командного складу, критикою окремими командирами політики вищих військових командирів Червоної армії та керівників радянської влади. ЦК РКП(б) 4 травня підтримав позицію Троцького і ухвалив рішення про об'єднання російських та українських армій під загальним керівництвом[541].

Тим часом незадоволення в армії зростало. 9 травня кавалер ордена Червоного Прапора начдив Н. Григор'єв оголосив виступ проти уряду Х. Раковського. Безпосередньою причиною повстання стало невдоволення бійців його дивізії, які після взяття Одеси, повернулися додому на Єлисаветградщину для відпочинку і знайшли свої села пограбованими продзагонами. Але суперечності між Григор'євим і більшовицькою диктатурою визрівали ледь не з того самого моменту, коли отаман згодився на певних умовах увійти до складу Червоної армії. 1 березня Григор'єв направив голові РНК УСРР Х. Раковському різку телеграму, в якій попереджав, що припинить бойові дії, якщо в тилу його загонів "буде запроваджуватись така погана влада"[542]. В наступні два місяці напруга наростала. Неминуча розв'язка сталася на початку травня. Григор'єв випустив універсал, в якому фактично виклав мотиви свого вчинку: "Народе український, народе замучений [...] політичні спекулянти обманули тебе і хитрими заходами використали твою довірливість, замість землі і волі тобі насильно нав'язують комуну, надзвичайку і комісарів із московської «обжорки», тої землі, де розп'яли Христа. Ти працюєш день і ніч, ти світиш каганцем, ти ходиш у постолах і в штанях з мішка, замість чаю ти п'єш гарячу воду без цукру, але ті, що обіцяють тобі світлу будучність, експлуатують тебе; з тобою воюють зі зброєю в руках, забирають твій хліб, реквізують твою скотину, і запевняють тебе, що все це на користь народну [...] Народе український! Бери владу в свої руки. Хай не буде диктатури ні окремої особи, ні партії! Хай живе диктатура працюючого люду, хай живуть мозоляві руки селянина та робітника!

Геть політичних спекулянтів! Геть насильство справа, геть насильство зліва!"[543]

Політична програма григор'євців була сформульована максимально просто: добитися права народові організувати дійсно народну владу, яка уявлялася як вільно обрана народом система рад, аж до Всеукраїнського з'їзду рад, який "дасть нам уряд, якому ми підляжемо і свято виконаємо волю його"[544].

---

[541] The Trotsky papers 1917—1922 / V. 1—2. — V. 1. — Paris, 1964—1971. — P. 390—392.

[542] *Горак В.* Повстанці отамана Григор'єва (серпень 1918 — серпень 1919 рр.): Історичне дослідження. — Фастів, 1998. — С. 98.

[543] ЦДАГО України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 264. — Арк. 288а.

[544] Там само.

Н. Григор'єв закликав села й волості формувати повстанські загони, захоплювати повітові центри, а сам рушив свої частини (15 тис. піхотинців, 1 тис. кавалерії, 50 гармат, 6 бронепотягів[545]) у напрямку Києва, Катеринослава, Полтави. Порівняно легко, не відчувши особливого опору з боку тилових частин Червоної армії, григор'євцям вдалося оволодіти Катеринославом, Черкасами, Кременчуком, Миколаєвом, Херсоном. Ряд червоноармійських частин перейшов на бік Григор'єва, цілком поділяючи гасло "геть московську обжорку".

Успіхи перших днів виступу полягали в тому, що під зверхництвом Григор'єва було зібрано цілу низку дрібних і більших повстанських загонів із достатньо великої території Херсонщини та Таврії. Повстанці були місцевими селянами, їхні політичні настрої були співзвучними настроям їхніх домівок та сільських громад, а до повстанських лав їх штовхнула необхідність боронити свої інтереси. Саме їхнім виразником і захисником виступав Григор'єв. Як говорилося в одному із звітів червоних, отаман був "далеко не ординарною особистістю". Син селянина Олександрійського повіту, з робітничим стажем (працював слюсарем) та достатньо для селянина чи робітника освічений і з великим життєвим досвідом, Никифор Григор'єв здобув початкову освіту в чотирикласному міському училищі, а згодом вчився на курсах Перминова в Києві, Тверському кавалерійському та Одеському військовому училищах, які, правда, не закінчив. Брав участь у російсько-японській та світовій війні, мав сім поранень, що свідчило про особисту відчайдушність та сміливість. Про це говорили і 4 георгіївські хрести. До того ж Григор'єв завжди відзначався лівизною переконань. 1906 р. був виставлений кандидатом на виборах до Державної думи, але, висланий владою з повіту, до Думи не потрапив. Така людина не часто траплялась у селянському середовищі, а коли траплялася, мала незаперечний авторитет. В характеристиці, яку дало Григор'єву червоне командування, відзначалася його велика популярність серед селян Олександрійського повіту, а також розум, відвертість, сміливість і хитрість[546].

Зробивши виклик комуністичній владі, Григор'єв звернувся з пропозицією об'єднати сили до іншого червоного комбрига і ватажка повстанців Н. Махна. Однак махновці вирішили до виступу не приєднуватися. У них були свої резони, на їхньому фронті активізувались денікінці. Однак зазначимо, що несуголосність, певна спонтанність дій повстанців, їхнє невміння, а часто й небажання йти до об'єднання були ахілесовою п'ятою повстанського руху. Часто траплялося, що окремі повстанські загони, а радше їхні отамани, ворогували між собою. Так було, зрештою, між Григор'євим і Махном. Забігаючи наперед, відзначимо, що Григор'єв загинув від кулі махновців у липні 1919 р.

Але початок травня був часом його тріумфу. На 12 травня григор'євські підрозділи захопили Кременчук, вузлову ст. Бобринська та Черкаси. В Черкасах до повсталих приєдналися 2-й радянський полк та караульний бата-

[545] РДВА. — Ф. 4. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 294 зв.
[546] Там само. — Арк. — 282 зв.

льйон майже в повному складі. Подібна ситуація наступного дня повторилася в Катеринославі, де на сторону григор'євців перейшов Чорноморський полк, та в Херсоні, де до повсталих приєдналися два полки. Під впливом подій у Херсоні підняв антикомуністичний виступ флотський напівекіпаж у Миколаєві. За кілька днів під контролем григор'євців, крім названих міст, опинилися Кривий Ріг, Кобеляки, П'ятихатки, Чигирин, Новомиргород, Берислав, Миронівка та ін.[547] На підконтрольних територіях григор'євці насамперед знищували більшовицькі органи влади та осередки ЧК, разом із тим виступ був позначений значною кількістю єврейських погромів, найбільший з яких стався в Єлисаветграді.

Приклад Григор'єва активізував інших повстанських ватажків. У зведенні інформаційного відділу Київського губкому КП(б)У від середини травня повідомлялося, що південна частина Київського повіту була охоплена повстанським рухом Зеленого, за яким ішла і "значна частина біднішого селянства"[548]. Центральне бюро зв'язку та інформації при наркомвоєні УСРР в бюлетенях за травень відслідковувало і фіксувало активізацію повстанства як на Правобережній Україні, так і в Полтавській та південних повітах Чернігівської губернії[549].

Повстанський рух змусив більшовиків внести певні зміни у запроваджений ними курс. Ще наприкінці березня, за вказівкою з Москви, було анульовано резолюцію III з'їзду КП(б)У про недоцільність політичних блоків з іншими партіями, у квітні спеціальною директивою, підписаною В. Леніним, ЦК КП(б)У пропонувала укласти зі створеною у березні 1919 р. партією боротьбистів* угоди про включення її представників до уряду УСРР. У травні боротьбисти очолили наркомат освіти (М. Панченко), юстиції (М. Лебединець), фінансів (М. Литвиненко) та Раду народного господарства (К. Тараненко), заступником наркома продовольчих справ призначили П. Любченка, заступником голови ВУЧК — Яковлева[550]. До складу ЦВК Рад України поряд із боротьбистами увійшли ліві есери (борбисти). У Всеукраїнському з'їзді волвиконкомів брали участь представники УСДРП(незалежних-лівих). У травні відновилися видання деяких газет згаданих партій.

Уряд вирішив передати частину земель Укрголовцукру в зрівняльний розподіл, а також ліквідувати повітові ЧК, де траплялося найбільше зловживання. Однак у жодному державному чи партійному більшовицькому документі не піддавалися сумніву основи політики "воєнного комунізму". Зазначені заходи носили відверто косметичний характер. Цікаво, що це не

---

[547] *Горак В.* Назв. праця. — С. 160.

[548] ЦДАГО України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 264. — Арк. 195.

[549] РГВА. — Ф. 103. — Оп. 1. — Спр. 21. — Арк. 50—72.

* Українська партія соціалістів-революціонерів-комуністів (боротьбистів) утворилася з лівого крила УПСР на Установчому з'їзді у Харкові 3—11 березня 1919 р. Партія оголосила, що стоїть на радянській платформі, в політичних тезах, ухвалених з'їздом, визнавався соціалістичний характер революції та диктатура пролетаріату, однак боротьбисти розходилися з більшовиками щодо вирішення національного питання.

[550] *Майстренко І.* Історія мого покоління: спогади учасника революційних подій в Україні. — Едмонтон, 1985. — С. 55.

було таємницею для боротьбистів. Один із найавторитетніших істориків боротьбизму, член цієї партії 1919 р. І. Майстренко так оцінював угоду власної партії з більшовиками: "Боротьбистська партія послала до коаліції групу діячів, тільки щоб показати, що боротьбисти за радянську владу в найкритичніший для неї період. Але від коаліції партія боротьбистів не чекала великих наслідків. Було вже пізно виправляти антиукраїнську політику більшовиків"[551]. Проте заради об'єктивності відзначимо, що боротьбисти публічно засудили не тільки виступ Григор'єва, але й повстанський рух. У спеціальному зверненні ЦК УПСР(боротьбистів) категорично відмежувався від будь-якої причетності до повстанського руху і оголосив, що "всяке повстання проти сучасного уряду партія рахує ударом в спину міжнародній соціалістичній революції"[552].

Головна ставка в подоланні виступу Григор'єва робилась більшовиками не на політичні, а на збройні методи. Більшовики змушені були кинути проти повстанців не лише всі наявні резерви, але й знімати задля цього військові частини з фронту. Було організовано три групи військ — Харківська, Київська та Одеська, які з різних боків комбінованими ударами намагались атакувати повстанців. Червоним вдалося за деякий час зібрати до 30 тис. військових, особливістю цих підрозділів було те, що більшість із них не були пов'язані будь-яким чином з українським селянським середовищем. Це були так звані полки інтернаціоналістів, чекісти та мобілізовані в армію члени більшовицької партії. Неймовірними зусиллями до кінця травня більшовикам вдалося ліквідувати григор'євський виступ. Його придушення здійснювалося найжорстокішими способами. За голову живого чи вбитого Григор'єва було обіцяно 100 тис. крб., за голови його помічників, а також отаманів Зеленого, Струка, Ангела — вдвічі менша сума[553]. Командири окремих загонів отримали право розстрілу на місці всіх запідозрених у симпатіях до повстанців і тих, у кого виявиться зброя. Ленін вимагав не пропускати моменту перемоги над Григор'євим і розстрілювати за кожну приховану гвинтівку[554]. Особливо жорстоко поводились із полоненими григор'євцями. Ю. Щаденко, який брав участь у придушенні виступу, пізніше писав, що в Єлисаветграді було розстріляно понад 500 полонених[555].

З великим напруженням, за допомогою фронтових частин, на кінець травня виступ Григор'єва вдалося придушити. Григор'євці, за даними червоних, втратили вбитими 4 тис. осіб, 2 тис. потрапили в полон, решта були розпорошені, дрібні загони їх переховувалися в селах Єлисаветградщини, сам отаман перебував в районі рідного села Верблюжки. К. Ворошилов, на якого було покладене загальне керівництво розгромом Григор'єва, 25 трав-

[551] *Майстренко І.* Історія мого покоління: спогади учасника революційних подій в Україні. — Едмонтон, 1985. — С. 56.

[552] ЦДАГО України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 264. — Арк. 292.

[553] Там само. — Арк. 56.

[554] Гражданская война на Украине 1918—1920: Сб. док. и мат.: В 3-х т., 4-х кн. — К., 1967. — Т. 2. — С. 85.

[555] *Щаденко Е. А.* Григорьевщина // Гражданская война. 1918—1921: В 3-х т. — Т. 1: Боевая жизнь Красной Армии. — М., 1928. — С. 88.

ня доповідав вищому політичному керівництву більшовиків, що завдання виконане лише наполовину, тому що григор'євщина лише воєнними діями не може бути остаточно ліквідованою, "навпаки поширившись селами при співчутті їм селян популярні і непопулярні авантюристи загрожують затяжною, виснажливою війною, до якої ми підготовлені ще менше, ніж до боротьби компактними силами вздовж залізниць, як було тепер". Було в рапорті Ворошилова і таке визнання: "У критичний момент не було жодної цільної, стійкої частини для виступу проти Григор'єва. Багато полків перейшло на бік Григор'єва, інші оголосили (себе) нейтральними, деякі почали виконувати бойовий наказ, але почали з розгрому надзвичайок, єврейських погромів і тому подібного"[556].

Григор'євський виступ порівняно швидко видихнувся, проте, незважаючи на свою локальність, він мав кілька далекосяжних наслідків. Насамперед він остаточно зламав і поховав план походу Червоної армії в Центральну Європу на підтримку світової революції. По-друге, під його впливом відбулася серйозна дестабілізація ситуації в Донбасі, де білі перехопили військову ініціативу. І по-третє, що напевно, найважливіше, він поставив більшовицьке керівництво перед необхідністю терміново вирішити питання: "Що робити з Україною?".

На початку 1919 р., коли значна частина України перебувала під контролем Директорії, а похід Червоної армії лише розгортався, в більшовиків не було іншого шансу на перемогу, як проголошення УСРР, та визнання права українців на власну радянську державність. Але у квітні ситуація досить різко змінилась, Армія УНР не становила відчутної загрози пролетарському режимові, вона перебувала на межі повної поразки. Куди істотнішою небезпекою став повстанський рух і сформовані з тих самих повстанців частини Українського фронту. 1 травня 1919 р. Л. Троцький направив у ЦК РКП(б) та ЦК КП(б)У доповідь, яку просив обговорити й підтримати. Доповідь стосувалася майбутньої долі Українського фронту. "Зараз настав момент, коли потрібно твердо і ясно сказати: від імпровізованих повстанських загонів революція взяла все, що могла взяти, — писав голова РВРР, — далі ці загони стають не тільки небезпечними, але прямо згубними для справи революції"[557]. Л. Троцький вважав, що ситуація наблизилася впритул до критичної межі, коли негайно потрібен "рішучий і твердий поворот руля", під яким розумів реорганізацію повстанської армії на регулярну найрадикальнішими засобами: "чистка комісарського складу", "розстріли, зведення в частини тилового ополчення, відправка до концтаборів", "рішуча боротьба з «мітингуючими командирами»"[558].

20 травня орган ЦК КП(б)У газета "Коммунист" опублікувала статтю Л. Троцького "Українські уроки", в якій голова РВРР закликав до боротьби з партизанщиною крайніми методами "розпеченого заліза", "Період партизанства надто затягнувся на Україні, — доводив він. — Саме тому

[556] ЦДАГО України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 264. — Арк. 69—70.
[557] The Trotsky papers 1917—1922... — P. 389.
[558] Там само. — P. 390.

ліквідація його набула такого хворобливого характеру. Нині вже доводиться застосовувати розпечене залізо. Але цю роботу треба виконати. Треба покінчити з авантюристами не на словах, а на ділі".

Під визначення "авантюрист" потрапляли всі командири, які не поділяли більшовицьких доктрин або піддавали їх сумніву. В якості прикладу боротьби з авантюристами було обрано анархіста Н. Махна, талановитого повстанського командира, який очолював 3-ю Задніпровську бригаду і мав наказ у травні переформувати її в дивізію. У травні махновські частини практично самотужки, без достатнього забезпечення зброєю та вогнеприпасами, намагалися зупинити прорив білогвардійців в Приазов'ї. Незважаючи на це, під тиском Л. Троцького 25 травня Рада робітничо-селянської оборони УСРР винесла рішення "ліквідувати Махна в найкоротший час".

Досягти реалізації цього задуму не вдалося, бо в командування червоних не виявилося можливостей для цього. Ображений, зачеплений за живе комбриг сам оголосив, що не вважає за можливе подальше особисте перебування на командних посадах в Червоній армії, своїм загонам "батько" пропонував на свій розсуд зробити вибір: чи перейти у розпорядження Південного фронту, чи "розбитися на самостійні загони і працювати в інтересах народу"[559].

Такий поворот справ остаточно підірвав боєздатність Червоної армії, в Донбасі почався її стрімкий відступ, посилилися рецидиви партизанщини, зростала хвиля негативних настроїв. Наприкінці травня заступник голови Вищої військової інспекції інформував, що в масі частин Укрфронту розвивається сильне незадоволення, яке висловлюється у гаслах "Бий жидів!", "Геть комуну", "Геть надзвичайки!"

Вища військова інспекція вказувала на те, що "Багато частин фронту, а зокрема 1-й і 2-й полки (Богунський і Таращанський), у політичному відношенні ненадійні, і для врятування загального становища необхідні крайні зусилля, щоб одягнути і взути червоноармійців і хоча б перемістити у полках командний склад, щоб лишити ненадійні частини своїх ватажків"[560].

Спроба Л. Троцького адміністративно-командними та репресивними заходами поліпшити ситуацію дала зворотний ефект. Призначений командуючим 14 армії К. Ворошилов 13 червня писав Х. Раковському, що "армії, як організму, нема. Штаби і різні установи при армії — це в кращому випадку натовп нероб, а у гіршому — п'яниці і саботажники; у постачаючих органах ні постачання, ні озброєння, ні обмундирування: частини до смішного невеликі, розклалися, босі, з опухлими і окривавленими ногами, обірвані [...] Настрій робітників Олександрівська достеменно махновський"[561].

Григор'євський виступ став потужним каталізатором розгортання антикомуністичного селянського руху влітку 1919 р. Управління особливого відділу Українського фронту 1 червня 1919 р. підготувало інформаційно-аналітичне зведення, в якому в досить тривожному тоні говорилося про

[559] *Верстюк В.* Махновщина: селянський повстанський... — С. 101.
[560] Там само.
[561] Там само. — С. 144.

непривабливий для радянської влади стан справ в Україні. Наведемо цей документ із незначними скороченнями: "После разгромов отрядов григорьевцев почти все главари и примкнувшие к ним офицеры из одесских и иных «добровольческих» отрядов разбежались по Украине /.../ Кроме того, огромная масса солдат с оружием в руках и без него разбежалась по деревням и лесам и т. д. Крестьяне, ожесточенные расправами, охотно скрывают [их] и помагают им, так как часто это их соседи или односельчане. Последнее время замечается усиленный поток разного рода беглецов на юго-восток Украины. Усиленно на юге Киевской, Полтавской и Екатеринославской губерний говорят о новом восстании Махно, к которому и бегут григорьевцы. Карательные отряды советской власти иногда и действуют немного поспешно, и немного сурово по отношению крестьян, главным образом за укрытие у себя «григорьевцев», которых, тоже грозящих и вооруженных, они не могли не принять. /.../ Григорьевский бунт не совсем подавлен и рассосался по всему телу Украины, «загнан внутрь» ибо десятки тысяч разбежавшихся, спрятавшихся, сдавшихся и вновь присоединившихся к советским войскам «григорьевцев», крестьяне жестоко наказанные /.../ дадут обильный материал для появления множества мелких и более крупных банд (вроде Струка, Зеленого и т. д.)" [562]. Прогнози особливого відділу були досить точними, а разом з тим і очевидними. Червень—липень були позначені позиційними боями з повстанцями Зеленого, що вели війська Київського бойового району, розбиті на Трипільську, Каневську, Переяславську бойові дільниці, та кораблі Дніпровської військової флотилії. Утворилася певна фронтова лінія вздовж сіл Дерев'яна—Красне—Григорівка—Германівська Слобода. Повстанці укріпили її окопами, виставляли застави. Червоні намагались оточити повстанців, вдалося це зробити лише 25 липня, втім оточення мало що дало. Особливоуповноважений Ради робітничоселянської оборони УСРР М. Скрипник телеграфував: "...банди розсипалися. Мобілізовані Зеленим селяни частково ховаються в лісах і ярах, частково повертаються в свої села для життя. Сам Зелений з півтисячою закоренілих бандитів кинувся на захід, розбив один з організованих Підвойським загонів і прорвався в район Таращі, Білої Церкви"[563].

Після поразки в кінці травня Григор'єв досить швидко відновив свої сили. П. Аршинов у "Історії махновського руху" писав, що влітку швидше григор'євці, ніж радянські органи були реальною владою в Єлисаветградському та Олександрійському повітах. Ділянка залізниці між станціями Бобринська і Знам'янка контролювалась повстанцями Григор'єва. На початку липня в цьому районі з'явився батько Махно, який теж порвав з більшовиками. 10 та 12 липня махновці здійснили дві спроби заволодіти Єлисаветградом, які не мали успіху, але інспектор з особливих доручень наркомвоєну телеграфував Х. Раковському, що "Єлисаветград не має ні набоїв, ні гвинтівок, змученими, голодними і обірваними людьми не в змозі далі оборонятися". Для забезпечення оборони він просив направити полк

[562] ЦДАГО України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 264. — Арк. 60.
[563] ЦДАВО України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 20. — Арк. 13 зв. — 14.

особливого призначення з артилерією та кавалерією в складі не менше двох тисяч бійців та один-два бронепотяги[564].

Махновці шукали контактів з Григор'євим для об'єднання повстанських сил. Зустріч обох отаманів відбулася в середині липня в Компаніївці й завершилася домовленістю про союз. Григор'єв отримував посаду командуючого об'єднаними військами, а Махно очолював реввійськраду. Командуючий мав підкорятися реввійськраді. Однак союз виявився нетривалим. 27 липня у с. Сентово, неподалік Олександрії, на засіданні штабу махновці вбили Григор'єва, звинувативши його в контактах із денікінцями.

Зростання масштабу повстанського опору змусило ЦК КП(б)У 24 липня розглянути спеціальне питання "Про боротьбу з повстанням". Було ухвалено керівництво цією боротьбою сконцентрувати в наркомвоєні, запровадивши там посаду особливоуповноваженого від ЦВК і Ради оборони. Раді оборони доручалося сформувати для боротьби з повстаннями особливий корпус. В постанові ЦК КП(б)У наголошувалося на необхідності звернути особливу увагу на постачання та особовий склад корпусу. Він мав складатися з п'яти тисяч росіян, надісланих Всеросійським главштабом, та бійців продармії[565].

Отже, влітку 1919 р. повстанський рух набрав форм міжетнічного протистояння та боротьби "села" і "міста". "Місто" під проводом більшовиків за допомогою продзагонів й армії намагалось зброєю вирвати із села хліб, "село" під проводом місцевих отаманів не тільки блокувало "похід пролетаріату на село", але й саме неодноразово намагалося організувати похід на місто за промисловими товарами. В джерелах залишилося чимало таких свідчень, наприклад: захоплення махновцями Катеринослава наприкінці 1918 р., або, скажімо, куренівські події у квітні 1919 р. у Києві, чи свідчення В. Антонова-Овсієнка про селянські виступи літа 1919 р. у Літинському та Летичівському повітах: "...ці бунти носили характер прямого походу села на місто за продуктами фабричного виробництва — натовпи озброєних селян рухались із сіл, нападали на магазини, захоплювали ситець та інше добро і повертались по хатах"[566]. Ці факти переконують, що запровадження "воєнного комунізму" фактично ліквідувало товарно-грошові відносини, а отже, й економічні стосунки між містом і селом. До цього варто додати помилкову національну політику більшовиків, які розглядали Україну переважно як підвласну територію, а не окрему країну. Все це гостро позначилося на настроях і поведінці селянства, яке стало на боротьбу з більшовизмом. Факт цієї боротьби змушені були визнати більшовицькі лідери. В грудні 1919 р. В. Ленін писав: "Диктатура пролетаріату не сподобалась селянам особливо там, де більше за все надлишків хліба... Селянство Уралу, Сибіру, України повертає до Колчака і Денікіна"[567].

---

[564] ЦДАГО. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 264. — Арк. 175.

[565] Там само. — Арк. 178.

[566] *Антонов-Овсеенко В. А.* Записки о гражданской войне: В 4-х т. — Т. 4. — М.; Л., 1933. — С. 342.

[567] *Ленін В. І.* Повне зібр. творів. — Т. 39. — С. 219.

У листопаді 1920 р. в резолюціях V конференції КП(б)У було відзначено, що "минулорічний «бандитизм» був повстанням єдиного політичного села проти робітничого і комуністичного міста"[568]. Виступаючи на І Всеукраїнському з'їзді комітетів незалежних селян наркомзем УСРР Д. Мануїльський, торкнувшись питання громадського обробітку землі, змушений був зізнатися: "В минулому році проти цього піднялися не тільки куркулі, але й бідняки"[569].

Влітку 1919 р. радянська влада в Україні зазнала краху, на її місце прийшов денікінський режим, але головним винуватцем падіння диктатури пролетаріату стало українське селянство. 1928 р. радянські воєначальники, а згодом військові історики Р. Ейдеман та М. Какурін опублікували працю "Громадянська війна на Україні", в якій визнали, що швидке захоплення України Денікіним відбулося "в значній мірі тому, що Україна на той час являла собою суцільний казан повстань"[570]. Після розгрому Денікіна перед більшовиками знову постало питання: "Що робити з Україною?".

Українське селянство в особі Революційної повстанської армії України (махновців) відіграло видатну роль у розгромі Денікіна, тил якого був повністю дезорганізований повстанцями. На боротьбу з ними білі генерали змушені були направляти з фронту бойові частини. Тому повернення радянської влади на українські терени наприкінці 1919 р. неминуче ставило питання про необхідність пошуків спільної мови з українським селянством. Досвід 1919 р. показав, що рівень національної свідомості та ідентичності в селянських мас значно підвищився, проте селянство на загал показало себе поганим державотворцем: воно не мислило національно-державними категоріями, але було надзвичайно чутливим до вирішення аграрної проблеми. Ця обставина давала шанс більшовикам. У листопаді 1919 р. член Реввійськради Південного фронту, відомий більшовицький функціонер С. Орджонікідзе звернувся до В. Леніна з листом, в якому писав, що Денікін "зламав собі шию на українському мужикові (український мужик зламав шию не лише Денікінові)". Тому він вважав, що більшовики, вступаючи на терени України, повинні виробити нову, гнучку тактику своєї поведінки тут. "Хрестовий похід" проти села у тій брутальній формі, яка мала місце в минулому, неприйнятний. Політика затягування селянина силоміць до комуни, на думку С. Орджонікідзе, просто згубна, тому, переконує він Леніна, "ми повинні знайти на цей раз спільну мову з українським мужиком", навіть якщо для цього треба буде відхилитися від раніше виробленої лінії дій[571]. З подібними сигналами до В. Леніна зверталися й інші партійні діячі, особливо ті, які працювали 1919 р. в Україні. Завдання радянської влади обговорювалися на VIII Всеросійській конференції РКП(б); за участю В. Леніна була підготовлена спеціальна резолюція ЦК РКП(б) "Про радянську владу на Україні", яка наголошувала на необхідності по-

[568] Комуністична партія України в резолюціях ... — Т. 1. — К., 1976. — С. 113.

[569] Вісті Першого Всеукраїнського з'їзду комітетів незаможних селян. — Харків, 1920. — Ч. 4. — С. 4.

[570] *Ейдеман Р., Какурін М.* Громадянська війна на Україні. — Харків, 1928. — С. 61.

[571] *Орджоникидзе С.* Статьи и речи: В 2-х т. — Т. 1. — М., 1956. — С. 106, 107.

шуку компромісу з українським селянством та толерантного вирішення національного питання. В пресі В. Ленін публічно заявив, що "тільки самі українські робітники і селяни на своєму Всеукраїнському з'їзді рад можуть розв'язати і розв'яжуть питання про те, чи зливати Україну з Росією, чи лишати Україну самостійною і незалежною республікою"[572]. Звичайно, це була політична демагогія, Ленін нічим не ризикував, бо прекрасно знав, що самі по собі ні робітники, ні, тим більше, селяни не здатні не лише вирішити, але навіть поставити таке питання. Проте в царині аграрних відношень більшовики все ж зробили конкретні поступки.

5 лютого 1920 р. вищий надзвичайний орган влади УСРР Всеукрревком видав новий земельний закон, який проголошував пріоритетність зрівняльного поділу землі, обмеження площі радгоспних земель, цукрових заводів, повну добровільність у створенні колективних господарств. Закон був добре розпропагований і знайшов підтримку в селянства. Проте, як тільки остаточно з'ясувалося, що денікінська армія вже не становить небезпеки для більшовицького режиму, його внутрішня політика знову почала набувати знайомих з 1919 р. обрисів "воєнного комунізму". Вона навіть була ще більш ужорсточена. Згортаючи товарно-грошові відносини, більшовики широко вдавалися до позаекономічних методів діяльності. Як і минулого року, на Україні була застосована продовольча розкладка, а це означало відмову селянству в праві розпоряджатися результатами власної праці. Хліб (понад встановленої норми) примусово вилучався з господарств. У 1920 р. до збіжжя додалися розкладки на м'ясо, яйця та окремі види овочів. Й. Сталін, поставлений на чолі Української трудової армії, переконував делегатів IV конференції КП(б)У в тому, що "у нас лишки є і повинні бути"[573]. Головним аргументом для нього служили ті 500 млн пудів зерна, які Росія та Україна щороку до Першої світової війни вивозили на світові ринки. Не вдаючись до аналізу стану господарства тоді й тепер, він визначав кількість хлібних лишків в Україні в 600 млн пудів і був переконаний, що при "певному напруженні ці шістьсот мільйонів можна б було взяти"[574]. Що означало "напруження" делегатам конференції не треба було пояснювати. На викачування хліба з українського села була кинута гігантська армія. Лише штат губернських, повітових і районних особливих продовольчих комітетів становив 60 тис. осіб. А сюди ще слід було б додати продовольчі загони, частини трудармії та війська внутрішньої служби.

Не важко зрозуміти, під який прес потрапило українське селянство. Чи могло воно відчути радість від одержаної землі? Проте й реальне передавання землі в руки працюючих виявилася справою затяжною, на перепоні стали фронтові дії та відсутність достатнього штату спеціалістів-землемірів.

Поставивши за мету будь-що виконати продрозкладку й одночасно зміцнити свої позиції серед селянства, більшовики знову зробили ставку на внесення чинника класової боротьби в село. В березні 1920 р. у Харкові

---

[572] *Ленін В. І.* Повне зібр. творів. — Т. 40. — С. 40.
[573] *Сталин И. В.* Сочинения. — Т. 4. — С. 298.
[574] Там само.

відбулася IV конференція КП(б)У. В її порядку денному одне із центральних місць відводилося питанню про роботу на селі. Доповідав Х. Раковський, голова уряду і політичний лідер за мірками того часу. Критика Леніна на VIII Всеросійській конференції РКП(б) мало в чому змінила позицію Х. Раковського. Він продовжував наполягати на тому, що незадоволення селянства в минулому році пояснювалося не помилковістю політики, а тим, що між радянською владою та селом стояли куркуль і отаманщина.

Незважаючи на гостру критику з боку групи "демократичного централізму", її лідера Сапронова, точка зору Раковського знайшла повне відтворення у резолюціях конференції, як і 1919 р., у республіці оголошувалася війна "куркулеві". Знову соціальний термін використовувався як політичний жупел.

На "куркуля" спрямовувалася вся негативна енергія більшовицької пропаганди та агітації. Відповідно до рішень IV конференції КП(б)У саме "куркуль" захопив до своїх рук поміщицькі землі, живий і мертвий реманент маєтків, порубав ліси, нагромадив хліб кількох урожаїв. Мало того, що він провів таку гігантську експропріацію, "куркуль" став фактичною владою на території України. Тому утвердження "справжньої робітничо-селянської влади", на думку комуністів, було немислимим без знищення диктатури куркуля. IV конференція КП(б)У декретувала перенесення фронту класової боротьби до кожного повіту, волості, села, хутора.

24 березня наркомзем видав інструкцію про впровадження земельного закону, в якій пояснював, що трудовим господарством вважається лише таке, яке володіє не більшою за встановлену для даного району норму площею землі. Господарства, які мають більшу кількість землі, хоч вони і не експлуатують чужої праці, підлягають конфіскації землі для розподілу між безземельними і малоземельними. Того ж дня голова уряду підписав циркуляр губернським і повітовим ревкомам, яким ставив в обов'язок "повністю усунути від всякої радянської роботи всі заможні і куркульські елементи"[575].

З весни 1920 р. радянські й партійні органи доклали всіх можливих зусиль, щоб поділити село на "своїх" та "чужих", провести так звану політичну диференціацію села, в основу якої було покладено принцип заможності. З травня почався процес організації комітетів незаможних селян, які проголошувалися головним інструментом впровадження і зміцнення радянської влади на селі. В преамбулі до інструкції НКВС УСРР про комітети незаможних селян говорилося, що їх головне завдання полягає в "остаточній перемозі куркульського засилля"[576]. До листопада КНС були створені майже в 11 тис. сіл. Загалом їм вдалося відіграти роль підґрунтя "диктатури пролетаріату", стати тим плацдармом, з якого почалося, за висловом Раковського, завоювання українського села, перетворення його "з ворожого у дружнє".

Основне завдання, яке покладалося на КНС, полягало в нанесенні якомога відчутнішого удару по заможних верствах селянства. Комнезамівці активно виключали "куркулів" зі складу волосних і сільських Рад під час

[575] *Верстюк В.* Махновщина: селянський повстанський... — С. 240.

[576] Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920): Зб. док. і мат. — К., 1957. — С. 114.

спеціальної ударної компанії, яку проводив влітку наркомат внутрішніх справ. На їх підтримку і участь розраховували радянські органи під час проведення так званого походу на куркуля — ще однієї ударної кампанії літа—осені 1920 р. Комнезами, як відзначалося на їх 1-му Всеукраїнському з'їзді, доклали зусиль і при перерозподілі селянської землі, коли від заможних вилучалися угіддя понад зрівняльну норму. "Вся весна і літо нинішнього року пройшли під знаком ліквідації куркульства: ділили землю, реманент, худобу, майно, — відзначалося у звіті Наркомзему республіки за 1920 р. — Поряд з політичним розгромом куркуля відбувалося і економічне обезкровлення міцного селянського господарства"[577].

В наркомземі не могли не розуміти, що подібна політика веде до обезкровлення не лише селянства, але й країни в цілому. Після ліквідації поміщицького землеволодіння, невдалих спроб створити в поміщицьких маєтках державні "хлібні фабрики" — радгоспи, заможне селянство залишилося єдиним виробником товарної сільськогосподарської продукції. Його ліквідація неминуче вела до продовольчої катастрофи — голоду, який в Росії дався взнаки вже у 1920 р., а на Україні обернувся мільйонними людськими жертвами в 1921—1922 рр.

Внесення елементів класової боротьби в село, міжусобиця, яка розділила селянство, створювали помітний дестабілізуючий фактор. З одного боку, більшовики намагалися використати його, щоб оволодіти ситуацією на селі, з іншого — він посилював повстанський рух, сприяв успіхам спільної військової акції армій УНР та Речі Посполитої, як і виходу з Криму Білої армії П. Врангеля. Тому в комнезамів та політики розшарування села були як свої прихильники, так і критики. До останніх належали "децисти". Реально мислячі люди не могли не бачити тіньові сторони політичної лінії, яка проводилася на селі. Заступник голови Реввійськтрибуналу Північної залізниці Аладжалов, відряджений для роботи в політсекцію XIII армії, ознайомившись із становищем в селах Катеринославщини, дійшов висновку, що переважна більшість селянства тут середняки, хоча й досить заможні, тоді, як біднота, не являла ні політичної, ні соціальної, ні виробничої сили. Спроби організувати її в КНС і направити проти заможної частини села здалися Аладжалову не тільки позбавленими сенсу, але й шкідливими. Він пише доповідну записку до ЦК КП(б)У: "Якесь безумство охопило наших керівних працівників на Україні. У тилу врангелівського фронту все середнє селянство оголошено ворогом радянської влади. І дійсно відчуває, що так до нього ставляться. Ці керівники нашої політики запевняють, що вони друзі бідноти, але не вороги середняку. Але, якщо вони все ж влаштовують комітети незаможних селян для того, щоб розшарувати село, якщо вони розпалюють боротьбу в селі між бідняком і середняком, то яким чином може трапитись, щоб середняк не відчув себе обиженим, громадянином другого сорту [...] Кожний селянин, який заломлює ціну за свої продукти, добре харчується у себе дома, уже оголошується куркулем. Не кидається в очі недалекість такого твердження, що куркулів-експлуататорів у

[577] Отчет народного комиссара земледелия УССР за 1920 г. — К., 1921. — С. 3.

багато разів більше, ніж експлуатованих. Відшукуючи опору в тій частині населення, яка не може і не хоче дати цю опору і сама по собі дуже не чисельна, наші керівники на Україні нехтують тією масою, на яку дійсно можна спертися, силоміць відштовхують її в протилежний табір, і тримається наша влада поки що виключно на багнетах"[578]. У звіті наркомзему за 1920 р. визнавалося, що ліквідація міцних селянських господарств — була "свого роду неминучою витратою революційного виробництва", але тут же не без пафосу оголошувалося, що лише "повний дурень може критикувати політику комуністичної партії, змушеної робити революцію у країні, де 90 % [населення] є селянство"[579].

Більшовики, одначе, й не приховували, що в умовах 1920 р. їх передусім хвилювали питання політичної влади і хліб, економічна доцільність не йшла в жодне порівняння з політичною необхідністю. Нарком внутрішніх справ УСРР В. Антонов-Саратовський, відвідавши в липні Катеринославщину, писав секретареві ЦК КП(б)У С. Косіору, що середняки можуть бути прихильниками радянської влади, якщо ми "напевно зацікавимо їх у пограбуванні куркуля"[580]. Досить просто й однозначно пояснив мету зрівняльного поділу землі на III сесії ВУЦВК нарком землеробства Д. Мануїльський: "...зрівняльна аграрна революція призвела, звичайно, до розпорошення селянського господарства і з точки зору виробничої відкинула нас далеко назад. Але з політичної сторони це було необхідно: опорою на селі не могли бути міцні фермери, а повинні були бути незаможні селяни. Розпорошення землі повинно було сприяти падінню виробництва, але ці «витрати» були необхідні революції"[581].

Найвиразніше принцип "розділяй і владарюй" виявився при проведенні продовольчої політики. Ще IV конференція КП(б)У відзначила, що незначний відсоток виконання розкладки — це ознака політичної нерозшарованості села. Щоб знайти опору на селі для виконання розкладки, уряд звільнив від неї господарства із земельним наділом до 3-х десятин, більше того — їм, за умов виконання розкладки мало виділятися від 10 до 25 % зібраного в односельців хліба. Але й це слабо допомагало. 18 травня 1920 р. губвиконкоми отримали директиву, підписану головою уряду Раковським, наркомом продовольчих справ Владимировим і секретарем ЦК КП(б)У Косіором, в якій зазначалося, що всі продпрацівники повинні ясно й чітко засвоїти як беззаперечну істину, що продовольче питання на Україні є в першу чергу питанням політичним, питанням здолання куркуля. Перемогти його пропонувалося двома способами: по-перше, стимулюючи бідноту куркульським хлібом, по-друге, суворим обліком тих сіл і волостей, в яких спостерігається куркульське засилля. Наказувалося серед інших заходів регулярно повідомляти про кількість створених комнезамів, про волості, занесені до чорних (не виконуючі розкладку), і червоних (виконуючі) списків, негайно телеграфувати про кожен випадок винесення селом радянської

[578] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 136. — Арк. 60.
[579] Отчет народного комиссара земледелия УССР за 1920 г. — С. 5.
[580] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 238. — Арк. 95.
[581] Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни... — С. 168.

чи антирадянської резолюції, напади на продагентів, відмови виконувати розкладку й арештовувати куркулів. Продпрацівникам наказувалося вживати всіх заходів для того, щоб кожна дія проти волості, занесеної до чорного списку, супроводжувалася: а/ військовими заходами щодо куркулів; б/ політичними заходами до решти села; в/ негайним розподілом 10 або 25 % виконаної розкладки серед незаможних.

З літа 1920 р. боротьба за хліб, оголошена одним з ударних завдань, набула особливої жорстокості. В губерніях і повітах створювалися спеціальні "трійки", у волостях — "четвірки", які керували продроботою, відловленням дезертирів, вилученням зброї та взагалі боротьбою з "куркульськими елементами". Ці органи мали надзвичайні повноваження і, по суті, абсолютну владу на місцях. Яким чином хліб "викачувався" із села, можна уявити з телеграми повноважного представника ВУЧК у Мелітопольському повіті Карлсона. Він повідомляє, що для збирання продрозкладки в одному з найбагатіших на хліб повітів доводилося використовувати збройну силу. Один із загонів, зайнявши с. Їгнатівка, відразу арештував 193 дезертири, 38 куркулів-махновців, з яких 17 розстріляли, решту відправили до концтабору; в с. Сретенці арештували 11 осіб, у Апостолові — 30, і лише після цього волості почали виконувати розкладку. "Грецькі села Ялта і Гурзуф відмовлялися дати хліб і мобілізованих, — пише Карлсон, — тоді були проведені мітинги, поставлений ультиматум, взяті заложники, після чого хлібну розверстку виконали успішно"[582]. Подібним чином діяв й інший загін, на його рахунку було 10 розстріляних, 27 відправлених до концтабору, 5 — до колонії для неповнолітніх злочинців. Особливо гостро відчули на собі репресивні заходи колишні повстанці-махновці, які брали участь у боротьбі з Денікіним. Звинувачення їх у контрреволюційності, арешти і розстріли змусили голову Мелітопольського повітового ревкому К. Бронзова на початку березня звернутися до Ради Народних Комісарів УСРР з доповідною запискою. Голова ревкому писав, що в повіті дуже багато селян, які "відчувши гніт білих, вступили до лав армії Махна", з відновленням радянської влади вони знову взялися за мирну працю. Ревком зрозумів, що огульні заходи, застосовані до таких селян, можуть мати великі наслідки, але військові на цю обставину не звертали уваги. Бронзов народить приклад, як без відома повітового ревкому військові арештували весь склад Тимошівського волревкому, лише на тій підставі, що його члени воювали у складі повстанської армії. "Таких прикладів у більш дрібному масштабі є немало, і це змушує селян тривожитися, — підсумовує автор доповідної. — Ми про це повідомляли військову владу, головним чином начальника тилу дивізії, але всі наші заяви були марними"[583].

Каральна політика в 1920 р. набула особливого розмаху, будь-які прояви незгоди з рішеннями або діями представників державних органів розцінювалися як контрреволюційні виступи, а то й заколоти і придушувалися військовою силою. Характерно, що ще 11 грудня 1919 р., коли Червона армія

[582] ЦДАВО України. — Ф. 340. — Оп. 1. — Спр. 2841. — Арк. 1.
[583] *Верстюк В.* Махновщина: селянський повстанський... — С. 244.

почала витісняти денікінську з території України, голова РВРР Л. Троцький підписав наказ № 180, який являв собою детальну інструкцію взаємодії з повстанськими загонами та місцевим населенням. Командирам частин наказувалося пильнувати за тим, щоб червоноармійці-українці не мали змоги відвідувати рідні домівки, а також заборонялося брати до стройових частин окремих добровольців або їх групи, поповнення мало проводитися через фільтраційні служби тилу. Наказ передбачав нещадне покарання тих повстанських загонів, які відмовлялися підпорядковуватись червоному командуванню. Він вказував на тісний зв'язок між повстанськими загонами і селянством, через що жорстко ставилося завдання "безумовного і загального роззброєння сільського населення". Вилучення зброї здійснювалося не лише методом обшуків та запровадженням штрафів, але й через взяття заложників, застосування кругової поруки та розстрілів. "Для здійснення розправи повинні бути задіяні надійні частини. Роззброєння, слідство і розправа повинні здійснюватись в найкоротший термін, по можливості не довше 24 годин, найсуворішому покаранню піддавати командний склад і куркульські верхи загону", — диктував наказ № 180[584].

При реввійськрадах армій, штабах дивізій і бригад із цією метою створювалися спеціальні комісії, які мали у своєму розпорядженні частини особливого призначення, спеціальні команди для роззброєння. Виступаючи у грудні 1919 р. на VII Всеросійському з'їзді рад, Троцький пафос свого виступу спрямував проти українського повстанства та "українського куркуля", який озброївся "до зубів", і є "елементом анархії і руйнування всіх взагалі основ людського існування на Україні". Л. Троцький заявив, якщо "сьогодні махновці є небезпекою для Денікіна", то завтра, вони стануть "смертельною небезпекою для рабітничо-селянської держави"[585]. 9 січня 1920 р. Всеукрревком як вищий орган влади УСРР на той час спеціальним декретом оголосив Махна та махновців поза законом як дезертирів та зрадників. Всеукрревком погрожував всім, хто буде підтримувати махновців, безжалісним знищенням[586]. Декрет від 9 січня фактично санкціонував відкриту боротьбу Червоної армії проти махновців. У "Кратком стратегическом очерке действий 14 армии с 1 января по 1 мая 1920 г." відзначалося, що в першій половині січня частини армії окрім боїв з денікінцями "вели боротьбу з партизанськими загонами Мазурова, Панасова, Лантухова, шубівців та іншими бандами Махна"[587]. Для боротьби з повстанцями використовувалися дивізії, сформовані з латишів, естонців та китайців. Махновці публічно висловлювали протести проти подібної практики, але розбиті до того епідемією тифу, не мали засобів для організованого опору червоним. Частина махновців влилася в лави Червоної армії, більшість розійшлася по домівках. Махно з невеликим загоном мігрував навколо Гуляй-

---

[584] Гражданская война на Украине. — Т. 2. — С. 540.

[585] *Троцкий Л.* Как вооружалась революция: В 4-х т.: Сб. документов и статей. — М., 1924. — Т. 2. — Кн. 1/2. — С. 28.

[586] Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине 1918—1921: Док. и мат. — М., 2006. — С. 301.

[587] *Верстюк В.* Махновщина: селянський повстанський... — С. 220.

Поля. До лютого повстанська армія як військовий організм перестала існувати, але це не врятувало від червоного терору. П. Аршинов, автор "Истории махновского движения", писав про другу половину зими 1920 р. так: "Багато хто пам'ятає, як радянська преса, повідомляючи про боротьбу з Махном, наводила цифри розбитих, захоплених в полон і розстріляних махновців. Але майже завжди цими нещасними були не повстанці з армії Махна, а місцеві селяни різних сіл, які з співчуттям ставилися до махновщини. Прихід червоних дивізій в будь-яке село незмінно супроводжувався захопленням місцевих селян, яких потім розстрілювали або як махновців, або як заложників за них. Командири різних червоних частин, не бажаючи воювати з самим Махном, особливо полюбили цей дикий, ганебний спосіб боротьби з махновщиною"[588]. Аршинов говорить, що під час здійснення подібної практики більшовицькою владою було розстріляно та понівечено не менше 200 тис. селян і робітників. Напевно, цифра ця гіпотетична, однак процес розгортання масового червоного терору проти селянства України засвідчений великою кількістю джерел.

Протягом 1920 р. в губерніях України були створені органи примусових робіт, обладнано 18 концтаборів, розрахованих на 20 тис. осіб. Загалом через концтабори 1920 р. пройшло близько 25—30 тис. осіб.

На відміну від 1919 р., коли каральна політика виходила з принципу кругової поруки села, в 1920 р., особливо в другій його половині, часто звучали заклики каральні заходи вживати до соціальної верхівки села. На практиці радянські органи перетворювали в "куркуля" кожного, хто не бажав (а часто фізично не міг) виконувати продрозкладку чи мав відмінні, від визначених зверху, політичні погляди. Наприклад, 4 травня харківські "Известия" писали про куркульське повстання в районі ст. Ков'яги. Коли повстання, яке охопило 4 села, було придушене військовою силою, ревтрибунал арештував 200 куркулів (на чотири села!), 29 з них були розстріляні, 22 — ув'язнені, 35 — відправлені до штрафних рот.

Природно, що на селі, як і в місті, подібні заходи одразу ж викликали глухе незадоволення. Побувавши в липні в Катеринославській губернії, нарком внутрішніх справ УСРР В. Антонов-Саратовський зібрав сумну статистику: з 226 волостей, про які він мав дані, цілком радянські настрої переважали лише в трьох[589].

Більшість радянських і партійних працівників не хотіла шукати справжніх причин росту антирадянських настроїв, вони їм здавалися цілком зрозумілими: ворожа агітація, куркульські інтриги, недостатнє застосування класового насильства з боку пролетарської держави. На факти антирадянських виступів режим "диктатури пролетаріату" реагував здебільшого посиленням репресивних заходів. Партійний функціонер, дехто Бляхін, надісланий з Москви в Одеську губернію, досить точно встановив, що причинами виступів селян в Ананьївському та Тираспольському повітах були проти-

[588] *Аршинов П.* История махновского движения (1918—1921). — Запорожье, 1995. — С. 152—153.

[589] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 238. — Арк. 94.

правні дії радянських працівників, які в одній із волостей повністю реквізували худобу, а в іншій — розстріляли декількох селян, визнаних під час мобілізації дезертирами. Приголомшує висновок, якого в тій ситуації дійшов представник влади: "...Можна з упевненістю стверджувати, що достатньо один раз добре провчить і прочистити найчорніші волості, як весь повіт буде шовковим і ми одержимо повну можливість працювати без перешкод у майбутньому (...) Я особисто застосую всі заходи, щоб 14 армія цю операцію провела, благо є слушний привід — повстання у сусідньому повіті /.../, нам немає ніякої потреби міняти свою політику, і в робітничому питанні, і в продовольчому, і в галузі військової справи, в боротьбі з спекуляцією — рішуче в усьому абсолютно необхідно почати «загвинчувати» Україну все міцніше і міцніше, щоб з неї побіг нарешті живильний сік не лише до Харкова, а й до Москви"[590].

В який спосіб "загвинчували" Ананіївський повіт можна довідатись із звіту повітового відділу по роботі на селі за серпень—жовтень 1920 р. Документ говорить, що за цей час в ході боротьби з "бандитизмом" в повіті було розстріляно 64 особи. Звіт супроводжувався приміткою про те, що "по лінії застосування репресій Ананіївський повіт іде по лінії найменшого застосування таких"[591]. Не дивно, що за таких умов глухе незадоволення змінилося новим вибухом збройних антирадянських виступів, ростом повстанського руху.

Вже в другій половині весни 1920 р. розмах повстанства набув вражаючих масштабів. Короткий огляд становища в Україні особливого відділу ВЧК за другу половину квітня 1920 р. починався з твердження, що "Україна переживає в даний момент чергову хвилю повстань"[592]. Огляд фіксував наявність виступів практично в усіх губерніях, але особливо виділяв Катеринославську та Київську губернії. В першій діяли махновці, в другій — "професіональні повстанці петлюрівсько-самостійницького зафарблення, причому майже в кожному повіті є свій отаман"[593]. У квітні 1920 р. особливий відділ Південно-Західного фронту підготував низку пропозицій із питання боротьби з повстанством. Вони складалися з 11 пунктів і носили переважно силовий характер. Насамперед передбачалися присутність "спеціальної добре дисциплінованої військової сили з уродженців Півночі", постійне утримання військових гарнізонів в повітах, які були осередками повстань. Особливий відділ фронту створив, окрім того, спеціальний апарат зі спеціально підібраних осіб для захоплення та знищення повстанських ватажків, а також здійснював збирання оперативної інформації про наявність повстанського руху, кількість повстанців, наявність зброї, місце перебування штабів, про політичні настрої населення. Серед методів боротьби з повстанством пропонувалося також проводити систематичне роззброєння села, вилучення місцевих радянських працівників, переведення їх на робо-

[590] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 136. — Арк. 27.
[591] Там само. — Спр. 362. — Арк. 111.
[592] Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине 1918—1921. — С. 341.
[593] Там само. — С. 342.

ту до інших губерній, чистку складу сільрад, наповнення їх надійним пролетарським елементом, який буде проводити політику радянської влади[594].

5 травня, за рішенням Політбюро ЦК РКП(б), до Харкова прибув Ф. Дзержинський, який очолив тил Південно-Західного фронту. В інтерв'ю кореспонденту газ. "Известия ВУЦИК" голова ВЧК заявив, що його завдання зробити якомога інтенсивнішою боротьбу з "проявами анархо-бандитизму і контрреволюції". Чисельність військових сил, необхідних для боротьби з повстанством, Ф. Дзержинський визначив у 18 бригад (107 батальйонів), 1 кавдивізію (5 полків) та 6 батарей (24 гармати), що, відповідно, говорило і про сили повстанців[595]. Член Політбюро ЦК КП(б)У Я. Яковлев на одній з нарад у липні 1920 р. повідомив, що на Україні діяло на той час 200—250 повстанських загонів, по 2—3 на кожний повіт[596].

Найдієвішу їх частину складала Революційна повстанська армія України (махновців), відновлена наприкінці весни. 28 травня на загальних зборах командного складу було обрано Раду революційних повстанців України (махновців), яку очолив командарм Н. Махно. Влітку 1920 р. махновці провели три рейди по Лівобережній Україні загальною протяжністю 1400 верст. Боротьба з ними вимагала значних сил Червоної армії та була малоефективною, червоноармійці часто переходили на бік повстанців. Начштабу повстанської армії В. Білаш свідчив, що 45 % махновців складали колишні червоноармійці. У вересні 1920 р. повстанська армія нараховувала до 20 тис. бійців. Н. Махно користувався великою популярністю серед селян. Її засвідчили навіть документи ВУЧК. "Той факт, що Махно ще існує, той факт, що він, не зважаючи на всі наші зусилля до цього часу не знищений, а розпочинає рейд, що охоплює чотири губернії (Катеринославська, Донецька, Харківська, Полтавська), пояснюється не стільки геніальністю Махна, скільки підтримкою села, серед якого він розгулює з своєю бандою"[597], — інформували чекісти радянське і партійне керівництво.

Найбільше підстав бути незадоволеними діями радянської влади мали, звичайно, заможні селяни. Але розмах повстанської боротьби свідчив, що "воєнний комунізм" зачепив інтереси більш широких верств населення, практично, в повстанських загонах були представлені не лише всі прошарки селянства, але й міські маргінали, в тому числі колишні робітники. Донецька губернська ЧК інформувала центр про те, що на селі створився блок куркулів та середняків, який становить більшість населення і поповнює загони Махна. "Відчуваючи за собою силу і розагітовані Махном, — говорилося в тому самому повідомленні, — селяни не виконують розпоряджень радянської влади, розверстки та інших повинностей"[598]. Цікаво визначався соціальний склад повстанських загонів у звіті відділу по роботі на селі Полтавського губкому КП(б)У. Характер повстань, пише автор звіту, куркульський, але до складу загонів часто входять "просто грабіжники,

[594] Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине 1918—1921. — С. 343—344.
[595] РДВА. — Ф. 17530. — Оп. 1. — Спр. 58. — Арк. 104.
[596] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 227. — Арк. 162.
[597] Там само. — Спр. 229. — Арк. 113.
[598] Державний архів Донецької обл. — Ф. 1146. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 51.

обижені люди, падка на легку здобич біднота, боягузи-дезертири, хоч у повстанців отаманять часто різні колишні комуністи, воєнкоми, старі партизани і т. ін."[599]. В повстанці йшли найбільш соціально рухливі елементи, з мінімумом обов'язків по господарству або такі, що перебували у стані конфлікту з владою. Тому слід звернути увагу на конфіденціальну інформацію наркома внутрішніх справ Антонова-Саратовського секретарю ЦК КП(б)У Косіору. В ній повідомляється, що реальна сила банд "рекрутується з дезертирів та незаможних селян"[600].

Спроби більшовицьких лідерів (Х. Раковського, Я. Яковлєва, Г. Петровського, С. Косіора та ін.) пояснити в публічних виступах, що повстанство зразка 1920 р. — це продукт розколу села на два табори, вже не були такими голослівними, як аналогічні заяви, зроблені у 1919 р., але й вони грішили проти об'єктивності. Повстанський рух красномовно доводив, що селянство загалом активно протидіє "диктатурі пролетаріату" і "воєнному комунізму".

Згадані вище автори першого узагальнюючого нарису з історії громадянської війни на Україні Р. Ейдеман та М. Какурін, не обійшли увагою і розвиток повстанського руху в 1920 р., пояснюючи його дещо однобічно, але чесно: "Перш за все ми неправильно підійшли до боротьби з повстанством /.../ Ми не врахували специфічності повстанської війни, боролися з бунтівниками чисто каральними заходами, проводячи політику кругової поруки і відповідальності всього населення за антирадянські виступи частини села. Це зміцнювало вплив отаманів і керівників повстанства, озлоблюючи проти червоних всю масу населення"[601].

Особливою брутальністю відрізнявся червоний терор після розгрому Білої армії генерала П. Врангеля. Кількість жертв червоного терору в Криму визначалася тисячами розстріляних. Одночасно з каральною операцією проти залишків білогвардійців червоне командування таємно підготувало план знищення махновської армії, яка з жовтня 1920 р. була союзницею Червоної армії в боротьбі з врангелівцями.

23 листопада командуючий Південним фронтом М. Фрунзе доповідав Леніну: "В ніч з 25 на 26 повинна розпочатись ліквідація залишків партизанщини [...]. Для того, щоб виключити підозри, начальнику тилу 4-ї армії наказано вжити ряд необхідних заходів"[602]. План Фрунзе полягав в тому, щоб під виглядом передислокації окремих частин здійснити оточення махновських угруповань у Криму та Гуляй-Полі, а потім знищити їх. Приводом для розгортання воєнних дій проти союзників червоне командування оголосило порушення махновцями воєнно-політичної угоди, звинуватило Н. Махна в небажанні перекинути свою армію на Кавказ. В наказі Фрунзе військам говорилося: "З махновщиною треба покінчити за три заходи. Всім частинам діяти сміливо, рішуче і без жалю. В найкоротший строк всі бан-

[599] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 363. — Арк. 84.
[600] Там само. — Спр. 238. — Арк. 94.
[601] *Ейдеман Р., Какурін М.* Громадянська війна на Україні. — С. 61.
[602] М. В. Фрунзе на фронтах гражданской войны: Сб. док. — М., 1941. — С. 453.

дитські ватаги повинні бути знищені, а вся зброя з рук куркулів вилучена"[603]. 25 листопада червоні частини зайняли вихідні позиції.

Попри всі намагання М. Фрунзе, операція виявилася погано підготовленою, а головне — червоноармійці не виявляли будь-якої ініціативи до боротьби з вчорашніми союзниками. Більше того, окремі червоні частини переходили на бік махновців. Останнім вдалося вийти з оточення[*]. Боротьба з махновщиною як і з повстанським рухом загалом велася жорстокими карально-репресивними методами з метою фізичного знищення повстанців. Начальник тилу 4-ї армії Грюнштейн, на якого було покладено підготовку та проведення операції по знищенню Повстанської армії, 30 листопада видав безпрецедентний за своєю відвертістю та жорстокістю наказ військам: "Наказую: 1) Захоплених у боях і при очистці районів полонених знищувать публічно [...] 2) Крім махновців розстрілу підлягають: а) червоноармійці, які перейшли на бік Махна з частин червоної армії; б) червоноармійці — військовополонені Врангеля, які поступили на службу до Махна; в) жителі, які надають Махнові допомогу і сприяння. 3. В майбутньому вести боротьбу з усією безпощадністю, знищуючи банди і знищуючи до тла осередки бандитизму. 4) При очистці районів застосовувати в самому широкому масштабі систему заложників та встановити кругову поруку населення..."[604]. Як цей наказ проводився у життя видно із звіту польового штабу 4-ї армії 24 грудня 1920 р.: "на ліквідації махновщини працюють ревтрибунал, комдездив, відповідальні політпрацівники, якими проведені репресії: в Поповці розстріляно — 130, Андріївні — 470, спалено 6 хат, в Кінських Роздорах розстріляно 45. В бою знищено 196 бандитів"[605].

Каральна політика не приносила бажаних наслідків. У поєднанні з іншими елементами "воєнного комунізму" вона приводила до зростання повстанського антикомуністичного руху, який перекинувся і за межі України. Про це відверто змушений був говорити штаб РСЧА у доповіді від 29 березня 1921 р.: "Вдивляючись в історію бандитсько-повстанського руху, необхідно відзначити, що із постійного його осередку України, цей рух протягом зими 1920—1921 року перекинувся у Тамбовсько-Воронезький район, захопив центральну частину Західного Сибіру, яка прилягає до Уралу і в останній час поширюється в центрі Поволжя. З'явилися дрібні банди і в районі Західного фронту"[606].

На початку 1921 р. повстанський рух став останньою силою, яка продовжувала боротьбу з більшовиками. Селянство вперто чинило опір диктатурі пролетаріату та її економічній системі — "воєнному комунізму". Проте навряд чи могло розраховувати на перспективу перемоги в цій боротьбі. Головна проблема селянства полягала в його політичній розпорошеності, в

[603] М. В. Фрунзе на фронтах гражданской войны: Сб. док. — М., 1941. — С. 455.

[*] Махно продовжував опір і вів завзяту боротьбу з червоними до кінця літа 1921 р., 28 серпня 1921 р. з невеликим загоном він перейшов кордон Румунії і був там інтернований.

[604] РДВА. — Ф. 101. — Оп. 1. — Спр. 69. — Арк. 52.

[605] Там само. — Ф. 182. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 10.

[606] Там само. — Арк. 1.

неспроможності піднятися до рівня національної консолідації. (Чи не тому на території України діяли сотні дрібних повстанських загонів, які вели боротьбу лише в межах своєї волості чи повіту?)

З іншого боку, комуністична влада теж не мала шансів вийти переможцем у боротьбі із селянською стихією. Ленін змушений був визнати, що селянський антикомуністичний повстанський рух показав, що продовження політики "воєнного комунізму" "означало б, напевне, крах радянської влади і диктатури пролетаріату". Припинити громадянську війну міг лише політичний компроміс між ворогуючими сторонами. Цікаве визначення із цього приводу знаходимо в резолюції 1-ї Всеукраїнської наради КП(б)У (травень 1921 р.): "Перед пролетарською партією стояла двоякого роду можливість: [...] піти на відкриту громадянську війну з масою селянства [...] або, пішовши на економічні поступки селянству, зміцнити шляхом угоди з ним соціальну основу радянської влади"[607].

Непохитні протягом трьох років громадянської війни більшовики після гострої внутрішньої боротьби в партії, обрали шлях поступок. 1921 р., поставлений перед необхідністю зробити вибір між комуністичною ідеєю та реальною державною владою, Ленін обрав останню, проголосивши курс нової економічної політики. Повномасштабне запровадження непу поклало край громадянській війні й дозволило ствердити радянську владу в Україні, надавши їй принаймні зовні національні форми державності.

Селянський повстанський рух був найхарактернішою особливістю Української революції. Він ще раз нагадує нам про селянський характер української нації на той час, про значення аграрного питання, про незначну роль міських елементів у революції, а також про те, що, очевидно, створення суверенної Української держави на початку XX ст. лежало поза об'єктивними можливостями нації та її проводу. "Я не вірю в здатність української нації організувати українську державність, скориставшись анархією в Росії [...] бо ми не нація, а тільки матеріал для неї. Наша інтелігенція свої партійні інтереси ставить вище державних, так само і народ свої матеріальні, а власне, земельні інтереси ставить вище державних, яких він ще зовсім не розуміє, а тільки починає розуміти свою національну окремішність від росіян", — занотував до свого щоденника, пильно вдивляючись у революційні події, відомий український громадський діяч Є.Х. Чикаленко, зробивши ще один висновок: "Згодом, після довгої культурної праці, коли наша людність освідомиться національно, тоді вона стане нацією, і тільки тоді може бути мова про свою державність"[608].

Фатальна невдача українського державотворення була захована не стільки в кон'юнктурних помилках політичного проводу, як в органічних структурних вадах українського націотворення. Ці вади виявилися насамперед у деформованій соціальній структурі нації, її культурній та освітній відсталості, слабкій присутності в містах, недостатньому рівні національної свідомості й відмобілізованості, незавершеності трансформації селянського народу в націю.

[607] Комуністична партія України в резолюціях ... — Т. 1. — К., 1976. — С. 134.
[608] *Чикаленко Є.* Щоденник. 1919—1920. — К.; Нью-Йорк, 2005. — С. 54.

Розділ сьомий

БІЛИЙ РУХ І УКРАЇНА

Генерал Антон Денікін, командувач Добровольчої армії (1918—1919), головнокомандувач Збройних сил Півдня Росії (1919—1920)

Генерал Петро Врангель, один з провідників Білого руху. Командувач Добровольчої армії (1919 — січень 1920), з квітня 1920 — головнокомандувач Російської армії

ФОРМУВАННЯ БІЛОГО РУХУ ТА ГЕТЬМАНСЬКА УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА

На розвиток революційних і державотворчих процесів в Україні істотний вплив мав російський Білий рух. Його витоки сягають виступу генерала Л. Корнілова в серпні 1917 р., спрямованого на врятування зруйнованої революцією державності. Жовтневий переворот у Петрограді надав цьому процесові виразного антибільшовицького характеру, і рух став найбільш активною та послідовною силою, що протистояла більшовикам у 1917—1920 рр. Сучасна російська історіографія трактує його як військово-політичний рух, що сформувався в ході громадянської війни з різнорідних у політичному відношенні сил (від поміркованих соціалістів і республіканців до монархістів), які об'єдналися на основі загального принципу "єдиної і неподільної Росії"[1] і які ставили собі за мету повалення радянської влади в країні. На противагу розповсюдженій думці, монархісти складали лише невелику частку білого табору і вирішальної ролі в ньому не відігравали. Ідеологія білих була близькою до кадетських громадсько-політичних цінностей і саме вони визначили як стратегічні, так і тактичні установки Білого руху. Засновниками руху були офіцери старої російської армії. Один з найвідоміших білих генералів Я. Слащов характеризував рух як поєднання "кадетствующих и октябриствующих верхов и меньшевистско-есерствующих низов"[2].

У протиборстві з більшовиками пріоритет віддавався збройній боротьбі, домінуючу роль відігравала армія, вождями руху були вищі армійські командири. Стратегічна лінія білих базувалася на основі принципу "невирішення наперед", їхня програма не була остаточно визначена в політичній і соціальній площинах. На час громадянської війни білими ставилося завдання повалення радянської влади та встановлення на захоплених територіях режиму військової диктатури. На перспективу після остаточної перемоги над більшовиками передбачалося визначити майбутній політичний устрій і форми правління в Росії через скликання Національних установ-

---

[1] Див.: Вооружённые силы на Юге России. Январь—июнь 1919 года. — М., 2003; Большая российская энциклопедия (БРА): В 30 т. — Т. 3. — М., 2005. — Статья "Белое движение"; *Зимина В. Д.* Белое дело взбунтовавшейся России: Политические режимы Гражданской войны. 1917—1920 гг. — М., 2006.

[2] *Слащев-Крымский Я. А.* Белый Крым, 1920 г.: Мемуары и документы. — М., 1990. — С. 40.

чих зборів. “Політичної програми в армії не може бути. Ми повинні завоювати порядок, при якому народ, звільнений від гніту і сваволі, вільно висловить свою волю”[3], — так висловив загальну позицію проводу Білого руху генерал П. Врангель.

У плані повернення законності й порядку Білий рух спирався на законодавство Російської імперії з урахуванням деяких правових норм Тимчасового уряду. Закони, видані білими урядами, вважалися тимчасовими законодавчими актами. В зовнішній політиці визнавалися чинними всі зобов'язання Росії по договорах із союзними державами. Протягом усього свого існування Білий рух був розрізнений територіально, загального (єдиного) “білого” фронту створити не вдалося. На початку 1919 р. існували окремі Південний та Східний фронти, Північна та Північно-Західна армії, на відповідну територію розповсюджувалася влада білих урядів. Державна доктрина Білого руху мала ще один суттєвий момент — неприйняття будь-яких намагань народів колишньої Російської імперії утворити власні держави. Ставлення Білого руху до української державності завжди було відверто негативним, незважаючи на те, були українські уряди соціалістичними чи консервативними, виступали за федерацію чи незалежність. Його керівництво докладало енергійних зусиль, щоб дискредитувати українців в очах дипломатів і військових Антанти. За часів Центральної Ради керівництво Білого руху представляло українських лідерів як австро-німецьких агентів, які разом із більшовиками були найняті для того, щоб сприяти розпаду Російської імперії. Проголошення незалежності УНР на початку 1918 р. розглядалося як сепаратизм, ворожий головній меті руху — відродженню великої і єдиної Росії. Орієнтація лідерів Білого руху на Антанту також різко розходилася із зовнішньополітичним курсом Центральної Ради, змушеної прийняти заступництво держав Четверного союзу

Територіально найближчим до України було військове крило Білого руху на Півдні Росії — Добровольча армія. Її створення розпочалося в кінці 1917 р. у Новочеркаську відомими російськими воєначальниками М. Алєксєєвим, Л. Корніловим, А. Денікіним. Упродовж наступного року це військове формування динамічно нарощувало бойову потугу, оперуючи головним чином на Кубані проти червоних військ. Проте Україна незмінно залишалася в зоні інтересів командування Добрармії як потенційне джерело військових кадрів та озброєння. Повернення українських земель до лона Великої Росії було присутнє в планах вождів Білого руху, хоч на певних етапах боротьби й ставилося в залежність від ліквідації більшовицької влади.

На цій платформі об'єднувалися різнорідні державні утворення, політичні партії, військові формування, громадські організації.

Утворення в кінці квітня 1918 р. гетьманської держави не змінило негативного ставлення керівників Добровольчої армії до незалежності України. Незважаючи на особисте знайомство з П. Скоропадським, генерал

---

[3] Цит. за: Деникин, Юденич, Врангель. Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев. — М., 1991. — С. 23.

А. Денікін вважав, що "Національний шовінізм і українізація лягли в основу програми гетьманського уряду. Сам гетьман в офіційних виступах урочисто проголошував самостійність України на вічні часи і гудив Росію, під ігом якої Україна стогнала протягом двох віків"[4]. Крім того, він засуджував співпрацю гетьманату із Центральними державами, війська яких окупувавши Україну, стали на кордонах дислокації Добровольчої армії. Все ці моменти від самого початку сприяли виникненню ускладнень у відносинах П. Скоропадського з поважним репрезентантом Білого руху.

Водночас співпраця гетьманату і Всевеликого війська Донського була доволі органічною, оскільки ґрунтувалася на подібності зовнішньополітичних платформ та спільності завдань в плані боротьби з більшовицькою Росією. В середині травня в Новочеркаську "Круг спасения Дона" обрав Військовим отаманом генерал-майора П. Краснова[5], рід якого був генеалогічно тісно пов'язаний з історією донського козацтва. Його батько, також генерал, був козаком одного з хуторів станиці Вешенської. У біографіях П. Скоропадського і П. Краснова було багато спільного: кадетський корпус, участь у російсько-японській та Першій світовій війні, блискуча військова кар'єра, приналежність до російської аристократії, високий прояв територіального патріотизму і здатність взяти на себе відповідальність за долю свого краю.

П. Краснов планував входження Дону до "оновленої Росії" після падіння більшовицького режиму. Вагомі розходження Донського отамана з генералами М. Алексєєвим і А. Денікіним щодо тактики боротьби проти більшовиків об'єктивно підштовхували його до контактів із гетьманом П. Скоропадським.

У своїх спогадах, до речі, поданих від третьої особи, П. Краснов писав: "На гетьмана Скоропадського Отаман міг покластися. Гетьман був старим товаришем, майже другом по службі в 1-й гвардійській кавалерійській дивізії, і, доки П.П. Скоропадський знаходився на Україні, Отаман міг бути спокійним за свій тил і фланг"[6].

Одразу після вступу в управління Донським військом П. Краснов відправив нарочним листа до П. Скоропадського, в якому інформував про своє обрання отаманом, наголошував на вічній дружбі між Україною та донськими козаками, вказував на необхідність встановлення старих кордонів земель Війська Донського. П. Краснов також повідомляв про намір направити в Україну своїх представників генералів М. Свєчина й О. Черячукіна. Останній у своїх спогадах писав, що отаман, відряджаючи делегацію наставляв: "У нас немає іншого виходу, як увійти в зносини з Україною і поладити з німецьким командуванням, яке просуває свої війська до наших

[4] *Деникин А.* Очерки русской смуты. Белое движение и борьба добровольческой армии. Май—октябрь 1918. Воспоминания. Мемуары. — Минск, 2002. — С. 92.

[5] *Краснов П.* На внутреннем фронте. — М., 2003. — С. 235. За результатами таємного голосування П. Краснов був обраний Донським отаманом (за — 107, проти — 13, утрималися — 10).

[6] *Краснов П.* На внутреннем фронте. — М., 2003. — С. 304.

меж". Отаман не знав істинних намірів гетьмана, але в листі відкрито заявив про необхідність взаємної підтримки для відновлення єдиної неділимої Росії[7]. Вже 11 травня донська делегація прибула до Києва. Одним із центральних завдань місії було з'ясування питання щодо кордонів між Українською Державою та Всевеликим Військом Донським.

П. Скоропадський пізніше згадував, що у зв'язку із цим його становище було надзвичайно делікатним, оскільки він мав рахуватися як із позицією німців, так і з вимогами "українських кіл", які хотіли мати Ростов для зв'язку з населеною українцями Кубанню. Швидкого вирішення питання з приводу кордонів не відбулося. В Києві залишився як представник Дону генерал О. Черячукін. На думку гетьмана, це була людина розумна, спокійна й доброзичлива і "кращого представника від Дону нам було не потрібно"[8].

Спільна праця української та донської сторін завершилася укладенням двосторонньої угоди 8 серпня 1918 р. Українська Держава і Донська область погодилися на взаємне визнання суверенітету і незалежності, визначали спільні кордони, а також відповідні права щодо влаштування на них митниць та організації товарообміну. Договір містив гарантії українському населенню Дону прав на рідну мову, шкільну освіту, культуру. Передбачалося також укладення окремих угод щодо торгових відносин, залізничного сполучення, використання Донецького басейну тощо[9].

Наприкінці травня до Києва прибула й кубанська делегація на чолі з головою законодавчої ради М. Рябоволом. Кубанці також шукали підтримки з боку України в боротьбі проти більшовиків. Вони готові були розглядати й питання приєднання Кубані до України на правах автономії. П. Скоропадський дуже цього хотів, але вважав, що поспішати не слід, оскільки не були з'ясовані справжні настрої населення Кубані. А крім того, на його думку, треба було спочатку досягти відновлення порядку в Україні, а вже потім ці області самі захочуть прийти до неї. І все ж головною перешкодою було те, що із цього питання німці "весною і на початку літа не мали визначеної лінії поведінки".

П. Скоропадський планував послати на Кубань дивізію З. Натієва, а також почав формувати військові частини для направлення до Чорноморської області. Однак цьому на заваді стала та сама невизначеність німецького командування. Договір про торговельні та консульські відносини між Українською Державою та Кубанським крайовим урядом був укладений лише 16 листопада 1918 р. Проте вже з літа 1918 р. військове міністерство Української Держави здійснювало поставки на Кубань зброї та військового спорядження. Пізніше П. Скоропадський писав: "Ми їм дали, що могли.

---

[7] *Черячукин А.* Донские делегации на Украину и в Берлин в 1918—1919 гг. // Донская летопись. — Белград, 1924. — С. 165—167.

[8] *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. — К.; Філадельфія, 1995. — С. 236.

[9] ЦДАВО. — Ф. 3695. — Оп. 1. — Спр. 193. — Арк. 1.

Взагалі в цьому відношенні для боротьби з більшовиками, я допомагав чим тільки міг, іноді на шкоду, скажу, собі"[10].

Не знаходячи порозуміння з керівництвом Добровольчої армії, П. Скоропадський і П. Краснов приступили до реалізації проекту зі створення збройних сил для боротьби з більшовицькою Росією. В Києві та Харкові функціонували бюро для запису добровольців. На ці цілі спрямовувалися досить значні грошові суми. Планувалося створити дві групи цих армій: одну на Дону, на Воронізькому напрямку, другу — в Харкові. В кінцевому підсумку вдалося розпочати формування лише однієї армії, але через масовий перехід офіцерів до Добровольчої армії і ця акція фактично провалилася[11].

Повірений у справах Австро-Угорщини князь Е. Фюрстенберг 15 жовтня доповідав МЗС, що в даний час іде організація так званої Південної армії, в тому числі й на території України. За його інформацією, "вербування не вийшло ще з первісної стадії розвитку і в кращому випадку охоплює кілька тисяч осіб"[12]. І все ж, на думку генерала О. Лукомського, формування цієї армії певною мірою зашкодило становленню Добровольчої армії. Слід відзначити, що створення Південної армії на території України відбувалося за згодою німців та участю військового міністерства, очолюваного генералом О. Рогозою.

Зовсім інший характер мали стосунки П. Скоропадського з керівництвом Добровольчої армії. М. Алексєєв і А. Денікін чітко визначилися з орієнтацією на Антанту як союзника Росії в боротьбі проти держав Четверного союзу. Спілку гетьмана з німцями вони засуджували, а задекларована державна самостійність України кваліфікувалася як "національний шовінізм". А. Денікін писав про гетьманат та інші держави: "за примарною самостійністю яких виднілася сила німецького меча і капіталу"[13].

П. Скоропадський підтримував стосунки з колишнім командувачем військами Південно-Західного фронту генералом М. Алексєєвим — фактичним фундатором Добровольчої армії. Листування з ним гетьман вважав приватним. Що ж до допомоги зброєю, то "я завжди йшов назустріч його армії". При цьому П. Скоропадський зазначав, що німці "оточили мене старанним наглядом, тому видача зброї Алексєєву, а потім Денікіну завжди мала певні труднощі"[14]. Коли в жовтні 1918 р. М. Алексєєв помер, П. Скоропадський наказав відслужити в гетьманській церкві урочисту панахиду та оголосити у пресі про кончину генерала.

Саме такий формат відносин П. Скоропадського і М. Алексєєва підтверджував у своїх донесеннях й один із представників Добровольчої армії

[10] *Скоропадський П.* Спогади. — С. 237.

[11] *Лукомский А.* Противосоветские организации на Украине // Революция на Украине по мемуарам белых. — М.; Л., 1930. — С. 205.

[12] Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов. — К., 1938. — С. 331.

[13] *Деникин А.* Очерки русской смуты. — С. 6.

[14] *Скоропадський П.* Спогади. — С. 237.

в Києві полковник Неймирок. Зокрема, він зазначав, що під час неофіційної зустрічі 9 жовтня на квартирі графа О. Олсуф'єва гетьман говорив: "Я російська людина і російський офіцер, і мені дуже неприємно, що, не дивлячись на ряд спроб встановити які-небудь відносини з ген. Алексєєвим ... крім нічого не значущих листів я нічого не отримую". Нібито П. Скоропадський запевняв, що майбутнє України — в Росії, до складу якої вона мала ввійти як рівноправна держава на умовах федерації[15].

Близькою за змістом і тональністю була й розмова П. Скоропадського з генералом О. Лукомським, якого гетьман прийняв у травні 1918 р. У своїх мемуарах останній згадував, що П. Скоропадський переконував у тому, "що він не «щирий українець», що вся його робота буде йти на створення порядку в Україні, на створення доброї армії і що, коли Великоросія позбавиться більшовизму, він перший підніме голос за об'єднання з Росією; що він добре розуміє, що Україна не може бути «самостійною», але становище таке, що йому поки що необхідно розігрувати з себе «щирого українця»". П. Скоропадський нібито запропонував О. Лукомському посаду військового міністра, але той відмовився й невдовзі виїхав з України і став помічником командуючого Добровольчою армією генерала М. Алексєєва[16].

Можна вважати, що інформації Неймирка та Лукомського виглядають досить правдоподібними, оскільки П. Скоропадський, вже немало поміркувавши над невдачами з будівництва Української Держави, в середині 1919 р. завершив свої спогади такими висновками: "Я залишився глибоко переконаним, що Велика Росія відновиться на федеративних засадах, де всі народності ввійдуть до складу великої держави, як рівне до рівного, де змучена Україна може лише вільно розквітнути, де життя не буде пронизане насиллями справа і зліва, як до цих пір..."[17].

Добрі стосунки були в П. Скоропадського й з іншим організатором Добровольчої армії генералом А. Драгомировим. Гетьман намагався залучити його до організації військової справи, але той не визнавав самостійної України і був переконаний у поразці німців. Улітку 1918 р. він виїхав до Катеринодара, де посів посаду голови Особливої наради (уряду) при А. Денікіні[18].

До середини літа 1918 р. в Києві та інших містах цілком легально діяли бюро із запису в Добровольчу армію. Потім, очевидно, за вказівкою німців, гетьманський уряд заборонив їхню діяльність. Німецьке командування побачило у зміцненні Добровольчої армії можливу перспективу відкриття проти них Східного фронту.

П. Скоропадський вважав, що з приходом у жовтні 1918 р. до командування Добровольчою армією А. Денікіна ставлення до Української Держави змінилося на гірше. Почалася активна агітація серед офіцерів проти ге-

[15] Революция на Украине по мемуарам белых. — С. 143, 165.
[16] Там само. — С. 202.
[17] *Скоропадський П.* Спогади. — С. 307, 325.
[18] Там само. — С. 142.

тьмана та створюваних ним військових формувань. На його думку, це дуже зашкодило справі, оскільки внесло ще більший розлад до лав слабкої, незгуртованої та розбещеної офіцерської маси[19].

Гетьман був переконаний, що А. Денікін розв'язав проти нього брутальне цькування, головним інструментом якого стала газета "Киевлянин". Її редактором був один із найвідвертіших монархістів, волинський поміщик, член Державної думи В. Шульгін. Він був налаштованим вороже до гетьмана й Української Держави, активно працював задля її повалення. Зокрема, створив розвідувальну мережу "Азбука", яка постійно постачала інформацією Добровольчу армію. Потім ці донесення А. Денікін широко використав у своїх мемуарах. Чимало місця відведено в них й оцінці гетьманату та власне особи П. Скоропадського. Хоча він і зазначав, що питання щодо істинних устремлінь гетьмана і його уряду в плані центральної проблеми, а саме: про стосунки з Росією, "для нас було й залишилося нез'ясованим".

Проте вся сукупність фактів тогочасної української дійсності приводила керівництво Добровольчої армії до незмінної впевненості в безпринципності української політики. На думку А. Денікіна, він і генерал М. Алексєєв у стосунках із гетьманом стояли на принциповій ідейній платформі — збереження російської державності. Це положення й було покладене в основу ставлення до гетьмана. Тому й не вступали з ним в офіційні відносини. І лише в умовах близької катастрофи Центральних держав сам П. Скоропадський почав налагоджувати стосунки з Добровольчою армією. А. Денікін стверджує, що її командування не вдавалося до будь-яких конкретних заходів, ворожих гетьманському урядові. Пояснює він це двома суттєвими обставинами: по-перше, штаб Добровольчої армії не вмів і не хотів вести політичні інтриги, а, по-друге, сам факт гетьманства не видавався загрозливим для російської національної ідеї. Щодо другої тези, то вона виглядає близькою до істини.

Коли ж П. Скоропадський 14 листопада проголосив федерування з небільшовицькою Росією, то генерал А. Денікін вважав за необхідне включення України до єдиного фронту боротьби з більшовиками, спільного військового командування та представництва на майбутньому міжнародному конгресі. Командування Добровольчої армії в основу такого об'єднання ставило наступні вимоги:

1) єдина Росія;
2) боротьба з більшовиками до кінця;
3) дотримання угод із союзниками при відмові від німецької орієнтації.

А. Денікін наказав своєму представникові в Києві генералу О. Ломновському об'єднати управління всіма російськими добровольчими силами в Україні[20].

---

[19] *Скоропадський П.* Спогади. — С. 238.
[20] Нова Рада. — 1918. — 20 листопада.

12 листопада в Києві був оприлюднений наказ А. Денікіна про підпорядкування йому всіх військ Росії та мобілізацію офіцерів. Цей документ вніс значну дезорганізацію в українські частини й добровольчі дружини. Агенти шульгінської "Азбуки" повідомляли до Катеринодара: "Наказ головнокомандуючого викликав потрясаюче враження. Тисячі людей відразу посміливішали. З інших тисяч людей злетів український дурман, і вони знову відчули себе російськими людьми..."[21] На запит міністра закордонних справ Української Держави Г. Афанасьєва щодо згаданого наказу А. Денікін відповів, що саме в такій редакції його не віддавав, хоч і наказав генералу О. Ломновському об'єднати управління російськими добровольчими формуваннями в Україні. В мемуарах він запевняв, що для нього залишилося нез'ясованим: хто ж пустив в обіг той псевдонаказ. П. Скоропадський також визнавав, що "апокрифічний наказ Денікіна чи справжній" вніс багато розходжень у лави захисників Києва[22]. Цілком очевидно, що різка зміна в міжнародній ситуації, пов'язана з поразкою Четверного союзу, а відтак і втратою підтримки з боку Німеччини, примусили П. Скоропадського йти на пошуки порозуміння з Добровольчою армією. Адже генерал А. Денікін, залишившись вірним орієнтації на Антанту, тепер діставав повну військову і політичну підтримку з боку переможців у Світовій війні, тоді як орієнтація П. Скоропадського на Німеччину виявилася програшною.

Гетьман за допомогою свого ад'ютанта графа О. Олсуф'єва в жовтні зустрічається з представниками Добрармії в Києві. У цей самий час до Катеринодара приїздить Харківський губернський староста П. Шидловський і від імені гетьмана пропонує допомогу зброєю та спорядженням. За словами А. Денікіна, в обмін на відмову того від союзницької орієнтації та визнання нейтралітету щодо Німеччини[23].

На наш погляд, малоймовірно, щоб в умовах поразки Німеччини у війні, й вже ведучи дипломатичні пошуки підтримки в Антанти, гетьман висував А. Денікіну такі умови, хіба що виконував побажання німецького військового командування, яке хотіло убезпечити свої сили до евакуації від можливих нападів добровольців.

Більше того, П. Скоропадський зовсім не бажав бачити на чолі об'єднаних антибільшовицьких сил генерала А. Денікіна. Восени він звернувся до Великого князя Миколи Миколайовича, який мешкав у Криму, з проханням взяти на себе верховне командування усіма військами колишньої Росії. За цієї умови гетьман був готовий негайно передати йому всю владу. Однак згоди на це від Великого князя не було отримано[24].

П. Скоропадський усвідомлював і можливу власну роль у відновленні Великої Росії. Він пізніше писав: "З першого дня управління країною, ясно доводив, що творячи Україну, я не борюсь, а допомагаю Великоросії.

[21] *Деникин А.* Очерки русской смуты. — С. 163.
[22] *Скоропадський П.* Спогади. — С. 299.
[23] *Деникин А.* Очерки русской смуты. — С. 165.
[24] Революция на Украине по мемуарам белых. — С. 164.

Грошова і інша підтримка військовим спорядженням, санітарним майном і т. д. усіх, хто боровся за відновлення Росії, наш союз з Доном, підготовка союзу з Кубанню, переговори з Грузією все це ясно доводять"[25].

Розуміючи, що його заходи щодо об'єднання антибільшовицьких сил Росії відповідають за спрямованістю політиці Антанти, П. Скоропадський робить перший крок у цьому напрямку. На початку листопада за попередньою згодою гетьман зустрічається на станції Скороходово з Донським отаманом П. Красновим. Було домовлено про координацію дій обох державних утворень проти більшовиків. Зустріч генералів була санкціонована німецьким командуванням, а його представник майор Г. Кокенхаузен брав участь у переговорах. Гетьмана супроводжував німецький конвой.

П. Скоропадський хотів цю акцію поки що зберегти в таємниці, але П. Краснов дав інтерв'ю харківським газетам. Як згадував П. Скоропадський: "Почалася страшна колотнеча. Я в той час, абсолютно не вважаючи потрібним змінювати свою політику, на обіді новому кабінету міністрів для припинення всіх цих пересудів (слухів) виголосив промову, у якій положення відновлювали наші колишні погляди на всі питання, пов'язані з внутрішньою і зовнішньою політикою"[26]. Цей фрагмент спогадів П. Скоропадського потребує окремого розгляду. Адже новий склад уряду на чолі з С. Гербелем і був призначений у зв'язку з кардинальною зміною політичного курсу — на федерування з небільшовицькою Росією, а також з метою видалення зі складу кабінету пронімецьки налаштованих міністрів.

На відміну від доволі стислої згадки гетьмана про ту зустріч, П. Краснов у своїх спогадах викладає зміст цих переговорів досить розлого. За його словами, залишившись сам на сам з отаманом, П. Скоропадський нібито відверто виклав свої політичні погляди: "Ви, звичайно, розумієте, що я, флігель-ад'ютант царя і генерал свити Його Величності, не можу бути щирим українцем і говорити про вільну Україну, але в той же час саме я, завдяки своїй близькості до государя, повинен сказати, що він сам згубив справу імперії і сам винуватий у своєму падінні. Не може бути й мови про повернення до імперії і відновленні імператорської влади. Тут, на Україні, мені довелося вибирати — або самостійність, або більшовизм, і я обрав самостійність. І право, у цій самостійності нічого поганого немає. Дайте народові жити так, як він хоче"[27].

Далі П. Скоропадський заявив, що він не розуміє А. Денікіна, який намагається тільки тиснути. Він також прохав П. Краснова виступити посередником між Україною, Денікіним, Кубанню, Грузією та Кримом у справі створення спільного союзу проти більшовиків.

Відразу по прибутті до Новочеркаська П. Краснов направив листа помічникові А. Денікіна генералові О. Лукомському, в якому сповіщав про зміст розмови з П. Скоропадським. Отаман наголошував, що гетьман не

[25] *Скоропадський П.* Спогади. — С. 267.
[26] Там само. — С. 306.
[27] *Краснов П.* На внутреннем фронте. — С. 306.

може відкрито говорити про боротьбу з більшовиками, оскільки зв'язаний умовами мирних переговорів, але тайно і він, і ті російські люди, які його оточують, хочуть і готові допомагати і Війську Донському, Добровольчій армії, і Кубані у спільній справі — звільнення Росії від нестерпного гніту більшовизму. П. Краснов повідомляв про згоду гетьмана надати Дону і Добрармії допомогу зброєю та грішми.

Далі генерал писав, що П. Скоропадський незабаром збирається звернутися до Добровольчої армії, Дону і Кубані, якщо можливо — Терека, Грузії та Криму, щоб усі вони надіслали своїх делегатів до Києва на загальний з'їзд, єдиною метою якого буде вироблення спільного плану боротьби з більшовиками. Він вмовляв керівників Добрармії не відштовхувати простягнуту гетьманом руку: "Не будемо ж ми самі штовхати Україну на взятий нею фальшивий шлях самостійності"[28].

Пропозиції П. Скоропадського і П. Краснова були фактично відкинуті Добровольчою армією. Хоча формально її керівники виступали за об'єднання, але погоджувалися вони на нього за однієї умови — альянс мав відбутися під командуванням генерала А. Денікіна. На телеграму міністра закордонних справ Української Держави Г. Афанасьєва про скликання у грудні в Києві згаданого з'їзду керівник денікінського уряду генерал А. Драгомиров висунув свої умови: з'їзд зібрати не в Києві, а в Катеринодарі або Сімферополі, дотримуватися орієнтації на Антанту, не запрошувати Грузію тощо. Позиція Добрармії, загострення внутрішньополітичної ситуації в Україні, розгортання антигетьманського повстання не дозволили провести запланований українським урядом антибільшовицький з'їзд.

Водночас у Києві діяли штаби і бюро з формування Південної, Північної, Астраханської армій та Окремого корпусу, функціонували різні розвідувальні центри та контрозвідки. Взяти їх під єдине командування не вдалося. За цих умов генерал О. Долгоруков — останній командувач збройних сил України наважився на рішучий і водночас вкрай непопулярний захід — арешт представника Добрармії в Києві генерала О. Ломновського. На його захист виступили лідери Союзу земельних власників і Протофісу граф Ф. Гейден і князь О. Голіцин, вимагаючи владнати конфлікт "заради порятунку в Києві загальної російської справи, в яку вкладена велика робота"[29]. Невдовзі генерал О. Ломновський був звільнений з-під арешту, погодившись передати окремі офіцерські підрозділи місцевому командуванню.

На початку жовтня в Україні почалося формування Окремого корпусу, який призначався для боротьби проти більшовиків. Очевидно, П. Скоропадський сподівався в разі необхідності використати цю ударну силу й проти внутрішнього супротивника. При створенні корпусу ставка робилася на російських офіцерів. Не випадково було офіційно дозволено носити військову форму царської армії. Не виключено, що в такий спосіб збиралися кадри військовиків для розгортання української армії.

[28] *Краснов П.* На внутреннем фронте. — С. 307—310.

[29] Революция на Украине по мемуарам белых. — С. 174.

Полковник-монархіст С. Марков оцінював ставлення російського офіцерства до Української Держави як "явно зневажливе, як до країни опереткової, створеної німцями". Він стверджував, що краще, найбільш здібне офіцерство йшло на Дон, Кубань і лише небагато — на українську службу. Очевидно, з погляду загальної тенденції це вірно, а от щодо "небагато", то С. Марков явно помилявся[30].

Авторитетнішими є свідчення про українську армію генерала А. Денікіна: "Офіцерський склад її був майже виключно російський. Генералітет і офіцерство йшли в армію тисячами. Генеральний штаб, наприклад, був представлений так широко, що частину обер-офіцерських посад займали полковники". Службу в українській армії генерал вважав безпринципною, хоча припускав, що найідейніші (з точки зору Білого руху. — *Авт.*) йшли до українського війська з надією, що воно стане готовим кадровим потенціалом армії російської[31].

Довіра П. Скоропадського до колишніх царських генералів і вищих офіцерів, намагання їх залучити до військового будівництва та захисту Української Держави були загалом природними. По-перше, чимало з них були його товаришами по службі, бойових діях в роки російсько-японської та світової воєн. По-друге, до цього спонукав абсолютний дефіцит кадрів вищого командного складу для української армії. І, по-третє, динамічний і несприятливий для гетьманату розвиток міжнародної ситуації, потреба захисту державного ладу від внутрішніх і зовнішніх посягань.

Переважна більшість генералів, які стали на військову службу, не були переконаними українськими державниками. Серед них навіть мало було людей із, так би мовити, роздвоєною ментальністю, яку демонстрував сам П. Скоропадський. Домінувала іманентна фахова потреба служити та здобувати у звичний спосіб "хліб насушний". Безперечно, були військовики, які відмовилися від пропозицій П. Скоропадського з ідейних міркувань. Це генерали В. Кирей, М. Кільчевський, А. Драгомиров, О. Лукомський, П. Врангель та інші. Всі вони посіли командні посади в Добровольчій армії.

Федераційна грамота П. Скоропадського, яка декларувала фактичну відмову від державної самостійності, видавалася в сподіванні дістати потужну підтримку з боку російських сил, особливо офіцерства. Однак ці надії виправдилися лише частково. Колишній міністр українського уряду В. Зеньковський писав: "Але й цей жест виявився запізнілим. Він залучив на бік гетьмана російські кола, дав у його розпорядження 5000 російських офіцерів, командування якими взяв на себе генерал Келлер"[32]. Сучасники подій, сам П. Скоропадський і дослідники цієї проблематики називають різні цифри, але цілком очевидним є, що останніми захисниками Києва від петлюрівських військ були російські офіцерські дружини.

[30] Граф Келлер. — М., 2007. — С. 725.

[31] *Деникин А.* Очерки русской смуты. — С. 63.

[32] *Зеньковский В.* Пять месяцев у власти (15 мая — 19 октября 1918 р.). Воспоминания. — М., 1995. — С. 147.

До честі гетьмана-генерала слід сказати, що під час очевидної здачі Києва він вживав чимало заходів для забезпечення пропуску офіцерських дружин на Дон зі зброєю, а також сприяв виїзду до Німеччини інтернованих Директорією російських офіцерів.

Прикметним є ставлення П. Скоропадського до генералів, які порушили присягу на вірність Українській Державі та гетьману. У спогадах він емоційно пише про перехід на бік Директорії генерала О. Грекова — начальника Головного штабу Української Держави, генерала П. Єрошевича — командира Подільського корпусу, генерала О. Осецького — командира корпусу залізничної охорони, полковника П. Болбочана та інших. П. Скоропадський кваліфікував цих людей як зрадників, що заслуговують презирства[33].

Однак набагато більше було генералів, які не стали на захист Української Держави та гетьмана, незважаючи на складену присягу, а перейшли на службу до Добровольчої та інших білогвардійських армій. Це були генерали Б. Шуцький — останній військовий міністр, І. Корнієнко та О. Лігнау — заступники міністра, командири корпусів і дивізій — Г. Васильченко, З. Натієв, А. Діденко, І. Клименко, В. Слюсаренко, адмірали А. Покровський і Д. Ненюков. Останній головнокомандувач українських (по суті, російських військ) О. Долгорукий воював в армії генерала М. Юденича.

Зрозуміло, що їхній вибір цього разу мав ідеологічне підґрунтя. До того ж, перехід на бік Директорії генералів та офіцерів гетьманської армії був можливим лише на початку повстання, коли це зробили О. Греків, В. Петрів, В. Садовський, В. Сальський, М. Юнаків та інші. В умовах краху гетьманату альтернативи переходу до Добровольчої армії майже не було. Прикладом тому стала трагічна доля генерала Ф. Келлера.

У своїх спогадах переважній більшості зі згаданих військових діячів П. Скоропадський дав добрі характеристики і нікого не затаврував за перехід до білих армій. Очевидно, зробити цього автор федераційної грамоти не міг з ідейних міркувань, адже ті військові билися за відновлення Великої Росії. Зрештою, не можна виключати й того, що у своєму "німецькому сидінні" у 1919 р. він не відав про подальшу долю тих, із ким намагався збудувати власну армію.

Українській державі довелося вести складний пошук союзників в організації антибільшовицького фронту. Найтіснішої інтеграції на цьому шляху було досягнуто з Військом Донським, очолюваним генералом П. Красновим. Ця співпраця ґрунтувалася на підтримці обох державних утворень Німеччиною. Найпліднішою вона виявилася у військово-технічній сфері.

Відносини гетьманату з керівництвом Добровольчої армії, орієнтованої на Антанту, відзначалися перманентною латентною конфронтацією. П. Скоропадський вів приватне листування з лідерами Білого руху, в Україні весь

[33] *Скоропадський П.* Спогади. — С. 321.

час діяли пункти з вербування добровольців, денікінська армія отримувала озброєння з українських складів.

Російське офіцерство, яке осіло в українській "оазі" відносного спокою, було потужним генератором ідей відновлення великої Росії. І, незалежно від політичних відтінків — монархічного чи республіканського, — не сприймало та ненавиділо українську самостійність. Як не парадоксально, але саме ця сила стала останнім захисником Української Держави, уособлюваної П. Скоропадським.

ДЕНІКІНСЬКИЙ РЕЖИМ В УКРАЇНІ

У жовтні 1918 р. головнокомандуючим Добровольчої армії став А. Денікін, генерал-лейтенант старої російської армії. "Русская национальная идея" складала важливу частину його політичного світогляду, незважаючи на те, що його матір була етнічною полькою. Виступаючи 1 листопада 1918 р. на відкритті Кубанської надзвичайної ради, Денікін завзято переконував членів ради, що не повинно бути "Армії Добровольчої, Донської, Кубанської, Сибірської. Повинна бути єдина "Русская Армия", з єдиним командуванням, наділеним повною силою, відповідальним лише перед "русским народом" в особі його майбутньої законної верховної влади"[34]. Єдність і неподільність Росії — політичне кредо Денікіна визначало його ставлення до України.

У 1917—1918 рр. Білий рух розгортався поза межами України, однак уже наприкінці 1918 р. він став однією з головних сил, що в ході громадянської війни змагалася за владу на її теренах. Починаючи із середини 1919 р. значна частина України досить тривалий час перебувала під владою білого режиму: Харків, Катеринослав, Полтава — близько півроку, Київ — три з половиною місяці.

Закінчення Світової війни змінило розстановку військових і політичних сил у Європі, що позначилося на долі Росії та України. Після того, як німецько-австрійські війська залишили територію колишньої Російської імперії, біле командування розраховувало на військову допомогу Антанти у боротьбі з більшовиками. Перші контакти білих з союзниками мали місце в грудні 1918 р. в Одесі, яка на той момент перебувала під контролем Республіканських військ УНР. За допомогою французів десант із 600 російських добровольців під командою генерала О. Гришина-Алмазова вибив українців з міста і встановив у ньому свою владу.

Проте з прибуттям до Одеси наприкінці січня 1919 р. командувача французьких військ в Одеському регіоні генерала д'Ансельма ставлення до білих змінилося. Відсутність реальних здобутків у боротьбі з більшовиками похитнула віру союзників у те, що білі здатні оволодіти ситуацією в Росії. Антантівські емісари спробували залучити до антибільшовицької боротьби українську армію і розпочали переговори з представниками Директорії

[34] *Деникин А. И.* Очерки русской смуты. — Т. 3. — Кн. 4. — М., 2003. — С. 67.

УНР. Хоча домовленостей досягнуто не було, сам факт переговорів негативно сприймався білогвардійцями, які тоді вважали будь-які контакти з українськими "сепаратистами" зрадою інтересів Росії. Як показали подальші події, війська Антанти не мали наміру воювати проти радянської влади. З наступом Червоної армії вони швидко евакуювалися з портів Чорного моря. Дії союзників розвіяли ілюзії білого керівництва, стало зрозумілим, що слід розраховувати лише на власні сили.

На початку 1919 р. відбулася консолідація усіх російських антибільшовицьких сил, що діяли на півдні Росії. 8 січня 1919 р. генерал А. Денікін створив об'єднану армію, що отримала офіційну назву Збройні сили Півдня Росії (ЗСПР). До її складу увійшли Добровольча армія, Донська армія, Кавказька армія та інші формування, загалом 85 тис. багнетів і шабель, 204 гармати, 682 кулемети, 6 бронепоїздів[35]. На той час під контролем ЗСПР перебувала південно-східна частина європейської території Росії від Каспію до Криму — Дон, Кубань, Північний Кавказ, Південне Поволжя, невеликий плацдарм в районі Керчі. Зважаючи на це Антанта, яка відмовившись від участі власних збройних сил у боротьбі з більшовиками, зробила головну ставку на Білий рух і почала надавати йому міжнародну підтримку, а також значну матеріальну допомогу. На кінець квітня ЗСПР отримали через Новоросійськ 100 тис. гвинтівок, 2 тис. кулеметів, 315 гармат, 200 літаків, 12 танків, багато різного військового майна. До кінця 1919 р. Велика Британія і США здійснювали безперервне постачання денікінської армії зброєю, боєприпасами та спорядженням.

Протягом квітня 1919 р. війська Денікіна вели запеклі бої в Донбасі, в результаті 3 травня вони оволоділи Луганськом. 19 травня Добровольча армія під командою генерала В. Май-Маєвського прорвала оборону червоних і розгорнула наступ на широкому фронті. Почалося швидке просування білих з Дону і Кубані в Україну[36]. 5 червня за підтримки англійської ескадри білі перейшли в наступ з Акманайських позицій на Керченському півострові, а 29 червня під їх контроль перейшов увесь Крим. 14 червня був захоплений Куп'янськ, 17 червня — Лозова, 25 червня після п'ятиденних боїв — Харків, 29 червня після триденних боїв — Катеринослав[37]. Водночас Кавказька армія під командою генерала П. Врангеля розвивала наступ у східному напрямку й 3 липня захопила Царицин.

Це спонукало командування ЗСПР визначитися з подальшими планами загального наступу проти більшовиків. 3 липня в Катеринодарі генерал Денікін видав т. зв. Московську директиву, за якою білі армії розпочинали загальний наступ на Москву. Кавказька армія генерала П. Врангеля наступала вздовж Волги на Саратов—Пензу—Нижній Новгород—Володимир—Москву. Донська армія генерала В. Сидоріна наступала у двох напрямках:

[35] Гражданская война и военная интервенция в СРСР: Энциклопедия. — М., 1987. — С. 114.

[36] Гражданская война в СССР: В 2-х т. — Т. 2. — М., 1986. — С. 121—122.

[37] *Деникин А. И.* Очерки русской смуты. Заключительный период борьбы. — Минск, 2002. — С. 51—52.

Вороніж—Козлов—Рязань та Новий Оскол—Єлець—Кашира. В межах України здійснювала наступ Добровольча армія генерала В. Май-Маєвського, якій належало вийти на лінію річок Дніпр і Десна, захопити Київ і забезпечити напрямок Курськ—Орел—Тула. Окремий 3-й (Кримський) корпус генерала М. Шиллінга мав взяти під контроль Чорноморське узбережжя, Чорноморський флот і блокувати район Одеси[38]. Таким чином, стратегічний план Денікіна передбачав окупацію Лівобережжя, Наддніпрянщини й Півдня України.

Добровольча армія розвивала наступ. Створена наприкінці липня група генерала Я. Юзефовича (загалом близько 6 тис. вояків) просувалася на Київ. 29 липня добровольці захопили Полтаву, 15 серпня — Суми, 20 серпня — Лубни, пізніше Цвітково, Пирятин і Гребінку. В середині серпня війська генерала М. Шиллінга були в Херсоні й Миколаєві, 23—25 серпня зайняли Одесу. 31 серпня білогвардійці вступили в Київ, вже зайнятий українською армією, та змусили її залишити місто.

Успіхам білогвардійців поряд із суто військовими перевагами над Червоною армією сприяла низка об'єктивних факторів. Денікінці багато в чому мали завдячувати своїм перемогам українській армії, яка на той час вела наступ на Київ і Одесу, відтягнувши на себе значні сили червоних на Правобережній Україні. Другим фактором був провал внутрішньої політики більшовиків. Українське селянство масово повставало проти радянської земельної і продовольчої політики, сваволі більшовицьких комісарів і продзагонів. Якщо у квітні урядові органи зафіксували 93 окремих селянських виступи по Україні, то в середині липня — вже 207. Повстанським командирам вдалося зібрати під своїм началом величезні збройні формування. На Лівобережжі оперувало не менше 57 повстанських загонів, у яких нараховувалося приблизно 22 тис. повстанців при 95 кулеметах і 7 гарматах[39]. Антибільшовицькі виступи охопили влітку 1919 р. практично всю підконтрольну радянському урядові територію, а його влада далі повітових міст не поширювалася. Розмах повстанського руху об'єктивно сприяв перемогам денікінців.

Денікін намагався згуртувати якомога ширші верстви прихильників Білого руху під гаслами: "боротьба з більшовизмом до кінця", "політичні свободи", "закон і порядок", але головним був — "велика, єдина і неподільна Росія". Таку позицію критикували у білому таборі як праві монархісти, так і ліві ліберали і соціалісти. Заклик до відновлення єдиної і неподільної Росії, тобто збереження територіальної цілісності колишньої Російської імперії і російського політичного й культурного панування зустрічав спротив з боку козачих державних утворень Дону й Кубані, що прагнули автономії та федеративного устрою майбутньої Росії. Також його не могли підтримати національні політичні режими України, Прибалтики, Фінляндії.

[38] *Деникин А. И.* Поход на Москву (Очерки русской смуты). — К., 1990. — С. 15.

[39] *Михайлюк О. В.* Селянство України в перші десятиліття XX ст.: Соціокультурні процеси. — Дніпропетровськ, 2007. — С. 333—334.

Причини поразки Білого руху деякі російські дослідники прямо пов'язують з хибністю національного проекту білих[40]. Однобоко трактуючи геополітичні зміни, що відбулися впродовж попередніх років революції, Білий рух тривалий час вперто відкидав можливості співпраці з національними антибільшовицькими силами. З точки зору білих лідери національних рухів на окраїнах імперії були такими ж зрадниками і німецькими запроданцями, як і більшовики[41]. У 1919 р. Фінляндія й Естонія були готові підтримати наступ білих на Петроград силами 100-тисячної армії, але відмовилися, через те, що керівництво Білого руху не визнало незалежності цих країн. Чергова невдала спроба в жовтні 1919 р. власними силами взяти Петроград стала початком загальної поразки білих у Північно-Західній області Росії.

Прагнення козачих регіонів Дону і Кубані до самостійності зустрічало шалений спротив білогвардійського командування. 27 липня невідомими особами був вбитий голова Кубанської Крайової Ради, відомий політичний діяч М. Рябовол. У найкритичніший момент боротьби з більшовиками в грудні 1919 р. за наказом Денікіна у Катеринодарі були арештовані 10 членів Кубанської ради, страчений прихильник самостійності О. Калабухов. Це масово відвернуло від білих кубанське козацтво.

Жодні аргументи, які наводило керівництво Антанти та адмірал О. Колчак на користь нейтралітету й розмежування сфер впливу на спільному з українською армією протибільшовицькому фронті, не вплинули на Денікіна. Він відмовився від контактів з С. Петлюрою, який уособлював самостійну незалежну Україну. Замість можливого союзника білі отримали ще одного противника, з 24 вересня 1919 р. ЗСПР перебували у стані війни з УНР. У результаті під час вирішальних боїв на московському напрямку білим довелося ще більше розтягувати фронт і воювати також проти української армії.

Із захопленням Києва під денікінською владою опинилася більша частина території України. Населення Лівобережжя, проживши півроку під владою більшовиків, вбачало в денікінцях визволителів, ставилося до них прихильно, або принаймні, нейтрально. Із приходом білих у Харкові почався запис добровольців до армії. Вже в перший день зголосилися 1500 осіб, згодом їх кількість зросла до 10 тис. Записувалися юнкери, студенти, робітники, представники буржуазії та інтелігенції[42]. Навіть робітництво Донбасу і Харкова, розчароване політикою більшовиків і сваволею ЧК, вітало денікінців, сподіваючись на поліпшення соціальних і політичних умов. У Києві, де за часів радянської влади чекістами було закатовано понад 3 тис. мешканців, люди раділи не тільки приходові Добровольчої армії,

---

[40] *Бордюгов Г. А., Ушаков А. И., Чураков В. Ю.* Белое дело: идеология, основы, режимы власти: Историографические очерки. — М., 1998. — С. 222—223.

[41] *Грицак Я.* Нариси історії України. Формування модерної української нації XIX—XX століття. — К., 1996. — С. 150.

[42] *Рябуха Ю. В.* Вооруженные Силы Юга России на территории Украины в 1919 г. : Дис. ... канд. ист. наук. — Харьков, 2008. — С. 78.

а найбільше — падінню більшовицького режиму. Антибільшовицькі настрої єднали населення, створювали ілюзію загальної єдності, як за часів Лютневої революції.

На територіях, контрольованих ЗСПР, верховна влада належала генералу А. Денікіну як головнокомандувачу. 6 червня 1919 р. він визнав владу Верховного правителя Росії адмірала О. Колчака, проте військові й політичні рішення приймав цілком самостійно. При ньому діяв створений у серпні 1918 р. урядовий орган "Особлива нарада" ("Особое совещание"), що виконував функції законодавчої та виконавчої влади. У складі уряду існував спеціальний підрозділ Осваг ("Осведомительное агентство"), що займався агітаційно-пропагандистською діяльністю, ідеологічним обґрунтуванням денікінської внутрішньої політики. Урядовим центром ЗСПР спочатку був Катеринодар, в липні 1919 р. ставка Денікіна була переведена до Ростова, з 1 серпня — до Таганрога.

А. Денікін вважав Україну дуже важливою складовою великодержавної Росії, без якої остання втратила б значну частину імперського потенціалу і стверджував, що "ніяка Росія — реакційна чи демократична, республіканська чи авторитарна, не допустить відторгнення України"[43]. Ще в січні 1919 р. при Особливій нараді було створено "Підготовчу з національних справ комісію", яка від початку своєї діяльності дотримувалася принципів непорушності передвоєнннних кордонів Росії (за винятком Польщі) та реконструкції її унітарного стану. Комісія відкинула федеративний устрій, як такий, що порушував принцип національної єдності Росії. З метою узгодження жорсткої позиції в національному питанні з загальною ліберальною спрямованістю денікінської внутрішньої політики комісія запропонувала замінити національну автономію регіональним самоуправлінням.

Малоросійська секція комісії у складі професорів Новоросійського університету (Одеса) І. Линниченка та М. Ляпунова, спеціаліста з аграрних справ А. Білімовича, російського націоналіста з Києва О. Савенка розробила проект адміністративної реформи, що передбачав замість етнічних кордонів, встановлених урядами УНР та УД, утворити на українських землях три окремі автономні області зі своїми власними органами самоуправління: Київську (Київська та Чернігівська губ.), Харківську (Харківська, Катеринославська та Полтавська губ., а також Бердянський повіт Таврійської губернії та Криворізький гірничопромисловий район Херсонської губ.) та Новоросійську (Таврійська та Херсонська губ. з центром в Одесі). Така, не пов'язана з національним змістом, регіональна автономія мала на меті послабити "культивований Києвом український сепаратизм"[44]. 16 серпня реформа була ухвалена відповідною постановою Особливої наради, 25 серпня затверджена Денікіним[45]. Її остаточна реалізація передбачалася після закінчення бойових дій і встановлення миру.

[43] *Деникин А. И., Лампе А. А.* Трагедия Белой армии. — М., 1991. — С. 10.

[44] Цит. за: *Крупина В. О.* Білий рух в Україні (1917—1920 рр.): Дис. ... канд. істор. наук. — К., 2005. — С. 112.

[45] Державний архів Полтавської області. — Ф. 2173. — Оп. 1. — Спр. 27. — Арк. 57.

Тим часом на підконтрольних білим українських землях діяла тимчасова адміністрація. 25 червня була утворена Харківська область, згодом — Київська і Новоросійська. На чолі областей стояли найвищі військові начальники ("головноначальствуючі") відповідного регіону: генерали В. Май-Маєвський, А. Драгомиров та М. Шиллінг. Вони здійснювали всю військову та цивільну владу, призначали губернаторів, градоначальників, інших урядовців. Дія законів попередньої влади з моменту підпорядкування тієї чи іншої місцевості ЗСПР припинялася за постановою Особливої наради[46].

Політика командування ЗСПР щодо України була ідеологічно обґрунтована у зверненні Денікіна "До населення Малоросії", оприлюдненого 25 серпня, коли білі війська наближалися до Києва. На той момент Київ перебував під владою більшовиків, але вони у зверненні згадуються лише мимохідь. Весь пафос відозви був спрямований проти Директорії і особисто її лідера С. Петлюри. У документі зазначалося, що головною метою боротьби Добровольчої армії є відновлення єдиної Росії — "прагнення повернути російському народу втрачену ним єдність, без якої великий російський народ неспроможний був би відстояти свою незалежність". Для білих ідеологів не існувало ніякого українського народу, а була лише "малоруська гілка руського народу". Денікінський режим принципово уникав вживання назви "Україна", замінивши її "Малоросією".

Український рух трактувався у зверненні як результат підступних дій німців з метою послабити Російську державу, перш ніж оголосити їй війну. Саме німці нібито роздмухували й підтримували український рух, маючи на меті відокремити дев'ять південних губерній Росії і об'єднати їх під назвою "Українська держава". Далі стверджувалося, що цю руйнівну справу продовжують колишні ставленики німців — Петлюра і його соратники, коли ведуть боротьбу проти відновлення єдиної Росії. Денікін не розумів і не брав до уваги тих значних змін, які спричинили революційні події 1917—1918 рр. Доброзичливість українців до Білої армії він помилково розцінював як їхнє бажання відновити єдину неділиму Росію.

Два роки Української революції, однак, не минули марно, тому повністю проігнорувати українську проблему денікінські ідеологи, серед яких переважали діячі кадетської партії, не могли. Відмовляючи "малоросам" у будь-яких проявах політичної автономії, білий режим обіцяв поважати "особливості місцевого побуту" українців. Державною мовою в єдиній Російській державі мала залишатися російська, вживання "малоруської мови" допускалося в місцевих урядових установах, земстві та суді. Щодо освіти, то у приватних школах викладання могло вестися будь-якою мовою, в державних — українська могла бути допущена лише у початковій школі. В середній школі, за бажанням учнів, дозволялися "уроки малоросійської народної мови у її класичних зразках". Також обіцялося не вводити обмежень щодо українського друкованого слова[47]. Фактично, це було задоволення

[46] Державний архів Полтавської області. — Ф. 2173. — Оп. 1. — Спр. 27. — Арк. 22.
[47] Киевлянин. — 1919. — 21 августа (3 сентября).

вимог "культурної автономії". Саме таку позицію з українського питання займав Тимчасовий уряд на початку революції.

Тези денікінського "Звернення" Осваг поклав в основу своєї агітації проти українського самостійництва. Не випадково, газети повідомляли, що головною метою Київського відділення Осваг є боротьба з "українством"[48]. Через пресу, видання листівок, брошур, на лекціях, в наочній агітації "Звернення" адресувалося насамперед до простих селянських мас, а також до аполітичних, консервативних дрібних землевласників, які, як вважали білі ідеологи, були глибоко віддані місцевим традиціям і мові, але не симпатизували українській незалежності. Тому обмежених культурних прав буде цілком достатньо, щоб населення підтримало денікінську владу[49].

На противагу беззаконню та сваволі більшовизму Білий режим пообіцяв встановити "закон і порядок". Там, де дозволяла обстановка, влада намагалася налагодити нормальне життя: було поновлено функціонування промислових підприємств і установ, залізничного й водного транспорту. Вже 3 липня відкрилося залізничне сполучення між Харковом і Севастополем, у перші дні вересня почали курсувати потяги між Харковом і Києвом. Було відновлено повсякденне життя міст: діяльність міського і земського самоврядування, навчальних закладів, банків, торгівлі. Встановлено тверді ціни на сільськогосподарські продукти, ухвалено закон про кримінальну відповідальність за спекуляцію. У попередньому вигляді відновлювалася система правосуддя — суди, прокуратура і адвокатура. Вільно діяли численні політичні партії, майже без обмежень виходила преса.

Але навести лад на величезній території України, розбурханій попередніми роками революції, білим не вдалося. Це важко було зробити насамперед тому, що їхні сили були малочисельними. В період найвищих бойових успіхів чисельність ЗСПР не перевищувала 160 тис., тримати такими силами тисячокілометровий фронт було вкрай складно, так само, як і опанувати тил.

Великим прорахунком соціально-економічної політики білогвардійців стала недооцінка факторів регіональної й національної специфіки. Під владою білого режиму опинилися політично активні й соціально чутливі українські село і місто, які з початком революційних подій пережили владу кількох режимів. Центристська політика Тимчасового уряду змінилася соціалістичною політикою Центральної ради, пізніше — консервативною політикою Гетьмана П. Скоропадського та лівим радикалізмом більшовиків. Поворот білих до правоцентристської внутрішньої політики змусив українське населення порівнювати його з гетьманщиною, що відіграло негативну роль у формуванні його подальшого ставлення до режиму Денікіна.

Успіхи чи невдачі білої влади напряму залежали від сприйняття населенням її внутрішньої політики. У дослідженнях сучасних українських істориків домінують соціально-класові оцінки денікінського режиму, запозиче-

[48] Киевская жизнь. — 1919. — 25 августа (9 сентября).
[49] *Процик А.* Вказ. праця. — С. 37.

ні з радянської й діаспорної історіографії, які на сьогодні не можна вважати об'єктивними. Останнім часом з'явилися новітні дослідження, автори яких на основі ретельного вивчення джерел і літератури дають більш ґрунтовну характеристику політиці білих в Україні[50].

Як і за інших політичних режимів, визначальним серед питань внутрішньої політики було селянське. Сучасні українські дослідники вважають, що аграрна політика денікінського уряду, викладена в підписаній Денікіним 23 березня 1919 р. декларації, була спрямована на підтримку дрібних і середніх власників-селян і закріплення соціального миру на селі[51].

Реагуючи на невдоволення селянства через продрозкладку, 26 липня 1919 р. Денікін скасував хлібну монополію. Відновлені принципи вільної торгівлі і ринку незабаром стабілізували ціни на продовольчі товари і усунули загрозу голоду. Однак пожвавлення господарської діяльності було тимчасовим. Необхідність забезпечення продовольством армії за відсутності надійної економічної бази призвела до застосування адміністративних методів. Селянин мав внести до 1 вересня одноразовий податок на користь білогвардійців у розмірі 5 пудів зерна цьогорічного врожаю з кожної після 4-ї десятини землі. Це відчутним тягарем лягало на селянські господарства.

Аграрна реформа, над якою працювала спеціальна комісія Особливої наради на чолі з колишнім міністром землеробства гетьманського уряду В. Колокольцевим (згодом В. Челіщевим), передбачала задоволення інтересів середніх і дрібних господарств за рахунок викупу ними казенних і поміщицьких земель. Тимчасово, до проведення реформи, набув чинності земельний закон уряду О. Колчака, за яким земля залишалася у тих власників, у чиїх руках вона фактично перебувала. Під тиском поміщиків, що масово підтримували Білий рух, були ухвалені Правила про збирання врожаю 1919 р., за якими 1/3 хліба, 1/2 трав і 1/6 овочів, зібраних селянами на колишніх поміщицьких землях, відбиралися в якості орендної плати. І хоча такі норми вважалися цілком прийнятними для більшості селянських господарств, це одразу різко протиставило селянство денікінському режимові. Маючи за української влади землю безкоштовно, вони всіляко саботували аграрне законодавство білогвардійців, відмовлялись сплачувати податки. Восени 1919 р. недоїмки стали повсюдним явищем.

Денікінське законодавство не дозволяло насильницького повернення землі й майна попередніми їх (землі й майна) власниками, але поміщики масово прибували до своїх маєтків і змушували селян безкоштовно на себе працювати, обкладали їх контрибуціями. Значний вплив на такі дії багатьох поміщиків мало почуття помсти, тому часто-густо вдаючись до антиселянських акцій, поміщики не рахувалися з думкою місцевих властей. Водночас непокора селян владі, затримка з постачанням сільськогосподар-

---

[50] *Крупина В. О.* Вказ. праця; *Рябуха Ю. В.* Вказ. праця; *Корновенко С. В.* Білий рух Півдня Росії: Аграрна політика урядів А. Денікіна, П. Врангеля (1919—1920 рр.). — Черкаси, 2009; та ін.

[51] *Корновенко С. В.* Вказ. праця. — С. 355—360.

ських продуктів нещадно каралися. Широкого розповсюдження набули каральні експедиції, які забирали в селян продовольство, худобу, майно, реманент, вдавалися до екзекуцій.

Армія, не отримуючи продовольства, вдавалася до самочинних реквізицій. Спочатку військові платили за хліб гроші, згодом, дедалі частіше стали розраховуватися квитанціями. Поступово реквізиції ставали безоплатними, а межа між ними і грабіжництвом майже зникла. В результаті ставлення селянства України до добровольців почало змінюватись: доброзичливість, заснована на очікуванні, що замість більшовицької продрозкладки буде встановлено справжню свободу торгівлі, перетворювалася на ворожість. “Нас грабували більшовики, прийшла Добрармія, якої ми так чекали, і теж нас грабує”, — говорили селяни[52]. Вони почали масово виступати проти нової влади, і це значною мірою посилило розвал тилу Збройних сил Півдня Росії.

У квітні 1919 р. була видана декларація з робітничого питання. Вона передбачала “відновлення законних прав власників фабрично-заводських підприємств” і водночас — 8-годинний робочий день, державний контроль над виробництвом, заходи по охороні праці. Для напрацювання відповідного законодавства була утворена комісія Особливої наради на чолі з М. Федоровим, але до впровадження нових законів справа не дійшла. Промислові підприємства були повернуті власникам, проте незалежність профспілок режим не визнавав, і робітничу політику фактично визначала влада на місцях. Так, депутація заводського комітету Кам’янського металургійного заводу під час відвідування місцевого керівництва білих — генерала А. Шкуро й губернатора Катеринославської губернії генерала С. Щетиніна — отримала таку інформацію щодо робітничої політики: завод буде пущено за волею власника, заводський комітет може діяти як допоміжна організація при власникові, профспілки можуть опікуватися лише економічними питаннями, політична діяльність буде каратися[53].

В умовах фінансової кризи, браку готівкових грошей, непевної політичної ситуації промисловці не поспішали налагоджувати виробництво, а навпаки — згортали його, намагалися розпродати все, що можна, й вивести капітали в іноземні банки. Це вело до спаду промислового виробництва, зростання безробіття.

Погіршення матеріального становища робітників, посилення спекуляції та дорожнечі стали причиною масових страйків навіть на тих підприємствах, де робітники від початку не підтримували радянську владу. Страйки носили здебільшого економічний, а не політичний характер. Підприємці практично не задовольняли вимоги робітників, а влада відповідала на непокору репресіями. Провалилася й спроба створення лояльних до білої влади профспілок (т. зв. кірстовщина). Головний ідеолог нового профспіл-

[52] Цит. за: *Карпенко С. В.* Очерки истории Белого движения на юге России (1917—1920 гг.). — М., 2006. — С. 302.

[53] Боротьба. — 1919. — 23 липня.

кового руху інженер К. Кірста закликав до єднання робітників та інтелігенції навколо Добровольчої армії. Але діяльність кірстовців не мала підтримки серед робітників[54].

Українофобство А. Денікіна підштовхнуло його до заборони прийому на адміністративну роботу осіб, які раніше працювали в установах Української Держави та УНР. Від 6 вересня 1919 р. заборонялося приймати на роботу й тих чиновників, які підозрювалися у симпатіях до П. Скоропадського і С. Петлюри[55]. Тим самим коло претендентів на відповідальні посади було зведено до мінімуму. Через це для місцевої адміністрації і правосуддя стали характерними некомпетентність, зловживання, хабарництво й бездіяльність.

Збільшення окупованої території і розширення лінії фронту вимагало більшої кількості особового складу ЗСПР. В Україні, як і на інших зайнятих територіях, білогвардійці вдавалися до мобілізацій. Для всіх без винятку політичних режимів, що змагалися за владу в Україні, селянство було головним постачальником рядового складу армій. Однак селяни не бажали йти до денікінської армії. Мобілізації не давали потрібної кількості вояків, і їх доводилося проводити по кілька разів: в Донбасі — чотири рази, в Одесі — тричі, у Харкові — двічі[56]. Мала ефективність призову змусила військову владу вдатись до примусових заходів. Однак це не зарадило справі. Навпаки, незгодні з політикою білої влади селяни дедалі більше виявляли їй спротив, поповнюючи лави повстанців і “зелених”. Окрім цього, мобілізовані в Україні солдати і офіцери ставали “ненадійними” у боях з Армією УНР. 10 жовтня 1919 р. командир 2-го армійського корпусу генерал М. Промптов доповідав командувачу військ Київської області генералу А. Драгомирову, що мобілізовані солдати і офіцери з Київської, Полтавської, Катеринославської та Херсонської губерній, які були призначені для поповнення його корпусу, що воював проти частин Армії УНР, “є елементом ненадійним і непридатним для боротьби з противником, який перед ним знаходиться”. У зв’язку з цим він просив надсилати йому поповнення з уродженців великоруських губерній, “яким чужі і незрозумілі самостійницькі прагнення, а уродженців малоросійських губерній направляти на Царицинський і Каспійський фронти”[57]. Антиукраїнська риторика білого режиму не сприймалася українським населенням, навпаки — вона підсилювала його спротив “єдинонеділимській” владі. Політичні уподобання переважної маси українства залишилися на боці українського самостійництва.

Формально задекларувавши повагу до “проявів національного життя”, командування ЗСПР та його найближче оточення демонструвало відверто українофобську поведінку. Так, під час урочистого прийому на честь гене-

---

[54] *Реєнт О. П.* Українська революція і робітництво: соціально-економічні і політичні зміни 1917—1920 рр. — К., 1996. — С. 77.

[55] *Чубинский М. П.* На Дону // Донская летопись. — 1924. — № 3. — С. 274.

[56] *Крупина В. О.* Вказ. праця. — С. 115.

[57] Російський державний військовий архів. — Ф. 39666. — Оп. 1. — Спр. 37. — Арк. 8.

рала А. Денікіна, влаштованого 7 липня міською управою Катеринослава, представник українських організацій нагадав А. Денікіну, що Україна проголосила самостійність. У відповідь А. Денікін заявив: "Ваша ставка на самостійну Україну бита... Хай живе єдина неподільна Росія!"[58] Добровольче командування заборонило виконання гімну "Ще не вмерла Україна"[59]. Воєнний губернатор Києва генерал М. Бредов, повернув датування за старим стилем, а годинники наказав перевести за петроградським часом. Він також віддав наказ поновити знищені за часів Української революції написи на пам'ятнику Богдану Хмельницькому: "Волим под царя восточного, православного" і "Богдану Хмельницкому — Единая неделимая Россия"[60].

Обіцяне українцям у "Зверненні до населення Малоросії" право вживати "малоросійську" мову в державних установах і судах здебільшого ігнорувалося місцевою владою. 23 серпня 1919 р. "головноначальствуючий" Харківської області генерал В. Май-Маєвський видав наказ "Про малоросійську мову" (згодом дія цього наказу була поширена на всі окуповані території), згідно з яким: школи, переведені за української влади на українську мову викладання, знову поверталися до російської мови; українськими могли бути лише приватні школи, засновані приватними особами і товариствами; фінансування з казни не поширювалося на викладання українською мовою; вивчення "українознавства" (історії та географії України) припинялося; українська мова і література ставали необов'язковими предметами[61].

Делегатам від чотирьох київських українських гімназій, які 17 вересня звернулися за фінансовою допомогою, попечитель Київського учбового округу професор Є. Спекторський відверто заявив: "Оскільки українське військо є політичним ворогом білогвардійського режиму, влада відмовляється утримувати українську освіту". Без державної допомоги був залишений Київський державний український університет, у якому на той час навчалося 2000 студентів, працювало 100 викладачів[62]. Влада практикувала також вилучення українських книжок, закриття українських видань, заборону національного театрального репертуару.

З початком бойових дій Армії УНР проти Добровольчої армії влада посилила репресії проти свідомих українців, яких вважала "мазепинцями", зрадниками Росії. У Катеринославі було арештовано 300 українських діячів — співробітників "Союзбанку", "Просвіти", "Спілки споживчих товариств"; конфісковано гроші, опечатано каси цих організацій[63]. Мали місце арешти українських діячів також у Києві й інших містах.

---

[58] *Арбатов А. З.* Екатеринослав 1917—1922 гг. // Архив русской революции. — Т. 12. — М., 1991. — С. 92.

[59] Український козак. — 1919. — 25 вересня.

[60] Киевлянин. — 1919. — 21 августа (3 сентября); Киевская жизнь. — 1919. — 8 (21) сентября.

[61] Україна. — 1919. — 2 вересня.

[62] Рада. — 1919. — 6 (19), 8 (21) вересня.

[63] Український козак. — 1919. — 9 жовтня.

У відповідь на відмову влади підтримувати національну освіту, проводилися численні збори громадськості, які висловлювали протести, створювали громадські організації, щоб допомогти школі. Зокрема, губернська учительська спілка Полтавщини проголосила про утворення Фонду національної освіти і закликала населення виконати свій громадський обов'язок[64]. У Полтаві 18 вересня відбулося святкування з нагоди ювілею І. Котляревського, яке зібрало 20 тис. учасників і перетворилось на справжнє українське свято[65]. Розпочало гастролі Товариство українських драматичних артистів, першу виставу — "Запорожець за Дунаєм" за участю П. Саксаганського і М. Литвиненко-Вольгемут — побачили мешканці Києва. Незважаючи на постійні утиски, у Києві, Полтаві й Катеринославі продовжували виходити українські газети. В листопаді як приватний навчальний заклад поновила роботу Українська академія мистецтв, у ній на той час нараховувалося 253 слухачі[66].

Нелегкі часи переживала Українська академія наук (УАН). "Біла" адміністрація, зважаючи на значимість такого роду наукової установи, не наважувалася її закрити. "Шукають виходу: і хочеться, і колеться. Не хочуть затверджувати, але й не хочуть знищувати", — записав у щоденнику перший президент УАН В. Вернадський[67]. Влада хиталася у визначенні статусу УАН: від Київського центру Російської Академії наук до приватного товариства "Київська академія наук". Урешті-решт Особлива нарада, врахувавши авторитет В. Вернадського, передала вирішення долі УАН на розгляд вчених рад південноросійських університетів, а до того часу ухвалила зберігати майно і склад академії. Тим часом науковій установі чинилися всілякі утиски, створювалися перешкоди для роботи, наукові підрозділи позбавлялися приміщень. В період денікінської окупації кількість наукових співробітників УАН скоротилася вдвічі. Було знищено 117 назв українських книжок. Попри непевний стан, Українська академія наук, зокрема її історико-філологічний відділ, продовжувала працювати. Друкувалися наукові праці, тривала підготовка "Словника живої української мови"[68].

Репресивний характер денікінської політики щодо української культури був очевидним для всіх. Навіть організація правого спрямування "Союз відродження Росії" звернулася до Денікіна з проханням припинити переслідування "українського культурного руху". На що той відповів: "Культуру від політики відокремити не можна", яскраво вказавши на суто декларативний характер власних ліберальних заяв щодо української культури[69].

Ще далі в боротьбі з проявами українства йшли представники місцевої влади. Навіть Денікін змушений був визнавати, що "практика дещо зміни-

---

[64] Рада. — 1919. — 4 (17) вересня; Україна. — 1919. — 30 вересня.
[65] Рада. — 1919. — 8 (21) вересня.
[66] Киевская жизнь. — 1919. — 5 (18) ноября.
[67] *Вернадский В. И.* Дневники. 1917—1921. — К., 1994. — С. 142.
[68] Рада. — 1919. — 11 (24) вересня.
[69] *Доценко О.* Літопис української революції. — Т. 2. — Кн. 4. — К.; Львів, 1923. — С. 185.

ла основні положення декларації в силу наявності у складі місцевої адміністрації осіб, які бачили прояви сепаратизму і в побутових особливостях"[70]. Антиукраїнські прояви на місцевому дрібно-побутовому рівні найбільше обурювали населення і відвертали його від денікінського режиму.

Наступ Добровольчої армії на українських землях супроводжувала хвиля російського націоналізму. В першому ж номері поновленої газети "Киевлянин" її видавець Вас. Шульгин, відомий своїм антиукраїнством, нагадав читачам слова свого батька, що Південно-Західний край (ще одна псевдоназва України за імперських часів) є "русский, русский, русский" і пообіцяв не віддавати його "ні українським зрадникам, ні єврейським катам". Вас. Шульгин був неприхованим юдофобом. Він доклав чимало зусиль для створення і поширення думки про більшовизм як жидівський національний рух і відверто писав, що єврейські погроми — цілком заслужена кара євреям за більшовизм[71].

Хоча біла влада ніколи офіційно не декларувала антисемітизму (а вище командування ЗСПР засуджувало погромні дії і вживало заходів, щоби покласти край насильствам), однак слідом за іншими арміями, що оперували в Україні за часів громадянської війни, денікінці внесли свою дещицю в ганебну справу насильств проти єврейського населення. Єврейські погроми, здійснені білим вояцтвом, як не намагалися генерали перекласти вину за це на своїх політичних опонентів[72], набули значного резонансу. Дослідниками підраховано, що 20 % усіх погромів (близько 400 випадків), що були скоєні в Україні за період революції та громадянської війни, здійснено саме поборниками "єдиної і неподільної Росії"[73].

При визначенні причин незадоволення населення України внутрішньою політикою Денікіна неодмінно постає питання про первинність соціального чи національного фактора. Відповідь на це питання, вважають дослідники, є комплексною. Білий рух ніколи не виносив на свої прапори гасел про боротьбу за соціальну або національну реставрацію, не декларував він і свого класового характеру. Імідж "реставраторів" і "реакціонерів", зважаючи на соціальний склад Білого руху, прищепила йому більшовицька пропаганда. Але саме такого характеру дедалі більше набували дії денікінської влади від початку захоплення України. Національний фактор посилював розчарування від соціальної реставрації[74].

Фактична реставрація дореволюційних порядків у сфері аграрного й робітничого законодавства, антиукраїнська національна політика білогвардійського режиму викликали відповідний масовий опір населення України.

---

[70] *Деникин А. И.* Очерки русской смуты. — Т. 5. — Берлин, 1926. — С. 143.

[71] Киевлянин. — 1919. — 8 (21) октября.

[72] *Сергійчук В.* Погроми в Україні: 1914—1920. Від штучних стереотипів до чорної правди, прихованої в радянських архівах. — К., 1998. — С. 50—51.

[73] Політичний терор і тероризм в Україні. XIX—XX ст. Історичні нариси. — К., 2002. — С. 174.

[74] *Крупина В. О.* Вказ. праця. — С. 121.

На території Лівобережної України цим скористалися більшовики. Вони створили 12 повстанських штабів, які координували акції численних загонів. А на Наддніпрянщині й Правобережжі селяни-повстанці отаманів Зеленого, Гулого, Шуби, Калюжного, Левицького, Квітки, Федоренка та інших діяли переважно під самостійницькими гаслами. Неспокійно було навіть у Києві, де контррозвідка повідомляла про можливість повстання на початку листопада.

Особливо значних втрат завдала денікінцям повстанська армія Н. Махна, що 27 вересня 1919 р. під селом Перегонівка на Уманщині зруйнувала денікінський фронт і здійснила глибокий рейд по його тилах. На боротьбу із селянською стихією було кинуто 9 кінних козачих полків і 2 бригади пластунів. У середині жовтня Н. Махно загрожував навіть ставці Денікіна в Таганрозі. Перманентні селянські повстання і рух "зелених" фактично створили додатковий фронт у тилу білої армії.

Уповільнення темпів наступу білих було зумовлено відкриттям 24 вересня українсько-білогвардійського фронту, який проходив по лінії Бердичів—Одеса. Бойові дії розгорталися мляво, головна мета добровольців у боротьбі з українцями полягала у роз'єднанні УГА та Дієвої армії УНР, чого їм вдалося досягти. Але в цій боротьбі тактична перемога білогвардійців над українцями нічого не вирішувала. Її результатами невдовзі скористалися більшовики.

Загальний наступ білогвардійських армій на Москву зазнав поразки, 10 жовтня 1919 р. Червона армія в районі Орла перейшла у контрнаступ. Успішно розвиваючи його, вона на кінець жовтня досягла кордонів України. Після піврічного перебування денікінців в Україні місцеве населення так само чекало приходу більшовиків, як колись — Добровольчої армії[75]. 6 листопада війська 12-ї армії червоних розгромили 9-ту та Зведену гвардійську дивізії білогвардійців і захопили Чернігів. 19 листопада вони зайняли Бахмач і наблизились до Ніжина і Конотопа. Плацдарм для наступу на Київ, Полтаву, Харків був створений. Наступу Червоної армії допомагали численні партизанські загони, утворені більшовиками і лівими українськими партіями.

Становище денікінської армії було катастрофічним. Вона відходила по всьому фронту. Усвідомлюючи, що утримати Україну не можна, білогвардійське командування зосередило зусилля не на організації оборони, а на евакуації. З тих самих причин влада не подбала про створення на місцях запасів палива та продовольства. Мешканців міст очікувала холодна і голодна зима. Населення, особливо його заможні верстви, налякане попереднім "хазяйнуванням" більшовиків, масово тікало на південь — до Одеси і Криму. 11 грудня білі залишили Полтаву і Харків, 16 грудня Червона армія здобула Київ, а наприкінці грудня оволоділа Катеринославом і Донбасом. 7 лютого 1920 р. червоні вигнали білогвардійців з Одеси.

[75] *Фон Лампе А. А.* Причины неудачи вооружённого выступления белых. — М., 1991. — С. 14—15.

Денікінський режим, декларуючи відновлення законності й порядку, спрямовану на досягнення соціальної рівноваги соціально-економічну політику, повагу до історичного укладу життя народу, на практиці мало рахувалася з інтересами українського народу. Діями влади було знищене демократичне місцеве самоврядування. Відбувався фактичний реванш поміщицтва на селі. Армія вирішувала свої матеріальні й фінансові проблеми за рахунок населення. Опорою білої влади стали організації російського національного спрямування з відповідною ідеологією. Все це разом з відверто антиукраїнською політикою й антисемітизмом сприймалося більшістю населення як реакція та викликало в нього спротив. У результаті населення України піднялося на боротьбу з Денікіним під гаслами як соціального, так і національного характеру.

П. ВРАНГЕЛЬ: ОСТАННІ НАДІЇ І КРАХ БІЛОГО РУХУ

До кінця 1919 р. розгром Червоною армією Збройних сил Півдня Росії став доконаним фактом. Конфлікт А. Денікіна з Кубанською радою призвів до розвалу Кубанської армії. Донська армія не поділяла великодержавницькі гасла і не хотіла під ними воювати. Частково боєздатною залишалась Добровольча армія, але й вона стрімко відступала під натиском червоних на Кавказ. На початку грудня А. Денікін змістив з посади командуючого Добровольчою армією генерала В. Май-Маєвського і призначив на цю посаду генерала П. Врангеля. Таке призначення було знаковим. Білий рух розвалювався як картковий будиночок, всі стріли його прибічників були спрямовані проти Денікіна, якого звинувачували в нездатності керувати. І у військових, і в політичних колах білих інтенсивно обговорювалось питання про зміну лідера, про особу, яка б могла врятувати справу. Найчастіше називалось ім'я Петра Врангеля.

П. Врангель був на 6 років молодшим за А. Денікіна. У Першій світовій війні він дослужився до звання генерал-майора (командир кінного корпусу), Денікін тоді отримав звання генерал-лейтенанта (головнокомандуючий фронтом). У серпні 1918 р. після короткого перебування в гетьманському Києві Врангель перебрався на Дон, де вступив до Добровольчої армії. Військові знання, особиста сміливість, організаторський талант допомогли йому вже в січні 1919 р. стати командуючим Кавказькою армією ЗСПР. На чолі цієї армії він 30 червня 1919 р. захопив Царицин. Це була крупна воєнна перемога білих. Саме в Царицині А. Денікін підписав "Московську директиву" про наступ на Москву через Україну. Вже тоді виникли перші непорозуміння між Денікіним і Врангелем. Останній вважав похід на Москву "смертним приговором військам Півдня Росії"[76], натомість пропонував спрямувати війська на об'єднання з армією Верховного правителя Росії адмірала Колчака. Вважаючи стратегічні плани Денікіна і

[76] *Врангель П. Н.* Воспоминания. Южный фронт (ноябрь 1916 г. — ноябрь 1920 г.): В 2-х ч. — Ч. 1. — М., 1992. — С. 273.

їх виконання помилковими, Врангель 29 липня (за ст. ст.) звернувся до Денікіна з розлогим офіційним листом, у якому солідаризувався з головними ідеями Білого руху, визнав за Денікіним право лідера, і разом з тим критикував здійснювані Денікіним стратегію, способи ведення бойових дій, механізми організації військ та їх забезпечення. 10 серпня (ст. ст.) Денікін відповів Врангелю не менш розлогим, полемічним листом, в якому відкидав усі спрямовані проти себе звинувачення. Як пізніше прокоментував цей лист Врангель, "в ньому яскраво відбились стратегічні погляди головнокомандуючого... Якщо до цього часу віра моя в генерала Денікіна як головнокомандуючого і встигла похитнутись, то відтепер і особисте моє ставлення до нього не могло залишитись попереднім"[77]. Восени 1919 р. Врангель стає ще критичнішим щодо денікінської стратегії. Він констатує, що захоплену денікінцями територію не можна утримати: військ недостатньо, а резерви відсутні, в тилу немає жодних укріплених вузлів опору. А от червоні, розбивши війська адмірала Колчака, отримали можливість істотно зміцнити свої сили на денікінському фронті. До того ж армія Н. Махна, здійснивши рейд від Перегонівки, паралізувала денікінські тилові служби на півдні України. Та й на інших тилових територіях денікінська влада фактично була відсутньою. "Нездатний справитись з величезним державним завданням, що випало на його долю, не довіряючи найближчим помічникам, не маючи сил розібратись в павутинні політичних інтриг, що плелись навколо нього, генерал Денікін випустив владу зі своїх рук, — писав П. Врангель. — Країна управлялась дрібними сатрапами, починаючи від губернатора і закінчуючи любим військовим начальником, комендантом і контррозвідником... Поняття про законність було абсолютно відсутнім"[78]. Очевидно, така оцінка стану справ була адекватною, оскільки ситуація сама по собі викликала значне занепокоєння в багатьох правих політичних діячів. У жовтні 1919 р. член Особливої наради М. Астров підготував "Тези по питанню про політичний курс", в яких доводив, що влада має "дати населенню ясне уявлення про те, яку мету вона собі ставить", а також провести соціальні реформи на демократичних засадах[79].

Одним із центрів антиденікінської опозиції була Рада державного об'єднання Росії, очолювана О. Кривошеїним. Наприкінці жовтня 1919 р. в Ростові відбулася зустріч О. Кривошеїна з П. Врангелем, на якій обидва висловилися за те, що Білому рухові потрібна політична програма, яка нагадувала б реформи П. Столипіна, насамперед аграрну. Таку програму було визначено як ліву політику, здійснювану правими руками[80].

На початку січня 1920 р. Врангель у Таганрозі востаннє зустрічався з Денікіним і мав з ним розмову, під час якої передав рапорт, в якому вик-

---

[77] *Врангель П. Н.* Воспоминания. Южный фронт (ноябрь 1916 г. — ноябрь 1920 г.): В 2-х ч. — Ч. 1. — М., 1992. — С. 331, 332.

[78] Там само. — С. 373.

[79] *Деникин А. И.* Очерки русской смуты. — Т. 5: Вооруженные силы Юга России. — М., 2003. — С. 703—704.

[80] *Карпенко С. В.* Крах последнего белого диктатора. — М., 1990. — С. 8.

лав свою позицію щодо зміни політичних пріоритетів. "Розраховувати на продовження козаками боротьби і на їхню участь у повторному просуванні вглиб Росії не можна. Боротись під стягом «Великая, Единая, Неделимая Россия» вони більше не будуть. Гаслом, яке, можливо, об'єднає їх навколо себе, може стати лише боротьба за «права і вольності козацтва»; і ця боротьба обмежиться в кращому випадку звільненням козачих земель від ворога". На думку Врангеля, боротьбу з червоними можна продовжувати лише спираючись на "корінні російські сили" та уклавши договір з поляками. Головним плацдармом розгортання нової фази боротьби Врангель називав західні райони, а головною базою — Одесу, і саме туди треба було перекинути боєздатні війська[81]. Після цієї зустрічі Денікін став вважати Врангеля очільником правої опозиції[82] й фактично відсторонив його від бойової роботи. На початку лютого 1920 р. Врангель написав рапорт про відставку і виїхав до Криму.

У стратегічних планах Денікіна Криму відводилась другорядна роль, основними напрямками відступу вважалися Дон і Кубань, а також район Одеси. До Криму було відведено лише Кримський корпус генерала Я. Слащова. Цей генерал вирізнявся особистою сміливістю (мав сім поранень) і жорстокістю в наведенні порядку. В січні він досить вдало малими силами організував оборону Кримських перешийків і зберіг півострів у своїх руках.

Евакуація Одеси білими була проведена поспішно і невміло. Тим часом у Криму зосередилась велика кількість розпорошених частин, особливо штабів, які втратили зв'язок зі своїми підлеглими. Біла влада Криму в особі губернатора Татіщева не могла дати раду прибулим і якимось чином раціонально організувати їхнє життя. Це посилило невдоволення проти вищого командування Білим рухом. Капітан Орлов під гаслом "оздоровлення тилу" почав боротьбу за владу в Криму, захопив Сімферополь, арештував місцеву владу і кількох генералів. Лише під тиском військ генерала Слащова його загін відійшов у Кримські гори. Невдовзі Орлов почав наступ на Ялту. В одній з відозв до офіцерів, козаків, солдатів і матросів він оголосив, що підкориться лише П. Врангелю, бо це той генерал, "кому ми віримо всі, це той, хто все віддасть на боротьбу з більшовиками і злочинним тилом"[83].

Група вищих воєначальників на чолі з екс-головою денікінського уряду генералом О. Лукомським кілька разів зверталася до головнокомандуючого з проханням призначити П. Врангеля командуючим в Криму замість непопулярного і нездатного навести порядок генерала М. Шилінга. У відповідь на це 21 лютого 1920 р. генерал Денікін віддав наказ по Генеральному штабу "про звільнення від служб" генералів Лукомського, Врангеля, Шатілова і адміралів Ненюкова та Бубнова. Через кілька днів Денікін поставив ультимативну вимогу, щоб Врангель залишив територію ЗСПР. На початку березня генерал Врангель виїхав до Константинополя, написавши перед цим

[81] *Деникин А. И.* Вказ. праця. — С. 723.
[82] Там само.
[83] *Врангель П. Н.* Вказ. праця. — Ч. 1. — С. 507.

Денікіну чергового листа, в якому виклав історію їхнього особистого конфлікту і вказав на його причини. З моменту своєї відставки Врангель вважав себе вільним від всяких зобов'язань перед Денікіним. Копії цього листа він розіслав кільком генералам, в тому числі й генералу Хольмену, керівнику англійської військової місії при штабі ЗСПР.

Тим часом справи на фронті білих стали катастрофічними. В березні довелося терміново евакуювати залишки Добровольчого корпусу, в який була зведена колишня Добровольча армія, з Новоросійська в Крим. Евакуація Новоросійська була ще більш трагічною, ніж евакуація Одеси.

Зібравши залишки військ у Криму (всього близько 35—40 тис.), Денікін 31 березня написав листа голові Військової ради генералу А. Драгомірову про те, що не відчуває в собі сил для продовження боротьби і просить Військову раду обрати нового головнокомандуючого ЗСПР, якому він передасть владу і командування. Того ж дня велике коло білих генералів отримали від Денікіна телеграму, в якій їм пропонувалося прибути 2 квітня в Севастополь на засідання Військової ради для обрання наступника головнокомандуючого ЗСПР. Серед запрошених на раду був і П. Врангель. Саме за нього і проголосувала Військова рада, після чого Денікін віддав свій останній наказ по армії, яким передав повноваження головнокомандуючого П. Врангелю.

4 квітня 1920 р. П. Врангель приступив до своїх нових обов'язків. В одному з інтерв'ю свою стратегію він визначив таким чином: "Не тріумфальним походом на Москву можна визволити Росію, а створенням хоча б на клапті російської землі такого порядку й таких умов життя, які привертали б усі думи й сили народу, що стогне під червоним гнітом"[84]. Він також відкинув спроби західних дипломатів схилити його до переговорів з більшовиками.

Перед П. Врангелем постала велика кількість завдань, які вимагали найшвидшого розв'язання. Потрібно було привести в порядок евакуйовані війська, організувати їх в армію, повернути їй боєздатність, налагодити організацію тилу і життя цивільного населення, а також змінити політичний курс свого попередника.

Передусім треба було вирішити армійські проблеми. Харчовий список армії становив 150 тис. осіб, з них, однак, ледь 25 тис. можна було вважати здатними до військових дій. Армія залишилась без обмундирування, амуніції, зброї і кінного складу. Дисципліна була підірвана. За виразом Я. Слащова, "це була не армія, а банда"[85]. Оздоровлення армії почалося з її реорганізації. Врангель вирішив звести всі війська в три корпуси, жорсткими заходами зупинити мародерство й грабежі. Зрештою йому це вдалось. У травні Російська армія (так тепер називались Збройні сили Півдня Росії) мала чотири корпуси і нараховувала 25 тис. піхоти та кавалерії. Дисципліна і бойовий дух були відновлені.

[84] *Врангель П. Н.* Вказ. праця. — Ч. 2. — С. 75.
[85] *Слащев Я.* Вказ. праця. — С. 79.

Вже наступного дня після вступу на посаду Врангель мав зустрічі з кількома депутаціями від різноманітних громадських організацій та груп населення, які вітали його в новій якості й бажали почути від нього відповіді на "земельне питання", на "питання про ставлення південноросійської влади до нових державних утворень", на питання про характер відносин "головного командування з козачими урядами", на питання про "ставлення до західноєвропейських держав". Врангель розумів, що без чітких відповідей на ці питання, йому "не вдихнути у війська втрачену віру в правоту нашої справи і не повернути довіру населення"[86]. Виступаючи на засіданні уряду 9 квітня 1920 р., він поставив його членів до відома, що політику Денікіна, яка визначалась гаслом "единой, неделимой России" і супроводжувалась непримиренною боротьбою з неросійськими народами, які складали більшість населення Росії, він вважає помилкою, оскільки прагне до об'єднання всіх антибільшовицьких сил.

Думки про те, що денікінський політичний курс зазнав краху, висловлювали чимало політичних і громадських діячів. Зокрема, спостерігаючи в Новоросійську агонію Добровольчої армії, В. Вернадський констатував, що розклад білих відбувся через відсутність у них ідейного змісту їхнього руху: "Ідея «великої держави» не могла повести за собою маси. Та й при створенні імператорської Росії вона була наслідком низки подій, а не метою. А тут думали створити з неї мету. І ця мета не могла навіть підняти патріотичні почуття, тому що була заснована на гордості, яка не конкретна для обивателя"[87]. В. Вернадський досить точно зауважив, що російська національна ідея, сформульована через гасло "єдиної, неподільної Росії", була зрозумілою лише невеликому сегментові російського суспільства — вищим та середнім прошаркам інтелігенції, а для великої більшості народу таке гасло залишилось слабкою метафорою.

Зміна політичного курсу вимагала зміни команди, яка б могла формувати і здійснювати нову політику. Але знайти такі креативні особистості в тих умовах було не просто. В своїх спогадах у 1921 р. П. Врангель написав, що був переконаний, що ні стара царська бюрократія, ні ті кола ліберальної кадетської інтелігенції, на які намагався опертися генерал Денікін, не були здатними вирішити ту масу пекучих проблем, з якими білим довелося зіткнутися весною 1920 р. На думку Врангеля, єдиною особою, якій ця робота була до снаги, був О. Кривошеїн.

Врангель давно знав Кривошеїна особисто, а державна діяльність останнього, який, будучи соратником П. Столипіна, з 1906 по 1908 рр. очолював Селянський банк, а потому багато років служив міністром землеробства, була добре відомою в Росії та за її межами. Саме Кривошеїна, який на той час перебував у Парижі, Врангель вирішив призначити головою свого уряду. Проте можливості для кадрового маневру у Врангеля були досить обме-

[86] *Врангель П. Н.* Вказ. праця. — Ч. 2. — С. 33, 34.

[87] *Вернадский В. И.* Дневники. 1917—1921. — Кн. 1: Октябрь 1917 — январь 1920. — К., 1994. — С. 207.

женими, тому більшість у його уряді склали представники консервативного крила Білого руху. Це були: П. Струве, Г. Глінка, С. Тверський, Н. Савич, Є. Климович.

П. Врангель одразу ж зробив низку кроків до зміни національної політики, головним завданням якої стало налагодження федеративних відносин з Україною і народами Кавказу[88]. Змінилося й ставлення до кримських татар, яких на півострові проживало майже півмільйона. Під впливом Лютневої революції 1917 р. татарський національний рух легалізувався наприкінці березня 1917 р., коли було обрано Виконавчий комітет кримських татар. Спочатку татари домагалися національно-культурної автономії, але згодом почали відстоювати ідею побудови в Росії федеративно-демократичної республіки з автономією Криму. Між Виконавчим комітетом кримських татар і Українською Центральною Радою встановилися доброзичливі стосунки, делегація кримських татар брала участь у роботі з'їзду пригноблених народів, який у вересні 1917 р. відбувся в Києві. На початку жовтня 1917 р. кримськотатарський делегатський з'їзд підтримав ідею скликання курултаю (сейму)[89]. Проте у 1918 р. німецькі окупаційні війська не дозволили курултаю взяти владу у свої руки, а створили уряд генерала М. Сулькевича. Ні більшовицький, ні денікінський режими не бралися за вирішення кримськотатарської проблеми. Перші зрушення відбулися, коли Врангель дозволив у середині квітня видання кримськотатарською мовою газети "Кримські мусульмани". 16 травня був скликаний кримськотатарський з'їзд, на відкритті якого Врангель виступив з промовою. В ній він зазначив, що сподівається на порозуміння і співпрацю з татарами, а зі свого боку готовий піти назустріч задоволенню культурно-освітніх, духовно-релігійних і деяких економічних потреб татарського населення[90]. Його слова не розійшлися з ділом. У відділі народної освіти був розроблений законопроект про реорганізацію "инородческих", в тому числі й татарських, шкіл. Насамперед малося на увазі змінити викладову шкільну мову на рідну мову учнів, а також передбачити фінансування цих шкіл за державний кошт. Реформуванню підлягала і татарська учительська семінарія в Сімферополі, а в місцевому університеті мав відкритися східний факультет.

25 серпня у Сімферополі кримський губернатор відкрив нараду Особливої комісії з підготовки законопроекту автономії кримських татар. Ця подія не пройшла повз увагу польської розвідки, яка доповіла у Варшаву, що уряд Врангеля "працює над татарською автономією, яка має охопити всі сторони татарського культурного, економічного і духовного життя. Як ця автономія буде виглядати на практиці, невідомо, татари, одначе, реа-

[88] *Пушкарев Б. С.* Врангель в Крыму // Белая Россия. Опыт исторической ретроспекции: Материалы международной научной конференции в Севастополе. — СПб.; М., 2002. — С. 18.

[89] Революция и национальный вопрос: Документы и материалы. — Т. 3. — М., 1930. — С. 331—336.

[90] Юг России. — 1920. — 17 мая.

гують на неї по-різному, в залежності від табору, до якого вони належать, всі, проте, сходяться на тому, що бойкотувати її не можна”[91].

На початку жовтня 1920 р. був підготовлений проект наказу Врангеля про прийняття Тимчасового положення про культурно-національну автономію кримських татар. На документі є візи відповідальних за це Положення осіб, але підпису Врангеля немає. Можливо, цьому зашкодила складна ситуація на фронті. Однак нема сумніву в тому, що Врангель мав новий курс у національній політиці. Про це свідчить заява Врангеля від 10 вересня, в якій він декларував, що його уряд орієнтований на створення федерації і готовий підтримувати розвиток усіх демократичних національних утворень[92]. Такий підхід був застосований до всіх суб’єктів національних домагань. 17 вересня Врангель підписав відозву до горців Північного Кавказу, в якій, зокрема, йшлося про братський союз з козацтвом Дону, Кубані, Тереку і Астрахані. Врангель повідомляв, що цим союзом він “підтвердив вольності козачі і повну незалежність внутрішнього порядку козачих областей”[93]. До такого ж союзу Врангель закликав і горців.

П. Врангель також пішов на контакти з представниками різних українських політичних угруповань, насамперед ліберальних, хоч, очевидно, не мав чіткого плану вирішення української проблеми. В нього був невеликий особистий “український досвід”. Після гетьманського перевороту, перебуваючи у своєму маєтку в Криму біля Ялти, він вирішив відвідати Київ і зустрітися з гетьманом, якого добре знав, бо раніше тривалий час служив із ним разом. У своїх спогадах Врангель доброзичливо характеризує П. Скоропадського, хоча й зауважує: “важко вірилось, що Скоропадський, стоячи на чолі краю в той виключно складний час, міг справитись з неймовірно важким завданням, яке випало на його долю”[94]. Після прибуття до Києва Врангель кілька разів зустрічався зі Скоропадським, отримав від нього пропозицію зайняти посаду начальника штабу, але відмовився, бо йому здалося, що гетьман з тих чи інших причин “явно грав у «щиру Україну»”. Врангель прямо спитав Скоропадського: “Чи віриш ти сам у можливість створити самостійну Україну, чи ти мислиш Україну лише як перший склад слова «Росія»?”[95] У відповідь гетьман почав гаряче доводити, що Україна має все необхідне для того, аби стати незалежною державою. Після такої відповіді, пише Врангель, він вирішив залишити Київ, і в серпні 1918 р. вступив до Добровольчої армії.

Весною 1920 р. після початку походу на Київ об’єднаних польської та української армій, французький уряд, підтримуючи поляків, через свого військового представника генерала Манжена кілька разів звертався до Врангеля з питанням про можливість спільних узгоджених дій та, у разі та-

---

[91] Цит. за: *Исхаков С. М.* Мусульманская политика П. Н. Врангеля // Крым. Врангель. 1920 год: Сб. стат. — М., 2006. — С. 199.

[92] Юг России. — 1920. — 17 сентября.

[93] Цит. за: *Исхаков С. М.* Указ. соч. — С. 203.

[94] *Врангель П. Н.* Вказ. праця. — Ч. 1. — С. 97.

[95] Там само. — С. 100, 101.

ких, про розмежувальну лінію, що могла виникнути між союзними військами і Врангелем. Позиція головнокомандуючого була роз'яснена одним із керівників зовнішньої політики його уряду кн. Трубецьким. В листі генералу Манжену від 17 травня він констатував: "Генерал Врангель вважає передусім необхідним заявити, що він не знаходить можливим торкатися політичної сторони питання, а також утримується від висновків по питанню політичної угоди між Польщею і Україною". Не заперечуючи проти будь-якої допомоги в боротьбі з більшовиками, Врангель висловив претензію до польської сторони, оскільки поляки, підписуючи з УНР договір, не знайшли за потрібне попередньо дати пояснення щодо своїх дій. П. Струве, який знаходився у Парижі, 28 травня був проінструктований: "Зі свого боку головнокомандуючий має намір визнати за Малоросією саму широку автономію в межах майбутньої Російської держави і не може зійти з цієї принципової точки зору"[96].

26 липня Врангеля відвідала делегація від представників українських організацій Криму та українців-військовиків у складі генералів Янушевського та Чарського, відомого громадського діяча інженера М. Кірста, статського радника Н. Кравченка. Делегація клопоталась про створення в Севастополі українського політичного центру, а також пропонувала зі свого боку посередництво та допомогу у створенні повстанських селянських загонів у червоному тилу. Для цього передбачалося створити спеціальний штаб. П. Врангель підтримав прохання і пропозиції делегації, але їх реалізація була заблокована помічником головнокомандуючого генералом П. Шатіловим[97]. Лишилася без наслідків і пропозиція полковника О. Сахно-Устимовича про відродження на півдні України козачого руху, який спирався б на старі запорозькі традиції та використав би повстанський потенціал українського селянства.

Нарешті, генерал-лейтенант Я. Слащов, який добре знав українську ситуацію з власного досвіду осені 1919 р., написав головнокомандуючому 21 серпня 1920 р. рапорт, у якому доводив потребу найшвидшого вирішення українського питання. Він мотивував це тим, що в серпні польсько-радянська війна майже припинилася і в Мінську мали розпочатись переговори про перемир'я, які, у разі їх позитивного результату, дадуть можливість червоним вже через місяць перекинути значні сили на південний фронт, а через два місяці зосередити тут усю Червону армію. Слащов звертав увагу також на те, що в Україні населення налаштоване антибільшовицьки й там діє багато повстанських загонів, і що, маючи надзвичайно вигідне географічне положення, спільні кордони із західними країнами, Україна може "позбавити більшовиків чорноморських портів", що вона має потужний ринок для товарообміну. Пропозиції Слащова були спрямовані на те, щоб: "а) не дати вщухнути народному рухові в південному районі Правобережної України і б) планомірно використати в наших інтересах людський кон-

[96] *Врангель П. Н.* Вказ. праця. — Ч. 2. — С. 150.
[97] *Слащов-Крымский Я. А.* Вказ. праця. — С. 185—187.

тингент і багаті місцеві ресурси для боротьби з більшовиками". Слащов підготував також проект заходів, необхідних для започаткування процесу вирішення українського питання. В ньому передбачалося офіційне одностороннє визнання головним командуванням прав України на автономію у російській федерації; утворення Української Народної Громади — як громадсько-політичного виразника української суспільної думки; скликання в Криму українського з'їзду, який би виробив програму Української Народної Громади; організацію при головнокомандуючому Ради з українських справ із дорадчими функціями, але широким спектром дій; будівництво української регулярної армії, а також органів по об'єднанню та формуванню повстанських загонів. Після зайняття території півдня України Слащов пропонував Врангелю підписати з представниками України договір, підготовлений Радою з українських справ і Українською Народною Громадою, а також видати декларацію про основні принципи федерації та з чітким визначенням взаємних стосунків головного командування і України[98]. Врангель ознайомився з рапортом і проектом Слащова й через два дні останній отримав відповідь, в якій констатувалось: "нічого не маючи принципово проти поданого проекту, він (П. Врангель. — *Авт.*) в силу відомих політичних міркувань остаточної відповіді в дану хвилину дати не може"[99]. Посилання на "відомі причини" можна трактувати і як існування в близькому оточенні Врангеля противників подібного вирішення українського питання, так і незацікавленістю Антанти в появі української держави.

В оточенні Врангеля точилася неприхована боротьба за вплив на вирішення стратегічних політичних питань. Слащов був відсторонений від справ, його проект не був реалізований. Єдине, що Слащов ініціював, була поїздка до штабу армії УНР повноважного представника генерала Врангеля полковника Ноги, який мав, зокрема, запросити до Севастополя повноважну українську делегацію для переговорів.

На початку осені 1920 р. така делегація у складі полковника І. Литвиненка (голова), полковника Крата, сотника Л. Чикаленка і хорунжих Роменського та Голудимка через Румунію (Бухарест, Галац), а далі на пароплаві Чорним морем відбула до Криму. Хоч ініціатор зближення з українцями Слащов вже не був у фаворі, все ж, як згадував Л. Чикаленко, в стані білих відбулися істотні подвижки порівняно з 1919 р. Не чутно було В. Шульгіна, А. Савенка, генерала А. Драгомірова. Попередньо делегацію зустрів прем'єр О. Кривошеїн, один з керівників "Совета государственного объединения России", створеного у Києві ще восени 1918 р. О. Кривошеїн зберігав лояльність до гетьмана П. Скоропадського. Через кілька днів делегацію прийняв генерал П. Врангель. Його коротка вступна промова була присвячена роз'ясненню завдань, які генерал ставив перед собою як головнокомандуючим. Це насамперед визволення батьківщини від більшовиків, яке, однак, "станеться не в таких формах, які уявляли собі ще недавно йо-

[98] *Слащов-Крымский Я. А.* Вказ. праця. — С. 188—192.
[99] Там само. — С. 192.

го попередники, і не тими шляхами, якими вони до того йшли"[100]. За свідченням кореспондента газети "Голос России", Врангель заявив, що "поважає права кожного народу на самостійне буття і самовизначення"[101]. Як згадував Л. Чикаленко, П. Врангель був зацікавлений у порозумінні з українцями та спільній збройній акції проти більшовиків. Однак жодних угод у Криму не було підписано. Врангель пропонував українській делегації зв'язатися з його представником у Румунії генералом Геруа і спільно з ним виробити конкретні рішення. Ймовірно, що П. Врангель не хотів міцно зв'язувати себе із С. Петлюрою, хоча й не міг не підтримувати контакти з ним, він, очевидно, хитався у виборі партнера з української сторони.

На початку осені 1920 р. до Криму прибула українська делегація від опозиційного С. Петлюрі Українського національного комітету, що був близьким до Є. Петрущевича. Делегація складалася з трьох осіб: Моркотуна, Цитовича і Могилянського. Делегація не висовувала гасла самостійної України і була готовою задовольнитись автономією. "Український комітет не мав за собою реальної сили, однак був дружньою нам організацією, яка мала деякі зв'язки як на заході, головним чином у Франції, так і на Україні, і до того ж він міг бути використаний як противага українцям-самостійникам, — згадував генерал П. Врангель. — Я постарався приділити йому всіляку увагу, прийняв депутацію в присутності О. Кривошеїна, начальника управління закордонних зносин П. Струве та начальника мого штабу генерала Шатілова. Висловивши принципову згоду з представленими делегацією пропозиціями, я заявив, що в основу своєї політики ставлю об'єднання всіх російських сил, які борються з більшовиками, і готовий підтримувати розвиток національних утворень на тих же підставах, які покладені в основу угоди моєї з козацтвом"[102]. Комітету була надана незначна матеріальна допомога.

9 жовтня 1920 р. С. Петлюра в листі до голови уряду УНР висловив своє ставлення до можливої угоди з генералом П. Врангелем. На його думку, військова конвенція з кількох причин була б недоцільною. У С. Петлюри був великий скепсис щодо можливості визнання П. Врангелем самостійності України. Голова Директорії наполягав, щоб таке визнання стало неодмінною основою подальших переговорів. Вести їх С. Петлюра пропонував обережно, "з певним проволіканням часу, аби виявити справжнє відношення уряду Врангеля до нас і наших домагань і не компрометувати себе приспішеним закінченням переговорів"[103]. Петлюра побоювався, що в разі військових успіхів Врангель просто відкине угоду, крім того, союз із білими міг би підірвати народну довіру до Армії УНР і призвести до зміцнення позиції більшовиків. На думку Петлюри, найкраще було б домовитись про координацію військових дій проти більшовиків без підписання будь-яких документів.

[100] *Чикаленко Л.* Уривки зі спогадів з років 1919—1920. — Нью-Йорк, 1963. — С. 145.
[101] Юг России. — 1920. — 13 октября.
[102] *Врангель П. Н.* Вказ. праця. — Ч. 2. — С. 345.
[103] *Петлюра С.* Статті, листи, документи. — К., 1999 — Т. 3. — С. 271.

У таборі УПР у питаннях співпраці з російською стороною не обмежувалися лише контактами з білим Кримом. Робота велася також з Російським політичним комітетом на чолі з Б. Савенковим. Цей комітет був створений на території Польщі при підтримці Ю. Пілсудського і з самого початку свого існування визнав за народами колишньої Російської імперії право на самовизначення і суверенне державне існування. Комітет створив на території Польщі невеликі військові формування. Одне з них, бригада осавула Яковлєва, складалось з донських та кубанських козаків і нараховувало близько 2000 шабель; інше, так звана 3-тя російська армія генерала Перемикіна, складалось із полонених бійців Червоної армії і нараховувало 3500 багнетів. У одному з листів до М. Василька С. Петлюра писав, що у військовому відношенні ці елементи ненадійні, погано дисципліновані і на них опиратися досить ризиковано. Але оскільки іншого вибору не було, а справа вимагала пошуку підкріплень, то 18 листопада 1920 р. уряд УНР підписав з Російським політичним комітетом військову конвенцію.

Наріжним каменем своєї нової політики Врангель вважав нормалізацію стосунків із селянством шляхом проведення радикальної аграрної реформи. Земельне питання було найболючішим для Росії. Воно полягало не лише в тому, що в ході реформи 1861 р. земля була нерівномірно розподілена (більшість опинилася в руках невеликої кількості поміщиків, а меншість — у мільйонів селянських господарств, які ще й змушені були свою землю викуповувати), а й у великій кількості рудиментів, які традиційно супроводжували селянське господарство. Аграрна реформа Столипіна задумувалась саме для того, щоб створити сприятливі умови для виникнення міцних селянських господарств, але вона провалилась. Саме проблема землі стала однією з головних причин вибуху революції 1917 р.

Земельне реформування стало каменем спотикання для більшості державних утворень і політичних режимів, які в роки революції боролись за владу. Ні Тимчасовий уряд, ні Українська Центральна Рада, ні гетьман П. Скоропадський, ні Директорія і навіть більшовицька влада при всій альтернативності й навіть контроверсійності їхніх аграрних програм і проектів не мали одностайної підтримки селянства, а така підтримка була вкрай їм потрібною. Врангель розумів, що в умовах революції, яка знищила стабільне правове поле й породила економічну розруху, знайти універсальне рішення земельного питання, яке б задовольнило всіх, було неможливо. Але бездіяльність і очікування могли обернутись ще значнішими втратами. Тому вже в першому своєму інтерв'ю пресі він наголосив, що має намір здійснити низку заходів, спрямованих на те, "щоб якомога більша кількість землі могла бути використана на правах приватної власності тими, хто в цю землю вклав свою працю". Врангель-політик виніс вирок Врангелю-поміщику: "Дрібному селянину-власнику належить сільськогосподарське майбутнє Росії, крупне землеволодіння віджило свій вік"[104]. Врангель виходив із необхідності визнати той статус-кво в земельних стосунках, який

[104] *Врангель П. Н.* Вказ. праця. — Ч. 2. — С. 73.

склався після захоплення селянами поміщицької землі. Треба було виробити порядок її закріплення у селянську власність. 11 квітня було утворено комісію з розробки земельного питання, яку очолив Г. Глінка. Першим проектом комісії, який зберігав за поміщиками від 200 до 400 десятин землі, Врангель залишився незадоволеним. У травні була підготовлена нова редакція законодавства про землю, яка була схвалена головнокомандуючим. 7 червня 1920 р. були оприлюднені три документи, що визначали суть аграрної політики: "Наказ про землю", "Правила про передачу розпорядженням уряду казенних, державних, земельного банку і приватних земель сільськогосподарського користування у власність господарям, що її обробляли" і "Тимчасове положення про земельні установи". Одночасно були опубліковані урядові коментарі, які мали на меті полегшити застосування нового закону.

Згідно з наказом від 7 червня 1920 р., основна частина землі передавалася виборним повітовим і волосним земельним радам, які мали розробити місцеві норми землеволодіння й поділити землю. Земля переходила в повну приватну власність за умови внесення до державного хлібного фонду 20 % середньостатистичного річного врожаю протягом 25 років. Попередні власники землі мали отримати компенсацію від держави. Складовою частиною аграрної реформи стало відновлення роботи земств. 28 липня Врангель видав наказ про запровадження волосного земства, яке мало здійснювати самоуправління селянським життям.

Успішний наступ поляків підштовхнув білих до війни з "червоною нечестю"[105]. Окрім ідеологічних причин наступу існувало й кілька практичних. Ресурси Криму, особливо продовольчі, були обмеженими і протриматися на них армії довший час було неможливо, тоді як багаті хлібом райони Північної Таврії могли вирішити цю проблему. В Криму не вистачало коней для кавалерії. 6 червня білі розпочали вихід з Криму й до 24 червня захопили Північну Таврію. Кінець липня й початок серпня минули в запеклих боях у районі Олександрівська — місто кілька разів переходило з рук у руки. В середині вересня біла армія, перегрупована й поповнена частинами, які прибули з Кавказу, перейшла в наступ і 22 вересня захопила станцію Синельникове, а 28 — Маріуполь. За цей час вона виросла майже вдвічі, до неї приєдналося кілька повстанських отаманів — Савченко, Яценко, Чалий, Прочан, Хмара, Голик. У тилу врангелівців не вибухали такі повстання, як раніше в тилу Денікіна. Але не сталося й масового приходу селян у білу армію. П. Врангель зумів похитнути у селян стереотип сприйняття білих, однак не спромігся зруйнувати його.

Безпосередній супротивник Врангеля, командувач Південного фронту Червоної армії М. Фрунзе 1921 р. писав: "Озираючись тепер на минулі дні славної боротьби й намагаючись дати їм історичну оцінку, несамохіть доходиш висновку, що в особі Врангеля та керованої ним армії наша батьків-

[105] Див. наказ Врангеля від 20 травня за № 3226 // *Врангель П. Н.* Вказ. праця. — Ч. 2. — С. 161.

щина, без сумніву, мала надзвичайно небезпечну силу. В усіх операціях піврічної борні Вранґель як командувач у більшості випадків виявив і неабияку енергію, і розуміння обстановки. Що стосується підлеглих йому військ, то й про них слід дати безумовно позитивний відгук"[106].

У білих, однак, практично не було шансів на успіх, бо більшовики вже надійно опанували державну російську машину й зорієнтували на забезпечення своїх воєнних потреб величезні природні й людські ресурси Росії. Слабкість червоних полягала тепер лише в неможливості швидко маневрувати своїми бойовими силами. На початку вересня червоні почали перекидати на Південний фронт військові частини з Кавказу, Сибіру, Туркестану; вирішено було послати туди й 1-шу Кінну армію, знявши її з польського фронту.

М. Фрунзе планував оточити врангелівців у Північній Таврії, відрізати їм відступ до кримських перешийків і розгромити в степу. Таке завдання він поставив 19 жовтня частинам фронту. Перед наступом червоні за чисельністю майже втричі переважали супротивника. Наприкінці вересня було обговорено, а 2 жовтня підписано чергову воєнно-політичну угоду з повстанською армією Н. Махна про спільні дії проти врангелівців. Угода мала воєнно-політичний характер, вона передбачала з боку радянської влади негайне звільнення і повне припинення переслідування на всій території радянських республік усіх махновців і анархістів, за винятком тих, які збройно виступали проти радянського уряду. Махновці отримували повну свободу агітації і пропаганди своїх ідей, а також право вільної участі у виборах рад і підготовці проведення 5-го Всеукраїнського з'їзду рад[107]. У тилу червоних військ запанував відносний спокій. Того ж таки 16 жовтня махновці вирушили на фронт; їхня армія, зберігаючи свій статус, в оперативних питаннях підпорядковувалася червоному командуванню. Перед нею стояло складне завдання: не пізніше 24 жовтня прорватися в тил ворога від Олександрівська й рейдувати на Оріхове та далі для захоплення кримських перешийків. Було це майже нереально. Однак 24 жовтня повстанці здобули Оріхове, а 30 — Мелітополь. Рейдуючи тилами білих, вони подолали 250 верст, завдавши ворогові нищівних ударів, але й самі зазнали відчутних втрат.

Операція Південного фронту в Північній Таврії завершилася 2—3 листопада перемогою червоних. Білі втратили 20 тис. бійців, 100 гармат, чимало боєприпасів, але не дали оточити себе. Залишки їхніх армій відійшли в Крим.

Перекопські укріплення, зведені за допомогою англійських і французьких військових фортифікаторів, вважалися неприступними. Ще за часів Запорозької Січі татари й турки насипали впоперек Перекопу вал завдовжки 8 верст. У 1920 р. його ширина в основі перевищувала 15 м, а висота дорівнювала 8 м. Перед ним був рів 10 м завглибшки й понад 30 м завшир-

[106] Історія України: нове бачення: У 2-х т. — Т. 2. — К., 1996. — С. 168.

[107] Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918—1921: Документы и материалы... — С. 485.

шки. Північний схил валу мав крутизну до 45°. Його захищали два ряди шанців і загороджень із колючого дроту. На вершині пролягала ще одна лінія укріплень: там виставили 70 гармат і 150 кулеметів. За укріпленнями Турецького валу в районі Юшуні розташувалася наступна лінія оборони.

5 листопада М. Фрунзе віддав наказ наступати на Крим. Операція мала розпочатися без попередньої підготовки. Весь тягар штурму лягав на плечі 6-ї армії, якій оперативно підпорядковувалися махновці. План Фрунзе був доволі простий: тимчасом як 51-ша дивізія штурмуватиме "в лоб" перекопські укріплення, інші частини армії, форсувавши вбрід Сиваш, вийдуть через Литовський півострів у тил білих. Фронтальний штурм укріплень Турецького валу розпочався вдень 8 листопада. Хоча червоні зазнавали колосальних людських втрат, Фрунзе наполягав на лобових атаках укріплень, а тим, хто зволікав, погрожував якнайсуворішими репресіями. З жертвами ніхто не рахувався і не звертав на них увагу. Один з комбригів 15-ї дивізії пізніше згадував: "Ворог розвинув такий сильний вогонь, що здавалось ніхто з тих, хто йшов у атаку не уціліє, все буде зметене. Але наш спільний рух ні на хвилину не припинялось, передні шеренги скошувались вогнем ворога, за ними йшли наступні... Йшли задні через трупи передніх... Дивовижно легко помирали люди в ці дні"[108] .

Вирішальні події розгорнулися на Литовському півострові, де, форсувавши Сиваш, бились три червоні дивізії та повстанська махновська армія. Білі, для яких наступ через Сиваш став несподіванкою, мусили відступити з Литовського півострова, тож оборона Турецького валу втратила сенс. 10 і 11 листопада бої точилися на укріпленнях Юшуні, а 11 опір білих на Перекопі було остаточно зламаний. Фрунзе звернувся по радіо до Врангеля з пропозицією здатися протягом 24 годин. "... Всім бійцям Кримської армії, — запевнив він, — гарантується життя та бажаючим вільний виїзд за кордон... Кожному, хто складе зброю, буде надано можливість спокутувати свою вину перед народом чесною працею"[109]. Врангель не відгукнувся на пропозицію.

13 листопада Фрунзе наказав військам Південного фронту до 20 листопада остаточно заволодіти всією територією півострова. Того самого дня 2-га Кінна армія й махновці захопили Сімферополь. Втративши перекопські укріплення, білі практично припинили опір. Залишки їхньої армії терміново вантажилися на кораблі в кримських портах і виїжджали до Туреччини. 16 листопада Фрунзе телеграфував Леніну: "Сьогодні наша кіннота зайняла Керч. Південний фронт ліквідовано"[110]. Радянська історіографія зазвичай подавала цю телеграму як останню крапку в перебігу громадянської війни. Насправді ж Кримська операція мала інше завершення. Довідавшись про пропозицію, що Фрунзе зробив Врангелю, Ленін констатував: "...Вкрай

---

[108] *Лепин.* На Сиваше. Из записной книжки // Военнiй вестник. — 1922. — № 9—10. — С. 43.

[109] М. В. Фрунзе на фронтах гражданской войны: Сб. документов. — М., 1941. — С. 440.

[110] Там само. — С. 449.

здивований непомірною поступливістю умов... Якщо ворог не прийме цих умов, то, по-моєму, не можна більше повторювати їх, треба розправитися нещадно"[111]. За велінням "вождя" після захоплення Криму там розгорнулася широкомасштабна каральна операція. Виходи з Криму були блоковані мережею етапних пунктів, яким було поставлене завдання фільтрації всіх громадян, які намагалися залишити територію півострова. Бюлетені особливого відділу 4-ї радянської армії малюють картину дикого полювання за колишніми врангелівцями. Для їх виявлення "особисти" і чекісти вели агентурну роботу, використовували колишнє більшовицьке підпілля, інформаторів і донощиків. Всім колишнім військовослужбовцям врангелівської армії було наказано з'явитися для реєстрації. Тих, хто виконав цей наказ, кинули до тюрем і "надзвичайок", а потім розстріляли. В згаданому вище бюлетені повідомлялось про розстріл з 7 по 15 грудня 1920 р. 318 врангелівцев[112]. У Феодосії військовополонених розстрілювали з кулеметів партіями від 100 до 300 осіб, а трупи скидали в балки на мисі Святого Іллі[113]. Враження про розстріли можна скласти зі зведення військово-цензурного відділення особливого відділу 4-ї армії, яке займалося перлюстрацією приватного листування. Наведемо кілька фрагментів листів, вилучених цензурою. "Під час вирішальних боїв за взяття Сиваша, а потім Криму наші функції трибуналу були найвідчайдушніші: пачками розстрілювали білогвардійців, судили своїх. І скільки жертв, страждань. Про це можна розповідати протягом довгих бесід", — писав слідчий ревтрибуналу 3-ї дивізії. "Тут тисячі й десятки тисяч людей розстрілюють, — повідомляв із Ялти 4 грудня 1920 р. невідомий відправник. — Досить для смертної кари слова «дворянин» (не кажучи — офіцер, солдат... і конаючих, піднімають із лазаретів і виводять у ліси, де вбивають без розбору). Приїзд після 1918 р. — вже злочин, освіта — злочин. Все, все може бути підставою, щоб тебе вночі схопили й повели у надзвичайку. Вранці рідним видають частину одягу, який не підлягає реквізиції (частина залишається), лікарів, інженерів — усіх косять. Порятуйте людей — це не суди, це не пошуки контрреволюції, це знищення культурних сил країни". Навіть у березні 1921 р. із Сімферополя повідомляли: "... дуже багато розстрілів, ми ходимо дивитися на розстріляних у яри, деяких собаки обгризли, а їх так і не прибирають"[114].

Пояснюючи невдачі Врангеля, відомий російський історик і політичний діяч П. Мілюков писав, що "до кримської спроби Врангель приступив, цілком свідомий помилок, зроблених його попередником. Але... і вибір співробітників, і політика, яку він проводив, геть суперечили первісним намірам... Три питання: земельне, національне і ставлення до населення треба було вирішити інакше, ніж вони були вирішені за Денікіна. Але всі

[111] *Ленин В. И.* Полное собр. соч. — Т. 52. — С. 6.

[112] Політична історія України. ХХ століття... — Т. 2. — С. 452.

[113] *Бобков А. А.* Красный террор в Крыму, 1920—1921 гг. // Белая Россия: Опыт исторической ретроспекции. — СПб.; М., 2002. — С. 73.

[114] Російський державний військовий архів. — Ф. 182. — Оп. 5. — Спр. 6. — Арк. 6, 83 об.

вірні рішення були лівими рішеннями. Врангель був кандидатом правих. Із суто військовою рішучістю він зв'язався б із будь-ким і будь-якими способами, аби тільки досягнути успіху. Але «ліві» рішення приймалися Врангелем тільки як засіб, а не мета. І досить швидко з цієї всієї переоцінки цінностей визирнула попередня права психологія. Ліва політика фатально переставала бути лівою, потрапляючи в «праві» руки. Так було із земельною справою, так було за формою правління, так було з національним питанням"[115].

Поразка Білого руху була закладена в глибинах його природи. Для творців Білого руху червоні були аморальними насильниками і вбивцями, які замахнулись на вікові традиції та устрій Росії і силою нав'язали суспільству комуністичну ідеологію. Тож білі вступили з червоними в боротьбу за відновлення і реставрацію традиційних цінностей. Однак вибух революції і ті тектонічні зрушення, які вона здійснила, чітко вказували на незворотність процесів, на необхідність оновлення ідеалів. Червоні проповідували рух, хоча й невідомою дорогою, вперед, білі шукали шлях назад. Рух вперед мав принаймні ілюзорну перспективу, шляху назад історія не передбачила.

[115] *Милюков П. Н.* Россия на переломе: В 2-х т. — Т. 2. — Париж, 1927. — С. 219, 228.

ПІСЛЯМОВА

В історії України XX ст. було кілька мегаподій, які кардинальним чином змінювали долю народу, ламали усталені традиції та порядки. Це насамперед дві світові війни, в епіцентрі яких опинились українські території, Голодомор 1932—1933 рр., розпад Радянського Союзу та здобуття Україною державної незалежності. До цих подій на рівних варто додати й Українську революцію 1917—1921 рр. Її можна вважати своєрідною формою національної та соціальної лабораторії, в тиглях якої (у вогні війни і революції) виплавлялись різні державні утворення розбудовувались і падали державні інститути, об'єднувалися в одне велике ціле гігантські терени, які складають основу сучасної території України, формувались специфічні форми соціальної поведінки (від національної консолідації до фактичної атомізації суспільства), виникали і трансформувалися політичні партії, в діяльності яких загальнонаціональний консенсус підважувався радикальними лівими ідеями та практиками.

1917—1921 рр. — це час потужного прискорення суспільно-політичного життя України, те, на що в умовах дореволюційного буття потрібні були десятиліття, сталося за лічені роки. Падіння російського імперського режиму розчистило поле для нових формотворень. Революція форсувала розвиток українського національно-визвольного руху, остаточно перевела його з площини національно-культурних домагань у площину політичну, а ідею української державності з теоретичних дискусій — в площину практичної реалізації. Особливістю Української революції був її народний характер, тісне поєднання національного і соціального чинників, прикметною рисою стало масове поширення селянського антикомуністичного повстанського руху, який сучасна західна історіографія (А. Граціозі) визнає її парадигмальною специфікою, прообразом майбутніх національно-визвольних рухів і революцій, які охопили країни третього світу після Другої світової війни.

В її ході були здійснені перші в XX ст. українські державотворчі проекти, достатньо контроверсійні за своєю суттю. Революція вивела на авансцену історії нову політичну еліту України, виявила потенційні можливості мобілізації української нації, мала потужний вплив на процес національної самоідентифікації та свідомості, а разом з тим продемонструвала і слабкі сторони, спричинені деформованістю соціальної структури, нечисельністю еліти, зародковим станом націотворчого процесу. Вона привернула увагу

зовнішнього світу до проблеми неминучості вирішення українського питання, і воно по великому рахунку вже не сходило з порядку денного аж до розпаду СРСР та проголошення сучасної української держави. Не зважаючи на величезний поступ в окремих ділянках суспільного життя українців, спричиненого революцією, остання зазнала поразки. Жоден з покликаних до життя питомих українських державницьких проектів не був здійснений, Україні не вдалося вийти з силового поля сусідніх держав, її землі залишилися фрагментами територій інших країн, а нова еліта стала ядром другої хвилі української еміграції, тепер вже політичної.

Констатація факту поразки революції вимагає більш розлогих коментарів. Передусім треба брати до уваги ті зрушення, про які йшлося вище, вони не могли зникнути безслідно, а стали частиною української історії, міцно вкарбувалися в національну пам'ять, стали підґрунтям для нових політичних програм.

Найголовнішою метою, яку декларував провід української політичної еміграції, було продовження боротьби за українську державність, успішно розгорнути яку можна було лише осмисливши феномен Української революції початку XX століття та визначивши причини її невдач та поразки. Саме навколо цих проблем протягом міжвоєнного часу велося чимало політичних та історико-політологічних дискусій, виникали різноманітні рефлексії, які наповнювали українську еміграційну публіцистику, давали теми для листування, активного писання мемуарів, щоденників, а зрештою й історичних праць.

Революційні здобутки в Україні були настільки вагомими, що їх не могли не визнати фактичні переможці — більшовики. Створення Української соціалістичної радянської республіки, а згодом Радянського Союзу було вимушеною поступкою переможців переможеним. Яким би квазідержавним утворенням не бачилась нам сьогодні УСРР, але в тих умовах це був значний крок вперед у порівнянні з бездержавним статусом України в дореволюційний час. Національна освіта, вища школа, академічна наука, театр, масова культура, народжені в роки революції, залишались і далі доконаними фактами. Не ризикуючи зберігати в Україні окупаційний режим, більшовики мусили в 20-х роках провадити політику українізації адміністративного апарату, залучати до державного управління місцеві кадри.

Якщо під час революції міжнародна кон'юнктура не була сприятливою для українців, то у міжвоєнний період "українське питання" набрало помітної гостроти. Революційний досвід змусив європейські країни корегувати свої геополітичні концепції, в яких Україна посідала окреме місце.

Зовнішньополітичні чинники, орієнтовані на Україну, смертельно непокоїли більшовицьке керівництво. Воно, наприклад, боялось відновлення українсько-польського союзу. Вбивство С. Петлюри 1926 р. у Парижі через десять днів після повернення до влади в Польщі маршала Ю. Пілсудського було слабо замаскованою акцією радянських спецорганів. Й. Сталін вважав за краще Україну знищити, ніж втратити, саме такі настанови він давав своєму соратникові Л. Кагановичу у вересні 1932 р. Наприкінці того ж року Сталін підписав таємну директиву ЦК ВКП(б) про хлібозаготівлі в Україні, яка містила пункт про практичне згортання політики українізації:

“изгнать петлюровские и другие буржуазно-националистические элементы из партийных и советских организаций, тщательно подбирать и воспитывать украинские большевистские кадры, обеспечивать систематическое партийное руководство и контроль за проведением украинизации”. Варто принагідно згадати, що сталінські репресії 30-х років почалися в Україні насамперед проти активних учасників Української революції.

Авторський колектив намагався створити узагальнюючий наратив, який би охоплював найхарактерніші риси революційного минулого, однак слід визнати, що за межами цього опису залишилось чимало великих і малих тем, які не вдалося розкрити як за браком часу, так й через жорстко визначений обсяг книги. За межами оповіді практично залишився період завершення революції, який охоплює час від підписання польською і радянською сторонами прелімінарного мирного договору у Ризі 12 жовтня 1920 р. до трагічного завершення Другого Зимового походу українських вояків у листопаді 1921 р. В перспективі читач може очікувати на додатковий третій том, для написання якого існує чимало цікавих сюжетів.

ЗМІСТ

Науково-популярне видання

БОЙКО Олена Дмитрівна
ВЕРСТЮК Владислав Федорович
ГОЛОВЧЕНКО Володимир Іванович
ЄФІМЕНКО Геннадій Григорович
КУЛЬЧИЦЬКИЙ Станіслав Владиславович
ЛУПАНДІН Олексій Ігорович
МИХАЙЛОВА Олена Володимирівна
ОСТАШКО Тетяна Сергіївна
ПАВЛИШИН Олег Іванович
ПИРІГ Руслан Якович
РУБЛЬОВ Олександр Сергійович
СКАЛЬСЬКИЙ Віталій Валерійович
СОЛДАТЕНКО Валерій Федорович

НАРИСИ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РОКІВ

У ДВОХ КНИГАХ

КНИГА ДРУГА

Київ, Науково-виробниче підприємство
«Видавництво "Наукова думка" НАН України», 2012

Редактор Д. В. В о н с и к
Оформлення художника Є. І. М у ш т е н к а
Художній редактор Р. І. К а л и ш
Технічний редактор Т. С. Б е р е з я к
Коректор Л. Г. Б у з і а ш в і л і
Оператор В. Г. К а м е н ь к о в и ч
Комп’ютерна верстка Т. О. Ц е н ц е у с

Підп. до друку 02.11.2012. Формат 70 x 100/16. Папір офс. № 1.
Гарн. Таймс. Друк офс. Ум. друк. арк. 37,7. Ум. фарбо-відб. 38,35.
Обл.-вид. арк. 35,0. Тираж 1000 прим. Зам. 12—541

Оригінал-макет виготовлено
у НВП «Видавництво “Наукова думка” НАН України»
Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 2440 від 15.03.2006 р.
01601 Київ 1, вул. Терещенківська, 3

ПАТ «Білоцерківська книжкова фабрика»
Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 4063 від 11.05.2012 р.
09117 Біла Церква 117, вул. Леся Курбаса, 4